

**श्रीजौवानन्दविद्यासागरकृत व्याख्यान-
सहितस्य काव्यासंग्रह-प्रथमभागस्य
सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थनाम	कविनाम	पत्रसंख्या
१ आर्यासप्तशती	गोवर्द्धनाचार्यः	१
२ पञ्चरत्नम्	२७७
३ षड्रत्नम्	२८०
४ सप्तरत्नम्	२८४
५ अष्टरत्नम्	२८८
६ नवरत्नानि	२९३
७ नवरत्नम्	२९३
८ गुणरत्नम्	भवभूतिः	२९९
९ नीतिरत्नम्	वररुचिः	३०५
१० यतिपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३११
११ साधनपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३१३
१२ भ्रमराष्टकम्	३१६
१३ वानराष्टकम्	३२१
१४ वानर्यष्टकम्	३२४
१५ पूर्वचातकाष्टकम्	३२७
१६ उत्तरचातकाष्टकम्	३३१
१७ शुकाष्टकम्	शुकदेवगोस्वामी	३३४

१८ गङ्गाष्टकम्	सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिः	३३८
१९ शृङ्गाररसाष्टकम्	श्रीकालिदासः	३४३
२० मणिकर्णिकामहिमा	...	३४७
२१ मणिकर्णिकाष्टकम्	श्रीगङ्गाधरः	३४९
२२ मोहमुहुरः	श्रीशङ्कराचार्यः	३५२
२३ घटकर्परयमककाव्यम्	श्रीघटकर्परः	७५७
२४ नीतिप्रदीपः	श्रीवेतालभट्टः	३६६
२५ नीतिसारम्	श्रीघटकर्परः	३७४
२६ धर्मविवेकः	श्रीहलायुधः	३८१
२७ वेदसारशिवस्तवः	श्रीशङ्कराचार्यः	३८९
२८ पद्यसंग्रहः	श्रीकविभट्टः	३९३
२९ महापद्यम्	श्रीकालिदासः	४०१
३० मुकुन्दमाला	श्रीकुलशेखरः	४०७
३१ ब्रजविहारः	श्रीधरगोस्वामी	४१६
३२ अपराधभञ्जनस्तोत्रम्	श्रीशङ्कराचार्यः	४२४
३३ शृङ्गारतिलकम्	श्रीकालिदासः	४३२
३४ हंसदूतः	श्रीरूपगोस्वामी	४४१
७५ पदाङ्कदूतः	श्रीकृष्णसार्वभौमः	५०७
३६ उड्डवदूतः	श्रीमाधवकवीन्द्रः	५३१
३७ चौरपञ्चाशिका	श्रीचौरकविः	५९६

काव्यसंग्रहस्य प्रथमे भागे स्थानाम् एतेषां सप्तत्रिंशत्-

संख्यकानां काव्यानां टीकाकर्ता

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः ।

त्रायंगसप्तशती ।

पाणिग्रहे पुलकितं वपुरेशं भूतिभूषितं जयति ।

अद्भुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोऽपि ॥ १ ॥

मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्गं पितामहेनोक्तः ।

प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शम्भुः ॥ २ ॥

पाणिग्रहे इति । भूतिभूषणभिः भूतिभूषणानि सम्पदीक्ष्णरः ।
भूषितम् अलङ्कृतम् ऐशं शैवं वपुः शरीरं पाणिग्रहे परिष्कृतविधौ
पार्वत्या इति शेषः पुलकितं रोमाञ्चितं पार्वतीकस्यैव सत्त्वोदया-
दिति भावः । जयति सर्वोत्कृष्टेण वर्त्तते । भस्मावशेषोऽपि दग्धत्वात्
भस्मात्वाशेषोऽपि मनोभूः कामः यस्मिन् वपुषि अद्भुरित इव
मञ्जाताद्भुर इव आसीदिति शेषः । उत्प्रेक्षाबह्वारः । उक्तञ्च
दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । अथ अन्यस्य
आर्याच्छन्दोनिषङ्गसप्तशतीसङ्ख्यप्रकृत्यमवत्वेनार्यासप्तशतीत्वं बोध्यम् ।
आर्याच्छन्दश्च यथा । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये-
ऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थेति ॥ १ ॥

मेति । कज्जलेन अङ्गुलेन पार्वतीनयनसुष्वनलज्जनेनेति भावः
मलिनः कृष्णः अधरः वदनच्छदः यस्य तथाविधः अतएव प्रातः
सलज्जः सञ्जातत्रयः शम्भुः पितामहेन ब्रह्मणा इदं विषं हृत्वा हृत्
मा वमः न उद्भिर संवृणु उदरसात्करणेन पिभेष्टीत्वर्थं इति
सातङ्गं मभयं जनद्विषंससम्भवादिति भावः उक्तः कथितः जयति ।
मलिनानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सास्वादतश्चिन्सदुवृद्धिर्भाति-
ननु प्रातर्भोष्यतेति ॥ २ ॥

जयति प्रियापदान्ते गरलत्रैवेयकः स्मरारातिः ।

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबद्धकरवालः ॥ ३ ॥

जयति ललाटकटाक्षः शशिमौलेः पद्मलः प्रियाप्रणती ।

धनुषि स्मरेण निहितः सकण्टकः केतकेषुरिव ॥ ४ ॥

जयति जटाकिञ्चल्कं गङ्गामधु मुण्डवलयवीजमयम् ।

गलगरलपङ्कसम्भवसम्भोरुहमाननं शम्भोः ॥ ५ ॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।

जयतीति । गरलं विषं यैवेयकं योवाभूषणं यस्य तथोक्तः
भीषककण्ट इत्यर्थः स्मरारातिः मदनान्तकः प्रियायाः गौर्याः पदान्ते
मदतले पतित इति शेषः अतएव गलबद्धकरवालः गलभृतादिः सन्
विषमविशिखे कामे पराजितशत्राविति भावः शरणं विशन्निव गच्छ-
न्निव हे काम ! त्वं मे त्वाता भवति श्रुवस्त्विति भावः जयति शानि-
न्याः कामिन्याः मानभङ्गने कामस्यैव प्रभुत्वमिति तस्मिन् शरणागतत्वं
शुक्रमिति व्यज्यते । अन्योऽपि गलबद्धशस्त्रः शरणं गच्छतीति प्रसिद्धिः ।
उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ३ ॥

जयतीति । प्रियायां गौर्यां प्रणतौ तत्पाटपतने इत्यर्थः शशि-
मौलेः चन्द्रशेखरस्य पद्मलः प्रशस्तबोमरञ्जित इत्यर्थः ललाटकटाक्षः
हृदयनयनापाङ्गदर्शनं स्मरेण कामेन धनुषि निहितः वोजितः
सकण्टकः कण्टकाचितः केतकेषुरिव केतककुसुमरूपशर इ
जयति ॥ ४ ॥

जयतीति । जटा एव किञ्चल्काः केशरा यस्य तथोक्तं गङ्गा
शिरधारिणी सन्धाकिन्येव मधु मकरन्दः यस्य तत्राविषं सुखान
पञ्चानामिति भावः बलयं मण्डलमेव धीर्ज्ञं तन्मयं तटलङ्कृतमिति
भावः शम्भोर्हरस्य गलगरलपङ्कसम्भवं गलस्थितं गरलमेव पर
दृष्टम्भवं मृदुस्वतिसिन्धुः सम्भोरुहं पद्ममेवं चाननं वट्मं जयति ॥ ५ ॥

दृश्येति । गौर्यां सुखे क्षिप्तम् स्वामिनिविष्टं मनो येन तथाम

गौरीमुखार्पितमना विजयाहसितः शिवो जयति ॥ ६ ॥
 प्रतिविम्बितगौरीमुखविलोकनोत्कम्पशिशिलकरगलितः ।
 स्वेदभरपूर्यमाणः शम्भोः सलिलाञ्जलिर्जयति ॥ ७ ॥
 प्रणयकुपितप्रियापदलाक्षासन्ध्यानुबन्धमधुरेन्दुः ।
 तद्वलयकनकनिकषयावग्रीवः शिवो जयति ॥ ८ ॥
 पूर्णखेन्दुर्हिगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति ।

अतएव सन्ध्यायां यः सलिलाञ्जलिः देवतोद्देशेन दीवसानसञ्जलिपूर्णं
 ललमित्यर्थः तर्भाप कङ्कणफण्डिना वलयोभूतभुजङ्गेन दीवसानम्
 अविजानन् अन्वुध्यमानः शिवः विजयया प्रियासङ्घर्षार्थां हसितः
 मन् जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितेति । प्रतिविम्बितस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बं गतस्य
 गौर्यां मुखस्य विलोकनेन दर्शनेन य उत्कम्पः सत्त्वजनितो वेपथुः
 तेन शिशिलः दृढबन्धराहित इत्यर्थः यः करः हस्तः तस्मात् गलितः
 अष्टः स्वेदामां घर्मसलिलानां सत्त्वजनितानामिति भावः भरेण
 अतिशयेन पूर्यमाणः पूर्यतामापाद्यमानः सलिलाञ्जलिः सन्ध्यावन्द-
 नायमरे इति भावः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते करात् अशनेऽपि
 स्वेदसलिलपूर्यमाणत्वकथनात् चनत्कारत्वेन सर्वोत्कर्ष इति भावः
 ॥ ७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन कुपितायाः प्रियायाः गौर्याः पदलाक्षा
 चरणालङ्कारस्य एव सन्ध्या तस्या अतुवन्धेन सन्ध्वेन मधुरः कनो-
 चरः रूपाङ्गीहृदययोगादिति भावः इन्दुः शिरस्थितश्चन्द्रो यस्य तथा-
 भूतः पादपतनकाले इति भावः तथा तस्या वलयकनकस्य कङ्कणकाञ्च-
 नस्य निकषयावा निकषोपलभूता ग्रीवा कण्ठः यस्य तथाभूतः
 अज्ञानभङ्गनामन्तरमालिङ्गने इति भावः कण्ठस्य कण्ठत्वात् निकषयावत्व-
 ामिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

पूर्णेति । गौर्याश्चरणयोः अङ्गुलिषु मध्ये गुल्फे च पूर्णः

हरशशिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ ८ ॥
 श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयतु नः पुण्डरीकनयनस्य ।
 जघनमिवेक्षितुमागतमञ्जनिभं नाभिसुषिरेण ॥ १० ॥
 श्यामं श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरो सुरविधौ जयति ।
 दिनसुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यद् विभूषयति ॥ ११ ॥
 प्रतिविम्बितप्रियातनु सकौस्तुभं जयति सुरभिदो वक्षः ।
 पुरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद् वीक्ष्य मुकुरामिव ॥ १२ ॥

प्रभापुष्ट इत्यर्थः नखेन्दुः नखचन्द्रः यथा तथोक्ता, द्विगुणितः द्विरा-
 वृत्तीकृतः मञ्जीरः नूपुरः यथा तादृशो तथा प्रेम्णः शृङ्गना बन्धन-
 रज्जुरुपेत्यर्थः हरस्य शशिलेखा शिरस्यचन्द्रकला जयति सर्वोत्कर्षण
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

श्रीकरेति । नाभिसुषिरेण नाभिसन्नेन पथेति भावः जघनं
 कटिपुरोभागं लक्ष्म्या इति शेषः श्रीकव्या जघनं पुर इत्यन्तरः ।
 ईक्षितं द्रष्टुमिव आगतं प्रसारितमिति यावत् अत्रापि श्रियाः
 कराभ्यां पिहितम् आच्छादितम् अञ्जनिभं कमलशयनं पुण्डरीक-
 नयनस्य पुण्डरीकाक्षस्य कृष्णस्य चक्षुः वः युष्मान् सुखयतु सुखो-
 करोतु ॥ १० ॥

श्याममिति । कौस्तुभं तदाख्यं रत्नमेव विभाकरः सूर्यः दिन-
 सुखस्य द्विसारम्बन्धु नभः आकाशमिव यत् विभूषयति रञ्जयति
 नभसो लीनत्वात् उरसः, प्रातःकालीनसूर्यस्य च भौम्यदर्शनत्वात्
 कौस्तुभस्य साध्यम् । श्यामं तथा श्रिया लक्ष्म्याः कुचकुङ्कुमेन स्तना-
 ङ्गरागकुङ्कुमेन पिञ्जरितं प्रिगङ्कितं सुरविधिषः कृष्णस्य उरः वक्षः-
 स्य चं जयति ॥ ११ ॥

प्रतिविम्बितेति । सकौस्तुभं कौस्तुभमणिना उद्भासितम् अत्रापि
 प्रतिविम्बिता प्रियायाः लक्ष्म्याः आत्मन इति भावः ततः गरीरं
 अत्र तादृशं सुरभिदः नारायणस्य वक्षः जयति, मुकुरमिव आदर्शमिव

केलिचलाङ्गुलिलम्बितलक्ष्मीनाभिर्मुद्विषश्चरणः ।
 स जयति येन कृता श्रीरमुरूपा पद्मनाभस्य ॥ १३ ॥
 रोमावली सुरारेः श्रीवत्सनिषेविताग्रभागा वः ।
 सन्नालनाभिनलिनच्छायेवोत्तापमपहरतु ॥ १४ ॥
 आदाय सप्ततन्त्रीचितां विपञ्चीमिव त्रयीं गायन् ।
 मधुरं तुरङ्गवदनोचितं, हरिर्जयति हयमूर्धा ॥ १५ ॥
 स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिरं निमग्नापि ।
 येनान्त्रैरिव सह फणिगणैर्बलादुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

यत् वज्रः दृष्ट्वा लक्ष्मीः पुरुषार्थितं विपरीतरतम् अभ्यस्यति अकथनेऽपि
 तद्दर्शनेन स्वामिनस्तथाविधाभिन्नाषस्य बोधादिति भावः ॥ १२ ॥

केचोति । केचौ क्रीडायां चलयया चञ्चलयया अङ्गुल्या पादस्येति
 श्रेयः लक्षितः स्मृष्टः लक्ष्म्याश्चरणसेविन्या इति भावः नाभिर्येन
 तथाविधः स सुरद्विषः कृष्णस्य चरणः जयति, येन चरणेन पद्मनाभस्य
 कृष्णस्य अनुरूपा उपयुक्ता श्रीः शोभा कृता ॥ १३ ॥

रोमावलीति । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः शत्रुचरणकल्पितः
 तेन निषेविता अधिष्ठिता अग्रभागा यस्यास्तथोक्ता अतएव उद्गातव्यम्
 उद्गतनालं यत् नाभिन लनं नाभिपद्मं तस्य छायेव प्रतिविम्बमिव,
 छाया सूर्यपिया कान्तः प्रतिविम्बमनातप इत्यन्तरः । सुरारेः कृष्णस्य
 रोमावली वः युष्माकम् उत्तापं सन्नापम् अपहरतु नागवत् ॥ १४ ॥

आदावेति । हयमूर्धा हययोरो हरिः सप्ततन्त्रीचितां सप्तभि-
 स्तन्त्रीभिर्बौहतन्तुभिः अन्यत्र यत्रविशेषैः चितां व्याप्तः विपञ्चीमिव
 वीष्ममिव तवोम् अग्यजुःसामाख्यवेदत्वयम् आदाय गृह्यत्वा
 तुरङ्गवदनः किञ्चराः तदुचितं तत्सदृशमित्यर्थः मधुरं यथा तथा
 गायन् जयति ॥ १५ ॥

स इति । स महावराहः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, येन

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि ।

स्फारे यत्फणचक्रे धरा शरावश्रियं वहति ॥ १७ ॥

चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणसृष्टिं प्रिये जयति ।

शङ्करपर्यन्तजितो विजयस्तम्भः स्मरस्यैव ॥ १८ ॥

उन्नालनाभिपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ।

जयति पुरुषायितायास्तदाननं शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥

अङ्गनिलीनगजाननशङ्काकुलवाहुलेयहृतवसनी ।

सस्मितहरकरकलिती हिमगिरितनयास्तनी जयतः ॥२०॥

जलनिधिजठरे सद्यद्गर्भे चिरं निमग्नापि अन्तैरिव जठरशिराभि-
रिव फणचक्रेः नागकुलैः आदृतेति शेषः धरणी पृथिवी बलात्
दंष्ट्राबलेनेति भावः उद्धृता उद्धारं नीता । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं जगदेव कुम्भः तं करोतीति तथोक्तं
जगत्कर्तारं भुजगाकारं सर्परूपिणं जनार्दनम् अनन्तदेवमित्यर्थः
नौमि स्तौमि । स्फारे विशाले यस्य फणचक्रे फणमण्डले धरा
पृथिवी शरावस्य श्रियं शोभां वहति । निदर्शनालङ्कारः । उक्तञ्च
दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्वचित् । यत्र विम्बानु-
विम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ १७ ॥

चण्डीति । प्रिये हरे शिरसा चरणसृष्टिं पादयोः प्रणते सति
चण्डीजङ्घाकाण्डः गौर्यां ऊर्ध्वंशः शङ्करपर्यन्तजितः आशङ्करजयिनः
स्मरस्य कामस्य विजयस्तम्भ इव जयति ॥ १८ ॥

उन्नालेति । पुरुषायिताया विपरीतरतवर्तिन्याः शैलकन्यायाः
तत् आननं मुखं जयति, येन मुखेन शम्भुरपि उन्नालम् उद्गतनाभं
नाभौ पङ्केरुहं पद्मं यस्य तादृश इव विष्णुरिव वा अभावभाति राजते ।
एतेन देव्या अङ्गस्य कृशत्वात् नाभसाम्बं मुखस्य च पद्मसाम्बं व्यज्यते
॥ १९ ॥

अङ्गेति । अङ्गे क्रोडे निधीनः गूढं स्थितः यः गजाननः

कण्ठोचितोऽपि हुङ्गृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ।
यस्याश्चन्द्रशिखः स्मरभङ्गनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥
देवेऽर्पितवरणस्त्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् ।
जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्वेचणा लक्ष्मीः ॥ २२ ॥
तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ।

गणेशः तस्य शङ्कया कानयोगजङ्गलमास्यादिति भावः आकुलः
कातरः कथं मां विहाय सङ्गोप्य अस्मै स्तन्यं प्रयच्छतीति धिया
दुःखित इति यावत् यः बाहुलेयः स्कन्दः तेन हृतम् अपनीतं
गजानननिर्णयार्थमिति भावः वसनम् व्याच्छादनं ययोः तथोक्तौ
तदानोमेव ६ अनेन मन्दं ह्रमता हरेण कराभ्यां कलितौ धृतौ
हिमगिरितनयायाः पार्वत्याः स्तनौ जयतः सर्वोत्कर्षेण वृत्तेति
॥ २० ॥

कण्ठोचित इति । चन्द्रशिखः चन्द्रचूडः शिवः कण्ठोचितः
कण्ठालिङ्गनयोग्योऽपि पक्षे अर्द्धचन्द्राकारतया कण्ठकर्तृनयोग्योऽपि
हुङ्गृतिमात्रेण न तु तर्जनादनेति भावः निरस्तः अतएव यस्याः
पदान्तिके पतितः सन् स्मरस्य कामस्य भङ्गनिभः भङ्गास्त्रास्त्रसदृशः
चरणपतनेन मानहरणात् कामास्त्रसाम्यं द्योतितम् । भवतीति शेषः ।
सा चण्डी कोपना गौरी जयति ॥ २१ ॥

देवे इति । बहुमाने विविधमायाशालिनि अर्पिता दत्ता चरण-
सक्त पतित्वेन चरणमाल्यं यस्मै तादृशे देवे नारायणे कैटभीरूपं
मोहिनीमूर्तिनिस्त्रयेः वहति धारयति इति दैत्यवञ्चनायेति भावः
सुरासुरैः देवदैत्यैः हसिता कथं सर्वानेशान् विहाय अबसीदशो-
ऽनया धृतः अप्रिसृष्टकारिणीवमिति उपहासास्पदोक्तत्वेत्यर्थः अतएव
बज्जया जिह्वे कञ्चिते ईक्षणे नेत्रे यथा तादृशी किमियं कामिन्नेव
पुरुषभ्रमान्तया धृतेति बुद्धोति भावः लक्ष्मीः जयति ॥ २२ ॥

तानिति । तान् असुरान् अपि तं कपटकैटभीरूपं माया-

यैर्यद्विम्बाधरमधुलुब्धैः पीयूषमपि मुमुचे ॥ २३ ॥

तत्पीकृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतविधिर्जयति ।

फणशतपीतश्वासी रागाध्यायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

स्मेराननेन हरिणा सस्पृहमाकारवेदिना कलितम् ।

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

मोहिनीरूपं हरिर्माप वन्दे प्रणमामि, यैः अक्षरैः यस्य हरेर्भोहिनीमूर्त्तिधरस्त्विति भावः विम्बामिव यः अधरः तस्य मधुलुब्धैः रसा-
मृतबोकोपैः सद्भिः पीयूषमपि अमृतमपि सुहृत्ते पारित्यक्तम् ।
पुरा ससृष्टमन्यनादुत्थितस्य अमृतस्य वशटनाय एकपङ्क्तौ देवान् अपर-
पङ्क्तौ अक्षरान् ससुपावेश्य भगवान् नारायणः इदृशीं मोहिनीमूर्त्ति-
मस्पृह्यात् यत् अमृतवशटनकारिणीं तां मोहिनीं प्रति समासक्त-
मनोदृष्टयोऽक्षरा अमृतं देवैः पीयमानमब्रुवन्तः स्वयं विप्रलब्धा
बभूवुरिति पौराणिकी गायत्र्यानुबन्धे या ॥ २३ ॥

तत्पीकृतंति । रागेण प्रेमातिशयेन अध्याया विवेकमून्याया
इत्यर्थः श्रियः ब्रह्मप्राः केलिः सुरतलीला तत्पीकृतः शयनीकृतः
अहिः शेषः यत्र तथोक्तः तथा अगणितः अलक्षितः गरुडः पक्षि-
राजः यत्र तथाविधः तथा हारेण कटिस्येनेति भावः रघनयेत्यर्थः
अभिहतः ताडितः विधिः ब्रह्मा यत्र तथाभूतः तथा फणगतैः अत्र
शतशब्दो बहुत्ववाचकः अनन्तनागस्य सहस्रशीर्षत्वादिति बोध्यं
पीतः श्यामः सुरतश्रमजनित इति भावः यत्र तादृशः अतएव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । आतिरागणो कामिनी निलेख्या
भवतीति भावः ॥ २४ ॥

स्मेराननेनेति । स्मेरं मन्दहासयुक्तम् आननं यस्य तादृशेन
आकारवेदिना भावाभिज्ञेनेत्यर्थः हरिणा नारायणेन सस्पृहं स भि-
न्नाभं कलितम् अथबुद्धं पुरुषायितायाः विपरीतरतवर्त्तिभ्याः कमलायाः
कैटभीध्यानं पत्यभ्याहारचित्तमोहिनीमूर्त्तिं चिन्तनं जयति ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकश्रीशीतश्वाससेकनिद्राणः ।
 चोरितविततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥
 एकरद द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापि पञ्चकर ।
 जय षण्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥
 मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ।
 यद्दानतोयतरलैस्त्रिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतं कालेन पत्या सञ्च केलिकुतुकं सुरतोत्सवः
 यया तादृशी या श्रोः लक्ष्मीः तस्याः शीतः शीतलः यः श्वासः
 निःश्वासमारुतः तस्य सेकेन स्वशरीरे पातेनेति भावः निद्राणः निद्रां
 गच्छन् नाभिसरोजे नारायणस्य नाभिपद्मे स्थित इति शेषः तथा
 चोरितं सर्वतः प्रसृतं विततं विस्तृतम् अस्त्रिरुतं अक्षरगुञ्जनं पद्म-
 सौरभमम्पर्कमिति भावः यस्य तथाभूतः विधिः ब्रह्मा जयति सर्वोत्-
 कर्षणं वक्षते नाभिसरोजे स्थित्वा मनोहरमृच्छसङ्गातश्रवणेन
 लक्ष्म्याः शीतनिःश्वासवम्पर्केण च निद्रासुखातिशयाहभवादिति
 भावः ॥ २६ ॥

एकोत । एकरद ! एकरद ! द्वयोर्भावोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः
 तत्सम्बोधने पार्श्वीगङ्गोभयसाटकत्वादिति भावः चत्वारः भुजा
 बाहुवा यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ अपि पञ्चकर इति विरोधः
 पञ्च करा भुजवत्पृथग् एकस्य गुणलक्षणः यस्येति परिहारः ।
 षण्मुखनुत कार्तिकयस्तुत ज्येष्ठत्वादिति भावः सप्तच्छदस्यैव गन्धो
 यस्य तादृशी मदः दानवाणि यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ निस्त्रिगुण
 त्वैगुगयातीत अष्टौ तनवः मूर्त्तयः यस्य सः अष्टतनुः शिवः तस्य
 तनयः पुत्रः तत्सम्बोधने । जय सर्वोत्कर्षेण वक्षसि ॥ २७ ॥

मङ्गलेति । मङ्गलकलशद्वयमयौ मङ्गलकलशद्वयविल्याविलम्बः
 कम्भौ शिरसः पार्श्वीपण्डौ यद्य तथाभूतम् एतेन गणपतिभजनं
 मङ्गलायेति सूचितं गजवदनं गणेशम् अदम्भेन अक्षपटेन भजत

याभिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।
 वामाचरणप्रवणौ प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ २६ ॥
 विहितघनालङ्कारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।
 शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं कविं नौमि ॥ ३० ॥
 व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

सेवध्वं शिष्यान् प्रत्युक्तिरियम् । यस्य दानतोयेन मटजलेन तरलैः
 वपलैः मत्तैरिति यावत् रोलम्बैः भ्रमरैः तिलतुषणा तिलसास्यम्
 आलम्बि गृहीतं स्वस्य श्यामत्वोऽपि मद्योगात् समधिकश्यामत्वलाभात्
 तिलसास्यमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

याभिरिति । याभिः स्त्रीभिः अनङ्गः अङ्गरहितः कामः
 हरकोपानलदग्धत्वादिति भावः साङ्गीकृतः अङ्गवान् कृतः ताश्च
 शिष्याः येन अस्त्रीकृताः स्वस्य विजयमाधनत्वेनेति भावः वामं सुन्दरम्
 अलकूलमिति यावत् यत् आचरणं तस्मिन् प्रवणौ तत्परौ तौ
 कामिन्यश्च कामश्च तौ प्रणमत । कामिनीकामाविति हन्ते बहुवचनो-
 चित्येऽपि द्विवचनं कविप्रयोगात् सोढव्यमिति ॥ २६ ॥

विहितेति । विहिता विन्यस्ता घना बहुला अलङ्काराः
 उपमानुप्रासादयो येन तथोक्तम् अन्यत्र विहितः कृतः घनेषु भेषेषु
 अलङ्कारः शोभा येन तथोक्तं विचित्रं चमत्कृतिसाधनं वर्णावलीमयम्
 अक्षरपङ्क्तिरचनात्मकं स्फुरणं यस्य तथाविधम् अन्यत्र विचित्राणि
 विविधानि वर्णावलीमयानि नीलपीतलोहिताद्यात्मकानि स्फुरणानि
 यस्य तादृशं वक्रं यक्रोक्तिरूपालङ्कारशुश्रुतमित्यर्थः अन्यत्र कुटिलाकारं
 वल्मीकभुवं वाल्मीकम् अन्यत्र वल्मीकभूमेरुपरि उत्पद्यमानं
 प्रसिद्धिरियं तथाच वल्मीकापात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येति
 कालिदासः । अतएव शक्रायुधमिव इन्द्रधनुरिव कविं काव्यप्रयेतारं
 नौमि स्तौमि । उपमालङ्कारः ॥ ३० ॥

व्यासेति । विश्वस्य जगतः सारं परमसत्कष्टं वस्तु इत्यर्थः

भूषणतयेव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ ३१ ॥
 सति काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि रामायणे किमन्येन ।
 रोहति कुल्या गङ्गापूरे किं बहुरसे वसति ॥ ३२ ॥
 अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त ।
 कैर्नीचेत गुणाब्धः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ३३ ॥

व्यासस्य द्वैपायनस्य गिरां वाचां निर्यासं निःसृतरसभूर्नामित्यर्थः
 भारतं तदाख्यमाख्यानमित्यर्थः वन्दे सेवे भारतां वाचा भूषणतयेव
 अलङ्कारत्वेनैव यदङ्कितां येन भारतेन अङ्कितां शिङ्कता संज्ञां भार-
 तीति स्वाभाख्यामित्यर्थः वहति धारयति ॥ ३१ ॥

वतीति । ककुदि तिष्ठतीति ककुत्स्थः तस्यापत्यं काकुत्स्थः
 रामः तस्य कलं वंशः तस्य उन्नतिकारिणि अर्भुदयसस्यादके रामा-
 यणे सति वर्त्तमाने अन्येन काव्येनेति शेषः किम ? न किमपि
 प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तथाहि बहुरसे प्रभृतरसशास्त्रिणि गङ्गापूरे
 भागोरधीप्रवाहे वहति सति कुल्या कृत्विषा क्षुद्रा नदी, कुल्यात्या
 कृत्विषा सरित्त्विल्वरः । किं रोहति उत्पद्यते ? शोभते किं
 नैवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ३२ ॥

अतिदीर्घेति । अतिदीर्घजीविदोषाद् चिरजीवित्वदोषादित्यर्थः
 व्यासश्चिरजीवीति प्रवादादिति भावः । अन्वत्वात्वा बहिर्व्यासो हनूसांच
 विभीषणः । कथः परशुरामश्च सप्रैते चिरजीविनः ॥ इति व्यासस्य
 चिरजीवित्वोक्तेः । व्यासेन यशः कीर्तिः अपहारितं नाशितं
 हन्त खेदे । तथाहि गुणाब्धः बहुगुणसम्पन्नः दृष्टकथापत्यकर्ता स
 एव व्यास एव जन्मान्तरापन्नः स्मृहीतजन्मान्तरः कैः जनैः न उच्येत
 कथ्येत अपि तु सर्वैरेव उच्येतेत्यर्थः । यदि व्यासस्य चिरजीवित्वं
 न स्यात् तदा दृष्टकथापत्यकर्तुः गुणाब्धस्य व्यास एव जन्मान्तरापन्नः
 कर्ता इति यशः प्रख्याप्यते तत्तु व्यासस्य चिरजीवित्वेन नष्टमिति
 निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीन् नमस्कृतम् ।
 त्विस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ३४ ॥
 साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
 शिखासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ३५ ॥
 भवभूतः सखन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ ३६ ॥
 जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

श्रीरामायणेति । श्रीरामायणं भारतं वृहत्कथा तासां कवीन्
 कविवितृन् प्रखेटृनिवृत्तः नमस्कृतम् : वन्दामहे । यैः कविभिः भिन्ना
 पृथक्कृता वैचित्र्यभाषादिति भावः अतएव सरसा सरस्वती भारती
 वाणी त्विस्रोता इव त्विविधस्त्रांतस्व-ी गङ्गेव भागीरथीभोगवती-
 मन्दाकिनीरूपभेदादिति भावः स्फुरति शोभते ॥ ३४ ॥

साकूतेति । साकूतं साभिप्रायं मधुरं मनोहरं यत् विलासिन्याः
 कामिन्याः कण्ठकूजितं कण्ठरवः अन्यत्र कण्ठकूजितमिव शब्दवि-
 न्यासः तत्प्राये तद्गुणै रतलीला सुरतव्यापारश्च कालिदासोक्तिश्च
 ते शिखासमयेऽपि किञ्चिदान्यत्र समय इत्यपिशब्दार्थः मुदे आन-
 न्दाय वक्तृते इति शेषः ॥ ३५ ॥

भवभूतेरिति । भवभूतः तटाख्यस्य कवेः अन्यत्र भवस्य हरस्य
 भूतेः सम्पदः, भूतर्भञ्जनि सम्पटीत्यमरः । सखन्धात् सङ्गात् भारती
 वाणी भूधरभूरेव पार्वत्येव भाति राजते, अन्यथा एतत्कृतकारुण्ये
 एतेन भवभूतना कृते कारुण्ये कर्णरसप्रधाने काव्ये अन्यत्र एतेन
 हरेण कृते कारुण्ये अनुकम्पायां पार्वतीपार्ष्ण्यहृषामन्तरं खण्डे
 पार्वत्या नयने ग्रावा पाषाणस्य अन्यत्र शैलः हिमाद्रिः, ग्रावाण्यौ
 शैलपर्वतावित्तरः । किं कथं रोदिति । भवभूतेः कारुण्यरसप्रधानो-
 क्तद्वारादिदृश्यपटनयोर्निरानश्रुपातप्रसङ्गे रिति भावः ॥ ३६ ॥

जातेति । प्राक् पूर्वं शिखण्डिनी द्रुपदराजपुत्री यथा शिखण्डी

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणी बभूवेति ॥ ३७ ॥
 यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्ते धर्मकर्म सङ्कुचितम् ।
 कविमहमुशनसमिव तं तातं नीलाम्बरं वन्दे ॥ ३८ ॥
 सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
 सेनकुलतिलकभूपतिरेकौ राकाप्रदीपश्च ॥ ३९ ॥
 काव्यस्याक्षरमैत्रीभाजो न च कर्कशा न च ग्राम्याः ।
 शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥ ४० ॥

द्रुपदपुत्रः जाता । अत्र उद्देश्यत्वं प्राधान्याविवक्षा । तथा वाणी
 वाग्देवी व्याधकं प्रागल्भ्यं वैदित्यम आप्तं लब्धुं बाणः कादम्बरी-
 कविः बभूव इति अवगच्छामि मन्ये ॥ ३७ ॥

यानन्त । यं गुरोः प्रभाकरात् पृच्छस्यतेर्वा अनु पश्चात् गणयन्ति
 यः प्रभाकरसदृशो पृच्छतिपदस्य च लोकैः कोन्त्यते, यस्य अन्ते
 अवसाने नाशे इत्यर्थः धर्मकर्म सङ्कुचितं विनष्टपापमित्यर्थः अहम्
 उशनसमिव शुक्रमिव कविं तातं पितरं तं नीलाम्बरं वन्दे प्रथ-
 मामि ॥ ३८ ॥

सकलेति । एकः केवलः सेनकुलतिलकभूपतिः प्रवरसेनाख्यः
 नृपतिरित्यर्थः राकाप्रदीपः पौष्पसासोरजनीमुखश्च, प्रदीपो रजनी-
 मुखमित्यमरः । प्रबन्धस्य काव्यविशेषस्य कुमुदबन्धोः चन्द्रस्य च सकल-
 कलाः समयाः कलासतःषष्टिप्रकारा भौदृशकलाश्च कल्पयितुं रचयितुं
 प्रकटयितुञ्च प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

काव्यस्येति । अक्षराणां वर्णानां मैत्री लालित्यव्यञ्जकसङ्गतिं
 भजन्ते इति तथोक्ताः अन्यत्र अक्षरा अविनाशिनी अकल्पमेति
 यावत् या मैत्री प्रणयविशेषः तां भजन्ते इति तथोक्ताः न च
 कर्कशाः न श्रुतिकटवः अन्यत्र न निष्ठुराः न च ग्राम्याः अविदग्ध-
 प्रयोज्याः अन्यत्र न च विदग्धाः सुचरुता इति यावत् साधवः
 विशुद्धाः च्युतसंस्कारदोषरहिता इति यावत् अन्यत्र विशुद्धमतयः

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ।
 रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सन्निपातीव ॥ ४१ ॥
 विगुणोऽपि काव्यबन्धः साधूनामाननं गतः स्वदते ।
 फूत्कारोऽपि सुवंशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥ ४२ ॥
 स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतौमुखं तन्वन् ।
 तितउसुषस्य पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥ ४३ ॥

काव्यस्य शब्दाः अपि पुरुषा अपि अर्थबोधाय एव अर्थान् बोधयित्वा
 सप्तर्था एव भवन्तीत्यर्थः अन्यत्र प्रयोजनबोधाय प्रभवन्तीत्यर्थः ।
 अत्र प्रस्तुतानां शब्दानाम् अप्रस्तुतानां पुरुषाणाञ्च कथमसम्बन्धात्
 दोषकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यत
 इति ॥ ४० ॥

सदसतोर्गुणदोषावाह वंशे इति । रसभाविते रसभावावबोधक्षमे
 अन्यत्र सरसे वंशे इव सतां साधूनां मनसि घुण इव कीटविशेष इव
 दोषः न विशति । बहुदोषः दोषप्रचुरो जनः अन्यत्र कफगत-
 पित्तादितोषाकुलः सन्निपातीव त्विदोषज्ज्वराभिभूत इव रसमपि
 काव्यपाठश्रवणजमलौकिकानन्दमपि अन्यत्र व्यौषधिविशेषमपि न
 प्रतीच्छति न गृह्णाति । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

विगुण इति । काव्यबन्धः काव्यरचनाविशेषः विगुणोऽपि
 भाधुर्वादिगुणरहितोऽपि साधूनाम् आननं गतः सज्जनसखोच्चरित
 इत्यर्थः स्वदते सुखादो भवति मनो हरतीति यावत् । तथाहि, सुवंशैः
 सुष्ठुवेष्टुभिः अन्यत्र सत्कुलप्रसूतैर्जनैः अनूद्यमानः क्रियमाण
 इत्यर्थः फूत्कारः अव्यक्तध्वनिविशेषोऽपि श्रुतिं हरति, श्रवणसुखं
 जनयतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 वा स्याद् वाक्ययोग्यतास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथक् ॥ इति ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । स्वयं भूरिच्छिद्रः बहुरङ्गः अन्यत्र बहुदोषः अपि

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ।

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ ४४ ॥

यद्सेवनीयमसताममृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्मः ॥ ४५ ॥

सत्कविरसनाश्रुर्पीनिसुषतरग्रह्णशालिपाकेन ।

तथा सर्वतोमुखं सर्वप्रकारं चापलं च लनाविशेषम् अन्यत्र यथेच्छा-
चारं तन्वन् प्राप्नुवन् अन्यत्र विस्तारयन् अपि तितउच्चाढनी, तित-
उढनी चाढनी स्त्रियामित्यभरः । तेषस्य पिशुनः खलः, पिशुनौ खल-
सूत्रकावित्त्वभरः । दोषस्य विवेचने निःसारणे अन्यत्र निर्द्धारणे
प्रकटने इति भावः अधिकृतः अधिकारी । अत्र प्रकृतस्य पिशुनस्य
अप्रस्तुता याश्चालन्याश्च एकधर्माभिनम्बन्वात् दीपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्गूढान् अभ्यन्तरस्थितान् अर्थान् अभिधेयवस्तूनि
पदार्थाश्च अव्यञ्जयतः अप्रकटयतः प्रसादरहितस्य, चित्तं व्याप्नोति
यः क्षिप्रं शुक्लेन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु
चेत्युक्तप्रसादगुणवर्जितस्य सन्दर्भस्य प्रबन्धस्य नदस्य जलाशयविशेषस्य
च रसः स्वाद्विशेषः जलञ्च रसज्ञानं सामाजिकानां द्रव्यास्वादाभि-
ज्ञानां प्रीत्यै सन्तोषाय न भवतीति शेषः । अत्रापि दीपकालङ्कारः
॥ ४४ ॥

यदिति । असतां खलानां पापिनाञ्च असेवनीयम् अनालोचनी-
यम् अनधिगम्यञ्च अमृतप्रायं प्रीयूषसदृशम् अतिमधुरमिति यावत्
प्रीयूषबलञ्च सुष्ठु वर्षानाम् अत्रराणां विन्यासः योजनविशेषः
यत्र तथाभूतं काञ्चनमयञ्च शोभनरसाथ्याभ्यां पूर्णमित्यर्थः देवसङ्घ-
सङ्घबन्धु यत् काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गस्य तत्समं तल्लयं विद्मः मन्वावहे ।
अत्रापि दीपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

सत्कवेति । सत्कवेः शोभनकाव्यप्रयेतः एतेनासत्कवेर्निरासः
सूचितः । रसना जिह्वा एव श्रुर्पीं प्रस्फोटनयन्त्रविशेषः, प्रस्फोटनं

लभो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ ४६ ॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला स्वलितपदनिवेशापि ।

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ ४७ ॥

शूर्पमस्त्रीत्वमरः । तथा निस्तुषतरः अतिशयेन तुषरहितः निर्दोष इति यावत् यः शब्द एव शालिधान्यं तस्य पाकेन सुप्रयुक्तशब्दपर्यालोचनया तादृशसुपकासुभोजनेन चेति भावः । लक्ष्मण एकः शब्दः सुप्रयुक्तः शम्भुज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति । लक्ष्मः पारितोषगतः जनः दयितायाः कान्तायाः अधरमपि न आद्रियते न बद्धमन्यते सुधा दासी का ? अतितुच्छेति भावः । अत्र रूपकार्यापत्त्योः संलटिः । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गे इति, दण्डापूर्षिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते इति च साहित्यदर्पणः ॥ ४६ ॥

अकलितेति । अकलिताः अगृहीताः शब्दालङ्काराण्यः अनुप्रास-यमकादयः यथा तथोक्ता शब्दालङ्काराणां रमोद्बोधपरिषान्वत्वादिति भावः । अन्यत्र अकलितः अगृहीतः शब्दो ध्वनिर्यथा तादृशी अलङ्कृतिरलङ्कारः नपुंराटिर्यथा तथोक्ता अलङ्काराणां सशब्दत्वप्रकाशसम्भवादिति भावः । अनुकूला अतिशयविबोधवती अन्यत्र अनुरागिणी, स्वलितः दार्ढ्यमून्यः कोमल इति यावत् पदानां सुप्तिङन्तानां निवेशः विन्यासः यत्र तथाभूता अन्यत्र स्वलितः द्रुतगमनात् स्वस्थानात् अलः पदविन्यासः चरणयिक्षेपः यस्याः तथाभूता अथवा अस्वलितः च्युतसंस्कृतिदोषविरहितः पदनिवेशः यस्यां तथाभूता अन्यत्र अस्वलितः अवधानवशात् स्वजनरहितः पदविन्यासः अस्वास्तथाविधा सोत्कर्षशृङ्गारा उत्कृष्टशृङ्गाररसवती अन्यत्र प्रबलशृङ्गाराभिलाषवती सूक्तिः शोभना लक्तिः शृङ्गाव्यमित्यर्थः अभिसारिकेव कान्तार्थिनी नाबिकेव । तदुक्तं दंपत्ये, अभिसारवते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरक्ताभिसारिकेति । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घेते वाभिसारिकेत्वमरश्च ।

अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् ।
 काव्यमभिन्नसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८ ॥
 आस्वादितदयिताधरमुधारसस्यैव सूक्तयो मधुराः ।
 अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ ४९ ॥
 बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यम् ।
 कविमाणवका दूतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ ५० ॥

रमयति आनन्दयति एकत्र सामाजिकम् अन्यत्र कान्तमिति शेषः ।
 उपमाबह्वारः ॥ ४७ ॥

अध्वनीति । अध्वनिर्व्यङ्गं तद्द्रष्टव्यम् अन्यत्र अध्वनिर्भक्तकारः
 तद्द्रष्टव्यं पदग्रहपरम् अनुप्रासयसकादिना पदरचनाबहुलम् अन्यत्र
 चरणमात्रबन्धनं काव्यम् अभिन्नसभायां सामाजिकसंसदि मञ्जीरं
 नूपुरं केलिवेलायां सुरतव्यः पारसमये हृदयं न वा श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियं
 न वा मदयति नैवानन्दयतीत्यर्थः । अत्र दीपकालह्वारः ॥ ४८ ॥

आस्वादितेति । आस्वादितः परिपीतः दयितायाः कान्तायाः
 अधरस्य सुधारसः अमृतद्रवः येन तथाभूतस्य जनस्य एव मान्यस्ये-
 ति भावः सूक्तयः शोभनसन्दर्भाः मधुराः मनोहराः कतरवास्नाद
 एव रसव्यक्तीकरणे प्रभुरिति भावः । तथाहि अकलितम् आस्वादितं
 रसाक्षसकलं नृताङ्कुरः येन तादृशः कोकिलः कलं मधुरं न उदञ्चयति
 नोद्विगिरति तथाच नृताङ्कुरास्नादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं
 चुकूजेति कुमारसम्बन्धे कालिदासः । अत्र वैभर्ष्येण प्रतिवस्तूपमा-
 बह्वारः ॥ ४९ ॥

व्यवहारज्ञानं काव्यस्य करणे ज्ञाने च हेतुरिति दर्शयति,
 बालेति । कविषु माणवकाः बालकाः व्यवहारानभिज्ञा इति भावः
 बालायाः नवीनायाः कटाक्षेण सूत्रितं सूचितं ब्रह्मापरत्वात् न तु
 प्रकटितमिति भावः असत्त्वाः व्यभिचारिण्याः नेत्रत्रिभागेषु नवन-
 वक्षोचनविशेषेण कृतं भाष्यं सूत्रव्याख्यानविशेषः बह्व तादृशम्

मसृणपदरीतिगतयः सञ्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ।

मदनाहयोपनिषदो विशदा गोवर्धनस्यार्याः ॥ ५१ ॥

वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता ।

निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥ ५२ ॥

अनन्तरदृष्ट्या घटिकया व्याख्यातं स्पष्टमवबोधितं भावम् आशयम्
अर्थञ्च, भावोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । अधीयते अवगच्छन्तीत्यर्थः ।
यथा बाढाः प्रथमं सूत्रं पठन्तः किञ्चित् ज्ञानं ततस्तस्य भाष्यरूप-
वृत्तिं पठन्तः ततोऽपि अधिकं ज्ञानं ततश्च व्याख्यानभूतां टीकां पठन्तः
इत्येवम् अत्रोच्यते तथा काव्यकर्तारोऽपि क्रमेण लोकव्यवहाराभि-
ज्ञानेन नैपुण्यं लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

मसृणेषु । मसृणाः कोमलाः पदानां सुप्तलङ्घनानां रीति-
गतयः रचनाविशेषाः, पटसङ्घट्टनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवदिति
साहित्यदर्पणः । आसां ताः अन्यत्र मसृणाः कोमलाः पदानां पद-
विन्यासानां रीतिर्निश्चयः यत्र तादृशी गतिः गमनं यासां तथोक्ताः,
सञ्जनानां रसिकानां हृदयम् अभिसरन्ति अभिसृञ्चीकुर्वन्ति प्रीणय-
न्तीति बावत् तथोक्ताः सुरसाः शोभनास्त्रादशास्त्रिन्यः रसातिशय-
वत्त्वञ्च तथा विशदाः निर्मलाः श्रुतिकटादिदोषरहिता इत्यर्थः अन्यत्र
परिष्कृतदेहाः गोवर्धनस्य आर्याः कन्दोविशेषनिबद्धाः सन्दर्भाः
अन्यत्र श्रेष्ठा माननीया इत्यर्थः मदस्य कामस्य अहयोपनिषदः
अद्वितीयोपदेशशास्त्राणि । यथा वणितगुणवत्यः कालाः काश्चिन्तं
कामोद्दीपिन्यः तथा गोवर्धनस्य आर्याः शृङ्गाररसभूयस्त्वात् कामो-
द्दीपनकारिण्य इति भावः । अत्र श्लेषाबहुतः ॥ ५१ ॥

वाणीति । प्राकृते प्राकृतकाव्ये समुचितः सम्यग् उचितः
प्रभूत इत्यर्थः रसः स्त्रादः यस्यास्तादृशी व्यथवा प्राकृतानां सामान्य-
जनानां समुचितः रसः यस्यां तथोक्ता वाणी भारती निम्नानुरूपपाणि
निम्नगामीनि नीराणि जलानि यस्यास्तथाभूता कलिन्दकन्या सूर्य-

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ।

दूतीरहिता इव ते न कामिनीमनसि निविशन्ते ॥ ५३ ॥

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।

अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ५४ ॥

—

तनया असुनेत्यर्थः बलेन एव बलात्कारेणैव अन्यत्र बलभङ्गे च गगन-
तलमन्तरीक्षाभय संस्कृतं संस्कारं नीता प्रापिता । प्राकृतसप्तशतीं
तिरस्कृत्य मयेयमार्यासप्तशती संस्कृता रचितेति भावः ॥ ५२ ॥

आर्याति । इयम् आर्यासप्तशती सप्तशतसंख्यकार्यासन्दर्भः
येषां प्रगल्भमनसां प्रौढमतीनां कर्त्तरि षष्ठी अनादृता आदरेण न
गृह्येतेत्यर्थः ते दूतीरहिता इव कामिनीनां मनसि न निविशन्ते न
प्रविशन्ति । कामिनीरञ्जनोऽयं सन्दर्भ इति भावः ॥ ५३ ॥

रतेति । रतरीतौ सुरतव्यापारे वीतं विगतं वसनं यस्त्वं यस्या-
स्तथाभूता प्रियेव कान्तेव शुद्धापि निरलङ्कारापि सरसा रसवती वाक्-
मुदे आनन्दाय भवतीति शेषः । अरसा रसशून्या सालङ्कृतिरपि
अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः अन्यत्र कटककुण्डलादयः तद्वत्पि शाल-
भञ्जीव प्रतिभेव न रोचते न प्रीतिं जनयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

—

आर्यासप्तशती ।

अकारादिः ।

अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीवन्तु पथिकजनजायाः ।

दुर्लङ्गवर्त्मशैली स्तनी पिधेहि प्रपापालि ॥ १ ॥

अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च ।

अजनि विनीता गृहिणी सपदि सपत्नीस्तनोऽङ्गे दे ॥ २ ॥

यौवनभराक्रान्तां प्रपापालिकां कश्चिदाह अवधीति । प्रपा पथिकजनानां जलदानार्थं स्थानं तां पालयति रक्षतीति तत्सम्बुद्धौ प्रसीद प्रसन्ना भव, अवधिदिनम् असुकांस्त्रिं दिने मया आगन्तव्यं त्वं सुस्थिरा गृहे वस इत्याश्वास्य प्रियां पथिको देशान्तरं याति इत्येवं व्यवस्थितदिनमित्यर्थः अर्वाधः सीमा शेष इत्यर्थः यस्य तादृशो जीवः जीवनं यासां ताः अवधिदिनगणनया जीवन्त्य इत्यर्थः पथिकानां जनानां जायाः क्रान्ताः जीवन्तु प्राणान् रक्षन्तु । अत्र हेतुमाह दुर्बुद्धोति । दुर्बुद्धो लङ्कृतमशक्यौ वर्त्मशैली मार्गस्थितपर्वतौ तत्सदृशाविति यावत् स्तनौ पिधेहि आच्छादय । त्वत्कुचपर्वतदर्शने पथिका अत्रैव स्थास्यन्ति न तु गृहं प्रति गमिष्यन्ति अतस्तत्क्रान्तानामवश्यमेव सत्युर्भविष्यति तदवधिदिने पत्युरनधिगम इति त्वत्प्रसादस्तासां जीवनदायीति व्यञ्जते ॥ १ ॥

कतपरिषयान्तरं क्रान्तमसूयमानां कामिनीं काचिदुपदिशति, अतिवत्सलेति । गृहिणी गृहस्वामिनी सपत्याः स्तनोदुभेदे स्तनविकाशे सति अतिवत्सला अतिशयेन स्नेहवती सुशीला सुचरित्रा सेवाचतुरा सेवायां परिचर्यायां स्वामिन इति शेषः मनोऽनुकूला पत्युः मनोऽभिमतकार्यकारी विनीता विनयवती सपदि सहसा अजनि अभवत् । अपरक्रान्तासङ्गमे यदा पत्युः अस्मिन् विरागमभावेना स्थात् तदा नाय्यां सौभाग्याभिलाषिण्या यथा पत्युः प्रीतिर्भवेत् तथा सर्वथा व्यवहर्षव्यमिति निष्कर्षः ॥ २ ॥

‘आर्यासप्तशती ।

अयि कूलनिचुलमूलोच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ।
 वकविषसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥ ३ ॥
 अयि विविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ।
 व्यसनदिवसेषु दूति क पुनस्त्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥
 अस्तु ग्लानिर्लोको लाञ्छनमपदिशतु हीयतामोजः ।
 तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाच्छायामिव सुधांशुः ॥५॥

कार्शित् स्तकलद्वेषेण नीचभुक्तमम्पदं कामिनीं भङ्ग्रा वक्ति,
 अयोति । अयोति कोमलामन्त्रये । कूलनिचुलः तटस्थितो दृढभेदः
 तस्य मूलोच्छेदनं मूलोत्पाटनं तेन दुःशीलाः दुर्दृष्टाः वीचयस्तरङ्गाः
 तैः वाचाले व्यक्तगद्गदवति अन्यत्र सुखरे काविर तदाख्ये नदि !
 त्वं न चिरात् शीघ्रमेव वकानां नीचपक्षविशेषाणां न तु हंसादि-
 सत्प्रक्षिपामिति भावः विषसो भुक्तशेषः यः पङ्कः वकैश्च त्वयि स्थिता
 मत्स्यकर्कटादयः शीघ्रमेव भक्षयितव्याः पश्चात् केवलं तव पङ्कमात्रं
 स्वास्त्यतीति भावः । सारः स्थिरांशः सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः ।
 यस्याः तादृशी भवितासि भविष्यसि । शीघ्रमेव स्वकलद्वेषणयास्तव
 सम्पदं क्षुद्रा भक्षयिष्यन्तीति प्रकृतमत्स्यं ध्वन्यते ॥ ३ ॥

कयाचित् साक्षसापदेशिनीं दूतीं प्रत्युच्यते अयोति । अयि
 विविधा नानापलोभनविषया वचनरचना यस्याः तथाभूते दूति !
 त्वं चन्द्रं करे हस्ते समानीय ददासि पुनः अस्तु व्यसनदिवसेषु
 विपत्समयेषु त्वं क कुल दर्शनीयासि ? कुल तव दर्शनं प्राप्स्यसि ?
 नैव तदा त्वं प्राप्स्यसितीति भावः ॥ ४ ॥

अपकीर्त्यादिना नायकेन स्वत्यागं सम्भावयन्तीं नायिकां प्रति
 दूत्या उक्तिः, आस्त्विति । ग्लानिः क्लेशः अस्तु भवतु, लोकः लाञ्छनं
 कलङ्कं, कलङ्काङ्को लाञ्छनश्चेत्यमरः । अपदिशतु प्रकटयतु ओजः तेजः
 मान इत्यर्थः हीयतां नश्यत्वित्यर्थः, तदपि तथापि सः पुमान् सुधां-
 शुचन्द्रः वसुधाच्छायामिव कलङ्कत्वेनारोपितामपीति भावः । तथा-

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निविशन्निकामकाठिन्यः ।
 सुखरयसि स्वयमेतां सदृष्टतां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥ ६ ॥
 अङ्गेषु जीर्यति परं खञ्जनयूनोर्मनोभवप्रसरः ।
 न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डले केलिः ॥ ७ ॥
 अन्धत्वमन्धसमये वधिरत्वं वधिरकाल आलम्ब्य ।
 श्रीकेशवयोः प्रणयी प्रजापतिर्नाभिवास्तव्यः ॥ ८ ॥

चोक्तं, भूर्मेर्हे ऋष्या शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभि-
 रति रघुवंशे कालिदासः । त्वं न सुञ्चति नैव त्यजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कश्चित् कान्तया दुर्वचसा विरक्तोक्तं कान्तं प्रति तस्या एव
 सख्या उक्तिरियम्, अतिचापलमिति । स्वयम् अन्तर्निविशन् प्राक्
 अतिप्रणयेन हृदयं गच्छन् ततः अतिचापलम् अत्यन्तं चपलकर्म अन्या-
 सङ्कादिकं वितम्बन् प्रकटयन् अतएव निकामकाठिन्यः नितरां निर्दयः
 सन् शङ्कुः लोचकीलः घण्टामिव सदृष्टतां सटाचारात् एतां कामिनीं
 सुखरयसि वाचालयसि तवैवायमपराधो न त्वस्या इति भावः ॥ ६ ॥

खञ्जनपक्षिणां निधिरहिते स्थाने सङ्गमो नास्तीति प्रसिद्धि-
 माश्रित्य योग्यस्थानविरहे न सङ्गमः कर्तव्य इत्याह अङ्गेष्विति ।
 खञ्जनयूनोः खञ्जनपक्षिणोः मनोभवप्रसरः कामासक्तिः परम् अत्यन्तम्
 अङ्गेषु जीर्यति धिलयं गच्छतीति यावत् । परमित्यत्र परमिति
 पाठान्तरम् । न अन्तर्गर्भितः अन्तःस्थितः निधिशिरनिखातं धनं
 यत्र तादृशे निधिशून्ये इत्यर्थः धरामण्डले प्रदेशे इत्यर्थः न पुनः
 केलिः नैव सङ्गमव्यापारः । यदा खञ्जनयूनोस्तिर्यक्जातितया विवे-
 कशून्यत्वेऽपि प्रबलकामादेशेऽपि यथायोग्यस्थानं विना न रति-
 स्तदा किं वक्तव्यं विवेकवतोर्भक्तुष्वदम्पत्योरिति सूचितम् ॥ ७ ॥

अन्धत्वमिति । अन्धसमये यदा अन्धो भवितुमर्हति तदा
 दुरतसमये इति यावत् तस्य अवलोकनानर्हत्वादिति भावः । तथा
 वधिरकाले अरण्यशङ्खविहीनसमये यदा रतौ व्रीडाजनकाङ्क्षी-

अत्रि कोषकार कुरुषे वनेचराणां पुरो गुणोद्धारम् ।
यत्र विदार्य विचारितजठरस्त्वं स खलु ते लाभः ॥ ९ ॥
अगणितमहिमा लङ्घितगुरुरधनेहः स्तनन्धयविरोधी ।
इष्टाकीर्तिस्तस्यास्त्वयि रागः प्राणनिरपेक्षः ॥ १० ॥

वाक्यप्रयोगश्चलति तदा निधुवनकाले अस्त्रीलवाक्यप्रयोगस्य कामशास्त्रे
अभिधानात् । उक्तञ्च, इतर्यैः पदैः दिशुनयेच्च रहस्यवास्त्विति ।
वधिरत्वं श्रवणेन्द्रियशून्यत्वम् आलम्ब्य अवलम्ब्य दृष्टापि न पश्यति
श्रुत्वापि न शृणोतीत्येवं भूत्विति भावः नाभौ वास्तव्यं वसतिर्यस्य
तथाविधः प्रजापतिः ब्रह्मा आकेशवयोः लक्ष्मीनारायणयोः प्रणयी
प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेषः । नाभिस्थितो ब्रह्मा सुरतसमये
सन्निधौ स्थित्वापि लक्ष्मीनारायणयोस्तत्सुरतव्यापारास्त्रीलवाक्य-
प्रयोगदर्शनश्रवणयोरपि यथा अन्धवत् वधिरवञ्च व्यवहरति तथा
स्वामिसन्निधाने स्वामिनोः कार्याकार्यदर्शनश्रवणयोर्धत्वेन व्यव-
हर्त्तव्यमिति ध्वन्यते ॥ ८ ॥

अथीति । अत्रि कोषकार कीटविशेष ! त्वं वनेचराणां विवेक-
शून्यत्वानामिति भावः पुरः अद्यतः गुणानां तन्नूनां विद्याविशेषाणा-
मिति ध्वनिः उदुगारं निःसारथं प्रकटनमिति ध्वनिः । कुरुषे,
विदार्य विचारितं कृत एते गुणा निःसरन्तीति चिन्तितमित्यर्थः
जठरम् उदरं यस्य तथाभूतः यत् न अस्ति, स खलु स एव ते तव
लाभः । सूक्ष्माणामये गुणप्रकटनं न केवलं फलजनकम् अपितु अनर्थ-
करमिति भावः ॥ ९ ॥

अगणितेति । तस्याः कान्तायाः त्वयि रागः प्रेम, अगणितः
अविचारितः महिमा कुलप्रतिष्ठा यत्र तादृशः, लङ्घिताः अग्न्याताः
गुरवः पितृश्वशुरादयः यत्र तथाभूतः, नास्ति धनेहा धनचेष्टा धन-
प्राप्त्रभिन्नाप इति यावत् यत्र तथाविधः, स्तनन्धयानां स्तन्यपायिनं
शिशूनां विरोधी तस्मिन्पेक्ष इति भावः स्तनन्धयं शिशुं परित्यज्वापि
प्रदत्त इति भावः तथा इष्टा सानन्दं गृहीतेति भावः अकीर्तिः

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटवचनरचनेयम् ।

शस्त्राघातो न तथा सूचीव्यधवेदना यादृक् ॥ ११ ॥

असतीलोचनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्मनोवर्ति ।

सारस्वतमपि चक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ॥ १२ ॥

अन्यमुखे दुर्वादी यः प्रियवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्वनजन्मा यो धूमः सीऽगुरुभवो धूपः ॥ १३ ॥

अथशः परपुरुषसङ्गजनितकलङ्क इत्यर्थः यत्र तथाभूतः, किं बहूना
प्राणनिरपेक्षः प्राणान्पेक्षामून्यः प्राणा यान्ति चेत् यान्तु तथापि न
परित्याज्य इति भावः । उपनायकं प्रति दूढ्या उक्तिरियम् ॥ १० ॥

अपराधादिति । तव इयं कपटवचनरचना प्रतारणावाक्यप्रयोगः
माम् अपराधात् अधिकं व्यथयति पीडयति, त्वया कृतोऽपराधस्तथा
मां न तापयति यथा ते तदपराधपरिहाराय अलीकवाक्प्रपञ्च इति
भावः । तथाहि, शस्त्राघातः शस्त्रप्रहारः तथा न पीडक इति शेषः
सूचीव्यधवेदना पुनः पुनः सूचीवेधनपीडा यादृक् पीडादायनोति
शेषः । कृतापराधं कान्तं प्रति कस्याश्चित् मानिन्या उक्तिरियम् ॥११॥

असतीति । असत्याः व्यभिचारिण्यः लोचनमेव मुकुरः दर्पणः
तस्मिन् यत् किमपि अनिर्वचनीयं मनोवर्ति अन्तर्गतं हृद्गतो भाव
इति यावत् तस्या इति शेषः प्रतिफलति प्रतिविम्बितं भवति प्रकाशते
इति भावः । सारस्वतमपि चक्षुः सरस्वत्या देव्या अपि नयनं किं
वक्तव्यमपरेषामित्यपिशब्दार्थः । सतिमिरमिव अन्वकाराच्छब्दमिव
तत् असतीमनोगतमिति भावः न लक्षयति नाशुबुध्यते इत्यर्थः ॥१२॥

अन्यमुखे इति । अन्यस्य जनस्य आप्रयस्येत्यर्थः मुखे दुर्वादः दुष्टं
वाक्यं यः स एव दुर्वाद एव प्रियस्य वदने मुखे परिहासः प्रमोदजं
वाक्यमित्यर्थः । तथाहि इतरेन्वनजन्मा अपरकाष्ठसम्भवः यः धूमः, यः
अगुरुभवः अगुरुकाष्ठजश्चेत् धूपो भवतीति शेषः । कान्तस्य दुर्वचसा
श्लिङ्गां कान्तं प्रति सख्याः सान्त्वनाक्तिः ॥ १३ ॥

अयि सुभग कुतुकतरला विचरन्तो सौरभानुसारेण ।
 त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥ १४ ॥
 अयि सुग्ध गन्धसिन्धुरशङ्कामात्रेण दन्तिनी दलिताः ।
 उपभुञ्जते करेणूः केवलमिह मतकुणाः करिणः ॥ १५ ॥
 अतिविजयवामनतनुर्विलङ्घते गेहदेहलीं न वधूः ।
 अस्वाः पुनरारभटीं कुसुम्भवाटी विजानाति ॥ १६ ॥

अर्थात् । अयि सुभग ! सुधु, सुगन्धं यस्य तत्सम्बोधने कथ-
 मन्यथा तादृशी कान्ता त्वय्यनुरागिण्याति भावः कतुकं कौतुकम् आन-
 न्दोत्सवः तत्र तरला लालपेयार्थः तस्मिन् न वदत् सौरभानुसारेण
 प्रेमलाभनया अन्यत्र संगन्ध्यामनया विचरन्तो सृष्टयन्तो अन्त-
 र्भ्रमन्तो वराकी तपस्विनी अन्तर्म्पार्हति भावः सा कान्तेति भावः
 विषकुसुमे मधुपीव भ्रमरीव मोहाय मोहादित्यर्थः त्वयि पतिता
 आसक्तेत्यर्थः । दुष्टस्वभावं कान्तं प्रति कान्तामस्वा उक्तिरिवम् इ
 उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

अर्थात् । अयि सुग्ध मृद ! दन्तिनः प्रबलदन्तशाबिनः गजाः
 गन्धसिन्धुरस्य गन्धगजस्य गजन्द्रविशेषस्य शङ्कामात्रेण तद्गन्धाच्चाहे-
 नैवेत्यर्थः दलिताः पलायन्ते इत्यर्थः किन्तु केवलं करिणः सुख-
 शाबिन इत्यर्थः न तु दन्तिन इति भावः मतकुणाः कौटवियेषाः इह
 जगति करेणूः इक्षिणीः, करेणुरिभ्यां स्त्रीत्वमरः । उपभुञ्जते बह-
 ञ्जने । कञ्चित् महाजनास्त्रयं प्रति समाशक्तं परं तदुभवात् निवृत्तौ
 प्रति कौशलेन अद्वा अपि महत् वस्तु भोक्तुं यत्नवन्तीति केनचिदुप-
 दिश्यते ॥ १५ ॥

अर्थात् । अतिविजयेन अतिबलजयेति भावः वामनवत् तनुर्विलङ्घ-
 तयाम्भूता अयनताकोत्यर्थः वधूः गेहस्य देहलीम् आधारदाहविशेषं
 न विबुद्धते नोच्छ्रय्यतीत्यर्थः पुनः किन्तु कुसुम्भवाटी मङ्गलभूमिविशेषः
 अस्वा आरभटीं प्रौढिविशेषं निर्लज्जत्वमित्यर्थः विजानाति विशेषेण

अन्तर्गतैर्गुणैः किं द्वित्रा अपि यत्र साक्षिणी विरलाः ।
 स गुणो गीतेर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ १७ ॥
 अलुलितसकलविभूषां प्रातर्बालां विलोक्य मुदितं प्राक् ।
 प्रियशिरसि वीक्ष्य यावकमथ निःश्वसितं सपत्नीभिः ॥ १८ ॥
 अयि लज्जावति निर्भरनिशीथरतनिःसहाङ्गि सुखसुप्ते ।
 लोचनकोकनदच्छदमुन्मीलय सुप्रभातं ते ॥ १९ ॥

वैति । अनया षट्छे एवं विनयं प्रदर्श्य श्वशुरादीन् प्रतार्य कसुम्भयाद्याम्
 उपनायके सह सुरनलोला क्रियते इति भावः ॥ १६ ॥

अन्तर्गतैरिति । अन्तर्गते अप्रकटितैरिति भावः गुणैः विद्या-
 टिभिः किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । यत्र गुणेषु द्वित्रा अपि
 द्वौ त्वयोऽपि साक्षिणः ज्ञातारः विरलाः न सन्तीति यावत् । यत् असौ
 गुणः मोतेः कीर्तनादित्यर्थः वनेचरं हरिणमपि हरति न रञ्जयति स
 गुणः । लोकरञ्जनमेव गुणप्रयोजनं नोचेत् गुणसद्भावो वृधेति भावः
 ॥ १७ ॥

अलुलितेति । सपत्नीभिः प्रातः अलुलिता अष्टाः सकलाः
 सर्वा विभूषाः सक्चन्दनाहुलेपाः अङ्गरागा इति यावत् यस्याः
 तथाभूताम् असम्भुक्तामिति भावः बालां नवोटां सपत्नीमिति शेषः
 विलोक्य दृष्ट्वा प्राक् प्रथमं मुदितं हृष्टम्, अथ अनन्तरं प्रियस्य शिर-
 सि यावकम् अलङ्ककं वीक्ष्य निःश्वसितं दुःखातिशयादिति भावः ।
 प्रथमं सम्भोषविरहेण सपत्न्यां प्रियप्रेमराहित्यनिर्णयेन सन्तुष्टा
 पश्चात् प्रियमस्तके यावकदर्शनेन प्रियस्य चरणपतनेनापि नानया
 आनः परित्यक्त इति परमसौभाग्यमस्या इति दुःखेन निःश्वास इति
 भावः ॥ १८ ॥

अथीति । अयि लज्जावति सबल्ले निर्भरम् अत्यन्तं यत् निशीथ-
 रतं मध्यरात्रिसुरतं तेन निःसहानि-असहानि अङ्गानि यस्याः तादृशि !
 अतएव सुखसुप्ते ! सुखेन निद्रिते ! सखीति शेषः लोचनकोकनदच्छदं

अमिलितवदनमपीडितवक्षोरुहमतिविदूरजघनोरु ।
 शपथशतेन भुजाभ्यां केवलमालिङ्गितोऽस्मि तथा ॥२०॥
 अतिपूजिततारियं दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु ।
 जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥२१॥
 अलमविषयभयलज्जावञ्चितमात्मानमियमियत्समयम् ।
 नवपरिचितदयितगुणा शोचति नालपति शयनसखीः ॥२२॥

नयनरक्तोत्पलपत्रं नयनस्य रक्तोत्पलसाम्यं दीर्घरात्रजागरणेन
 रतिव्यापारेण चेति बोध्यम् । उन्मील्य प्रकटय ते तव सुप्रभातम्
 अस्त्रिंशत् शेषः । नायिकां प्रति सख्या च्छक्तिरियम् ॥ १९ ॥

कश्चित् सखायं प्रति मानिन्याः कान्तायाश्चरितं वक्ति अमि-
 लितेति । शपथशतेन नाहं कदापि एवं तव विप्रियं करिष्यामि
 तदर्थमवसयं शपथः कृत इत्येवं निर्वन्धेन हेतुना तथा कान्तया केव-
 लम् अमिलितम् अनुसोलितम् अवनतमित्यर्थः वदनं यत्र तत् यथा
 तथा अपीडितौ अलिङ्गितौ वक्षोरुहौ स्तनौ यत्र तत् यथा तथा,
 तथा अतिविदूरौ अतिदूरस्थितौ जघनोरु यत्र तत् यथा तथा,
 आलिङ्गितः अस्मि ॥ २० ॥

अतीति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! अतिपूजिता अतिशयेन प्रथं-
 सिता तारा मङ्गती विशालेत्यर्थः अथवा तारा कर्षीनिका यस्यां
 तादृशी अन्यत्र अतिशयेन पूजिता तारा तदाख्या जिनसम्प्रदायसेविता
 देवता यस्यां तथाभूता श्रुतिलङ्घनक्षमा कर्षांन्तविसृतेत्यर्थः अन्यत्र
 वेदविरोधिनी सवासना कज्जलादिभङ्गारवती अन्यत्र जिनमतसिद्ध-
 हेतुमती इयं तव दृष्टिः जिनसिद्धान्तस्थितिरिव जिनानां बोद्धानां
 सिद्धान्तस्य स्थितिः सख्यादेव कं जनं न मोहयति न हरति अपि तु
 सर्वमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अलमिति । इयं कामिनी नवपरिचितदयितगुणा नूतनास्त्रा-
 दितप्रियसङ्गसुखेत्यर्थः इयत्समयम् एतावत्कालं व्याप्सेत्यर्थः, व्याप्तौ

अनुरागवर्तिना तव विरहेणीयेण सा गृहीताङ्गी ।

त्रिपुररिपुणेव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टैव ॥ २३ ॥

अन्यप्रवणे प्रेयसि विपरीते स्नीतसीव विहितास्याः ।

तद्गतमिच्छन्त्यः सखि भवन्ति विफलश्रमा हास्याः ॥ २४ ॥

द्वितीया । अविषयाभ्यां निर्विषयाभ्याम् अज्ञेयकाभ्यामिति यावत्
अयञ्ज्याभ्यां षड्वितम् एतावत्कालं मया पृथा मयेन लज्जया च
स्त्रानिषङ्गसुखं नास्तुभूतमिति विप्रलब्धमित्यर्थः आत्मानम् अहम्
अत्यर्थं शोचति अस्तुतपति तथा शयनसखीः न व्यानपति एताभिः
समान्तरङ्गाभिरपि कथमहम् ईदृशं सुखमत्रेति नावबोधितांश्च कथं
वा नाहं प्रियसङ्गप्रकारं न शिञ्चितेति क्रोधादिति भावः । नवोटा-
सङ्गतपतिसङ्गां लज्जाभयवतीं नायिकां प्रज्जामदितुं तत्सख्याः
संस्त्रासिद्धतुतापवर्णनमिदम् ॥ २२ ॥

अनुरागेति । सा वरतनुः वराङ्गी अनुरागेण वर्जते इति तथो-
क्तौ न अन्यत्र अनुरागाधीनेन उपेय उतकटेन असङ्गेनेति भावः
अन्यत्र तटाख्येन त्रिपुररिपुणा स्वर्गमर्त्यपातालैरिष्या कुत्रचिदपि
लोके स्वास्थमकुर्वतेति यावत् अन्यत्र असुरपुरतयर्धामिना तव विर-
हेण गृहीताङ्गी पीडितदेहा अन्यत्र धृतशरीरा गौरी पाण्डुवर्णा
अन्यत्र पार्वतीव अर्धावशिष्टैव अतिक्षोणित्यर्थः अत्र अर्धाङ्गी अर्ध-
नारीश्वरत्वबोगादिति भावः । लोषानुपाणिनीपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

अन्यप्रवणे इति । हे सखि ! विपरीते स्वगन्तव्यविरोधिदिग्-
वर्तिनि स्नीतसि प्रवाहे तद्गतिं सा गतिः तां विपरीतगतिमित्यर्थः
स्नीतस इति भावः इच्छन्त्य इव अन्यप्रवणे अन्यसक्तौ प्रेयसि पत्न्यौ
तद्गतिं तटासक्तिमित्यर्थः इच्छन्त्यः विहितास्याः कृतप्रयत्नाः
विफलश्रमाः हास्याः लोकेरुपहसनीयाश्च भवन्ति । परनाविकासक्त-
चित्तं नायकं वर्धाकर्तुंसद्यता काञ्चित् प्रति तत्सख्या उक्तिरिवम्
॥ २४ ॥

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सततम् ।
 स लुठति विरहे जीवः कण्ठे ऽस्यास्त्वमिव सभोगे ॥२५॥
 अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे ।
 ग्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥ २६ ॥
 अविभाव्यो मित्रे ऽपि स्थितिमात्रेणैव मन्द्यन् दयितः ।
 रहसि व्यपदेशादयमर्थ इवाराजके भोग्यः ॥ २७ ॥

अधिक इति । यः सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः वस्तुभ्यः अधिकः प्रियः सततं हृदि स्थितः, स जीवः जीवात्मा प्राणवायुर्वा सभोगे सुरत-सङ्गे त्वमिव अस्यास्तव नाविकावा इति शेषः कण्ठे लुठति तव विरहे कण्ठागतप्राणसाविति नामकं विदेशस्व प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ २५ ॥

अनयनपथे इति । प्रिये अनयनपथे अर्होऽपि गोचरे तथा व्यथा पङ्का न दृश्ये दर्शनगोचरे सति दुष्प्रापे दुर्लभे यथा । तथाहि, तपनशिला सूर्यकान्तपावा निशि रात्रौ सूर्यदर्शने इति भावः केवलं ग्लाना एव मलिना एव, वासरे दिवसे सूर्योदये इति भावः ज्वलति सन्नपति । कस्याचित् सञ्ज्ञितपतिक्राया अपि तत्सङ्गमलभ-मानायाः सखीं प्रति खेदवचनमिदम् । दृष्टान्ताबह्वारः ॥ २६ ॥

अविभाव्य इति । स्थितिमात्रेणैव सञ्ज्ञिमात्रेणैवेति भावः मन्द्यन् प्रीतिं जनयन् दयितः प्रियः मित्रे ऽपि किञ्च वक्तव्यं यत्ना-वित्प्रियव्याधेः अविभाव्यः अभावनीयः मित्रसञ्ज्ञिधावापि तादृश-प्रियभावना न कार्येति फलितार्थः । यदा मित्रे सूर्ये ऽपि एतेन रात्रावेव तद्भावना उचिता, अन्यथा प्रकाशः स्यादिति ध्वनिः । कस्य दयितः अराजके राजशासनरहिते देशे इति यावत् अर्थ एव परकीय इति शेषः रहसि विजने व्यपदेशात् व्याजात् कौशलेनेति भावः भोग्यः । परकामां नारीं परभेसासक्तां प्रति तत्सङ्गा उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

अश्रीधीरपराधान् मम तथ्यं कथय मन्मुखं वीक्ष्य ।
 अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥
 अन्योन्यमनु स्रोतसमन्यदधान्यत्तटात्तटं भजतोः ।
 उदितेऽर्केऽपि न माघस्नानं प्रसमाप्यते यूनोः ॥ २९ ॥
 अयि चूतवस्त्रि फलभरनताङ्गि विष्वग्विकासिसौरभ्ये ।
 श्वपचवटकपर्पराङ्गा त्वं किल फलितापि विफलैव ॥३०॥

अश्रीधीरिति । मम अपराधान् अश्रीधीः मृतवत्यसि, मम मुखं
 वीक्ष्य मन्मुखमन्मित्यर्थः तथ्यं सत्यं कथय । इति नायकोक्तिः ।
 यदि कितवः घूर्त्तस्त्वं मानस्य चौरम् अपहृतुं इत्यर्थः आननं मुखं
 बह्यं तथाविधः न भवसीति शेषः तदा किं न अभिधीयते नोच्यते ।
 तत्र मुखदर्शनेनैव मे मानो गतस्तत् कथं ते अपराधान् वक्तुं शक्नुवा-
 मिति नायिका प्रतिवक्ति ॥ २८ ॥

अन्योन्यमिति । स्रोतसं प्रशस्तं स्रोतः, स्त्रार्थे षण्प्रत्ययः ।
 अन्यत् अपरं तथा तटात् अन्यत् तटम् अतु अतुल्येऽर्थः अन्योन्यं
 परस्परं भजतोः सेवमानयोः विविधप्रकारेण सुरतप्रसक्तयोरिति
 भावः यूनोः दम्पत्योः अर्के सूर्ये उदितेऽपि माघस्नानं न प्रसमाप्यते
 माघस्नानस्य अतुदयकाशीनत्वादिति भावः । समस्तरात्रिसम्भोगेऽपि
 नानयोस्तृप्रजाता इदानीं सूर्योदयेऽपि तथा प्रसङ्गदर्शनादिति भावः
 ॥ २९ ॥

अयीति । अयि फलभरेण फलातिरेकेण नताङ्गि ! अवनतावयने !
 यौवनभरेण अवनताङ्गि इति ध्वन्यते । विष्वक् समन्तात् विकासि
 विस्तारि सौरभ्यं सौगन्ध्यं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अन्यत्र सौरभ्यं सौन्दर्य-
 कीर्त्तिरिति ध्वन्यते । त्वं फलितापि फलवत्यपि भोगाङ्गीपीति
 व्यज्यते श्वपचानां चाण्डालानां घटकपर्पराङ्गा कलसकर्परिचिह्निना
 मृतस्यैतद्गोहृदेनाचिरात् फलोत्पत्तिरिति लोकोत्पत्तिरिति । नीचभुक्तेति
 ध्वन्यते, किलेति प्रसिद्धौ । अतएव विफलैव अस्माकमभोग्यैवेति ध्वन्यते ।

अञ्जलिरकारि लोकेर्त्नानिमनाद्यैव रञ्जिता जगती ।
 सन्ध्याया इव वसतिः स्वल्पापि सखे सुखायैव ॥ ३१ ॥
 अगृहीतानुनयां मामुपेक्ष्य सख्यो गता वतैकाहम् ।
 प्रसभं करोषि मयि चेत्त्वदुपरि वपुरद्य मोक्ष्यामि ॥ ३२ ॥
 अस्थिररागः कितवी मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि ।
 मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥ ३३ ॥

अयोग्यसङ्गमकारिणीं काञ्चित् युवतिं योग्यसमागमनिच्छन्तीं प्रति
 कस्यचित् साधोरुक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः । उक्तञ्च दर्पणे,
 क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं
 कार्यञ्च हेतोरथ सभात् समम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा
 ततः । अपस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ३० ॥

अञ्जलिरिति । हे सखे ! लोकैः अञ्जलिः अकारि लोका वशी-
 कृता इति भावः । अन्यत्र वन्दनार्थमिति भावः स्नानं निस्तेजस्कृत्वं
 जयमिति यावत् अनात्मा अप्राप्यैव जगती पृथिवी रञ्जिता तोषिता
 अन्यत्र स्वरागेणेति भावः अतः सन्ध्याया इव स्वल्पापि वसतिः स्थितिः
 अल्पकालजीवनमिति यावत् सुखाय एव । अल्पजीवनमपि लोका-
 वशीकरणरञ्जनकरं सुखमेव न तु दीर्घजीवनं परपीडाकरमिति भावः ।
 उपसाह्वारः ॥ ३१ ॥

अगृहीतानुनयामिति । अगृहीतः अनुनयः मानभङ्गनार्थं
 मान्त्वं यथा तथाभूतां माम् उपेक्ष्य विहायेति यावत् सख्यः यतेति
 खेदे एकाहं गताः । चेत् यदि त्वं मयि प्रसभं वडात्कारमित्यर्थः
 करोषि तदाहम् अद्य त्वदुपरि तव उपरि त्वत्समक्षमिति यावत्
 वपुः शरीरं मोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि अथच तवोपरि शरीरपातनेन विप-
 रीतरतमापरिष्यामीति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥

अस्थिरराग इति । त्वम् अस्थिररागः पञ्चस्रस्रयः कितवः
 धूर्तः मानी अभिमानवान् चपलश्चक्षुः तथा विदूषकः विकृतवेषः

अकरुण कातरमनसो दशितनीरा निरन्तरालेयम् ।

त्वामनुभावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥ ३४ ॥

अन्तःकलुषस्तम्भितरसया शृङ्गारनालयेव मम ।

अप्युन्मुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया दृष्टिः ॥ ३५ ॥

अयि सरले सरलतरोर्मदमुदितद्विपकपोलपालेषु ।

अन्योन्यमुग्धगन्धव्यतिहारः कषणमाचष्टे ॥ ३६ ॥

भाषादौर्हास्यकरः अस्मि, यदि मम सख्याः करे पतसि तदा यथा
 ऋजुः सरलः भवसि तथा पश्यामि । अतःसख्या एतादृशो गुणवत्तास्ति
 यत् तत्समीपे कोऽपि चापत्यादिकं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः ।
 धूसरे नायकं प्रति कस्याश्चित् उक्तिरियम् ॥ ३२ ॥

अकरुणेति । हे अकरुण ! निर्दय ! कातरं व्याकुलं मनो यस्या-
 क्तयाभूतायाः तव प्रयागे खिन्नचित्ताया इत्यर्थः अतःसख्या इति
 शेषः, दशितं नीरम् अशुजलमित्यर्थः यथा तथोक्ता अश्रूणि वर्षन्तीति
 यावत् अन्यत्र जलाभिर्गारिणो निरन्तरात्वा अविच्छिन्ना इयं दृष्टिः
 गङ्गा भगीरथमिव विमुखं परित्वज्य गच्छन्मित्यर्थः अन्यत्र अप-
 गामिनं त्वाम् अनुभावति अनुहरति । क्रोधात् परित्वज्य गच्छन्
 नायकं प्रति नायिकासख्याः सान्त्वनोक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥३४॥

अन्तरिति । हे वरवर्णिनि ! उत्तमाङ्गने ! शृङ्गारस्य जलपाल-
 विशेषस्य नालयेव अन्तःकलुषेषु आन्तराभिमानेन अन्यत्र अन्तःस्थित-
 मबादिना सम्भितः अप्रकटितः रसः शृङ्गाराह्वरागः अन्यत्र जलं
 यथा तथाभूतया त्वया उन्मुखस्य लालसस्यापि मम दृष्टिः परितोषः
 शृङ्गाराभिवापपूरणमित्यर्थः अन्यत्र पिपासाहरणमित्यर्थः न वि-
 हिता न कृता । आनिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबह्वारः
 ॥ ३५ ॥

अपीति । अयि सरले ! सुग्धे ! सरलतरोः सरलत्वस्य मदेन
 उदितः प्रसक्तः यो द्विपः इती तस्य कपोलपालेषु गच्छप्रदेशस्य च

क्षणवाभ्यदह्यमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ॥ ४२ ॥
 अन्यास्वपि गृहिणीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ।
 पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥ ४३ ॥
 अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरमधुरस्य ।
 अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रसस्येव ॥ ४४ ॥

सौम्यतया लोकेषु जनसन्निधावित्त्वर्थः ऋदुप्रतापा मन्दतेजाः स्व
 प्रतापं न प्रकाशयतीति भावः किन्तु क्षणवास्येन क्षणिकप्रातिकूल्येन
 स्वल्पकालिकमानेनेति भावः दह्यमानः सातिशयं तप्यमान इत्यर्थः
 प्रियः पतिः अस्याः प्रतापं वेद जानाति लोकसमीपे प्रतापाविष्कारणं
 विफलं प्रत्युत गर्वितेति निन्दाकारणं प्रियसमीपे प्रतापाविष्कारणं
 सौभाग्यनिदानमिति भावः । कस्याञ्चित् सपत्नीसखीसर्वापे सख्याः
 सौभाग्यवर्धनमिदम् ॥ ४२ ॥

अन्यास्विति । पाषाणमयीः प्रतिमाः देवप्रतिकृतीः देवतात्वेन
 पश्यन्निव सत्सखीप्रियः अन्यासु नारीषु अपि गृहिणी स्वकान्ता
 इति ध्यायन् चिन्तयन् अभिलषितं मनोरथम् आप्नोति । सत्सखी
 एतादृशो पत्युर्वल्लभा यत् अन्या अपि नारीस्ताद्रूपेण चिन्तयन्
 स तासु आमक्तिं कुरुते इति फलितार्थः । तत्र सखी यदि एतादृश-
 गुणशालिनी तदा कथं तदुभर्ता अन्यास्त्रासक्त इति वादिनीं प्रति
 कस्याञ्चित् नाविकासख्या उक्तिरियम् ॥ ४३ ॥

अनुपेत्येति । हे बालक ! रसानभिन्न इति भावः परितः
 सर्वतः सर्वप्रकारेणेत्यर्थः नीचभावं विनयमित्यर्थः अन्यत्र नतभाव-
 मित्यर्थः अनुपेत्य अप्राप्य सरितः नद्याः रसस्येव जलस्येव गभीरम्
 व्यतिप्रभृतम् अगाधञ्च मधुरञ्च तथाभूतस्य अस्याः कान्तायाः प्रेम्णः
 प्रणयस्य पात्रं भाजनं न भवसि । बलात्कारेणास्याः प्रेम न लभ्यते
 प्रत्युत विनयेनेति कसपि हठनाटकं प्रति तत्सख्या उक्तिरियम्
 ॥ ४४ ॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते न च ग्रथनाम् ।
 कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥ ४५ ॥
 अपनीतनिखिलतापां सुभग स्वकरेण विनिहितां भवता ।
 पतिशयनवारपालिज्वरौषधं वहति सा मालाम् ॥ ४६ ॥
 अगणितगुणेन सुन्दर कृत्वा चारित्रमप्युदासीनम् ।
 भवतानन्यमतिः सा विहितावर्तेन तरणिरिव ॥ ४७ ॥

अधिवासनमिति । केतककलिका केतकत्रुमुमकोरकः, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । अधिवासनं गन्धादिना संस्कारं, संस्कारो गन्धमाख्याद्यर्थः स्नाततदधिवासनमिति सम्प्रदायः । आधेयः कति-
 मन्वित्यर्थः गुणमार्गं गुणप्रकाशविधानमित्यर्थः ग्रथनां गुम्फनां च न अपेक्षते किन्तु स्वरूपेण निरर्गणेत्यर्थः युवजनानां मौलिं धम्मिल्लं, मौलिः किराटधम्मिल्लावित्यमरः । कलयति व्यास्रयति । स्वतःसिद्ध-
 गुणशालिनीनां न क्वापि आहार्यगुणापेक्षेति भावः । कामपि गुणशालिनीं कामिनीं गन्धमाख्यादिभिः संस्कारमभिलषन्तीं प्रति कल्याणदुःखरिवम् ॥ ४५ ॥

अपनीतेति । हे सुभग ! सा तव कान्ता भवता स्वकरेण निज-
 हृत्केन विनिहितां विरचितं पथितामित्यर्थः अपनीतः नाशितः
 निखिलः समस्तः तापः यथा तथाभूतां मालां पत्या सह शयनमेव
 वारपालिज्वरः तस्य औषधम् आरोग्यकरं द्रव्यं तद्वित्यर्थः प्रतीक-
 मानोत्प्रेक्षा वहति धत्ते । सा त्वया सह शयनवारं पालिज्वरमिव
 क्लेशकरममन्यत सेदानीं त्वयि तथातुरङ्गा जाता यत् त्वया प्रेषितां
 मालां प्राप्य तव शय्यायां शयनं तापहरं मन्यते इति कल्याणिव
 पतिसङ्गः इति शब्दा नाविकायाः पुनस्तत्समागमाभिवाचः सञ्जात
 इति तं शब्दा नावकं प्रति उक्तिरिवम् ॥ ४६ ॥

अगणितमिति । हे सुन्दर ! अगणितगुणाः स्त्रीवशीकरणकौश-
 ल्यानि तस्य तथाभूतेन भवता आवर्तेन जलधम्मिल्लविवरेणैव, स्नादावर्तेन

अनुरक्तरामया पुनरागतये स्थापितोत्तरीयस्य ।

अप्येकवाससस्तव सर्वयुवभ्योऽधिका शोभा ॥ ४८ ॥

अर्धः प्राणित्येको मृत इतरो मे विधुन्तुदस्येव ।

सुधयेव प्रियया पथि सङ्गत्यालिङ्गितार्धस्य ॥ ४९ ॥

ऽम्भसां अन्न इत्यमरः । तरणिरिव गौरिव चरित्वेव चारित्वं
तदपि उदासीनम् अपाह्नमित्यर्थः कृत्वा पातिब्रह्ममपि अपह्रायेति
भावः नास्ति अन्या त्वदनिरिक्त्वा गतिरूपावो वस्यास्तादृशो वा
कामिनो विहिता कृता । अन्यत्र अगणितगुण्येन अचक्षितबन्धन-
रञ्जनेति व्यावर्त्तनेत्यस्य विशेषणम् । चारित्वमित्यस्य चकारपरित्यागेन
अरित्वं वाचनदण्डमित्यर्थः । अनन्यगतिः निरूपायेति तरणिरित्यस्य
विशेषणं बोध्यम् । उपनालङ्कारः । उपनायकं प्रति कस्याचित्
परकीयायाः सख्या उक्त्वाऽरियम् ॥ ४७ ॥

अनुरक्तेति । अनुरक्तरामया अनुरक्तकान्तया पुनरा-
गतये पुनरागमनाय स्थापितं रक्षितमित्यर्थः उत्तरीयं यस्य
तादृशस्य एकवाससः अद्वितीयवस्त्रस्य तव सर्वेभ्यः युवभ्यः
अधिका शोभा जातेति शेषः । काव्यलिङ्गानुप्राणितो व्यतिरेकाल-
ङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति,
आधिक्यमुपमेयस्योपमानाख्य नतायवा । व्यतिरेक इति च ॥ ४८ ॥

अर्धं इति । सुधयेव प्रियया कस्याचित् कान्तया पथि सङ्गत्या
समागम्य आलिङ्गितः अर्धः विषमांशः, पुंस्त्वोऽर्धं समेऽंशके इत्य-
मरः । एतेन राज्ञोरसमांशसुखरूपस्य उपमानता युज्यते । यस्य
तदाभूतस्य विधुन्तुदस्येव राज्ञोरिव मे मम एकोऽर्धः क्विदानु
अंश इत्यर्थः यावान् प्रियया स्मृष्ट इति भावः प्राणिति जीवति
इतरः मृतः । यथा प्राप्नयापि सुधया दुर्दैवात् राज्ञोर्न सम्भोगस्यचा
पथि प्राप्नयापि प्रियया न मम सम्यक् सम्भोग इति भावः ।
कस्याचित् मन्त्रायं प्रति पथि कान्तासम्भोगापरितोषवचननिदम् ।
उपनालङ्कारः ॥ ४९ ॥

अवधीरितोऽपि निद्रामिषेण माहात्म्यमरुण्या प्रियया ।
 अवबोधितोऽस्मि चपलो वाष्पस्त्रिमितेन तल्पेन ॥ ५० ॥
 अयि शब्दमात्रसाम्यादास्त्रादितशर्करस्य तव पथिक ।
 स्वल्पो रसनाच्छेदः पुरतो जगह्रास्यता महती ॥ ५१ ॥
 अभिनवयौवनदुर्जयविपन्नजनहन्यमानमामापि ।
 सूनोः पिष्टप्रियत्वाद्धिभर्ति सुभगापदं गृहिणी ॥ ५२ ॥
 अपमानितमिव सम्प्रति गुरुणा ग्रीष्मेण दुर्बलं शैत्यम् ।

अवधीरित इति । चपलः धूर्तः अहं माहात्म्येन औदार्येण
 मरुण्या कोमला अकठिनेत्सर्षः तथा प्रियया निद्रामिषेण निद्राच्छलेन
 अवधीरितः अवज्ञातः अपि वाष्पेण अशुजलेन स्त्रिमितेन सिक्तेने-
 त्सर्षः आर्द्रेशेत्सर्षः तल्पेन शय्यातलेन अवबोधितः मानं ज्ञापितो-
 ऽस्मि । कश्चित् सखायं प्रति कान्ताया मानवर्धनमिदम् ॥ ५० ॥

अथीति । अयि पथिक ! एतद्देशानभिन्न इति भावः शब्दमात्र-
 साम्यात् नारीति शब्दमात्रेण सादृश्यात् आस्त्रादिता भुक्ता शर्करा
 रिकता येन तथाभूतस्य शर्कराया सुदुर्भयद्रव्यविशेषस्य भ्रमादिति
 भावः तव रसनाच्छेदः जिह्वात्पटिः स्वल्पः सामान्यः अकिञ्चित्कर
 इत्सर्षः किन्तु पुरतः अस्तः महतो जनानां हास्यता उपहासः ।
 त्वया यस्यां सङ्गतं सा अल्पानं श्लाघते व्यज्जते । कश्चित् अयो-
 ग्यकान्तासङ्गकारिणं प्रति कश्चिदुक्तारियम् ॥ ५१ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन यौवनेन दुर्जयः जेतुमशक्यः यो विप-
 न्नजनः सपत्नीजन इति भावः तेन हन्यमानः तास्यमानः मानो
 यस्मात्साम्यापि गृहिणी जेठा भार्या सूनोः पुत्रस्य पिष्टप्रियत्वात्
 पिष्टः प्रीतिभाजनत्वात् सुभगापदं यौभाग्यवतीवमिति पदम् उपाधिं
 क्षम्यानमिति भावः विभर्ति घस्ते । सपत्नीदुःखेन सन्तप्तं कामपि
 हृत्पतीं प्रति कश्चिद् मान्यनवचनम् ॥ ५२ ॥

अपमानितमिति । सम्प्रति गुरुणा महता योशेण अपमानि-

स्नानीत्सुकतरुणीस्तनकलशनिबद्धं पयो विशति ॥ ५३ ॥
 अलसयति गात्रमखिलं क्लेशं मोचयति लोचनं हरति ।
 स्वाप इव प्रियान्मम मोक्तुं न ददाति शयनीयम् ॥ ५४ ॥
 अंसावलम्बिकरधृतकचमभिषेकार्द्रधवलनखरेखम् ।
 धीताधरनयनं वपुरस्त्रमनङ्गस्य तव निश्चितम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन् तिरस्कृतस्मिन् अतएव दुर्बलं क्षीणप्रभावं शैत्यं शीतबलं स्ना-
 नाय उत्सुका या तरुणी युवतिः तस्याः स्तनकलशाभ्यां निबद्धं तद-
 न्तर्गमामिति भावः पयः जलं विशति आश्रयति प्रबलघ्नोद्गतप्रसन्नं
 जलप्रवेश उचित इति, दुर्बलमित्यनेन प्रतीकारासामर्थ्यं मिति च
 व्यज्यते । घोषे तरुणोस्तनयोरतिशीतत्वं प्रसिद्धमेव । प्रबलघ्नोद्गत-
 प्रसन्नं शैत्यस्येव प्रबलमदनानलसन्तप्रसन्नं मम तरुणीकचकलशाश्रयः
 कर्तव्य इति, यथा च अन्वोऽपि अल्पमानितः सन्तप्रः प्रतीकारा-
 समर्थः कलशादिकं गले बद्धा जले देहं त्यजति तथा अहमपि एतद्
 विना देहं त्यज्यामीति च भावः । कस्यचित् कामसन्तप्रसन्नं प्रियामल-
 भमानस्योक्तिरियम् ॥ ५३ ॥

अलसयतीति । मम प्रियान् प्रियतमः स्वाप इव निद्रैव अखिलं
 अमग्रं गात्रम् अलसयति उत्थानासमर्थं करोतीति यावत्, अखिलं
 समस्तं क्लेशं सन्नापं मोचयति त्याजयति हरतीति भावः, लोचनं
 हरति निमीलयति सुखातिशयात् इन्द्रियगैथिल्यजननाशेति भावः
 तथा शयनं शय्यां मोचयितुं त्याजयितुं न ददाति । उपमाबह्वारः ।
 कस्याश्चित् प्रियमङ्गनिर्हत्या शयनात् चिरनिर्गतायाः कथमियती
 देला तव शयनान्निर्गताया इति पृच्छन्तीं सर्वां प्रति उक्तिरियम्
 ॥ ५४ ॥

अंसेति । अंसे स्तन्यदेये अवलम्बिनः करेण हस्तेन धृताश्च
 कचाः केशा यस्य तत्, अभिषेकेषु स्नानेन आर्द्रां धयलाः श्रेता
 नखरेखा नखशतानि यस्य तथोक्तं तथा धीते चाचिते अधरनयने

अविनिहितं विनिहितमिव युवसु स्वच्छेषु वारवामदृशः ।

उपदर्शयन्ति हृदयं दर्पणविम्बेषु वदनमिव ॥ ५६ ॥

अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयानकारि निभृतोऽपि ।

प्रासादमौलिरुपरि प्रसरन्त्या वैजयन्त्येव ॥ ५७ ॥

अन्योन्यप्रथनागुणयोगान्नावः पदार्पणैर्बहुभिः ।

खलमपि तुदन्ति मेढीभूतं मध्यस्थमालम्ब्य ॥ ५८ ॥

यस्य तथाभूतं तव वशुः शरीरम् अनङ्गस्य कामस्य निशितं तीक्ष्णं
शस्त्रम् । कस्याचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितमिति । वारवामदृशः वाराङ्गनाः स्वच्छेषु निर्मलेषु
अस्मादिष्विति भावः युवसु तरुणेषु दर्पणविम्बेषु वदनमिव अविनि-
हितं विश्लेष्य अनर्पितमपि हृदयं प्रेमेति भावः विनिहितमिव
विशेषेण अर्पितमिव उपदर्शयन्ति प्रदर्शयन्ति । प्रकटप्रेमाणो हि
वेष्ट्या इति भावः ॥ ५६ ॥

अतीति । अतिलज्जया अतिशयेन लज्जावत्या त्वयैव निभृतो-
ऽपि अन्यैरनभिगतोऽपि प्रेयान् प्रसरन्त्या वायुवेगेन उड्डोयमानया
वेजयन्त्या प्रताकया प्रासादमौलिरिय हृदयं शिखरमिव प्रकटः प्रकाशः
अकारि कृतः । इयमेव दृष्ट्वा यदतिलज्जां प्रकटयति तच्छादत्यासक्तो-
ऽयमस्याभिमान लोकेरभिगम्यते तत्रवायमपराध एव नत्वस्येति कामपि
प्रति कस्याश्चित् मख्या वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

अन्योन्येति । अन्योन्यप्रथनागुणः परस्परविरोधघटनाहूपो
धर्मः अन्यत्र अन्योन्यबन्धनरज्जुः तद्योगात् तत्सम्बन्धान् गन्धः वाचः
पर्यापराविरुद्धाङ्गपरस्परा इत्यर्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्ज्वद्विद्धनेतृष्टि-
भृजले । लज्जदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गारित्यनरः । अन्यत्र दृषभाः
बहुभिः अनेकविधैः पदार्पणैः व्यवहारपदप्रयोगैः अन्यत्र अनेकैः
पदविन्यासैः मेढीभूतम् आन्वयभूतं मध्यस्थं पक्षपातरहितं जनमि-
त्यर्थः अन्यत्र मध्यभूमिस्थितम् आलम्ब्य आश्रित्य खलमपि दुर्जनमपि

अननुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः ।
 रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कण्ठे कण्ठे मशकः ॥ ५८ ॥
 अग्ने लघिमा पश्चान्महतापि पिधीयते नहि महिम्ना ।
 वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविदः ॥ ६० ॥
 अङ्गे स्तनमध्यस्तव चरणे परिचारिका प्रियः पृष्ठे ।
 अस्ति किमु लभ्यमधिकं गृह्णिणि यदागङ्गसे बालाम् ॥ ६१ ॥

अन्यत्र धान्यमर्देनस्थानमपि तुटन्ति व्यथयन्ति अन्वत्न दृष्टन्ति । व्यव-
 हारादिभिरुपायैर्दुर्जनशान्तं भवतीति फलितम् ॥ ५८ ॥

दुर्जनवाक्यमपि दुःखयतीत्याह, अननुग्रहेणेति । पिशुनः खलः,
 पिशुनो खलस्तूचकावित्थमरः । अननुग्रहेण अक्षयया नेष्टुर्धयेति
 यावत् तथा न कटुकूजितैः दुर्वचोभिः अथा व्यथयति तापयति ।
 तथाहि, मशकः कर्णे कण्ठे कण्ठे रुधिरादानात् रक्तपानात् व्यधिकं
 दुनोति व्यथयति । प्रतिवस्तूपमाह्वारः साधारणधर्मस्य व्यथनस्य
 दवनस्य च एकरूपतया पृथक्निर्देशात् । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 सा स्याद् वाक्ययोग्यसाध्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथंगति ॥ ५८ ॥

अपे इति । अपे व्यादौ लघिमा जायते पश्चात् जातेनेति
 शेषः महतापि महिम्ना गौरवेण न हि पिधीयते नैव व्याख्यायते ।
 तथाहि, दशावतारविदः दश अवताराः श्रीनृसिंहराजस्तुतिं हवामन-
 परशुरामरामकृष्णबुद्धकल्किरूपाः तान् विदन्तीति तथोक्ताः विष्णो-
 रवतारदशकशा इत्यर्थः त्रिषु लोकेषु स्वर्गलोकपातालेषु विक्रमः
 पादनिःक्षेपः पदाक्रमणमिति यावत् पराक्रमो वा अथ तादृश्यं विष्णु-
 मपि वामनः क्षुब्धजीव इति अभिदधति कीर्त्तयन्ति । यदा अमर्दो-
 ष्वरस्यापि वामनभावादेवमगौरवं तदा का कवान्मेनामिति, प्रथमा
 अकीर्त्तिर्न केनापि परिहर्तुं शक्यते इति च भावः ॥ ६० ॥

अङ्गे इति । हे गृह्णिणि ! गृह्णामिनि ! अङ्गे श्रोत्रे तवेति

अधर उदस्तः कूजितमामीलितमच्च लीलितो मौलिः ।
 आसादितमिव चुम्बनसुखमस्पर्शेऽपि तरुणाभ्याम् ॥ ६२ ॥
 अतिरभसेन भुजोऽयं हृतिविवरेण प्रवेशितः सदनम् ।
 दयितास्पर्शोऽलसितो नागच्छति वर्त्मना तेन ॥ ६३ ॥
 अम्बरमध्यनिविष्टं तवेदमतिचपलमलघु जघनतटम् ।

शेषः स्तनन्धयः स्तन्यपायी शिशुः पुत्रवत्यमीति भावः, चरणे परि-
 चारिका किङ्करी दामो तवाधीनेति भावः, प्रियः पतिः पुष्टं
 पचाहर्त्ती अलुगत इत्यर्थः, एतस्मात् अधिकं लभ्यं वस्तु किम् अस्ति ?
 यत् त्वं बाष्पां नयोटां सपत्नीमिति शेषः आशङ्कसे । नयोटा सपत्नी
 मे सौभाग्यरूपनेष्यतीति बिभेषि ? एतादृशप्रभुत्वे तथासम्भव इति
 भावः ॥ ६१ ॥

अधर इति । तरुणाभ्यां युवभ्याम् अस्पर्शे अङ्गस्पर्शाभावेऽपीत्यर्थः
 ऋतुयोगात् परकीयत्वाद्देति भावः अधरः उदस्तः उच्चमितः, कूजितं
 स्वरविशेषः कृतः, अच्चि नेत्रम् आनीचिंतं सुखातिशयः इति भावः,
 मौलिः शिरः लोचितः कांस्पतः अलमलमिति परित्यागज्ञापनार्थ-
 मिति भावः, अतः चुम्बनसुखम् आसादितमिव प्राप्तमिव । तादृशा-
 धरोदस्तत्वादिकस्य नान्यथा सम्भवादिति भावः । तरुणयोरत्यासक्ति-
 वर्धनमिदम् ॥ ६२ ॥

अतिरभसेनेति । अतिरभसेन अत्युक्तासेन अत्यधिकमदनावेगेन
 वा, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । दयितायाः कान्तायास्तवेति शेषः
 स्पर्शाय स्पर्शं प्राप्तुमित्यर्थः अलसितः अलसं प्राप्तः अयं भुजः हस्तः
 तव दयितस्येति भावः हृतिविवरेण वेष्टनच्छिद्रेषु भित्तिरन्वेषेण वा
 सदनं गृहं तवेति शेषः प्रवेशितः नीतः, तेन वर्त्मना मार्गेण न
 आगच्छति स इति शेषः प्रकाशभयादिति भावः । परकान्तां प्रति
 कस्याञ्चित् द्रव्या उक्तिरियम् ॥ ६३ ॥

अम्बरमिति । चातक इव पक्षिविशेष इव अङ्गम् अम्बरस्य वसनस्य

चातक इव नवमभ्रं निरीक्षमाणो न दृष्यामि ॥ ६४ ॥

अयमन्धकारसिन्धुरभाराक्रान्तावनीभराक्रान्तः ।

उन्नतपूर्वाद्रिमुखः कूर्मः सन्ध्यास्रमुद्धमति ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूतो निवसति जडे जडः शिशिरमहसि हरिण इव ।

अजडे शशीव तपने स तु प्रविष्टोऽपि निःसरति ॥ ६६ ॥

आकाशस्य च मध्ये निविष्टं स्थितं वसनाष्टतमित्यर्थः आकाशोदित-
मित्यर्थश्च अतिचपलं रतविशेषात् स्रन्दमानमित्यर्थः गत्वरमित्यर्थश्च
अलघु विशालं नवम् अश्रमिव मेघमिव तव जघनतटं कटिपुरोभागं,
स्त्रीकक्षा जघनं पुर इत्यमरः । निरीक्षमाणः पश्यन् न दृष्यामि न
दृष्टिं लभे पुनः पुनर्दृष्टुमिच्छामीति यावत् । नायिकां प्रति नायक-
स्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

अयमिति । अन्धकारा एव सिन्धुराः गजाः तेषां भारेण आक्रान्ता
या अवनो गृध्रो तस्या भारेण गुरुत्वातिशयेन आक्रान्तः अभि-
भूतः अतएव उन्नतः पूर्वाद्रिः पूर्वाचलः उदयपर्वत इत्यर्थः एव मुखं
यस्य तथाभूतः कूर्मः कमठः पृथिवीधरः विश्वोरयतारविशेष इत्यर्थः
सन्ध्यास्रं प्रातःसन्ध्यारूपं रुधिरम् उद्धमति उद्गिरति । प्रतीव-
मानोत्प्रेक्षा । प्रातःसुरतासक्तौ तरुणौ प्रति तयोर्दुहोधनाव
सख्या उक्तिरियम् ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूत इति । जडः मूर्खः शिशिरमहसि शीतरश्मौ हरिण
इव जडे मूर्खे अन्यत्र जडरूपे अन्तर्भूतः सन् निवसति जडे
एव जडस्य समागतिरिति भावः । अजडे तेजोरूपे तपने शशीव
चन्द्र इव स तु जडः प्रविष्टोऽपि अन्तर्गतोऽपि निःसरति निर्गच्छति
अनावस्थायां चन्द्रमण्डलस्य सूर्यान्निर्हितत्वस्य शास्त्रीयत्वात् । पण्डित-
सन्निधौ मूर्खस्य कथञ्चित् प्रवेशेऽपि शीघ्रमेव ततो भ्रंशः स्यादिति भावः ।
उपमाबह्वारः ॥ ६६ ॥

अगणितजनापवादा त्वत्पाणिस्पर्शहर्षतरलेयम् ।
 आयास्यती वराकी ज्वरस्य तल्पं प्रकल्पयति ॥ ६७ ॥
 अध्येकवंशजनुषोः पश्यत पूर्णत्वतुच्छताभाजोः ।
 ज्याकार्मुकयोः कश्चिद् गुणभूतः कश्चिदपि भर्ता ॥ ६८ ॥
 अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण घर्मान्धः ।
 ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ६९ ॥

अगणितेति । अगणितः अगणितः जनापवादः लोकनिन्दा
 यथा तथोक्ता तव पाणिस्पर्शे यः हर्षः सुख तत्र तरला लोसुपेत्यर्थः
 इयं वराकी तपस्विनी अनुकम्पाहेति यावत् आयास्यतः आगमिष्यतः
 ज्वरस्य तल्पं शय्यां प्रकल्पयति विरचयति । ज्वरागमनव्याजेन कस्या
 अपि विकृतिरूपोपनायकं प्रति समासक्तिवर्णनमिदम् ॥ ६७ ॥

अर्पयति । एकस्मिन् वंशे वेषु विशेषे कुले इति ध्वनिः जनुर्जन्म,
 जनुर्जननजन्मनि जनित्प्रतिरुद्भव इत्यमरः । ययोः तथाभूतयोः
 पूर्णत्वं प्रधानत्वं तुच्छत्वं हीनत्वञ्च भजत इति तथोक्तयोः प्रधानाप्रधान-
 नयोरेत्यर्थः ज्याकार्मुकयोः मौर्वीधनुषोः मध्ये कश्चित् ज्यारूप इत्यर्थः
 गुणभूतः अप्रधान इत्यर्थः अधान इति यावत् कश्चिदपि अपर इत्यर्थः
 कार्मुकरूप इति यावत् भर्ता प्रधानं भवतीति शेषः एकवंशोयत्वेऽपि
 गुणप्रधानभावः देवाधानः घटनाधानो वेति नात्र कश्चिद् विषादः
 कार्य इति कश्चित् खिद्यमानं प्रति कश्चित् प्रबोधवचनम् । अपस्तुत-
 श्रयंसावहारः ॥ ६८ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन नूतनप्रकारेण विचित्रेणेति भावः
 क्लिप्ता स्मृतव्यापारेण क्लान्ता श्रान्ता बाला नवीना कान्ता ज्यां
 मौर्वीम् अर्पयितुम् आरोपयितुं नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनु-
 र्थिता पुष्पनयोति भावः मधु सक्तरन्द्मिव क्रमेण कपोलाद्याङ्गक्रमेण
 घर्मान्धं स्नेहजलं कलयति धारयति त्यजति वा । उपसावहारः ।
 भाविकासस्या नायकं प्रति वचनमिदम् ॥ ६९ ॥

असती कुब्जा धीरा प्रौढा प्रतिवेशिनी गदासक्तिम् ।
 कुरुते सरसा च तदा ब्रह्मानन्दं त्वणं मन्ये ॥ ७० ॥
 अविरलपतिताशु वपुः पाण्डु स्निग्धं तवोपनीतमिदम् ।
 शतधीतमाज्यमिव मे स्मरशरदाह्वयथां हरति ॥ ७१ ॥
 अन्तर्निपतितगुञ्जागुणरमणीयश्चकास्ति केदारः ।
 निजगोपीविनयव्ययखेदेन विदीर्णहृदय इव ॥ ७२ ॥

असतीति । असती एतेन पातिब्रह्मभङ्गात् परकीयेति व्यञ्जते ।
 कुब्जा कृष्णीना एतेन सुशीलत्वं व्यञ्जते । धीरा चापत्यरहिता एतेन
 स्थिरप्रेमत्वं व्यञ्जते । प्रौढा प्रगल्भा एतेन विशिष्टरतस्यत्वं सूच्यते ।
 प्रतिवेशिनी एतेन अपरिचिताप्रेमणः भयानकत्वं नात्र तथेति
 व्यञ्जते । सरसा च रसवती नत्वरमिकेति भावः यदा आसक्तिं सङ्गं
 कुरुते तदा ब्रह्मानन्दं परमात्मसाक्षात्कारजं सुखं त्वणं तुच्छमिति
 भावः मन्ये । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः
 तदुक्तं दर्पणे, उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत इति ॥ ७० ॥

अविरलेति । अविरलं घनं यथा तथा पतितानि अश्रूण्य यस्य
 तथोक्तं पाण्डु धवलं स्निग्धं क्लेशमयम् उपनीतम् उपस्थितम्
 इदं तव वपुः शरीरं शतधीतं शतवारक्षालितम् आज्यमिव द्रुतमिव
 मे मम स्मरस्य कामस्य शरेण तत्प्रचारेणेति भावः यो दाहः
 तेन या व्यथा प्रौढा यातनेत्यर्थः तां हरति व्यपनयति । उपमा-
 लङ्कारः । चिरविरहेण खिन्नां कान्तां प्रति प्रोषितागतस्य नायकस्य
 वचनमिदम् ॥ ७१ ॥

अन्तर्निपतितेति । अन्तर्निपतितेन गुञ्जागुणेन गुञ्जादान्ना गुञ्जा-
 मसूहेनेति भावः रमणीयः सुदर्शनीय इति यावत् केदारः क्षेत्त्रवाटी-
 विशेषः निजा स्त्रीया या गोपी रक्षितो तस्या विनयः शिष्टाचारः
 पातिब्रह्ममिति भावः तस्य व्ययः नाशः एतत्प्रदेशे उपनायकसमागमे-
 नेति भावः तेन यः खेदः दुःखं तेन हेतुना विदीर्णहृदय इव चकास्ति

अमुना हतमिदमिदमिति रुदती प्रतिवेग्निनेऽङ्गमङ्गमियम् ।
रोषमिषदलितलज्जा गृहिणी दर्शयति पतिपुरतः ॥ ७३ ॥

आकारादिः ।

आन्तरमपि वहिरिव हि व्यञ्जयितुं रसमशेषतः सततम् ।
असती सत्कविसूक्तिः काचघटीति त्वयं वेद ॥ १ ॥

राजते प्रभोरुत्कृष्टवस्तुज्ञान्या आश्रितस्य भृत्यस्य खेटो युक्त एव तेन
हृदयविदारणं ततश्च रुधिरस्राव इति गुञ्जानां रक्तवर्थात्पादुत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ॥ ७२ ॥

अमुनेति । रोषमिषेण क्रोधव्याजेन कपटेन क्रोधेनेत्यर्थः दलितता
नाशिता लज्जा यथा तादृशी इयं गृहिणी पतिपुरतः पत्युः समक्षं
प्रतिवेग्निने कश्चैचिदिति शेषः अमुना जादेष्यति भावः इदम् अङ्गम्
इदम् अङ्गं वक्षःस्वलाटिकमिति शेषः हतं दलितम् इति रुदती सती
दर्शयति । न मन्मात्र दोषः अनेन मे इदमिदं कतमिति पतिसमक्षं
प्रतिवेग्निने आत्मदोषशोधनार्थं व्याहरतीति फलितम् । सर्वथा
निर्लज्जाया व्यभिचारिण्या अकार्यं नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

आन्तरमिति । असती व्यभिचारिणी नारी सत्कवेः सूक्तिः
शोभना वाक् तथा काचघटी काचनिर्मितजलपात्रम् इति त्वयम्
आन्तरमपि अन्तःस्थितमपि सततम् अविच्छिन्नं रसं रागम् अशेषतः
कावुं स्नेन वहिरिव वाङ्मयिव व्यञ्जयितुं प्रकटयितुं वेद हि जाना-
त्येव । अन्तर्गतभावविशेषमपि रसम् असती वहिः प्रकाशयति नाहं
तथेति कवाचित् नायिकया कथं मयि नाहुरागं दर्शयतीति वादिनं
नायकम् प्रति उच्यते । अत्र प्रसूताया असत्या अप्रसूतयोः सत्-

आलोक एव विमुखी क्वचिदपि दिवसे न दक्षिणा भवसि ।
 छायेव तदपि तापं त्वमेव मे हरसि मानवति ॥ २ ॥
 आम्ना काकुर्याञ्चात्तेपो हसितं च शुष्करदितं च ।
 इति निधुवनपाण्डित्यं ध्यायंस्तस्या न तृप्यामि ॥ ३ ॥
 आम्नापयिष्यसि पदं दास्यसि दयितस्य शिरसि किं त्वरसे ।
 असमयमानिनि मुग्धे मा कुरु भग्नाङ्कुरं प्रेम ॥ ४ ॥

कविश्लोकाच्छब्दोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकाङ्कुरः । तदङ्कं दर्पणे,
 अपस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यत इति ॥ १ ॥

आलोक इति । हे मानवति मानिनि ! अन्यत्र परिभाषणा-
 लिनि ! त्वं छायेव आलोक एव दर्शन एव का कथा स्वयंनादावि-
 त्त्वैवकारार्थः । अन्यत्र प्रकाशे, आलोको दर्शनोद्बुद्धोतावित्यमरः ।
 विमुखी पराङ्मुखी न दर्शनं ददातीति भावः अन्यत्र अस्याग्निनी ।
 क्वचिदपि दिवसे दक्षिणा सरला अनुकूलेत्यर्थः अन्यत्र दक्षिणदिग्-
 वर्तिनी न भवसि तदपि तथापि मे मम तापं मनोव्यथा अन्यत्र
 सौरिकिरणोत्तापं हरस्येव नाशयस्येव । तव दर्शनेनैव मे तामशान्ति-
 रिति भावः । उपमाकाङ्कुरः । नायिकं मानिनीं प्रति नायकोक्तिः
 ॥ २ ॥

आप्तेति । आम्ना आदेशः एवं कुरु इत्यादिरूपः काकुः दैन्य-
 वचनं याज्जा इदमङ्कुरस्यं मत्तं देवमित्यादिरूपा आत्तेपः भर्तृ-
 सनं हसितं सुखातिशयादिति भावः शुष्करदितञ्च इत्येवं तस्या
 निधुवनपाण्डित्यं सुरतकाशोमचाढ्यर्थं ध्यायन् चिन्तयन् न तृप्यामि
 न तृप्तिं लभे पुनः पुनश्चिन्तनेऽपि न परितृप्यामीत्यर्थः । सुखायं
 प्रति कश्चिदुक्तिः ॥ ३ ॥

आप्तेति । हे असमयमानिनि समयासमवज्ञानपूर्वकं मानो
 विधेवः तदनभिन्ने ! अतएव मुग्धे सरले ! आम्नापयिष्यसि कान्तम्
 आम्नाधीनं करिष्यसि, दयितस्य कान्तस्य शिरसि पदं दास्यसि कान्तस्ते

आसाद्य भङ्गमनया द्यूते विहिताभिरुचितकेलिपणे ।
 निःसारयताच्चानिति कपटरूपोत्सारिताः सख्यः ॥ ५ ॥
 आदरणीयगुणा सखि महता निहितासि तेन शिरसि त्वम् ।
 तव लाघवदोषोऽयं सौधपताकेव यच्चलसि ॥ ६ ॥
 आर्द्रमपि स्तनजघनान्निरस्य सुतनु त्वयैतदुन्मुक्तम् ।
 खस्थमवामुमिव त्वां तपनांशूनंशुकं पिबति ॥ ७ ॥

चरणानतो भावव्यतात् भावः किं कथं त्वरसे ? त्वरां मा कुरु,
 समये एष मनोरथ सेतस्यतात् भावः सास्रतं प्रेम अनुरागं भग्ना-
 क्कुरं मा कुरु प्रेम्णः प्रथमाभिर्भावसमये कान्ते इत्यं विरक्तीकृते
 न मानः फलिष्यतीति भावः । ४ ॥

आसाद्येति । अनया कान्तया विहितः कृतः अभिरुचितः
 वाञ्छितः केचिः सुरतलीला एव प्रथः यत्र तादृशे द्यूते अचक्री-
 ङ्ङार्यां भङ्गं पराजयम् आसाद्य प्राप्य कपटरूपा कृत्विमकोपया
 अचक्रीङ्ङां प्रतीति भावः सत्या अक्षान् पाशान् निःसारयत अपसा-
 रयत इति सख्यः उत्सारिताः अपसारिताः । अक्षनिःसारणव्या-
 जने सखीः स्थानान्तरं प्रेष्य प्रथोक्तसुरतार्थं प्रवृत्तमिति भावः ।
 सख्यार्थं प्रति कस्यचित् अनायिकाचातुर्यवचनमिदम् ॥ ५ ॥

आदरणीयगुणेति । हे सखि ! त्वम् आदरणीया गुणाः सौन्द-
 र्यादयः यस्यास्तादृशी असीति शेषः, यतः तेन महता उच्चतेन गुण-
 वतेत्त्वर्थः कान्तेनेति शेषः त्वं शिरसि निहितासि हृतासि स्नाधीन-
 पतिकासीति भावः । किन्तु तव अयं लाघवः लघुत्वं यत् सौधपता-
 केव इत्यं शिरसि निहिता वैजयन्तीव चलासि चञ्चला भवसि । अपिर-
 ष्यायी ते मान इति भावः । सख्या नायिकां प्रति मानस्य दीर्घता-
 क्कुरमकोपदेशवचनमिदम् । उपमाबह्वारः ॥ ६ ॥

आर्द्रमिति । हे सुतनु शुभाङ्गि ! आर्द्रमपि सज्जनमपि अन्यत्वं
 प्रेमस्निग्धमपि त्वया स्तनजघनात् निरस्य अपसार्य उन्मुक्तं परित्यक्तम्

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।
 मग्नापि परिणयापदि जाग्मुखं वीक्ष्य हसितैव ॥ ८ ॥
 आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
 अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥ ९ ॥

एतत् आशुक्रं वसनं खल्वस्य आकाशस्थितम् अन्वत् आकाशे दण्डवत्
 वर्त्तमानं सत् त्वाम् अवाप्नुनिव पुनः प्राप्नुमिव तपस्य सूर्यस्य
 अन्वन्तुः करणान् पिबन्ति यथा कश्चित् कस्यचिदभिर्जापितस्य वस्तुनो
 जाम्बाय मुवि तिष्ठन् सौरकिरणान् पिबन्तु दुश्चरं तपश्चरति तथा
 एतत् वसनं पुनरभीष्टवस्तुनस्तव स्तज्जगत्स्य जाम्बाय आकाशस्थित्या
 सौरतापमनुभवतीत्यतस्तव मन्त्रोक्तौ दुश्चरतपःसाध्य इति कस्यचित्
 काश्चित् प्रति प्रणयचनसिद्धम् एतन्नेवानुपाश्रिताप्रस्तुतप्रशंसा-
 लङ्कारः ॥ ७ ॥

आरोपितेति । त्वम् अश्रमेव पाषाणमिव स्थिरा अक्षयवत्
 भव इति मन्त्रेण शिलायाम् आरोपिता निहिता परिणयापदि
 परिणयवृत्तायां विपत्तौ मग्नापि पतिनापि जाग्मुखं उपनावकस्य
 मुखं वीक्ष्य दृष्ट्वा हसितैव ह्रास्यं कृतवत्त्वेव । मूर्खां एते मम विवाह-
 प्रयोजकाः तत्रापि स्थिरत्वसम्पादनाय शिलारोपणप्रयत्नः, सर्वमेतत्
 अकिञ्चित्करम् असामयिकत्वात् अधुना नाहं जारं परित्यक्तं
 शङ्कुवामिति ज्ञासव्याजेन कयापि द्योत्यते ॥ ८ ॥

आयातीति । अन्या नारी मधुकरोव अमरीच आयाति
 आशुच्छति, याति गच्छति, खेदं परित्रमं करोति, मधु घृतसन्धोगल-
 नानन्दं मकरन्दञ्च हरति जभते, किन्तु त्वमेव नान्येति एवकारार्थः ।
 कमलस्य पद्मस्य श्रीरिव मम मनसः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी,
 यद्यप्यहम् अन्वाङ्गनां कदाचित् कामये तथापि त्वं मे मनसि चिर-
 स्थाविनीति पराङ्गनासङ्गच्छिन्नां कान्तां प्रति कस्यचित् कान्तस्य
 शान्तवचनसिद्धम् ॥ ९ ॥

आसाद्य दक्षिणां दिशमविलम्बं त्यजति चोत्तरां तरणिः ।

पुरुषं हरन्ति कान्ताः प्रायेण हि दक्षिणा एव ॥ १० ॥

आदानपानलेपैः काश्चिद्गरलोपतापहारिण्यः ।

सदसि स्थितैव सिद्धौषधिवल्ली कापि जीवयति ॥ ११ ॥

आन्दोललोलकेशीं चलकाञ्चीकिङ्किणीगणकणिताम् ।

स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरचामरचिङ्गयष्टिमिव ॥ १२ ॥

आसाद्येति । तरणिः नौः, स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ।
दक्षिणां दिशम् आसाद्य प्राप्य दक्षिणाभिसुखीभूतेत्यर्थः अविनम्बं
विलम्बमकत्वैवेत्यर्थः उत्तरां दिशं त्यजति च अथवा तरणिः स्त्र्यः
दक्षिणां दिशम् आसाद्य दक्षिणायामैर्मान्प्रित्येत्यर्थः अविनम्बम् उत्तरां
दिशम् उत्तरायणं त्यजती चेत्यपरोऽर्थः । तद्वत् कान्ताः कामिन्यः
प्रायेण बाहुल्येन दक्षिणा एव दाक्षिण्यवत्य एव पुरुषं हरन्ति
वशीकृवंतीत्यर्थः । एतेन दक्षिणाया नायिकाया प्राप्नौ अपरायां
नाविकायां पुरुषो न रमते इति दाक्षिण्यमेव नारीभिरवलम्बनीय-
मिति सन्दर्भोपदेशः ॥ १० ॥

आदानेति । काश्चित् वल्लभः आदानं यद्दृश्यं गरीरे धारणमित्यर्थः
पानं तद्रमस्य गलाधः करणं लेपः अङ्गेषु विलेपनं तैः गरलस्य विषस्य
उपतापः सन्तापः तं हरन्तीति तथामूताः मन्तीति शेषः । कापि
सिद्धा विश्रुता ओषधिवल्ली सदसि गृहे स्थितैव एवगन्दोऽन्यप्रक्रिया-
व्यवच्छेदकः । जीवयति प्राणदायिनी भवतीत्यर्थः । अन्याः कान्ताः
विविधविवासेः कान्तं सुखयन्ति परं कयापि परमसौभान्यशालिन्या
साङ्गन्यैरेव कान्तस्य प्राणान् तोषयतीति अन्वाङ्गनाभ्यस्तस्याः
प्रशंसाधिकीति व्यतिरेको ध्वन्यते ॥ ११ ॥

आन्दोलेति । आन्दोलेन अङ्गचालनविशेषेण लोलासपलाः
इतस्ततो विचित्राः केशा यस्यास्तादृशीं चलायाः आन्दोलितायाः
काञ्चनारथगायाः किङ्किणीगणेन सुद्रवणदीप्तमूलेन कणिता शब्दिता

आक्षिपसि कर्णमक्षणा बलिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये ।

इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ १३ ॥

आक्षेपचरणलङ्घनकेशग्रहकेलिकुतुकतरलेन ।

स्त्रीणां पतिरपि गुरुरिति धर्मं न आविता सुतनुः ॥ १४ ॥

आगच्छतानवेक्षितपृष्ठेनार्थी वराटकेनैव ।

मुषितास्मि तेन जघनांशुकमपि वोढुं नशक्तेन ॥ १५ ॥

तथोक्तां पुरुषार्थितां विपरीतरतिशालिनीं तां अरस्य कामस्य चाम-
रचिह्ना चामराङ्किता या यष्टिः ध्वजदण्डः तामिव अरसि ?
उत्प्रेक्षालङ्कारः । कस्याचित् नायिकामख्या नायकं प्रति नायिका-
गुणस्मरणेन तदनुस्यूतासम्पादनवचनमिदम् ॥ १२ ॥

आक्षिपतीति । हे सुतनु ! शोभनाङ्क ! त्वम् अक्षणा नेत्रेषु
कर्णे अश्यां राधासुतञ्च आक्षिपसि स्पृशसि तिरस्करोषि च । त्वया मध्ये
मध्यदेशे बलिरपि रेखात्वयरूपः दैत्यराजञ्च बद्धः गृह्यतेः निर्जितञ्च,
इतीत्यं जिताः पराभूताः सकलाः वदान्याः दातारः यथा तथाभूते !
तनुदाने शरीरदाने स्वल्पदाने च लज्जसे क्विण्ठता भवामि ? अत्यौदार्य-
शालिन्या त्वया मदभिन्नापूरणे कथं कार्पण्यं क्रियते इति सुधर्मा
प्रति कस्यचित् कार्मिणो वचनमिदम् ॥ १३ ॥

आक्षेपेति । आक्षेपः निर्भर्त्सनं चरणलङ्घनं पदानतिः, केश-
ग्रहः केशाकर्षणं तेषु यत् केचिद्गतकं क्रोडोक्तासः तत्र तरलेन
चपलेन लोलुपेनेत्यर्थः कालनेनेति शेषः सुतनुः शुभाङ्गी कान्ता
स्त्रीणां पतिरपि कान्तोऽपि गुरुः इति धर्मं न आविता । उक्तञ्च,
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां समेताभ्यागतो गुरुरिति पतिशुभ्रूषेव स्त्रीणां
परो धर्म इति च । यदि हि स्त्री एतं धर्मं श्लथोति तदा कदापि
पत्युराक्षेपादिकं न करोति तदा च तादृशकेचिकौतुकं न स्यादिति
कालनेन कान्ताधर्मिणे एतद्धर्मकीर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

आगच्छतेति । अनवेक्षितम् अदृष्टं पृष्ठं यस्य तेन बोचनपथ-

आकुञ्चितैकजङ्घं दरावृतीर्ध्वीरु गोपिताधीरु ।

सुतनोः श्वसितक्रमनमदुदरस्फुटनाभि शयनमिदम् ॥ १६ ॥

आदाय घनमल्पं ददानया सुभग तावकं वासः ।

मुग्धा रजकगृह्णित्वा कृता दिनैः कतिपयैर्निःस्वा ॥ १७ ॥

आस्तां वरमवकीर्षी मा दीहृदमस्य रचय पूगतरोः ।

सतिज्ञानेन चिरप्रवासादिति भावः अन्यत्र अन्वेक्षितम् अदृष्टं
सञ्चिद्रववेति भावः घृष्टं यस्य तेन पराटकोन कपर्देन अर्थीयं याचक
इव आसञ्च्यता तेन कान्तेन जघनांशुकमपि कटिपुरोभामयसनमपि
घोटुं नशक्तेन अक्षमेत्येत्थर्थः रागातिशयादिति भावः सुपितास्त्रि
वञ्चितास्त्रि । भिक्षुको पराटकबालमया तत्प्राप्तौ तस्य सञ्चिद्रा-
ञ्चिद्राट्यनेन सङ्घसा यङ्घ्यात् पश्चात् सञ्चिद्रवराटकदर्शनेन यथा
आत्मानं पञ्चितं मन्यते तथा सङ्घसोपास्यतेन तेनास्त्रि बलात्कृततया
प्रतारितेति भावः । उपमाबह्वारः ॥ १५ ॥

आकुञ्चितेति । सुतनोः सुभाङ्ग्याः इदं शयनं निद्रा, स्त्राञ्चिद्रा
शयनं स्त्राप इत्यमरः । आकुञ्चिता एका जङ्घा यस्मिन् तथोक्तं द्रमं
द्वेषत् व्याघ्रतः ऊर्ध्वीरुः ऊरोरुपरिभागः यस्मिन् तादृशं गोपितः
आच्छादितः ऊर्ध्वीर्यत्वं तथाविधं तथा श्वसितक्रमेण निःश्वासपरम्प-
रया नमत् यत् उदरं तेन स्फुटा नाभिर्यस्मिन् तत् । प्रचयकुपितेयं
निद्रातीति भावः ॥ १६ ॥

आदायेति । हे सुभग ! अनल्पम् अधिकं धनं वेतनरूपं द्रव्यम्
आदाय गृह्णित्वा तावकं त्वदीयं वासः वसनं ददानया धौतं कृत्वा
अर्पयन्त्येति भावः रजकगृह्णित्वा सा मुग्धा सुन्दरी सरला वा
कतिपयैः अल्पैरित्यर्थः दिनैः निःस्वा निधना कृता । तव वसनधौती-
करणेऽपि तस्याः प्रचुरधनव्ययागच्छनं किं पुनस्तत्सङ्गे इति भावः ।
कस्याञ्चित् सख्या नावकं प्रति नायिकासुरागातिशयवर्णनमिदम् ॥ १७ ॥

आस्तामिति । पूगतरोः वरम् अवकीर्षी निष्कलः आस्तां तिष्ठत,

एतस्मात् फलितादपि केवलमुद्देगमधिगच्छ ॥ १८ ॥

आरब्धमब्धिमथनं स्वहस्तयित्वा द्विजिह्वममरैर्यत् ।

उचितस्तत्परिणामो विषमं विषमेव यज्जातम् ॥ १९ ॥

आवर्जितालकालि श्वासीत्वम्पस्तनार्पितैकभुजम् ।

शयनं रतिविवशतनोः स्मरामि शिथिलांशुकं तस्याः ॥२०॥

अथोऽफलोऽवकेयो चेत्यमरः । अस्य पूगतरोः दोहदं फलजननवापयो-
मिति भावः सा रचय न विधेहीत्यर्थः । एतस्मात् पूगतरोः फलि-
तादपि फलवतोऽपि केवलम् उद्देगं तदाख्यं फलम् अन्यत्र सन्नापं,
क्रमुक इत्युपक्रम्य अस्य तु फलमुद्देगमित्यमरः । अधिगच्छ जानीहि ।
दुर्जनं साहाय्येन मन्वृङ्गं कृत्वा पश्चात् ततः केवलं सन्नापानम इति
भावः । अपस्तुतप्रशंसाबङ्कारः ॥ १८ ॥

आरब्धमिति । अमरैर्देवैः द्विजिह्वं सपे यासुकिमिति यावत्
अन्यत्र द्विभाषिण्यम् एकां कथां निश्चयेन उक्त्वा पश्चात् अन्यथा वादि-
नमिति यावत् दुर्जनमिति भावः स्वहस्तयित्वा सहायीकृत्य वत्
अब्धिमथनं समुद्रविबोडनं दृष्टत्कार्यानुष्ठानञ्च आरब्धम् उपक्रान्तं
तत्र विषमं दारुणं विषमेव गरलमेव अन्यत्र विषदेयेत्यर्थः यत् जातम्
उत्पन्नम् एष तत्परिणामः तस्य अब्धिमथनस्य दृष्टत्कार्यानुष्ठानस्य च
परिणामः परिपाकः फलमिति यावत् उचितः योग्यः । दुर्जनाश्रयेण
न किमपि कर्तव्यमिति कश्चित् प्रति कस्यचित् सख्युदपदेशः ॥१९॥

आवर्जितेति । रत्या सुरतेन विवशा अलशा ततुः शरीरं
वस्यास्तथाभूतायाः तस्याः कान्तायाः आवर्जिता आलोचिता अल-
कालयः केयनिषया यत्र तादृशं चासेन घननिःचासेन उद्गततः कल्पः
यबोक्तधोक्तयोः स्तनयोः अपरितः दत्तः एकः भुजः करो वञ्चिन्
तथा शिथिलम् अङ्गात् स्खलितम् अंशुकं वसनं वञ्चिन् तथाभूतं
शयनं स्नापं स्मरामि । कश्चित् सखायं प्रति कस्यचित् प्रीतिस्तु
कान्ताप्रणयकीर्त्तनमिदम् ॥ २० ॥

आम्नाङ्कुरोऽयमरुणश्यामलरुचिरस्थिनिर्गतः सुतनु ।
 नवकमठकर्परपुटान्मूर्ध्वोर्ध्वं गतः स्फुरति ॥ २१ ॥
 आभङ्गुराग्रबहुगुणदीर्घास्वादप्रदा प्रियादृष्टिः ।
 कर्षति मनो मदीयं हृदमीनं वडिशरञ्जुरिव ॥ २२ ॥
 आलप यथा यथेच्छसि युक्तं तव कितव किमपवारयसि ।
 स्त्रीजातिलाब्धनमसौ जीवितरङ्गा सखी सुभग ॥ २३ ॥

आम्नाङ्कुर इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! अरुणा रक्ता श्याम-
 वा च रुचिः कान्तिर्यस्य तथाभूतः अस्थिनिर्गतः अस्थि अष्टिः तस्मा-
 द्निर्गतः उत्थित इत्यर्थः अयम् आम्नाङ्कुरः चूतकलिका नवः नवी-
 यः कमठः कच्छपः तस्य कर्परपुटात् कुचिदेशात् ऊर्ध्वं गतः उत्थमित
 इत्यर्थः मूर्ध्वेव स्फुरति राजते । एतेन प्रादृष्टकाण्डोऽयमुपस्थितः,
 तस्मात् ते पतिः शीघ्रमागमिष्यतीति कस्याचित् सख्या नायिका-
 प्रबोधनवचनमिदम् । अहा समायमधैर्यं करः समय उपस्थितः तस्मा-
 निनिमानं हृष्टेति कस्याचित् नायिकां प्रत्युक्त्वारियम् । अथवा व्रीडा-
 करवस्तुन उदुगमकीर्त्तनेन सामान्यनारीसम्भाषणमिदम् ॥ २१ ॥

आभङ्गुरेति । आभङ्गुरं कुटिलम् अप्यं यस्याः तथोक्ता
 वङ्गवः गुणाः सौन्दर्यादवः लण्णरक्तादवो वा यस्यास्तथाभूता दीर्घा
 स्वादता स्वादप्रदा सुखदायिनी च प्रियाया दृष्टिः तादृशो वडिशरञ्ज-
 स्त्वि हृदमीनं जलाशयमत्स्यं मदीयं मनः कर्षति हरति । उपमा-
 लङ्कारः ॥ २२ ॥

आलपेति । हे कितव ! यथा यथा इच्छसि तथा तथा आलप
 कथय, तव युक्तम् उचितं वाच्यावाच्यविवेकराहित्येन वषेच्छकथनं
 तवैव युक्तं गान्धस्येति भावः । किं कथम् अपवारयसि नोपयसि ?
 त्वदीयं दुष्टेदितमस्मान्निज्ञातमिति भावः । हे सुभग ! अघो सखी
 स्त्रीजातिषु लाब्धनं कलङ्कभूता या एवं ते दुर्घातं सङ्गते इति
 भावः । यतः अघो जीविते जीवने रङ्गा दीना साभङ्गपेत्यर्थः एता-

आस्त्रादितोऽसि मोहाद्वत विदिता वदनमाधुरी भवतः ।
 मधुलिप्तक्षुर रसनाच्छेदाय परं विजानासि ॥ २४ ॥
 आकृष्टिभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे ।
 धन्येन भुजमृणालं ग्राह्यं मदनस्य रात्र्यमिव ॥ २५ ॥
 आरुह्य दूरमगणितरौद्रक्लिंशा प्रकाशयन्ती स्वम् ।
 वातप्रतीच्छन्नपटी वहित्रमिव हरसि मां सुतनु ॥ २६ ॥

दृशावस्थायामपि त्वत्प्राप्तिकामनया जीवितं धारयतीति तव युक्तं
 सुभगत्वमिति कस्याञ्चित् सख्या नायकं प्रति कथनमिदम् ॥ २४ ॥

आस्त्रादित इति । हे मधुलिप्तक्षुर ! एतेन वाङ्मूर्धुर्यम्
 अभ्यन्तरे दारुण्येति व्यज्यते । मोहात् अज्ञानात् आस्त्रादितः भुक्तः
 अस्मि तव गुणगुणावविहितैव त्वत्सङ्गतिः कतेति भावः वत खेदे
 भवतः वदनमाधुरी वाङ्माधुर्यं विदिता ज्ञाता, वाक्येनैव केवलं
 मनो हरतीति भावः । परं केवलं रसनाच्छेदाय जिह्वाकर्तनाय परं
 केवलं विजानासि कथं मया दुष्कृतं कृतमिति मत्समीपे जिह्वां
 केवलं क्लन्सीति कस्याञ्चित् नायिकाया नायकं दुश्चारिणं मत्सुक्ति-
 रियम् ॥ २४ ॥

आकृष्टोति । हे सुभगे ! सौभाग्यवत्त्वयवति ! केन धन्येन पुण्य-
 वता अन्यत्र धनवता नृपतिना आकृष्ट्या आकृष्टेण विमर्दनेनेत्सर्षः
 अन्यत्र आक्रमणेन भग्नः कटकः वलयः सैन्यञ्च यस्य तथाभूतं, कटको
 वलयोऽस्त्रयाभित्यमरः । प्रकृत्या अभावेन कोमलं नृदुर्बलं अन्यत्र
 प्रकृतयः प्रधानपुरुषा अनात्वादयः चन्द्रकोकिलादय इति भावः
 कोमला नृदुर्बलं यस्य तादृशं तव भुजमृणालं मदनस्य रात्र्यमिव
 ग्राह्यम् । काञ्चित्परिणीतां सुन्दरीं प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ २५ ॥

आरुह्योति हे सुतनु ! शोभनाङ्गि ! त्वम् अगणितः अरुह्यतः
 रौद्रक्लेशः दुःसङ्केशः आतपक्लेशो वा यथा तादृशी यती दूरम्
 उन्नतं देशं प्रासादाद्यखरमिति भावः आरुह्य स्वम् आत्मानं प्रकाश-

आयासः परहिंसा वैतंसिकसारमेव तव सारः ।

त्वामपसार्य विभाज्यः कुरङ्ग एषोऽधुनैवान्यैः ॥ २७ ॥

आनयति पथिकतरुणं हरिण इह प्रापयन्निवात्मानम् ।

उपकलमगोपि कोमलकलमावलिकवलनोत्तरलः ॥ २८ ॥

शयनी वातप्रतीच्छनपटी अतुकूलवायुप्रहृषार्थम् उपरि उत्थापिता
ज्वनिका प्रादुर्ल इति प्रसिद्धा वह्निं नावमिव मां हरसि आवृत्तं
करोषि प्रासादोपरि स्थितां काञ्चित् प्रति कस्यचित् कामिन उक्ति-
रियम् ॥ २६ ॥

आयास इति । वैतंसिकः सांसिकः सांसजीवी व्याध इति
इति यावत् तस्य सारमेयः कुरङ्गुरः तत्सम्बन्धो तव आयासः परि-
असः परहिंसा परेषां जीवानां हरिण्यादीनां हिंसा बधः सारः नात्
किञ्चित्तव फलमिति भावः एष कुरङ्गः मृगः यस्त्वया निहत इति
भावः अधुनैव त्वाम् अपसार्य दूरीकृत्य अन्यैः सांसिकैः विभाज्यः
विभज्य यदृष्योयः । तभ्यं किञ्चिदपि अदत्त्वा अपरे मृगं खण्ड-
यन्तः प्रहीष्यन्ति त्वया केवलं प्राण्यहिंसा कतेति फलितार्थः ।
अकार्यं कदापि न कार्यं यदि चात्मोपकारार्थं क्रियते तदपि कथञ्चित्
बुध्यते, एकान्तनिष्फलं तत्कार्यं नैव कदाचन विधेयमिति अपस्तुत-
वर्षनेन प्रस्तुतार्थप्रतिपादनात् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २७ ॥

आनयतीति । कोमला अपरिचिता इति भावः ये कलमाः
शान्दविशेषाः तेषाम् आवलिः पङ्क्तिः तस्याः कवलने प्राप्ते भक्ष्ये इति
यावत् उत्तरलः उत्तुकः इह उपकलमगोपि कलमगोप्या धान्य-
रक्षित्याः कक्षाश्चित्तदृश्या इति भावः समीपे आत्मानं प्रापयन्निव
पथिकतरुणं पथिकं तरुणं युवानं पथिकेत्यनेन विरहखिन्नताया
द्वीक्यते । आनयति उपस्थापयति कलमगोपिकायाः पथिकतरुणा-
शकौ भद्रबलोकनयत्सु सख्यगपगमो भविता तेन च मत्वा सुखेन कलमा
भक्ष्यशीयाः तस्मिन्नेन आपाततः पथिकागमनं ततश्च कलमगोपिका-

आसीदेव यदार्द्रः किमपि तदा किमयमाहृतोऽप्याह ।
 निष्ठुरभावादधुना कटूनि सखि रटति पटह इव ॥ २९ ॥
 आज्ञाकरश्च ताडनपरिभवसहनश्च सत्यमहमस्याः ।
 न तु शीलशीतलेयं प्रियेतरद्वक्तुमपि वेद् ॥ ३० ॥
 आधाय दुग्धकलशे मन्थानं आन्तदोर्लता गोपी ।
 अप्राप्तपारिजाता दैवे दीपं निवेशयति ॥ ३१ ॥

सक्तौ तद्धोभनिष्टतिर्भविता तदत्र न मे कापि शङ्केति धियेति भावः ।
 एयञ्चात्परत्वासङ्गतंष्टसिद्धिः पशुनापि कर्तुं प्रायते का कथा
 मनुष्याणां तस्मात् मनुष्यैरपि एवमेवं प्रवर्त्तितव्यमिति भावः । अप्र-
 स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

आसीदिति । हे सखि ! अयं नायकः यदा आर्द्रः प्रणयपरतन्त्र
 इत्यर्थः एव आसीत् तदा आहृतोऽपि मया ताडितोऽपि किं किमपि
 आह ? न किमपि आह्वयेत्यर्थः । अधुना निष्ठुरभावात् प्रेमापममेनेति
 भावः अन्यत्पशुशुक्रभावादित्यर्थः पटह इव आनकास्त्रवाद्यभेद इव,
 आनकः पटहोऽस्त्रोत्थमरः । कटूनि दुर्वचांसि रटति वाक्त्र अन्यत्र
 निष्ठुरं ध्वन्तीत्यर्थः । पटहस्य आर्द्रत्वे शब्दराहित्यं प्रसिद्धम् ।
 कस्याश्चित् सखीं प्रति विरक्तनायकव्यवहारकथनम् । उपमालङ्कारः
 ॥ २९ ॥

आज्ञाकर इति । अहम् अस्यास्तव सख्या इति शेषः आज्ञा-
 करश्च आज्ञाधीनश्च ताडनपरिभवसङ्घश्च प्रहारावमानसङ्घश्च सत्त्वं
 तत्त्वतः अस्तीति शेषः तु किन्तु शीलशीतला शीतलस्वभावा इयं प्रिये-
 तरत् अप्रियं वक्तुमपि न वेद् न जानाति । काश्चित् सखीं तव
 दुष्टेष्टितं वा किं किं न करिष्यतीति वादिनीं प्रति नावकस्य अकान्ता-
 प्रशंसनवचनमिदम् ॥ ३० ॥

आधायेति । गोपी काश्चिद् गोपाङ्गना दुग्धकलशे क्षीरकुम्भे
 अन्यत्र दुग्धोदधौ मन्थानं मन्थनदण्डम् आधाय निधाय आन्ता आद्यो-

आस्तां मानः कथनं सखीषु वा मयि निवेद्यदुर्विनये ।

श्लिथिलतरतिगुणगर्वा ममापि सा लज्जिता सुतनुः ॥३२॥

आवर्तैरातर्पणशोभां डिण्डीरपाण्डुरैर्दधती ।

गायति मुखरितसलिला प्रियसङ्गममङ्गलं सुरसा ॥ ३३ ॥

इनेनेति भावः दोर्बता भुजलता यस्यास्तथाभूता सती अप्राप्तः पारि-
जातः सुरतस्त्विशेषः अन्यत्र नवनीतं यया तादृशी अतएव देवे भाग्ये
दोषं निवेशयति अर्पयति । सुरतप्रसङ्गेऽपि अकृतार्थायाः कस्याश्चि-
दुक्तिरिति ध्वन्यते । कृतप्रयत्नस्यापि अकृतकार्यता भाग्याधीनेति
भावः ॥ ३१ ॥

आस्तामिति । निवेद्यः कथनीयः दुर्विनयः दुश्चेष्टा परनारी-
सङ्गार्द्ररूपः यस्य तादृशे मयि मानः क्रोधः सखीषु वा कथनं मदप-
राधस्येति शेषः आस्तां तिष्ठतु नैव तथा मानः कृतः न वा सखीषु
मदपराधः कथित इति भावः । सा सुतनुः शोभनाङ्गी श्लिथिलतरतिः
हस्ततां नीतः रतिगुणानां गर्वा यया तादृशी सती अभिमानवशा-
दिति भावः लज्जिता । यया सह यथायथं सुरतव्यापारः न कृत
इति भियेति भावः । एतादृशी सुपीला मत्प्रियेति कस्याचित् सखायं
प्रत्युक्तिः ॥ ३२ ॥

आवर्तैरिति । काचित् सुरसा रसवती डिण्डीरपाण्डुरैः
फेनशुभ्रैः, डिण्डीरैश्चिकफः फेन इत्यमरः । आवर्तैः जलस्रमविशेषैः,
व्यादावर्तैः अनां भ्रम इत्यमरः । आतर्पणस्य सम्यक् तप्तेः सम्परि-
तोषस्येत्यर्थः उक्तामस्येति यावत् शोभां दधती मुखरितं शब्दितं हस्त-
तालेनेति भावः सलिलं यया तथाभूता सती प्रियसङ्गमस्य अचिरभाविन
इति भावः मङ्गलं गायति । भाविप्रियसङ्गमलामोक्षात् जल-
क्रीडाच्छलेन कस्याश्चित् मङ्गलगानवर्षनमिदम् ॥ ३३ ॥

इकारादिः ।

ऋशुभ्रतिं हरन्ती नेत्रनिकीचं च विदधती पुरतः ।
 न विजानीमः किं तव वदति सपत्नीव दिननिद्रा ॥ १ ॥
 इदमुभयभित्तिसन्ततहारगुणान्तर्गतैककुचमुकुलम्
 गुटिकाधनुरिव बालावपुः स्मरः श्रयति कुतुकेन ॥ २ ॥
 इह शिखरिशिखरावलम्बिनि विनोददरतरलवपुषि
 तरुहरिणे ।
 पश्याभिलषति पतितुं विहृगी निजनीडमोहेन ॥ ३ ॥

इयमिति । इयं दिननिद्रा दिवास्वप्नः सपत्नीव तव उद्भ्रतिम्
 उत्थानम् अन्यत्र उद्भ्रतिं हरन्ती नेत्रनिकीचं नयननिमीलनम् अन्यत्र
 नेत्रविकृतिम् एकत्रालस्यादन्यत्र विद्वेषादिति भावः । विदधती कुर्वती
 पुरतः अग्रतः तवेति शेषः किं वदति कियन्तं तिरस्कारं करोति
 न जानीमः तस्मात् श्रयनात् उच्छिष्टेति ध्वन्यते । नायिकां सुरतप्रा-
 न्तसुप्तं प्रति शिखा वचनमिदम् ॥ १ ॥

इदमिति । उभयभित्तौ उभयपार्श्वे सन्तौ विसृता बो हार-
 गुणः साल्पेटाम तस्य अन्तर्गतः मध्यवर्ती एकः कुचमुकुलः यस्य
 तथाभूतं वैकल्पिकमालान्तर्गतस्तनसुकुलमिति भावः इदं बालायाः
 सुग्धायाः वपुः शरीरं स्मरः कामः गुटिकाधनुः गुटिकारूपं शस्त्रमिव
 कुतुकेन आनन्देन श्रयति अवलम्बते तादृशवपुषः स्मरोद्दीपकत्वा-
 दिति भावः ॥ २ ॥

इहेति । इह अस्मिन् विनोदेन उल्लासेन दरमोषत् तरु-
 चपलं वपुर्वस्य तथाभूते तरुहरिणे शाखाकृते शिखरिणः वृक्षस्य,
 तरुशैलौ शिखरिणावत्यमरः । शिखरम् अग्रम् अवलम्बत इति
 तथोक्ते सति विहृगी पक्षिणी निजं वत् नीडं कुलायः, कुलायो
 नीडमस्त्रियामित्यमरः । तस्य मोहेन भ्रमेष पतितम् अभिलषति
 पश्य ॥ ३ ॥

इक्षुर्नदीप्रवाहो द्यूतं मानग्रहश्च हे सुतनु ।
 भ्रूलतिका च तवेयं भङ्गे रसमधिकमावहति ॥ ४ ॥
 इन्दोरिवास्य पुरतो यदिमुखी सापवारणा भ्रमसि ।
 तत्कथय किं नु दुरितं सखि त्वया छायेव कृतम् ॥ ५ ॥
 इह कपटकुतुकतरलितदृशि विश्वासं कुरुङ्ग किं कुरुषे ।
 तव रभसतरलितेयं व्याधबधूर्वालधी वलते ॥ ६ ॥

इक्षुरिति । हे सुतनु ! इन्दुरि ! इक्षुः नदीप्रवाहः द्यूतं ते तव मानग्रहश्च कोपावलम्बनञ्च इयं भ्रूलतिका च भङ्गे चर्षणे तरङ्गसञ्चलने पराजयकरणे अपगमे वक्रतापादने च अधिकं रसम् आस्वादं शोभाम् उल्लासम् आनन्दं चारुताञ्च आवहति गृह्णाति । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

इन्दोरिति । हे सखि ! इन्दोरिव चन्द्रस्येव अस्य प्रियस्य पुरतः अयतः विसुखी परादृष्टवदना अन्यत्र पराङ्मुखी सापवारणा कृता-वगुण्डना अन्यत्र तिरोधानं गता यत् अमसि इतस्ततः सञ्चरसि तत् तस्मात् त्वया छायेव किं नु वितर्के दुरितं दुष्कृतं कृतम् ? यथा छाया चन्द्रसन्निधाने विसुखी भवति तथा एतादृशकालसन्निधौ ते विसुखता दुष्कृतपाकजनितेति भावः तस्मात् मानं त्यक्त्वा एनं रञ्जयेति नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । उपमाालङ्कारः ॥ ५ ॥

इहेति । हे कुरुङ्ग ! हरिण ! कपटेन अलीकेन कृत्रिमेषुत्वर्षः कुतकेन उल्लासेन तरलिते चञ्चलिते दृशौ नयने ब्रह्माः तथाभूतायाम् इह अस्यां व्याधबध्वां किं कथं विश्वासं कुरुषे ? नैव विश्वासः कार्य इति भावः । रभसेन हर्षेण त्वत्प्राप्त्येति भावः तरलिता उल्लासिता इयं व्याधस्य नृगवोः बधूः कान्ता तव बालधौ पुच्छे वलते लगति त्वद्बधार्थं त्वां प्रबोभयतीति भावः । दुश्चारिण्या मायया लोकः प्रता-प्यते तस्मात् तरुणैरवहितैर्भवितव्यमिति अप्रस्तुतप्रसंभालङ्कारः ॥ ६ ॥

इह वहति बहुमहोदधिविभूषणा मानगर्वमियसुर्वी ।
देवस्य कमठमूर्तेर्न पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति ॥ ७ ॥

— — —
ईकारादिः ।

ईर्ष्यारोषज्वलितो निजपतिसङ्गं विचिन्तयंस्तस्याः ।
च्युतवसनजघनभावनसान्द्रानन्देन निर्वामि ॥ १ ॥

इहेत । वहवः महोदधयः समुद्राः विभूषणानि अलङ्काराः
यस्याः तथाभूता इयम् उर्वी पृथिवी इह जगति मानगर्वं महती
अहं न मत्तुल्या कापीति स्वपरिभाषस्य अलङ्कारं वहति करोती-
त्यर्थः किन्तु कमठमूर्तेः कूर्मरूपिणः देवस्य विष्णोः निखिलं समग्रमपि
पृष्ठं न आप्नोति न व्याप्नोति सर्वशरीरव्यापनं दूरापाप्तमिति भावः ।
पक्षे वहवः महोदधयः उत्सवसमुद्राः महोत्सवा इति यावत्,
मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः महोत्-
सवन्नियं वहन्तीति भावः इयम् उर्वी महती नारी मानगर्वम् अहम्
अतिमानवतीति गर्वम् अलङ्कारं वहति किन्तु कमठमूर्तेः कमठवत्
कठिनदेहस्य निष्ठुरस्येति भावः देवस्य क्रीडाशोचस्य कान्तस्येति
भावः निखिलं पृष्ठमपि साम्मुख्यं दूरापाप्तमिति भावः न आप्नोति
न लभते इत्यर्थः । पत्न्या अनाहताया मानो विफल इति भावः ।
अलङ्कारिणीं मानिनीं दुर्भगां प्रति कस्याच्चिदुक्तिः ॥ ७ ॥

— — —
ईर्ष्येति । तस्याः कान्तायाः निजपतिसङ्गं विचिन्तयन् भाववन्
ईर्ष्या अज्ञान्या यः रोषः क्रोधः तेन ज्वलितः सन्नप्तः सन् तस्याः
च्युतं स्वचितं वसनं वस्त्रं यस्मात् तथाभूतं यत् जघनं कटिपुरो-
भागः तस्य भावनेन ध्यानेन यः सान्द्रः निविडः आनन्दः तेन
निर्वामि सन्नापं निवारयामि । कस्यचित् परनायिकासक्तस्य वष्टायं
प्रत्नृत्तिरिवम् ॥ १ ॥

ईश्वरपरिग्रहीचितमोहोऽस्यां मधुप किं मुधा पतसि ।
 कनकाभिधानसारा वीतरसा कितवकलिकेयम् ॥ २ ॥
 ईषद्वशिष्टजडिमा शिशिरे मतमात्र एव चिरमङ्गैः ।
 नवयौवनेव तन्वी निषेव्यते निर्भरं वापी ॥ ३ ॥

ईश्वरेति । हे मधुप ! भ्रमर ! ईश्वरस्य हरस्य महाजनस्य च परिग्रहः अङ्गीकारः अङ्गणमिति यावत् तेन उचितः मोहः भ्रमः यस्य तादृशस्त्वं यतोऽयम् ईश्वरेण परिगृहीतः ततोऽयं विशेषगुण-
 शालिनीति अन्यत्र महाजनेन परिगृहीतेयं ततः समोचनेति भ्रमश्च उचित एवेति भावः । अस्यां कितवकलिकायां किं कथं मुधा पृथा पतसि इयं कितवस्य धूसूरस्य कलिका, उन्मत्तः कितवो धूर्त्तौ धूसूरः कनकाङ्गय इत्यमरः । कनकाभिधानं कनक इति संज्ञा सारः त्रेधांशः यस्याः तादृशी अतएव वीतरसा नीरसा अन्तःसारमून्या इत्यर्थः । अहत्परिगृहीतेति बुद्ध्या नास्यां प्रणयः कार्यः यतो नेयं रसवतीति कखासित् कश्चित् तथासक्तमनसं प्रत्युक्तिः । अप्रसुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

ईषदिति । शिशिरे शीतर्त्तौ गतमात्र एव समाप्तावेव वसन्तावि-
 भावसमवे इति भावः ईषत् अल्पं यथा तथा अशिशिष्टः जडिमा जाड्यं शैत्यमित्यर्थः यस्यास्तथोक्ता नातिशीतोष्णेत्यर्थः नवयौवना तन्वी कशाङ्गीव वापी दीर्घिका चिरं सततम् अङ्गैः सम्भोगाङ्ग-
 भूतैः स्रक्चन्दनादिभिः अवनगाहनाङ्गभूतैः सन्तरणादिभिश्च निर्भरम् अत्यन्तं यथा तथा निषेव्यते भुज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

उकारादिः । शुकुल काण्डा ।

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि ।
 अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥ १ ॥
 उपनीय यन्नितम्बे भुजङ्गमुच्चैरलम्बि विबुधैः श्रीः ।
 एकः स मन्दरगिरिः सखि गरिमाणं समुद्दहतु ॥ २ ॥
 उल्लसितलाञ्छनीऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।
 आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितक्षीरः ॥ ३ ॥

उल्लसितेति । हे रुचिराङ्गि सुन्दरि ! उल्लसिता भ्रूः धनुरिव
 यस्य तथाभूतेन तव पृथुना विशालेन लोचनेन अचला अपि चाञ्चल्य-
 रहिता अपि के महान्तः जना न चञ्चलभावं चापल्यम् अपधैर्य-
 मित्यर्थः न आनीताः न सम्यक् प्रापिता ? अपितु सर्व एव अधी-
 रतां नीता इत्यर्थः । तव कटाक्षपातेन के धैर्यं न त्वज्जानीति न
 जानीम इति भावः । पृथुना राज्ञा महान्तः पर्वताः पृथिवीदोहन-
 समये समवेताः कृता इति च पौराणिकी वार्ता ध्वन्यते ॥ १ ॥

उपनीयेति । हे सखि ! विबुधैर्देवैः यस्य मन्दरगिरेः सम्यनदण्ड-
 भूतस्तेति भावः नितम्बे कटके अन्यत्र यस्मिन् नितम्बे भुजङ्गं सर्पं
 वासुकिमिति यावत् अन्यत्र विटं कान्तमिति भावः उपनीय संसृज्य
 प्रापयित्वा च उच्चैः सहती श्रीः लक्ष्मीः शोभा च अलम्बि प्राप्ता
 स एकः केवलः मन्दरगिरिः मन्दरपर्वतः विशालतया पर्वततल्लो
 नितम्बस्य गरिमाणं गौरवं समुद्दहतु प्राप्नोत । कान्तसम्भुञ्जमाना
 एष कान्ता गौरवशादिनीति कस्याश्चित् काञ्चित् प्रसङ्गः । अप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितम् उद्भासितं लाञ्छनं चिह्नं कलह
 इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ज्योत्स्नावर्षी चन्द्रिकावर्षणधीः अयं
 सुधाकरः चन्द्रः आसक्तः संबन्धः कृष्णस्य चरणो यत्र तादृशः
 प्रकटितम् उद्गुणीयं क्षीरं येन तयोक्तः क्षीरवर्षीत्यर्थः शकट इव

उपचारानुनयास्ते कितवस्योपेक्षिताः सखीवचसा ।
 अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवाद्यामि ॥४॥
 उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपवीततां नीतम् ।
 पुरुषायितवैदग्ध्यं व्रीडावति कैर्न कलितं ते ॥ ५ ॥
 उड्डीनानामेषां प्रासादात्तरुणि पक्षिणां पङ्क्तिः ।

शकटनामा अक्षुरविशेष इव स्फुरति दीप्यते । शकटाक्षुरः क्षीरदानेन
 कृष्णं प्रबोभयितुमागतः तत्पदाघातेन निहत इति पौराणिकी
 वार्त्ता । नायम् अविभारसमयः अधुना अविभारयो कलङ्क एव
 भवितेति कस्याश्चित् काश्चित् अविभारणोद्यतां प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

उपचारेति । सखीवचसा सख्युपदेशेन कितवस्य धूर्त्तस्य कान्त-
 स्येति भावः ते उपचारानुनयाः कपटसान्त्वनवचनानि उपेक्षिताः
 अनिष्टिता इत्यर्थः तदीयमनुनयवचो न श्रुतमिति भावः अधुना स
 यदि निष्ठुरमपि सान्त्वनं दूरापास्तमिति अर्पणशब्दार्थः । वदति
 निर्भर्त्सयतीत्यर्थः तदपि कलिकैतवात् कलहव्याजात् यामि गच्छामि
 तत्समीपमिति शेषः । नाहमिदानीं तेन विना स्थातुं शक्नोमि
 किं मे मानेन सख्युपदेशकतेन, तेन सह कलङ्कं करिष्यामीतिच्छलेन
 तत्समीपं गच्छामीति कस्याश्चित् नायकाप्राप्त्या स्वतोमानभङ्गनपूर्वकं
 तत्समीपगमनोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उषसीति । हे व्रीडावति लज्जाशीले ! उषसि प्रभाते उपवी-
 ततां यत्नस्त्वतां नीतं प्रापितं मुक्तादाम भौक्तिकहारं परिवर्तयन्त्या
 विपर्यासयन्त्या यथायथं विन्यस्यन्त्या इति भावः तवेति शेषः पुरुषा-
 यितवैदग्ध्यं विपरीतरतवैचित्त्यं कैः जनैः न कलितं नावधारितम्
 अपितु सर्वैरेवेत्यर्थः । उपवीतस्य पुरुषचिह्नत्वादिति भावः । सख्या
 नाधिकं प्राति परिहासोक्तिरियम् ॥ ५ ॥

उड्डीनेति । हे तरुणि युवति ! प्रासादात् हर्म्यं स्वलविशेषात्

विस्फुरति वैजयन्ती पवनच्छिन्नापविधेव ॥ ६ ॥

उज्जागरितभ्रामितदन्तुरदलरुद्धमधुकरप्रकरे ।

काञ्चनकेतकि मा तव विकसतु सौरभ्यसम्भारः ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः किमतिक्रान्तं चिन्तयसि निस्तरङ्गाक्षि ।

क्षुद्रापचारविरसः पाकः प्रेम्णा गुडस्यैव ॥ ८ ॥

उड्डीनानाम् उत्पतितानाम् एषां पक्षिणां पङ्क्तिः श्रेणी पवनेन वायुना छिन्ना अतएव अपविद्धा ध्वजदण्डात् विच्युता वैजयन्तीव पताकेव विस्फुरति विशेषेण राजते । नायिकां प्रति सख्या उपनायकस्य सङ्केतस्थलगमनं भङ्गप्राप्त्यर्थे ॥ ६ ॥

उज्जागरितेति । हे काञ्चनकेतकि ! स्वर्णकेतकलते ! उज्जागरिता उन्निद्रीकृता अतएव भ्रामिता कारितभ्रमणा दन्तुरैः उन्नतेः दलेः रुद्धैः रुद्धा निरोधं नीता मधुकरप्रकरा भ्रमरसङ्घा यया तादृशि ! तव सौरभ्यसंभारः सौगन्ध्यनिचयः सदृशगुणनिकरश्च मा विकसतु न प्रसरतु । अपस्तुतप्रशंसया कस्यचित् काञ्चित् नायिकां विरक्तोक्तनायिकां प्रति व्यभिशापवचनमिदम् ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूरिति । नास्ति तरङ्गः अपाङ्गचलनादिव्यापारः ययोस्तथाभूते अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सन्नुद्धौ । उल्लसिता उन्नीता भ्रूः यया तादृशी सती अतिक्रान्तम् अतीतं वस्त्विति शेषः किं कथं चिन्तयसि ? गतानुशोचनमनर्थकमिति भावः । गुडस्यैव प्रेम्णः पाकः परिणामः क्षुद्रस्य नीचस्य अपचारेण दौःशील्याचरणेनेत्यर्थः अन्यत्र क्षुद्राणां माञ्जकाणाम् अपचारेण सम्बन्धेन विरहः विश्वादः भवतीति शेषः । क्षुद्रेण सङ्घ प्रेमकरणं परिणामविरहमिति फलितार्थः । त्वया क्षुद्रेण सङ्घ प्रणयः कृतः तस्मात्ते ईदृशी गतिरिति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः । क्षेपानुपाचितोपमाक्षुद्रारः ॥ ८ ॥

उद्दिश्य निःसरन्तीं सखीमियं कपटकोपकुटिलभ्रूः ।

एवमवतंसमाक्षिपदाहतदीपो यथा पतति ॥ ९ ॥

उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः ।

कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदीप इव ॥ १० ॥

उद्गमनोपनिवेशनशयनपरावृत्तिवलयचलनेषु ।

अनिशं स मोहयति मां हृत्तन्मनः श्वास इव दयितः ॥११॥

उद्दिश्येति । इयं कपटेन कृतिभेद्य कोपेन कुटिला भ्रूर्यस्या-
स्तथाभूता सती निःसरन्तीं गृह्यात् निर्गच्छन्तीं सखीम् उद्दिश्य लक्ष-
यित्वा एवम् इत्यम् अवतंसं कर्णभूषणीभूतं कुसुममिति शेषः आक्षि-
पत् कसुञ्चत् यथा येन प्रकारेण आहतस्यासौ दीपश्चेति आहत-
दीपः दीप आहतः सन्नित्यर्थः पतति । परिहासतः निर्गच्छन्त्या
अपि सख्यास्ताडनच्छलेन दीपनिर्वापय्यादस्या रतौत्सुक्यं व्यज्यते ॥९॥

उदित इति । उदितोऽपि तपनः सूर्यः तुहिनगहने हिमा-
च्छन्ने गगनप्रान्ते कठिनेन घनेन घृतपूरेण घृतनिषयेन पूर्णं शरावस्य
शिरसि प्रदीप इव न दीप्यते न राजते । शीतलप्रकृतौ न कटाचिन्
क्रोधादिरिपूष्पं विकास इति बद्धेषु सुजनेषु मध्ये एकेन दुर्जनेन न
किमपि दौर्जन्यं कर्तुं शक्यते इति मूर्खबद्धेषु देशेषु नैकस्य विदुषः
सम्माननेत्यादयो बहवो विषया व्यज्यन्ते । कस्यचित् कमपि सहान्तं
नीचजनकृतानादरं प्रति सान्त्वनवाक्यम् ॥ १० ॥

उद्गमनेति । स दयितः कान्तः हृत्तन्मनः हृदयस्थितः श्वास
इव तदास्वरोगविशेष इव उद्गमनम् उल्यानम् उपनिवेशनं शयनं
परावृत्तिवलयं पार्थपरिवर्तनं चलनं गतिः तेषु अनिशं सततं मां
मोहयति व्याकुलीकरोति । तस्याप्राप्तौ न मम कश्चिदपि विषये
प्रवृत्तिरिति शोभं तत्समागमाय यत्नः कार्य इति कयाचित्
सखीं प्रत्युच्यते । उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाञ्जानङ्गभीतयोर्यूनीः ।
 अकलितमनसोरिका दृष्टिदूर्ती निस्पृष्टार्था ॥ १२ ॥
 उत्तमभुजङ्गसङ्गमनिस्पन्दनितम्बचापलस्तस्याः ।
 मन्दरगिरिरिव विबुधैरितस्ततः क्लृप्यते कायः ॥ १३ ॥
 उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयश्चिकित्सके हलिकः ।
 शोणं सोमार्धनिभं बधूस्तने व्याधिमुपजातम् ॥ १४ ॥

उज्झितेति । उज्झितस्याजितः सौभाग्यमदः वाक्त्रभ्यगर्वः
 यथा तथाभूता या स्फुटा प्रकटा वाच्चा मन्मनोरथं पूरयेति प्रार्थना
 अनङ्गः कामश्च ताभ्यां भीतयोः स्फुटप्रार्थनायां सौभाग्यमदहानिः
 अस्फुटप्रार्थनायाञ्च मदनबोधेत्यभयथापि तस्तयोरिति यावत्
 अतएव अकलितम् अनिर्द्धारितं मनो ययोः तादृशयोरविदितभाव-
 योरित्यर्थः यूनीस्तुरुणयोः एका केवला दृष्टिः परस्पररावलोकन-
 विशेष इत्यर्थः निस्पृष्टार्था उभयोर्भावप्रकाशिनो दूती । तदुक्तं
 दर्पणे । उभयोर्भावसुज्ञीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुस्पृष्टं कुरुते
 कार्यं निस्पृष्टार्थस्तु स स्पृष्टः ॥ इति । दृष्ट्यैव तयोः परस्परभिप्राय-
 प्रकटनमिति भावः ॥ १२ ॥

उत्तमेति । तस्याः कान्तायाः कायः शरीरम् उत्तमेन उत्कृष्टेन
 भुजङ्गेन विटेन जङ्घयेति यावत् अन्यत्र सर्पेण वासुकिनेति यावत्
 यः सङ्गमः सम्बन्धः तेन निस्पन्दं निश्चलं गतमिति यावत् नितम्बस्य
 कटिदेशस्य अन्यत्र कटकस्य चापलम् अपरभुजङ्गसङ्गमे षौचसुक्यम्
 अन्यत्र अयथास्थितिरूपं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्य-
 मरः । विबुधैर्देवैः अन्यत्र सुरतक्रोडाशीलैः मन्दरगिरिरिव इतस्ततः
 क्लृप्यते । काचित् साधारण्यो अन्यैर्भुज्यमानापि एकस्मिन्नेव यूनि
 समासक्तेति भावः । उपमाबद्धारः ॥ १३ ॥

उपनीयेति । हलिकः हलजीवो कृषीवल इत्यर्थः कलमानां
 धान्यविशेषाणां कुडवं परिमाणविशेषं पञ्चालनिषयं वा उपनीय

उन्मुकुलिताधरपुटे भूतिकणत्रासमीलितार्धाक्षि ।

धूमोऽपि नेह विरम भ्रमरोऽयं श्वसितमनुसरति ॥ १५ ॥

उपरि परिप्लवते मम बालेयं गृहिणि हंसमालेव ।

सरस इव नलिननाला त्वमाशयं प्राप्य वससि पुनः ॥ १६ ॥

समीपं नीत्वा चिकित्सकस्त्विति शेषः समयः सन् चिकित्सके चिकित्सकं प्रतीत्यर्थः बध्ना मम जायाया इत्यर्थः स्तने शोणं रक्तवर्णं सोमार्द्धनिभम् अर्द्धचन्द्राकारं व्याधिं रोगम् उपजातं संवृत्तं कथयति । एतादृशोऽयं मूढः यत् बध्नाः परपुरुषभङ्गायाः स्तने नखक्षतचिह्नं रोगत्वेन निरूपयति तस्मात् एतत्कान्तासङ्गमे नाल्पापि शङ्का कार्येति कश्चित् प्रातः कस्याश्चिद् दूत्या उक्तिरिवन् ॥ १४ ॥

उन्मुकुलितेति । उन्मुकुलितम् उत्कटं सुकुलमिवाचरितम् अधरपुटे यस्यास्तत्सखुद्धौ अग्निज्वालाभाय फूत्कारकरणादिति भावः भूतीनां भस्मनां, भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । कणात् यस्त्रासः भयं तेन मीलिते अर्धाक्षिणी नेत्राक्षे यथा तथाभूते ! इह अस्मिन् प्रदेशे धूमोऽपि अपिरत्रान्यव्यवच्छेदकः । न अस्तोति शेषः तस्मात् विरम त्रियक्ष्ण मनःसङ्कल्पसम्भोगादिति भावः अयं भ्रमरः श्वसितं ते निःश्वासम् अनुसरति । एतेन पतित्ते त्वदभिप्रायमवगच्छतीति सावधानया त्वया भवितव्यमिति कथाचित् सख्या कारित् जारसङ्गमननेन सकृत्कृषिता संबोध्यते ॥ १५ ॥

उपरोति । हे गृहिणि गृहस्वामिनि ! एतेन आदरातिशयो व्यज्यते । इयं बाला हंसमालेव सरस इव मम उपरि परिप्लवते आसक्तते सन्तरति च । पुनः किन्तु त्वं सरसः नलिननाला पद्मनालमिव मम आशयं हृदयम् अन्यत्र अभ्यन्तरमित्यर्थः प्राप्य वससि अर्धितष्ठसि । त्वयैव समान्तरिकं प्रेम अस्यान्तु बालायां वाञ्छामिति न त्वया शङ्कितव्यमिति कस्यचित् गृहिणीं प्रत्युक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

उत्कम्पघर्मपिच्छिलदोःसाधिकहस्तविच्युतचौरः ।
 शिवमाशास्ते सुतनु स्तनयोस्तव चञ्चलाञ्चलयोः ॥ १७ ॥
 उत्क्षिप्तबाहुदर्शितभुजमूलं चूतमुकुल मम सख्या ।
 आकृष्यमाण राजति भवतः परमुच्चपदलाभः ॥ १८ ॥
 उच्चकुचकुम्भनिहितो हृदयं चालयति जघनलग्नाग्रः ।
 अतिनिम्नमध्यसंक्रमदारुनिभस्तरुणि तव हारः ॥ १९ ॥

उत्कम्पेति । हे सुतनु सुन्दरि ! उद्गतः कम्पो यस्य तथाभूतः
 तथा घर्मेण स्त्रेदेन पिच्छिलः सात्विकभावोदयार्दित भावः दोःषा-
 धिकस्य प्रहरिणः यः हस्तः तस्मात् विच्युतः विभ्रष्टः चौरः तस्कारः
 चञ्चलम् अञ्चलं वसनपान्त्रभागः ययोः तथाभूतयोः तव स्तनयोः
 शिवं मङ्गलम् आशास्ते आकाङ्क्षति । अभिसरन्त्यास्तव तथाविध-
 स्तनमण्डलदर्शनात् कामावेशेन सञ्जातोत्कम्पस्त्रेटात् प्रहरिणः हस्तात्
 तस्कारः विच्युतः सन् त्वया कृतं स्वस्य प्राणरक्षणं मन्यमानः तव
 कुचावाशिषा सम्बुद्धयतीति फलितम् । एतेन त्वया अभिसारः कृत
 इति कस्यचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तेन उच्चमितेन बाहुना दर्शितं भुजमूलं
 यस्मिन् तद् यथा तथा मम सख्या आकृष्यमाण चूतमुकुल ! भवतः
 परमतिशयेन उच्चपदलाभः उत्कृष्टगतिलाभः राजत गोभते मुकु-
 लेति सम्बोधनेन नायकस्य अन्याङ्गनाभोगराहित्यं नवयौवनवत्त्वञ्च
 ध्वन्यते । मत्सख्या त्वं प्रति समासक्त्या तव सुखातिशयः अग्रश्लं
 भावीति कस्याश्चित् कञ्चित् युवानं प्रति वचनम् । सकृन्नादेराकर्ष-
 णोत्तरमोचनात् ऊर्ध्व गतिर्जायते इति प्रसिद्धिरत्नासुख्येया ।
 अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १८ ॥

उच्चेति । हे तरुणि ! उच्चयोरुच्चतयोः कुचकुम्भयोर्निहितः
 विन्यस्तः कुम्भपदेनाधिककाठिन्यं कुचयोर्दोष्यते । जघने कटिपुरो-
 भागे लग्नं संसक्तम् अप्यं यस्य तथाभूतः अयं तव हारः अतिनिम्नम्

उल्लसितशीतदीधितिकलोपकण्ठे स्फुरन्ति तारौघाः ।

कुसुमायुधविधृतधनुर्निर्गतमकरन्दविन्दुनिभाः ॥ २० ॥

उपनीय प्रियमसमयविदं च मे दग्धमानमपनीय ।

नर्मोपक्रम एव क्षणदे दूतीव चलितासि ॥ २१ ॥

अतिनतं यत् मध्यं तस्य निम्नदेशोल्लङ्घनाय यत् काष्ठं दीयते तत्
संक्रमदारु तत्सदृशः सन् हृदयं मनः द्रष्टुरिति शेषः चाखयति
चञ्चलं करोति । अन्योऽपि संक्रमदारुणा चञ्चलं चञ्चलदेहो भवतीति
प्रसिद्धिः । तव कुचयोरुपरि हारदर्शनेन लोकस्तत्सङ्गममाकाङ्क्षतीति
कस्याचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १९ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितः सुरतसुखात् ध्यानन्दपूर्ण इति भावः
यः शीतदीधितिस्रन्दः नायिकाया सुखमित्यतिशयोक्तिः । तस्य कलं
मधुरं यत् उपकण्ठं कण्ठममीपं तस्मिन् ताराणां नक्षत्राणां शोभाः
निचयाः स्फटिविन्दव इत्यतिशयोक्तिः । कुसुमायुधेन कामेन विधृतं
यत् धनुः पौष्पमिति भावः तस्मात् निर्गता ये मकरन्दविन्दवः कुसुम-
रसकणाः तन्निभाः तत्सदृशाः स्फुरन्ति प्रसरन्ति । सुरतत्रमासर्ति-
मपि एनां वोच्य कामिनः पुनः सङ्गमाय यतन्ते इति भावः ।
कस्याञ्चित् कश्चित् प्रत्यङ्गिरियम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति ॥ २० ॥

उपनीयेति । हे क्षणदे क्षणम् उत्सवं दटातीति तत्सम्बुद्धौ
हे निशे इत्यर्थः, त्रियामा क्षणदा क्षणेष्वमरः । अनसमयविदं काला-
नभिन्नं प्रियम् उपनीय मत्सञ्चिधमानीयेत्यर्थः मे मम दग्धमानं
विफलाभिमानम् अपनीय निरस्य च दूतीव नर्मणः विहारस्य उप-
क्रम एव आरम्भ एव चलितासि प्रभाता असि । उपमालङ्कारः ।
कस्याञ्चित् प्रियतमप्राप्तावपि रात्यवसानात् अलक्ष्यमागमसुखायाः
खेदवचनमिदम् ॥ २१ ॥

उत्तमवनिताकगतिः करीव सरसीपयः सखीधैर्यम् ।

आस्कान्दतीरुणा त्वं हस्तेनैव स्पृशन् हरसि ॥ २२ ॥

—

जकारादिः ।

जटामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि ।

सर्वंसहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥ १ ॥

उच्येति । उत्तमवनितानाम् एकगतिरद्वितीयान्त्रयः अतिप्रिय इत्यर्थः त्वम् आस्कान्दती मर्दिती जरु जङ्घे येन तयोक्तेन अन्यत्र आस्कान्दतः स्पृष्टः जरुः खजङ्गा येन तयोक्तेन अतिविशालेनेत्यर्थः । हस्तेनैव भुजेनैव अन्यत्र शुण्डादण्डेनैवेत्यर्थः करीव इत्याव सरसीपयः सरोवरजलं सख्या धैर्यं हरसि । एवकारेणान्निङ्गनादिषु का कथेति व्यज्यते । मत्सखी तव तादृशेन हस्तसंस्पर्शेनैव त्वयि अहुरक्ता जातेति कश्चित् प्रति कस्याञ्चिदुक्तिः । उपसालङ्कारः ॥२२॥

—

जटेति । हे सर्वंसहे पृथ्वि ! एतेन तव सर्वसहनक्षमत्वं सूच्यते । अस्तुना कमठेन जटा उद्धृता अथच परिष्णीता त्वं पृष्ठे लग्नाऽपि पृष्ठोपरिस्थितापि अस्यैवेति शेषः अथच पश्चात् कतापि एतेन प्रणयाभायो व्यज्यते । अचलापि अचञ्चला एव अत्रावधारणार्थोऽपि-शब्दः । कालम् अतिवाहय नमय । कठोरत्वचः कठिनचर्मणः कमठस्य कूर्मस्य अङ्गेन उत्सङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । कोमले एव उत्सङ्गे उपवेशनं सुखाय एतदर्धमेव सर्वे उत्सङ्गं कामबन्धे नतु कठिने इति भावः । कश्चित् केनचित् निष्ठुरेष नायकेन परिष्णीतां तत्प्रणयवर्जितां प्रति कस्याञ्चित् सख्या प्रबोध-वचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

—

ऋकारादिः ।

ऋजुना निधेहि चरणी परिहर सखि निखिलनागराचारम् ।

इह डाकिनीति पल्लीपतिः कटाक्षेऽपि दण्डयति ॥ १ ॥

ऋषभोऽत्र गीयत इति श्रुत्वा स्वरपारगा वयं प्राप्ताः ।

को वेद गोष्ठमेतद्गोशान्ती विहितबहुमानम् ॥ २ ॥

एकारादिः ।

एको हरः प्रियाधरगुणवेदी दिविषदोऽपरे मूढाः ।

विषममृतं वा सममिति यः पश्यन् गरलमेव पपौ ॥ १ ॥

ऋजुनेति । हे सखि ! ऋजुना सरलेन मार्गेणेति शेषः चरणी
निधेहि अर्पय, निखिलं समम् नागराचारं नगरोचितरीतिं परिहर
परित्यज । इह अस्मिन् प्रदेशे पल्लीपतिः आमाध्यक्षः कटाक्षेऽपि
कुटिलदृष्टावपि का कथा अन्यनागराचारे इत्यपिशब्दार्थः डाकिनी
इति बुद्ध्या इति शेषः दण्डयति शास्ति । काञ्चित् नागरिकां पल्लीं
यान्तीं प्रति तत्सख्या व्यवधानार्थं शिक्षायचनमिदम् ॥ ३ ॥

ऋषभ इति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे ऋषभः स्वरविशेषः, निषादृषभ-
गाब्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्त्वमी सप्त तन्नीकण्ठोल्लिताः
स्वरा इत्यमरः । ऋषभ गीयते गानाविषयीक्रियते गानेन कीर्त्यते च
इति श्रुत्वा स्वरपारगाः स्वरज्ञानशास्त्रिनः वयं प्राप्ताः उपस्थिताः ।
गोशान्ती गोष्ठं षभस्य शान्ती सान्त्वयिषये विहितः कृतः बहुमानः
ऋषभेति भावः यत् तादृशं गोष्ठं गवां स्थानमेतत् को जनः वेद
जानाति । नामघादृश्यवशात् वयमत्रागमनेन प्रतारिता इति
भावः । सदाबोचनकामनया समागतानां मूर्खसमागमप्राप्तावेतदुक्त्वि-
रिति बोध्यम् ॥ २ ॥

एक इति । एकः केशवः, एके सुखान्यकेशवश्च इत्यमरः । हरः

एथति मा पुनरयमिति गमने यदमङ्गलं मयाकारि ।

अधुना तदेव कारणमवस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ २ ॥

एकैकशो युवजनं विलङ्घमानाच्चनिकरमिव तरला ।

विश्राम्यति सुभग त्वामङ्गुलिरासाद्य मेरुमिव ॥ ३ ॥

एकः स एव जीवति स्वहृदयशून्योऽपि सहृदयो राहुः ।

शिवः प्रियाया अधरस्य गुणान् वेत्तीति तथाभूतः । अपरे दिवि स्वर्गं सीदन्तीति तथोक्ता देवा इत्यर्थः मूढाः अनभिज्ञाः प्रियाधररसा-
स्नादानभिज्ञा इत्यर्थः । यः हरः विषम् अमृतं वा समं इति पश्यन्
विचारयन् गरुडमेव विषमेव पपी पीतवान् । श्रियां नारायणेना-
धिगतायां हरस्य प्रियायाः श्रिया अधररसपानानधिकारित्वात्
दुःखेन गरुडपानं प्रियाधररमात् ह्येनस्यामृतस्य तुच्छीकरणम् ।
देवानान्तु अमृतलुप्तत्वेन तज्ज्ञानराहित्यात् मूढत्वमिति भावः ॥ १ ॥

एथतीति । अयं दग्धगेहपतिः गृहस्वामिहृतकः पुनः मा
एथति न आगमिष्यति इति धियेति मया गमने विदेशवात्प्रायाम्
अस्येति शेषः यत् अमङ्गलम् अकल्याणम् अकारि कृतम् अधुना
तदेव अमङ्गलाशंसनमेव अस्य दग्धगेहपतेः अवस्थितौ गृहे इति
शेषः कारणं हेतुः । मदीयशापमिधायं न विदेशं गत इति सर्वो
कथं ते परितर्विदेशं न गत इति वादिनीं प्रति कस्याश्चित् विरहास-
हिष्णोरुक्तिः ॥ २ ॥

एकैकश इति । हे सुभग ! तरला युवजनविचारणे चपला सा
अङ्गुलिः अचनिकरमिव जपमालामणिसमूहमिव एकैकशः एकादि-
क्रमेणेत्यर्थः युवजनं विलङ्घमाना लङ्घयन्ती सती मेरुमिव मालामध्य-
स्थितप्रधानमणिमिव त्वाम् आसाद्य प्राप्य विश्राम्यति नान्यं युवानं
कामयते । त्वय्येवासक्ता सेति कश्चित् प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

एक इति । सः हृदयं वक्षःस्थलं मनस तेन शून्योऽपि रहितो-

यः सकललघिमकारणमुदरं न विभर्ति दुष्पूरम् ॥ ४ ॥

एकेन चूर्णकुन्तलमपरेण करेण चिबुकमुन्नमयन् ।

पश्यामि बाष्पधौतश्रुति नगरद्वारि तद्ददनम् ॥ ५ ॥

एकं जीवनमूलं चञ्चलमपि तापयन्तमपि सततम् ।

अन्तर्वहति वराकी सा त्वां नासेव निःश्वासम् ॥ ६ ॥

एकं वदति मनो मम यामि न यामीति हृदयमपरं मे ।

ऽपि शिरोमात्ररूपत्वादिति भावः सहृदयः हृदयवान् प्रगल्भमना इत्यर्थः स एकः केवलो राज्ञः जीवति प्राण्यति यः सकलानां लघिम्नां बाधवानां कारणं हेतुभूतं दुष्पूरं पूरयितुमशक्यम् उदरं जठरं न विभर्ति न धत्ते । उदरपूरणार्थं ये बाष्पजालकमकार्यं कुर्वन्ति ते मृता एव राज्ञस्तु उदरविहीनत्वात् न तथा करोतीति तस्मैव जीवनमिति भावः ॥ ४ ॥

एकेनेति । नगरस्य द्वारि द्वारदेये एकेन करेण चूर्णकुन्तलम् अलकावलिम् अपरेण करेण चिबुकं तस्या इति शेषः उन्नमयन् अहं बाष्पेण अश्रुजलेन धौते जालिते श्रुती श्रवणे यस्य तादृशं तस्या वदनं पश्यामि अवलोकयामि । प्रेमातिशयेन तस्या नगरद्वारपर्यन्तागमनमिति भावः । विरहिण्य उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

एकमिति । सा वराकी तपस्विनी अनुकम्पार्हेति व्यञ्जते । नासा निःश्वासमिव एकं सुख्यं जीवनमूलं जीवनहेतुभूतं सततं चञ्चलमपि परनायिकादिषु क्लमनील्यादिति भावः अतएव तापयन्तमपि व्यथयन्तमपि त्वाम् अन्तर्वहति हृदये धारयति । त्वां विना नास्तीति गतिरिति सख्या कश्चित् प्राति कान्ताप्रेमकथनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ ६ ॥

एकमिति । एकं मन मनः यामि इति अपरं मे हृदयं न बाधीति कान्तघनीपमिति शेषः वदति इति नायिकयोक्ते दूती

हृदयद्वयमुचितं तव सुन्दरि हृतकान्तचित्तायाः ॥ ७ ॥

एरण्डपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघनतटा ।

धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिकवधूः ॥ ८ ॥

—

ककारादिः ।

केलिनिलयं सखीमिव नयति नवीढां स्वयं न मां भजते ।

इयं गृह्णिणीमर्ये सुवति प्रतिवेशिना हसितम् ॥ १ ॥

पदति हृदयेति हे सुन्दरि ! हृतं कान्तस्य चित्तं यथा तथाभूताया-
स्तव हृदयद्वयम् उचितमेव । एकं तव स्वं चित्तं द्वितीयं कान्तचित्तं
त्वया हृतमिति तव द्विहृदयत्वादिति भावः । दूतोनायिकयोरुक्ति-
प्रत्युक्ती ॥ ७ ॥

एरण्डेति । अलघु विशालं जघनतटं कटिप्रोभागः यस्यास्ता-
दृशी हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य वधुः कान्ता एरण्डपत्रं शयनं
यस्यास्तथोक्ता एरण्डपत्रास्तरणगायिनीत्यर्थः मिलन्ती कान्तेन
सङ्गच्छमाना खेदं जनयन्ती स्मरनश्रुतादिति भावः धूलिपुटीव रेणुपो-
टनोव स्मरज्वरं कामपोडां हरति सस्य कान्तस्य चेति शेषः ।
एरण्डपत्रान्तरिता धूलिपोटली सदनज्वरगान्दिगायिनीति वैद्यकाः ।
उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

—

केलिनिलयमिति । इयं गृह्णिणी नवीढां सपत्नीमिति शेषः
सखीमिव केलिनिलयं क्रीडागारं नयति स्वयं मां न भजते न
सेवते इत्यम् अनेन प्रकारेण अर्थे वैश्ये, अर्थः स्वामिवैश्ययोरित्यनरः ।
गृह्णिणी गृहस्वामिनीं ज्येष्ठां भार्यामित्यर्थः सुवति प्रयंसति मति
प्रतिवेशिना केनचित् हसितम् । गृहस्वामिनो समानुरक्ता कथमपि

कालक्रमकमनीयक्रोडियं केतकीति काशंसा ।

दृद्धिर्यथा यथास्यास्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ २ ॥

कृतकस्वाप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं किं तीव्रैः ।

विध्यसि मां निःश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥ ३ ॥

क्व स निर्मोकदुकूलः कालङ्करणाय फणिमणिश्रेणी ।

कालियभुजङ्गमनाद्यमुने विश्वस्य गम्यासि ॥ ४ ॥

सपत्नीं स्वामिना संयोज्य निश्चिन्ता मया विहरतीति अनेन मूर्खेन न ज्ञातमिति हासकारणं बोध्यम् ॥ १ ॥

कालेति । इयं केतकी केतककुसुमलता कालक्रमेण कुसुमसमया-
विभावेणेत्यर्थः अन्यत्र यौवनप्रादुर्भावेणेत्यर्थः कमनीयः रमणीयः
क्रोडः तल्लप्रदेशः अन्यत्र भुजाभ्यन्तरदेशः यस्यास्तथाभूता इति हेतो
का आशंसा प्रशंसा ? न कापीत्यर्थः यथा यथा अस्याः केतक्याः
दृद्धिः, तथा तथा कण्टकानाम् उत्कर्षः प्र. वुर्यादिति भावः
अन्यत्र जुह्वगत्तूणां विटानामिति भावः उत्कर्षः उल्लासः । कस्या-
श्चित् साधारण्यकन्याया दर्शनेन लोकानामुत्तरियम् । अस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

कृतकेति । हे कृतकस्वाप कविमनिद्र ! मदीयस्य श्वासस्य ध्वनी
दत्तौ अवाञ्छतो कर्णो येन तथाभूत ! शब्दवेधीव स्मरः शरैः तीव्रैः
दारुणैः दार्ष्ट्यैरिति यावत् निःश्वासैः किं कथं मां विध्यसि ? कञ्चित्
स्वकान्तं निद्रितां ज्ञात्वान्यनारोमविधे गन्तुकामं कपटनिद्रया
कान्तया निःश्वासं प्रति दत्तकर्णं प्रति नाविकाया उक्तरियम् ।
उपमानलङ्कारः ॥ ३ ॥

कीति । हे यमुने कालिन्दि ! तदाख्ये नायिके च स निर्मोक
एव सर्पकञ्चुक एव दुकूलः वसनं क्व ? अलङ्करणाय फणिनां मणिश्रेणी
रत्ननिषयश्च क्व ? नास्तीत्यर्थः कालियस्य तदाख्यस्य भुजङ्गस्य गमनात्
त्वत्प्रतिवागेनान्यत्र प्रस्थानादित्यर्थः विश्वस्य निःशङ्कतयेति भावः

किञ्चिन्न बालयोक्तं न सप्रसादा निवेशिता दृष्टिः ।
 मयि पदपतिते केवलमकारि शुक्पञ्जरो विमुखः ॥ ५ ॥
 कृतहसितहस्ततालं मन्मथतरलैर्विलोकितां युवभिः ।
 क्षिप्तः क्षिप्तो निपतन्नङ्गे नर्तयति भृङ्गस्ताम् ॥ ६ ॥
 कमलमुखि सर्वतोमुखनिवारणं विदधदेव भूषयति ।
 रोधोऽरुद्धस्वरसास्तरङ्गिणीस्तरलनयनाश्च ॥ ७ ॥

गम्या अस्मि । काञ्चित् दुष्ट लघुरूपभुक्तां साम्प्रतं तेन च परित्यक्तां
 कामिनीं प्रति अपरेप्रां विटानासक्तिरियम् ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति । मयि पदपतिते चरणनिपतिते सति मानापनया-
 थेनिति भावः बालया कथया तथा किञ्चित् सत् असद्भेति भावः
 न उक्तं तथा नप्रसादा प्रसन्नताव्यङ्गिका दृष्टिश्च न निवेशिता
 न मयि अर्पितेत्यर्थः, केवलं शुक्पञ्जरः विमुखः अन्यदिङ्मुखः
 अकारि कृतः । युक्तानां मन्मथं रतिकोड्यायां कृताया ते सर्वसम्बन्धं
 प्रकाशयतीति तेषां वैमुख्यमस्मादां कृतं तेन मयि सुरतानुमतिर्दत्तेति
 व्यज्यते । सङ्घायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ५ ॥

कृतेन । भृङ्गः भ्रमरः लम्पटश्च जन्मथतरलैः कामचपलैः
 युवभिः कृतः हसितेन हस्ततालो यत्र दृष्टुं यथा तथा विलोकितां
 दृष्टां तां क्षिप्तः क्षिप्तः पुरः पुरस्ताद्धिन इत्यर्थः अङ्गे निपतन्
 नर्तयति । अत्र भृङ्गेण लताया नर्तनमिव कामकेन कामिन्याः
 सर्वजनमनचं कुचादिषु स्पर्शनेन नर्तनं व्यज्यते । इत्युच्च साधारणी
 ॥ ६ ॥

कमलेति । हे कमलमुखि पद्ममुखि ! सर्वतोमुखस्य जन्मस्य
 निवारणम् अविरोधनम् अन्यत्र सतिः सर्वस्मात् सखस्य निवारणम्
 अप्रदर्शनं विदधदेव कर्तव्यं रोधः नष्टं लज्जया स्वगोपनञ्च अरुद्धः
 स्वस्य रसः जलम् इच्छा च याभिः तथाभूतास्तरङ्गिणीः नदीः

कितव प्रपञ्चिता सा भवता मन्दाक्षमन्दसञ्चारा ।

बहुदायैरपि सम्प्रति पाशकसारीव नायाति ॥ ८ ॥

कः स्नाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।

प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादोऽयम् ॥ ९ ॥

किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या विभेति स्म ।

तरले चपले नयने यासां तासु लज्जना इति शेषः भूषयति अलङ्क-
रोति । काञ्चित् कामिनीं प्रति तत्सख्या स्त्रचरितशिक्षणमिदम् ॥७॥

कितवेति । हे कितव घूर्त् ! सा तव कान्तेति शेषः भवता
प्रपञ्चिता प्रकाशं नीता भवन्तं साहुरक्तेति प्रकाशं गतेति भावः
अन्यत्र चालिता । मन्दाक्षेण लज्जया मन्दः सञ्चारो गतिर्व्यस्तथा-
भूता लज्जया तत्सकाशभागन्तुमशक्तेति भावः अन्यत्र मन्दाक्षैः
मन्दपाशकैः मन्दः अल्पः सञ्चारः गमनं गृह्यात् गृह्यान्तरप्राप्ति-
रित्यर्थः यस्यास्तथाभूता बहुदायैरपि बहुधनप्रलोभनैरपीत्यर्थः
अन्यत्र बहुप्रयत्नैरपि पाशकसारीव पाशक्रीडनशुटिकेव न आयाति
नामच्छति तव समीपमिति शेषः अन्यत्र स्वगृहमिति शेषः । स्नेहा-
नुप्राणितोपमाहङ्कारः । कथं सा मत्समीपं नायातीति वादिनं
नायकं प्रति दूत्या उक्तिरिवम् ॥ ८ ॥

क इति । माघनिशीथेऽपि माघमासीवार्द्धरात्रेऽपि प्रदलशीत-
रजनीयोगेऽपीति भावः प्रालेयानिलेन शिशिरवातेन दीर्घः महान्
सञ्चारित इति भावः अयं काञ्चीनिनादः रथनाध्वनिः अभिसारिणी-
पदसञ्चारादिति भावः यस्य सौभाग्यं कथयति स्त्रचरति स स्नाघनीयं
प्रशंसनीयं जन्म यस्य तथाभूतः युवेति शेषः कः ? शीतनिशीथे
अभिसरणीं कामिनीं काञ्चीनिनादेन ज्ञात्वा कस्यचिदभिसरणीक-
युवकस्य प्रशंसनमिदम् ॥ ९ ॥

किमिति । प्रेम्णः प्रणयस्य अशकनीयम् असार्धं किम् ? न
किमपीत्यर्थः वा पार्यतीति शेषः फणिनः सर्पस्य कथवापि विभेति

सा गिरिशभुजभुजङ्गमफणोपधानाद्य निद्राति ॥ १० ॥
 कृत्विमकनकेनेव प्रेम्णा सुषितस्य वारवनिताभिः ।
 लघुरिव वित्तविनाशक्लेशो जनहास्यता महती ॥ ११ ॥
 किं पर्वदिवसमार्जितदन्तोष्ठि निजं वपुर्न मण्डयसि ।
 स त्वां त्यजति न पर्वस्वपि मधुरामिद्भुयष्टिमिव ॥ १२ ॥
 कष्टं साहसकारिणि तव नयनार्धेन सोऽध्वनि सृष्टः ।

अ सा अद्य इदानीं गिरिशस्य हरस्य भुजे यः भुजङ्गमः सपः
 तस्य फण उपधानं सप्तकावखम्बनविशेषः यस्यास्तथाभूता सती
 निद्राति शेते । यदि सत्त्वं प्रेम स्यात् तदा कार्पा भीतिर्न विद्यते इति
 कस्याश्चित् काश्चित् प्रति उक्तिः ॥ १० ॥

कृत्विमेति । वारवनिताभिः पेश्याभिः कृत्विमकनकेनेव कल्पित-
 काञ्चनेनेव प्रेम्णा प्रणयेन सुषितस्य प्रतारितस्य वित्तस्य धनस्य
 विनाशक्लेशः क्षयजनितकष्टं लघुरिव अल्प इव जनानां लोकानां
 हास्यता महती अतिशायिनीत्यर्थः वाराङ्गनानां कृत्विमप्रणये धन-
 क्षयोऽस्य लोका यत् हसन्ति तदेव महत् दुःखसृत्पादयतीति भावः ।
 वेश्याहृतसर्वस्वस्याहुशोचनमिदम् । उपमाबहुवारः ॥ ११ ॥

किमिति । पर्वदिवसे अभावस्यादिदिनपञ्चके इत्यर्थः मार्जितौ
 विधोषितौ दन्तोष्ठौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । किं कथं निजं वपुः शरीरं
 न मण्डयसि न भूषयसि ब्रह्मचर्याचरणं कारिष्यामीति बुद्धेति भावः
 स कान्तः पर्वसु अमावास्यादिष्वपि त्वां मधुराम् दद्भुयष्टिमिव न
 त्यजति । पर्ववजे ब्रजेदनाविति शास्त्रात् पर्वसु गमनस्य निषिद्धत्वात् ।
 पर्वोष्णचक्रोष्णि । अभावस्यादमी चैव चतुर्दश्याय पूर्विका ।
 पर्वोष्णेतानि राजेन्द्र रविचक्रान्तरेव चेति ॥ नाविकां प्रति बह्वा
 उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

कष्टमिति । हे साहसकारिणि ! अकार्यकारिणीत्यर्थः स

उपवीतादपि विदितो न द्विजदेहस्तपस्वी ते ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपि तन्यमाने मिलितेयं मां प्रमोदयत्येव ।

रौद्रेऽनस्त्रेऽपि नभःसुरापगावारिहृष्टिरिव ॥ १४ ॥

कूपप्रभक्वणां परमुचितमपां पट्टबन्धनं मन्ये ।

याः शक्यन्ते लब्धुं न पार्थिवेनापि विगुणेन ॥ १५ ॥

युवेति शेषः अध्वनि पथि तव नयनाङ्गेन स्पृष्टः कटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः द्विजदेहः ब्राह्मणशरीरः स तपन्ना वराकः अनुकम्पनीय इति भावः उपवीतात् यज्ञसूत्रधारणादपि न विदितः न ज्ञातः अयं भावः तत्कटाक्षाहतस्य तस्य त्वत्सङ्गमं विना प्राणवियोग एव भविता ततश्च ते ब्रह्महत्याभयरूपि नास्तीति भावः । कस्याश्चित् काञ्चित् कतचित् अनुरागिण्यो कर्तुं प्रोचतवचनमित् ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपीति । क्लेशे तन्यमाने विस्तोर्थमात्रेऽपि क्लेशबाहुल्येऽपीत्यर्थः मिलिता मङ्गता इयं कान्ता मां प्रमोदयत्येव क्लेशभावे मिलितेति किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । ततमङ्गमे यदि मम क्लेशानि शयः स्यात् तदपि सुखमिति निष्कर्षः । अत्रश्चे मेघशून्ये रौद्रे आतपेऽपीत्यर्थः नभसः सुरापगायाः स्वर्गजाया हृष्टिरिव । यथा मेघभावेऽपि सौरातपे सन्दाकिनीहृष्टिः प्रसिद्धा सुखयति तद्वत् । काञ्चित् कथं ते देहगायासस्तत्सङ्गमं प्रतीति वादिनं प्रति कस्यचित् कासुकस्योक्तिरियम् । उपनालङ्कारः ॥ १४ ॥

कूपेति । कूपः प्रभवो यासां तासां कूपस्थितानामित्यर्थः अन्यत्र सावरणमृष्टस्थितानामिति ध्वनिः अपां जलानां पट्टेन षरबद्धेन अन्यत्र अश्वशुशुनवसनेन बन्धनं स्वगोपनमित्यर्थः परम् अत्यन्तम् उचितं मन्ये विवेचयामि । याः आपः कान्ताश्चेति ध्वनिः । पार्थिवेनापि पृथिवीविकारकुम्भादिनापि राज्ञापीति ध्वनिः विगुणेन रज्जुशून्येन गुणरहितेनेति ध्वनिः लब्धुं प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

कररुहशिखानिखात भ्रान्त्वा विश्रान्त रजनिदुरवाप ।
 रविरिव यन्वील्लिखितः कृशोऽपि लोकस्य हरसि दृश्यम् ॥ १६ ॥
 किं करवाणि दिवानिशमपि लग्ना सहजशीतलप्रकृतिः ।
 हन्त सुखयामि न प्रियमात्मानमिवात्मनश्छाया ॥ १७ ॥
 केशैः शिरसो गरिमा मरणं पीयूषकुण्डपातेन ।
 दयितवहनेन वक्षसि यदि भारस्तदिदमचिकित्श्यम् ॥ १८ ॥

निर्गुणेनेयं कामिनी लभ्यते इति कस्याञ्चित् दृष्ट्याः कञ्चित् कामिनं
 प्रत्युक्तिरियम् । उपस्तुनप्रशंसालङ्कारः ॥ १५ ॥

कररुहेति । हे कररुहाणां नखानां शिखाभिरर्यैः निखातः
 चतः तत्सम्बुद्धौ । भ्रान्त्वा इतस्ततः गत्वा अग्न्याङ्गनास्त्रिति भावः
 विश्रान्त प्राप्तविश्राम ! रजनिषु दुराप दुर्लभ ! त्वं यन्त्रेषु शायणा-
 स्त्रविशेषेण उल्लिखितः उदुषप्रितः रविरिव सूर्य इव कृशोऽपि
 क्षीणोऽपि लोकस्य सद्विषयेति भावः दृश्यं नयनं हरसि नेत्रानन्दं
 दटासीति भावः । पुरा किल सौरतेजः सोढमशक्त्या तत्पत्न्या
 संज्ञया प्रार्थितः पिता त्वष्टा सूर्यं यन्त्रमारोष्य ज्ञायतेजसमकरोत् ।
 ततः स सङ्गतेजा आसीदिति पौराणिकी वार्त्तानुसन्धेया । सुखि-
 ताया नायिकायाः नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

किमिति । किं करवाणि दिवानिशं सततमित्यर्थः लग्नापि सङ्गता
 तथा सहजा आभाषिकी शीतला प्रकृतिः स्वभावो यस्यास्तथाभूतापि
 आत्मनः छाया आत्मानमिव प्रियं कान्तं न सुखयामि न सुखीकर्तुं
 पारयामीत्यर्थः हन्त खेदे । ईदृशसेवाद्यमपि यद्यमौ न सुखी स्यात्
 तदाहं किं करोमि इत्यरेच्छैवात्र प्रभवतीति भावः । कथं आसिनं
 न सुखयसीति वादिनीं प्रति कस्याञ्चित् खेटोक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १७ ॥

केशैरिति । केशैः शिरसः मूर्ध्नः गरिमा गौरवं भवतीति शेषः

किञ्चिद्वर्कशतामनु रसं प्रदास्यन्निसर्गमधुरं मे ।
 इक्षोरिव ते सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥ १९ ॥
 केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजगं जटावनेऽर्पयितुम् ।
 येन रतिरभसकान्ताकरचिकुराकर्षणं सुषितम् ॥ २० ॥
 करचरणकाञ्चिहार प्रहारमविचिन्त्य बलगृहीतकचः ।
 प्रणयी चुम्बति दयिदावदनं स्फुरदधरमरुणाक्षम् ॥ २१ ॥

न तु भावबुद्धिरिति भावः पीयूषकुण्डकातेन अमृतहृदपतनेन मरणम्
 अमम्यत्वं प्रत्युत चिरजीवनमेवेति भावः तथा वक्षसि दयितवञ्चनेन
 कान्तधारणेन यदि भारः क्लेशबुद्धिरिति भावः तत् तदा इदम्
 अचिकित्स्यं चिकित्सनीयं न भवतीत्यर्थः अस्य रोगस्य चिकित्सा
 नास्तीति भावः । कथं कान्तं वक्षसि धारयसीति वार्द्धीं प्रति
 कस्याञ्चिदुक्तिः ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । हे सुन्दरि ! ते तव मानस्य इक्षोरिव ग्रन्थिरपि
 किञ्चित् ईषत् कर्कशतां कठिनताम् अनु पश्चात् ईषत्कार्ठन्यानन्तर-
 मिल्यर्थः निसर्गमधुरं स्वभावमनोहरं रसं प्रदास्यन् मे मम काम्यः
 काङ्क्षणीयः । क्षणकोपां मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १९ ॥

केनेति । केन जनेन जटावने जटाजूटे भुजगम् अर्पयितुं
 गिरिशस्य हरस्य बुद्धिः दत्ता येन बुद्धिदानेन रतौ सुरते रभसः त्रेगः
 हर्षो वा यस्यास्तथाभूता या कान्ता गौरी तस्याः करेण चिकुराणं
 केशानाम् आकर्षणं सुषितं हृतं शिरःस्थितमर्पयति इति भावः ।
 जटावने जटानाम् अवने रक्षणे निमित्तार्थे मप्रमी जटारक्षणाथ-
 मिल्यर्थ इति केचित् ॥ २० ॥

करेति । करेण हस्तेन चरणेन पादेन काञ्चिहारेण च यः
 प्रहारः तम् अविचिन्त्य अगणयित्वा बलेन गृहीताः कचाः केशा

कुरुतां चापलमधुना कलयतु सुरसासि यादृशी तदपि ।
सुन्दरि हरीतकीमनु परिपीता वारिधारेव ॥ २२ ॥
कज्जलतिलककलङ्कितमुखचन्द्रे गलितसलिलकणकेशि ।
नवविरहदहनतूली जीवयितव्यस्त्वया कतमः ॥ २३ ॥
कञ्चानुवृत्तयोऽपि हि परोपकारं त्यजन्ति न महान्तः ।
दृशमात्रजीवना अपि करिणी दानद्रवार्द्रकराः ॥ २४ ॥

यस्य तादृशः सन् प्रणयो प्रियः स्फुरन्तौ सन्दमानौ अधरो यस्य
तथाभूतम् अरुणे रक्ते अक्षिणी नयने यस्य तादृशं कानादिति भावः
दयितायाः कान्तायाः वदनं चुम्बति । कान्तस्यान्याङ्गनागाङ्गदर्शनेना-
तिमानवत्याश्चेष्टितामटम् ॥ २१ ॥

कुरुतामिति । हे सुन्दरि ! अधुना साम्प्रतं चापलम् अन्याङ्गना-
दिषु लाजमारूपमिति भावः कुरुतां करोतु त्वं हरीतकीम् अतु
पश्चात् हरीतकीभोजनानन्तरमित्यर्थः परिपीता सम्यक् पीता वारि-
धारेव यादृशी सुरसा सुरसिका असि तदपि कलयतु जानातु तव
प्रिय इति शेषः । उपमाबङ्कारः । कान्तस्यान्याङ्गना विमनसं नायि-
कां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ २२ ॥

कज्जलति । कज्जलतिलकेन कलङ्कितः मुखचन्द्रः यस्यास्तत्स-
म्बुद्धौ तथा गलितताः सलिलानां जलानां कणाः येभ्यः तथाभूताः
केशा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ त्वया नवविरहदहनस्य नूतनविच्छेदानलस्य
तुल्यः लघुदहनीयवस्तुविशेषस्वरूप इति भावः कतमः जन इति शेषः
जीवयितव्यः । एतादृशत्वदर्शनेन विरहिण्योऽपि कान्तास्तादृश्यावस्था-
अरण्येन कथञ्चित् जीवन्तीति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

कञ्चोति । कञ्चोपेण अनुवृत्तिर्जीवनं येषां तादृशा अपि महान्तः
जनाः परोपकारं न हि त्यजन्ति । तथाहि दृशमात्रं जीवनं येषां
तथाभूता अपि करिणः इक्षिनः दानद्रवेषु मदपरण्येन आर्द्राः विज्ञाः

किं ह्यसन्न किं प्रधावथ किं जनमाह्वयथ बालका विफलम् ।
तदयं दर्शयति यथा रिष्टः कण्ठेऽमुना जगृहे ॥ २५ ॥

कातरताकेकरितस्मरलज्जारोषमष्टणमधुराक्षी ।

मोक्तुं न मोक्तुमथवा वलतेऽसावर्धलञ्चरतिः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ।

मदनस्यन्दनवाजिन इव मधुपा धूलिमाददते ॥ २७ ॥

कराः शुण्डादण्डा येषां तथाभूताः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युच्यते इति ॥ २४ ॥

किमिति । हे बालकाः ! किं कथं ह्यथ, किं कथं प्रधावथ, किं कथं विफलम् अन्वर्थकं जनं लोकम् आह्वयथ ? रिष्टः दैत्यविशेषः यथा असुना कण्ठे जगृहे गृहीतः, अयं कृष्ण इति शेषः तत्तत्तत्त्वर्थः दर्शयति । तत्त्वतो नायं गोपिकाभालिङ्गति येन रूपेण दैत्यः गणे धृतः तत्प्रदर्शनमेतदिति गोपीसखा बालका अन्यथा बोधिता इति भावः ॥ २५ ॥

कातरति । अर्द्धं यथा तथा खड्वा रतिर्यया तथाभूता असम्पूर्णसुरतेत्वर्थः असौ नारीति शेषः कातरतया सुरतत्रमजनितक्लेशेनेति यावत् केकरिते कुटिलोक्तते तथा स्मरेण कामेन खज्जेया रोषेण च मद्धमधुरे क्षिग्धमनोहरे अक्षिणी यस्मास्तादृशो सतो मोक्तुं परित्यक्तुम् अथवा न मोक्तुं पतिमिति शेषः बलते उद्वुक्ते । पतिं सम्पूर्णसुरतसुखं त्यक्तुमपि न पारयति अत्यक्तुमपि न पारयतीति भावः ॥ २६ ॥

केतकेति । केतकस्य कुसुमविशेषस्य गर्भे अभ्यन्तरे गन्धादरेण यतोऽन्धात् घोरभं वासते ततोऽह्म मधुप्राप्तप्राप्तीति वासनयेति भावः

को वक्रिमा गुणाः के का कान्तिः शिशिरकिरणलेखानाम् ।

अन्तः प्रविश्य यासामाक्रान्तं पशुविशेषेण ॥ २८ ॥

कृतविविधमयनयत्नः पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः ।

इच्छति सौभाग्यमदात् स्वयंवरेण त्रियं विष्णुः ॥ २९ ॥

अथच गन्धे आदरो यस्य तथोक्तेन वायुनेत्यर्थः दूरात् दूरदेशात्
द्रुतं शीघ्रम् उपेताः आगताः मधुपाः भ्रमरा मदनस्यन्दनयाजिन
इव कामरथाश्च इव धूलिं परागं पदक्षुस्त्रं रजश्च आददते षट्कृन्ति ।
वाह्यकीर्त्तिमतं कीर्त्तिश्रवणात् याचका अर्थलोभेन दूरात् तत्समी-
पमागतास्तद्राष्ट्या प्रनार्यन्ते इति भावः । यद्वा हे केतकगर्भे तदाख्ये
कान्ते ! गन्धादरेण तव गुणलोभेन दूरात् आगता अमी मधुपा
मदापाः विद्यासिन इति भावः धूलिं त्वच्चरणरेणुम् आददते । तस्मा-
दनुपाद्या एते इति कस्याचित् सख्या काश्चित् वारवनितां प्रत्युक्ति-
रिवम् । उपमाबङ्कारः ॥ २७ ॥

क इति । पशुविशेषेण ऋगेषेत्यर्थः अथच जडेन यासाम् अन्तः
अध्यन्तरं प्रविश्य आक्रान्तम् अधिष्ठतं तासां शिशिरकिरणलेखानां
चन्द्रलेखानां वक्रिमा वक्रत्वं वैचित्यमित्यर्थः कः ? न कोऽपीत्यर्थः
गुणाः के ? न कोऽपीत्यर्थः कान्तिश्च का ? न कापीत्यर्थः । तासां
नारीणां सौरभादिकं मुखेणास्वादयते न तु विदुषा तासां सौरभादिकं
विफलमिति, ये च सज्जनसङ्गतिर्न कृता तेषाञ्च गुणा विफला इति
भावः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतः विविधः बहुः मयने ससद्गृह्येति भावः यत्रो
येन तथोक्तः सुरासुरयोः देवदैत्ययोः पराभवाय प्रभुः समर्थः विष्णुः
सौभाग्यमदात् सुभगत्वाभिमानात् स्वयंवरेण त्रियं लक्ष्मीम् इच्छति ।
ससद्गृह्यने कृतबलप्रकाशेन सुरासुरजयिना विष्णुना लक्ष्मीपरि-
पद्ये न बलात्कारः कृतः अपि तु लक्ष्मीः एव तं सौभाग्येन इतव-

किं पुत्रि गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।

अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥ ३० ॥

कान्तः पदेन हत इति सरलामपराध्य किं प्रसादयथ ।

सोऽप्येवमेव सुलभः पदप्रहारः प्रसादः किम् ॥ ३१ ॥

कार्यगतेयमभीषा दृष्टिस्तव शक्तिरिन्द्रत्ता च ।

सा नासादितविजया क्वचिदपि नापाद्येपतितेयम् ॥ ३२ ॥

तीत्यतः त्वया तस्मात् न बलात्कारः प्रयोज्यः सा तु त्वद्गुणेनैव
वशङ्कता त्वां वरिष्यतीति कस्याश्चित् काश्चित् प्रांत उक्तः ॥ २९ ॥

किमिति । हे पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण गण्डशैलोऽयं चिरं स्वा-
स्यति इति मोक्षेनेत्यर्थः नवनीरदेषु अभिनवजलदेषु पथिकेष्विति
ध्वनिः । किं कथं निद्रासि निद्रा गच्छसि पथिकानाम्प्रत्य सुखं तिष्ठ-
सीति ध्वनिः । चपलाया विद्युतः विविक्षितं स्फुरणं गर्जितं गर्जमं
देशान्तरभ्रान्तिश्च ताः अतुभव भुङ्क्त्व । पान्येन सह प्रेम चञ्चलं तत-
श्चाप्रेमिकतया तस्मात् निर्भर्त्सनादिकं ततस्तस्य त्वां परित्यज्य पला-
यनञ्चेति भावः । पथिकाहुरक्तां प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अप्रसूत-
प्रयंसाह्वारः ॥ ३० ॥

कान्त इति । कान्तः पदेन हतः ताडितः त्वयेति शेषः इति
हेतोः सरलाम् अकपटाभित्यर्थः अपराध्य दूषयित्वा किं कथं प्रसाद-
यथ प्रसङ्गां कुरुष्व यूयमिति शेषः सोऽपि पदप्रहाररूपः प्रसादः
यथमेव किं सुलभः नैवेत्यर्थः । अस्याः पदप्रहारो न सुलभः प्रत्युत
तस्य प्रसाद एवेति विगणयथेति भावः । नायिकसख्या नायकसखोः
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

कर्णेति । हे सुन्दरि ! या कथंमता आकर्षकतेत्यर्थः अथच
कथं अङ्गराजः दुर्बोधमिदं तं गता तत्सन्निधौ स्थितेत्यर्थः अनो-
या अन्वयां यत्न ते दृष्टिपातः स तव चरणानत एवेति भावः अथच

क्लेशयसि किमिति दूतीर्यदशक्यं सुसुखि तव कटाक्षेण ।
 कामोऽपि तत्र सायकमकीर्तिशङ्की न सन्धत्ते ॥ ३३ ॥
 को वेद मूल्यमक्षयूते प्रभुणा पणीकृतस्य विधोः ।
 प्रतिविजये यत् प्रतिपणमधरं धरनन्दिनी विदधे ॥ ३४ ॥

अविफला इन्द्रेण परमेश्वरेण विधात्रेति यावत् दत्ता अथच इन्द्रेण देवराजेन दत्ता च इयं तव दृष्टिः शक्तिश्च, सा आसादितः प्राप्तः विजयो वा विधिदानां जयो यथा तथाभूता न ? अपितु विश्वजय-कालौत्वर्थः । तथा इयं क्वचिदपि अपगतोऽर्थो वक्ष्याः सा मखलेत्वर्थः पतिता च न अथच अपार्थे अर्जुनभिन्ने घटोत्कचे इति यावत् पतिता न ? अपितु पतितैव । त्वत्कटाक्षपातेन वो न बाध्यते न पुरुष एव नेति भावः । कामिनीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्र प्रस्तुताया दृष्टेरप्रस्तुतायाः शक्तेश्च श्लेषेकधर्मसम्बन्धात् श्लेषासुप्राणित-दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यत इति ॥ ३२ ॥

क्लेशयसीति । हे सुसुखि ! किमिति कथं दूतीः क्लेशयसि क्लेशकरे कर्मणि नायकप्ररोचनादौ नियोजयसीति भावः । तव कटाक्षेण यत् अशक्यम् असाध्यं तत्र कर्मणि युवजनविजये इति भावः कामोऽपि अकीर्तिशङ्की अयशः शङ्कमानः सन् सायकं शरं न सन्धत्ते न विजयार्थं चेष्टत इति भावः । तव कटाक्षेणैव तव प्रियस्तवाधीनो भविष्यति नात्र ते दूतोपेक्ष्यप्रयासो कार्य्य इति कस्याचित् वक्ष्या नाविषाई कान्दानयनव्यप्यां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

क इति । धरस्य पर्वतस्य, मञ्जीत्रे विश्वरिष्याभृद्दृष्टार्थधरपर्वता इत्यमरः । नन्दिनी गौरी प्रभुणा हरेण अक्षयूते पाणक्रीडायां पणीकृतस्य पणत्वेन स्थापितस्य विधोश्चन्द्रस्य मूल्यं प्रतिविजये अधरं प्रतिपणं यत् विदधे कृतवतो तत् को जनः वेद न कोऽपीत्वर्थः । अद्यहं द्यूते पराजयं लभे तदा इमं मम शिरःस्थं तव हारविद्यानि

कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुञ्चामि न खलु चण्डि त्वाम् ।
 अलिरनिलचपलकिसलयताडनसहनो लतां भजते ॥ ३५ ॥
 कोपाकष्टभ्रूस्मरशरासने संवृणु प्रिये पततः ।
 छिन्नज्यामधुपानिव कज्जलमलिनाशुजलविन्दून् ॥ ३६ ॥
 कामेनापि न भेत्तुं किमु हृदयमपारि बालवनितानाम् ।
 मूढविशिखप्रहारोच्छूनमिवाभाति यद्वक्षः ॥ ३७ ॥

इति हरेण प्रतिज्ञाते गौरी यद्यहं पराजिये तदा ममाधरं ते दास्या-
 मीति पणोचकार ततश्च चन्द्रस्य मूल्यम् अधरमपरः कोऽपि गौरीं
 विना न जानातीति भावः । कान्ताधरसुधापानमतिमहत् वस्त्विति
 भावः ॥ ३४ ॥

कुपितामिति । हे चण्डि कोपने ! चण्डस्त्वत्पन्नकोपन इत्यमरः ।
 कुपितां त्वां चरणप्रहरणात् पाटताडनात् भयेन च खलु नैव मुञ्चामि
 त्वजामि, अलिः अमरः अनिलेन वायुना चपलस्य कम्पितस्येत्यर्थः
 किसलयस्य पल्लवस्य यत् ताडनं तस्य सहनः सन् लतां भजते न
 लतां त्यजतीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तावह्वारः । तदङ्गं
 दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । कोपनां
 कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

कोपेति । हे प्रिये ! कोपेन आकृष्टा भ्रूरेव अरस्य कामस्य
 शरासनं धनुः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । छिन्ना च्छा मधुपा एव तान्
 कज्जलमलिनान् अशुविन्दून् संवृणु मा हृदिहीति भावः । रूप-
 कावह्वारः । कस्यचित् विदेशादागतस्य नायकस्य कान्तां चिरविर-
 हात्तां हृदीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३६ ॥

कामेनेति । कामेनापि का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः । बाल-
 वनितानां सुगधाकनानां हृदयं भेत्तुं विदारयितुं किञ्च न अपारि न
 शक्नोति, यत् यतः वक्षः बालवनितानामिति शेषः मूढस्य अज्ञस्य प्रह-

किं परजीवेदीव्यसि विस्वयमधुराणि गच्छ सखि दूरम् ।
 अहिमधिचत्वरुगग्राही खेखयतु निर्विघ्नः ॥ ३८ ॥
 करचरणेन प्रवर्तति यथा यथाङ्गिणु कोपतदलाची ।
 रोषयति पञ्चप्रवर्तनेऽथा तथा प्रेयसीं रत्तिकः ॥ ३९ ॥
 कस्तां निन्दति सुप्रिया कः स्मरफलकस्य वर्णकं मुग्धः ।
 को भवति रत्तिकः कस्यारुविरुदेति ॥ ४० ॥

सुमजानत इति यावत् यः विशिखप्रहारः शरपातनम् अथवा मूढः
 अल्पः यः विशिखप्रहारः तेन उच्छूनमिः स्कीतमिव आभाति
 राजते सनायतनाविर्भावादिति भावः । लोके च यत्नास्त्रघातेन न
 तदुभेदस्तत्र तस्याङ्गस्य स्कीतता भवतीति दृष्टव्यम् । उत्प्रेक्षाप्रहारः
 ॥ ३७ ॥

किमिति । विश्वेन अधुरे मनोहरे विस्वारणविशेषेणेति भावः
 अक्षिणी नयने यस्यास्तत्कम्बुद्धी । परजोयैः परेषां प्राणैः अथच
 परप्राणिभिः सर्पैरिति भावः दीव्यसि क्रोडसि । हे सखि ! शीघ्रं गच्छ
 कान्तसमीपमिति शेषः । उरगग्राही आहितशिल्पकः अधिचत्वरम्
 अङ्गनभुवि, विमङ्गलार्थेऽव्ययीभावः । निर्विघ्नः सन् अर्हिं सर्पं खेखयतु
 क्रोडयतु । त्वयात्र सर्पक्रांदादर्शने विलम्बे कृते सङ्केतितस्ते नायकः
 प्राणान् त्यज्यति अस्य च सपजोविनस्तद्दर्शनेनापहृतचित्ततया सजी-
 विक्वाच्छेदो भविष्यतीति च त्वया शीघ्रमितो गन्तव्यमिति नायिकां
 प्रति द्रुत्या वचनमिदम् ॥ ३८ ॥

करचरणेति । क्रोमेन तरले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता
 करचरणेन अङ्गेषु यथा यथा प्रहरति प्रहरवचनैः निहुरवाक्यैः
 तथा तथा रोषयति कोपयति कामिनीमिति शेषः य इति शेषः स
 एव रत्तिकः ॥ ३९ ॥

क इति । आ जनः तां कान्तां निन्दति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 को मुग्धः मूढः स्मरफलकस्य सदनचित्तपटस्य वर्णकं विलक्ष्यमानम्

कोपवति पाणिलीलाचञ्चलचूताङ्गुरे त्वयि भ्रमति ।
 करकम्पितकरवाले स्मर इव सा मूर्च्छिता सुतनुः ॥ ४१ ॥
 कौलीन्यादलमेनां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति ।
 तद्भावनेन भजतो मम गोत्रस्खलनमनिवार्यम् ॥ ४२ ॥
 कुत इह कुरङ्गशावकं केदारं कलममञ्जरीं त्यजसि ।
 दृण्वाणस्तृणधन्वा दृणघटितः कपटपुरुषोऽयम् ॥ ४३ ॥

बालेख्यमित्यर्थः लुम्पति प्रोच्छतीत्यर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । को जनः
 रत्नकण्टकं रत्ननिन्दकः भवति । अत्र कण्टकशब्दो नपुंसकः । कस्य
 जनस्य अमृते अरुचिर्भवति ? न कस्यापीत्यर्थः । नायकं नायिकायाः
 केनापि कृतालोकिनिन्दाश्रवणादनुरागविमुखं प्रति नायिकासख्या
 नायिकायाः प्रशंसनेन तदभिसुखाकरणवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ४० ॥

कोपवतीति । कोपवति क्रुद्धे पाथौ लोलया विलासेन चञ्चलः
 चूताङ्गुरः आञ्जसुकुलः यस्य तथाभूते चरे कामे इव करेण कम्पितः
 करवालो येन तादृशे त्वयि भ्रमति सति सा सुतनुः सुन्दरी मूर्च्छिता
 मोहमिता । कोपनं शत्रुजयायोद्यतं जगद्द्विजयायोद्यतं कामभिक्ष
 दृष्ट्वा सा नितरां कामार्त्तां लानेति नायकं प्रति स्नानायिकासख्या
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कौलीन्यादिति । अलम् अत्यर्थं कौलीन्यात् सत्कुलप्रसूतत्वात्
 एनाम् अतिसत्कुलप्रसूतामित्यर्थः न तु प्रेयसीमिति भावः भजांभ
 सेवे, किन्तु स्मरः कामः कुलं न प्रमाणयति कुलीनेयमित्यमकुलीनेति
 विचारं न करोतीत्यर्थः तस्या मम प्रेयस्या भावेन भजतः इमं
 सेवमानस्य मम गोत्रस्खलनं नामभ्रंशनम् अनिवार्यं निवारयितुम-
 शक्यम् । कथं मम सख्या सह सुरते तत्प्रपत्नीनाम त्वया कृतमिति
 वादिनीं सखीं प्रति नायकवचनमिदम् ॥ ४२ ॥

कुत इति । हे कुरङ्गशावक ! नृगपते ! इह केदारं भजते

खकारादिः ।

खलसख्यं प्राङ्मधुरं वयोऽन्तराले निदाघदिनमन्त ।
एकादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ॥ १ ॥

गकारादिः ।

गुणमधिगतमपि धनवान् चिरान्नाशयति रक्षति दरिद्रः ।
मज्जयति रज्जुमन्भसि पूर्णः कुम्भः सखि न तुच्छः ॥ १ ॥

कृतः कखात् कलमस्य धान्यस्य मङ्गरीं त्वलसि ? अयं त्वणवाणः
त्वणनिर्मितशरधरः त्वणधन्वा त्वणनिर्मितधनुर्धरः त्वणेन घटितः
निर्मितः कपटपुरुषः कृत्विमः पुमान् । अक्षमपतिकाया अस्याः
सक्ताशमागच्छ नात्र तव कापि भीतिरिति नायिकासख्या उपनायकं
प्रत्युक्तिरियम् । अप्रच्युतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४१ ॥

खलसख्यमिति । प्राक् प्रथमतः खलेन दुर्जनेन सख्यं मैत्रम्
अन्तराले मध्ये वयः यौवनम् अन्ते अवसाने निदाघदिनं स्त्रीषादिवसा-
वसानमित्यर्थः मधुरं मनोहरं सुखदमित्यर्थः । एका केवला साधु-
जनेन मैत्री आदौ प्रथमतः मध्ये परिणतौ अन्ते च रमणीया
सुखदायिनीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्य-
सुपमेयस्योपमानाख्यं नतायवा । व्यतिरेक इति ॥ १ ॥

गुणमिति । हे सखि ! धनवान् जनः अधिगतमपि कथञ्चित्
प्राप्तमपि गुणं विद्यादिकं न चिरात् अविजम्बेनैवेत्यर्थः नाशयति
धनमग्नेन पर्यालोचनविरहादिति भावः दरिद्रस्तु रक्षति तदेकमात्र-
धनत्वादिति भावः । पूर्णः कुम्भः अम्भसि जले रज्जुं मज्जयति,

गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये महतः ।

वानरकरोपनीतः शैली मकरालयस्यैव ॥ २ ॥

गौरीपतिगौरीयो गरलं गत्वा गले जीर्णम् ।

जीर्यति कर्णे महतां दुर्वादो नाल्पमपि विशति ॥ ३ ॥

मृहपतिपुरतो जारं कपटकथाकथितमन्मथावस्थम् ।

प्रीचयति पीडयति च बाला निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ ४ ॥

तुच्छः अपूर्ण इति यावत् न मज्जयतीति शेषः । गुणवत्सङ्गतिरेव विशेषेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

गुरुरिति । गुरुरङ्गानपि लघुना क्षुब्धेषु उपनीतः उपस्थापितः महतः जनस्य वानरेण उपनीतः आनीतः सेतुबन्धनार्थमिति भावः शैलः पर्वतः मकरालयस्यैव ससुदस्येय आशये अलःकरणे मध्ये च नियतं न निमज्जति । नीचान्शयेण महतो मृहत्त्वस्य नागात् महतोऽलःकरणाभिप्रायस्य बोधने व्यक्षमत्वं भवतीति सर्वथा नीचान्शयो न कर्तव्य इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

गौरीति । गौरीयः अतिमहत् गरलं कालकूटं गौरीपतेः हरस्य मले कण्ठे गत्वा जीर्णं परिपाकं प्राप्नोतित्यर्थः गरलस्य स्वयं गमनेन गौरीपतेस्तदुपहृष्येच्छा यथा नासीत् तथा महद्दुःखिः परदोषप्रशये नोद्यमः क्रियते इति ध्वन्यते । दुर्वादः लोकापवादः महतां कर्णे जीर्यति अल्पमपि न प्रविशति । महान्तः परनिन्दां यदि कथाञ्चित् श्लेषान्नि किन्तु सा तेषां हृदये स्थानं न लभते तत्क्षणादेव नश्यतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

मृहेति । बाला सुगधा कान्ता निःश्वस्य निःश्वस्य पुनः पुनर्निःश्वस्येत्यर्थः मृहपतेः मृहस्यस्य मृहकार्येषु व्यपचित्तस्येति भावः पुरतः अप्ततः कपटकथाभिः मिथ्यावाचाभिः सम कापि कान्ता नितरां मद्वरागिणी आसि अहन्तु तद्विरहेण संसारमसारं मन्यमानः

गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनौ ।
 मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥ ५ ॥
 गेहिन्याः शृण्वन्ती गोत्रस्खलितापराधतो मानम् ।
 स्निग्धां प्रिये सगर्वां सखीषु बाला दृश्यं दिशति ॥ ६ ॥
 श्रीष्मये समयेऽस्मिन् विनिर्मितं कलय केलिवनमूले ।

कथाञ्चत् प्राणान् धारयामि इत्येवंरूपाभिरिति भावः कथिता
 प्रकटिता मन्त्रावावस्था कामावेशः येन तादृश्यं जारम् उपपत्तिं प्रीण-
 यति त्वद्विना नाहं जीवामीति निःश्वासपरित्यागेनानुरागातिशय-
 प्रकटनादिति भावः पीडयति च गृहपतिश्चमत् कथमधुनेव ते मनो-
 रथं सम्पादयामीति द्वितीयनिःश्वासपरित्यागे कालविजम्बस्खलनादिति
 भावः ॥ ४ ॥

गतीति । गत्या गमनेन सुरतव्यापारेण च गञ्जिता तिरस्कृता
 पराजितेत्यर्थः वरा श्रेष्ठा युवतिः करिष्यो कामिनी च येन तथाभूतः
 करी गजः महाभुजश्च कपोली गण्डो मदेन मलिनौ मदस्त्राविष्ठा-
 वित्यर्थः करोतु तस्य तत्करणेऽधिकारोऽस्तीति भावः । मुखबन्ध-
 मात्रेण वदनयोजनेनैवेत्यर्थः सिन्धुर गज ! लम्बोदर ! गणपते !
 किं कथं मदं वहसि ? पुरुषश्चिह्नसङ्गायमात्रेण न पुरुषत्वम् अपि तु
 पुरुषकृत् व्यसाधनत्वमिति अपस्तुतप्रशंसालङ्कारेण व्यज्यते ॥ ५ ॥

गेहिन्या इति । बाला नयोडा कामिनी गेहिन्याः ज्येष्ठायाः
 सपत्या इति भावः गोत्रस्खलनं स्त्रीजनानोच्चारणमिति भावः तदे-
 वापराधः तस्मात् मानं गेहिन्याः सहाये प्रियेष्टाः कस्याः सङ्घना
 नामकीर्तनरूपापराधजनितम् ईर्ष्याकोपमिति भावः शृण्वन्ती
 आकर्षयन्ती, अत्र तुनागमो महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । सती प्रिये
 स्वामिनि स्निग्धां स्नातुरागजनितामिति भावः सखीषु च सगर्वांश्च
 सङ्घमेवाह्य प्रियसी नान्येति माङ्गहारं दृश्यं दिशति अपेक्षति ॥ ६ ॥

पीप्सेति । अस्मिन् पीप्समये सन्नापवकुले समये केलिवनमूले

अलमालवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव शैत्यम् ॥ ७ ॥

गुणवज्रचरण इति मा लीलाविहगं विमुञ्च सखि मुग्धे ।

अस्मिन् वलयितशाखे क्षणेन गुणयन्त्रणं त्रुटति ॥ ८ ॥

क्रोडाकाननतले विशेषेण निर्मितं विहितं शैत्यम् आलवालमिषेण
दृक्षसेचनार्थं तत्तलनिर्मितदृष्टिरूपजलाधारच्छलेन कुण्डलितमिव
कलय अवधारय । तदत्र समये तादृशे एव प्रदेगे क्रोडितव्यमिति
काञ्चित् प्रति कस्यचिदुक्तिः । अथवा अस्मिन् समये वर्षाकाले इति
भावः षोडशमये कोबिजनमूले विनिर्मितं शैत्यं तद्दृक्षसेचनार्थमिति
भावः आलवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव निरर्थकत्वेन निरूपित-
मिव कलय वर्षोदकेन तत्सत्त्वादिति भावः अन्यदपि वस्तु निरर्थकं
कुण्डलनया प्रतीयते इति लौकिकाः । वर्षाकालोऽवसुपस्थितः अतस्ते
पतिः न चिरात्तामनुपुञ्जोष्यतीति कस्याञ्चित् सख्या काञ्चित् नायिकां
प्रत्यान्वाहनयचनमिदम् । किंवा षोडशमये समये कोबिजनमूले आल-
वालवलयच्छलेन विनिर्मितं शैत्यम् अस्मिन् पुरोवर्तिनि त्वत्कुच-
मण्डले कुण्डलितमिव कुण्डलाकारेण स्थितमिव कलय अवधारय ।
अहं मदनानलसन्तप्तः त्वत्कुचमण्डलं विना न मे शान्तिरिति कस्यचित्
नायकस्य काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ७ ॥

गुणेति । मुग्धे बाले अनभिज्ञे इति यावत् सखि ! गुणेन
रञ्ज्या शीलसौन्दर्यादिना च बहौ चरणौ यस्य तथाभूतः बह्वं
निरुद्धं चरणम् अन्यत्र गमनं यस्य तथाभूतश्च इति धियेति भावः
लीलाविहगं क्रोडापक्षिणं प्रणयिनश्च मा विमुञ्च न लज्ज । वलयिता
मण्डलिताः शाखा यस्य तादृशे अस्मिन् दृक्षे इति शेषः अन्यत्र वज्र-
नायिकाकीर्ये प्रदेगे इति शेषः क्षणेन अचिरादेवेत्यर्थः गुणयन्त्रणं
रञ्जुबन्धनं शीलसौन्दर्यादिना वशीकरणाच्च त्रुटति नश्यति । सखि
अवधानेन यथा ते कालः पराङ्गनासु नासज्जते तथा कार्यमिति
सख्या नायिकां प्रत्युपदेशवचनमिदम् । श्लेषमूलाप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः
॥ ८ ॥

गुरुगर्जिसान्द्रविद्युद्भयमुद्रितकर्णचक्षुषां पुरतः ।
 बाला चुम्बति जारं वज्रादधिको हि मदनेषु ॥ ९ ॥
 गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधेयतेति गुणाः ।
 मानः प्रभुता वाम्यं विभूषणं वामनयनानाम् ॥ १० ॥
 गुणमान्तरमगुणं वा लक्ष्मीर्गङ्गा च वेद हरिहरयोः ।
 एका पदेऽपि रमते न वसति निहिता शिरस्यपरा ॥ ११ ॥

गुर्विति । बाला कान्ता गुरुभङ्गान् गर्जिर्गर्जनं मेघध्वनिः
 सान्द्रा घना अन्वरतोद्भासिनीत्यर्थः विद्युत् ताभ्यां यत् भयं तेन
 सुद्रिते सुकलिते कर्णचक्षुषी येषां तथाभूतानां गुरुजनानां पुरतः
 अयतः जारम् उपपतिं चुम्बति । हि यतः मदनेषुः कामशरः तत्रप्रहार
 इति भावः वज्रात् कुलिशात् तत्पातादिति भावः अधिकः प्रवक्षः ।
 वज्रप्रहारोऽपि सद्यः मदनशरप्रहारस्तु नैवेति भावः । मेघगर्जित-
 विद्युतां क्षणिकत्वेन अतिशीघ्रमेतैर्नलोन्मीलनेन द्रष्टव्यमिति विवेक-
 शून्यता साहसकारिता च मदनशरार्त्तानां भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गृहिणीति । गृहिणी गृहस्वामिनी तस्या गुणेषु मध्ये विनयः
 शिष्टव्यवहारः सेवा पतिशुश्रूषा, विधेयता पतिवश्यता इति गुणाः
 धर्माः गणिताः प्रसंख्याताः प्राधान्येनेति भावः । वामनयनानां कुटि-
 लदृशां मानः प्रणयेष्व्याजनितकोपः प्रभुता आधिपत्यं वाम्यं प्रति-
 कूलवर्तित्वं विभूषणं विशेषेण आत्मनः अलङ्कारणम् इति गुणाः
 गणिता इति शेषः ॥ १० ॥

गुणमिति । लक्ष्मीः गङ्गा च हरिहरयोः आन्तरम् अन्तःस्वितं
 गुणम् अगुणं दोषञ्च वेद जानाति । एका लक्ष्मीः पदेऽपि पदसेवादां
 रतापीत्यर्थः रमते सानन्दं तिष्ठतीति भावः अपरा गङ्गा शिरसि नि-
 हितापि रक्षितापि न वसति न तिष्ठति । शुच्यता क्षतः अनादरोऽपि
 वरं ननु निर्युष्यक्षत आदर इति भावः । सती नारी यत्ना अनादृतापि

गत्वा जीवितसंशयमभ्यस्तः सोढुमतिचिराद्विरहः ।
 अकरुण पुनरपि दिक्ससि सुरतदुरभ्यासमस्माकम् ॥ १२ ॥
 गोत्रस्खलितप्रश्नेऽप्युत्तरमतिशीलशीतलं दत्त्वा ।
 निःश्वस्य मोघरूपे खवपुषि निहितं तथा चक्षुः ॥ १३ ॥
 गन्धघ्राह्णिणि शालोन्मीलितनिर्यासनिहितनिखिलाङ्गि ।
 उपभुक्तमुक्तभूरुहशतेऽधुना भ्रमरि न भ्रमसि ॥ १४ ॥

न विमुञ्चो भवति असाञ्जो तु पत्या समाहृतापि न तिष्ठतीति च
 भावः ॥ ११ ॥

गत्वेति । हे अकरुण ! निर्देय ! जीवितसंशयं गत्वा अति-
 चिरात् अतिदोषकालात् विरहः सोढुम् अभ्यस्तः । पुनरपि अस्माकं
 सुरतदुरभ्यासं सुरतलोलाया दुष्टम् अभ्यासं दिक्ससि दातुमिच्छसि ।
 प्रवासादागतं पुनः प्रवासवायिनं रन्तुकासं कान्तं प्रति कान्ताया
 उक्तरियम् ॥ १२ ॥

गोत्रेति । गोत्रस्य नाम्नः स्खलितं यत्र तथाभूते प्रश्ने काट-
 स्विनि कथमिदमिति प्रष्टव्ये सौदामिनि किमिदमित्यभ्यस्तकान्तानाम्ना
 पृच्छायामपीति भावः तथा गेह्निष्या इति शेषः अतिशीतलम् उत्तरं
 दत्त्वा न तत्र विरुष्येति भावः निःश्वस्य दुःखातिशयादिति भावः
 मोघरूपे विफलमौन्द्ये^० खवपुषि निजशरीरे चक्षुः निहितम् अर्पितं
 दुर्भगाह्मिति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ १३ ॥

गन्धेति । हे गन्धघ्राह्णिणि सौरभाकाङ्क्षिणि ! उपभुक्तानि
 पचात् सक्तानि त्यक्तानि भूरुहशतानि वृक्षसमूहा यथा तथाभूते !
 भुक्तवस्तुपुर्वे इति ध्वनिः । भ्रमरि !, अधुना इदानीं शाबस्य वृक्ष-
 भेदस्य उन्मोहितः निःसृत इत्यर्थः यः निर्यासः रसविशेषः इत्यर्थः
 तत्र निहितम् अर्पितं निखिलं समप्यम् अङ्गं यस्मात्तथाभूते सति !
 न भ्रमसि न इतस्ततः पर्यटसि । भुक्तवस्तुतत्त्वां पचात् कश्चिच्चि-

गुरुषु मिलितेषु शिरसां प्रथमसि लघुपूत्रता समीक्षु समा ।
 उचितज्ञासि तुले किं तुल्यसि गुञ्जाफलेः कनकम् ॥१५॥
 गेहिन्या क्रियमाणं निरुध्यमानं नवीढया पुरतः ।
 मम नौकाहितयार्पितगुण इव हृदयं द्विधा भवति ॥१६॥
 गुण आकर्षणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्ष्मणाभाय ।
 सूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्विमर्दासहैर्वहुभिः ॥ १७ ॥

जनवति समासकानां काञ्चित् वारनारीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अपस्तुत-
 प्रसङ्गात्कारः ॥ १४ ॥

गुरुष्वित । हे तुले, तोलनइत्यर्थः । गुरुषु मङ्गलस्य भारवत्-
 क्षित्त्वर्थः मिलितेषु मङ्गलेषु शिरसा गुरुसंयुक्तोश्चा इति भावः
 प्रथमसि गुरुन् प्रथमस्येति भावः, लघुषु लघुषु मिलितेषु उचितता
 तिष्ठतीति शेषः, समेषु तुल्येषु समा तुल्या, तथात् उचितज्ञा
 ष्वि, किन्तु गुञ्जाफलेः कनकं कञ्चन किं कथं तुल्यसि समीक्षरोषि ?
 एतदनुचितं त्वेति भावः । पक्षे गुरुषु मिलितेषु समागतेषु शिरसा
 मस्तकेन प्रथमसि तानिति शेषः, लघुषु नीचेषु समागतेषु औद्यत्वं
 दर्शयति, तुल्येषु समागतेषु तुल्यव्यवहारं करोषि अतः तम् उचितं
 व्यवहरसि, किन्तु कस्यपि मज्जानं नीचवत् व्यवहरसीति नैतत् युक्तं
 त्वेति अपस्तुतपदसंज्ञा व्यञ्जते ॥ १५ ॥

गेहिन्या इति । मम हृदयं गेहिन्या पूर्वभाष्येति भावः शिव-
 माणम् आकृष्यमाणं पुरतः अपनः नवीढया निरुध्यमानञ्च सत्
 नौकाहितयं विपरीतगामीति भावः तत्पार्षितः निहितः शुच इव
 रज्जुरिव द्विधा भवति एकगुणवद् नौकाद्वयं परस्परविपरीतगमनेन
 यथा क्रियते तथा मन मनः उभयोरामक्तमपि उभयोर्विपरीत-
 क्रियया दोषावसानं भवतीति भावः । कस्यचिद् द्विभार्यञ्च सञ्चारं
 प्रस्तुक्तिरियम् । उपमात्कारः ॥ १६ ॥

गुण इति । धनुष इव आकर्षणयोग्यः विचाररूप इति भावः

गायति गीते शंसति वंशे वादयति सा विपक्षीषु ।
 पाठयति पञ्जरशुकांस्तव संवादाक्षरं बाला ॥ १८ ॥
 गणयति न मधुव्ययमयमविरतमापिबतु मधुकरः कुसुदम् ।
 सौभाग्यमानवान् परमसूयति द्युमण्ये चन्द्रः ॥ १९ ॥
 गुणविधृता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किं तु हृदयं ते ।
 हृतममुना मालायाः समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥ २० ॥

पक्षे व्याकर्षणे अश्विदुर इत्यर्थः एकोऽपि गुणः विद्यादिः सौर्वी च लक्षणाभाय बहुर्थप्राप्तये पक्षे वेध्यवस्तुलाभाय भवतीति श्रेष्ठः लूता-
 तन्तुभिरिव विमर्दासहैः विचारण्यायोग्यैः व्याकर्षणासहैश्च बहुभिः
 गुणैः विद्यादिभिः रज्जुभिश्च किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
 एका विद्या सुशिक्षिता वरं न तु पञ्चवर्षाहित्वं बहुषु विद्यासु
 यत्किञ्चिदुपहृष्यन्निति भावः ॥ १७ ॥

गायतीति । सा बाला गीते तव संवादाक्षरं वाक्ताक्षरं गायति,
 वंशे वेणुवाद्ये शंसति कषयति विपक्षीषु वीणासु वादयति पञ्जर-
 शुकां पाठयति च । त्वयस्याः सर्वथासक्तिरिति कस्याचित् दूत्वाः
 कमपि प्रत्युक्तिः । अत्रानेकक्रियास्वेकत्वं सम्बन्धात् टीपकावह्वारः ।
 तदुक्तं दर्पणे । अपस्तुनप्रस्तुनयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
 स्यादनेकाद्य क्रियासु चेदिति ॥ १८ ॥

गणयतीति । अयं मधुकरः अविरतं निर्वाधमिति भावः कुसुदम्
 आपिबतु सम्यक् भुङ्क्तामित्यर्थः तत्र मधुव्ययं मधुक्षयं न गणयति
 न लक्षयति चन्द्रस्य कुसुदनायकत्वादिति भावः किन्तु सौभाग्यमानवान्
 सुभमत्वाभिमानोत्पद्यते परं केवलं द्युमण्ये सूर्याय अक्षयति भोक्तुं
 न ददातीति भावः ॥ १९ ॥

गुणेति । हे सखि ! त्वं गुणैः शीघ्रविनयादिभिः सख्यैश्च विधृता
 विशेषेण अवलम्बिता सती देहेन अवयवेन तथैव पूर्ववदेव तिष्ठसि,
 किन्तु कर्तव्या यनेति श्रेष्ठः समीरणेन वायुना मालायाः सौरभ्यनिव

गुरुसदने नेदीयसि चरणगते मयि च मूकवापि तथा ।
 नूपुरमपास्य पदयोः किं न प्रियमीरितं प्रियया ॥ २१ ॥
 यन्विलतया किमिच्छीः किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ।
 किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्रेण दयितस्य ॥ २२ ॥
 गेहिन्या चिकुरग्रहसमयससीत्कारमीलितदृश्यापि ।
 बालाकपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥ २३ ॥

ते तव हृदयं हृतम् । यदिच त्वं यथास्थितैव दृश्यसे किन्तु त्वच्चित्तं
 मदनशरविक्रमिभ्यः लक्ष्यते तदस्मात् स्वभावस्यागोपनमनुचितं शीघ्रं
 तन्विलनाय यत्नः कार्य इति सख्या नाविकां प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ २० ॥

युर्वीति । गुरुसदने गुरुणां श्वशुरादीनां पितादीनां वा सदने
 गृहे नेदीयसि निकटवर्तिनि, मयि चरणगते पादप्रणते च मूकवापि
 निःशब्द्यापि गुरुभयादिति भावः तथा प्रियया पदयोः नूपुरम्
 अपास्य त्यक्त्वा एकत्वमविवक्षितम् । किं प्रियं न ईरितं न कृतं सर्वमेवे
 कृतमित्यर्थः । चरणपतनेन मयि मानमपहाय गुरुभयाच्च नूपुरं त्यक्त्वा
 मयि सुरतातुल्यदानं निःशब्दप्रदसञ्चारेण त्वयात्न रात्रावागन्तव्य-
 क्तित्वभिप्रायावेदनं चक्षितास्मि त्वमग्रे चलेति च सङ्केतस्वभावमनङ्ग-
 व्यव्यते । सख्यायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ २१ ॥

यन्विलतयेति । यन्विलतया यन्विलसत्तया इच्छोः किम् ? अप-
 भ्रंशेन असंस्कृतपदप्रयोगेण गीतस्य किम् ? अनार्जवेन कौटिल्येन
 शशिनः चन्द्रस्य किम् ? दारिद्रेण निर्धनतया दयितस्य प्रियस्य
 किम् ? स्वतःप्रियस्य यत्किञ्चिद्दूषणं न गच्छते इति भावः । कथं
 दारिद्रेऽसुरक्तासीति वादिनीं सखीं प्रति नाविकाया उक्तिरियम् ।
 दृष्टान्ताबह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य लक्ष्मणस्य वस्तुनः प्रकि-
 षित्वमिति ॥ २२ ॥

गेहिन्या इति । चिकुराणां कुन्दाणां, चिकुरः कुन्दाणो वा ॥

सुखपञ्चमं जानरारुच्यवूर्त्तारं कश्चिदपि वलते ।

नयनमिदं स्फुटनखपदनिवेशकतकोपकुटिलम् ॥ २४ ॥

घकारादिः ।

घटितजघनं त्रिपीडितपीनोरु न्यस्तनिखिलकुचभारम् ।

आलिङ्गन्त्यपि बाला वदत्यसौ मुञ्च मुञ्चेति ॥ १ ॥

कृष्णः केशः शिरोरुच इत्यमरः । पङ्कजसये पङ्कजकाले पुष्पनार्ध-
मिति भावः वीरुकारं यथा तथा मीरिते सुस्वातिशयादिति भावः
दृशौ नवने यथा तथाभनवापि गेहिन्या प्रौढया भार्यया वाद्यायाः
नकोडायाः वपत्या इति भावः कपोलपुच्छकं गण्डजोमासुं पुष्पनल-
मिति भावः विबोध्य पदा शिरसि निहतः अस्मि रोषादिति
भावः । कथं त्वं प्रियेवा पदाहत इति पृच्छन्तं सहायं प्रति कल-
त्रिदुक्त्रियम् ॥ २२ ॥

शुषिति । सुखेति जानरारुच्ययात् भारवन्ति प्रच्छासि जेन-
कोमानि यस्य तयोक्तं जानरेष्व अरुचेरक्ते चूर्णन्त्यौ च तारे कशीनिके
इत्य वक्त्रोक्तं स्फुटेन स्पष्टेन नखपदनिवेशेन नखजतार्पणेन कृतः वः
कोपः कान्तं प्रतीति भावः तेन कुटिले अशुभौ यस्य तथाविधम्
इदं नयनं कश्चिद् तच्छते चरति ॥ २४ ॥

घटितेति । अशुभौ वाया सुग्धा जान्ता घटितं संसक्तं जघनं
कटिदुरोन्नाहः बल तद् निपीडितौ निःशेषेष्व दक्षितौ पीनी स्फुटी
अरु बल तयोक्तं तथा न्यस्तः अर्पितः निखिलः समद्यः कुचभारः
समभारः बल तद् यथा तथा आलिङ्गन्ती अपि सुखं सुखं त्वत्वं
कलत्रं भाविति चेनः इति वदति । सुग्धास्यभाववर्धनमेतद् ॥ १ ॥

घटितपलाशकपाटं त्रिभिः त्रिभिः सुखिनो हि शेरते प्रभाः ।

उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितं लक्ष्मीः ॥ २ ॥

घूर्णन्ति विप्रलब्धाः स्नेहापायात् प्रदीपकलिकाश्च ।

प्रातः प्रस्थितपान्यस्त्रीहृदयं स्फुटति कमलं च ॥ ३ ॥

—

घटितेति । पद्माः कमलानि, वा पुंसि पद्ममित्यमरः । त्रिभिः त्रिभिः प्रतिरात्रं घटितं कतं पलाशरूपं कटोरूपं कपाटं यस्मिन् तद् यथा तथा रूढनिमीलनरूपकवाटकभेदेनेति भावः सुखिनो निरुद्धेना इति भावः सन्तः शेरते हि निद्रान्त्येव । हे कैरव ! कुसुद ! त्वया उज्जागरेण उत्कृष्टेन जागरणेन विकासेनेति भावः कति लक्ष्मीः सम्पदु रक्षितं शक्या रजनीविकस्वरत्नात् कैरवाष्वा- मिति भावः । एतेन द्वारावरोधादिनैव दस्युभ्यः सम्पद्रक्ष्यं विधेयं न तु सर्वासु रात्रिषु जागरणेन तथा सति देहधारणं केवलं ह्येवाव भवतीति भावः । यासाङ्गनाः पुरुषान्तरगमनात् निरोद्धमशक्या अतिसावधानेनापि ता रक्षितं न शक्यन्ते इति भावः । व्यतिरेका- लङ्कारः ॥ २ ॥

घूर्णन्तीति । प्रातः प्रातःकाले विप्रलब्धाः विरहियः सङ्कृतनिन्दे प्रियतमाप्राप्त्या प्रतारिता वा प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्य प्रणयस्य तैलस्य च अपायात् विच्छेदात् घूर्णन्ति रात्रिजागरात् निर्वाणोन्मुक्तत्वाच्चेति भावः । प्रस्थितस्य पान्यस्य पथिकस्य हृदयं स्फुटति विदीर्यते कमलस्य स्फुटति विकसति । प्रातःकालवर्षणनिन्दम् ॥ ३ ॥

—

प्रकारादिः ।

चपलस्य पलितलाञ्छितचिकुरं दयितस्य मौलिमवलीक्य ।

खेदोचितेऽपि समये संमदमेवाददे गृहिणी ॥ १ ॥

चण्डि प्रसारितेन स्पृशन् भुजेनापि कोपनां भवतीम् ।

दृष्यामि पङ्किलामिव पिबन्नदीं नलिननालेन ॥ २ ॥

चपलभुजङ्गीभुक्तोन्मत्त शीतलगन्धवह्निनिशि भ्रान्त ।

अपराशां पूरयितुं प्रत्यूषसदागते गच्छ ॥ ३ ॥

चपलस्येति । गृहिणी गृहस्वामिनी चपलस्य पराङ्गना-
लोत्पद्येति भावः दयितस्य पत्युः मौलिं शिरः पन्नितेन जराजनित-
शीक्रेण, पङ्कितं जरसा शौक्रेण केशादेरित्यमरः । चाण्डिताः चण्डिताः
चिकुराः केशा बल्य तथाभूतम् अयलोक्य इहा खेदोचितेऽपि
दुःखोचितेऽपि समये संमदमेव हर्षमेव आददे जप्याह अकरोदित्यर्थः
मरनारीषु हेमातिशयादिति भावः । अयमेवात्मनासिकाच्छेदेन पर-
यात्नाभङ्ग इति दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

चण्डीति । हे चण्डि कोपने ! प्रसारितेन विस्तारितेन भुजेन
कोपनां भवतीं स्पृशन्नपि नलिननालेन पद्मनालेन चाण्डिरेष्येति
भावः पङ्किलाम् आविनां नदीं पिबन्नदीं दृष्यामि परितृष्यामि ।
तवाङ्गे इत्यस्यर्थापि मे सुखं किमुतान्यव्यापारोऽप्येति भावः ।
मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ २ ॥

चपलेति । चपला या भुजङ्गी सर्पी तथा भुक्तः पचादुन्मत्तः
परिस्फुटः तत्सम्बुद्धौ, शीतलगन्धं वहतीति तत्सम्बुद्धौ, निशि
रात्रौ भ्रान्तः इतस्ततः विचारितुं प्रत्यूषसदागते प्रातःकालवावो !
अपरागाम् अपरां दिशम् अन्वाङ्गनामनोरथस्य पूरयितुं गच्छ ।
अन्वाङ्गनासक्तं नायकं प्रति नाविकाया वक्रोक्तिरियम् । अपस्तुत-
प्रशंसाबह्वारः ॥ ३ ॥

चिरपथिकद्राघिममिसदक्षकस्तमशैवसावधिपथिता ।
 करतोयेव मृगाच्या दृष्टिरिदानीं सदानीय ॥ ४ ॥
 चण्डि दरचपलचेलव्यक्तोरविलोकनैकरसिकेन ।
 धूलिभयादपि न मया चरणहृती कुञ्चितं चक्षुः ॥ ५ ॥
 चलकुण्डलचलदलकखलदुरसिजवसनसञ्जदूरयुगम् ।
 जवनभरक्तमकूणितनयनमिदं हरति गतमस्याः ॥ ६ ॥

चिरेति । मृगाच्या दृष्टिः इदानीं साध्यतं चिरपथिकः दीर्घ-
 प्रवासी परितरित भावः तस्य द्राघिम्ना दीर्घविलम्बेन भिद्यन्तः
 संवञ्जन्तः संस्काराभावाद्दति भावः याः अक्षकलताः केषापस्याः ताः
 शैवसावस्य इव जलनीलोन्मेषय इव, जलनीली तु शैवाक्षं शैवक-
 विलम्बतः । ताभिः पथिता युक्ता सदानीरा सतताशुपूर्णत्वर्थः
 अतएव करतोयेव करतोयानाप्नो नदीव वर्तते इति शेषः । कर-
 तोया सदानीरेलम्बतः । प्रवाशिनं प्रति नाविकापेरितदूता उक्त्वा उक्त्वा
 रिजम् । उपसालङ्कारः ॥ ४ ॥

चण्डोति । हे चण्डि हे कोपने ! दरचपलेन दूरचक्षुलेन चलेन
 चक्षुनेन व्यक्तयोः स्फुटयोः लक्ष्ययोरिति यावत् ऊर्ध्वैः तवेति भावः
 विलोकने विशेषेणायचोकने एकरसिकः अतीव सहृण्य इत्यर्थः तेन
 मया चरणहृती तव चरणप्रकारे धूलिभयादपि चक्षुः न कुञ्चितं
 न निमीलितम् अदृशंनविरामभयादिति भावः । तस्यात् मानं
 परिच्छिद्य मानदृष्ट्याश्चेति भावः । मानिनीं प्रति नावकस्य कात-
 रोक्तिः ॥ ५ ॥

चलेति । अस्याः कान्तायाः चले दोषावसाने कुण्डले बल
 प्रभाभूतं बलन्तः कम्पमानाः अन्तःकाः केषा यत्र तयोक्तं सङ्घट्ट
 विनष्टत् उरविजयवनं सनावरथं यस्मिन् तादृशं तथा सञ्जात्
 सञ्चित् अद्युगं सङ्गाहयं बल तथाविधं तथा जवनभरेण जः
 जसः क्षान्तिः तेन कुञ्चिते चक्षुचिते नयने बल तथाभूतम् इदं नतं

चरथैः परागसैकतमफलमिदं लिखसि मधुप केतक्याः ।

इह वसति कान्तिसारे नान्तःसलिलापि मधुसिन्धुः ॥७॥

चिरकालपथिक शङ्कातरङ्गिताच्च किमीक्षसे मुग्ध ।

त्वन्निस्त्रिंशस्त्रीषत्रणकिण्वराजीयमेतस्याः ॥ ८ ॥

चपलां यथा मदान्धच्छायामयमात्मनः करी हन्ति ।

गमनं हरति वशीकरोति मारिभति शेषः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्ति-
रिवम् ॥६॥

चरथैरिति । हे मधुप अमर ! चरथैः पादैः केतक्याः इदं
परागसैकतं रजोरूपं पुञ्जिनम् अफलं व्यथं लिखसि खनसि । कान्ति-
सारे दीप्तिभावासारवति इह परागसैकते अन्तःसलिलापि अन्तर्गतजला
अन्यत्र अन्तर्गतरोति ध्वनिः अपि वाद्यसलिलवत्त्वं दूरापास्तमित्वपि-
शब्देन द्योत्वते । मधुसिन्धुः मकरन्दनदी न वसति न तिष्ठति अन्तः-
प्रोमन्मूत्र्यं वाद्यसौन्दर्यं इहा न प्रवर्तितव्यमिति भावः । वेश्यानु-
रागप्रवणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

चिरेति । हे चिरकालपथिक दीर्घप्रवासिन् ! शङ्कया किमियं
मे प्रिया अन्यासक्ता इति संशयेन तरङ्गिते चञ्चलिते अक्षिणी यश्च
तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ, हे मुग्ध मूढ ! किम् ईक्षसे पश्यसि ? इयं
दृश्यमानेति भावः एतस्याः त्वत्कान्तायाः तव निष्क्रान्तः त्रिंशद-
कुण्डिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः तस्य आक्षेपेण आलिङ्गनेन प्रोषित-
पतिकायाः एतदालिङ्गनेन काष्ठातिपातश्च शास्त्रीयत्वादिति भावः ।
यत् व्रथं क्षतं तस्य किण्वराजी षिङ्गपरम्परा । तथाच क्षतक्लेशमवि-
गणय्यानया एतदालिङ्गनेन त्वदालिङ्गनदुःखमनुभवन्त्या काष्ठाति-
वाङ्कितः । नैतस्यामन्यथा सम्भावनीयमिति भावः । प्रवासादागतं
कान्तायाः परपुरुषभोगजनितनखक्षतादिषिङ्गदर्शनेन भावान्तरभाषणं
प्रति सखा उक्तिरिवम् ॥ ८ ॥

चपलामिति । मदान्धः मदसात्रेण विवेकमूत्र्य इति वापत्

आस्फालयति करं प्रतिनजस्यथाग्रं पुरो ब्रह्मा ॥ ९ ॥

सुम्बनलीलुपमदधरहृतकास्त्रीरं स्मरकं कृष्णामि ।

हृदयद्विरदालानस्तम्भं तस्यास्तदूरुयुगम् ॥ १० ॥

चिकुरविसारणतियञ्जतकण्ठी विमुखदृष्टिरपि बासा ।

त्वामियमङ्गुलिकल्पितकम्पवकाशा विलोकयति ॥ ११ ॥

करो हस्ती आत्मनः स्वस्य वपलां स्वबन्धनेन वक्षुवाभिति बाधत्
 कार्यं यथा ज्ञानं ताडयति, तथा अयं प्रतिनजः पुरः अक्षतः
 इवः शङ्कुलेन जनबन्धया चेति ध्वनिः अतएव करं शुक्लादख्यं
 कृष्णं आस्फालयति कृष्णप्रकारिणं गर्जं प्रहर्षुमिति भावः ।
 कञ्चन स्त्री कान्ता परपुरुषगामिनो ज्ञात्वा प्रहरन्तं दृष्ट्वा आरोहो
 लोकबन्धाभयात् तं प्रहर्षुकामः स्वं करम् आस्फालयति नतु किञ्चि-
 दपि कर्तुं शक्नोतीति व्यज्यते । अपस्तुतप्रशंसात्कारः ॥ ९ ॥

सुम्बनेति । सुम्बने कालुषेण सहाय्येन मन अपरेण हृतं विमुक्तं
 कास्त्रीरं गन्धविलेपनविशेषः यस्मात् तथाभूतम् अरुदेगेऽपि सुम्बनस्य
 कामशास्त्रावत्त्वादिति भावः हृदयं मनः मनोति भावः एव द्विरदः
 हस्ती तस्य आलानस्तम्भः बन्धनस्तम्भः तं तस्याः कान्तायाः अरुयुगं
 स्मरन् न दृष्ट्वापि न दृष्टिं लभे पुनः पुनः धराभोति भावः । अत्र
 परस्परितरुपकम् । हृदये द्विरदारोपणं प्रति अरुयुगे आलान-
 स्तम्भारोपणञ्च हेतुत्वात् । तदुक्तं दर्पणे, यत्र कल्पितदारोपः परा-
 रोपणकारणम् । तत् परस्परितमिति । सख्यं प्रति कल्पित-
 उक्तिः ॥ १० ॥

चिकुरेति । इयं बासा चिकुराणां केशानां विसारणेन शीघ्र-
 चापं विसारणेन तिब्बेक् वक्रं यथा तथा नतः कण्ठी बन्धाः
 ततोक्ता अतएव विमुक्ता पराङ्मुखा दृष्टिर्गोपातो बन्धास्तथाभूतापि
 अङ्गुलिभिः कल्पितः नतः कषानाम् केषानाम् अर्थकायः अपसारणं

सुम्बनहृतास्त्रनाथं स्फुटजागरराममीक्षणं क्षिपसि ।
किमुषसि वियोगक्वातरमसमेषुरिवाधनाराचम् ॥ १२ ॥

ककारादिः ।

आयाग्राही चन्द्रः कूटत्वं सततमम्बुजं व्रजति ।
हिलोभयं सभायां स्तीति तवैवाननं लोकः ॥ १ ॥
आयामात्रं पश्यन्नधीमुखीऽप्युन्नतेन धैर्येण ।
तुदति मम हृदयमिषुणा राधाचक्रं किरीटीव ॥ २ ॥

यथा तादृशो सती त्वं विलोकयति पश्यति । नायकं प्रति सख्या
नायिकास्तुरागकथनसिद्धम् ॥ ११ ॥

सुम्बनेति । सुम्बनेन हृतं विलुप्तम् अङ्गनाड्यं यस्य तथोक्तं स्फुटः
प्रकटः जागरेण रागः यस्य तादृशं शेषमित्यर्थः उपसि प्रभाते
वियोगेन विच्छेदेन कातरम् ईक्षणं नयनम् असमेषुः पञ्चशरः अङ्ग-
नाराचमिव किं कथं क्षिपसि नायकं प्रतीति शेषः । उपमाबह्वारः ।
तव एतेन नयनपातेन पतितो कामशरार्त्तं इव जात इति भावः ।
सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः ॥ १२ ॥

आयेति । चन्द्रः आयाग्राही कलङ्गीत्यर्थः कूटत्वं सङ्कोचभावः
सततम् अम्बुजं पद्मं व्रजति गच्छति तस्यासु सभायां लोकः उभयं
चन्द्रं पद्मज्ञेत्यर्थः हित्वा परित्यज्य तवैव आननं सुखम् अकलङ्गम्
असङ्गचित्तञ्चेति भावः स्तीति प्रशंसति । व्यतिरेकाबह्वारः ।
नायिकां प्रति कलङ्गचित् रागिण्य उक्तिरियम् ॥ १ ॥

आयेति । अयं प्रेषानिति शेषः अधोसुप्तः आयामात्रं मनेति
शेषः उद्वृगतेन विच्छुतेनेत्यर्थः धैर्येण किरीटी अर्जुनः इषुणा शरेण

जकारादिः ।

जलविन्दवः कतिपये नयनाद्गमनोद्यमे तव खललिताः ।

कान्तं मम गन्तव्या भूरतैरेव पिच्छलिता ॥ १ ॥

जृम्भोत्तन्मितदोर्युगयन्वितताटङ्कपीडिनकपोलम् ।

तस्याः स्मरामि जलकणलुलिताञ्जनमलसदृष्टि मुखम् ॥ २ ॥

राधाचक्रमिव मम हृदयं तदति तापयति मम छायाभाजदर्शनेनायं
विगतधैर्यः संदृष्ट इति अहम् अतिशयेन परितप्ये इति भावः ।
पुरार्जुनेन पाञ्चालीस्वयंवरे अन्तरीक्षस्थितं राधाचक्रमदृष्टिगोचरम्
अधःस्थितजले तत्रत्यस्य मीनस्य छायाभवलोक्य तद्दुर्विषयमिति पौरा-
णिकी वाक्ता । नायिकायाः सखीं प्रति कश्चिच्चित् यूनि अतुरागक-
थनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ २ ॥

जलेति । हे कान्ते ! गमनोद्यमे मम प्रस्थानावसरे तव
नयनात् कतिपये अत्या इति भावः जलविन्दवः खललिताः पतिताः ।
किन्तु एतैरेव मम जलविन्दुभिः गन्तव्या गत्या भूः प्रदेशः पिच्छ-
लिता पिच्छलिता जाता । मम प्रस्थाने तव यादृशं दुःखमभूत्
मम ततोऽप्यधिकमिति भावः । प्रवासादागतस्य नायकस्य नायिकां
प्रति स्वदुःखावेदनमिदम् ॥ १ ॥

जृम्भेति । जृम्भया गात्रभङ्गविशेषेण उत्तन्मितम् जङ्घीकृतं
यत् दोर्वुगं भुजयुगलं तेन यन्वितं संघट्टितं यत् ताटङ्कं हस्ता-
बद्धारविशेषः तेन पीडितौ संश्लिष्टौ कपोलौ गण्डौ यस्य तथाभूतं
जलकणैः अशुविन्दुभिरिति यावत् लुब्धितं प्रसूतम् अञ्जनं यस्य तादृशं
तथा अलसा मन्यरा दृष्टिर्यस्य तथोक्तं तस्याः कान्तायाः मुखं
स्मरामि । दीर्घसुरतव्यापारानन्तरं निद्रावेशवर्षणमिदम् । सखीं
प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ २ ॥

जागरयित्वा पुरुषं परं वने सर्वतोमुखं हरसि ।

अयि शरदनु रूपं तव शीलमिदं जातिशालिन्याः ॥ ३ ॥

जीवामि लङ्घितावधिदिनेति लज्जावशेन गेहिन्या ।

मयि निङ्गृतोऽपि बाष्पै रसंवरेर्व्यञ्जितो मानः ॥ ४ ॥

जात्मी गुरुः सुष्टुष्टो वामेतरचरणभेद उपदेशः ।

ख्यातिर्गुणधवल इति भ्रमसि सुखं वृषभ रथ्यासु ॥ ५ ॥

जागरयित्वेति । अयि शरत् ! वने जले शयितमिति भावः पक्षे बीजाकानने परं अं पं पुरुषं पुरोत्तमं विष्णुमिति यावत् पक्षे परम् अयं पुरुषं आरभति भावः जागरयित्वा सुरव्यापारेणेति भावः पक्षे शयनादुत्थित्यर्थः सर्वतोमुखं जलमित्यर्थः हरसि ह्यासयसीत्यर्थः वशीभवानात् जलस्य इति भावः पक्षे स तः सर्वथात् जलादिति शेषः सुखं वदनं हरसि लज्जया कर्माप वदनं न दर्शयामी त भावः । जातिशालिन्या जातिस्वभाववशवर्तिन्याः जातिभिः कसुमलताविशेषैः शालते शोभते इति तथाभूतायाः पक्षे जात्या उत्तकृत्कृत्प्रकृत्या शालते शोभते इति तथाभूतायाः मतकृत्कृत्प्रकृत्या इति यावत् तव इदं शीलं चरितम् अतुरुपं युक्तम् । अपस्तुतप्रशंसाकारः । काश्चित् परपुरुषनामिनी मखळां प्रति कथञ्चन मोक्षशुभोक्तिरियम् ॥ ३ ॥

जीवामीति । लङ्घितम् अंतकालम् अवधिदिने यदि त्वां निह्वारितदिने न प्राप्नुवामि तदा जीवितं त्यज्यामीति प्रतिज्ञात-दिने यथा तादृशी सती जीवामि इति लज्जावशेन गेहिन्या मत्-कालया मयि निङ्गृतः गोपनेऽपि मानः अश्वरेः संवरित-मशक्यैः बाष्पैः व्यञ्जितः प्रकटितः । मखायं प्रति कथं-चित् काकारात्मिकेण प्रवामादागतस्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

जात्मी इति । वृषभ ! गुरुः उपदेशः तवेति शेषः जात्मीः मूर्खः सुष्टुष्टः अतिप्रगल्भाः अमनीव्यकारोत्यर्थः उपदेशः तथेति शेषः वामेतरचरणभेदे अयं वामः अथवा दक्षिण इति चरणबोधेदशाने

ज्वर बीतीषधवाधस्तिष्ठ सुखं दत्तमङ्गमखिलं ते ।
 असुलभलोकाकर्षणपाषाण सखे न मोक्षसि माम् ॥ ६ ॥
 जीवनहेतोर्मिलिता मुञ्चति करकर्षणेन न खलु त्वाम् ।
 नीरिव निम्नं सुन्दर मुग्धा तद्विरसतां मा गाः ॥ ७ ॥
 जघनेन चापलं तव वितन्वतेयं तनूकताऽपि तनुः ।
 शण्डेनेव क्षीणा स्मरासिपुत्री मनो विशति ॥ ८ ॥

नान्यत्वेति भावः, सुषेन वर्षेन पक्षे सोन्दर्यादिना धवलः श्वेतः
 पक्षे उज्ज्वलः इति स्थातिः तवेति शेषः तस्मात् रथ्यासु राज-
 मार्गेषु सुखं भवति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ६ ॥

ज्वरेति । हे ज्वर ! त्वं बीता विगता औषधवाधा भेषज-
 प्रतीकारो यस्य तथाभूतः अप्रतीकार्य इत्यर्थः सन् सुखं निर्वाधं
 तिष्ठ, ते त्वभ्यम् अखिलं समयम् अङ्गं दत्तम् । हे सखे ! असुलभस्य
 दुर्लभस्य लोकस्य वैद्यस्येति भावः आकर्षणपाषाण ! सुखकमखे !
 मां न मोक्षसि मा मुञ्चेत्यर्थः । वैद्यासक्तावाः कस्याचित् ज्वर-
 व्याजेन तदागमनप्रार्थनमिदम् ॥ ६ ॥

जीवनेति । हे सुन्दर ! मुग्धा सुन्दरो सेति शेषः, मुग्धः
 सुन्दरमूढयोरिच्छमरः । जीवनहेतोर्जीवनार्थं पक्षे जलार्थं मिलिता
 सङ्गता, नीसरथिः निम्नमिव पक्षे नीचं त्वां करकर्षणेन हस्तनोचनेन
 कराभ्यां कर्षणेन च न खलु नैव मुञ्चति त्यजति तत् तस्मात् विर-
 सतां वेदस्यम् अहुरागराहिल्यमिति यावत् जलभ्रून्वत्यङ्ग मा गाः
 न गच्छ । त्वदावसज्जीविताभिनां न परित्यजेति कश्चित् प्रति कस्या-
 चित् नायिकायाः सख्या उक्तिरिवम् । क्षेषात्प्रार्थितोपनालङ्कारः
 ॥ ७ ॥

जघनेनेति । जघनेन कटिपुरोभागेन अपराङ्गनानामिति
 भावः चापलं चाञ्जल्यम् अनवरतसुरतमिति भावः वितन्वता कुर्वतेति
 यावत् सता तनूकता जघोक्ततापि इत्वं तव तनुः शरीरं शण्डेन

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेधे व्याकोशमन्त्रिकोत्सवे ।

विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदलक्ष्मुरिका ॥ ८ ॥

जड सुखयसि परतरुणीं गृह्णीणीं कारयसि केवलं सेवाम् ।

आलिङ्गति दिशमिन्दुः खां तु शिलां वारि वाहयति ॥ १० ॥

शाश्वतन्वर्षधेनेति यावत् क्षीणा तीक्ष्णा स्मरस्य कामस्य अग्निप्रतीव
क्षुरिकेव मनः मनेति शेषः विशति प्रविशति तव एतादृशपरार्ङ्ग-
नाभुक्तमपि शरीरं मम कामसुहृदीपयतीति भावः । तस्मात् मया
मानः परित्यक्त इति कस्याचित् कामिन्याः कान्तमन्यासङ्कादागतं
प्रत्युक्त्वाश्रयम् । उपमासङ्कारः ॥ ८ ॥

ज्योत्स्नाति । ज्योत्स्नासु चन्द्रिकासु यः अभिसारः कान्तार्थं
सङ्केतमननं तस्य समुचितः उपयुक्तः वेधः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, व्याकोश-
मन्त्रिका विकसितमालिकाकुसुमम् उत्सवः शिरोभूषणं यस्यास्तत्-
सम्बोधने । व्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः । निशिता शाश्वतार्थिता
स्मरस्य कामस्य कुमुदं लक्ष्मुरिकादिभ्यः तथाभूता क्षुरिकेव, लक्ष्मुरि-
कादिहृष्टौ स्नादित्यमरः । मनः मटीयमिति शेषः विशसि मम काम-
सुहृदीपयतीति भावः । अभिसारिणीं प्रति कस्यचित् कामकस्योक्ति-
रिवम् । उपमासङ्कारः ॥ ८ ॥

जड इति । जे जड ! मूर्ख ! अथच जडमय ! परस्य तरुणीं युवतिं
सुखयसि सङ्केतेनेति, भावः गृह्णीणीं खां कामिनीं केवलं सेवां कार-
यसि गृह्णीणीं पुंनिबोधयतीति भावः न तस्यां रमसे इति भावः ।
तथाचि रन्दुचन्द्रः दिशं प्राचीप्रभृतिम् आलिङ्गति तु किन्तु खां
शिलां चन्द्रकान्तप्राणाश्रयमिति यावत् वारि वाहयति रोदयतीति
ध्वनिः । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्रवतीति प्रसिद्धिः । एतत्
जडुवाक्यं नैव कर्तव्यमिति कस्यचित् सख्यः कमपि स्नाङ्गनात्मागेन
परार्ङ्गनासक्तं प्रति उक्त्वाः । दृष्टान्तासङ्कारः ॥ १० ॥

ज्योत्स्नागर्भितसैकतमध्यगतः स्फुरति वासुनः पूरः ।

दुग्धनिधी नागाधिपतल्पतले सुप्त इव कण्ठः ॥ ११ ॥

भकारादिः ।

भङ्गतकङ्कणपाणिवेपैः स्तम्भावलम्बनैर्मौनैः ।

शोभयसि शुष्करदितैरपि सुन्दरि मन्दिरद्वारम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नाद्यु गर्भितम् अन्वर्हितमिति भावः यद्
सैकतं वासुकामवदेयः, तोयोत्थितं तद् शुद्धिनं सैकतं विद्यतामवनिम्ब-
नरः । तस्य मध्यगतः मध्यस्थितः वासुनः यद्यथावन्वो पूरः
प्रवाहः दुग्धनिधी चोरचङ्ग्रे नागाधिपः येष एव तस्यं शय्या
तस्मिन् सुप्तः निद्रितः कण्ठ इव स्फुरति राजते । अतिमनोहर-
मेतद् स्ववर्णितं कस्यचित् काश्चित् प्रति सङ्घतकथननिदम् । उद-
कावह्वारः ॥ ११ ॥

अहृतेति । हे सुन्दरि ! अहृतं कङ्कणं वस्त्रिन् तद् यथा तथा
पाणिवेपैः कृत्वाकर्षयैरित्यर्थः, स्तम्भावलम्बनैः स्तम्भानिम्ब इत्यहृत्
स्थितिभिरित्यर्थः, मौनैः तृष्णीभारैः तथा शुष्करदितैः निरसुरोद्दे-
रित्यर्थः मन्दिरद्वारं शोभयसि अहृत्करोषि । मनोहरं प्रति नावक-
स्योक्तिरियम् ॥ १ ॥

ठकारादिः ।

ठकामाहृत्य मद्दं वितम्बते करिष्य इव चिरं पुरुषाः ।
स्त्रीणां करिषीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ १ ॥

तकारादिः ।

तां तापयन्ति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयन्ति वत सुभग ।
तपनकरास्तपनशिलां ज्वलयन्ति विधुं मधुरयन्ति ॥१॥
तव सुतनु सानुमत्या बहुधातुजनितनितम्बरागायाः ।
गिरिवरभुव इव लाभेनाप्नोमि ह्यङ्गुलेन दिवम् ॥ २ ॥

ठकामिति । पुरुषाः करिष्य इव ठक्कां यशःपटङ्गम् आहृत्य
वादावत्त्वा चिरं मद्दं वितम्बते प्रकटयन्ति, स्त्रीणां करिषीनामिव
मदः स्वकुलनाशाय निजकुलकलङ्कायेत्यर्थः, यथा करिषीनां मदवि-
रहः तथा कामिनीनामपि तदुचितः, अन्यथा निजकुलकलङ्कः
स्त्रादिति भावः । उपमाबह्वारः । सख्या नायिकां मत्तां प्रत्युप-
देशवचनम् ॥ १ ॥

तामिति । हे सुभग ! मन्मथस्य कामस्य बाणाः शराः तां
तव कान्तामिति शेषः तापयन्ति, वत खेदे त्वां प्रीणयन्ति तोषयन्ति ।
कथमन्यथा तां परित्यज्य तव स्थितिरिति भावः । तथाहि तपनस्य
सूर्यस्य कराः करिष्याः तपनशिलां सूर्यकान्तमपिमिति वापत्
ज्वलयन्ति किन्तु विधुं चन्द्रं मधुरयन्ति मनोहरं कुर्वन्ति जङ्गमये
चन्द्रमपि शौरिकरिषप्रवेशात् चन्द्रस्य मनोहारित्वमिति भावः ।
अथ नायकस्य चन्द्रस्यैव नायिकायाः सन्तापहरत्वं प्रतिपादयति ।
दृष्ट्वा नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

तयेति । हे सुतनु ! वास्तवत्वा मदादेशकारिण्या इति वापत्

त्यक्तो मुञ्चति जीवनमुज्जति नानुग्रहेऽपि लीलत्वम् ।

किं प्राण्डेषेव पद्माकरस्य करणीयमस्य मया ॥ ३ ॥

त्वहिरहापदि पाण्डुस्तन्वङ्गी ह्याययैव केवलया ।

हंसीव ज्योत्स्नायां सा सुभग प्रत्यभिज्ञेया ॥ ४ ॥

त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभग गता केवलेन कायेन ।

घनजालरुद्धमीना नदीव सा नीरमात्रेण ॥ ५ ॥

स्वाधीनभक्तृकासीति भावः अन्यत्र प्रस्थयत्याः, ज्ञुः प्रस्थः सानुर-
स्त्रियानित्यमरः । बद्धधा बद्धप्रकारेण तु एव जनितः उत्पादितः
नितम्बे रागः मोतितर्थस्यास्तथाभूतायाः अन्यत्र बद्धभिर्धातुभिः
गैरिकादिभिः जनितः नितम्बे कटके, कटकोऽस्त्रीं नितम्बोऽद्वैरित्यमरः ।
रागः लौहित्यादिर्धेस्यास्तथाविधायः गिरिवरभुव इव हिमाचय-
भूमेरिव तव ह्यङ्गुलेन अङ्गुलिद्वयपरिभ्रमतेत्यर्थः जाभेन दिवं स्वर्गम्
आप्नोमि । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥२॥

त्यक्त इति । प्राण्डेषा पद्माकरस्येव सरोवरस्येव मया अस्मि
कान्तस्य किं करणीयम् ? त्यक्तः मर्याति शेषः महिष्मिन् इत्यर्थः
जीवनं प्राणान् जलञ्च सञ्चति त्यजति जलहतासतां प्राप्नोतीति च
अनुग्रहे सदयं प्रहणेऽपि पूरणेऽपि च लीलत्वं चापल्यं न उज्जति
न त्यजति । कान्तम् अन्यासक्तं सानुरागिणञ्च दृष्ट्वा सखीं प्रति
नायिकायाः कर्तव्यतातुयोगवचनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ ३ ॥

त्वादिति । हे सुभग ! तव विरह एव आपत् तल निमग्नेति
शेषः पाण्डुः पाण्डुवर्णा तन्वङ्गी कथाङ्गी सा केवलया ह्यायया साक्षात्
अन्यत्र प्रतिविम्बेनैव ज्योत्स्नायां हंसीव प्रत्यभिज्ञेया सेवसिद्धि
प्राप्तं शक्येत्यर्थः । उपमाबद्धारः । अत्यन्तं तदुविरहेण सा
जीवति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ४ ॥

त्वयिति । हे सुभग ! त्वयि विशेषेण निवेशितं चित्तं क्वा
तादृशी सती सा घनेन निविष्टेन जाभेन नदीव सख्या सख्यास्तथाभूया

त्वयि संसक्तं तस्याः कठोरतर हृदयमसमशरतरत्नम् ।

मारुतचलमञ्जलमिव कण्टकसंपर्कतः स्फुटितम् ॥ ६ ॥

त्वंमसूर्य्यं पश्चा सखि पदमपि न विनापवारणं भ्रमसि ।

छाये किमिह विधेयं मुञ्चन्ति न मूर्तिमन्तस्वाम् ॥ ७ ॥

तव विरहे विस्तारितरजनी जनितेन्दुचन्दनद्वेषे ।

विसिनीव माघभासे विना हुताग्नेन सा दग्धा ॥ ८ ॥

नोरभात्रेण सख्यभात्रेण उपबन्धिता नदीव जेवलेन विसमून्येनेति भावः कायेन शरीरेण गता प्रस्थिता । उपमालङ्कारः । कथं सा सां परित्यज्य गतेति वादिनं कान्तं प्रति नायिकासख्या उक्तिरिवम् ॥ ६ ॥

त्वमीति । हे कठोरतर ! अतिनिष्ठुर ! तस्याः असमशरेण कामेन तरलं चञ्चलं हृदयं त्वयि संसक्तं संबन्धं कृत् मारुतचलं वायुना कम्पमानम् अञ्जलं कण्टकसम्पर्कत इव कण्टकविह्वलित्वेत्त्वर्थः स्फुटितं विदीर्णं तदप्राप्येति भावः । तद्विरहेण त्वक्तप्राया सेति सख्या नायकं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे सखि छाये ! त्वम् असूर्य्यमपश्चा सूर्य्यदर्शन-प्रखलविस्तृतेत्यर्थः अपवारणम् अन्तर्धानम् आच्छादनञ्च विना न पदमपि भ्रमसि चञ्चसि किन्तु मूर्तिमन्तः देहवन्तः त्वां न मुञ्चन्ति न त्वजन्ति, तदिह अस्मिन् विषये किं विधेयं कर्तव्यम् । यदि च त्वक्तिसख्याशीला कुलनधूः तथापि बहवस्त्वामाकाङ्क्षन्तीति कक्षाचित् दृष्ट्वा नायिकां प्रत्युक्तिः । अपस्तुतप्रयंसाङ्कारः ॥ ७ ॥

तवेति । तव विरहे सा तव कान्तेति शेषः विस्तारिता दीर्घेति सावत् रत्ननिर्गतं ताडये, जनितः इन्दो चन्दने च द्वेषः येन अति-शीतलत्वादिति भावः तद्यामूने, माघभासे विसिनीव पद्मिनीव हुताग्नेन, अस्मिन्ना विना दग्धा, हुताग्ने पद्मिनीविनाश इति प्रसिद्धिः । उपमाविभाजनयोः संबन्धः । उक्तञ्च दर्पणे, सास्यं वाक्यमवैधेयं

तद्विषयं त्वच्चरणादिति कुसुमितकङ्केशिकोरकप्रकरम् ।
 कुटिलचरिता सपत्नी न पिबति वत् शोकविकलापि ॥८॥
 तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे भुजिष्येव ।
 गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ॥ १० ॥
 त्वमलभ्या मम तावन्मोक्तुमशक्तस्य संमुखं व्रजतः ।
 ह्यायेवापसरन्ती भिक्ष्या न निवार्यसे यावत् ॥ ११ ॥

वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति, विभावेना यिना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितः संसृष्टिरुच्यते इति च । नावकं प्रति नायिकाया विरहातिशयवर्थनमिदम् ॥ ८ ॥

तद्विषयं । हे तद्विषय ! कुटिलं वक्रं चरितम् आचरणं वक्ष्या-
 स्तथाभूता तव सपत्नी शोकविकलापि पत्युप्राप्तिजन्तदुःखात्तौपि तव
 चरणेन वा आहतिः ताडनं तथा कुसुमितः सञ्जातकुसुमः यः कङ्क-
 शिकोरकः, पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोक इति कविसमयप्रसिद्धेः ।
 तस्य कोरकप्रकरं कलिकासमूहं न पिबति सापत्यद्वेषादिति भावः ।
 अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लोकप्रसिद्धिः । त्वद्वेषात्
 तथा तत्पानं परिहृतमिति तस्मात् त्वं मानं परिच्छेद्य त्वदेकावस-
 कान्तम् अतुष्टहाथेति सख्या नायिकां प्रसृष्टिरिवम् ॥ ८ ॥

तद्विषये इति । सा मम कान्ता तस्य शय्यायां प्रभुरिव, मन-
 सिजतन्त्रे कामशास्त्रे सुरतव्यापारे इति यावत् गुरुरिव उपदेष्टेव,
 अमे गृहकार्ये भुजिष्येव किङ्करीव, गेहे श्रीरिव बन्धुश्रीरिव, तथा
 गुरुजनानां पुरतः अपतः मूर्त्ता मूर्त्तिसती व्रीडेव बन्धुव । सख्यां
 प्रति कस्यचित् कान्तास्तुतिरिवम् । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वम् अपसरन्ती अपगच्छन्ती ह्यायेव यावत् भिक्ष्या
 कुसुमेन न निवार्यसे प्रतिबध्यसे तावत् शोक्तुमशक्तस्य संमुखं व्रजतः
 गच्छतः मम त्वम् अलभ्या न प्राप्येत्वर्यः । उपमाबद्धारः । अतुष्टहाथी
 कान्तां प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् ॥ ११ ॥

तपसा क्लेशित एष प्रौढबली न खलु फाल्गुनेऽप्यासीत् ।

अधुना प्रमत्तमधुना को मदनं मिहिरमिव सहते ॥ १२ ॥

त्वङ्गमनदिवसगणनावलक्षरेखाभिरङ्किता सुभग ।

गण्डस्थलीव तस्याः पाण्डुरिता भवनभित्तिरपि ॥ १३ ॥

तस्यायाम्यस्याहं सखि वक्रस्निग्धमधुरया दृष्ट्या ।

विद्धा तदेकनेया पोत्रिण इव दंष्ट्रया धरणी ॥ १४ ॥

त्वयि कुयामवटद्रुम वैश्रवणी वसतु वसतु वा लक्ष्मीः ।

पामरकुठारपातात् कासरभिरसैव ते रक्षा ॥ १५ ॥

तपसेति । तपसा माघेन तपश्चर्यया च क्लेशितः दुर्बलीकृत इत्यर्थः । एषः मदनः मिहिरः सूर्यश्च फाल्गुने तदाख्ये मासे ऋजुने चापि न खलु नैव प्रौढबलः प्रबल इत्यर्थः । आनीत् अधुना अधुना वसन्तेन चैत्रेण च प्रमत्तं प्रकटबलं मदनं मिहिरमिव कः सहते सोढुं क्षमते न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तकालीनमदनवेदना दुःसहेति भावः । उपमाबह्वारः । नायिकाया नायकं सखीं वा प्रत्युक्तिरियम् ॥ १२ ॥

त्वदिति । हे सुभग ! तव गमनदिवसानां गणनया संख्यानेन बलक्षाः धवलाः, यलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । या रेखाः ताभिः अङ्किता चिह्निता तस्या गण्डस्थलीव भवनभित्तिरपि गण्डकुक्षमपि पाण्डुरिता पाण्डुवर्णा जाता । तस्माच्चातःपरं विबन्धः कार्य इति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १३ ॥

तस्येति । हे सखि ! अपायस्थ नागरस्य एतेन प्रेमयोग्यत्वं व्यज्यते । तस्य वक्रा कुटिबा स्निग्धा मधुरा मनोहारिणी च तया दृष्ट्या दर्शनेन पोत्रिणः वराहस्य दंष्ट्रया धरणीव पृथिवीय विद्धा अहं तदेकनेया तत्समीपे एव नेतव्या । तत्प्रेमवस्येवाहं नाग्यत्वं ममासुराग इति सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । उपमाबह्वारः ॥ १४ ॥

त्वयीति । हे कुयामवटद्रुम ! कुत्सितयामस्मितवटद्रुम !

तव सुखर वदनदोषं सहमाना मोक्षमक्षमा सुतनुः ।
 सा वहति विट भवन्तं पुण्यमन्तः शास्त्रभङ्गीव ॥ १६ ॥
 तृणमुखमपि न खलु त्वां त्यजन्वमी हरिण वैरिणः शवराः ।
 यद्यसैव जीवितमिदं त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्रामः ॥ १७ ॥
 त्रिपुररिपोरिव गङ्गा मम मानिनि जमितमदनदाहस्य ।

त्वदि वैश्वर्यः कुबेरः वसतु, वा सञ्जीववसतु, किन्तु पाप्मराणां
 मूर्खाणां कुठारपातात् तवोपरीति भावः कासरस्य मङ्गिषस्य धिरसैव
 ते तव रक्षा नान्योपायस्तव रक्षणे इति भावः । कुत्सितपाप्मे
 यदि कश्चित् महाधनोऽपि वसति तस्य विपत्तौ तदुपायोपचाङ्क्या-
 चादिभिरेव यदि रक्षा क्रियते तदैव रक्षा नान्यथेति भावः । अप-
 स्तुतप्रशंसैवम् । षटतरौ कुबेरस्य लक्ष्म्याश्च वासः प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

तवेति । हे सुखर ! तव वदनदोषम् अयुक्तभाषणापराधं
 सहमाना मोक्षं त्वक्तुं त्वामिति शेषः अक्षमा अपारबन्ती सत्कुलज-
 त्वादिति भावः सा सुतनुः सुन्दरी हे विट ! परस्त्रीलम्पटत्वर्थः न
 केवलं दुर्वचसा पीडनं पराङ्गनासक्तप्रापीति भावः, शास्त्रभङ्गीव काङ्-
 पुसलिकेव पुण्यम् अन्तः मनसि अभ्यन्तरे च भवन्तं वहति । इता-
 दृशेऽप्रीतिकरेऽपि भवति सा त्यज्यधोना वर्त्तते इति वक्ष्याः कश्चित्
 नायकं प्रति वचनम् । उपवासङ्कारः ॥ १६ ॥

तृणसुखमिति । हे हरिण ! अमी वैरिणः शवराः शवराः
 व्याधाः तृणसुखं तृणभोजनं निरपराधमिति भावः शरणागतं वा,
 शरणाधिनिः तृणं सुखे कृत्वा शरणं प्रजन्तीति प्रसिद्धिः । अपि
 त्वां न खलु नैव त्यजन्ति अवश्यमेव त्वां नाशयन्तीत्यर्थः, तस्मात्
 योजितः कतः शृङ्गाभ्यां संपाप्नो युद्धं येन त्वाभूतः सन् यद्यसैव
 इदं अक्षमकुरमिति भावः जीवितं त्यज, विना युद्धं यद्गुह्ये शरणं
 कापुह्यवचनमिति भावः । अपस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ १७ ॥

त्रिपुरेति । हे मानिनि ! जमितः मदेन दाहः बल तवो-

जीवनमर्षितशिरसो ददासि चिकुरग्रहेणैव ॥ १८ ॥
 त्वत्संकथासु सुखरः सनिन्दसानन्दसावहित्य इव ।
 स खलु सखीनां निभृतं त्वया कृतार्थीकृतः सुभगः ॥ १९ ॥
 त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुन्दर इतिविवरनिर्गता तस्याः ।
 दरतरसाभिन्नशैवसजासा शफरीव विस्फुरति ॥ २० ॥

ऋस्य पथे जनितः कृतः मदनस्य कामस्य दाहो भस्मीकरणं येन तयो-
 ऋस्य अर्षितं चरन्वदोरिति भावः शिरः येन तयोऋस्य पथे अर्षितं
 दत्तं धारणावर्षिति भावः शिरः मस्तकं येन तयोऋस्य त्रिपुररिपोः
 हरस्य मङ्ग्रे त्वं चिकुरग्रहेणैव केशाकर्षणेनैव जटामंथयणेनैव च
 जीवनं जीवितं अचक्षु ददासि, केशाकर्षणे न मम व्यथा, अपि तु
 त्वत्करुण्येनैव सजासो मे निभृत इति भावः । चरन्वानतस्य आन-
 दकेशस्य कामस्य जानिनीं कामिनीं प्रति मानापनयनं वचनमिदम् ।
 उपमाचङ्कारः ॥ १८ ॥

त्वदिति । स सुभगः प्रशयार्ह इति भावः त्वया सखीनां
 निभृतं सखीभ्योऽपि संनोष्येति भावः, कृतार्थीकृतः सुरतव्यापारेण
 संनोषित इति भावः, खलु अतः सः तव संकथासु सदासाधेषु
 प्रशंसावचनेष्विति भावः, सुखरः वाचाळः सन् सनिन्द इव कथमथ-
 न्यैरस्मादृषेः वा अभ्यते इत्यात्मवशात्प्रदर्शनपर इव लोकनोपनार्थ-
 मिति भावः, सानन्द इव त्वत्सन्भोगकारणांश्चासादिति भावः, साव-
 हित्य इव कृतकृतं न केनापि विघ्नेवमिति धिया कृताकारनोपन
 इव, अथद्वित्याकारमुत्तिरिक्तमरः । इत्यते इति शेषः । सखा नाविकां
 सन्भोगं निष्क्रुवानां प्रति उत्तिरिक्तम् ॥ १९ ॥

त्वयोति । हे सुन्दर ! त्वयि पथि सर्पति गच्छति सति तस्याः
 कामावाः इतिविवरान् वेदनदन्त्यात् निर्गता दृष्टिः दरतरसा
 ईवसजासा भिन्नं शैवसजासं अचनोषीनिचयः यथा तयाभूता
 शफरीव प्रोषीव, प्रोषी तु शफरी इवोरित्यमरः । विस्फुरति विघ्ने-

ते सुतनु शून्यहृदया ये शङ्खं शून्यहृदयमभिदधति ।
 अङ्गीकृतकरपद्मी यस्तव हस्तग्रहं कुर्वते ॥ २१ ॥
 ते श्रेष्ठिनः क्व संप्रति शक्रध्वज यैः कृतस्तवीश्यायः ।
 ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्थां विधित्सन्ति ॥ २२ ॥
 तानवमेत्य श्चिन्नः परोपहितरागमदनसंचटितः ।
 कर्ष इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥ २३ ॥

येषु प्रसरति, लव्यासक्तेयमिति भावः । यस्यां नास्ति प्रत्युक्ति-
 रिवम् । उपमाचङ्कारः ॥ २० ॥

ते इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! ये जनाः शङ्खं शून्यहृदयमभि-
 दधति अचेतसमित्यर्थः अभिदधति वदन्ति ते शून्यहृदयाः अचेतसः मूर्खा
 इत्यर्थः । यः शङ्खः अङ्गीकृतं शीकृतं करपद्मं शक्रध्वज इत्यमिति
 भावः येन तथाभूतः सन् तव हस्तग्रहं हस्तग्रहं पाणिग्रहमिति
 ध्वनिः, कुर्वते । बह्वृतपस्यया कठोरव्रतेन तव प्राप्तिरिति अङ्गीकृत-
 कान्तास्तुतिरिवम् । अपस्तुतप्रशंसाचङ्कारः ॥ २१ ॥

ते इति । हे शक्रध्वज ! यैः तव उपश्रावः अङ्गीकृतः कृतः,
 ते श्रेष्ठिनः क्वचित् यस्याति इदानीं क्व ? कुत गताः ? यस्या
 इत्यर्थः । अधुनातनाः आधुनिका जनाः त्वाम् ईषां वाकुलकककं
 मेढिं कान्धं वा विधित्सन्ति करिष्यन्ति । सुचरुवर्णीये एव सुचिनां
 यस्यानः न तु मूर्खानां समीपे इति अपस्तुतप्रशंसा व्यज्यते ॥ २२ ॥

तानवमिति । तानयं तद्वत्त्वं च्छासमित्यर्थः एव प्राप्य श्चिन्नः
 विच्छेदं प्राप्नोति परेषु अन्येन उपहितः उपपादितः रागो बन्ध
 तादृशेन मदेन कामेन सङ्कटितः पुनर्बोद्धित इत्यर्थः अन्यत्वं परेषु
 इत्येषु उपहितो जनिताः रागो रञ्जनं यस्य तपोक्तः चरमेन मधु-
 श्चिन्नेन च सङ्कटितः संबोजित इत्यर्थः कामिनीनां कर्ष इव
 निर्भरः नरशून्यः आधिक्यरहित इत्यर्थः प्रेमा प्रसक्तः न शोभते ।
 तथा श्चिन्नः कर्षः कर्षित्वं यस्यानं संबोजितः न शोभते तथा

तस्मिन् कतार्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकले इव पुरुषे ।
 अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥ २४ ॥
 तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुक्कामुखं प्रपन्नाः स्मः ।
 किं कुर्मः सोऽपि सखे स्थितो मुखं मुद्रयित्वैव ॥ २५ ॥
 त्वामभिलषतो मानिनि मम गरिमगुणोऽपि दोषतां यातः ।
 पङ्क्तिब्रूवां तटिनीं पिपासतः सिन्धुरस्यैव ॥ २६ ॥

सकृत् भङ्गं प्रेष पुनः सन्धानेनापि न राजते इति निष्कर्षः ।
 उपमाबह्वारः । नायिकां प्रति सख्याः कथमपि प्रणवभङ्गो न
 कर्तव्य इत्युपदेशवचननिदर्शम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्निर्घाते । गतः आर्द्रभावः क्षिण्णभावः सरसत्वञ्च बह्व
 तादृशे वीतरसे भङ्गप्रणये नीरसे च शुण्ठिशकले शुण्ठिखण्डे इव
 पुरुषे भूतिभाजि ऐश्वर्यवति भङ्गवति चापि मलिने पापाचारे
 अस्तुत्पले च सति नागरशब्दः नगरे भवः नागरः स एव शब्दः
 अन्वयत् नागरशब्देनाख्यानं विडम्बाय लोकाप्रतारणायेत्यर्थः । अथ
 शुण्ठी सङ्घोषम् । स्त्रोत्रसकवोर्विन्त्रं नागरं विश्वभेषजमित्यमरः ।
 स्त्रे वासुप्राणितोपमाबह्वारः । निरनुक्रोशे धनशास्त्रिन्यपि नागरे
 प्रेषे न कर्तव्यमिति कस्याचित् सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरिवम् ॥ २४ ॥

तमसीति । घने निविष्टे तमसि अन्वकारे विषमे दुर्गमे इत्यर्थः
 पथि मार्गे उत्का आलोकविशेषः सखे यस्य तादृशं जम्बुकं शृगालं
 प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः आश्रयानः खेत्यर्थः । हे सखे ! किं कुर्मः ?
 सोऽपि जम्बुकोऽपि खण्डं मुद्रयित्वैव स्थितः । दुर्दैवे नीचाश्रयणमपि
 क्रियते न तु तत्रापि फलोत्पत्तिरिति भावः । सखार्यं प्रति कस्त-
 विदुक्तिरिवम् । अप्रस्तुतप्रणवबह्वारः ॥ २५ ॥

त्वामिति । हे मानिनि ! त्वाम् अभिलषतः आकाङ्क्षतः मम
 गरिमगुणोऽपि नीरवजनकगुणोऽपि प्रतिठामन्मनादिरिति भावः
 पङ्क्तिब्रूवां उपहृतटीं तटिनीं नदीं पिपासतः पातुमिच्छतः सिन्धुरस्यैव

तिमिरेऽपि दूरदृश्या कठिनास्त्रे च रहसि सुखरा च ।
 शङ्खमयवलयराजी गृहपतिशिरसा सह सुखरा ॥ २० ॥
 तव वृत्तेन गुणेन च समुचितसंपन्नकण्ठलुठनायाः ।
 हारस्रज इव सुन्दरि कृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ २८ ॥

गजस्येव दोषतां प्राप्नः लोकेर्दृष्यत इति भावः, तथात् मानं परि-
 त्यज्य प्रतिष्ठागौरवादिकमपि अविगणय्य त्वदेवावत्तं मामनुष्ठान-
 येति भावः । कस्यचित् कामपि नीचकुलजां कामिनीं मानिनीं
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

तिमिर इति । तिमिरे अन्धकारेऽपि दूरात् दृश्या धावत्या-
 दिति भावः आस्त्रे च्छालिक्राने कठिना अस्त्रशिकरी रहसि एषान्ते
 च सुखरा वाचाला शयन्नेत्यर्थः शङ्खमयवलयराजी शङ्खनिर्मितकण्ठ-
 श्रेणी गृहपतेः मम स्वाभिनः न तु प्रियस्येति भावः शिरसा सह
 सुखरा भग्ना भवत इत्यर्थः । स्वाभिनाशो भवत तेन च शङ्खपरिधानं
 न पुनः कर्तव्यं येन मे एतादृशः स्वार्थसाधने विज्ञ इति कस्याचित्
 परासक्तायाः कामिन्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

तवेति । हे सुन्दरि ! समुचितं सम्यक् यथा तथा सम्पन्नं
 जातं कण्ठलुठनं कण्ठालिक्रानं यस्याः तथाभूतायाः अतएव हारस्रज
 इव सुक्तामालाया इव तव वृत्तेन शीलेन चरित्तोत्थैत्यर्थः अन्यत्र
 वर्तुलेन गुणेन चातुर्यादिना अन्यत्र सूत्रेण नायकः कान्तः अन्यत्र
 मध्यमस्थिः पुनः वारंवारम् अतिशयेनेत्यर्थः तरलः चञ्चलः कृतः ।
 तव गुणेन ते नायकः नितरां त्वदायत्तो जात इति भावः । सख्या
 नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

दकारादिः ।

दुर्जनविगीतमाना स्टहिणी हर्षोन्नसत्त्वपोलतलम् ।

सुखननिधेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणिभ्याम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भः स्वलनं शैथिल्यं वेपथुः प्रियध्यानम् ।

यथि पथि गगनाक्षिपः कामिनि कस्तेऽभिसारगुणः ॥ २ ॥

ब्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।

शीघ्रेष्वेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः ॥ ३ ॥

दर्शनेन । दर्शनेन विनीतः अपनीतः मानः क्रोधः वस्त्राः
तथाभूतः स्टहिणी पात्रेषु स्वामिनो दर्शनस्वार्थं दुर्लभत्वादिति भावः
सुखननिधेधमिषतः सुखननिवागच्छत्वात् हर्षेण कान्ताभजनिते-
नेति भावः उल्लसत रूपोलतलं मल्लदेशः यस्य तथाभूतं वदनं सुखं
याणिभ्यां पिदधाति आच्छादयति । सख्या स्टहपतेः सुभगं
कान्तां प्रति विज्ञाप-सिद्धय ॥ १ ॥

देहस्तम्भ इति । हे कामिनि ! पथि पथि प्रतिपद्यं देहस्तम्भः
स्तम्भरूपेणावस्थानं, स्वजनं पश्यति, शैथिल्यम् अत्ररा, वेपथुः कम्पः
स्वप्नाभवादिहे गेरिति भावः, प्रियध्यानं कान्तासुचिन्तनं तथा गगना-
क्षिपः प्रियभ्रमेणाकाशाविक्रमं तवेति सर्वत्र योच्छं दृश्यते इति शेषः,
अतः ते तव अभिसारगुणः कान्तार्थं सङ्केतनिकेत गमनप्रकारः
कः ? एवंप्रकारेणाभिसरथे सञ्चान् विद्मः सम्भवति तस्मात् अव-
हितया सत्त्वसमिसत्त व्यनिति सख्या नादिकां प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

ब्राघयतेति । शीघ्रेष्वेव तीव्रतापेन दुःसञ्जसलापेन दिवसानि
ब्राघयता दीर्घीकृतता दुःखदिनं भातिक्लासतीति भावः त्वदीयविरहेण
नलिन्या इव तस्याः कान्तायाः जीवनम् अल्पीकृतम् । यथा शीघ्रे
नलिनी शेषमापद्यमाना ज्वयते तथा तव कान्ता तव विरहेण
जीवमापद्यति सख्या नादिकं प्रत्युक्तिः । उपमासङ्कारः ॥ ३ ॥

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न सञ्जनस्यजति ।
 प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः अग्नी शीतः ॥ ४ ॥
 दयितप्रहितानं दृतीमालम्ब्य करेष तमसि गच्छन्ती ।
 स्वेदयुतमृगनाभिर्दूराङ्गीराङ्गि दृश्यासि ॥ ५ ॥
 दयितागुणः प्रकाशं नीतः स्वस्यैव वदनदोषेषु ।
 प्रतिदिनविदलितवाटीवृत्तिघटनेः खिद्यसे किमिति ॥ ६ ॥

दुर्जनेति । सञ्जनः दुर्जनानां सहवासादपि संवर्णादपि शोषो-
 त्कर्षं सुशीलतामित्यर्थः न सञ्जति । तथाहि शशी चन्द्रः प्रतिपर्व-
 पर्वणि पर्वणि अमावास्यायाम् अमावास्याया तपने सूर्यो वसतीति
 तद्योक्तः सूर्यो न सख्यप्रविष्टोऽपि निःसृतमात्रः तस्मात् निर्गत एव
 शीतः शीतलः न तु सौरकिरणसम्पन्नात् उष्णः भवतीति भावः ।
 अमावास्यायां चन्द्रसहः सूर्यो न सख्ये प्रवेशो ज्योतिःशास्त्रप्रविष्टः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्घ्यानुरन्धासः ॥ ४ ॥

दयितेति । गौराङ्गि सखि ! दयितेन प्रियेण प्रहितानं प्रेरितं
 दूर्तं करेण आलम्ब्य तमसि गच्छन्ती त्वं स्वेदेन सप्तोद्देहजनिता
 अमज्जनिता वा श्युता गङ्गात् विस्लिष्टा मृगनाभिः कक्षूरी बन्धा-
 न्दशाभूना अनएव दूरात् दृश्या ससि, अन्यकारे कक्षूरीविशेषेण
 गौराङ्गस्य विभावयितुमशक्यत्वं किन्तु स्वेदसखिभेन तदपनवनादिति
 भावः । नायिकां प्रति सख्या उक्त्वा रियम् ॥ ५ ॥

दयितेति । स्वस्यैव आत्मन एव वदनदोषेषु सुखदोषेषु सख-
 खेन प्रशंसनेत्यर्थः दयितायाः सख्याः गुणः सोम्यादिः प्रकाशं
 नीतः प्रापितः । सास्त्रतं प्रतिदिनं विदलितवाटाः विघटितायाः
 वाटीवृत्तेः मृगावरणस्य घटनेः पुनःसन्धानैः किमिति कथं खिद्यसे
 केदं प्राप्नोषि ? तत्र दयितायाः सोम्यादेस्वतृकतप्रशंसनात् तस्यां
 बन्धनानां शोभो जातः, तेन च ते प्रतिदिनं वृत्तिभङ्गं विघात-
 त्वत्कान्तां रमयन्तीति तत्रैवात्र दोष इति सख्या मृगावसानं प्रकृ-

दाक्षिण्यान्मदिमानं दधतं मा भानुमेनमवमंस्थाः ।
 रौद्रीमुपागतेऽस्मिन् कः क्षमते दृष्टिमपि दातुम् ॥ ७ ॥
 दृष्ट्यैव विरहकातरतारकया प्रियमुखे समर्पितया ।
 यान्ति सृग्वल्लभायाः पुलिन्दवाणार्दिताः प्राणाः ॥ ८ ॥
 दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकाममाशङ्कः ।
 आश्लेषी बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥ ९ ॥

क्लिरियम् । एवञ्च कदाचित् स्त्रियाः प्रशंसा परसमीपे न कर्तव्येति
 भावः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यादिति । दाक्षिण्यात् दाक्षिण्यायनवशात् अन्यत्र
 औदात्त्यात् अदिमानं मर्दवं दधतम् एनं भातुं स्वयंम् अन्यत्र
 तदाह्वं कञ्चन जनं मा अवमंस्थाः मा अवशासीः, अस्मिन् भानौ
 रौद्रीं रक्षाधिष्ठिताम् ऐशानीं दिशमित्यर्थः अन्यत्र तीक्ष्णभावम् उपा-
 गते प्राप्ते सति दृष्टिमपि दातुम् अस्त्रोपरोति शेषः कः क्षमते
 शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैवेति । सृग्वल्लभायाः सृग्याः पुलिन्दस्य क्लेच्छजातिवि-
 शेषस्य व्याधयेति भावः वायुः शरैः अर्दिताः व्यथिताः प्राणाः
 विरहेश्च भाविषिरिच्छेदेन कातरा तारका यस्यास्तथाभूतया प्रियस्य
 सृगस्य मुखे समर्पितया दृष्ट्यैव यान्ति निर्गच्छन्ति विरहकातरदृष्ट्या
 प्रियं पश्यन्त्येव प्राणान् जहातीयं सृगोति भावः ॥ ८ ॥

दूरेति । दूरे स्थापितं हृदयं वक्षःस्वल्पम् अन्तःकरणञ्च बल-
 त्वाभूतः गूढं रहस्यं मनोजावेशजनितभावः मनोवृत्तिविषयं यत्र
 तथोक्तः निकामम् अत्यर्थम् आशङ्कः सभयः अविद्यासह बालानां
 नवोदानां आश्लेषः आलिङ्गनं खलानां दुर्जनानां संभेदश्च बलस-
 र्वेति सन्धाङ्गनालिङ्गनं खलप्रणयश्च सम इति भावः । अत्रोपमा-
 लङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ९ ॥

द्वारे गुरवः कोषे शुकः सकाशे शिशुर्गृहे सख्यः ।
 कालासह क्षमस्व प्रिय प्रसोद प्रयातमहः ॥ १० ॥
 दधिकणमुक्ताभरणश्वासीत्तुङ्गस्थानार्पणमनोक्षम् ।
 प्रियमालिङ्गति गोपी मन्यश्चममन्यरैरङ्गैः ॥ ११ ॥
 दलितोद्देगेन सखि प्रियेण लग्नेन रागमावहता ।
 मोहयता शयनीयं ताम्बूलेनेव नीतास्मि ॥ १२ ॥

द्वारे इति । हे कालं विजम्बं न सञ्जते इति तथोक्तः तत्-
 सम्बुद्धौ हे प्रिय ! द्वारे गुरवः अगुरादय इति यावत्, कोषे गृह-
 स्मेति शेषः शुकः पञ्चविशेषः, सकाशे गभीरे शिशुः बालकः, गृहे
 सख्यः तिष्ठन्तीति शेषः, तस्मात् प्रसोद प्रसन्नो भव क्रोधं मा कुर्विति
 भावः, अहः दिनं प्रयातं गतप्रायमित्यर्थः । द्विवापगमे रजन्या ते
 मनोरथं सम्पादयिष्यामि इदानीं निरुपायां मां क्षमस्वति नायकं
 प्रति नायिकाया उक्तिः ॥ १० ॥

दधीति । गोपी गोपाङ्गना मन्यस्व दधिविबोडनस्य अमः
 तेन मन्यराणि क्लान्तानि तैः अङ्गैः दधिकणाः मन्यनलग्नदधिविन्दव
 एव मुक्ताभरणानि मौक्तिकहारा यत्र तद्योक्तौ तथा श्वासेन दधि-
 विबोडनजनितेन दीर्घेषेति भावः उत्तुङ्गौ यौ स्तनौ तयोर्दधेण
 मनोक्षं मनोहरं यथा तथा प्रियं कालम् आलिङ्गति । कथं आन्ताहं
 त्वया सह विहरामीति वादिनीं कार्श्वत् प्रति कालासहस्य प्रियस्यो-
 क्तिरियम् ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेनेति । हे सखि ! दलितः नाशितः उद्देगः अन्या-
 सङ्गादिजनितदुश्चिन्ता येन तयोक्तेन अन्यत्र दलितः खुशिक्षितः उद्देगः
 युवाकः यत्र तथोक्तेन लग्नेन आसङ्गेन अन्यत्र कण्ठलग्नेन रामम्
 अतुरागं कामावेशमिति यावत् अन्यत्र लौहित्यम् आवहता जनयता
 मोहयता मनो हरता अन्यत्र मोहं जनयता प्रियेण ताम्बूलेनेव
 शयनीयं शय्यां नीता स्मि । प्रियबद्धे न सखि अन्यत् विप्रय-

दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्ननया ।

हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्या व्यञ्जितव्रपया ॥ १३ ॥

दर्शितयमुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।

क्षिप्तहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ १४ ॥

दयितप्रार्थितदुर्लभमुखमदिरासारसेकसुकुमारः ।

व्यथयति विरहे वकुलः क्व परिचयः प्रकृतिकठिनानाम् १५

ज्ञानम् आधीदिति भावः । सखीं प्रति कस्याञ्चित् प्रियसङ्गसुखकथन-
मिदम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

दृष्टमिति । दृष्टं दयितं प्रियम् अदृष्टप्रायम् अदृष्टमिवेत्यर्थः ।
कृत्वा प्रकाशितौ स्ननौ यथा तथाभूतया व्यथानन्तरं व्यञ्जिता प्रक-
टिता व्रपा लज्जा स्ननप्रदर्शनजनितेति भावः यथा तादृश्या सत्या
मिथ्या निरर्थकं करेण हृदयं वक्षः ताडितम् आहतं, कथं मया
अनुचितं कृतमिति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्ति-
रियम् ॥ १३ ॥

दर्शितेति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! दर्शितः यमुनाया उच्छ्रायः
आधिक्यं श्यामत्वेनेति भावः यत्र तथाभूते नीलोत्पलनिभे इति
भावः, अन्यत्र दर्शितः यमुनाया उच्छ्रायः वृद्धिः हलाकर्षणादिति
भावः येन तथाभूते भ्रूविभ्रमभाजि कटाक्षशालिनि अन्यत्र कोपात्
भङ्गमिति तव नयने क्षिप्तहले चालितलाङ्गुले युधिष्ठिरं प्रति
कोपेन हस्तिनानगरध्वंसकरणाभिप्रायादिति भावः हलधरे बलदेवे
इव वलति चलति सति सर्वं पुरं नगरम् अर्जितं ज्ञाधीनोक्तं त्वयेति
शेषः । काञ्चित् कामिनीं प्रति कस्यचित् कामुकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

दर्शितेति । दयितेन प्रियेण प्रार्थितः तथापि दुर्लभः तेनापि
क्षेप्राप्य इति यावत् यः सुखमदिरासारः सुखमधुधारा ममेति भावः
तस्य सेकेन सुकुमारः सुकोमलः सञ्जातपुष्पपल्लवत्वादिति भावः शोकं

द्वित्रैरेष्यामि दिनैरिति किं तद्वचसि सखि तवांश्वासः ।
 कथयति चिरपथिकं तं दूरनिखातो नखाङ्गस्ते ॥ १६ ॥
 दयितस्य शीर्मीलितघर्मजलखलितचरणनखलाक्षे ।
 गर्वभरमुखरिते सखि तच्चिकुरान् किमपराधयसि ॥ १७ ॥
 दुष्टग्रहेण गेह्निनि तेन कुपुत्रेण किं प्रजातेन ।

जहाति वक्रलो मुखसीधुषिके इति कविसमयप्रसिद्धिः । वक्रुषः
 विरहे व्यथयति भानिति शेषः उद्दीपकत्वादिति भावः तथापि
 प्रकृत्या स्वभावेन कठिनानां काष्ठमयत्वादिति भावः परिचयः उप-
 कारज्ञानमिति यावत् क ? न कुत्वाप्यस्तीति यावत् प्रकृतिकठिनो
 अकतज्ञा इति भावः । विरहिरुष्याः सखीं प्रत्युक्तिः । अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ १५ ॥

द्वित्रैरिति । हे सखि ! द्वित्रैः दिनैः एष्यामि आगमिष्या-
 मोति तस्य तव कान्तस्य वचसि तव आश्वासः किम् ? नैवाश्वासः
 कर्तव्य इति भावः ते तव दूरनिखातः गाढं निहितः नखाङ्गः नख-
 क्षतचिह्नं तं तव कान्तं चिरपथिकं दीर्घप्रवासिनं कथयति सूचयति ।
 व्यथाधिक्येन सहसा अन्यासङ्कोचनया न करिष्यते इति दीर्घप्रवा-
 सिनां गम्भीरनखक्षतस्य कामशास्त्रीयत्वादिति भावः । तस्मात् त्वं
 निःशङ्का अन्यासङ्गं कुर्विति दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य कान्तस्य स्पर्शेन उन्मीलितम् उद्गतं यद्
 घर्मजलं सन्तोद्रेकादिति भावः तेन स्वाढिता च्युता चरणनखानां
 लाक्षा अलक्तकरसः यस्यास्तथाभूते गर्वभरेण गौरवातिरेकेण मुखरिते
 मुखरे अतिगौरविषीत्यर्थः सखि ! तस्य कान्तस्य चिकुरान् केशान्
 किं कथम् अपराधयसि दूषयसि ? पादप्रणतस्यापि दयितस्य केशान्
 आकर्षणीं काञ्चित् मानिनीं प्रति सख्याः परिहासोक्तिरियम् ॥ १७ ॥

दुष्टेति । हे गेह्निनि ! गृहस्वामिनि ! दुष्टः यहः आपहः
 यस्य तथोक्तेन दुर्विनीतेनेत्यर्थः अन्यत्र दुष्टवासो यहश्चेति तथोक्तेन

भोमेनेव निजं कुलमङ्गारकवत् कृतं येन ॥ १८ ॥

दर्शितचापोच्छ्रायैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसंजातैः ।

हीरैरभूपि वीरैरापत्स्वपि गम्यते नाधः ॥ १९ ॥

दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतासूत्रे ।

मुग्धे तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥ २० ॥

तेन कुपुत्रेण प्रजातेन उत्पन्नेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्ती-
त्यर्थः । येन पुत्रेण भोमेनेव भूमिद्युतेन मङ्गलेनेव निजं कुलम्
अङ्गारकवत् कृतं दग्धमन्वर्थः अन्यत्र अङ्गारक इति खनामवत्
कृतम् । तच्चात् कुपुत्रो न जायतामिति दुःशाबपुत्रविरक्तस्य स्मरस्य
उक्तिरिवम् । उपमाबङ्गारः ॥ १८ ॥

दर्शितेति । दर्शितः चापवत् इन्द्रधनुर्वत् उच्छ्रायः प्रभातिशयः
श्रीमन्त्यञ्च यैः तथोक्तैः तेजोवद्भिः प्रभापूर्णैः मानोन्नतैश्च सुगोत्र-
सञ्जातैः सुदु गोत्रः परितः गात्रं वंशश्च तत्र सञ्जातेः तदुद्भवैरित्यर्थः
हीरैः हीरकैः अभू, जलेषु अपि वीरैः न्यूरैः व्यापत्सु अपि अधः
न गम्यते विपन्ना अपि वीरा न नीचमाश्रयन्तीति भावः हीरकमण-
यश्च जले न निमज्जन्तीति हीरकपरीक्षा प्रसिद्धा । अत्र प्रस्तुतानां
वीराणामप्रस्तुतानाञ्च हीरकाणाम् अधोगमनरूपेकधर्मसम्बन्धात्
टीपकाबङ्गारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते
इति ॥ १९ ॥

दरेत । हे मुग्धे ! दरम् देवत्-निद्राणस्य सुग्धात्वात् नाति-
ष्कुटस्येति भावः स्मरस्य कामस्य तव मनसि स्थितस्येति भावः शिल्पेन
कोशलेन चातुर्येणेत्यर्थः निर्गता असौ तव दृष्टिः अर्जुनस्य यन्त्रेषु-
रिव शिल्पबाण इव मे मन अस्त्रं प्राणान् हन्ति नाशयति, यथा
अर्जुनशरः प्रक्षिप्तः लक्ष्यं भिनत्ति तथा तव दृष्टिसामिति निष्कर्षः ।
उपमाबङ्गारः । कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरिवम् ॥ २० ॥

दुर्गतगृहिणी तनये करुणाद्रा प्रियतमे च रागमयी ।

सुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥ २१ ॥

दुर्गतगेहिनि जर्जरमन्दिरसुप्तैव वन्दसे चन्द्रम् ।

वयमिन्दुवञ्चितदृशो निचुलितदोलाविहारिण्यः ॥ २२ ॥

दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्धेनैव मलिनतामिति ।

दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥ २३ ॥

दुर्गतेति । दुर्गतस्य दरिद्रस्य गृहिणी एतेन दुग्धक्रयेण तनय-
पात्रनं न सम्भ्रवीति ध्वन्यते । तनये शिशौ करुणाद्रा स्नेहवती
प्रियतमे च रागवती पतिप्रेमाकाङ्क्षन्ती चेत्यर्थः सुग्धा किञ्चिद्व्य-
सृष्टेति यावत् रताभियोगं सुरतार्थं कालेन कृतसद्योगं न मन्यते
नानुमोदते पतिसङ्केतन्यहानिशङ्कयेति भावः । न च प्रतिक्षिपति
न निवारयति च पतिसङ्कथाभिवाधादिति भावः ॥ २१ ॥

दुर्गतेति । हे दुर्गतगेहिनि ! दरिद्रकाले ! त्वं जर्जरं भद्रं
यत् मन्दिरं गृहं तत्र सुप्तैव शयितैव चन्द्रं वन्दसे सेवसे गृहा-
च्छादनस्य स्वानेषु स्वानेषु तृणोत्पादोनां राहित्यात् अहत्यानेनैव
चन्द्रं पश्यसीति भावः । वयं घनिगृहिण्य इति भावः निचुलि-
तायाम् आच्छादितायां दोषायां विहारिण्यः अतएव दन्दौ वञ्चिते
दृशौ वाचां तथोक्ताः आवरणाभ्यन्तरवर्तितात् चन्द्रं द्रष्टुं न शक्ता
इति भावः । त्वम् अनायासेनैव परपुरुषभोगसुखं करोषि न वय-
मिति काशाञ्चित् कामपि दुर्गतकामिनीं प्रत्युत्तिरियम् । अपस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ २२ ॥

दोषेति । दीपस्य दशा वृत्तिः, दशा वसाववस्थावामिलनरः । कुल-
युवतिः कुलीना कामिनी वैदग्धेनैव विशेषदग्धत्वेन चातुर्येण च मवि-
नतां अज्जहादिमत्त्वं पापित्वञ्च एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । दोषा-
च्छातुर्यजनिताकार्याणि रात्रयश्च गणिकायाः वेश्यायाः शशिकलाया-
चन्द्रकलायाश्च भूषायै शोभायै भवन्तीति शेषः । अनाप्रस्तुतप्रस्तु-

दीर्घगवाक्षमुखान्तर्निपातिनस्तरणिरञ्जयः शोषाः ।
 गृहरिनखा इव दानववक्षः प्रविशन्ति सौधतलम् ॥ २४ ॥
 दरतरलेऽक्षणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥ २५ ॥
 दुष्टसखीसहितेयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय नैदानीम् ।
 राकेव विष्टियुक्ता भवतीऽभिमताय निशि भवतु ॥ २६ ॥

तयोर्दीपदशाकुलवृत्तोस्तथा गणिकाशगिकलयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीप-
 कावहारः । कस्याश्चित् सख्याः कुलकामिनीं चातुर्येणाकार्य-
 करणोद्यतां प्रति उपदेशवचनम् ॥ २२ ॥

दीर्घेति । दीर्घगवाक्षस्य वातावनस्य मुखान्तरभ्यन्तरे निपातिनः
 निपातिताः शोषाः रक्षाः प्रातस्तनत्वादिनि भावः तरणिरञ्जयः
 सूर्याकिरणाः गृहरेः नरसिंहस्य नखाः दानवस्य चिरण्वकशिपोः
 वक्ष इव सौधतलं हस्याभ्यन्तरं प्रविशन्ति । उपनावहारः ॥ २४ ॥

दरेति । अधुना यास्यतं चित्तेश्च अङ्गुतेन लोकातीतेनेति
 भावः धनुषापि पुष्पमयेनेति भावः सच्च कुसुमं शरभूतमिति भावः
 आस्तां तिष्ठत न तेन किमपि प्रयोजनमिति भावः । दरतरले
 ईषद्वृद्धे वक्षसि चक्षुषि, दरोन्नते ईषदुन्नते स्तनाविर्भावादिति
 भावः वक्षसि, दरहसिते मन्दहांसनि सुखे च तवेति सर्वत्र बोध्यं ।
 सति स्मरः कामः वीरः । त्वं स्मरस्य जनद्विजयसाधनमन्त्रं नाम्बत्
 तस्य प्रयोजनमिति काश्चित् सुगवां प्रति कस्याश्चित् काष्ठवक्षस्य कस्या-
 श्चित् सख्या वा उक्तिरित्यम् ॥ २५ ॥

दुष्टेति । दुष्टा वा सखी तथा सञ्जिता तत्सङ्गिनीत्वर्थः दवं
 पूर्णेन्दुरिव सुखम् कान्यत् पूर्णेन्दुरेव सुखं यस्यास्तथाभूता कामिनी
 विष्टियुक्ता विष्टिभद्रायुता राकेव पौर्षेमाद्येव इदानीं दिवसे इति
 भावः भवतः सुखाय न निशि रक्षन्त्याम् अभिमताय मनोरथपूरणाने-

दक्षिते पलाशपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती कुपिते ।
निभृतनिभासितवदनी हलिकवधूदेवरौ हसतः ॥ २७ ॥
दीप्यन्तां ये दीप्यै षटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेजः स्रविनाशाय तु नृणां दृष्टानामिव लघूनाम् ॥ २८ ॥

धकारादिः ।

धूमैरशु निपातय इह शिखया दहन मलिनयाङ्गारैः ।
आगरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि ॥ १ ॥

सर्वः भवत् । उपमाङ्कारः । नायकं प्रति तत्सख्या वचन-
मिदम् ॥ २६ ॥

दक्षित इति । पलाशपुञ्जे पलाशराशौ दक्षिते इतस्ततः
विच्छिन्ने सति कुपिते गृहपते दक्षिणे इति वात् वृषभं परि-
भवति ताडयति सति निभृतं गुप्त्रं यथा तथा निभासितं परस्पर-
व्यञ्जितं वदनं याभ्यां तथाभूतौ सन्तौ हलिकवधूदेवरौ हलिकव-
धूदेवतेर्बधूभाष्यां तस्या देवस्य हसतः कासं कुरुतः आवाभ्यां
पलाशपुञ्जोपरि सुरतक्रीडायां कृतायां पलाशपुञ्ज इतस्ततो विच्छिन्नः,
तदज्ञात्वा अयं मूर्खः वृषभं निरपराधं ताडयतीति भावः । अस्मा-
द्वित् कामपि प्रति व्यभिचारिण्योर्यूनोर्व्यापारकथनमिदम् ॥ २७ ॥

दीप्यन्तामिति । ये मणयः रत्नाणि च वीरपुरुषाश्च दीप्यै
दीप्तिप्राप्तये षटिताः निर्मिताः विधात्तेति शेषः ते दीप्यन्तां दीप्तिं
प्राप्नुवन्तु तु किन्तु लघूनां क्षुद्राणां नृणां मानवाणां दृष्टानामिव
तेजः स्रविनाशाय आत्मविनाशार्थमेव । उपमाङ्कारः ॥ २८ ॥

धूमैरिति । हे दहन ! त्वं धूमेः अशु तवनसर्वं निपातय.

धय निधेहि गच्छतु रजनी सोऽप्यसु सुमुखि सोऽकण्ठः ।
 प्रविश हृदि तस्य दूरं क्षणधृतमुक्ता स्मरेषुरिव ॥ २ ॥
 धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहितार्याः ।
 द्रष्ट्यामि मदवलीकद्विगुणाशु वपुः पुरहारि ॥ ३ ॥

शिक्षया दृष्ट मञ्जीकृत्, अङ्गारैः मलिनय नास्मिन् जनय, तदपि
 तथापि दुर्गतमृद्धिषी दरिद्रकामिनी शिशिरनिर्गम शीतरजन्वां त्वां
 जागरविष्यति गात्रावरणाभावेन शीतलाणार्थं दुःखिनी नारी अस्मिन्
 प्रज्वाल्य रात्रिं यापयतीति भावः । कञ्चित् नायकं श्लेषदायिनं
 प्रति कश्चाञ्चित् नायिकासख्यास्तां कथमपि सा त त्यज्यतीति वचन-
 निदम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

धैर्यमिति । हे सुमुखि ! धैर्यं निधेहि अवलम्बस, रजनी
 गच्छतु, सोऽपि तव नायक इत्यर्थः सोऽकण्ठः उत्सुकः रात्रिर्गता
 तवसकाशमहं न गतः सा किं मनसि करोतीति चिन्ताकुल इति भावः
 अस्तु भवतु । क्षणं धृता पश्चात् मुक्ता त्वक्ता स्मरस्य कामस्य इषुरिव
 शर इव तस्य कान्तस्य हृदि दूरम् अत्यन्तं प्रविश । एवञ्च काम-
 शरार्त्तः स त्वयि अत्यन्तासक्तिं करिष्यतीति सख्या नायिकां प्रत्युक्ति-
 रिवम् । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

धवलेति । अलकैः पूर्णकुल्लैः पिहिते आहृते अस्मिन् नयने
 यस्यास्तथाभूतायाः प्रोषितभर्तृकायाः संस्कारनिषेधादिति भावः ।
 प्रियाया इति शेषः धवलानि शुद्धाणि पुराणत्वादिति भावः नख-
 लक्ष्माणि नखलक्षतानि यत्र तथाभूतं दुर्बलं क्षीयं विरहादिति भावः
 अकलितनेपथ्यम् अटङ्गीतालङ्करणं मम अश्लोकात् दर्शनात् द्विगु-
 णानि अश्रूणि यस्य तादृशं पुरहारि षट्शहारि उपस्थितमिति शेषः
 औत्सुक्यादिति भावः वपुः शरीरं द्रष्ट्यामि ? सखायं प्रति नायकस्य
 प्रवासिन आशंसननिदम् ॥ ३ ॥

धर्मरन्ध्रेऽप्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति ।
काकानामभिषेकेऽकारणतां वृष्टिरनुभवति ॥ ४ ॥

नकारादिः ।

नीरावतरणदन्तुरसैकतसम्भे दमेदुरैः शिशिरे ।
राजन्ति तूलराशिस्थूलपटैरिव तटैः सरितः ॥ १ ॥
निजकायच्छायायां विश्रम्य निदाघविपदमपनेतुम् ।
वत विविधास्तनुभङ्गीर्मुग्धकुरङ्गीयमाचरति ॥ २ ॥

धर्मरन्ध्रे इति । असताम् असाधूनां धर्मरन्ध्रे धर्मकार्य-
करणोद्यमेऽपीत्यर्थः कार्ये कृते किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । पर-
हिंसा एव प्रयोजिका भवति परहिंसार्थमेवासाधवः धर्मकतुतिव-
नीति भावः । तथाहि काकानां अभिषेके ज्ञाने सति वृष्टिः असा-
रणताम् अहेतुताम् अनुभवति वृष्टिर्न भवतीति भावः । काकज्ञाने
वृष्ट्यभाव इति वृष्टानां प्रसिद्धिरनुसन्धेया । विशेषेण सामान्यसम-
र्चनरूपोऽर्थान्तरव्यासः ॥ ४ ॥

भीरेति । नीराणां जलानाम् अवतरण्येन क्रमशो स्नासित्वर्थः
दन्तुरम् उद्धतानतं वत् सैकतं तस्य सम्भेदेन सङ्गेन मेदुरैः क्षिण्वैः
तूळानां कापासानां राशिः समूहो येषु तादृशैः स्थूलपटैरिव तटैः
सरितः नद्यः शिशिरे राजन्ति शोभन्ते । तथाच शिशिरे शीत-
वाह्युद्योगान्यजनानमनशङ्काभावद्योतनात् तटानां स्थूलपटसाम्येण
शीतवायुप्रवेशाभावव्यङ्गनात् सङ्घेतस्त्वाममेतदिति कस्याचित् नादिकी
प्रति वचनसिद्धम् ॥ १ ॥

निजेति । इयं मुग्धकुरङ्गी मूढा मूढी निदाघविपदं योज्यसत्ताव-
नित्यर्थः अपनेतुं दूरीकर्तुं निजकायच्छायायां अशरीरच्छायायां

न हसन्ति जरठ इति यद्वक्त्रवपनिता नमन्ति नन्दमपि ।

सखि स यशोदातनयो नित्यं कन्दलितकन्दर्पः ॥ १ ॥

नीता स्वभावमर्पितवपुरपि वास्यं न कामिनी त्यजति ।

हरदेहार्धप्रयिता निदर्शनं पार्वती तत्र ॥ ४ ॥

नागरभोगानुमितस्त्रबधूसौन्दर्यगर्वतरलस्य ।

विश्वस्य वत खेदे विविधा नानाप्रकाराः तनुभङ्गीः शरीरचेष्टाः व्याचरति करोति । यथा निजशरीरच्छायायां विश्रामे पीड्यसन्तापस्थानिहसिः तथा पतिषङ्गे अदनसन्तापस्थानिहसि रूपनायकान्तरपङ्कजं विधेवमिति कस्याचित् कामपि नायिकां प्रत्युत्क्रियम् । अपस्तुत-प्रसंकावहारः ॥ २ ॥

नेति । हे सखि ! यत् यतः स यशोदातनयः कृष्णः नित्यं प्रतिदिनं कन्दलितः वर्द्धितः कन्दर्पः कामो येन तथामृतः, अतएव वक्त्रवपनिताः गोप्यः नन्दं जरठः दृढः रसानभिन्न इति यावत् इति कृत्वा न हसन्ति प्रसुत तमपि प्रणमन्ति । कारणगुणाः कार्यगुणकारभन्त इति न्यायात् यदा तनय एतादृशरसिकस्तदा तत्पितृ-स्वधात्वमिति भावः । दयितानुरागे कर्तव्ये तद्गुरवोऽपि माननीयाः सन्तोष्याद्येति कस्याचित् काचित् प्रत्युत्क्रियम् । अपस्तुत-प्रसंकावहारः ॥ ३ ॥

नीतेति । स्वस्य आत्मनः भावं धर्मं नीता प्रापिता ज्ञानुद्धयी-कृतेत्यर्थः । तथा अर्पितवपुः दत्तशरीरापि कामिनी वास्यं प्रातिभूत्वं वामप्रागवर्चित्वञ्च न त्यजति, तत्र तस्मिन् विषये स्त्रीणां वास्यं अहृद्यहृद्ये इति भावः हरस्य देहाद्धैन प्रयिता हरेणार्धाङ्गीकृतेति भावत् पार्वती गौरी निदर्शनं दृष्टान्तः । स्त्रियो विविधोपचारेण विविधा अपि विक्रियन्ते तस्मात्ताः यत्रतः संरक्षणीया इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्पनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नागरेति । नागरः जलरसमन्वी यो भोगः स्रक्चन्दनाद्युप-

निपतति पदं न भूमौ ज्ञातिपुरस्तन्नुवायस्य ॥ ५ ॥

निपतति चरणे कोणे प्रविश्य निशि यन्निरीक्षते कस्यत् ।

सखि स खलु लोकपुरतः खलः स्वगरिमाणमुद्भिरति ॥ ६ ॥

न विमोचयितुं शक्यः क्षमां महात्मोचितो यदि कथञ्चित् ।

मन्दरगिरिरिव गरलं निवर्तते ननु समुत्थाप्य ॥ ७ ॥

भोग इत्यर्थः तेन अनुमितं यत् 'रुवधूसौन्दर्यं' यतोऽयं नागरः सुख-
भोगरतः ततोऽस्य भाव्यां अवश्यमेव सुन्दरी भवितुमर्हतीत्यनुमान-
मिति भावः । तेन यः गर्वः अङ्गहारः तेन तरुणस्य चपलस्य
अस्त्रियस्य तन्नुवायस्य कुविन्दस्य पदं ज्ञातीनां पुरः अयतः भूमौ
न निपतति । यतोऽयं भाव्यांवाः सौन्दर्येण गर्वितः नाहुरागेषु, ततो-
ऽस्य भाव्यांवां त्वयासक्तव्यम् एतज्जातीयपुरुषाणां धरदुरवेच साहू-
नाभीगे न विरक्तिरिति कञ्चित् कामुकं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ५ ॥

निपततीति । निशि रात्रौ कोणे दृष्टोति शेषः प्रविश्यं
तस्मात्तत् आत्मगोपनेन स्थित्वेति भावः चरणे समेति शेषः निपतति
अनुदृष्टतामयं जन इति धिचेति भावः कः तत् निरीक्षते पश्यति ?
तस्य तथाचरणं नाहं गच्छामीति भावः हे वखि ! अहो यतः स
खलः दुर्जनः लोकानां पुरतः अयतः स्वस्य गरिमाणं गौरवम् अङ्ग-
भेताहक् सुखवान् यदियं सुन्दरी नां कामयते इत्येवंरूपम् उद्भिरिति
कथयति । तस्मात्तेन यद्वृत्तिर्न विधेयेति कस्याचिद् वखी वदु-
बोजनकारिणीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६ ॥

नेति । महान् जनः यदि कञ्चित् क्षमां शक्तिं प्रविषीत्
कोषितः स्नाजितः स्नादिति शेषः तदा मन्दरगिरिरिव विषोषयित्
न शक्यः ननु गरलं इवाहलं समुत्थाप्य निवर्तते ननु याच्यति इव ।
अहान्तः प्रावेशे न कृष्यन्ति, कोणे जते तु भूयानमर्थं उत्पद्यते इति
भावः । उपमाचङ्कारः ॥ ७ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्वल्पितेऽनर्थावहं समान्वयति ।

सम्भवदन्यगतिः कः संक्रमकाष्ठं दुरीशं च ॥ ८ ॥

निजपदगतिगुणरञ्जितजगतां करिणां च सत्कवीनां च ।

वहतामपि महिमानं शोभायै सञ्जना एव ॥ ९ ॥

गोक्षपते न खेहं हरति न निर्वाति न मलिनो भवति ।

तस्योज्ज्वलो निशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव ॥ १० ॥

नियतैरिति । सम्भवन्ती अस्या मतिरुपायो यद्य तद्याभूतः
अन्वोपायवानित्यर्थः कः नियतैः सन्दं सन्दं निर्हितैः निर्धारितैश्च
पदैः चरन्निष्कारैः काव्यैश्च निषेव्यं गन्धम् आराधनीयञ्च स्वल्पिते
पदस्युत्तौ लुटौ च अनर्थावहम् अनिष्टकरं संक्रमकाष्ठं पारमभनायै
कुलोपरिस्थापितं काष्ठमित्यर्थः दुरीशं दुष्टप्रभुञ्च समान्वयति ? अत्र-
वन्वते ? न कोऽपीत्यर्थः । प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा पदार्थयोः
संक्रमकाष्ठदुरीशयोरेकधर्मसम्बन्धात् तल्लययोगितालङ्कारः । तदुक्तं
इत्येव । पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्मोभि-
सम्बन्धः स्यात्तदा तल्लययोगितेति ॥ ८ ॥

निर्जति । सञ्जनाः साधव एव निजपदानां सपरिधानां
सुवन्वतिकल्पनाञ्च गतिः विज्ञेयः अद्यायद्यं विन्यासश्च एव गुणः
धर्मविशेषः तेन रञ्जितानि सन्तोषितानि जगन्ति यैः तद्योक्तानाम्
अतएव महिमानं महत्त्वं गौरवञ्च वदतामपि स्वत इति शेषः
शोभायै गौरवप्रकाशयत्यर्थः भवन्तीति शेषः । अत्राप्युक्तानां
करिणां प्रस्तुतानां कवीनाञ्चैकधर्मसम्बन्धात् टीपकाङ्कारः ॥ ९ ॥

नेति । रत्नप्रदीप इव तस्य प्रियस्येति शेषः प्रेमा प्रसन्नः न
उत्तमते न सन्नापवतीत्यर्थः, खेहम् आर्द्रभावं तैलञ्च न हरति न
मलिनकति न मासवति च, न निर्वाति न निवर्तते न मल्यति च, न
सन्निः न कालुष्यमापद्यते न कञ्जवादिदुष्प्रं सद्यं जनयति च, प्रस्तुत

निहितान्निहितानुष्कृति नियतं मम पार्थिवानपि प्रेम ।

भ्रामं भ्रामं तिष्ठति तत्रैव कुलालचक्रमिव ॥ ११ ॥

निर्भरमपि सम्भुक्तं दृष्ट्या प्रातः पिबन्न दृष्यामि ।

जघनमनंशुकमस्याः कोक इवाशिशिरकरविष्वम् ॥ १२ ॥

निविडघटितोरुयुगलां श्वासोत्तब्धस्तनार्पितव्यजनाम् ।

तां स्निग्धकुपितदृष्टिं स्मरामि रतनिःसर्हां सुतनुम् ॥ १३ ॥

निशि निशि प्रतिरात्रम् उज्ज्वलः उत्कृष्टदीप्तिशाखी भवतीति शेषः ।

उपमाबद्धारः । सखीं प्रति नायिकायाः पत्न्युरागजघनमिदम् ॥१०॥

निहितानिति । मम प्रेम कुलालचक्रमिव कुम्भकारस्य कुम्भा-
दिनिर्माणमाधनं चक्रमिव निहितान् निहितान् पुनः पुनः सख्यादि-
प्ररोचनवा मनसि प्रवेशितान् स्वस्योपरि स्थापितांश्च पार्थिवानपि
राशोऽपि पृथिवीविकारान् घटादींश्चापि उज्ज्वलति त्वजति, किन्तु
भ्रामं भ्रामं पुनः पुनः भ्रान्त्वा तत्रैव तस्मिन्नेव जने स्थाभिमतं इति
भावः स्वस्थाने च तिष्ठति । को मे अभिमतः प्रियः स्थादिति बहु-
पथ्यांलोचनया स एव मे प्रेषयानिति व्यवधारितः । नाम्बसहं कावये
इति कथाचित् सखीं प्रत्युच्यते । उपमाबद्धारः ॥ ११ ॥

निर्भरमिति । कोकश्चक्रवाकः आशिशिरकरविष्वमिव सूर्य-
जगल्लमिव अस्याः कान्तायाः निर्भरम् अत्यर्थं सम्भुक्तमपि व्यनंशुकं
विषसनं जघनं कटिपुरोभागं दृष्ट्वा प्रातः पिबन् सादरं पश्यन्निवर्षः
न दृष्यामि न परितृष्यामि, प्रातरित्वनेन रतविरतावपि तद्दर्शने
शतादृशीच्छा किञ्च वक्तव्यं रतकाल इति ध्वन्यते ; रात्रौ चक्रवाकायां
विरहस्य प्रसिद्धेः सूर्य्यावस्वदर्शने तेषां नितरां परितोष इति बोध्यम् ।
उपमाबद्धारः । सखीं प्रति नायकस्य नायिकासक्तिवर्षनमिदम्
॥ १२ ॥

निविडेति । निविडं गाढं यथा द्रव्या दृष्टितं संबोजितम्
अस्युगलं यथा तपोज्ञां, श्वासेन विपरीतरतजनितेन दीर्घनिःश्वसेने-

निर्गुण इति ऋत इति च द्वानिकायांभिधायिनी विद्धि ।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥ १४ ॥

निजसूक्ष्मसूक्ष्मलम्बी विलोचनं तरुण ते क्षणं हरतु ।

अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥ १५ ॥

त्वर्थः असन्धयोः सन्धितयोः स्तनयोः अपि तं सञ्चालितं व्यजनं
तादृष्टन् यथा तथाभूतां, स्निग्धा प्रेमाङ्गी कुपिता रतहोत्रप्रदानात्
मां प्रतीति भावः इष्टिर्यस्यास्तादृशी, रतनिःसङ्गां सुरतव्यापारेण
अवशम् अलसामिति यावत् तां सुननुं सुन्दरीं अरानि । प्रोषितस्य
सङ्गायं पति कान्ताष्टकथनमिदम् ॥ १२ ॥

निर्गुण इति । न सन्ति गुणाः शीलमौन्द्यांढयः यस्य तथोक्तः
निर्गुण इति ऋत इति च द्वौ शब्दावित्त्वर्थः एकं समम् अर्थम् अभि-
धत्त इति तथोक्तौ विद्धि जानीहि । तथाहि गुणशून्यं मौर्वीरहितं
धनुः पश्य अवबोक्य, इह जगति तन् धनुः निर्जीवं ध्यारहितं
जीवनरहितञ्चेति ध्वनिः शंसन्ति कथयन्त लोका इति शेषः, जीवा
ज्या शिञ्जनीत्वपीति कोषः । तस्मात् निर्गुणजीवनं मरणमिति
भावः । कस्यचित् कमपि प्रति उपदेशवचनमिदम् । विशेषेण सामा-
न्यसमर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

निजेति । हे तरुण युवक ! निजेन स्त्रीकीयेन सूक्ष्मेण सूक्ष्मेण
अन्वते इति तथोक्तः अयं पुरतः अयतः दृश्यमान इति शेषः मर्कटः,
बुता जूता स्त्री तन्तुवायोर्षनाभिमर्कटकाः समा इत्यमरः । उद्गृह-
होतं वडिशं येन तथाभूतः, वडिशं मत्स्यबन्धनमित्यमरः । कर्कट इव
कुलीर इव, स्यात् कुलीरः कर्कटक इत्यमरः । ते तव विलोचनं
नवनं क्षणं हरतु, एनं क्षणं पश्येति निष्कर्षः । यथा अतिशुद्ध-
कीटोऽपि स्वकौशलेन सूक्ष्मं निर्माय तत्रावलम्बमानः स्वकार्यं साध-
यति, त्वं महाप्राणी सुचतुरोऽपि मत्स्यकृतिं स्वचातुर्येण कर्तुं
यत्नञ्चेति भावः । नाविकाया नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

नागरं गीतिरिवासी ग्रामस्थित्यापि भूमिता सुतनुः ।
 कस्तूरी न ऋगोद्गरवासवशाद्विस्त्रतामेति ॥ १६ ॥
 नखलिखितस्तनि कुरवकमयष्टे भूमिलुखितविरसाङ्गि ।
 हृदयविदारणनिःसृतकुसुमास्त्रशरेव हरसि मनः ॥ १७ ॥
 नीता लघिमानमियं तस्यां गरिमाणमधिकमर्पयसि ।
 भार इव विषमभार्यः सुदुर्बहो भवति गृहवासः ॥ १८ ॥

नागरेति । हे नागर ! नगरवासिन् रसिकेत्यर्थः अथो सुतनुः
 शुभाङ्गो गीतिरिव सङ्गीतमिव ग्रामस्थित्यापि पञ्चोनिवासेऽपि अत्यन्त
 ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समान्त्रय इत्युक्तवचनः तत्र
 स्थित्यापि तदनुसरण एवेत्यर्थश्च भूमिता शोभिता । तथाहि कस्तूरी
 ऋगनाभिः ऋगाणाम् उदरे वामः अवस्थितिः तद्वशात् विस्त्रतां
 दुर्गन्धतां न एति न प्राप्नोति । दृष्टान्तावङ्कारः । कमपि युवानं
 ग्रामीण्येयं न रसिकेति वादिनं नायक प्रति नायिकासख्या अङ्गि-
 रियम् ॥ १६ ॥

नखेति । नखैः लिखितौ स्तनौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, कुरवकमयं
 कुरवकपुष्पचरुं पृष्ठं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, भूमौ लिखितानि लुठितानि
 विरसानि शुष्काणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे रसि ! हृदय-
 विदारणात् परं निःसृताः निर्गताः कुसुमास्त्रस्य कामस्य शरा यस्याः
 तादृशीव मनः हरसि मनःप्रीतिं जनयतीत्यर्थः । कुरवककुसुम-
 शय्यादां सुरतक्रीडया पृष्ठे तत्पुष्पसङ्गात् स्तनयोर्नखक्षतार्पणात्
 सुरतमर्दने भूमिलुण्ठनाच्च शरविद्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सख्या नायिकां
 नायकसकाशात् सम्भोगानन्तरभागतां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १७ ॥

भीतेति । इयं कान्ता लघिमानम् अगौरवमित्यर्थः नीता
 प्रापिता तस्यां कान्तायाम् अधिकं गरिमाणं गौरवम् अर्पयसि ।
 अतस्ते तव विषमे परस्परं विरुद्धे भार्ये यस्तु तथाभूतः गृहवासः
 भार्यस्य विषमभार्यः विषमं यथा तथा पृतः भार इव सुदुर्बहः

न च दूती न च याञ्जा न चाञ्जलिर्न च कटाक्षविशेषः ।

सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ १९ ॥

निशि विषमकुसुमविशिखप्रेरितयोमौनलब्धरतिरसयोः ।

मानस्तथैव विलसति दम्पत्योरशिखिलग्रन्थिः ॥ २० ॥

निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय ।

निर्भोकं च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषं च वारबधूः ॥ २१ ॥

अतिशयेन बोद्धुमशक्यः वदति । तस्मात् सर्वासु भाव्यासु सगरागः
कर्त्तव्य इति कस्याचित् कमपि प्रत्युपदेशवचनम् । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

न चेति । हे सखि ! सौभाग्यमानिनां सुभगम्भन्यानां नाय-
कानां कचग्रहः केशस्यार्धः केशकर्पणं वा प्रथमम् अभियोगः आक्र-
मणम् अनुरागप्रदर्शनमिति भावः, तेषां दूती न च, याञ्जा प्रार्थना
न च, अञ्जलिः करद्वययोजनं न च, कटाक्षविशेषश्च न च । सुभ-
गानां नायकानां दूत्यादिषु प्रयोजनं नास्ति, स्वत एव नायिकास्तेषां
प्रेम्ण्य यतन्ते इति भावः ॥ १९ ॥

निशोति । निशि रात्रौ विषमेषु दुःसङ्घेन कुसुमविशिखेन
कामेन प्रेरितयोः रताथैः नियुक्तयोः अतएव अगत्या मौने तृष्णी-
न्धावेऽपि मानवशादिति भावः लब्धः रतौ सुरतव्यापारे रसो-
ऽनुरागो याभ्यां तथाभूतयोः मौनेन रतिं कृतवतोरिति भावः
दम्पत्योः युवयोः अशिखिलः अलघुरित्यर्थः पान्थर्यस्य तथाविधः
मानः तथैव पूर्ववदेव विलसति स्फुरति । मानिनावपि कामावेश-
वशात् मौनभावेन सुरतं चक्रतः, परं मानः पूर्ववदेव स्थित इति
भावः । कामावेशातिशयो मान्नेन न निवार्यत इति भावः ॥ २० ॥

निजेति । भुजङ्गी सर्पौ वारबधूश्चैव निजगात्रेषु निर्विशेषं
निजगात्रभिन्नमित्यर्थः यथा तथा स्थापितमपि स्वशरीरांशत्वेन
खलितमपि यत्नेन दर्शितानुरागमपि चेति भावः निर्भोकं कञ्चु कञ्चु
द्वेषश्च अखिलं वसणं वारं रसं धनञ्च आदाय मुञ्चति त्यजति ।

मृत्पत्रमघमांश्च सुखसि कञ्चैव कञ्चुकं सुतह ।
 मकरन्दोदकमुष्टं मदनधनुर्वह्निरिव चीलम् ॥ २२ ॥
 नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।
 प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥ २३ ॥
 न निरूपितोऽसि सख्या नियतं नेत्रत्रिभागमात्रेण ।
 हारयति येन कुसुमं विमुखे त्वयि कण्ठ इव देवे ॥ २४ ॥

वधा सर्पो निर्मोक्षम् असारं त्यजति तथा वारवनिता मृच्छीतसर्वस्वम्
 असारं पुष्टं त्यजति तस्मात् वाराकृनायाभासक्लिने विधेयेति कस्य-
 चित् सखायं तदासक्तं प्रत्युपदेशवचनमिदम् । दीपकाण्डकारः ॥ २१ ॥

मृत्पत्रेति । हे सुतह ! सुभाङ्ग ! मदनस्य कामस्य धनुर्वह्निरिव
 धनुर्वह्नेव मकरन्दोदकेन पुष्परसवारिणा जलं चोत्तं स्थावरणं, त्वं
 मृत्पत्रमेष यो धर्मः खेदः तेन आर्द्रं क्षिप्तं कञ्चुकं नात्रावरणं
 कञ्चुकेण क्लेशमुद्येति यावत् सुखसि त्यजसि । सुरतश्रमे त्वया किं
 क्लिबते इति न जाने इति सख्या नायिकं नर्तकीं प्रति परिहा-
 योक्तिः । उपमाकाण्डकारः ॥ २२ ॥

नाहमिति । हे सुतह ! त्वम् अशीला दुःशीला वा प्रचण्डम्
 उपं चरितं यस्यास्तीयाभूता वा इति न अहं वदामि, त्वं किन्तु मम
 हृदयस्य प्रेमस्वभावेन प्रीतिस्वभावेन तवोपरि मम प्रीतिरस्तीति
 हेतोरिति भावः सुलभं भयम् उदयति जावते त्वदावरणं इहेति
 शेषः । तस्मात् सावधानया परपुष्टयेण सह व्यवहर्त्तव्यमिति सख्या
 नायिकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २३ ॥

नेति । सख्या नेत्रत्रिभागमात्रेण कटाक्षेष्वेत्थं नित्यं केशं न
 निरूपितः अयत्नोक्तिः अस्ति, येन देवे इव त्वयि विमुखे तट-
 नहुरानिच्छति भावः इति कण्ठे कुसुमं पुष्पं पुष्पमाहामिति यावत्
 कण्ठपदसामर्थ्यादिति भावः हारयति त्वाजयति सख्या इति शेषः
 त्वदप्राप्त्या सख्यं तत्सख्यैर्नेऽपि दण्डाराहित्यादिति भावः । देवे

नखदशनमुष्टिपातैरदयैरालिङ्गनैश्च सुभगस्य ।

अपराधं शंसन्त्यः शान्तिं रचयन्ति रागिण्यः ॥ २५ ॥

न गुणे न लक्षणेऽपि च वयसि च रूपे च नादरो विहितः ।

त्वयि सौरभेयि घण्टा कपिलापुत्रीति बद्धेयम् ॥ २६ ॥

निष्कारणापराधं निष्कारणकलहरोषपरितोषम् ।

सामान्यभरणजीवनसुखदुःखं जयति दाम्पत्यम् ॥ २७ ॥

इत्युपमानेन त्वद्वैभवं देवमातकूल्यमिति ध्वन्यते । तस्मात्
नितरां त्वयावेशितचित्ता सा नोपेक्षणीयेति सख्या नायकं प्रत्युक्ति-
रियम् । उपमाबह्वारः ॥ २४ ॥

नञेति । रागिण्यः अतुरागवत्यः कान्ताः सुभगस्य वल्लभश्च
अपराधं कथं त्वया इयतो दिवसानु मयि उपेक्षितं वा कथं तत्र
नतन्त्रित्वेवमादिकं दोषं शंसन्त्यः वदन्यः सत्यः नखदशनमुष्टिपातैः
नखाघातैः दन्ताघातैः मुष्टिप्रहारैश्चेत्यर्थः तथा अदयैः गाढैः आलि-
ङ्गनेः शान्तिं कोपोपशमं रचयन्ति कुर्वन्ति । अत्यतुरागिणीनां सुखा-
नामयमेव सभाव इति कदाचित् तथा प्रहृतस्य सखायं कथं त्वमनवा
ताडित इति पृच्छन्तं प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

नेति । हे सौरभेयि ! सुरभिकन्ये ! गुणे बद्धदुग्धवत्त्वादिके
कलाकौशले च न, लक्षणे शुभचिह्ने सासुद्रोक्ते इति शेषः न, वयसि
यौवने न, रूपे सौन्दर्यादौ च न तवेति सर्वत्र योज्यम् आदरः
निर्दिष्टः कृतः, गुणादिवत्त्वात् त्वं नादतेत्यर्थः त्वं कपिलायाः तदाख्य-
प्रशंसनीयायाः गोः पुत्रीति हेतोः त्वयि इयं घण्टा बद्धा । तत्र
बद्धुञ्चप्रसूततया तेन त्वं ऋणीता न तु गुणादिमत्तया, तस्मात्
क्षिमिति नर्वाभावञ्चवेति कामपि प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अप-
स्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २६ ॥

निष्कारण्येति । निष्कारण्यः अहेतुकः अपराधो यत्र तपोक्तं,
निष्कारण्यः कथञ्चः रोषः परितोषश्च यत्र तथाभूतं तथा सामान्यं

न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयोन्नापैषि वितनुषे बाभाम् ।
 त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविशिखफल्बिकेव ॥ २८ ॥
 नाधेति परुषमुचितं प्रियेति दासेत्यनुग्रहे यत्र ।
 तद्दाम्पत्यमितोऽन्यन्नारी रज्जुः पशुः पुरुषः ॥ २९ ॥
 निहितायामस्यामपि सैवैका मनसि मे स्फुरति ।

साधारणं मरणजीवनयोः सुखं दुःखञ्च यत्र तथाविधं दाम्पत्यं स्त्रीपु-
 न्भावः स्त्रीपुरुषपरितं वा लभति ॥ २७ ॥

नेति । हे प्रिये इत्यध्याहार्यम् । त्वं कराभ्यां न प्राप्यसे
 त्वां हस्ताभ्यां न प्राप्नोमीत्यर्थः, किन्तु हृदयात् न अपैपि अप-
 गच्छसि त्वं मम हृदये वर्त्तसे इत्यर्थः, सततं त्वां करामीति भावः,
 अतएव बाधं विरहयन्त्रणां वितनुषे विश्चारायसि ददासीत्यर्थः ।
 तस्मात् त्वं मम भग्नः सन् अवस्थितः कियदंशेनेति भावः यः कुसुमा-
 युधस्य कामस्य विशिखः शरः तस्य फल्बिकेव अपमिव अधीति शेषः ।
 विशिखफल्बिका हृदयनिहिता भग्ना चेत् कराभ्यां निष्कृष्टं न शक्यते
 छत्रां हृदयात् न अपगच्छति पीडां ददाति च तद्वत् त्वमिति
 निष्कर्षः । उपमाबह्वारः । कश्चिद् नायकस्य सकृत्सतप्रसवां
 ततो दुर्लभां ततश्च कथञ्चित् प्राप्तं कामपि नायिकां प्रसूक्ति-
 रिवम् ॥ २८ ॥

नाधेति । यत्र दाम्पत्ये नाध इति सम्बोधनमिति शेषः परुषं
 निष्ठुरं प्रिय इति सम्बोधनम् उचितम् उपयुक्तम् अनुरूपमित्यर्थः,
 दास इति सम्बोधनम् अतुष्टः असेवकत्वेनाङ्गीकारादिति भावः
 तत् दाम्पत्यं जायापतित्वं तत्पटवाच्चमिति भावः यत्र दाम्पत्ये
 नारी रज्जुः पशुः पशुः प्रेक्षवहिर्भावादिति भावः तत् दाम्पत्यञ्च
 इतः पूर्वोक्तात् अन्यत् अपरम् । यथा रज्जुवद्गः पुरुषः सततं
 स्त्रेणसहभवति तथा तादृशं दाम्पत्यं क्लेशायेति भावः ॥ २९ ॥

निहितायामपि । अस्यां कान्तायां निहितायामपि सततोऽपि

रेखान्तरोपधानात्पद्माक्षरराजिरिव दयिता ॥ ३० ॥
 निधिनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता ।
 लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ३१ ॥
 निहितार्थलोचनायास्त्वं तस्या हरसि हृदयपर्यन्तम् ।
 न सुभग समुचितमीदृशमङ्गुलिदाने भुजं गिलसि ॥ ३२ ॥
 नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्त्वा ।

शेषः शैव एका दयिता प्रिया मे मम मनसि रेखान्तरेषु उपधानात्
 विन्वासादित्यर्थः पद्माक्षरराजिरिव स्फुरति राजते । रेखासु
 रेखासु विन्वस्ता अक्षरपरिष्कारेण मनोहारिणी तथा सा नायिका
 मम मनो हरति नेयमिति पूर्वप्रणयिनीसमासकस्य कथनस्यां
 नादुरण्यसे इति वादिनीं सखीं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमासङ्कारः
 ॥ ३० ॥

निधीति । हे तनूदरि कथमर्थे ! निधेः रत्नविशेषस्य निःक्षेप-
 स्थानं निधानस्थानं तस्य उपरि चिह्नार्थं अविस्मरण्यार्थमिति भावः
 निहिता रोपिता कृतेव तव जघनतटात् कटिपुरोभागात् उपरि
 अङ्गुलीति शेषः रोमाली रोमश्रेणी लोभयति मामिति शेषः ।
 तव रोमावलीदर्शनेन त्वया रन्तुनिष्कासीति कस्याचित् कासुकस्य
 कामपि कामिनीं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमासङ्कारः ॥ ३१ ॥

निहितेति । हे सुभग ! निहितं निःक्षिप्तं त्वां प्रतीति शेषः
 अर्धलोचनं यथा तथाभूतायाः त्वां प्रति कटाक्षं निःक्षिपन्त्या इत्यर्थः
 तस्याः हृदयपर्यन्तं हरसि, ईदृक् कार्यं न समुचितं न युक्तं, त्वम्
 अङ्गुलिदाने भुजं हस्तपर्यन्तं गिलसि यद्यसि । यथा केनचित्
 किञ्चिद्दाने कृते यज्ञोत्सवस्य दत्तातिरिक्तपङ्कजं तथा तवेति भावः ।
 कामपि युवानं प्रति कस्याचित् नायिकासख्या नायिकावक्त्रिवर्णन-
 विद्म् ॥ ३२ ॥

नीत्वेति । आगारं ऋद्धं नीत्वा एतेन नायिकाया गौरवान्नायो

अचिरेण कौर्म तदुषैर्दुर्गापत्नीव मुक्तासि ॥ ३३ ॥
 नक्षत्रेऽन्नाविन्दावुदरे कनके मणौ दृशि ससुद्रे ।
 यत् खलु तेजस्तदखिलमोजायितमजमित्तस्य ॥ ३४ ॥
 न सवर्षी न च रूपं न संस्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
 बाला त्वद्विरहापदि जातापञ्चशभाषेव ॥ ३५ ॥

व्यञ्जते अतिसंभ्रान्ता कामिनी खण्डे एव नायकमानीय रमते इति भावः । सादरम् एकं न तु द्वितीयमिति भावः रजनीजागरं दत्त्वा कृत्वेति भावः कौः तरुणैः युवकैः दुर्गापत्नीव अचिरेण त्वं न मुक्तासि ? सर्वैरेव मुक्ताशीत्यर्थः । त्वमीदृशी शुष्विहीना बहू त्वया सङ्घ सङ्घत् सङ्घस्य तरुणाः पुनस्त्वं नेच्छन्तीति भावः । दुर्गापत्निकाम् एकरात्रं पूजयित्वा ऋतुगीताद्युत्सवैः रात्रिजागरणं कृत्वा परस्मिन् दिने विरहञ्जते इति देशविशेषव्यवहारः । कामपि बहुनायकसङ्घगर्वितां प्रति कस्याञ्चिदुक्तिरियम् । उपमावह्वारः ॥३३॥

नक्षत्र इति । नक्षत्रे ताराया, अग्नी, इन्दो चन्द्रे, उदरे जठरे, कनके काञ्चने, मणौ रत्ने, दृशि नेत्रे ससुद्रे बालुवासुखे इति भावः यत् खलु तेजः, तत् अखिलं समयम् अजमित्तस्य पञ्चमान्तस्य सूर्यस्यैत्यर्थः ओजायितं सामर्थ्यमित्यर्थः । एकस्य गुणातिशयेन तत्सङ्घिनः सर्वेऽपि तद्वत्त्वेनाद्रियन्ते इति कस्यचित् कमपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३४ ॥

नेति । बाह्या सुग्धा सा तव प्रियेति शेषः तव विरह एव आपद् तस्याम् अपञ्चशभाषेव असंस्कारवागिव जाता तथाहि सः पूर्वोत्तभूत इति भावः वर्षः कालिः न अस्तीति शेषः अथच सर्वर्षः समानवर्षविहितकार्यं न अस्तीति शेषः एवं सर्वत्र बोध्यं रूपं सौन्दर्यं न च, अथच सुप्तिलङ्गननिष्पन्नं पदं न च । संस्क्रिया उद्वर्तनादिना शरीरशुद्धिः न, अथच साधुत्वं न । कापि अनिर्वचनीया सा प्रकृतिः स्वभावश्च नैव, अथच प्रकृतिर्धातुविशेषरूपा च न ।

न विभूषणे तवास्या वपुर्गुणेनैव जयसि सखि यूनः ।

अवधीरितास्त्रशस्त्रा कुसुमेषीर्मल्लविवेव ॥ ३६ ॥

नेत्राकृष्टो भ्रामं भ्रामं प्रेयान् यथा यथास्ति तथा ।

सखि मन्ययति मनो मम दधिभाण्डं मन्यद्गण्ड इव ॥ ३७ ॥

नानावर्णकरूपं प्रकल्पयन्ती मनोहरं तन्वी ।

केचिन् इवशब्दस्य अवधारणमर्थं कृत्वा अपभ्रंशः असाधुभाषा यस्याः
शास्त्री असाधुभाषिणीति अथवा अपगतः भ्रंशः असाधुत्वं यस्या-
शास्त्री भाषा यस्यास्तथाभूता साधुभाषिणीति च व्याचक्षते । उप-
माबह्वारः । सख्या नायकं प्रवासिनं प्रति नायिकाया अवस्था-
वर्धनेन तदभिसुखीकरणवचनमिदम् ॥ ३५ ॥

नेति । हे सखि ! तव विभूषणे अलङ्कारे न आस्या न यत्नः,
अथवा विशिष्टानि भूषणानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ विशिष्टालङ्कारभूषिते
इत्यर्थः तव आस्था यत्नः न युवजनवशीकरणं प्रतीति भावः, किन्तु
अवधीरितम् अवज्ञातं परित्यक्तमित्यर्थः अस्त्वं शस्त्रञ्च यस्यां तथाभूता
कुसुमेषोः कामस्य मल्लविद्येव मल्लयुद्धदिव सापि केवलं शरीरसाध्येति
भावः वपुषः शरीरस्य गुणेन सौन्दर्येण यूनः तरुणान् जयसि वशी-
करोमि । मनोहराकृतीनां भूषणैः किमिति भावः । कामापि
नायिकां प्रति नायकस्य सख्या वा स्तुतिरिवम् । उपमाबह्वारः ॥ ३६ ॥

नेत्रेति । हे सखि ! नेत्रेण नयनेन गुणेन च, नेत्रमच्छिप्य गुणे-
ऽपि चेति क्रोधः । आकृष्टः प्रेयान् मम प्रियतमः भ्रामं भ्रामं
अभित्वा अभित्वा यथा यथा अस्त वर्तते तथा तथा मन्यनद्गण्डो
दधिभाण्डमिव मम ममः मन्ययति आबोद्धयति । उपमाबह्वारः ।
कामापि पुरुषं कटाक्षेणाकृष्टं सन्निधौ भ्रमन्तं समानयेति सखीं प्रति
कथाचित् नायिकाया व्यञ्जनया उक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

नानेति । तन्वी कशाङ्गी स्रष्ट्या च सा चित्रकरस्य त्वत्तिकेव
प्रतिभित्तिं प्रतिबन्धं प्रतिज्ज्वालयन् मनोहरं नानावर्णकरूपं विविधपरि-

चित्तकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥ ३८ ॥

पकारादिः ।

पथिकासक्ता किञ्चिन्न वेद घनकलमगोपिता गोपी ।

केलिकलाहङ्कारैः कीरावलि मोघमपसरसि ॥ १ ॥

प्रथमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ २ ॥

अदभूषितं बहुरञ्जनद्रव्यनिर्मिताकारञ्च त्वां कल्पयन्ती रचयन्ती भाव-
यति चिन्तयति । उपमाबह्वारः । सततं तव चिन्तनेन सा जयाङ्गी
सती कालं नयति तस्मात् शीघ्रं त्वया सानुकम्पेति कस्याश्चित्
सख्याः प्रेषितं नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पथिकेति । हे कीरावलि शुकसङ्घ ! घनेः प्रचुरैरित्यर्थः कलमैः
धान्यविशेषैः गोपिता रक्षिता बहुधान्यशास्त्रिणीति यावत् एतेनास्त्र
स्वल्पभक्षणे धान्यक्षयज्ञानं न भयतीति भावः तथा पथिके आसक्ता
अहुरागिणी पथिकेन सञ्चरतोत्सुकेति यावत् गोपी गोपाङ्गना किञ्चित्
न वेद नावबुध्यते । त्वं केलिकलाहङ्कारैः सुरतसुखव्यञ्जकशब्दविशेषैः
मोघं व्यर्थम् अपसरसि पलायसे भयादिति भावः । काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः । पचनमात्रादेव कुतश्चित् न भेतव्यमिति कस्यचित् कसपि
प्रत्युपदेशः ॥ १ ॥

प्रथमतीति । वियोगिनी विरहिणी प्रियसङ्गाय स्फुरितां
स्वन्दनेन प्रियसङ्गव्यञ्जकाभिति यावत् वामबाहुलतां पुलकैः मुकु-
लितैः सञ्जातमुकुलैः स्फुरितैरिति भावः अङ्गैः प्रथमति पश्यति चुम्बति
संश्लिष्यति आलिङ्गति च । यदा अचेतनाया अपि बाहुलतायाः
प्रियसङ्गसूचनादीदृशी सम्मानना तदा सचेतनाया इत्यादेः विवृ

प्रविशसि न च निर्गन्तुं जानासि व्याकुलत्वमातनुषे ।

बालक चेतसि तस्याश्चक्रव्यूहेऽभिमन्युरिव ॥ ३ ॥

पश्यानु रूपमिन्द्रिन्दिरेण माकन्दशेखरो मुखरः ।

अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥४॥

प्रतिविम्बसंभृताननमादर्शं सुमुख मम सखीहस्तात् ।

आदातुमिच्छसि मुधा किं लीलाकमलमोहेन ॥ ५ ॥

वक्तव्यमिति भावः । अत्र अनेकात्रयास्त्रैककर्तृसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ॥ २ ॥

प्रविशसीति । हे बालक ! अत्र इति भावः त्वं चक्रव्यूहे चक्राकारवर्णरचनायाम् अभिमन्युरिव तस्याः रमण्याः चेतसि प्रविशसि, निर्गन्तुं ततो निष्क्रान्तिं न च जानासि न च पारवसीत्यर्थः व्याकुलत्वं कातरतां कथमत्र प्रविष्टोऽहं परिव्राणं लभे इत्येवंहृदयमिति भावः आतनुषे विस्तारयसि प्रकटयसि च । यथाभिमन्युः कुरुक्षेत्रयुद्धे द्रोणरचिते चक्रव्यूहे प्रविश्य ततो निर्गन्तुमजानन् शत्रु-
हृदये प्राणाम् जहौ तथा त्वं तस्याः कुचके प्रविष्टोऽसि तव तथा चादर्शं नास्ति येन ततो निस्तारं लभसे किं व्याकुलीभवतीति कस्याचित् कमपि प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

पश्येति । हे सखाति सम्बोधनमूह्यम् अनुरूपं योग्ययोजनमिति यावत् पश्य अवलोकय, इन्द्रिन्दिरेण अमरेण माकन्दस्य आकस्य शेखरः सुखरः सशब्दः वाचाल इत्यर्थः, अपि च किञ्च पिचुमन्दस्य निम्बस्य सकुले मौकुलिकुलं काककुलम् आकुलं चपलं मत् मिलति । योग्यं योग्येन युज्यते इति भावः । तस्मात् त्वं योग्यपुरुषे आसक्तिं कुर्वीत सखा नाधिकं प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४॥

प्रतिविम्बेति । हे सुमुख ! लीलाकमलमोहेन श्रीडापद्मभ्राम्बा मम सखीहस्तात् प्रतिविम्बेन सम्भृतं सङ्गतम् आननं यस्मिन् तथा-
भूतम् आदर्शं दर्पणं किं मुधा व्यर्थं आदातुम् इच्छसि ? नावक-

प्राचीनाबलमीलैर्यथा शशी गगनमध्यमधिवसति ।
 त्वां सखि पश्यामि तथा छायामिव सङ्कुचस्मानाम् ॥६॥
 प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयो हरति ।
 यदि मां रजनिज्वर इव सखि स न निरुणद्धि गेहपतिः ॥७॥
 पतिपुलकदूनगात्री स्वच्छायावीक्षणोऽपि या सभया ।
 अभिसरति सुभग सा त्वां विदलन्ती कण्टकं तमसि ॥८॥

सखिधौ नाविकास्तुतिरियम् । भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
 साभ्यादतस्मिंस्तदुर्बाद्भिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यतेति ॥ ५ ॥

प्राचीनेति । हे सखि ! प्राचीनः प्राच्यः अचलः उदयपर्वत
 इत्यर्थः तस्य सौख्ये गिरसः शशी चन्द्रः यथा गगनमध्यम् अधिवसति
 अधितिष्ठति तथा सङ्कुचम् ह्यसं गच्छन् मानः प्रणवकोपः अन्यत्र
 सङ्कुचत् मानं परिमाणं यस्यास्तथाभूतां त्वां छायामिव पश्यामि ।
 चन्द्रोदयस्य उद्दोषकत्वात् क्रमशो रजनीक्षयदर्शनाच्च मानह्वासः
 कामिनीनां भवतीति भावः । छाया च मध्यवर्तिनि चन्द्रे सङ्कुचिता
 भवतीति तत्साम्यम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

प्राङ्गणेति । हे सखि ! स गेहपतिः सत्पतिरित्यर्थः रजनि-
 ज्वर इव रात्रिभयज्वररोग इव यदि मां न निरुणद्धि तदा च
 सुधामयः निशापतिः चन्द्रः प्राङ्गणस्य चत्वरभूमेः कोणेऽपि तापं
 हरति नाशयति । स इत्यनेन पूर्वसङ्केतित इति, सुधामय इत्यनेन
 प्रियतम इति, निशापतिरित्यनेन निशायां पतिरुपपतिरिति, तापं
 हरतीत्यनेन सुरतलीलया मदनव्यथां नाशयतीति च ध्वन्यते । ज्वर-
 वतश्च गृह्यात् वह्निर्निसरन्थे शीतलवाय्वादिषङ्कात् तापनिवृत्तिर्भव-
 तीति तत्साम्यम् । कथं त्वया तेन सङ्कतस्थानसागतेनापि सङ्कुच-
 सङ्कतमिति वादिनीं सखीं प्रति नाविकाया उक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ७ ॥

भवतीति । हे सुभग ! प्रत्युः पुत्रकेन लोभाच्चैव सप्तोद्देश-

प्रतिभूः शुभी विपक्षे दृष्टः शृङ्गारसङ्घाया गुरुत्तु ।

पुरुषावितं पक्षस्तद् बाले परिभाव्यतां दायः ॥ ९ ॥

परमोहभाय मुक्तो निष्करुषे तरुणि तव कटाक्षोऽयम् ।

विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति ॥ १० ॥

प्रपदालम्बितभूमिद्युम्बन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी ।

प्राचीराग्रनिवेशितचिबुकतया न पतिता सुतनुः ॥ ११ ॥

जनितेनेति भावः दूनं क्लिष्टं गात्रं यस्याः तथाभूता पल्लुः प्रथमि-
भूति भावः अक्ष आत्मनः आया प्रतिविम्बं तस्या वीक्षणोऽपि दर्शनेऽपि
सभवा वा आसीदिति शेषः वा नारी इदानीं तन्निच अन्वकारे
कण्टकं विद्वन्ती विमोचयन्ती पदात् स्वलयन्तीति यावत् सती
त्वाम् अभिषरति । तस्मात् त्वया अस्यामहुरागः कदाचिदपि न
ह्रातव्य इति दृष्ट्वा उपनायकं प्रलुक्तिरियम् ॥ ८ ॥

प्रतिभूरिति । हे बाले सुग्धे ! शुकः अयं प्रतिभूः पण्यप्रदापने
प्रभाषभूत इति यावत् विपक्षे अप्रदाने इति भावः गुरुत्तु चशुरा-
दिषु तत्समीपे इत्यर्थः शृङ्गारस्य सङ्घाया सस्यक् कथनं दृष्टः, पण्यः
पराजये देवत्वेन व्यवस्थापितं धनं पुरुषावितं विपरीतरतं तत्
तस्माद्-दायः पाशक्रीडनं विभाव्यतां विशेषेण चिन्त्यतां करणा-
कारण्योरिति भावः । अक्षक्रीडां कर्तुं कामां वाचां प्रति नायक-
लोक्तिरियम् ॥ ९ ॥

अदेति । हे निष्करुषे निर्दये तरुणि ! परेषां मोहनाय सुक्तः
निःक्षिप्तः तव अयं कटाक्षः कलितकर्णः आकर्षक इत्यर्थः उभयत्रापि
हेवानम् । विशिख इव शर इव हृदयं प्रविशति न निःसरति
अभिषरति । त्वत्कटाक्षविज्ञोऽयं त्वदावसो जात इति कक्ष-
वित् काञ्चित् प्रलुक्तिः । उपनायकारः ॥ १० ॥

प्रपदेति । सुतनुः सा प्रपदेन पादाप्येष, पादाप्यं प्रपक्षित-
शरः । आलम्बिता-स्रुष्टा भूमिर्वया तादृशी सती पुम्बन्ती त्वानिति

प्रतिरूपमन्त्रं कृत्वा वदतः सखि नास्ति विषये त्रीणां ।
 सुखलम्बयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालिकया ॥ ११ ॥
 पश्चीत्तरस्तनूदरि फाल्गुनमासाद्य निर्जितविषयः ।
 वैराटिरिव पतङ्गः प्रत्यानयनं करोति गवाम् ॥ १२ ॥
 प्रमद्वनं तव च स्तनशैलं मूलं गभीरसरसां च ।

शेषः प्रीत्या प्रथयन्नितसुखेन भीत्या अपरदर्शनभयेन च सधुरे मनो-
 हरे अक्षिणो नयने यस्यास्तथाभूता प्राचीरस्य अपे विरति निवे-
 शितं स्थापितं चित्तुं यथा तस्या भावः तथा हेतुना न पतितता ।
 उपनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

प्रातरिति । हे सखि ! प्रातः प्रातःकाले उपान्त्य सचीप-
 मागन्तु कृत्वा मिथ्या वदतः नरहमन्त्रां नारीं गत इति कथयतः
 अस्मि त्रीणां लज्जा न विद्यते । यः अयं सुखलम्बया दग्धकालिकया
 दग्धया कालिक्या परनारीनेतुचुम्बनात् कच्छरानेष्येति भावः अपि
 न लज्जते । दग्धेत्यनेन पराङ्गनाद्भेदातिशयो व्यज्यते । सखीं प्रति
 नायिकाया नायकस्यासदाचरणकथनमिदम् ॥ १२ ॥

पश्येति । हे तनूदरि कश्चोदरि ! उत्तरः उत्तरायां गच्छन्निति
 यावत् उत्तरायणप्रवृत्त इति भावः तस्मान्ना च पतङ्गः सखीः,
 पतङ्गौ पक्षिस्त्वय्यौ चेत्यमरः । वैराटिरिव विरटिस्तु अपत्यं पुमान्
 वैराटिः स इव फाल्गुनमासम् अर्जुनस्य आसाद्य प्राय आश्रित्य च
 निर्जितः विषयः हेमन्तागमरूपज्ञतेजोह्लाससमय इति भावः
 सुयोधनादिषु येन तथाभूतः सन् गवां किरणानां प्लावं गतानामिति
 भावः धेनूनां दुयोधनबलहृतानामिति च प्रत्यानयनम् उत्तरं
 करोति । वसन्तागम उपस्थितः तदिदानीं ते महातृप्तयः सम्यत्कृते
 इति सख्या नायिकां प्रति भङ्ग्या कथनम् । ह्येवमूषोपना-
 यकारः ॥ १२ ॥

प्रमद्वनमिति । निहायेन यीक्षेच विरलं निर्जितं ताडित-

जगति निहासनिहस्तं शैलं दुर्गतयं अयति ॥ १४ ॥
 प्रोच्छति तवापराधं मानं मर्दयति निर्हतिं हरति ।
 स्वकृतादिहन्ति शपथान्नागरदीर्घा निशा सुभग ॥ १५ ॥
 प्रिय आयाते दूराद्भूत इव सङ्गमोऽभवत् पूर्वः ।
 मानरुदितप्रसादाः पुनरासन्नपरसुरतादौ ॥ १६ ॥

मित्यर्थः शैलं जगति प्रमदवनं प्रकृष्टानन्दकाननं तव स्तनशैलं गभीर-
 सरसां गभीरेत्यनेन कदापि तेषां शेषो नास्तीति ध्वन्यते । मूलं
 तच्च दुर्गतयं अयति । यथा शत्रुनिर्जिताः शत्रूणां मगस्यं देश-
 माश्रयन्ति तथा योद्धानिगाहृतशैलस्य प्रमदवनादिषु त्रिषु दुर्गेषु समा-
 श्रयः । तस्मिन् मदननिदाघतप्रस्य शैल्याश्रयणं कर्तव्यं तच्च तव स्तन-
 मण्डले तिष्ठतीति त्वदीयं स्तनमण्डलमेव मयेदानीं सेवितव्यमिति
 नादिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतानामेकधर्मसम्ब-
 द्धात् दोषकं, शैलस्य प्रस्तुतस्य पराजितशत्रुव्यवहारसमारोपात्
 समाप्तोक्तिश्च, तदनयोः संसृष्टिः । समाप्तोक्तिश्चक्षणसक्तं दर्पणे । समा-
 प्तोक्तिः समैर्यत्र कार्यनिष्कृतिशेषयोः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुते-
 ऽन्वस्य यस्तुन इति ॥ १४ ॥

प्रोच्छतीति । हे सुभग ! जागरेण दीर्घां वापयितुमशक्येति
 भावः निशा तव अपराधं दोषं प्रोच्छति हरति मानं तव कान्ता-
 कृतमिति भावः मर्दयति दूरीकरोति, निर्हतिं मौख्यं हरति क्लेशा-
 तिथयं जनयतीति भावः, स्वकृतान् शपथान् यदि पुनरहम् अनेन
 सङ्गतिं करोमि तदा मे सर्वं सुकृतं नश्यत्वित्यादिरूपान् निहन्ति
 विचारयतीति भावः । तवापराधेन मानिनी सा दीर्घरजनीमति-
 कटेनातिवाहयति च । इदानीं मानमप्रहाय त्वर्द्धं धर्मं ताम्यतीति
 सखा नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रिये आयाते सति पूर्वः प्रसन्नः
 अभूत् इव कदाप्यवसृज्जात इव सङ्गमः अभवत् । मानरुदितप्रसादाः

पूर्वमहीधरशिखरे तमः समासकमिहिरकरकक्षितम् ।
 शूलप्रोतं सरुधिरमिदमन्धकवपुरिवाभाति ॥ १७ ॥
 परिहस्तनाभि सुप्तत्रिवलि श्यामस्तनाग्रमलसाक्षि ।
 बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥ १८ ॥
 प्रारब्धनिधुवनैव खेदजलं कोमलाङ्गि किं वहसि ।
 ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ १९ ॥

पुनः अपरसुरतस्य आदौ प्रारब्धे इत्यर्थः आसन् । प्रथममौत्सुक्या-
 तिशयात् विना मानं इदितं प्रसादञ्च सुरतमभूत्, ततश्च मानादीना-
 मवसर इति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वेति । पूर्वमहीधरस्य उटयाचलस्य शिखरे समासस्य सञ्चि-
 हितस्य मिहिरस्य स्वर्यस्य करेण किरणेन कलितम् आक्रान्तम्
 इदं तमः अन्धकारं शूलप्रोतं करेण शूलविद्धमिति यावत् अतएव
 सरुधिरं रक्ताक्तम् अन्धकस्य असुरभेदस्य वपुरिव शरीरमिव आभाति
 राजते । प्रातःकालवर्षानामिदम् । एतेन स्वर्यसदृशः पतित्ते
 आगत्य अन्धकासुरमिव ते उपनायकम् आक्रमिष्यति शीघ्रं शवनादेन
 निःसारयेति, प्रातःकालो इत्तस्तदिदानीं शयनं सुञ्चेति च कस्यचित्
 कस्माच्चिद्वा कसपि कामपि च प्रति भङ्ग्या उक्तारिवम् ॥ १७ ॥

परिहस्तेति । हे अलसाक्षि ! मन्थरनयने ! गर्भभरादिति भावः,
 परिहस्तः परिपुष्टः पूर्ण इति यावत् नाभिर्यस्य तथोक्तं, लुप्ताः तिस्रो
 बलयः यस्य तथाभूतं श्यामस्तनाग्रं कृष्णचूषुकं बहवः धवलाः जघने
 कटिपुरोभागे रेखाः नखचिह्नानि यस्य तादृशं वपुः शरीरं पुरुषगर्भ-
 मिति भावः, पुरुषायितं विपरीतरतं न सहते । एतस्यामवस्थायां
 विपरीतरतिर्न विधेयेति नादिकां प्रति सख्या उक्तारिवम् ॥ १८ ॥

प्रारब्धेति । कामलाङ्गि ! ज्यां मोर्वीम् अर्पयितुं बोजयितुं
 नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनुर्लता मधु मकरन्दमिव त्वं प्रारब्धं

पुंसां दर्शय सुन्दरि मुखेन्दुमीषत्तपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यथो भवतु ॥ २० ॥
प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम तुहिनांशोः ।
पञ्जरचकीरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः ॥ २१ ॥
प्रथमागत सीत्कण्ठा चिरचलितेयं विलम्बदीषे तु ।
वक्ष्यन्ति साङ्गरागाः पथि तरवस्तव समाधानम् ॥ २२ ॥

निधुवनं सुरतं यथा तथाभूता एव खेदजलं किं कथं वदसि ?
नायिकां प्रति नायकश्लोक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥ १९ ॥

पुंसांमिति । हे सुन्दरि ! ईषत् अल्पं तपं लज्जाम् अपाकृत्य
विजाय पुंशाम् अन्येषां पुरुषाणां मुखेन्दुं मुखवन्दुं दर्शय । कथमह-
मपरपुरुषाणां सुखं दर्शयामीत्याह जायाजित इति, जायया भार्यया
जितः यथोक्तः इति रूढा सर्वजनपसिद्धा जनश्रुतिर्लोकादः मे मम
यथः कीर्तिर्भवतु । सर्व एव मां स्वीजित इति निन्दन्ति किन्तु तैः
स्त्रियास्तव मुखवन्दे इष्टे सति मा मम निन्दा यथसे परिणमतीति
कस्याचित् नायिकायाः स्तुतिरियम् ॥ २० ॥

प्रसरत्विति । शरदः त्रियामा रात्रिः प्रसरतु स्फुरतु, तुहिनां-
शोश्चन्द्रस्य धाम मयुखः जगन्ति धवलयतु श्रुतीकरोतु, किन्तु पञ्जर-
चकीरोणां पञ्जरवद्धचकीरोणां कणिकाकल्पः कथामात्रादीषदूनोऽपि
विशेषः न । मदये दूत्वाश्चेष्टा, तथाच उपनायकानुप्रहोऽस्ति,
किन्तु गृहनिरुद्धया मम न सम्यक् चरितार्थतेति कस्याचित् स्वात्मनि
खेदवर्णनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसाबङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रथमागतेति । हे प्रथमागत ! पूर्वमुपस्थित ! इदं तव
कान्ता सीत्कण्ठा त्वदर्शसुत्सुका सती चिरचलिता बद्धवर्णं प्रस्थिता ।
तर्हि कथं विलम्ब इत्याह विलम्बेति, विलम्बदोषे तु पथि स्थिता
इति शेषः साङ्गरागा अङ्गविलेपनविज्ञिताः तरवः तव समाधानं
वक्ष्यन् बोधनं प्रापनवचनमिति भावत् वक्ष्यन्ति । तमसि स्थितायां

पतितेऽशुके स्तनार्पितहस्तां तां निविडजघनपिहितोरुम् ।
 रदपदविकलितफूत्कृतिशतधुतदीपां मनः स्मरति ॥२३॥
 परितः स्फुरितमंहौषधिमणिनिकरे केलितल्प इव शैले ।
 काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥२४॥
 प्रावृषि शैलश्रेणीनितम्बमुज्ज्वलन्दिगन्तरे भ्रमसि ।
 चपलान्तर घन किं तव वचनीयं पवनवश्योऽसि ॥२५॥

दृक्काणां त्वदृश्येण अनया समाबिङ्गितत्वात् तेषु अस्या अङ्गरागः
 संसक्त इति भावः । कथमनया चिरायितामां तां वादिनं नायकं
 प्रति सख्याः समाधानमिदम् ॥ २२ ॥

पतित इति । अशुके वसने पतिते खगात्वात् सर्वाविते सति
 स्तनयोर्पतितौ हस्तौ यथा तथाभूताः, निविडेन घनेन जघने । पिहि-
 तोरुम् आच्छादितोरुदेशं रदपदेन दन्तजतेन विकलिताः अपुष्टा
 इत्यर्थः या फूत्कृतयः तासां शतेन धृतः कस्मितः दीपः यथा
 तादृशीं लज्जाभयादिवशाद्दिति भावः तां कान्तां मनः स्मरति । कथं
 त्वया एवं विकटाचत्तेन स्थितामिति शृङ्खलं सखार्यं प्रति कस्याचिद्
 निजकान्तास्मरणकथनमिदम् ॥ २३ ॥

परित इति । परितः सर्वतः स्फुरिताः महौषधयः मणि-
 निकराश्च यस्मिन् तथाभूते केलितल्प इव क्रीडापथ्यङ्ग इव शैले
 काञ्चीगुण इव रसनाकलाप इव स्थितम् एकं रत्नं यस्मिन् तथाविधः
 फणी भुजङ्गः स्फुरति तिष्ठति । सङ्घेतनिकेतने उपनायकास्तिष्ठति
 शीघ्रं त्वया गन्तव्यमिति नायिकां प्रति द्रुत्वा अपरेषां तत्र गमने
 भयप्रदशेनपूर्वकं वचनमिदम् ॥ २४ ॥

प्रावृषीति । चपलं चञ्चलम् अन्तरम् अन्तःकरणं स्वभावश्च यस्य
 तत्सम्बुद्धौ, हे घन ! मेघ ! प्रावृषि वर्षाकाले शैलश्रेणीनां नितम्बम्
 उज्ज्वलन् त्वजन् दिगन्तरे देशान्तरे इति ध्वनिः भ्रमसि, तव वचनीयं
 वक्तव्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः, त्वं पवनस्य बायोः यज्ञः वशङ्कतः

प्रतिदिवसं क्षीणदशस्तवैष वसनाञ्जलीऽतिकरकृष्टः ।
 निजनायकमतिक्रमणं कथयति कुग्राम इव विरलः ॥२६॥
 पथिक कथं चपलीञ्ज्वलमम्बुदजलविन्दुनिवहमविषह्यम् ।
 मयपुरकनकद्रवमिव शिवशरशिखिभावितं सहसे ॥२७॥
 पथिकं श्रमेण सुप्तं दरतरला तरुणि सुमधुरच्छाया ।
 व्यालम्बमानवेणिः सुखयसि शाखेव सारोहा ॥ २८ ॥

अत्रि, वायुना यत्र त्वं नीयसे तत्रैव त्वं गच्छसीत्यर्थः । कमपि
 घराधीनं नायकं वर्षासु विदेशवासिनं प्रति कस्याश्चित् नायिकासख्या
 उक्तिरिवम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २५ ॥

प्रतिदिवसेति । प्रतिदिवसं क्षीणा दशा प्रान्तदेशः अथवा च
 यत्र तथोक्तः, अतिशयेन कराभ्यां कृष्टः करेण राजस्वेन क्लेशितश्च
 विरलः अल्पः शुद्ध इति यावत् अल्पजनवसतिश्च तत्र एषः वसना-
 ञ्जलः कुग्राम इव निजनायकं निजपतिं यामाधिपतिञ्च क्रमणं दरिद्रं
 नीचस्वभावञ्च कथयति सूचयति । उपमालङ्कारः ॥ २६ ॥

पथिकेति । हे पथिक ! चपलया विद्युता उज्ज्वलम् अत्रि-
 षट् सोढुमशक्यम् अम्बुदजलविन्दुनिकरं मेघजलकणसङ्घं शिवश्च
 शरविशिष्टेन शराग्निना भावितं सन्नापितं मयपुराणां मयदानव-
 निर्मितानां गगनमध्यस्थितानां पुराणां त्रयाणामिति भावः कनक-
 द्रवमिव काञ्चनद्रवमिव कथं सहसे । वर्षासु कथं पान्यदृष्ट्या स्वीयते
 अतिदुःख एष कालः, वत् सत्वरं गृहं गत्वा प्रियया सङ्गच्छतेति
 सख्यार्थं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः, पान्यं प्रति कस्याश्चित् कामिन्या
 उक्तिर्वा ॥ २७ ॥

पथिकमिति । हे तरुणि ! दरतरला रंजित्वा मदनवेगेन
 वायुवेगेन च सुमधुरा छाया कान्तिः अनातप्रदेशश्च यस्यास्तत्रा-
 भूता व्यालम्बमाना विशेषेण लम्बमाना वेणिः केशपाशः शिखा च
 जङ्घालयाविधा तथा सारोहा आरोहेण आरोहणानुकूलावबनेन

आर्क्षीसप्तमती ।

प्रददाति नापरासां प्रवेशमपि पीनतुङ्गजघनोः ।
 या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यापि ॥ २९ ॥
 प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा लुलितनिःसहैरङ्गैः ।
 जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः ॥ ३० ॥
 प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाचैर्मयाहितस्तम्भः ।
 त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥ ३१ ॥

सह वर्त्तते इति तथोक्ता शास्त्रेव अमेण सुप्तं पथिकं सुखयति सुधी-
 करोति । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रददातीति । वहिरदृश्यापि वाह्यतः अप्रकाशमानापीति
 यावत् हृदि मनसि लुप्तस्य निखातस्य निहितस्येत्यर्थः कीलस्य तटा-
 ख्यस्य काष्ठादेरित्यर्थः भावं धर्मं याता प्राप्ता कीलवत् हृदवनिकितेति
 भावः या पीनतुङ्गजघनोः नारी, सा अपरासां नारीणां प्रवेशमपि
 क्लिप्ततावस्थानमित्यपिशब्दार्थः । न प्रददाति । कथं तस्यां समावृत्तः
 मत्सखीं प्रति निरनुक्रोयोऽसौति वादिनीं सखीं प्रति कस्यचित्
 नायकस्योक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रातरिति । आत्मजा कन्या लुलितानि मर्दितानि अतएव
 निःसङ्गानि ज्ञान्तानीति यावत् तैः श्वश्रूः उपलक्षणे ढतीया वधा
 वधा प्रातः निद्राति स्वपिति, श्वश्रूः तथा तथा सादरा सादरवती
 वती जामातरि मुदितमनाः प्रीतचित्ता प्रसङ्गेत्यर्थः भवतीति शेषः ।
 दुहितुः पतिवाङ्मध्यदर्शनेन श्वश्रूस्तुष्यतीति भावः । कथं मे श्वश्रूर्महं
 न क्षिण्यतीति वादिनं प्रति कस्याश्चित् सख्या नायिकायां सुरतातिप्र-
 सङ्गकरणोपदेशवचनमिदम् ॥ ३० ॥

प्रणयेति । प्रणयात् चलितः भ्रष्टोऽपि मत्प्रणयं त्यक्त्वा प्रत्या-
 त्तुष्टयतोऽपीति भावः मया सकपटेन सव्याजेन कोपकटाक्षेण
 आहितः जमितः स्तम्भः गतिराहित्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतः कत्-
 कटाक्षघातेन मनुभयङ्ग इति भावः त्रासेन मम कोपभवेन तरलः

प्रियदुर्बधेन हृदय स्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव स्नाध्यम् ।

तत्केलिसमरतष्पीकृतस्य वसनाञ्जलस्येव ॥ ३२ ॥

पवनीपनीतसौरभदूरोदकपूरपद्मिनीलुब्धः ।

अपरीक्षितस्वपक्षी गन्ता हन्तापदं मधुपः ॥ ३३ ॥

प्रेमलघूकृतकेशववक्षीभरविपुलपुलफकुचकलशा ।

गोवर्धनगिरिगुरुतां मुग्धबधूर्निभृतमुपहसति ॥ ३४ ॥

वञ्जलः आर्त्त इति यावत् प्रियः कान्तः सहासरभसं सहासं खगेनं
सङ्घर्षं वेत्त्यर्थः कण्ठे षट्छीतः व्यासङ्कित इत्यर्थः मयेति शेषः ।
नाविकायाः सखीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३१ ॥

प्रियेति । हे हृदय ! प्रियस्य दुर्बधेन दुराचारेण अन्धासङ्ग-
हृदयेति भावः स्फुटसि यदि विदीर्यसे चेत् तदा तस्य प्रियस्य
केलिसमये सुरतसंघामे तत्पीकृतस्य शय्यात्वेन स्थापितस्य वसनाञ्जलस्येव
वस्त्रप्रान्तस्येव तव तत् स्फुटनमपि स्नाध्यं प्रशस्यम् । कस्याचित्
पत्युर्दुःखेऽपि दर्शनेन स्नेहोत्कृतः । उपनासङ्कारः ॥ ३२ ॥

पवनेति । हन्तेति खेदे । पवनेन वायुना उपनीतम् उपस्थापितं
सौरभं यस्याः तद्योक्ता दूरोदकपूरे विप्रकण्ठजलाशये स्थितेति भावः ।
या पद्मिनी तस्यां लुब्धः मधुपः अमरः अपरीक्षितः अविचारितः
अस्य पक्षः पतत्रं सहायञ्चेति ध्वनिः येन तथाभूतः दुर्बलपक्ष इति
भावः आपदं गन्ता प्राञ्जलीत्यर्थः । दुर्बलसहायस्य भङ्गाजमसङ्ग-
वर्त्तिव्यां सङ्गिजायां लोभो विप्रह्वेत्तरिति भावः । अपस्तुतप्रसङ्गा-
सङ्कारः ॥ ३३ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा लघूकृतस्य केशवस्य कण्ठस्य वक्षसि करेण
धारणेन विपुलं प्रभूतं पुलकं बसोक्तयाभूतौ कुचकलशौ वस्त्रास्तयोक्ता
सङ्गा सुन्दरी बधूः मोपाङ्गनेति यावत् गोवर्धनस्य तदास्वस्य गिरीः
पर्वतस्य गुरुतां भारवन्त्वं निभृतं गूढम् उपहसति । सखा गोवर्धनधरी
वक्षसि सता, तदस्य भारवन्त्वं न क्षिणयति धिमेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रियविरहनिःसहायाः सहजविपद्याभिरपि सपत्नीभिः ।
 रक्षन्ते हरिणाद्याः प्राणा गृहभङ्गभीताभिः ॥ ३५ ॥
 प्रकटयति राममधिकं लपनमिदं वक्तिमाणमावहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुक्रस्त्रेव दयितस्त्र ॥ ३६ ॥
 प्रविशन्त्याः प्रियहृदयं बालायाः प्रबलयौवतव्याप्तम् ।
 नवनिशितदरतरङ्कितनयनमयेनासिना पत्याः ॥ ३७ ॥
 प्रचयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाण्डित्यैः ।

प्रियेति । सहजविपद्याभिः स्वतः शत्रुभिरपि सपत्नीभिः
 गृहभङ्गभङ्गात् ध्वंसात् भीताभिः सतीभिः प्रियस्य स्त्राभिनः विरहेषु
 निःसहायाः नितरां शोकायाः हरिणाद्याः नृगनयनायाः सपत्या
 इति भावः प्राणा रक्षन्ते । बध्नेषु न रक्षन्ते तदात्माकं पति-
 रोपशोकेन भरिष्यतीति गृहभङ्ग इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकटयति । हे दूति । शुक्रस्य पञ्चविधेषुस्येव दयितस्य कान्तस्य
 इदं लपनं लपनम् अधिकं रामम् अतुरागं लोहितस्य प्रकटयति विस्तार-
 यति, वक्तिमाणं वक्तोक्तिमण्यं वक्तताञ्च आवहति धत्ते, प्रतिपदं
 प्रतिपदं प्रतिपदोच्चारणञ्च प्रीणयति प्रीतिं जनयति । उपमाचङ्कारः ।
 नाविद्यायाः सर्षीं प्रत्युक्त्तिरिवम् ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्येति । प्रबलं प्रकटयत्तं सौन्दर्यसम्पदादिभिरिति भावः-
 यद् बौवतं युवतीनां समूहः तेन व्याप्तं पूरितं प्रियस्य कान्तस्य हृदयं
 प्रविशन्त्याः बालायाः नवीनायाः नवः नूतनः निश्चितः लोकाः दर-
 तरङ्कितः ईश्वरपदः नयननयः जेतात्मकः तेन अस्मिना सहजेन पत्याः
 प्रियहृदयप्रवेशोति भावः । बह्वभार्ये मे पतिः कथं तस्याः प्रचयिषी
 भवेन्निति वादिनी प्रति कटाक्षेण तं तं वशीकरिष्यतीति सत्या-
 उक्त्तिरिवम् । बह्वजनाधिनतस्य देवस्य सव्ये अविरोपाव इति
 नीतिविदः समाजननीति बोधस्यदावः ॥ ३७ ॥

प्रचयेति । प्रचयेन चः अपराधः प्रचयोपितानाकरुणिकिति

रुद्रेण क्रियते किं वासा कुतुकमात्रेण ॥ ३८ ॥
 पूर्वैरेव चरित्ते चरितैर्जरतोऽपि पूज्यता भवतः ।
 मुञ्च मदमस्य गन्धाद्युवभिर्गज गञ्जनीयोऽसि ॥ ३९ ॥
 प्रथमं प्रवेशिता या वासागारं कथञ्चन सखीभिः ।
 न शृणोतीव प्रातः सा निर्गमनस्य सङ्केतम् ॥ ४० ॥
 पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥ ४१ ॥

भावः तेन रोषः कोपः प्रसादः प्रसन्नता विश्वासः अथञ्चनप्रत्ययः तथा
 क्विचित्पुं सुरतेषु पाण्डित्यं वैचक्षण्यं तैः रुद्रं जातं प्रेम यस्यास्तादृशी
 वासा श्रुयते वशीक्रियते, कुतुकमात्रेण किं श्रुयते ? नैवेत्यर्थः
 वासा केवलं वाङ्मात्रेण न वशीक्रियते अपितु तत्तद्वहूपाचरणे-
 रिति भावः । कथं ते सखीयं सुगन्धा न सम वशं गतेति वादिनं
 नावकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पूर्वैरिति । हे गज ! मदं मदस्त्रावं तद्गवं वा सुञ्च त्वज ।
 पूर्वैः प्राक्तनैः चरितैराचरितैरुचितैरित्यर्थः चरितैः जरतः स्वविद-
 स्त्रापि भवतः पूज्यता सम्मानः, साम्प्रतम् अस्य मदस्य गन्धात् युवभिः
 तद्वचैः गञ्जनीयः तिरस्कारणीयः अस्मि । इदानीं दृष्टत्वे मदः न
 केनापि आद्रियते, समये एतत् सञ्ज्ञमिति भावः । अत्रस्तुतप्रशंसा-
 सङ्कारः ॥ ३९ ॥

प्रथममिति । प्रथमं सखीभिः या कथञ्चन केनापि प्रकारेण
 अतिक्रष्टेनेति भावः वासागारं शयनमन्दिरं प्रवेशिता, वा प्रातः
 निर्गमनस्य शयनमन्दिरात् वडिर्गमनस्य सङ्केतम् रेङ्कितं सखीभिः
 कृतमिति शेषः न शृणोतीव । पूर्वमज्ञातनायकासङ्कतुखा, इदानीन्तु
 विज्ञातनायकासङ्कतुखा नायकासङ्कं त्यक्तुं नेच्छतीति भावः ॥ ४० ॥

पूजेति । प्रतिष्ठां विना पूजा नास्ति, मन्त्रं विना च प्रतिष्ठा
 नास्ति, पूजाप्रतिष्ठयोः प्रतिष्ठासम्बन्धोभयपूर्वकत्वात्किति भावः । तयो-

पूर्वाधिकी गृह्णित्वा बहुमानः प्रेममर्मविज्ञातः ।
 भीरधिक्यं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥ ४१ ॥
 पुलकितकठोरपीवरकुचकलशास्त्रेषवेदनाभिन्नः ।
 शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः ॥ ४२ ॥
 प्रिय आयातो दूरादिति या प्रीतिर्बभूव गेहिन्याः ।
 पथिकेभ्यः पूर्वगत इति गर्वात्तापि शतशिखरा ॥ ४४ ॥

रुमयोः विप्रतिपन्नः विरोधी तदप्रामाण्यवादीत्यर्थः गोवीणपापायं
 देवप्रसन्नं पश्यतु अवलोकयतु अप्रतिष्ठितं देवप्रस्तरे पुजाद्वयनाचरणस्य
 लोकविद्वत्त्वादिति भावः । अन्यच्च प्रतिष्ठां विद्यादिजनितान् स्वातिं
 विना पूजा सस्यानः आदरो वा नास्ति, मन्त्रं मनोविषयं ज्ञानमिति
 यावत् विना प्रतिष्ठा सुख्यातिश्च नास्ति, एतद्विरोधी मयूरवेशेन
 चरन्तं काकं पश्यात्विति ध्वन्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पूर्वति । गृह्णित्वां पूर्वस्मात् बालापरिणयादिति भावः
 अधिकः गृह्णित्वां पूर्वपत्न्यामिति भावः बहुमानः समधिक्यादरः
 प्रेम प्रणयः नर्म लीला विश्वासश्च अधिक इति शेषः इयम् अधि-
 का भीः मयं रागं समासक्तिं बालया सुगंधया नवोदयेत्यर्थः विभक्तमिव
 विभक्त्यं नीतमिव कथयति प्रकाशयतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ।
 नायकं प्रति कस्याश्चित् सख्या उत्तिरियम् ॥ ४२ ॥

पुलकितेति । शम्भोर्हरस्य उपवीतमेव फणी भुजङ्गः पुलकितौ
 प्रियवस्तस्यर्शात् रोमाञ्चितौ कठोरौ कठिनौ पीवरो यौ कुचकलयो
 तञ्जोरान्त्रेषु या वेदना पीडा तदभिन्नः स्तनभरानपीडित इति भावः
 देव्याः गौर्याः मानग्रहं पत्न्यौ मानावलम्बनं वाञ्छति अभिलषति ।
 आश्रितजनोऽपि स्वाश्रयानिष्टं कृत्वा स्वपीडां निवर्त्तयतीति
 भावः ॥ ४३ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रियः कान्तः आयातः ज्ञानतः
 इति हेतोः गेहिन्याः गृह्णित्वादिभ्याः या प्रीतिः सन्तोषः बभूव, सन्धि

पुष्टं प्रयच्छ मां सूय दूरात्पसर्पे विहितवैसुख्ये ।

त्वामनुधावति तरणिस्रदपि गुणाकर्षतरलेयम् ॥ ४५ ॥

प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाण्ड्यद्वययोजनाद्धितं वासः ।

प्रहितं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय शिष्ययति ॥ ४६ ॥

प्रीतिः पणिकेभ्यः अन्येभ्यः प्रवादिभ्यः पूर्वमागत इति नवात् शत-
शिखरा शतशृङ्गा बहुविस्तीर्णैति भावः । मम कामी तथा सामा-
द्रियात् अन्यासां कामी तथा अन्या न यतो मत्कामी अयत एव
सर्वेभ्यः मर्द्यं समागत इति सर्वहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

पुष्टमिति । हे गुणाकर्षक इति सम्बोधनपदमध्याहार्यं, विहितं
कृतं वैसुख्यं विमुक्तता येन तत्सम्बुद्धौ, गुणाकर्षका वैसुख्येनैवाकर्ष-
न्तीति प्रसिद्धिः अन्यत्र कतौदासीन्य इत्यर्थः त्वं पुष्टं प्रयच्छ प्रदर्शयेति
भावः अन्यत्र विमुक्तीभवेत्यर्थः मां सूय करेयेति शेषः
अन्यत्र न समासिङ्गनादिकं कुर्वित्यर्थः दूरात् अपसर्पे अपसर दूरे
तिष्ठेत्यर्थः तदपि तथापि गुणाकर्षणं रज्जुकर्षणेन अन्यत्र गुणैः
सौन्दर्यादिभिराकर्षणेन तरखा अपसा अन्यत्र त्वयासक्त्यर्थः तरणिः
नौका तरणोति ध्वन्यते त्वाम् अनुधावति अनुसरति । त्वया एतच्छां
वैसुख्ये प्रदर्शितेऽपि एषा त्वद्गुणाकृष्टा त्वां न त्यजतीति कस्याश्चित्
सख्याः कश्चित् नायकं प्रति उक्तिरियम् । अपस्तुनप्रशंसा ॥ ४५ ॥

प्रिययेति । प्रियया प्रहितं प्रेषितं कुङ्कुमेन पिञ्जरं रञ्जित-
मिति भावः पाण्ड्यद्वयस्य बोजनया करयुगलयोगविज्ञेनेत्यर्थः अहितं
प्रहितं वासः वसनं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय सहस्रप्रार्थना-
ञ्जलिकरणाय शिष्ययति शिष्यितं करोति । कुङ्कुमरञ्जनात् अङ्ग-
रागिण्यो अङ्गमिति पाण्ड्यद्वययोजनात् मयि कृपा विधेयेति नाडि-
कायाः प्रेमातिशयसदुभावो ध्वन्यते । तद्दर्शनेन च नायकस्य
आत्मानं वापराधं मन्यमानस्य सख्युः समीपे वसनमिदम् ॥ ४६ ॥

प्राचीराज्यवर्तिषु प्रियस्य वदनेऽधरं समर्पयति ।
 प्राग्विरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिनस्यैव ॥ ४७ ॥
 परपतिनिर्दयकुलटाशोभितं शठं मेरुया न कोपेन ।
 दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥ ४८ ॥
 प्राङ्गण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मन्युकम्पिकुचकलशा ।
 अंसनिषण्णमुखी सा स्त्रपयति वाष्पेण मम पृष्ठम् ॥ ४९ ॥
 प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वा साशु वृकैर्वीक्षिता खलदुःखासैः ।

प्राचीरेति । इयं कामिनी प्राचीरेण अन्तरिता व्यवहिता सती प्राग्विरिपिहिता पूर्वाञ्छाच्छादिता रात्रिः दिनस्य सखे सन्ध्याराग-
 मिव प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति, सन्ध्यारागमित्युपमानेन अधरस्य
 शोभित्वं व्यज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

परेति । परस्य पत्न्यौ निर्दयाः निष्ठुराः याः कुलटाः व्यभि-
 चारिण्यः ताभिः शोभितः निर्दयभोगेन कथीकृत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
 हे शठ ! ईर्ष्या तासां प्रति विद्वेषेण न, कोपेन कथं त्वया तासु
 सङ्कृतमिति क्रोधेन च न, दग्धममतया हतेन समोवमित्यभिमानेन
 उपतप्ता सन्तप्ता अहं तव तानवं कार्श्यं वीक्ष्य वृद्धा रोदिमि । पर-
 नारीसङ्गता शीषकार्यं कालं वृद्धा नायिकायाः खेदोक्तिरियम् ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण इति । कदा कश्चिन् दिवसे सा मत्प्रियेति शेषः
 प्राङ्गण एव चत्वरभूमावेव एतेन विलम्बासङ्गत्वं व्यज्यते । मां दूरा-
 दामतमिति शेषः श्लिष्यन्ती समालिङ्गन्ती मन्युना कोपेन कथमित्यन्ति
 दिमानि मां परित्यज्य स्थितोऽसीति धिमेति भावः कम्पिनौ कुच-
 कलशौ सनकुम्भौ यस्यास्तादृशी तथा अंसे स्तब्धे मदीये इति भावः
 निषण्णमुखी निहितवदना सती वाष्पेण अश्रुजलेन मम पृष्ठं स्त्रपयति
 स्त्रपयति इत्यर्थः । प्रोषितस्य समारसंनमेतत् अथवा सखायं प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैरेति । वाचा कामिनी प्रेतैः शवाधिहितैः प्राणविधेयै-

सुम्बति मृतस्य वदनं भूतमुखीर्लक्षितं बालो ॥ ५० ॥

पिशुनः खलु सुजनानां खलमेव पुरो विधाय जेतव्यः ।

कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाणं रणे विष्णुः ॥ ५१ ॥

पिब मधुप वकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि सुधा वदनमर्पयसि ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥ ५३ ॥

रित्त्वर्थः प्रशस्तं स्तुतं मत्त्वं सामर्थ्यं यस्यास्तादृशो दृक्कैः व्याघ्रादिभिः
खलनं सुखात् पतनं व्यासो येषां तैः विस्त्रयादिष्टैरिति भावः साश्व
मनेत्रजलं शोकोद्रेकादिति भावः वीक्षिता निरीक्षिता सती भूतानां
सुखेषु या उल्का आलोकविशेषः तथा दैक्षितं दृष्टं मृतस्य प्रियस्येति
शेफः वदनं सुम्बति । प्रेमात्तानां चेतनाचेतनविचारो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

पिशुन इति । सुजनानां खलमेव दुर्जनमेव पुरः अयतः
विधाय निधाय पिशुनः दुर्जनः जेतव्यः दुर्जने जेतव्ये दुर्जनसहायेन
भवितव्यमिति भावः । तथाहि विष्णुः कृष्णः ज्वरम् आत्मीयं
महार्घं कृत्वा रणे बाणं तदाख्यमसुरं जिगाय जितवान् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

पिबेति । हे मधुप ! भ्रमर ! दूरे वाद्ये इति भावः रस-
नाग्रमात्रं जिह्वाग्रमेवं आधाय अर्पयित्वा वकुलकलिकां पिब, अंध-
रस्य विलेपेन विलेपनमात्रेण समाप्ये परिशेषणीये क्षल्पत्वादिति
भावः मधुनि मकरन्दे सुधा निरर्थकं वदनम् अर्पयसि । साम्प्रतमति-
बालेयं न सुरतविमर्दक्षमा तत् सावधानेनाख्यां रमस्वति कयापित्
सख्या नायकं प्रत्युच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिनाः पापाशयाः कृष्णवर्णाश्च प्रायेण हि
बाहुल्येनैव मलिनानां पापाशयानां स्वसमानानामिति भावः आश्रय-

पश्य प्रियतनुविघटनभयेन शशिमौलिदेहसंबन्धा ।

सुभगैकदैवतमुमा शिरसा भागीरथीं वहति ॥ ५४ ॥

पथिकवधूजनलोचननीरनदीमातृकप्रदेशेषु ।

घनमण्डलमाखण्डलधनुषा कुण्डलितमिव विधिना ॥ ५५ ॥

त्वम् उपवान्ति प्राप्नुवन्ति । तथाहि कालिन्ध्याः वसुनाद्याः पुटभेदः-
चक्रम् आवर्त्तं विशेष इत्यर्थः, चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यमरः । कालि-
न्ध्या तदाख्यस्य नागस्य पुटभेदनं पत्तनं नगरमिति यावत्, पत्तनं पुट-
भेदनमित्यमरः । भवति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ५२ ॥

पश्यति । सुभगानां पतिवक्त्रभानाम् एकदैवतं सुख्यदेवी उमा
शशिमौलेः हरस्य देहसंबन्धा कृतदेहावलम्बोति भावः अर्द्धाङ्गहारि-
त्वादिति भावः सती प्रियस्य हरस्य तस्याः शरीरस्य विघटनभवेन
विच्छेदभयेन शिरसा भागीरथीं गङ्गां सपत्नीमपीति भावः वहति
पश्य अवलोकय । प्रियस्य गङ्गाधरत्वात् तद्विच्छेदभवेन स्ववक्त्रं
गङ्गाधरो जातेति भावः । प्रियमपीतिकारिणो कान्ता प्रियासुरोभात्
सपत्नीमपि सेवते इति भावः ॥ ५४ ॥

पथिकेति । पथिकानां प्रवासिनामित्यर्थः ये वधूजनाः तेषां
लोचननीरेः अश्रुभिरिदंजनितनेत्रजलैरित्यर्थः नदीमातृका नद्यान्वु-
जनितत्रीहिपाञ्चिताः ये प्रदेशाः तेषु, देयो नद्यान्वुष्टम्बान्मुसम्बन्ध-
त्रीहिपाञ्चितः । स्यात्तदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः ।
विधिना दैवेन, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । स्यात्खण्डलधनुषा चक्र-
वर्त्तुकेण करणेन घनमण्डलं मेघमण्डलं मेघसङ्घः कुण्डलितमिव
समाकृतमिव सङ्कुचितमिव वर्णागमे पथिकाः स्वदेशमायान्ति, प्रति-
कूलो विधिक्षेपासागमनं वा भूत्, बध्वश्च तेषां चिरविरहिण्यः दुःख-
ग्रहणवन्तु, देशरक्षार्थं तासां नेत्रनीरैरेव शस्त्रसन्निर्भवितेति मेघा-
ङ्गदेवतामिति मेघमण्डलसङ्घोच इति भावः । उत्प्रेक्षावह्यारः ॥ ५५ ॥

प्रतिवेशिमिद्वन्द्वेषु दूरात् कच्छागतोऽपि गेहिन्या ।
 अतिकैलिलम्पटतया दिनमेकमगोपि गेहपतिः ॥ ५६ ॥
 परपट इव रजकीभिर्मलिनी भुक्त्वापि निर्दयं ताभिः ।
 अर्थग्रहणेन विना जघन्य मुक्तोऽसि कुक्कुटाभिः ॥ ५७ ॥

— — —
 बकारादिः ।

बहुयोषिति लाक्षाकरणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥ १ ॥

प्रतिवेशीति । दूरात् कच्छागतोऽपि अतिकटेन आगतोऽपि
 गेहपतिः कान्तः गेहिन्या अतिशयेन कैलिलम्पटतया क्रीडावाक्यतया
 प्रतिवेशेषु मिलेषु द्वन्द्वेषु सातिवर्गेषु च मध्ये एकं दिनम् अगोपि
 निश्चत रणित इत्यर्थः । बहुदूरानतश्च पथि बहुकेशं प्राप्तश्च प्रचने
 प्रतिवेश्यादिषु साक्षात्कारेण सहस्रकथनस्य लौकिकत्वेऽपि गृह्णित्वा-
 नन्वासक्ततया तथैव सञ्जातमिति भावः ॥ ५६ ॥

परपट इति । हे जघन्य ! नीच ! रजकीभिः मलिनः
 परस्य पट इव यसनमिव ताभिः प्रसिद्धाभिः कुक्कुटाभिः निर्दयं यथा
 तथा भुक्त्वा परकीयत्वाच्चिर्दयत्वमिति भावः अर्थग्रहणेनापि विना उक्तः
 परित्यक्तः असि, कुक्कुटा हि अर्थप्रियाः, तासु यदि कश्चिच्चिद्
 समासज्ञा भवन्ति तदा तत्प्रमेसवद्वतया न तस्माद्धं कामयन्ते इति
 प्रसिद्धिः । उपमाबह्वारः ॥ ५७ ॥

वद्विति । बहुयोषिति अनेकमार्थे वाच्यता अक्षरकारात्मक
 अर्थं रक्तं शिरः बहू तादृशे इविते कान्ते वद्वलेन मिलेषु अक्ष-
 रपिते इति तस्मिन् वाच्ये वद्विता गृहीता लज्जा वया-साक्षी

बन्धनभाजीऽमुष्याश्चिकुरकलापस्य मुक्तमानस्य ।
 सिन्दूरितसीमन्तच्छलेन हृदयं विदीर्षामिव ॥ २ ॥
 बलमपि बसति भवीति श्रेष्ठिनि गुरुगर्वगद्गदं वदति ।
 तज्जावया जनानां सुखमीक्षितमाहृतस्मितया ॥ ३ ॥
 बलवदनिशोपनीतस्फुटितनवाश्लोजसौरभो मधुपः ।
 भ्राज्यते नलिन्या नासानिःक्षिप्तवडिशरञ्जुरिव ॥ ४ ॥

वती वक्षीषु सौभाग्यं पिशुनवति स्रवयति । बलुभाख्योऽपि बन्ध-
 नान्नः बहुरथाऽहन्नकरानेष यिरसि रञ्जित इति आत्मगौरवं
 कृष्णवा प्रकटयतीति भावः ॥ १ ॥

बन्धनेति । बन्धनं भजते इति तथोक्तस्य बद्धस्योत्कर्षः सुक्तं
 ज्ञानं परिभाष्यं वेन तथोक्तस्य अपरिचितस्योत्कर्षः अग्निदीर्घस्येति
 वाचस् अहृष्याः कालावाः चिकुरकलापस्य ज्येष्ठभारस्य सिन्दूरितः
 सिन्दूररञ्जितः शः सीमन्तः तच्छलेन हृदयं विदीर्षामिव । मानिनो
 बन्धनस्थितस्य मानशून्यस्य हृदयविदारणं भवतीति लोकप्रसिद्धिरिति
 च ध्येयम् । उत्प्रेक्षाः बहुरः ॥ २ ॥

बलमिति । बलं बलमपि सामर्थ्यमपि अपिचारेणान्यशुष्यादि-
 बलवत् । बसति असांस्पर्धः इति इत्थं श्रेष्ठिनि बणिजि गुरुर्महान्
 गर्वः तेन गद्गदं वचा तथा वदति सति तस्य जावयाः स्निग्धाः आहृतं
 बहुचितं क्षितं हास्यं यथा तथाभूतवा बला जनानां तत्तत्त्वायां
 तत्कथां श्रवणतानिति भावः सुखम् ईक्षितं हाससंवरयेव
 दुःखहीनोऽयमस्याः प्रतिरिति व्यज्यते तत् तवास्यां यथासक्ति-
 र्युज्यते इति कदाचित् क्वयपि कासुकं प्रत्युच्यते ॥ ३ ॥

बलवदिति । बलवता अनिलेन उपनीतं बन्धोपमानीतं स्फुटि-
 तस्य विकसितस्य नवस्य अश्लोजस्य पद्मस्य सौरभं यस्य तथाभूतः
 मधुपः नलिन्या पद्मिन्या नासायां निःक्षिप्ता वडिशस्य मत्स्रवेधनस्य,
 वडिशं मत्स्रवेधनमित्यमरः । रञ्जुर्वस्य तथाभूत इव आकष्यते ।

बाणं हरिरिव कुर्वते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव ।
 यावद्दोषं जायति मलिन्मुखा इव पुनः पिशुनाः ॥ ५ ॥
 बौद्धस्येव क्षणिको यद्यपि बहुवक्त्रभस्य तव भावः ।
 भग्ना भग्ना भूरिव न तु तस्या विघटते मैत्री ॥ ६ ॥

कश्चित् कस्याश्चित् शुष्णाद्याकार्थनेन तस्यां समासक्त इति ध्वन्यते ।
 उपमाप्रस्तुतप्रथंसदोः संसृष्टिः ॥ ४ ॥

बाणमिति । हरिः कण्ठः बाणमिव बाणासुरमिव सुजनः
 बहुदोषमपि बहुभुजमपीति च अदोषमिव निर्दोषमिव भुजरञ्जित-
 मिवेति च कुर्वते । पुरा भगवान् देवकीनन्दनः स्रपौत्रमनिदहं
 बाणासुरकन्यया अथवा कन्यान्तःपुरे रञ्जसि विहरणं इहा बन्धना-
 नारं नीतं नारदसुखात् निशम्य सबलवाहनः शोषितपुरं बाणमनारं
 गत्वा अथरुध्य च संपाप्ते बाणासुरं सहस्रबाहुं बाहुरञ्जितं कृत्वा
 पौत्रसुहृधारेति भागवतवार्त्ता । पिशुनाः दुर्जनाः पुनः मलिन्मुखा
 इव तस्करा इव यावद्दोषं समप्यदोषं यावद्भ्रातृश्च जायति एतन्मं
 दोषान् अनुसन्धतीति भावः । श्लेषानुपाचितोपमावह्वारः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येवेति । यद्यपि बौद्धस्येव दृढधर्मावसन्निव इव बहु-
 वक्त्रभस्य बहुभार्यस्य बहुनां प्रियस्य च भावः चित्ताभिप्रायः प्रसन्न
 इति बावत् पदार्थश्च क्षणिकः अस्थिर इत्यर्थः, बौद्धमते पदार्थानां
 अस्थिरत्वादिति भावः । तथापि तस्याः मत्सख्या इति भावः भग्ना
 भग्ना अतिशयेन भग्नेत्यर्थः भूरिव मैत्री न तु विघटते न तु भङ्गते
 नापगच्छतीत्यर्थः, तस्यास्त्वयि प्रणयः स्थिर इति भावः । नाविक्रा-
 वक्ष्या नावकं प्रत्युक्त्वाविवम् । उपमावह्वारः ॥ ६ ॥

भकारादिः ।

भ्रमसि प्रकटयसि रदं करं प्रसारयसि त्वमपि अयसि ।
 धिक्मानं तव कुक्षर जीवं न जुहोषि जठराग्नी ॥ १ ॥
 भूतिमयं क्रुद्धतेऽग्निस्तृणमपि संलग्नमेनमपि भजतः ।
 सैव सुवर्णं दद्या ते शङ्के गरिमोपरोधेन ॥ २ ॥
 भवति निदाघे दीर्घे यथेह यमुनेव यामिनी तन्वी ।
 हीपा इव दिवसा अपि तथा क्रमेण प्रथोयांसः ॥ ३ ॥

भ्रमसिति । हे कञ्जर ! गज ! भ्रमसि इतस्ततः पर्वटसि, रदं
 दन्तं प्रकटयः न प्रकाशयसि, करं शुण्डं प्रसारयसि विस्तारयसि, त्वम-
 अपि व्याप्तच्छमिति भावः अयसि व्याप्तयमवसम्बन्धे, तव मानं धिक्-
 निन्दामीत्यर्थं, धिक् नर्भक्ष्ये ननिन्दयोरित्यमरः । जीवं जीवनं जठरा-
 ग्नी न जुहोषि, तव एतादृशनीचप्रवृत्तस्य जठराग्निना शरीरपोषणेन
 मरणं वरमिति भावः । सोटरपूरणार्थं नीचवृत्त्यवसम्बन्धात् मरणं
 श्रेय इति भावः । अपस्तुपशंमालङ्कारः ॥ १ ॥

भूतिमिति । हे सुवर्ण ! अयम् अग्निः संलग्नं अस्मिन् संसक्तं
 त्वमपि त्वमेव, अपिरत्र एवकारार्थः । भूतिं भक्त्वा, भूतिर्भक्ष्येति सम्बन्ध-
 दीत्वमरः । क्रुद्धते, किन्तु एनम् अग्निं भजतः व्याप्तयतः ते तव सैव
 दद्या अवस्था, इति गरिमूषः गौरवस्य उपरोधेन अहुरोधेन शङ्के
 मन्थे । अद्भुतापकारः सङ्घसा कर्तुं शक्यते न सङ्घन इति भावः ॥२॥

भवतीति । इह दीर्घे निदाघे योश्चे यमुनेव यथा यामिनी
 रात्रिः तन्वी क्षीया भवति योश्चसन्तापात् यमुनाया जलशोषणात्
 तद्वत्त्वमिति भावः तथा हीपा इव दिवसा अपि क्रमेण प्रथोयांसः
 विशाखाः भवतीति शेषः । यमुर्दिक्षु जलवेष्टितस्य भूभानस्य हीपत्वात्
 तस्य च सन्तापात् जलशोषणात् दीर्घत्वमिति भावः । यमुनायास्तद्वत्त्व-
 कथनेन वरचससुरचयोम्यत्वं हीपानाञ्च विसीर्यत्वेन बहुकुञ्जादि-
 निवृत्तस्थानत्वं यामिन्यास्तद्वत्त्वेन तस्यां सौरविहारस्थायोम्यत्वं

भवता महति स्नेहानलेऽर्पिता पथिक हेमगुटिकेव ।
 तन्वी हस्तेनापि स्पृष्टमशुद्धैर्न सा शक्या । ४ ॥
 भूमिलुलितैककुण्डलमुत्तंसितकाण्डपटमिथं सुग्धा ।
 पश्यन्ती निःश्वासैः क्षिपति मनोरेणुपूरमपि ॥ ५ ॥
 भवताल्लिङ्गं भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्ती त्वम् ।
 कञ्चुक वनेचरीस्तनमभिलषतः स्फुरति लघिमा ते ॥६॥

द्विषस्य च दोषत्वेन तत्रैव नटयोग्यत्वमिति व्यक्ता सङ्कोतस्वानं
 हीय इति कस्याञ्चित् कर्मापि पात कस्याचित् कामपि प्रति वा मङ्गला
 उक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २ ॥

भवतेत । हे पथिक ! प्रवासिन ! भवता महति स्नेहानले
 प्रेक्षयन्ती एतेन त्वत्प्रोतर्दुःखदत्तं व्यक्तं । अर्पिता स्यापिता हेम-
 गुटिकेव सा तन्वी त्वहिरञ्जनीयेति भावः । अशुद्धैः दुष्टैः हस्तेनापि
 किञ्चुतान्वाङ्गनेर्त्वापशब्दार्थः । स्पृष्टं न शक्या । यथा चम्बो
 निःश्वासा स्वर्णगुलिका मदीषैः पुरुषैः शपथपक्ष्मैः स्पृष्टुं न शक्यते
 तथा भवत्प्रशंसनीया सा न केनापि भर्षयितुं शक्यते इति निष्कर्षः ।
 स्वकान्तां परासक्तां सम्भावयन्तं प्रयासागतं प्रति सख्या उक्तिरियम् ।
 उपमाबद्धारः ॥ ४ ॥

भूमिति । रयं सुग्धा च वा भूमौ नलिनं लुण्ठितम् एकं
 कुण्डलं कर्णभूषणं यस्मिन् तत् तथा उत्तंसितः उत्तलिप्रः काण्डपटः
 क्षिपन्ति यस्मिन् तत् यथा तथा पश्यन्ती अशुभोक्तवन्ती मामिति
 शेषः, निःश्वासेः भाविविरञ्जनिनेरिति भावः, मनोरेणुपूरमपि क्षिप्त-
 रूपं रजःसमञ्जसापि क्षिपति, न य मः पक्ष्मपरीति भावः । चम्ब-
 क्षित मन्वाद्य पात विदेशागमनमसने स्वकान्तां वा अवस्थावर्षव-
 सिदम् ॥ ५ ॥

भवतेत । हे कञ्चुक ! भवता मङ्गला मदीं प्रेक्षा च आदिष्टि
 क्षणिकेदृता, अथएव त्वं भोगिचक्रवर्ती भवत्प्रोतर्दुःखदत्तं त्वत्के सुशुद्धे चम्बो

भैक्षभुजा पक्षीपतिरिति सुतस्तद्वधूसुदृष्टेन ।
 रञ्जक जयसि यदेकः शून्ये सुरसदसि सुखमस्मि ॥ ७ ॥
 भोगाक्षमस्य रक्षां दृष्ट्वात्रैव कुर्वतोऽनभिमुखस्य ।
 ब्रह्मस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८ ॥
 भवितासि रजनि यस्यामध्वश्रमशान्तये पदं दधतीम् ।
 स बलाद्वलयितजङ्गावहां मामुरसि पातयति ॥ ९ ॥

इत्यर्थः वर्तते इति तथोक्तः भोगासक्तानां अष्टस्य जातः, किन्तु
 वनेचरी व्याधकान्ता तस्याः स्तनम् अभिमुखतः आकाङ्क्षतः ते तत्र
 वक्षिणा वक्षवं स्फुरति प्रकाशते । इतरनारीसङ्गतं कश्चित् प्रति
 कृष्टाश्चिदुक्तिः । अपस्तुतप्रशंसावह्वारः ॥ ६ ॥

भैक्षेति । भैक्षभुजा भिक्षाक्षभोजना केनचित् तस्य पक्षीपतेः
 बद्धा कान्तया सुदृष्टेन साभिलाषमवबोधितेन यता पक्षीपतिः
 इतीत्यं सुतः प्रशंसितः यथा, हे रञ्जक ! त्वं जयसि सर्वोत्कर्षेण वसंसे,
 बहू यतः एकः असहायः अहं शून्ये निर्जने सुरसदसि देवमन्दिरे
 सुखम् अकुतोभवमित्यर्थः यथा तथा अस्मि वसानीत्यर्थः तवाहुभावा-
 दिति भावः । एतेन सुरमन्दिरे मया एकाकिना स्थीयते, त्वया तत्र
 निःशङ्कं गन्तव्यमिति पक्षीपतिपत्नीं प्रति भिक्षुकस्य सङ्केतः ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्येति । भोगाक्षमस्य भोक्तृभयङ्कृतः दृष्ट्वात्रैव
 एवकारेणान्वप्रकारव्यवच्छेदः । रक्षां कुर्वतः अनभिमुखस्य अनावज्ञस्य
 अनवहितस्येति यावत् दृष्टस्य प्रमदा प्रकटमदशादिनी कान्तापि
 श्रीरपि सम्पदपि भृत्यस्य दासस्य भोगाय भवतीति शेषः ॥ ८ ॥

भवितासीति । हे रजनि ! यस्यां त्वयि अध्वश्रमस्य शान्तये
 अपनयनाय पदं दधतीं चरणसेवां कुर्वतीमिति भावः मां स अत्र
 कान्त इति शेषः बलात् बलमान्त्रित्येत्यर्थः वक्षवितया जङ्गया बलात्
 खंड्यतां कृत्वेति शेषः अरसि वक्षसि पातयति पातविव्यतीत्यर्थः सा त्वं
 भवितासि ? प्रोषितभर्तृकायाः समाशंसनमेतत् ॥ ९ ॥

भूषणतां भजतः सखि कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य ।

पुरुषस्य च कनकस्य च युक्ती गरिमा सरागस्य ॥ १० ॥

भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।

मोघस्त्वयि जनवादी यदोषधिप्रस्यदुहितेति ॥ ११ ॥

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुद्वयं स्मरोन्निद्रः ।

निद्रायां प्रेमार्द्रः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ १२ ॥

भूषणतामिति । हे सखि ! भूषणताम् अलङ्कारतां भजतः
सद्गुणादिशालित्वेन अलङ्कारयत् शोभमानस्येति भावः कटकवल्कला-
दिकृपत्वं भजतश्च कषणेन चिरसङ्कल्पा विशुद्धस्य सुचरितत्वेन विज्ञा-
तस्येत्यर्थः कषणेन प्रस्तरविशेषघर्षणेन विशुद्धस्य विज्ञातोत्कर्षस्य च
जातरूपस्य सुरुपस्य तटाख्यस्य च चामीकरं जातरूपमित्यनरः । स-
रामस्य अतुरागरतः रत्नवर्णस्य च, पुरुषस्य च कनकस्य च काञ्चनस्य च
गरिमा गौरवम् आटर इत्यर्थः भारवन्त्वश्च युक्तः उचितः । युष्मा
इव गौरवस्थानानीति भावः । टीपकाङ्कारः ॥ १० ॥

मञ्जेति । स्नेहमयी प्रेमप्रचुरेति यावत् त्वं भस्मना परुषे
कठोरदेहेऽपीति यावत् गिरिशे हरे पर्वतीये चेति ध्वनिः उचितेन
दोग्धतयेत्यर्थः सुभगासि अतिवक्त्रभासि, ओषधीनां प्रस्थाः सान्नि-
जस्य तस्य पर्वतराजस्येत्यर्थः दुहितेति यत् अयं त्वयि जनानाम् अप-
वाटः मोघः विफलः अलीक इत्यर्थः त्वया सगुणैव तादृशः घति-
वैशीकृतः पर्वतकन्यात्वेन तव निर्गुणत्वापवाटो व्यर्थ एवेति भावः ॥ ११ ॥

भयेति । अरेष कामावेशेन उन्निद्रः निद्रारहितः प्रेमार्द्रः
प्रेमृष्या कोकचित्त इति भावः एतेन बलात्कारचैसख्यं स्रस्यते ।
कचित् बालायाः नवोदायाः भयेन कान्तस्य बलप्रयोगादिति भावः
पिहितम् आच्छादितं पीवरं स्तूबम् अरुद्वयं निद्रायां सप्रदयायां
निःश्वस्य निःश्वस्य अधिचपितसम्पादनाभावदुःखादिति भावः पश्यति
त्ववचोकयति ॥ १२ ॥

भ्रमरीव कोषगर्भे गन्धद्वता कुसुममसुररन्ती त्वाम् ।
 अव्यक्तं कूजन्ती सङ्केतं तमसि सा भ्रमति ॥ १३ ॥
 भ्रामं भ्रामं स्थितया स्नेहे तव पयसि तत्र तत्रैव ।
 आवर्तपतितनौकायितमनया विनयमपनीय ॥ १४ ॥
 भ्रमयसि गुणमयि कण्ठग्रहयोग्यानात्ममन्दिरोपान्ते ।
 ह्यालिकनन्दिनि तरुणान् ककुब्जिनो भेडिरञ्जुरिव ॥ १५ ॥

भ्रमरीति । कोषगर्भे कोषाभ्यन्तरे गन्धेन सौरभेष गुणकीर्त्या च दृता आकृष्टा कुसुमम् असुररन्ती भ्रमरीव सा तमसि अन्धकारे त्वाम् असुररन्ती अन्विषन्ती अव्यक्तम् अस्फुटं लोकभयादिति भावः कूजन्ती नदन्ती सङ्केतं सङ्केतस्थानं भ्रमति । उपमाबद्धारः । उप-
 नायकं प्रति अभिसारिकासख्या उक्तिरियम् ॥ १३ ॥

भ्रामति । तव तत्र तत्र स्नेहे एव पयसि भ्रामं भ्रामं भ्रमित्वा भ्रमित्वा स्थितया अनया कान्तया विनयं गिष्टाचारं लज्जाभवादि-
 रूपमित्यर्थः अपनीय विज्ञाय आवर्त्ते जलधमे, स्थाटावर्त्तोऽन्धमं भ्रम इत्यमरः, पतितया या नौका तत्रैव आचरितम् । यथावर्त्तपतितया नौका आवर्त्तमध्य एव भ्रमति न ततो निष्क्रान्ति, तथा त्वत्प्रेम-
 वशवर्त्तनीयं नान्यं पुरुषं कामयते इति सख्या नामकं प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

भ्रमयसीति । हे गुणमयि ! सौन्दर्यादिगुणमालिनि ! तन्तुर्गर्वि च ह्यालिकनन्दिनि ! एतेन कुललज्जाभयादिराहितं द्योतते । भेदिः पशुबन्धनाथे खले न्यस्तदारुविशेषः, पुंसि भेदिः खले दादु न्यस्तं यत् पशुबन्धने इत्यमरः । तत्र बद्धा रञ्जुः ककुब्जिनः उपमानिव आत्ममन्दिरस्य उपान्ते रुमनादित्यर्थः कण्ठग्रहयोग्यान् कण्ठादि-
 नोषितान् तरुणान् बूनः भ्रमयसि । गुणमयेति पाठे गुणमयोच कण्ठग्रहयोग्याश्चेति तानित्यर्थः ॥ १५ ॥

भालनयनेऽग्निरिन्दुमौली गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः ।

तदपि तन्नोमय एव त्वमीश कः प्रकृतिमतिशेते ॥ १६ ॥

—

मकारादिः ।

मधुमद्वीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं बाला ।

तन्मुखमजातदृप्तिस्तथा तथा वल्लभः पिबति ॥ १ ॥

मित्तैरालीच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ।

अर्थः सतामिव हृती मुखवैलक्ष्येण मानोऽयम् ॥ २ ॥

भावति । हे ईश ! तव भालनयने बालाटनेने अग्निः, मौली इन्दुः चन्द्रः, गात्रे भुजङ्गानां सर्पाणां मणय एव दीपाः, तदपि त्वं तन्नोमय ! तिमिरमयः तन्नोमुष्णमयश्च तथाहि को जनः प्रकृतिं स्वभावम् अतिशेते अतिक्रम्य वर्त्तते ? न कोऽपीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

—

अध्विति । बाला नवोदा कामिनी मधुमदेन मधुपानजनितेन उज्ज्वलेन वोता विगता व्रीडा बाल्या यस्यास्तथाभूता सती यथा बाला सम्मुखं लपति वक्ति, वल्लभः कान्तः तथा तथा अजातदृप्तिः सन् तस्यां मुखं पिबति सादरं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्तैरिति । मित्तैः वल्लभः सखीमिश्र समं सह आलोच्य कृतं व्यत्नेन विचार्य गुरु मङ्गत्, कदनं क्लृप्तं कृत्वापि समारब्धः समा-
लम्बितः प्रस्तुतश्च अर्थं मानः प्रियं प्रति क्रोधः सती साधूनाम् अर्थं एव कार्यमिव मुखवैलक्ष्येण कदनवैलक्षण्येण प्रसादरूपेणोक्ति भावः कृतः विनाशितः । एतादृशमानो न विधेयः, यः अन्वयेनैवापगच्छतीति काङ्क्षितं प्रति सख्या उक्तिः । उपसालङ्कारः ॥ २ ॥

मम रागिणी मनस्विनि करमर्पयती ददासि पृष्ठमपि ।
यदि तदपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य सौभाग्यम् ॥ ३ ॥
मा स्पृश मामिति सकुपितमिव भणितं व्यञ्जिता न च ग्रीडा
आलिङ्गितया सस्मितमुक्तमनाचार किं कुरुषे ॥ ४ ॥
मूलानि च निचुलानां हृदयानि च कूलवसतिकुलटानाम् ।
मुदिरमदिरा प्रमत्ता गोदावरि किं विदारयसि ॥ ५ ॥

ममेति । हे मनस्विनि ! प्रशस्तान्तःकरणे ! रागिणीः अहुराग-
वतः लौहित्यवतश्च करं हस्तं किरणञ्च अर्पयतः ददतः मम यदि
पृष्ठमपि ददासि दर्शयसि ब्रज्यावशात् सुखपरावर्त्तनादिति भावः,
नदपि तथापि त्वदसाम्मुख्येऽपि कमलबन्धोरिव सूर्यस्वेव स्वस्य
आत्मनः सौभाग्यं मन्ये । ब्रज्यावशात् तव पराङ्मुख्येऽपि मम
चरितार्थता किञ्च सम्प्रखावलोकने इति भावः ॥ ३ ॥

मेति । मां मा स्पृश इति सकुपितमिव सक्रोधमिव इवशब्देन
कोपस्यातात्पित्तकल्पं सूच्यते । भणितम् उक्तं न च ग्रीडा ब्रज्या
व्यञ्जिता प्रकटिता, आलिङ्गितया तु हे अनाचार ! दुराचार !
किं कुरुषे, इति सस्मितम् उक्तञ्च । कस्यचित् सखायं प्रति पुष्पवत्याः
कान्ताया वृत्तमर्थनामदम् ॥ ४ ॥

मूलानीति । हे गोदावरि ! त्वं मुदिराः मेघा एव मदिराः
मधूनि ताभिः प्रमत्ता प्रकटमदयती मेघाम्बुपूर्णावयवेषु भावः सती
निचुलानां वेतसतरुणां वृक्षाणां वा मूलानि च कूलं वसतिदीर्घां
नद्याभूताः याः कुलटाः व्यभिचारिण्यः तासां हृदयानि च किं कर्षं
विदारयसि ? कुलटानां त्वत्कुलतरुमूलान्येव सङ्केतस्थानानि, त्वदी-
यज्जलवृक्षा तासां मूलेत्पाटनं तेन च तासां हृदयविदारणं वृत्तमिति
भावः ॥ ५ ॥

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोऽपि ।

जडसमयनिपतितानामनादरायैव न गुणाय ॥ ६ ॥

मधुमयनमौलिमाले सखि तुलयसि तुलसि किं मुधा राधाम् ।

यत्तव पदमदसीयं सुरभयितुं सौरभोजे दः ॥ ७ ॥

मयि यास्यति कृत्वावधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथाश्लेषम् ।

प्रिययानुशोचिता सा तावत्सुरताक्षमा रजनी ॥ ८ ॥

मलयेति । जडानां मूर्खाणां समये समाचारे, समयाः शपथान्-
चारज्ञानांसङ्गान्तसंविद इत्यमरः । पतितानां तदनुवर्तिनामिति भावः
अन्वयत् जडसमये शीतकाले पतितानां मलयद्रुमसाराणामिव मलय-
स्थितचन्दनतरुणामिव धीराणां विदुषां गुणप्रकर्षोऽपि पाण्डुव्यादि-
चद्रुगुणप्रकाशोऽपि सौरभोत्कर्षोऽपि च अनादराय एव न गुणाय
न आदराय भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

संघ्नति । हे मधुमयनस्य कृष्णस्य मौलिः शिरः तस्य माले
सखि तुलमि ! किं कथं मुधा निरत्येकं राधां तुलयासि समीकरोषि
राधया सममात्मानं मन्यसे इति भावः । यत् यतः अदसीयं पदं
राधासम्बन्धिवचरणं सुरभयितुं सुरभीकर्तुं तव सौरभस्य सौगन्धस्य
उद्भेदः प्रकाशः । कृष्णस्य सततं राधाचरणप्रणतत्वात् तव तच्छिरसि
स्थितिस्तस्या राधाया एव चरणसेवनायेति भावः । कस्याश्चित्
सुभगां स्युर्जमानाया गवैरुचरणवचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसा-
चङ्कारः ॥ ७ ॥

मयाति । मयि यास्यति प्रस्थातृसद्यते इति यावत् विदेशमिति
शेषः प्रियया अवधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथा आश्लेषम् आलिङ्गनं
कृत्वा तावत् सुरताक्षमा तावतां तत्संख्यकानां चुम्बनाश्लेषसंख्यकाना-
नामित्यर्थः सुरतानाम् अक्षमा अशक्ता व्यत्यक्तालीनत्वादिभिर्भावः
रजनी अनुशोचिता कथमित्यं शीघ्रं प्रभातेति ध्रियेति भावः ।
त्रोषितस्य सखायं प्रति प्रियादृक्तकथनमिदम् ॥ ८ ॥

मृगमद्दिनदानमटवी कुङ्कुममपि कृषकवाटिका वहति ।

हृद्विलासिनि भवती परमेका पौरसर्वस्वम् ॥ ९ ॥

मधुदिवसेषु भ्रास्यन्थथा यथा विशति मानसं भ्रमरः ।

सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदनविशिखोऽपि ॥ १० ॥

मयि चलिते तव मुक्ता दृशः स्वभावात्प्रिये सपानीयाः ।

सत्वममूल्याः सद्यः प्रयान्ति मम हृदयहारत्वम् ॥ ११ ॥

सृजति । अटवी अरण्यं मृगमदस्य कस्तूरिकायाः निदा-म्
उत्पत्तिस्थानं मृगाणां अरण्यचरत्वादिति भावः, कृषकव्य वाटिका
कृषिचोत्रमित्यर्थः कुङ्कुममपि वहति तत्रैव तदुत्पत्तिरिति भावः
हे हृद्विलासिनि ! भवती एका परं केवलं पौराणां पुरवासिनां
नागरिकाणामित्यर्थः सर्वस्वम् । मृगमटकुकुमयोर्वन्यत्वात् प्रायेण
नामारिकाणां सपान्यत्वं तव तु नागरस्य हृद्यत्वमिति व्यतिरेका-
वह्यारः । ९ ॥

संघति । हे सखि ! मधुदिवसेषु वसन्दिनेषु लोहकण्टक-
निभः लोहकण्टकसदृशः भ्रमरः भ्रास्यन् सन् यथा यथा मानसं
विशति व्यथयतीति यावत् लहोपकत्वादिति भावः, तथा तथा
मदनस्य तादृशः विशिखोऽपि शरोऽपि । अस्मिन् कथमेकाकिन्वा
स्वातव्यमिति भावः । प्रोषितभर्तृकायाः सखीं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमा-
वह्यारः ॥ १० ॥

संयोगः । हे प्रिये ! मयि चलिते प्रस्यत्तमद्यते इति यावत्
स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् सपानीयाः सान्भवः तव मुक्ताः निःश्लिष्टाः
मां प्रतीति शेषः दृशः दृश्यः अमूल्याः मूल्यरहिताः स्वातचारव इति
भावः अतएव मद्यः तत्त्वत्वात् मम हृदयहारत्वं मनोहरत्वं प्रयान्ति
सत्त्वं तव तद्दृशवशोक्तेन हृदयचित्तोऽहं न गन्तुं शक्नोमीति भावः ।
अथच अमूल्या मङ्गावाः मुक्ताः हृदयस्य वक्षसः हारत्वं प्रयान्तीति
अन्यते ॥ ११ ॥

मुग्धे मम मनसि शराः स्मरस्य पञ्चापि सन्ततं लम्बाः ।
 शङ्के स्तनगुटिकाहयमर्पितमेतेन तव हृदये ॥ १२ ॥
 मधुमथनवदनत्रिनिहितवंशीसुषिरानुसारिणी रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मरस्येव ॥ १३ ॥
 महतोः सुवृत्तयोः सखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।
 सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति ॥ १४ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! मम मनसि स्मरस्य
 पञ्चापि शराः सततं निरन्तरं लम्बाः, न निर्गता इति भावः । तव
 हृदये एतेन स्मरेण स्तनगुटिकाहयमर्पितमिति शङ्के सम्भावयामि
 शराभावादिति भावः । गुटिकाप्रकारेण तव हृदयं न विद्मं तेन च
 अत्किञ्चिदहत्या तव धैर्यध्वंसो न जातः अहन्तु हृदयविहतया
 धैर्यं विहीनः सङ्गातः तत् मानसुष्टहाचेति कस्याचित् कामपि प्रत्यु-
 क्तिरियम् ॥ १२ ॥

सध्विति । मधुमथनस्य लक्षणं वदने विनिहिता विशेषेण
 अर्पिता वा वंशी तस्याः सुषिरं छिद्रम् अनुसरन्तीति तथोक्ता रागाः
 स्मरविशेषाः स्मरस्य कामस्य नलिकाविशिखा इव नलिकाख्यनासा
 इव मम मनः हरन्ति हन्ति स्मरेण चकमव्ययम् । कस्याचित्
 उपनायकस्य साङ्केतिकं वेशुरवं श्रुत्या तं प्रति गमनाय सखी
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

महतोरेति । हे सखि ! महतोः उदारयोः विशालयोश्च
 सुवृत्तयोः सुगीतयोः सुवर्तुल्ययोश्च हृदयग्रहयोग्ययोः हृदयक्रमयोः
 मन्त्रःस्थित्युचिनयोश्च ससुच्छ्रितयोः ससुजनयोः सञ्जनयोः स्तनयोरिव
 निरन्तरम् अवच्छिन्नं सङ्गतं सख्यं सम्भोजनम् भवति । उपना-
 यकः ॥ १४ ॥

मम वारितस्य बहुभिर्भूयो भूयः स्वयं च भावयतः ।
जातो दिग्धीव तस्यां सखे न विनिवर्त्तते मोहः ॥ १५ ॥
मग्नीऽसि नर्मदाया रसे हृतो वीचिलोचनक्षेपैः ।
यद्युच्यसे तरुवर भ्रष्टो भ्रंशोऽपि ते स्नाध्यः ॥ १६ ॥
मेनामुक्त्वासयति स्मिरयति हरिं गिरिं च विमुखयति ।
क्षतकरबन्धविलम्बः परिणयने गिरिशकरकम्पः ॥ १७ ॥

ममेति । हे नखे ! बहुभिर्जनैः भूयो भूयः पुनः पुनः वारि-
तस्य मा कुरु एतदिति विपिण्डस्य स्वयम् अत्तना भावयतश्च किमिदं
कर्त्तव्यं न येत । चन्वयनश्च दिग्धीव तस्या कान्तायां जातः उत्पन्नः
मोहः रागः भ्रमश्च न निवर्त्तते नापगच्छत । यथा दिग्भ्रान्तस्य न
कस्याप्युपदेशश्च तथा 'तस्यामासक्तं मे मनः कथमाप न निवार-
यितुं शक्यते इति भावः । सखावं प्रति कस्यापि दुर्गतिरियम् ॥ १५ ॥

मग्ने इति । हे तरुवर ! त्वं नर्मदायाः रेखाया मद्या अथच
नर्मदीयां टटानाति तथोक्तायाः कान्ताया इति ध्वनिः रसे सखे
अतुरागे च मग्नेः सन् वाचयस्तरङ्गा एव लोचनानि नयनानि तेषां
क्षेपैः चान्नैः हृतः क्वसि यति त्वं भ्रष्टः विनष्टः मटाचारात् अ्युवः
उच्यसे कथ्यसे लोकेरिति शेषः स ते तव भ्रंशोऽपि सटःपारात्
अ्युतिरपि स्नाध्यः प्रशस्त्रः । एतादृशनायिकायापसक्त्या यदि ते
अपकीर्त्यादिना मानहानिर्विनाशो वा स्यात् तदपि वरमिति अप-
स्तुतप्रशंसया द्योत्यते ॥ १६ ॥

मेनामिति । क्षतः अनितः करबन्धस्य पाण्डित्यस्य च विवक्षी
वेन तथाभूतः गिरिशस्य हरस्य करकम्पः सत्त्वोद्देकादिति भावः
परिणयने विवाहकाले इत्यर्थः पार्वत्या इति शेषः मेनां पार्वती-
मातरम् उक्त्वासयति स्मिरयति आमातः कन्या मत्सुरारामस्यपना-
दिति भावः हरिं विष्णुं स्मिरयति देशज्ञानं करोति एतादृशसम्पत्त्या-
पिनोऽपि हरस्यैतादृशवस्त्रादर्चनादिति भावः गिरिं हिमालयं विन्दु-

मधुगन्धि घर्मतिम्यत्तिलकं खल्लदुक्ति घूर्णदरुणाक्षम् ।

तस्याः कदाधरासृतमाननमवधूय पास्यामि ॥ १८ ॥

मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवज्रभेति गर्वेण ।

आश्लिष्य कैर्न तरुणैसुरीव वसनैर्विसुक्तासि ॥ २६ ॥

मूले निसर्गमधुरं समर्पयन्ती रसं पुरो विरसाः ।

इक्षव इव परंपुरुषा विप्रिधेषु रसेषु विनिधेयाः ॥ २० ॥

खवति च पराष्टत्सुखं करोति च लज्जावशादिति भावः । सङ्गतामपि
देहयो दशा स्यात् किञ्चतान्येषामिति भावः ॥ १७ ॥

साध्वति । कदा कश्चिन् काले तस्याः कालायाः मधुगन्धि
मेरेवपानमन्धयुक्तं घर्मेण सत्त्वोद्देकजनितेन खेटेन तिम्यत् आर्द्रतां
नष्टव तिलकं यस्य तादृशं खल्लली उक्तिर्दृष्ट्यात् तव खल्लवदन-
मित्यर्थः घूर्णली अरुणं रक्ते अश्लिष्या नयने यस्य तथाभूतम् आननं
वटनम् अक्षय्य अक्षय्य अगणयित्वेत्यर्थः गृहीत्वा वा अधरासृतं
पास्यामि । प्रोषतस्यागंसनवचनासदम् ॥ १८ ॥

मेदिन्यामिति । बहूना वज्रभा प्रिया अमीति शेषः इति गर्वेण
तव पदं मेदिन्यां पृथिव्यां न निपतति, वसनैर्वास्त्रैः सुरीव बहववन-
यन्त्रविशेष इव कैस्तरुणैर्युग्मैः आश्लिष्य आश्लिष्य न विसुक्ता न
परित्यक्ता असि ? आप्तु सर्वैरेव तरुणैः त्वं सकृदालिङ्ग्य परित्यक्ता
निर्गुणत्वान्तवेति भावः, या हि गुणवती अतुरक्तकाला तस्या एव
गर्वः युज्यते न तु बहुभोग्यतया तवेति भावः । वेद्यां प्रति कक्षा
चिदुक्तिरिवम् ॥ १९ ॥

मूले इति । विप्रिधेषु बहुपकारेषु बहुषु च रसेषु सुरतादिषु
मधुरेषु च विशेषेण निधेयाः स्थापनीयाः गणनीया इति यावत्
परंपुरुषा उपनामकाः इक्षव इव मूले प्रथमतः मूलाभागे च निसर्ग-
मधुरं स्वभाषमनोरसं समर्पयन्तः ददतः किन्तु पुरः शंके अप्यभागे च
विरसा अतुरामवर्जिताः विस्त्रादाश्च भवन्तीति शेषः । अतः पर-

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।
 वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि दुष्टग्रहो दयितः ॥ २१ ॥
 मा श्वरतरुणि पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भज गर्वम् ।
 निर्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरन्मुक्तैः ॥ २२ ॥
 मम कुपितायाश्छायां भूमावालिङ्ग्य सखि मिलत्पुलकः ।
 स्नेहमयत्वमनुष्मन् करोति किं नैष मामरुषम् ॥ २३ ॥

पुरुषरतिरापातमधुरा परं परिणामविरथा तस्मात् न तत्सङ्गः
 करणीय इति भावः । कस्याञ्चित् परपुरुषासङ्गकामां प्रति उपदेश-
 वचनम् । उपमाबह्वारः ॥ २० ॥

महतीति । हे सखि ! दुष्टः पक्षः आपहो यस्य सः अन्वत्
 दुष्टचासौ पक्षेति तथोक्तः शनैश्चर इव दयितः कालः महति स्नेहे
 प्रेम्ण्यि तैले च, शनैश्चरप्रतिमायाः तैलेषु स्थापनश्च शास्त्रीयत्वा-
 दिति भावः । बहु कुसुमं दत्तं बहुशः पुनः पुनः अर्चितः आराधितश्च
 तदपि तथापि एवमारधितोऽपीत्यर्थः वक्रः कुटिलः मदनुपहासश्च
 इति भावः । तत् किमत्र करोमीति भावः । सखीं प्रति कस्याञ्चि-
 दनन्तरक्तभर्तृकाया उक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ २१ ॥

मेति । हे श्वरतरुणि ! व्याधकाले ! पीवरयोर्विशालयो-
 र्वक्षोरुहयोः स्तनयोर्भरेण गर्वं मा भज, भुजङ्गीभिरुग्गीभिः वेष्ट्या-
 भिश्च निर्मुक्तैः त्यक्तैः निर्मोकैः कञ्चुकैः ययोः वक्षोरुहयोः शोभा
 सौन्दर्यम् । वेष्ट्याभुक्तत्यक्तपुरुषैरेव तव सम्भोगः, न नवीनैरित्यतो
 गर्वकरश्चमनुचितं तवेति भावः ॥ २२ ॥

ममेति । हे सखि ! एष मत्काल इति शेषः कुपितायाः मम
 भूमौ पतितामिति शेषः छायां प्रतिविम्बम् आलिङ्ग्य मिलत्पुलकः
 सङ्घातरोमाश्चः सन् स्नेहमयत्वम् अतुङ्गम् अत्यजन प्रेमातिशयं
 महर्षयश्चित्ति भावः माम् अरुषम् अकोपां किं न करोति ? अथि

सुषित इव क्षणविरहे रिपुरिव कुसुमेषु केसिसंप्रामे ।
 दास इव श्रमसमये भजनताङ्गीं न दृष्यामि ॥ २४ ॥
 सुषसि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमभ्युवेगीति ।
 स्नेहभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥ २५ ॥
 मलयजमपसार्य घनं वीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।
 स्मरसन्तापाद्गणितनिदाघमास्त्रिङ्गते मिथुनम् ॥ २६ ॥

तु करोत्येव । कथं त्वया तादृशो मानः सहसा परित्यक्त इति
 वदन्तीं सखीं प्रति नान्यिकाया उक्त्वातिवम् ॥ २४ ॥

सुषित इति । क्षणविरहे सुषित इव अपहृतसर्वस्व इव कुसु-
 मेषुकेसिसंप्रामे कामक्रीडायुक्ते रिपुरिव, श्रमसमये दास इव किङ्कर
 इव नताङ्गीं बोधनभरिष्यति भावः भजनं सेवमानः सन् न दृष्यामि
 न परितोषं कथं पुनः पुनर्भजनार्थम् दृष्टव्यमीत्यर्थः । सखायं प्रति
 कस्यचिद्वचनमित्यम् ॥ २४ ॥

सुषुषीति । व्यापारात् अग्नभङ्गनातुकूलव्यापारात् इयं द्विगुणः
 कन्दुवेगः कोपवेगः यस्याः तद्योक्ता अतुनयेऽस्याः कोपो द्विगुणायते
 इति भावः इति हेतौः मानवतीम् एनामिति शेषः किं कथं सुषुषि
 क्वजसि ? बोधितमित्यमिति भावः । कथमित्याह स्नेहेति, स्नेहेन
 तेलेन प्रसवेन च भवः उत्पन्नः आग्निः पयसा जलेन, सान्त्वेन
 अतुनयेन च रोषः उन्मिषति वर्द्धते इत्यर्थः । क्लेशमुखो हीपकर-
 लङ्कारः । नात्रकं प्रति सखा उक्त्वातिवम् ॥ २५ ॥

मलयजमिति । घनं सान्द्रं मलयजं चन्दनरसं पीप्लवन्ताप-
 हरणाय पस्तुतमिति शेषः अपसार्य दूरीकृत्य त्यक्तेत्यर्थः वीजनविघ्नं
 विधाय व्यजनवृक्षां परित्यज्येति भावः मिथुनं स्त्रीसुंघौ स्मरसन्ता-
 पात् अगन्धितः निदाघः पीप्लः तत्सन्नाघ इति भावः येन तद्योक्तः
 सत् बाहुभ्याम् आस्त्रिङ्गते परस्परमिति शेषः । पीप्लसन्नाघस्य
 कामसन्नापोऽधिक इति भावः ॥ २६ ॥

महतोऽपि हि विश्वासात्प्रहाशया दधति नाल्पमपि लघवः ।

संश्लुतेऽद्रीमुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥ २७ ॥

मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रुक्षापि माधुरीं सहजाम् ।

कृतमुखमङ्गापि रसं ददासि मम सरिद्दिवाश्लोधिः ॥ २८ ॥

मदनाकृष्टधनुर्ष्याघातैरिव शृङ्गिणि पथिकतरुष्यानाम् ।

वीणातन्त्रीक्षाणैः केषां न विकम्पते चेतः ॥ २९ ॥

मम भयमस्याः कीपो निर्वेदोऽस्या ममापि मन्दाक्षम् ।

महत इति । महाशयाः उदारचिन्ताः नभीराश्च विश्वासात्
आश्रितरक्षा कर्तव्येति प्रत्ययात् ज्ञानादिति यावत् महतोऽपि
येनान्नाश्रयदाने महत् कष्टं सम्भवतीति तानपि क्लिप्तं च्छान्तिव्यपि-
शब्दार्थः, दधति हि आश्रयदानेन रक्षतीति भावः लघवः क्षुद्राः
अल्पमपि क्षुद्रमपि न दधतीत्यनेनाश्रयः । तथाहि उदधिः सहजः
अद्रीन् मैनाकादीन् संश्लुते महाशयोरपि इन्द्रात् रक्षति, निदाघ-
नद्यः पीड्यसरितः भेकमपि मण्डूकमपि न संश्लुते इति लघवविप-
रिचामेन योज्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरुष्याः ॥ २७ ॥

मधुधारेवेति । हे मानिनि ! त्वं रुक्षापि कीपकल्पितापि
कीर्त्तापि च मधुधारेव सहजा स्वाभाविकीं माधुरीं माधुर्यं मनोहरत्वं
मिष्टताश्च न मुञ्चसि न लजसि, सरित् मदी आश्लोधिः सहजस्यैव कृतः
सहस्य भक्तुः वक्रिणा वया तादृशो अपि मम रसं प्रीतिं कलं ददासि ।
उपमाकह्वारः । मानिनीं प्रति नायकस्य अङ्गिरिवम् ॥ २८ ॥

मदमेति । हे शृङ्गिणि ! शृङ्गस्त्राणि ! केषां पथिकतरुष्याणां
प्रवितयुवकानां चेतः मदनेन आकृष्टा या धनुषः उवा मौर्वी तस्याः
आघातैरिव आघातजनितशब्दैः टङ्कारैरिवेत्यर्थः वीणातन्त्रीक्षाणैः
वीणातन्त्रीनिनादैः न विकम्पते न व्यथते इत्यर्थः सर्वेषामेव व्यथते
इत्यर्थः । उपमाकह्वारः ॥ २९ ॥

ममेति । अितस्य संवृतिः संवरणं गोपनं तदर्थं नमिता शय्यरी

जातं क्व चान्तरिक्षे क्षितसंघटिनमितकम्बरयोः ॥ ३० ॥
 मुक्ताम्बरैव धावतु निपततु सहसा त्रिमार्गगा वासु ।
 इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुरूपरसा ॥ ३१ ॥
 मृगमदलेपनमेनं नीलनिचोलैव निशि निषेव त्वम् ।
 कालिन्द्यामिन्दीवरमिन्दिन्दिरसुन्दरीव सखि ॥ ३२ ॥

योवा याभ्यां तथाभूतयोः मध्ये मम भयम् अपराधजनितमिति
 भावः अस्याः कान्तायाः क्रोधः कथमित्यं मटेकप्रवणं प्रति समैतादृशो
 ज्ञान इति धियेति भावः समापि मन्दाक्षं बज्जाकतापराधेन मया
 कथं सोपगन्तव्येति धियेति भावः अस्याः कान्तायाः निर्वेदः स्वाव-
 मानना एतादृशे प्रणयिनि कथं मयावशा प्रदर्शितेति धियेति भावः ।
 तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमाननेति दर्पणः । क्व च क्वापि
 अन्तरिक्षे जातं गतं विकृष्टमिति भावः ॥ ३० ॥

सुक्तेति । सुक्तं त्वक्तम् अम्बरं वस्त्रम् आकाशञ्च यथा तथोक्ता
 एव धावतु गच्छतु, सहसा निपततु, स्वचित्तमतिर्भवतु, निम्नं भजतु
 च, त्रिमार्गगा त्वयो मार्गाः पन्थानः शिष्टाः अशिष्टाः शिष्टाशिष्टाश्च
 आचारा इति भावः तान् गच्छतीति तथोक्ता कदाचित् शिष्टाचारिणी
 कदाचिदशिष्टाचारिणी कदाचित् उभयचारिणी वा सधुपानदृशावा-
 मिति सर्वत्र बोध्यम् । बहुमार्गगामिनी च अस्तु भवतु किन्तु इयमेव
 वंशप्रभवा सत्कुलजा सोमप्रभवा च, रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः ।
 अतुरूपः सुसदृशः रसः प्रेम जलञ्च यस्यास्तथाभूता अतएव मम
 नर्मदा सुसदायिनी नदी च । कथमपरां विहाय सत्तावानस्यां
 तवासक्तिरिति वादिनीं काञ्चित् प्रति नायकस्य वचनमिदम् । द्विती-
 यार्थज्ञानभिधेयत्वात् क्षेपध्वनिः ॥ ३१ ॥

मृगमदेति । हे सखि कालिन्द्यां बहुनायाम् इन्दीवरं नीलपङ्कः
 इन्दिन्दिरसुन्दरीव अमरीव त्वं निशि रजन्त्यां नीलः निचोलः

मम सख्या नयनपथे मिलितः शक्ती न कश्चिदपि चलिषुम् ।
 पतितोऽसि पथिक विषमे घटकुटीयं कुसुमकेतोः ॥ ३३ ॥
 महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग सञ्चतां याति ।
 सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय ॥ ३४ ॥
 मानग्रहगुरुकीपादनु दयितात्येव रोचते मद्यम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव ॥ ३५ ॥

वसनं यस्यास्तथाभूतैव परिहितनीलवसनैव सती मृगसटलेपनं कस्तू-
 रीविलेपनवल्गुम् एनं कान्तं निषेव भज । अत्र सर्वेषामेव समरूप-
 त्वात् न प्रकाशभयमिति भावः । सख्या नायिकां प्रत्याङ्क्तिरियम् ॥ ३३ ॥
 समेति । हे पथिक ! मम सख्याः - यनपथे इष्टमार्गे कटाक्षे
 इति यावत् मिलितः पतितः कश्चिदपि जन इति शेषः चलिषुं न
 शक्तः ? न समर्थः ? अतः विषमे सङ्कटे पतितः अस्ति यतः इयं मत्-
 सञ्जेति शेषः कुसुमेष्टोः कामस्य घटकुटी घटस्थितमृगविशेषः । एता-
 मतिक्रम्य न केनापि गन्तुं शक्यते, तत्त्वमत्र समासतो भवेति दृष्ट्याः
 कञ्चित् पथिक प्रत्याङ्क्तिरियम् । अत्र वाक्याश्रय्य हेतुत्वेन निर्देशात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यालिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 पदार्थत्वे काव्यालिङ्गं निगद्यते इति ॥ ३३ ॥

सञ्जेति । हे सुभग ! महता प्रियेण निर्मितं कृतम् अप्रिय-
 मपि कर्मेति शेषः सञ्चतां याति प्राप्नोति । तथाहि सुनख सुलला
 सम्भवेन उत्पत्त्या यौवनविनाशनं यौवनविध्वंसः खेदाय दुःखाय न
 खलु नैव । कृतापराधेन मया कथं सा गन्तव्येति वार्दिनं नायकं
 प्रति नायिकासख्या नायिकायाः समीपे समानयनवचनमिदम् ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

मानेति । मानस्य ग्रहः अवलम्बनं तेन गुरुर्महान् बः कोपः

यकारादिः ।

यूनः कण्टकविटपानिवाञ्चलग्राह्णिणस्त्यजन्ती सा ।
 वन इव पुरेऽपि विचरति पुरुषं त्वामिव जानन्ती ॥ १ ॥
 युष्मासुपगताः स्मो विबुधा वाञ्छामात्रपाटवेन वयम् ।
 अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्तन्न विज्ञातम् ॥ २ ॥

तस्मात् अतु अनन्तरं दयिता प्रिया परित्यक्तमानतया अतुक्कलवर्तिनी
 कान्ता दाहेन अग्निसन्नापेन अञ्चितः प्रशंसितः शुद्धभावः निर्मलता
 यस्यास्तथाभूता काञ्चनमयी सौवर्णी विभूषेव अलङ्कार इव मङ्गलम्
 अत्येव अत्यन्तमेव रोचते स्वदते अतिमुखायते इति यावत् । उप-
 मालङ्कारः । सखायं सखीं वा प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

— — —

यून इति । वन इव पुरे नगरेऽपि बहुयुवकनागरवतीति
 भावः सा कामिनी कण्टकविटपानिव अञ्चलग्राह्णिणः अतिलुब्धानिति
 भावः यूनस्तस्यान् त्वजन्ती परिहरन्ती त्वामिव अन्यव्यवच्छेदार्थं हव-
 शब्दः । पुरुषं जानन्ती विचरति त्वामेवाभिलषतीति भावः । तस्मात्त्वं
 तस्यामासज्जोति कस्याञ्चित् दूत्याः कश्चित् प्रति वचनमिदम् । उप-
 मालङ्कारः ॥ १ ॥

युष्मास्त्विति । हे विबुधाः ! विद्वांसः ! वयं वाञ्छामात्रपाटवेन
 पाण्डित्यमात्रबलेन युष्मान् उपगताः प्राप्ताः स्मः, विद्वानेवाभि-
 जानाति विद्वज्जनमनोगतमिति धियेति भावः । भवत्सु युष्मासु मध्ये-
 ऽपि अभक्तः निरक्षः दरिद्र इत्यर्थः न अन्तर्भवति न तिष्ठतीत्यर्थः
 तत् न विज्ञातं मयेति शेषः । निर्धनस्य विदुषः कस्याचित् कुलचित्
 समाजे समागतस्वामाप्तागौरवस्य वचनमिदम् ॥ २ ॥

यत्र न दूती यत्र स्निग्धा न दृशोऽपि निपुणया निहिताः ।
 न गिरोऽद्यापि व्यक्तीकृतः स भावोऽनुरागीण । ३ ॥
 या नीयते सपत्न्या प्रविश्य यावर्जिता भुजङ्गेन ।
 यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनं मन्ये ॥ ४ ॥
 यस्मिन्नयशोऽपि यशो ह्रीर्विघ्नो मान एव दौःशील्यम् ।
 लघुता गुणघ्नता किं नवी युवा सखि न ते दुष्टः ॥ ५ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् भावे प्रणये दूती न निहितेति शेषः,
 यत्र स्निग्धाः स्नेहवर्षिण्यः दृशोऽपि न निहिताः, यत्र गिरोऽपि
 वाचोऽपि अनुरागव्यञ्जिका इति भावः न निहिता इति शेषः,
 अद्यापीति सर्वत्र योज्यम् । किन्तु निपुणया चतुरया च भावः
 प्रणयः अनुगमनेन सङ्गमरणेनेति यावत् व्यक्तीकृतः प्रकटितः । एता-
 वन्तं कालसुभयोः प्रणयो न विदितः, साम्प्रतन्तु मरणेन विनिवेदित
 इति भावः । मृतमनुगच्छन्त्यां कस्याश्चित् तत्त्वानामान्दोषन-
 मिदम् ॥ ३ ॥

येति । या सपत्न्या पत्युरपयरा कालत्या गङ्गया च नीयते
 पतिसकाशं ससद्रसकाशञ्च पतिसमीपगमनं यस्याः सपत्न्या स्नेच्छायत्त-
 मिति भावः, या भुजङ्गेन लम्पटेन पत्या इति शेषः काञ्चिदाह्व-
 सर्षेण च वर्जिता त्यक्ता दुर्भगत्वादिति कृष्णताङ्कितत्वादिति च भावः,
 हे सखि ! यमुनाया इव तस्याः कामिन्याः जीवनं जीवितं जलञ्च
 मलिनं निन्द्यं श्यामञ्च मन्ये सम्भावयामि । सपत्न्यधीनायाः कामिन्या
 जीवनं विफलमिति कस्याश्चित् कामपि प्रति वचनम् । उपसाह-
 ङ्कारः । यमुनाजलस्य श्यामत्वं प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्निति । हे सखि ! यस्मिन् यूनि अयशः अकीर्तिरपि
 तवेति शेषः यशः यस्तवाकीर्तिरपि कीर्तिमिव गण्यततीति भावः ।
 यस्मिन् ह्रीर्लज्जा तवेति शेषः विघ्नः अन्तरायः यस्तव लज्जां समानम-
 विघ्नमिव मन्यते इति भावः । यस्मिन् मानसावेति दौःशील्यं दुःशी-

यद्दीक्ष्यते खलानां माहात्म्यं कापि दैवयोगिन ।

काकानामिव शौक्ल्यं तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ ६ ॥

यत् खलु खलमुखदुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।

तदनलशौचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ ७ ॥

बता तादृशे अनुरागिणि मानस्तव दुःशीलतां व्यनक्तीति तादृश-
पुरुषे मानो न कर्तव्य इत भावः । यस्मिन् बहुता तव लाघवम्
अगुण्यतेति भावः गुण्यतेता यस्तव गुणानभिज्ञत्वं गुण्यतेता मन्यते
इति भावः स नवो युवा त्वया किं न दृष्टः नावलोकितः ? तादृशो
युवा त्वयावश्यमेव दर्शनेनानुप्राप्त इति भावः । नायिकां प्रति
सख्या उक्तिरियम् । अथवा स नवो युवा त्वदर्थम अस्माभिः किं न
दृष्टः अपितु दृष्ट एव । तत्त्वयात्न यूनि समासांक्ताविधेयति वा सख्या
उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

यदिति । कापि दैवयोगेन खलानां दुर्जनानां यत् माहात्म्यम्
सौदायं वीक्ष्यते दृश्यते तदापि काकानां शौक्ल्यमिव न चिरात् अवि-
लम्बमेव अनर्थाय हि अमङ्गलाय एव, यथा काकानां कदाचित् श्वेत-
त्वदर्शनमशुभकरं तथा दुर्जनानां कदाचित् सत्कार्यानुष्ठानं महतः
अकार्यस्य कार्प्यमाणस्य सूचकमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

यदिति । यत् खलु प्रेम खलानां दुर्जनानां सुखानि हतवहाः
अग्नय इव दुग्धेवाससङ्गारित्वादिति भावः, तेषु विशेषेण निहितम्
अर्पितमपि परं केवलं शुद्धिमेव पवित्रतामेव दोषराहित्यमेवेत्यर्थः एति
प्राप्नोति दुर्जना अपि यत् न निन्दन्ति परं प्रशंसन्तीति भावः,
अनले अग्नौ शौचं शुद्धिर्यस्य तादृशम् अग्निविशोधितमित्यर्थः अंशुक-
मिव वसनमिव इह लोके दुर्लभम् । एतादृशमनिन्द्यं प्रशस्यञ्च प्रेम
सर्वदेवाकाङ्क्षणीयमिति कस्याश्चित् कामपि प्रत्याक्तः । उपमा-
लङ्कारः ॥ ७ ॥

यन्नावधिमर्षयते पाथेयार्थं ददाति सर्वस्वम् ।
 तेनानयातिदारुणशङ्कामारोपितं चेतः ॥ ८ ॥
 यूनामीर्षावैरं वितन्वता तरुणि चक्रवर्चिरेण ।
 तव जघनेनाकुलिता निखिला पत्नी खलेनेव ॥ ९ ॥
 यावज्जीवनभावी तुल्याशययोर्नितान्तनिर्भेदः ।
 नद्योरिवैष युवयोः सङ्गो रसमधिकमावहतु ॥ १० ॥

यदिति । यत् अवधिं प्रत्यागमनसमयं न अर्षयते कटा पुन-
 स्त्वयागन्तव्यमिति न पृच्छतीति भावः, पाथेयार्थं मार्गव्यवार्थं
 सर्वस्वं समस्तं धनं ददाति च खलुष्ट्यर्थं किमपि न रक्षतीति भावः,
 तेन तथाचरणेनेति भावः अनया सम ज्ञान्तया चेतः चित्तं मदीव-
 मिति भावः अतिदारुणशङ्काम् आरोपितम् । अवधेरप्रज्ञेन खल्व्य-
 वाद्य च धनरक्षणाकरणेन सम गमनात् परमेव इयं प्राणान् त्यज्य-
 तीति सूचितम् । तेन सम विदेमगमनं न ह्यतमिति कथं त्वया न
 मतमिति यादिनं सखायं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

यूनामिति । हे तरुणि ! यूनां तरुणानाम् ईर्ष्यावैरं बहूना-
 मेकभोग्यत्वादिति भावः वितन्वता विदधता चक्रवर्त्तु र्चिरेण मनो-
 हरेण मर्दनचक्रवता च खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तव जघनेन
 कटिपुरोभागेन निखिला समया पत्नी पद्मोत्सो जन इत्यर्थः आकु-
 षिता व्याकुलीकृतैत्यर्थः । बह्वस्तव प्रथममभिलषन्तीति भावः ।
 दूत्या नाविकारं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

यायदिति । तुल्यः समः आशयः आभिप्रायः ययोः तथाभूतयोः
 युवयोः नद्योरिव यावज्जीवनभावी आजीवनस्थितिशाही यावत्-
 यविकस्थितिशाही च नितान्तनिर्भेदः अतिशयेनाभिन्नः एषः चक्रः
 इत्यम् अधिकं रसं प्रीतिं जलञ्च यावहृत् वर्द्धवत्वित्यर्थः । उपमा-
 बह्वारः ॥ १० ॥

यन्निहितां शिखरयसि म्नासां सा यातु शठ भवन्तमिति ।
 प्रहरन्तीं शिरसि पद्मा क्षरामि तां गर्वगुरुकोपाम् ॥ ११ ॥
 यौवनगुप्तिं पत्यौ बन्धुषु सुगन्धत्वमार्जवं गुरुषु ।
 कुर्वाणा हलिकवधूः प्रशस्यते व्याजतो युवभिः ॥ १२ ॥
 यो न गुरुभिर्न भिक्षैर्न विवेकेनापि नैव रिपुहसितैः ।
 नियमितपूर्वः सुन्दरि स विनीतत्वं त्वया नीतः ॥ १३ ॥

यदिति । हे शठ ! धूर्त ! यथा निहितां दत्तां मासां
 शिखरयसि शिरोभूषणीकरोषि वा इति हेतोः त्वत्प्रणयहेतोरित्यर्थः
 भवन्तं यातु गच्छतु भवत्प्रणयिनी भवत्विति यावत् सद्वर्षमागतायां
 तस्यां त्वं गूढं विहरतीति शठसम्बोधनेन द्योत्यते तस्मात् न मे तया
 प्रबोजनमिति भावः । पद्मा शिरसि प्रहरन्तीं ताडयन्तीं गर्वेषु
 सौभाग्याभिमानेन गुरुकोपाम् अतिमानिनीं तां कान्तां क्षरामि ।
 तस्यामेव समासक्तिर्नान्यस्यामिति सखायं प्रति नायकस्य वचनम् ॥११॥

यौवनेति । पत्यौ स्वामिनि यौवनस्य गुप्तिं गोपनं यौवनोचित-
 विद्यासादिगोपनमिति यावत् बन्धुषु पित्रादिषु सुगन्धत्वं वाच्यभावः
 गुरुषु श्वशुरादिषु अार्जवं सारल्यं कर्वाणा यतो यौवनविद्यासराहित्यं
 सुगन्धत्वं सारल्यञ्चास्या दृश्यते ततो नेयमितस्ततः सखरयोऽपि दृष्यते
 इति भावः, हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य बधूः कान्ता युवभिः तदर्थैः
 व्याजतः क्लेशेन तत्तद्वाद्यर्थवस्येति भावः प्रशस्यते स्तूयते, इत्यमति-
 चक्षुरा वाग्मिनी पत्यादीन् प्रतार्य्य अस्माभिर्गूढं विहरतीति धियेति
 भावः ॥ १२ ॥

य इति । हे सुन्दरि ! यः गुरुभिः पित्रादिभिः न, मित्रैः
 सुहृद्भिः न, विवेकेन विशिष्टज्ञानेनापि न, रिपुणां शत्रूणां हसि-
 तैश्च नैव नियमितपूर्वः पूर्वं नियमितः पूर्वं न सन्मार्गं नीत इति
 यावत् गुरुषुः सदाचारभ्रष्टं पुत्रादिकं सदुपदेशेन सद्वचनं बध्नात्,
 मित्राणि सधुरोपग्यासेन मित्रं वशमानयन्ति, विवेकशक्तिः पुत्रं

यन्मूलमाद्द्रुमुदकैः कुसुमं प्रतिवर्षं फलभरः परितः ।
 द्रुम तन्माद्यसि वीचीपरिचयपरिणाममविचिन्त्य ॥ १४ ॥
 यस्याङ्गे अरसङ्करविश्रान्तिप्राञ्जला सखी स्वपिति ।
 स वहतु गुणाभिमानं मदनधनुर्बल्लिचोक्ष इव ॥ १५ ॥
 यदि दानगन्धमात्राहसन्ति सप्तच्छदेऽपि हन्तिन्धः ।
 किमिति मदपङ्कमलिनां करी कपोलस्थलीं वहति ॥ १६ ॥

दुराचारात् निवर्त्तयति, शल्यः दुराचारं शल्यं शोभं निपततीति
 शिवा इवन्ति, एतेरपि वः पूर्वं न शिक्षितः स त्वया विनीतत्वं
 नीतः, दशनीं त्वहशवतीं स शर्मान् दुराचारान् तन्नाजेति भावः ।
 कस्याचित् नाविकायाः खजनप्रशंसनमिदम् ॥ ११ ॥

वर्द्धितः । हे द्रुम ! इव ! यत् वतः मूलम् उदकैः सखैः
 आद्द्रुमं, प्रतिवर्षं प्रतिवर्षं कुसुमं, परितः समन्तात् फलानां भरः
 अतिशयः । तत् ततः कारणात् वीचीनां तदस्मिन्दीतरङ्गाणां परि-
 चयस्य समन्वयस्य परिणामस्य व्यवधानं फलं वा अविचिन्त्य अवि-
 चार्यं माद्यसि मत्तो भवसि, यदा नदीजलशोषणेन तरङ्गसङ्क-
 राहितं तव स्यात् तदा ते कावस्या भविष्यतीति तव चिन्तन-
 सुचितमिति भावः । अपरसाहाय्ये नोद्धतं प्रति कस्याचिद् वचनम् ।
 अप्रस्तुतप्रशंसावह्वारः ॥ १४ ॥

वक्ष्येति । अरसङ्करस्य कामसंयामस्य विश्रान्तो समाप्तो प्राञ्जला
 सुप्रशसा सखी यस्य कान्तस्य अङ्गे श्लोके स्वपिति निर्द्धारितं स मदनस्य
 कामस्य धनुर्बल्लिचोक्ष इव धनुर्बल्लतावरणवस्त्रमिव गुणाभिमानं सौन्द-
 र्यादिगुणवर्षं वहति प्रायोद । कस्याचित् कामपि प्रत्याङ्गरिवम् ॥ १५ ॥

वदीति । यदि दानगन्धमात्रात् केवलात् मद्गन्धादिति वावत्-
 मात्रपदेनान्यगुणव्यवच्छेदः । हन्तिन्धः करिण्यः सप्तच्छदेऽपि
 तदाह्वतरावपि वसन्ति सप्तच्छदमाश्रित्य तिष्ठन्तीति वावत्, तदा
 करी गजेन्द्रः मदपङ्केन मद्भावेण भविनां श्यामजां कपोलस्थलीं

यद्वधि विद्वद्मत्त्वा विकसितकुसुमोत्पला शयश्रेणी ।

पीतांशुकप्रियेयं तद्वधि पक्षीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥

यमुनातरङ्गतरलं न कुवलयं कुसुमलावि तव सुलभम् ।

यदि सौरभानुसारी भङ्गारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ १८ ॥

ये शिरसि विनिहिता अपि भवन्ति न सखे समानसुखदुःखाः

चिकुरा इव ते बाला एव जडाः पाण्डुभावेऽपि ॥ १९ ॥

गण्डभागं किमिति कथं वदति धारयति । केवलं धनशास्त्रित्वेन
पुष्पा न कास्या अपि तु पौरुषशास्त्रित्वसङ्गतेन धनशास्त्रित्वेनेति
भावः । काश्चित् पौरुषहीनं धनिनं कामयमानां प्रति कस्याचिदुक्ति-
रियम् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १६ ॥

यदिति । यद्वधि यत आरभ्य विकसितः कुसुमानाम् उत्करः
समूहः यस्याः तथाभूता शयश्रेणी शयाख्यत्पराजिः विद्वद्मत्त्वा
विशेषेण वृद्धिं प्राप्नुव, तद्वधि तत आरभ्य इयं पक्षीपतेः पुत्री
पीतं यत् अंशुकं वसनं तत्प्रिया पीतवसनपरिधायिनी जातेति शेषः ।
विकसितशयराजिषु पीतकुसुमाच्छादितत्वात् अहं पीतवसनतया तत्र
विद्वत्तुं गता न केनापि विभाव्यते इति धियेति भावः ॥ १७ ॥

यमुनेति । हे कुसुमलावि ! पुष्पचयनकारिणि ! यमुनाया-
नारङ्गेषु तरलं चञ्चलं कुवलयं नीलोत्पलं तव न सुलभं सुपापं तादृश-
नीलोत्पलस्य स्वनयनकादृश्येन नयनप्रतिबिम्बितत्वं न नीलोत्पलमिति
भ्रमादिति भावः, यदि सौरभानुसारी सौगन्धानुगामी अथएव भङ्गारी
भ्रमरः न अस्मात् नीलोत्पलोपरीति शेषः एवञ्च भ्रमरभङ्गारवन्दी-
लोत्पलमेव तव सुलभं नान्यदिति भावः, एतेन नायिकायाः सौन्दर्या-
तिशयो लज्जते । एतदनु रूपं पद्यमेकं आन्तिमदलङ्कारप्रस्तावे दर्पण-
कारेणोद्धतम् । यथा, निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता
कापि नीलोत्पलेऽपि बिम्बयति करमर्पायतं कुसुमलावांति ॥ १८ ॥

ये इति । हे सखि ! ये जनाः शिरसि विशेषेण निहिता

यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वाणम् ।

किं कुर्मस्तद्विहितं धनुःपदे देवराजेन ॥ २० ॥

या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणी दक्षिणस्वमितरस्याम् ।

जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥ २१ ॥

युगपज्जघनीरःस्तनपिधानमधुरे त्रपास्मितार्द्रमुखि ।

अपि धृता अपि सयत्नं पात्रिता अपीति भावः न समानसुखदुःखाः भवन्ति बाह्यव्यस्तः सुखेन सुखिनः दुःखेन च दुःखिनः न भवन्तीत्यर्थः, ते बाह्याः अर्भकाः चिकुरा इव केशा इव पाण्डुभावेऽपि बाह्वृक्ये-
ऽपि जडाः मूर्खा एव अचेतना एव च । उपमालङ्कारः । सखायं प्रति कस्यचित् खेदेवचनमिदम् ॥ १९ ॥

यादिति । यत् नियतं सततं निर्गुणं मौर्वीरहितं विद्याकौश-
लादिभ्युत्पन्नं, यत् न वंशजं न वेणुसम्भवं न सत्कुलजातञ्च, यच्च नित्यं
निर्वाणं विनाशो यस्य तथोक्तं क्षणविनश्यरमित्यर्थः नित्यं निर्वाणं
विनाशः हानिरिति यावत् यस्मात् तादृशञ्च देवराजेन इन्द्रेण
प्रभुषा च तत् धनुःपदे कोटगुहस्थाने समुद्रतपदे च निहितं स्थापितं
किं कुर्मः वयमिति शेषः । प्रभुषा अयोभ्ये जने यदि इयान् भावः
समर्प्यते तदास्माकं किं कर्तव्यं प्रभोरेवात्माविस्मयकारित्वमिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाचङ्कारः ॥ २० ॥

येति । या नारी दक्षिणा अतुकूला त्वत्प्रणयाकाङ्क्षिणीति भावः
त्वम् अस्यां नार्थ्याम् अदक्षिणः अनतुकूलः, त्वम् इतरस्याम् अनतु-
कूलायां दक्षिणः अतुकूलः । अतः जलधिरिव समुद्र इव मध्यसंस्थः
मध्यवर्ती समानुरागः सञ्चिति भावः वेलयोः तटयोः, वेला स्यात्तीर-
नीरयोरित्यमरः । सदृशम् अतुरूपं न आचरसि न व्यवहरसि ।
त्वया समानुरागेण उभयोः ज्ञानयोर्व्यवहर्तव्यमिति सखायं प्रति
कस्यचिदुक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

युगपदिति । युगपत् समकालं जघनस्य अरक्षन्तोः वञ्ची-

लोखाच्च नैव पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती ॥ २२ ॥
 यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।
 तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥ २३ ॥
 वस्त्रां द्विशि यस्य तरोर्यामित्य शिखां यथोन्नतधोवम् ।
 दृष्टा सुधांशुलेखा निशां चकोरस्तथा नयति ॥ २४ ॥

जलोच्च पिधानेन व्याख्यादनेन मधुरे मनोहारिणि एवं जघनस्तना-
 व्यादनं क्रियते धेन मनो ह्रियते इति भावः, तथा त्वपया चञ्जवा
 यत् स्थितं मन्दहसितं तेन व्याहृतं प्रसन्नमित भावः सुखं यस्यास्तत्-
 वन्मुहो, हे लोखाच्चि ! चञ्जलनेत्रे ! तव वसनपरिवर्ती वस्त्र-
 परिवर्तनकारी एष पवनः न विरमति वस्त्राख्यादनराहित्यमकृत्वा
 न निवर्तते इति यावत् । त्वया बद्ध विहारं विना नानेन मन्त्रव्यं
 तत्त्वमेनमनुष्टुप्तायेति नाबिधां प्रति कस्याचित् अप्रस्तुतवर्षनेन
 विज्ञापनवचनमिदम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति । जलधिः वसुधुः यद्यपि शैलैः पर्वतैः बद्धः सेत-
 निर्माधारमिति भावः, यद्यपि गिरिणा मन्दरेण यत् मथनं विखो-
 डनं तेन हृतं सर्वस्वं धनं यस्य तथाभूतः यद्यपि पर्वतैरेवमुपद्रुत
 इति भावः, तदपि तथापि परेभ्यः शत्रुभ्यः भीताः ये भूधराः
 यथेता मेनाकादवः तेषां रक्षायां दीक्षितः नियतव्रत इत्यर्थः, महान्तः
 शत्रून्पि शरण्यागतान् रक्षन्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः
 ॥ २३ ॥

वस्त्रामिति । वस्त्रां द्विशि यस्य तरोर्यमित्य वां शिखाम् एव
 व्याख्याय उच्यते योवा वस्त्रिन् तत् यथा सुधांशुलेखा चन्द्रवत्
 दृष्टा चकोरेवेति शेषः चकोरः तथा द्वेनैव प्रकारेण तस्मादेव द्विशि
 तस्त्वैव तरोस्तामेव शाखाम् व्याप्तिवेति भावः निशां रजनीं नयति
 मन्वति पुनश्चन्द्रकलादर्शनाशयेति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।

यत्प्राज्वेन लघुता गरिमाणं यत्न वक्रता तनुते ।
 छन्दःशास्त्र इवास्मिन्नोके सरलः सखे किमसि ॥ २५ ॥
 यत्प्रोपकारकं यत्र भूषणं यत्प्रकोपमातनुते ।
 गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं स्त्रीपदेनेव ॥ २६ ॥
 यूथपते तव कश्चिन्न हि मानस्थानुरूप इह विटपी ।
 प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क्व खलु ते ज्ञाया ॥ २७ ॥

कामपि तरुणी मनोज्ञारिणी प्रति दृष्ट्वाः कश्चिद् तरुणस्य तदेवा-
 यत्प्रोपकारकं यत्र भूषणं यत्प्रकोपमातनुते ॥ २४ ॥

यत्प्रोपकारकं । हे सखे ! यत्न वक्रता देहे पार्श्वेन सरलतया
 लघुता तनुते इति शेषः, यत्न वक्रता कौटिल्यं गरिमाणं गौरवं तनुते
 विस्तारयति, छन्दःशास्त्र इव अस्मिन् ओके किं कथं सरलः
 क्वः क्वसि ? छन्दसि लघुः सरलतया रेखया गुरुत्व वक्रतया रेखया
 विस्तारयति इति प्रसिद्धिः । सखायं सरलव्यवहारेण हृतमानं प्रति
 कश्चिदुक्तिरिवम् । उपमासङ्कारः ॥ २५ ॥

यदिति । यत् परं कार्याधिकार इति वावत् न उपकारकं,
 यत् न भूषणं न शोभाजनकं न सम्मानजनकमिति वावत्, यत् प्रकोपं
 प्रकटं कोपं क्लेशदायितयेति भावः आतनुते उत्पादयति, स्त्रीपदेनेव
 चरुणस्मोतताजनकरोगविशेषेणैव गुरुणापि महतापि तेन पदे-
 अधिकारेण किं कार्यं ? न क्लिप्तपीत्यर्थः । उपमासङ्कारः । इवा-
 पदस्य प्रति कश्चिदुक्तिरिवम् ॥ २६ ॥

यूथपते इति । हे यूथपते ! गजेन्द्र ! इह अस्मिन् प्रदेसे तव
 मानस्य परिमाणस्य सम्मानस्य च अतुरूपः योग्यः कश्चिद् विटपी
 तरुः न अस्तीति शेषः, कस्य ज्ञायामाश्रित्य त्वं निदाघक्लेशम् अप-
 नवसीति भावः । तस्मात् निदाघेन पीष्टेण श्राघीयः अतिदीर्घं दिनं
 प्रेरय अतिवाहय, ते तव ज्ञाया क्व खलु ? अस्तीति शेषः न क्लिप्त-
 पीत्यर्थः । त्वं बहुप्रोपकारकः, परं ते आश्रयो नास्ति, तद् क्लेशेनैव

यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिना ।

निजवपुषैव तथापि हि स हरति सन्तापमपरेषाम् ॥ २८ ॥

रकारादिः ।

राज्याभिषेकसलिलचालितमौलिः कथासु कृष्णस्य ।

गर्वभरमन्यराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ १ ॥

रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहनाथम् ।

भवति भवनं तदन्यत् प्राग्वंशः पर्णशाला वा ॥ २ ॥

कालं गमयेति कसपि प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः

॥ २७ ॥

यद्यपीति । यद्यपि चन्दनविटपी चन्दनवृक्षः विधिना देवेन फलपुष्पविवर्जितः कृतः, तथापि स चन्दनतरुः निजेन वपुषैव शरीरेणैव अपरेषां सन्तापं हरति हि नाशयत्येव । देशात् निर्धनीकतो-
द्वयं धनेन न परस्य उपकारकः, परं स्वशरीरायासेन यावच्छक्यं परेषामुपकारं करोतीति कस्यचित् कस्यापि प्रशंसोपचननिर्दम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २८ ॥

राज्येति । राधा गर्वस्य सौभाग्याभिमानस्य भरेण अतिशयेन मन्यते अलसे अलिप्तो नयने यस्यास्तथाभूता सती राज्ये यः अभि-
षेकः तस्य सलिलेन जलेन चालितः सिद्धः मौलिः शिरो यस्य तादृशस्य कृष्णस्य कथासु संवादेशु पदपङ्कजं पश्यति, भवतु स राज्या-
धिकारी, किन्तु सदीयं चरणकमलम् अभिलषत्येवेति धियेति भावः
॥ १ ॥

रतीति । रती हरते यः कलहः तेन कुपितायाः कान्तायाः

रोगी राजायत इति जनवादं सत्यमथ कथयामि ।

आरोग्यपूर्वकं त्वयि तस्यप्रान्तागते सुभग ॥ ३ ॥

बृहत्स्वरसप्रसरस्यालिभिरग्रे नतं प्रियं प्रति मे ।

स्रोतस इव निम्नं प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥ ४ ॥

रूपमिदं कान्तिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् ।

करेण हस्तेन यः चित्रराचां केषानाम् आकर्षः आकर्षणं तेन
 उदितः आनन्दितः स्तब्धनाथः स्तब्धस्वामी यत्र तस्माभूतं यत् कान्तं
 तत् भवन्मत् आनन्दसदनं हृद्यं मिति भावः भवति, अन्यत् तद्भूमिम्
 स्तब्धं प्राग्बन्धः पत्नीशाब्दा पर्यशाब्दा वा, प्राग्बन्धः प्राग्बन्धिनोऽहं-
 हिति, पर्यशाब्दोऽहोऽस्त्वयामिति चामरः । यत्र प्रथमिनो हस्यती
 वसतस्तदेव स्तब्धमन्यटरयमिति भावः ॥ २ ॥

रोगीति । हे सुभग ! त्वयि तस्यप्रान्तं शय्यासङ्घिभिश्च आनते
 वति अथ अहम् आरोग्यपूर्वकं मन्मथपीडारूपरोगशान्तिं विधा-
 वेति भावः रोगी राजायते राजवत् आचरति इति जनवादं कथं
 कथयामि निश्चिनोमीत्यर्थः, तत्सङ्घिधानेनाहं कामरोगिणी राज-
 वदाचरामीति तादृगजनवादस्य सत्यतेति भावः । विरात् प्राप्तं
 कान्तं प्रति कामिण्या उक्तरियम् ॥ ३ ॥

इति । आदिभिः सखीभिः इहः निषिद्धः अरवः साभा-
 विकः प्रसरः आधिक्यं यस्य तादृगस्य अन्यत्र इहः बहः अस्त्र रवस्य
 जवस्य प्रसरः गतिर्यस्य तथाभूतस्य मे मनः निम्नं प्रति स्रोतस इव,
 स्रोतोऽस्त्युत्तरणं स्रत इत्यमरः । अथ नतं मनः मानापनोदनाहं
 चरणावगतं प्रियं प्रति रागस्य प्रेम्णः द्विगुणः आवेगः सत्यक् वेगः ।
 सखीभिर्निषिद्धाया अपि मे चरणानतकान्तस्य उपरि महान् प्रथवा-
 वेगः सञ्जातः, तत् शीघ्रं गतानयेति दूतो प्रति कस्याश्चिद् भङ्ग्या
 उक्तरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ४ ॥

रूपमिति । हे वसिष्ठे ! इन्द्रि ! इदं रूपं मनोहरमस्त्विति

दुर्गतमिलिता ललिते भ्रमसि प्रतिमन्दिरद्वारम् ॥ ५ ॥

रचिते निकुञ्जपत्रैर्मिञ्जुकपात्रे ददाति सावज्ञम् ।

पर्युषितमपि सुतीक्ष्णश्वासकदुष्णं बधूरक्षम् ॥ ६ ॥

रक्षति न खलु निजस्थितिमलघुः स्थापयति नायकः स यथा
तिष्ठति तथैव तद्गुणविद्येयं हारयष्टिरिव ॥ ७ ॥

राजसि कथाङ्गि मङ्गलकलयी सहकारपक्षवेनेव ।

भ्रमः, असौ कान्तः आवश्यम्, अयम् उत्कर्षः उत्कृष्टता, एवं
कर्षरचना शोभनो वर्ण इत्यर्थः, तथापि दुर्गतेन दारिद्र्येण भिद्यता
सङ्गता सती प्रतिमन्दिरद्वारं प्रतिमन्दिरद्वारं भ्रमसि भिद्यार्थमिति
भावः । ईदृशी रूपशालिनी त्वं दरिद्र्येण सङ्गतेति मङ्गलदोषित्वं
तवेति भावः, अथवा प्रेम धनित्वं निर्धनञ्च नावेक्षत इति भावः ॥५॥

रचिते इति । बधूः निकुञ्जपत्रैः अतादिपिहितस्थानविशेषस्य
पत्रैः रचिते निर्मिते भिञ्जुकुस्य पात्रे भिजाभाजने पर्युषितमपि
अक्षं सुतीक्ष्णेन श्वासेन कदुष्णं ईषदत्तप्तं कल्पेति शेषः सावज्ञम्
अवज्ञया सहितं यथा तथा ददाति । सङ्कतनिकेतनस्य निकुञ्जस्य
मल्लोदनात् द्वेषेण क्रोधोदवात् तीक्ष्णश्वासः पर्युषितास्य साव-
ज्ञदानमिति भावः ॥ ६ ॥

रक्षतीति । यः निजस्थितिं स्वमय्यादां विनयमिति नावत्
स्वस्थानस्थितिञ्च न रक्षति प्रणवजनितचापस्य न त्वजतीति भावः
स्वतस्वत्वं न त्वजतीत्यर्थश्च स्थापयति प्रणवप्रवृत्त्या चापस्य
निवर्त्तयतीति भावः प्राधान्येन गणयतीति भावश्च, सः अक्षवर्मज्ञानु
नायकः यथा मध्यमश्चिरिव नायकः कान्त इति निष्कर्षः, इयं कान्तिनी
तस्य गुणेन चातुर्यादिना बद्धा अन्वत् तस्य मध्यमशः गुणेन तदन्व-
नैतत्सूत्रेण विज्ञा गुम्फिता हारयष्टिरिव तथैव नायक इव तिष्ठति
नायकाधीनेव तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

राजसोति । हे कथाङ्गि ! त्वं सहकारस्य पक्षवेन मङ्गलकलयी

तेनैव चुम्बितगुणी प्रथमाविर्भूतरागे च ॥ ८ ॥
 रूपगुणहीनहार्था भवति लघुधूलिरनिसचपक्षेव ।
 प्रथयति पृथुगुणनेवा तरुणी तरणिरिव गरिमाणम् ॥ ९ ॥
 रागे नवे विजृम्भति विरहक्रममन्दमन्दमन्दाद्ये ।
 सखितसलज्जमीक्षितमिदमिष्टं सिद्धमाचष्टे ॥ १० ॥
 रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ।

प्रथमम् आविर्भूतः सञ्जातः रागः प्रथयः यस्य त्वयोति भावः तथाभू-
 तेन तेनैव युवकेन चुम्बितं सुखं यस्याः तथोक्ता सती राजसि योभवे ।
 अन्यत्र रागः शौकित्वमिति बोध्यम् । प्रथमप्रणयिनं त्वञ्जा नाम्ना
 आनन्दशील इति कदाचित् कदापि प्रति उपदिश्यते । उपसा-
 चकारः ॥ ८ ॥

रूपेति । रूपस्य गुणाश्च तैर्हीनेन हार्थां हरणीवा तरुणी
 अन्यत्रापि समानम् । अनिसचपक्षा वायुचक्षुषा धूलिरिव लघुः
 गौरववतीत्यर्थः भवति, पृथवः महान्तः गुणा यस्तु तादृशेन पुंसा
 नेवा यदृशीवा अन्यत्र पृथुभिः सुदृढैः गुणैः रज्जुभिः नेया चाक-
 नीवेति यावत् तरुणी तरणिरिव नौरिव गरिमाणं गौरवं प्रथयति
 विस्तारयति गौरविशी भवतीत्यर्थः । उपसाचकारः । गुणशक्तिनैव
 सङ्गतिर्विधेयेति सख्या नादिकां प्रत्युपदेशः ॥ ९ ॥

रभो इति । विरहक्रमेण विश्वेदगत्वा मन्दमन्दं मन्दाद्यं यज्जा
 यत् तादृशे, मन्दाद्यं सुखमा श्रीष्टेत्त्वरः । नवे रागे प्रथये विजृ-
 म्भति आविर्भवति सति । विजृम्भतेति पाठे विजृम्भितेन विरहक्रमे-
 षेति विरहक्रमविशेषणम् । इदं सखितसलज्जं मन्दहासलज्जा-
 बहितम् दक्षितम् अवसोकनम् इदम् अभिसहितं सङ्गमिति भावः
 ईदं निष्पन्नम् आचष्टे कथयति रूपवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रोष इति । रसवतीनां रसिकानां नारीणां रोषोऽपि न
 कर्कशो वा न कठिनो वा न तीक्ष्णो वेत्यर्थः चिरानुबन्धी वा दीर्घ-

वर्षायासुपलोऽपि हि सुखिन्धः क्षणिककल्पश्च ॥ ११ ॥

रोदनमेतदन्यं सखि किं बहु सत्युरपि ममानर्घः ।

स्वप्नेनेव हि विहितो नयनमनोहारिणा तेन ॥ १२ ॥

रोषेणैव मया सखि वक्रोऽपि यन्त्रिलोऽपि कठिनोऽपि ।

ऋजुतामनीयतायं सद्यः स्वेदेन वंश इव ॥ १३ ॥

रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

कावस्थावी वा न, हि तथाहि वर्षायां दृष्टीनाम् उपलोऽपि
करलोऽपीत्यर्थः सुखिन्धः सुशीतलः क्षणिककल्पश्च क्षणविध्वंसी च
भवति हि । कोमलवस्तुत्पन्नं काठिन्यं न तीव्रं न वा चिरस्थायीति
भावः । दृष्टान्तावह्वारः ॥ ११ ॥

रोदनमिति । हे सखि ! मम एतत् रोदनं घन्यम् अतृकूपम्
उचितमिति यावत् तादृशनायकविरहादिति भावः । किं बहु
अधिकं किम् ? नयनमनोहारिणा दृष्टिहारिणा विसृष्टरेण चेत्यर्थः
अथवा नयनेन नेत्रव्यापारेण मनोहारिणा विसृष्टौरेण अन्यत्र
नयनमनोव्यापाराभावकारिणा तेन कालेन स्वप्नेनेव मम अनर्घः
अमूल्यः धन्य इति यावत् सत्युरपि विहितः, तद्विरहे मरुत्सपि
प्रशंसनीयमिति भावः । स्वप्ने रोदनमरुत्सादयः शुभसूचका इति
शास्त्रविदः समानमनि । सखीं कथं रोदिषीति वादिनीं प्रति
नायिकाया विरहिण्या उक्तिरिवम् । उपमावह्वारः ॥ १२ ॥

रोषेणैवेति । हे सखि ! मया रोषेणैव स्वेदेन वंश इव अर्घं
नाशकः वक्रोऽपि यन्त्रिलोऽपि कठिनोऽपि ऋजुतासम्पादनाबोध्यो-
ऽपीति अतिदुर्हसोऽपीति च भावः सद्यः तत्क्षणमेव अतिशीघ्रमेवे-
त्यर्थः ऋजुतां सरलतां सुदृढतामिति भावः अनीयत अप्राप्यत च
उपमावह्वारः ॥ १३ ॥

रजनीति । इयं पितृप्रसूः सन्ध्या रजनीम् उमनेत्तं चन्द्रसमीपं

रञ्जयति स्वधमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥ १४ ॥

लकारादिः ।

लग्नासि कृष्णवर्त्मनि सुस्त्रिग्धे वर्ति हन्त दग्धासि ।

अयमखिलनयनसुभगो न भुक्तमुक्तां पुनः स्पृशति ॥ १ ॥

लक्ष्मीः शिचयति गुणानमून् पुनर्दुर्गतिर्विधूनयति ।

पूर्णा भवति सुवृत्तसुषाररुचिरपचये वक्रः ॥ २ ॥

प्रापयित्वा प्रथमम् उपतस्थे उपस्थिता भवति । दुष्टदूती कुनायकमिव स्वयं इन्दुं चन्द्रं रञ्जयति रक्तवर्णम् अहुरागवन्तश्च करोतीत्यर्थः । सन्ध्यायाः पितृप्रसूत्वेन पितृजननीवद् वन्दनीयत्वेऽपि ईदृगकार्यकारित्वं किमुतापरासामिति ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

लग्नासीति । हे सुस्त्रिग्धे यति ! त्वं कृष्णवर्त्मनि वज्रो लग्नासि सङ्गतासि, हन्त खेदे । अतः दग्धासि ज्वलन्ती अरिष्यसीत्यर्थः, अखिलनयनसुभगः सर्वजननयनरञ्जनः अयं कृष्णवर्त्मनि भुक्ता पश्चात् सुक्ता तां भोगानन्तरपरित्यक्तां पुनः न स्पृशति । दर्शनमनोरञ्जनोऽपि अयम् एतादृशप्रकृतियेत् सकृत् भुक्तां नायिकां पुनर्नादत्ते इति अपस्तुतप्रशंसया व्यञ्जते । तस्मात् विविच्य त्वयैतत्सङ्कतिः करणीयेति नायिकां तादृशपुरुषासुरागपरां प्रति सख्या उक्तारियम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीः श्रीः गुणान् शिचयति उपदिशति लक्ष्मीवानेव गुणवान् भवतीति भावः, दुर्गतिः अलक्ष्मीरित्यर्थः अमून् गुणान् विधूनयति ताडयति निर्धनी गुणहीनो भवतीति भावः । तस्माच्च सुषाररुचिः शीतकरुणचन्द्रः पूर्णः सम्पूर्णमण्डलः सुवृत्तः सुवर्तुलः सुशीलश्च, अपचये ज्ञये अपूर्णतायामिति भावः वक्रः कुटिलः अशुभित्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्चनरूपोऽयान्तरन्वासः ॥ २ ॥

सूतातन्नुनिद्वह्वारः शून्यालयः पतत्पतगः ।
 पथिके तस्मिन्नक्षलपिहितमुखी रोदितीव सखि ॥ ३ ॥
 लग्नं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे ।
 वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्वां विभूषयति ॥ ४ ॥
 लितं न मुखं नाङ्गं न पक्षती न चरणाः परागेण ।
 असृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥ ५ ॥

सूतेति । हे सखि ! तस्मिन् काले पथिके प्रोषिते इति यावत्
 सति शून्यालयः शून्यद्वह्वं सङ्केतनिश्चय इति भावः, सूतातन्नुभिः
 कर्णनाभक्षलैः निद्वह्वं आच्छादितम् द्वारं यस्य तथाभूतः, तथा
 पतन्तः पतगाः पक्षिणो यत्र तथोक्तः अतएव अक्षुलेन वचनप्रान्तेन
 पिहितम् आहतं मुखं येन तादृशः सन् रोदितीव क्रन्दतीव । उत्-
 प्रेक्षाङ्कारः । सखीं पति कस्याञ्चित् प्रोषितोपनायकाया वचनमिदम्
 ॥ ३ ॥

लग्नमिति । सुविशाले सुष्ठु आयासशास्त्रिणि कञ्चिता अङ्गी-
 कृता कतेति यावत् करिकरेण करिक्रमेण, तज्जन्मनामिके युक्ते
 सध्यना स्याद् वदिकृता । करिक्रमः ससुहितः कामशास्त्रविशारदै-
 रित्युक्तवक्षणेन श्लोका विहारो यत्र तथाभूते तस्याः कान्तायाः
 जघने काटपुरोभागे मदनद्वे इति भावः लग्नं संसक्तं त्वं शृङ्गारः
 सुरतबीजाविशेषः करिषः श्लोकाविशेषश्च वप्रे सक्तं वपक्रोडावक्तम्,
 उत्प्रातकेलिः शृङ्गायै वपक्रोडा निगद्यते इति । द्विपमिव गजमिव
 विभूषयति विशेषेण शोभयति । अत्र द्वयैः पदैः पिशुनवेश्च रङ्ग-
 वक्षति कामशास्त्रात् सुरतारम्भगोप्यादावञ्जीवत्वं गुणो भवेद्विद्या-
 चकारिकायासुक्तेच कलितकरिकरक्रीड इत्यस्य श्लोकावत्त्वेऽपि न
 दोष इति भाष्यम् । उपमाङ्कारः ॥ ४ ॥

लितमिति । परागेण कौतुभेन रजसा सुखं न, अङ्गं न,

लक्ष्मं जघने तस्याः शुष्यति नखलक्ष्म मानसं च मम ।
 भुक्तमग्निशदमवेक्ष्यमिदमधिकसरामसाबाधम् ॥ ६ ॥
 लज्जयितुमखिलयोपीनिपीतमनसं मधुहिषं राधा ।
 अत्रैव पृच्छति कथां शम्भोर्दयितार्धतुष्टस्य ॥ ७ ॥
 लक्ष्मीनिःश्वासानलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।
 क्षीरनिधित्तीरसुहृद्यो यत्रांसि गाथन्ति राधायाः ॥ ८ ॥

पक्ष्मि पक्षो न, चरणाश्च न विप्रमिति विभक्तिव्यत्यासेन सर्वत्र
 लोच्यम् । अतः विदग्धमधुसेन चतुरम्भरेण अस्मृयतेव अर्थमकुर्व-
 तेव नखिन्वाः पद्मिन्वाः मधु पीतम् । केनचिन् सुचतरेण जारेण
 नायिका तथा भुक्ता येन न किमपि केनापि उचितमिति कदाचित्
 काश्चित् प्रत्युच्यते । अपस्तुतपर्यंसावहारः ॥ ५ ॥

बन्धमिति । तस्याः जघने बन्धं मम नखलक्ष्मं नखाघातविष्णुं मान-
 सञ्च शुष्यति बहुदिनसम्भोगाभावेन नखलक्ष्मं शुष्कत्वं विरक्षेण च मनस
 इति भावः, इदञ्च तस्या जघनमिति भावः भुक्तं मयेति शेषः अतएव
 अग्निशदम् अग्निर्मन्त्रं नखलक्ष्मतादिविष्णुवत्त्वादिति भावः, अत्रेदं बहु-
 दिनापनमात् नखलक्ष्मतादिजनितवेदनारहितं साध्यतम् अधिकसरामम्
 अधिकपीतदं किन्तु साबाधं समीपमननात्मत्वात् हपीकं व्यधादावकं
 मनेति शेषः । द्वितीं प्रति प्रोषितस्य खेदोक्तिः ॥ ६ ॥

बन्धेति । राधा अखिलानां सर्वाणां गोपीनां निपीतं मनो
 येन तथाभूतं बहुगोपाङ्गनामोगरत्नित्वर्षः मधुहिषं कण्ठं लज्जयि-
 तम् अत्रैव अजानतीव इतिलर्हसुष्टस्य इतिताया मीर्या अर्द्धाङ्ग-
 हारित्वेन सुष्टस्य मीतस्य शम्भोः कथां पृच्छति । भगवान् यन्तुः
 प्रियाया मीर्यां अर्द्धाङ्गेन सुष्टः, यन्तु बन्धीनां नारीणां बन्धोन्मदः
 न लज्जये इति राधायाः कण्ठं प्रति वरिष्णुदेव्यां वचनमिदम् ॥ ७ ॥

बन्धीति । क्षीरनिधेः बहुदुःख तीरवाधिष्वः सुहृदः सुमन्वप
 धार्म्यः बन्ध्याः विद्यादानसेन मनकरो नारायणस्य राधां प्रत्यु-

लीलागारस्य वह्निः सखीषु चरणातिथौ मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥ ६ ॥

वकारादिः ।

वर्णहृतिर्न ललाटे न तुलितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमुपायचतुरेण ॥ १ ॥

सक्तप्रधिकजनितेनेति भावः पिण्डीकृतं गादीकृतं दुग्धं यस्य तथाभूतस्य जलधेः समुद्रस्य सारं भुञ्जते इति तथोक्ताः सत्यः राधायाः यथांसि गायन्ति राधायाः प्रसादादन्नाभिः क्षीरसारो भुञ्जते इति धियेति भावः । सापत्यदुःखं नारीणामतिदुःसहमिति कस्याश्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

लीलेति । लीलागारस्य क्रोडागृहस्य वह्निः सखीषु स्थिता-
स्त्विति शेषः मयि चरणातिथौ पादप्रणते इति भावः प्रियया वाता-
यने गवाक्षे व्यजनं तालघृत्नं दत्त्वा व्यजनेन गवाक्षमाच्छाद्येति यावत्
सखीनां गोपनार्थमिति धियेति भावः प्रसादः अमुपहः प्रकटीकृतः
प्रकाशितः । सख्यः मानस्त्वया शीघ्रं न त्याज्य इत्युपदिश्य वह्निर्गताः
किन्तु सा मत्प्रियतया मम कातरतां वीक्ष्य निजेन औदार्येण मानं
सखीभ्यो गोपनेन सत्वरं विहाय मामनुजयाहेति भावः । सखायं
प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ९ ॥

वर्षेति । ललाटे वर्षस्य अङ्गरागविशेषस्य हृतिर्हरणं विबोप
इत्यर्थः न, अङ्गं शरीरं न तुलितं मर्दनातिशयात् न क्लान्तम्, अधरे
च दंशः दन्तक्षतविभङ्गमित्यर्थः न, नायिकाया इति शेषः । उपाव-
चदरेण तुकौशलवता जनेन उत्पलं पद्मम् अहारि हृतं किन्तु वारि
इ, च स्पृष्टम्, उत्पलहरणे वारिस्यर्थोऽवश्यम्भावी अपि यथा तुकौ-

व्यालम्बिचूर्णकुन्तलसुम्बितनयनाञ्जले मुखे तस्याः ।
 वाष्पजलविन्द्वोऽलकमुक्ता इव पान्य निपतन्ति ॥ २ ॥
 विनयविनता दिनेऽसौ निशि मदनकलाविलासलसदङ्गी ।
 निर्वाणज्वलितीषधिरिव निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ ३ ॥
 विहितबहुमानमौना सखीप्रबोधैर्यदस्त्रमातनुते ।
 रागार्तिकाकुयाञ्जालघुरीच्या रहसि पुनरेषा ॥ ४ ॥

श्लेन परिहृयते तथा सुचतुरेण केनापि तथा भुक्तेयं यथा केनापि
 चिह्नेन न विभाव्यते इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १ ॥

व्यालम्बीति । हे पान्य ! पथिक ! प्रवामिद्वित्यर्थः व्याल-
 म्बिभिः विशेषेण लम्बमानैः संयमनाद्यभावादिति भावः चूर्णकुन्तलैः
 अलकैः चम्बिते स्पृष्टे नयनाञ्जले नेत्रप्रान्ते यस्य तथाभूते तस्याः
 त्वत्प्रियाया इत्यर्थः मुखे अलकमुक्ता इव चूर्णकुन्तलस्थिता मुक्ता इव
 वाष्पजलविन्दवः अशुजललेपाः निपतन्ति । तस्मात् त्वया सत्वरमितो
 मत्वा तामनुष्टहाथेति भावः । द्रुत्या नायकं प्रत्युक्त्वरियम् । उत्-
 प्रेक्षालङ्कारः ॥ २ ॥

विनयेति । हे निपुण ! सुविज्ञेत्यर्थः अग्निपुष्पैरेतस्याभावो न
 बुध्यते इति भावः अमौ कामिनी दिने विनयेन विनता अतिविनय-
 वती न कथमपि अस्याश्चापल्यमनुमीयते इति भावः, परं निशि
 रजन्त्यां मदनकलाविलासेन लनत् प्रस्फुरत् यद्गं यस्यास्तथाभूता
 अतएव निर्वाणा टिवसे इति भावः ज्वलिता रात्राविति भावः, ओषधि-
 रिव दृष्योतिहन्तेव प्रत्यभिज्ञेया अवगम्या । अस्या टिवा विनय-
 दर्शनेन त्वया एतत्सङ्कतेन विरम्यतां रात्रौ त्वस्याः सुरतचातुर्यं
 दृष्यतीति कस्याचित् द्रुत्याः कसपि तरुणं प्रत्युक्त्वरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

विहितेति । यत् यतः इयं सखीनां प्रबोधैरपि अस्त्रं नवन-
 जलम् आतनुते विस्तारयति प्रबोधं न मन्थते इति भावः, तस्मात्

विषमशरविशिखभिन्ना पत्नी शरणं यमेकमभिलषति ।

तस्य तव ह्यायेव स्वीया जायापि भयभूमिः ॥ ५ ॥

विविधायुधव्रणार्बुदविषमे वक्षःस्थले प्रियतमस्य ।

श्रीरपि वीरवधूरपि गर्वीत्युलका सुखं स्वपिति ॥ ६ ॥

वैमुख्येऽपि विमुक्ताः शरा इवान्याययोधिनो वितनोः ।

भिन्दन्ति पृष्ठपतिताः प्रिय हृदयं मम तव श्वासाः ॥ ७ ॥

विहितं बलमानेन मौनं तृष्णीन्भावः यथा तथाभूता । पुनः किन्तु
एषा रङ्गिणि एकान्ते रागेण कामवेशेन या आर्त्तिः पीडा तथा
काकुर्दीनवचनं याञ्ज्या च ताभ्यां लघुः हतमानेति भावः ईक्ष्या
दृष्टव्या त्वयेति शेषः । लघुयोच्चेति पाठे लघुरिव वीक्ष्यते इति तथो-
क्तेत्वर्थः । मानिन्या मानापनयनाक्षमं पतिं प्रति सखीनां प्रबोध-
वचनमिदम् ॥ ४ ॥

विषमेति । विषमशरस्य पञ्चषोः कामस्य विशिखेन शरेण
भिन्ना विद्धा कामपीडितेति यावत् पत्नी पत्नीवासिनो नारी यम्
एकं शरणं रक्षितारं मदनभयादिति भावः, अभिलषति कामयते, तस्य
तव ह्यायेव स्वीया जायापि पत्नी अपि भयभूमिः भयस्थानम् । पर-
नारीकासुकस्य निजायान्हायाया अपरजनबुद्ध्या यथा भयं तथा
पत्न्या अपि भयं भवतीति भावः । उपमाबह्वारः । कस्याचित्
कमपि युवानं कासुकं प्रति वचनमिदम् ॥ ५ ॥

विविधेति । विविधैर्नानाविधैः आयुधैर्नानि व्रणानि तैरर्बुदाः
मांसकीलविशेषाः तैर्विषमे उद्धतानते प्रियतमस्य वीरपुरुषस्येति भावः
वक्षःस्थले श्रीरपि विजयवल्गीरपि वीरवधूरपि तत्पत्नी अपीत्वर्थः
यदेष अहं वीरभोग्येति अहङ्कारेण उत्पुङ्का उद्धतबोमाङ्गा सती
सुखं स्वपिति निद्राति । दीपकाबह्वारः ॥ ६ ॥

वैमुख्ये इति । हे प्रिय ! अन्याययोधिनः अन्यायेन अविभागेन युध्यते
इति तथोक्तस्य पराङ्मुखं न प्रहरेदिति शास्त्रसुखस्य पराङ्मुखमपि

व्यक्तमधुना समेतः खण्डो मदिराक्षि दशनवसने ते ।
यन्नवसुधैकसारं लोभिनि तत्किमपि नाद्राक्षम् ॥ ८ ॥
बालाविलासबन्धानप्रभवन्मनसि चिन्तयन् पूर्वम् ।
सन्मानवर्जितां तां गृह्णीमीवानुशोचामि ॥ ९ ॥

प्रचरत इति भावः वितनोः अनङ्गस्य वैसुख्येऽपि विसृक्ताः शरा इव
मम पृष्ठपतिताः तव श्वासाः मम हृदयं भिन्दन्ति । उपमाबह्वारः ।
अपराङ्मना भुक्त्वा निश्चतं पृष्ठतः सुप्तं नायकं प्रति, अथवा कपट-
निद्रया नायिकां वञ्चयित्वा अपराङ्मनाभोगकासुकं नायकं प्रति
नायिकाया वचनमिदम् ॥ ७ ॥

व्यक्तमिति । हे मदिराक्षि ! मत्तखण्डननयने ! मदिरा मत्त-
खण्डन इत्यन्तरः । ते तव दशनवसने दन्ताच्छादने अधरे इत्यर्थः
समेतः संयुक्तः खण्डः गुडभेदः इति अधुना सास्यतं व्यक्तं प्रकटतरं
वतस् । पूर्वं न ज्ञातमधुना तु मधुरभाषित्वात् विज्ञातमिति भावः ।
यद्वा ते अधरे व्यक्तेन स्फुटेन विशदेनेत्यर्थः मधुना माक्षिकेण
समेतः संयुक्तः खण्डः अस्तीति शेषः । एतेन तवाधरोऽतिमधुर इति
भावः । हे लोभिनि ! प्रलोभनकारिणि ! नवसुधैकसारम् अभि-
नवपीयूषवत् अद्वितीयसारं यत् सुरतोषभोग्यं पयोधरादिकमिति
भावः तत् किमपि न अद्राक्षं नापश्यम् अथच द्राक्षाङ्गुथं न ।
केवलं कटाक्षेषावबोकथसि मधुरं भाषसे च परं चुम्बनादिदानेन मां
न सुखयसीति भावः । किञ्च यत् वसुधैकसारं पार्थिवसुखसारमित्यर्थः
न, अस्मिन् पार्थिवसुखसारमेवेत्यर्थः तत् किमपि न अद्राक्षं न दृष्टवान् ॥
चुम्बनेन तवाधररसमाधुर्यं ज्ञातं परं सर्वसारभूतसुरतदानेन मां नाह-
गृह्णीतवत्वसीति व्यञ्ज्यते । कस्यचित् कामिनः काञ्चित् प्रति वचन-
मिदम् ॥ ८ ॥

वालेति । अप्रभवन् अप्रभुरित्यर्थः गृह्णीष्यधीनत्वादिति भावः
अहं पूर्वं प्राक् बालाया विलासबन्धोदयादिति भावः अनसि

वीजयतीरन्योन्यं यूनीर्वियुतानि सकलगात्राणि ।
 समैस्त्रीव श्रोणी परं निदाघेऽपि न विघटिता ॥ १० ॥
 व्यारोषं मानिन्यास्तमो दिवः कासरं कलमभूमेः ।
 बद्धमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति ॥ ११ ॥
 वक्षसि विजृम्भाणे स्तनभिन्नं त्रुटति कञ्चुकं तस्याः ।
 पूर्वदयितानुरागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥ १२ ॥

बाबायाः नवोद्गायाः विद्यासवन्धान् विद्यासेन बन्धाः बन्धनानि
 स्त्रायसाकरणातीति भावः चिन्तयन् देहगुणैश्चिद्यधानोऽहं कथमपि
 न बाबाया आयत्तीकर्तुं शक्ये इति भावयन्निवर्त्यः इदानीं सम्मान-
 वज्रिता तां स्टाङ्गयोमेव अतुशोचामि । मनसि पूर्वं कृतं बाल्यं
 स्टाङ्गया एव वशवात्तेनो स्याद्यति, परन्तु बाल्येव स्टाङ्गयो वशे
 कृता अवमानिता चेति भावः । कथञ्चित् द्वितीयभार्यापरिणेतः
 पश्चाद्यं प्रति खेदवचनमितम् ॥ ९ ॥

वीजयतीरिति । अन्योन्यं परस्परं वीजयतोः व्यजनेन संपा-
 ह्यतोः यूनीः दम्पत्योः सकलानि गात्राणि अङ्गानि वियुतानि
 विस्फुरानि, परं किन्तु निदाघेऽपि दाघेऽपि श्रोणी कटिदेशः सम-
 त्रीव साधुमैत्र्यमिव न विघटिता न विस्फुरा सुरतं न त्यक्तमिति
 भावः ॥ १० ॥

व्यारोषमिति । प्रभातसन्ध्या प्रातःकाल इत्यर्थः मानिन्याः
 मानवत्याः नार्याः व्यारोषं विशिष्टकोपं दिवः आकाशात् तमः अन्व-
 कारं कलमभूमेः श्रीङ्गोत्पात् कासरं मङ्गिषं नलिन्याः पद्मिन्याः
 बद्धं निरुद्धम् अलिं अक्षरञ्च अपसारयति निःसारयति ॥ ११ ॥

वक्षसीति । तस्याः क्षामिन्याः वक्षसि विजृम्भाणे स्तनोदवात्
 उद्भासमाने तस्याः स्तनभिन्नं स्तनाभ्यां भेदं गतं कञ्चुकं कूर्पावकं
 त्रुटति वेदं प्राप्नोति, तव तु हृदि पूर्वदयितायां पूर्वस्त्रियाम् अतु-

व्यक्तिमवेक्ष्य तदन्यां तस्यामेवेति विदितमधुना तु ।
 हर्म्यं हरिमुखमिव त्वामुभयोः साधारणं वेष्टि ॥ १३ ॥
 व्यजनस्येव समीपे गतागतैस्लापहारिणो भवतः ।
 अञ्चलमिव चञ्चलतां मम सख्याः प्रापितं चेतः ॥ १४ ॥
 वितरन्ती रसमन्तर्ममाद्र्भावं तनोषि तनुगात्रि ।
 अन्तःसलिला सरिदिव यन्निवससि वहिरदृश्यापि ॥ १५ ॥

रागः मनामपि अत्यमपि न लुटति न लिखोतीत्यर्थः । नवीनायाः
 सख्या नायकं प्रति वचनभित्तम् ॥ १२ ॥

व्यक्तिमिति । तदन्यां तद्दुभयां व्यक्तिं कामभीमिति यावत्
 अवेक्ष्य दृष्ट्वा कृतादरामिति भावः तस्यामेव नापरस्यामित्येवशब्दोऽन्य-
 व्यबच्छेदकः । त्वं समासक्त इति शेषः इति विदितं ज्ञातम् अधुना
 तु त्वां हर्म्यं हरिमुखमिव प्रासादोपरिस्थितकविर्मासं हसुखमिव
 उभयोः साधारणं वेष्टि अङ्गच्छामि, यथा हर्म्यं स्थितकविर्मासं हसु
 सुखं पश्यतः सर्वानेव पश्यतीव तथा त्वं साम्प्रतं सर्वानारासाधारण्यः
 संवृत्त इति भावः । सिंहसुखमित्यनेन नायकस्य गृहपतित्वं सूच्यते ।
 कस्यचित् कर्मापि प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

व्यजनस्येति । व्यजनस्येव तापहारिणः सन्तापपनोदकस्य
 भवतः समीपे गतागतैः यातायातैः मम सख्याः चेतः अञ्चलमिव
 चञ्चलतां प्रापितम् । अतस्त्वरस्ते तामनुपचीतुमिति भावः । नायकं
 प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ १४ ॥

वितरन्तीति । हे तनुगात्रि ! कथाङ्ग ! अन्तः मनसि रसो
 रागं वितरन्ती सती मम आर्द्रभावं तनोषि विस्तारयसि प्रेमावबोध-
 नेन माम् आर्द्रवसीत्यर्थः, अत् यस्मात् अन्तःसलिला सरिदिव नदीकं
 वहिः अदृश्यापि रागमप्रकटवन्ती अपीति भावः निवससि मम
 हृदीति शेषः । उपमासङ्कारः । नायिकां प्रति कामयमानस्य कस्य-
 चित्कतिरियम् ॥ १५ ॥

विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी ।

समते कुतः प्रबोधं स जागरित्वैव निद्राणः ॥ १६ ॥

त्रीडाविमुखीं वीतस्नेहामाशङ्क्य काकुवाङ्गधुरे ।

प्रेमार्द्रं सापराधां दिशति दृशं वल्लभे बाला ॥ १७ ॥

वाष्पकुलं प्रलपतोर्गृह्णिणि निवर्तस्व कान्त गच्छेति ।

यातं दम्पत्योर्दिनमनुगमनावधिसरस्तीरे ॥ १८ ॥

विहितेति । विहितः कृतः विविधः बहुप्रकारः अनुबन्धः
सान्त्वनं येन तथाभूतः, अपिरत्राध्याहार्यः । मानोन्नतया अति-
मानिन्या त्वयेति शेषः अवधीरितः अवज्ञातः निराकृत इत्यर्थः मानी
अभिमानवान् सः जागरित्वैव निद्राणः सपन् कृतः प्रबोधं समते ?
न कुतोऽप्योत्सर्गः । मानिन्या त्वया सः पूर्वमवधीरितः, इदानीं तेन
मानिना त्वम् अवधीर्यते अतः अतिमानो न कर्तव्य इति भावः ।
लक्ष्या मानिनी कामिनी कृतानुशयां प्रत्युक्तिरिबम् ॥ १६ ॥

त्रोडेति । त्रीडया लज्जया न तु अस्त्रोडेनेति भावः विमुञ्चीं
यराङ्गुलीम् अतत्प्रवचामिति भावः अतएव वीतस्नेहाम् अप्रणयिनीं
आशङ्क्य सन्दिह्य काकुवाचा टीनवचनेन मधुरे मनोहारिणि वल्लभे
कान्ते बाला नवोदा कामिनी प्रेमार्द्रं सापराधां लज्जावशात् अनभि-
सुखतासम्प्रादनेन अपराधिनीम् अपराधव्यञ्जिकामिति भावः दृशं नेत्रं
दिशति अर्पयति अपराहं मयेति नेत्रसंज्ञया संस्रचयतीति भावः ॥१७॥

वाष्पाकुलमिति । वाष्पेण अश्रुप्रवृत्त्या आकुलं समद्गदमित्यर्थः,
हे मृगहृदि ! मृगहृदिमिनि ! निवर्तस्व, हे कान्ते ! गच्छेति
प्रलपतोः परावर्त्तनाद्यभावात् दृष्ट्या जल्पतोः, प्रलापोऽनर्थकं वच
इत्यनरः, दम्पत्योः अनुगमनञ्च अवधिभूतं यत् सरस्तीरं तत्र आल-
लाशयं स्निग्धोऽनुगम्यत इति यास्नात् दिनं यातम् अतिक्रान्तं प्रण-
यतिरेकेण जिगमिषायाः अथे अथे भङ्गोऽव्याविर्भावादिति भावः ।
प्रवमन् पतःर्षरहकातरा तत्पत्नी चैतयोरवस्थावर्णनमिदम् ॥ १८ ॥

वक्षःप्रस्थयिनि सान्द्रहासे वासात्रसुभटि घनघर्मे ।
सुतनु ललाटनिवेशितललाटिके तिष्ठ विजितासि ॥१९॥
विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।
दशदिग्बेधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥ २०॥
वीक्ष्यैव वेत्ति पथिकः पीवरबहुवायसं निजावासम् ।
सौन्दर्यैकनिधेरपि दयितायाश्चरितमविचलितम् ॥ २१ ॥

वक्ष इति । हे वक्षःप्रस्थयिनि ! मद्रुववक्षःस्वर्वास्थित्वभि-
लाप्रिण्णि ! सान्द्रहासे घननिःश्वासवति ! वाङ्मात्रेण कथामात्रेण
सुभटि सुवीरे ! घनघर्मे गलद्रुप्रसृटे ! ललाटे ममेति शेषः निवेशिता
ललाटिका तिलकं यथा तथाभूते ! सुतनु शुभाङ्ग ! तिष्ठ
विजितासि पराभूतासि विशेषणपदैरेव विजितत्वं सिद्धमतः पुनरुपा-
दानेन काव्यस्य समत्कारित्वमपनीतमिति सुधीभिरनुमन्वेयम् । विप-
दीतरतकारिणी कारिणी प्रति तत्पत्यरुक्तिरियम् ॥ १९ ॥

विचरतीति । कृष्णे परितः समन्तात् विचरति भ्रमति सति
रागेषु प्रेम्णा चपले चञ्चले सट्टण्ये इति यावत् नयने वक्षः
तथाभूतायां राधायां विषमेषुः पञ्चशरः दशानां दिशां वेधेन विशुद्धं
विशेषेण तीक्ष्णीभूतमित्यर्थः दशसु दिक्ष्वपि लक्ष्यवेधनात् सुतीक्ष्ण-
तममिति यावत् विशिखं शरं विदधाति प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । राधा
कृष्णे नितराभासकृति कस्याश्चित् सख्या अन्त्यां मूर्ध्नि प्रत्युक्ति-
रिवम् ॥ २० ॥

वीक्ष्यैवेति । पथिकः प्रवासी नायकः पीवराः परिपुष्टा बहुवो
बाबसा यत् तादृशं वायसपरिपोषणस्य भाविनायकागमनरूपशुभावह-
त्वसम्भावनयेति भावः निजावासं स्वनिबन्धं वीक्ष्यैव दृष्टैव सौन्दर्यैक-
निधेः अतिसुन्दर्या इत्यर्थः अपि एतेन चारित्र्यभङ्गः सम्भाव्यते इति
भावः दयितायाः कान्तायाः चरितम् अविचलितम् अश्रुतम् अद्रु-

विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानीशभावमीशेऽपि ।
 मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं स्तब्धरोमाभूत् ॥ २२ ॥
 वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा भ्रमराः ।
 केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥ २३ ॥
 विचलसि मुग्धे विष्टता यथा तथा विशसि हृदयमद्दये जे ।
 शक्तिः प्रसूनधनुषः प्रकम्पलच्छं स्पृशन्तीव ॥ २४ ॥

श्रितमित्यर्थः वेत्ति अत्रगच्छति । यदीयमन्यासक्ता तदा कथमस्यदा-
 गमनरूपशुभसम्पत्तये काकपोषणं स्यादिति धियोऽत भावः । अथवा
 नायकप्रतारणार्थमिव चतुरा तथा करोति यथा नायक इमां सतीमेव
 निश्चिनोतीति सङ्घट्टवसंवेद्यम् ॥ २१ ॥

विमुख इति । चतुर्मुखे विधातरि विमुखे अमनोयोगकारि-
 ण्यापि, ईशे हरे अनीशभावम् अनीश्वरत्वम् अक्षमत्वमित्यर्थः श्रित-
 वत्यापि मग्नायाः रसातलगतायाः मञ्जराः पृथिव्या उद्गारे हरिः
 विष्णुः परं केवलं स्तब्धरोमा पराहः रोमाञ्चितकलेवरस्य उत्साह-
 वशादिति भावः अभूत् । शक्तौ सत्यार्थापि सर्वे परार्थं न यतन्ते,
 कोऽपि महान् यतत इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः ॥ २२ ॥

वापीति । हे केतकविटप ! वाप्याः दीर्घिकायाः कच्छे जलप्राये
 देये, जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः । वासः
 अक्षयानं कण्टकावृत्तयः वेष्टनानि, भ्रमराः सजागराः निद्रान्मुन्याः
 प्रहृरिष्य इति शेषः एतैः उपायेरिति शेषः किम् ? न किमपि
 फलमित्यर्थः । ननु भोः मञ्जरीगन्धं वारय, यावत्तव कान्तायाः
 शौरभं प्रसरति तावत् त्वया विविधेर्नापि उपायेन जारनिवारणेन
 सुखितिः कर्तुं न शक्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः ॥ २३ ॥

विचलसीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अद्दये दयान्मुग्धे ! विष्टता
 विशेषेण हतापि मयति शेषः यथा विचलसि गच्छसि, तथा प्रकम्प-

विहितासमशरसमरो जितगाङ्गियच्छविः कृताटोपः ।
 पुरुषायिते विराजति देहस्तप सखि शिखण्डीव ॥ २५ ॥
 इतिविवरनिर्गतस्य प्रमदाविम्बाधरस्य मधु पिबते ।
 अवधीरितपीयूषः स्पृहयति देवाधिराजोऽपि ॥ २६ ॥
 वासिःमधुनि बधूनामवतंसे मौलिमण्डने यूनाम् ।

लक्ष्यं चञ्चलपरव्यं स्पृशन्ती प्रह्लानधनुषः कामस्य शक्तिरिव अस्त्र-
 विशेष इव मे मम हृदयं विशसि । त्वदुगमनेन मे प्राणा नितरां
 व्ययासापत्स्यन्ते इति भावः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ २४ ॥

विहितेति । हे सखि ! विहितः कृतः असमशरसमरः काम-
 युद्धं संरतमिति यावत् पक्षे व्यममैः व्यनुपमैः शरैः समरः संपातः
 येन तथोक्तः, जिता पराभूता गाङ्गयस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य श्वविः
 दीप्तिः येन तथाभूतः, कृतः आटोपः सस्रत्साहः रते संपामे चेति
 भावः येन तादृशः तव देहः पुरुषायिते विपरोतरमण्ये पुरुषकारे च
 शिखण्डीव तदाख्यो द्रुपटराजसुत इव विराजति शोभते । पुरा
 कुरुक्षेत्रसमरे शिखण्डी भीष्मं जित्वा परां शोभामवापेति महाभार-
 तीयवार्ता । उपमाबह्वारः । नायिकां कृतविपरोतरतां प्रति सख्याः
 परिहासोक्तिरियम् ॥ २५ ॥

इतीति । देवराजोऽपि शचीपतिरपि अवधीरितम् अवघातं
 पीयूषम् अमृतं येन तथाभूतः सन् इतिविवरात् वेदनरम्भात् निर्गतस्य
 प्रमदायाः कामिन्याः विम्बाधरस्य मधुरसमिति यावत् पिबते स्वद-
 मानाय जनायेति शेषः स्पृहयति मम पीयूषपानात् शचीसप्तोगा-
 दपि चैतद्वरमिति स्वतो भाग्यवन्तरत्वेन तं जनं मन्यते इति भावः ।
 कासुकस्य सखायं कथमेवं कच्छ्रगत्वा परस्त्रियं कामवसे इति वार्दिनं
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

वासितेति । वासितम् अधिष्ठितं मधु गुणातिशयरूपसौरभ-

विलसति सा पुरकुसुमे मधुपीव वनप्रसूनेषु ॥ २७ ॥

त्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपृष्ठचेष्टेयम् ।

जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥ २८ ॥

वाससि हरिद्रयेव त्वयि गौराङ्गा निवेशितो रागः ।

पिशुनेन सोऽपनीतः सहसा पतता जलेनेव ॥ २९ ॥

मिति भावः पक्षे सौरभं यस्मिन् तादृशे बधूनम् अवतंसि कर्णभूषण-
रूपे कामिन्यः सततं यदीयगुणश्रवणे समासक्ताः सन्तीति भावः
पक्षे कर्णभूषणतां गते यूनं तरुणानां मौलिमण्डले शिरोभूषणभूते
सर्वयुवश्रेष्ठे इति भावः पुरकुसुमे नगरपुष्पभूते नायके इति
शेषः वनप्रसूनेषु मधुपीव भ्रमरोव सा कामिनी विलसति विशेषेण
समासक्ता राजते इत्यर्थः । उपमाबह्वारः । दृष्ट्याः कञ्चित् कामिनं
सुपुरुषसङ्गतां कामपि रमणीमाहर्तुकामं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २७ ॥

त्रीङ्गेति । प्रथमम् आदौ त्रीडाप्रसरः लज्जाविर्भावः, तदनु च
तदनन्तरञ्च रसेन रागेण भावेन मनोविकारविशेषेण च, निर्विकारात्मके
चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । पृष्ठा घोषं गता पूरतेति
बावत् चेष्टा दैर्घ्यकव्यापारविशेषः इयम् । अतः दक्षिता कान्ता
जवनीविनिर्गमात् तिरस्कारिण्या निष्क्रमात् अतु पश्चात् नटीव नर्तकीव
मनः हरति । यथा नटी तिरस्कारिण्या निर्गत्व प्रथमं लज्जाभावं
तदनु रसभावपूर्णचेष्टया सभ्यानां मनो हरति तथा इयं कामिनी
प्रथमं कान्तसङ्गमे वैषम्यञ्जिता सती पश्चात् यथोचितरसभावसंब-
न्धितचेष्टया नायकमनो हरतीति भावः । उपमाबह्वारः ॥ २८ ॥

वाससीति । हरिद्रयेव गौराङ्गा तयेति शेषः वासमीव त्वयि
रागः अतुरागः प्रीतत्वञ्च निवेशितः, स रागः सहसा पतता जलेनेव
पिशुनेन खलेन दुर्जनेनेत्यर्थः अपनीतः अपसारितः आहितश्च ।
उपमाबह्वारः । कञ्चित् प्रति कतातुरागां कामपि कामिनीं तदीव-

विष्वग्विकासिसौरभरागान्धव्याधबाधनीयस्य ।

क्वचिदपि कुरङ्ग भवतो नाभीमादाय न स्थानम् ॥ ३० ॥

वटकुटजशालशास्त्रलिरसालबहुवारसिन्धुवाराणाम् ।

अस्ति भिदा मलयाचलसम्भवसौरभ्यसाम्येऽपि । ३१ ॥

विनिहितकपर्दकोटिं चापलदोषेण शङ्करं त्यक्त्वा ।

वटमेकमनुसरन्ती जाङ्गवि लुठसि प्रयागतटे ॥ ३२ ॥

दोषारोपणेन कर्मापि दुर्जनः तत्रत्यरागहीनां चकारेति कस्याश्चित्
मन्त्राः कार्मापि सर्वे प्रत्याक्रियम् ॥ २९ ॥

विष्वगिति । हे कुरङ्ग ! नृग ! विष्वक् समन्तात् विकासि
प्रसरत् यत् सौरभं सौगन्ध्यं सर्वतः प्रसिद्धं सौन्दर्यमिति च ध्वन्यते
तत्र यो रागः अतुरागः अर्भिः प्रापञ्च तेन अन्वाः कार्याकार्यविधुरा
इति वावत् ये व्याधाः नृगयः हिंस्रजनाश्च तेः बाधनीयस्य पीड-
नीयस्य भवतः तत्र नाभीं कस्तूरीयुतामिति भावः निर्भयताश्चेति
ध्वनिः । आदाय गृह्णीत्वा क्वचिदपि कुत्रापि प्रदेशे न स्थानं नाव-
स्थितिः सर्वत्रैव तत्र भयेन स्थितिरित्यर्थः । एतादृशसुन्दरीनाविकां
गृह्णीत्वा कुत्रापि न निरुद्वेगेन स्वातं शक्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाचङ्कारः
॥ ३० ॥

वटेति । मलयाचलात् सम्भवतीति तथोक्तं यत् सौरभ्यं तत्
साम्येऽपि वटादिंसिन्धुवारान्तानां वृक्षाणां भिदा भेदः विशेष इत्यर्थः
अस्ति विद्यते सर्वैरेव मलयाचलात् सौरभं लभ्यते तथापि तेषाम्
एकत्वात् गुणैरुपदिष्टानां शिष्याणामिव महान् भेदः स्यादिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाचङ्कारः ॥ ३१ ॥

विनिहितेति । हे जाङ्गवि लज्जुतनये ! महाकुलप्रसूते इति च
च ध्वनिः । विशेषेण निहितता व्यपिता कपर्दकोटिः जटावूटप्रान्त-
देशः येन तथाभूतं मन्त्रो स्थानदातारमिति भावः इत्यवलम्ब-
वराटकमिति च ध्वन्यते । शङ्करं हरं सुखदमिति च ध्वनिः ।

वेदं चतुर्णां क्षणदा प्रहराणां सङ्गमं वियोगं च ।
 चरणानामिव कूर्मीं सङ्कोचमपि प्रसारमपि ॥ ३३ ॥
 वृतिविवरेण विशन्ती सुभग त्वामीक्षितुं सखी दृष्टिः ।
 हरति युवहृदयपञ्जरमध्यस्था मन्मथेषुरिव ॥ ३४ ॥
 विपणितुलासामान्यं मा गणयैनं निरूपणे निपुण ।
 धर्मधटोऽसावधरीकरोति लघुमुपरि नयति गुरुम् ॥ ३५ ॥

आपलदोषेण चाञ्जल्यदोषेण त्यक्त्वा एकं वटं षट्पञ्चम् अक्षयवटमिति
 भावः कपटकर्मिणो च व्यज्यते अतुसरन्ती आश्रयन्ती सती प्रयागतटे
 लुठसि ? अर्थाक्षतमेतत्तेति भावः । कर्माञ्जित् त्वक्तोत्तमसङ्गं नीच-
 भाश्रयन्ती कामिनीं प्रति कस्याञ्चित् सख्या उक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंलाङ्कारः ॥ ३२ ॥

वेदेति । कूर्मीं चरणानामिव सङ्कोचमपि प्रसारमपि विस्तार-
 मपि क्षणदा रात्रिः, त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यभरः चतुर्णां प्रहराणां
 सङ्गमवियोगञ्च वेदं जानाति अतःप्रहरसङ्गमवियोगजनितसुखदुःखयो
 रात्रिकाशीनत्वादिति भावः । कान्तावियोगे कान्तवियोगे च मम
 बाह्यं दुःखं सङ्गमे च यादृक् सुखं तत् तव किं वाच्यं केवलं रात्रिरेव
 जानातीति नायकस्य सख्यायं प्रति नायिकायाञ्च सखीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमाङ्कारः ॥ ३३ ॥

वृतीति । हे सुभग ! त्वाम् ईक्षितुं दृष्टुं वृतिविवरेण वेदन-
 ञ्छिद्रेण प्रविशन्ती निःसरन्ती सख्या दृष्टिः यूनां हृदयपञ्जरस्य
 मध्यस्था मध्यवर्तिनी मन्मथस्य कामस्य इषुरिव हर इव हरति
 विध्वंसति त्वामिति शेषः । यदि चेयं सर्वयुयजनलक्ष्या तथापि त्वामेवा-
 भिलषतीति त्वमस्यां समासक्तो भवेति कस्याञ्चिद् दूत्या नायकं प्रत्यु-
 क्तिरियम् । उपमाङ्कारः ॥ ३४ ॥

विषण्णीति । हे निरूपणे निपुणरथे निपुण अतर ! एनं जनम्,
 क्षणमिति वा पाठः । विपणिः पश्यवीथिका तस्यां या तुला तोलन-

वासरगम्बमनूरोरम्बरभवनी च वामनैकपदम् ।

जलधिरपि पोतलङ्काः सतां मनः केन तुलयामः ॥३६॥

वितततमीमधिलेखालक्ष्मोक्षस्फुटाः कुरङ्गादि ।

पद्माक्षरनिकरा इव तारा नभसि प्रकाशन्ते ॥ ३७ ॥

विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुनूतनश्रियां मत्तोभवाचार्यः ।

इत्युक्तः तत्साध्याये तत्सादृश्ये वा गणय न अवधारय, विपश्चिद्व्यव-
हारिणः प्रायेण कूटतल्लया व्यवहरन्तीति भावः । असौ धर्मधटः
धर्मरक्षार्थं तोषनयन्त्र इत्यर्थः लघुं शुद्धम् अधरोचरोति नमयति,
गुरुं महान्तम् उपरि नयति अर्हं प्रापयति । धर्मधटोऽथावित्त्वत्
दिव्यतया सेति पाठान्तरम् । सद्वदुविवेकिनो वषायोऽप्यमान-
दायिनो भवन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

वासरेति । अम्बरम् आकाशम् अनूरोः अक्षयस्य, स्फुरतोऽर-
णोऽनूत्तरित्तरः । वासरगम्यं दिवसैकनम्यम् अवनो पृथिवी च वास-
नस्य हरेरवतारविशेषस्य एकं पदं पदनिशेषस्वानं, जलधिः
समुद्रोऽपि पोतलङ्काः जलवानोसाय्यः । अतः सतां साधूनां मनः
केन वस्तुनेति शेषः तुलयामः समीकुर्मः । आकाशं पृथिवी समुद्रश्च
अक्षरदिना शुद्धपदार्थेन परिच्छिद्यते सतां मनस्तु न केनापि परि-
च्छिद्यते इति आकाशपृथिवीसमुद्रेभ्योऽपि वस्तुनश्च आधिक्यवर्चानात्
व्यतिरेकावहारः ॥ ३६ ॥

विततेति । हे कुरङ्गादि ! मृगनयने ! विततं विस्तृतं
यत् तमः अन्धकारं तदेव मधिलेखा तथा लक्ष्ये लक्षणीये उत्सङ्गे
प्रोक्ते आकाशशेति भावः, स्फुटाः स्पष्टं परिदृश्यमानाः ताराः
नक्षत्राणि पद्माक्षरनिकरा इव पत्रविहितवर्षावलय इव नभसि
आकाशे विराजन्ते शोभन्ते । त्वमपि मङ्गलङ्गे विराजसेति भावः ।
मानिनीं प्रति नावकस्योक्तिरियम् । उपमावहारः ॥ ३७ ॥

विविधेति । विविधास्तु विविक्तास्तु अङ्गभङ्गिषु अङ्गपेदाविशेषेषु

वेत्तस्यतयेव बालां तस्ये नर्तयति रतरीत्या ॥ ३८ ॥
 विपरीतमपि रतं से स्त्रोतो नद्या इवानुकूलमिदम् ।
 तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो हरति ॥ ३९ ॥
 वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निःक्षिप्तम् ।
 गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च मृणन्ति काष्ठादाः ॥ ४० ॥
 वक्राः कपटस्निग्धा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः ।
 कां वञ्चयन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ ४१ ॥

युद्धः शिष्टविता मनोभवः काम एव आचार्यः नूतनशिष्यां बालां
 नयोद्धां सुग्धां वा तस्ये शब्दायां, तस्यं शब्दादुद्दारेष्वित्यमरः । वेत्त-
 स्यतयेव रतरीत्या सुरतबीजया नर्तयति नृत्यं कारयति ॥ ३८ ॥

विपरीतमिति । अनुकूलं मत्प्रियमिति यावत् इदं ते विपरीत-
 मपि रतं तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतः वेगात् हरति ।
 उपमालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

वैभवेति । वैभवभाजां विभवशास्त्रिणां दूषणमपि भूषणपक्ष एव
 अलङ्कारस्थान एव निक्षिप्तं स्थापितं जनैरिति श्लेषः विभवशास्त्रिभः
 दोषे कृतेऽपि स दोषो न गण्यते प्रत्युत गुणतया व्याख्यायते इति
 भावः । तथाहि काष्ठादाः कृष्णादनुमिततावच्छिन्नः वैशेषिक-
 दर्शनानुसारिण इत्यर्थः अधर्मं द्वेषञ्च आत्मनां गुणं मृणन्ति क्षीप्त-
 वन्ति अधर्मद्वेषयोर्दोषत्वेऽपि आत्मनिष्ठत्वेन काष्ठादैश्वर्यविंशति-
 संख्यकगुणान्तर्गणनादिति भावः । दोषा इरिद्रुषेवान्भवन्ति न धनि-
 निति कश्चितार्थः । कश्चिद्द्विरिद्रुष्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । विषे-
 षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

वक्रा इति । हे सखे ! वक्राः कुटिबाः कपटस्निग्धाः कल्पिना-
 नुरागप्रदर्शिनः मलिनाः प्रापाशयाः कृष्णाश्च कर्णान्तिके कर्णसमीपे
 प्रसज्जन्तः दुर्भिक्षादाविवः कर्णान्तर्गणाश्च खलाः दुर्जनाश्च गणि-

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरीदरादिनिर्घान्ति ।
 विशदौदनद्युतिमुषः प्रेयसि पयसा समं करकाः ॥४२॥
 व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य रूहिणि विहितैर्भे ।
 तापस्त्वदृक्कदलीह्वयमध्ये शान्तिमयमेति ॥ ४३ ॥
 वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै ।

ज्ञानं वेद्यानां कटाक्षाच्च कं जनं न वक्ष्यन्ति न प्रतारयन्ति अपिठु
 सर्वभेदेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतानां खडानां वा गणिकाकटाक्षाक्षाम्
 अस्तुतानाञ्च तेषाम् एकधर्मसम्बन्धात् दीपकावह्वारः । अथवा
 उभयेषामेष प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धात् तस्ययोगित्त-
 वह्वारः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति । हे प्रेयसि ! विद्युज्ज्वालाभिस्तद्धिन्नाद्याभिर्वह-
 वितं नेष्टितं चत् जलधरपिठरं मेवरूपपालं तस्माद् विशदानि
 खडानि यानि व्योदनानि अक्षानि तेषां द्युतिं कान्तिं लुण्ठान्ति
 कुरन्तीति तद्योक्ताः करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलस्तु करका इत्यमरः ।
 पयसा जलेन पक्षे दुग्धेन समं सङ्घं विनिर्मान्ति निपतन्तीत्यर्थः ।
 उपमावह्वारः । नादिकां प्रति नायकस्य वर्षाकाशीनोद्दीपकत्व-
 सूचकं वचनम् ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरिति । हे रूहिणि ! मरुपथिकस्य निर्जल-
 बाहुकापूषां सततसन्तप्ता भूमिर्भूदेयः तत्पथिकस्य तदागतस्योत्सर्षः
 नितरां सन्तप्रस्येति भावः । मे सम विहितैः मद्ये लतेरित्यर्थः व्यञ्ज-
 नादिभिः उपचारैः शैवनविधानैरित्यर्थः किम् ? न किमपि फल-
 नित्यर्थः न शान्तिरिति भावः । अयं तापः तव ऊरु एव कदलीह्वयं
 रन्धातद्युगलं तस्य मध्ये स्थितस्य ममेति शेषः शान्तिं निर्वाणस्य
 एति प्राप्नोति । प्रवासादानतस्तु ज्ञानस्य काशिनीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 रूपकावह्वारः ॥ ४३ ॥

वैगुण्य इति । वैगुण्येऽपि अहम्बन्धनेऽपि अश्रमीचीनत्वे-

दुर्वहनितस्वमन्यरमपि हरति नितम्बिनीट्यम् ॥ ४४ ॥
 वीक्ष्य सतीनां गणने रेखाभिकां तथा स्वनामाङ्गाम् ।
 सन्तु युवानो हसितुं स्वयमेवापारि नावरितुम् ॥ ४५ ॥
 विन्ध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनमर्दनितम्बः ।
 स्वगयति गतिं मुनेरपि सम्भावितरविरथस्तम्बः ॥ ४६ ॥

ऽपीति भावः सङ्घता जनेन विनिर्मितं विशेषेण रक्षितं कम शोभायै
 अवति शोभते एवेत्यर्थः । हि तद्याहि नितम्बिन्याः प्रशस्तनितम्बायाः
 कामिन्याः स्तम्बं दुर्वहेण वीटुमशक्येन नितम्बेन मन्यरमपि जङ्घ-
 मपि स्वसमीचीनमपीति भावः हरति दृशकानां मन इति शेषः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः ॥ ४४ ॥

वीक्ष्येति । तथा कामिन्या सतीनां पतिव्रतानां गणने संख्याने
 स्वनामाङ्गां निजनामचिह्निताम् एकां रेखां वीक्ष्य दृष्ट्वा युवानः
 तदुपभोक्तार इति भावः हसितुं सन्तु हसन्वित्यर्थः, स्वयमेव आत्म-
 नैव आवरितुं गोपयितुं चास्त्विति शेषः न अपारि न प्रशमि-
 त्यर्थः । कामपि सतीत्वेन काञ्चित् प्रशंसनीं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥४५॥

विन्ध्याचल इति । विविधेन बहुप्रकारेण आसक्तौ न सञ्जायन्-
 विशेषेण नर्मदः सुखदः नितम्बो बद्ध तथाभूतः पक्षे विविधा आवर्ता
 जङ्घनविशेषा यस्यां तादृशी नर्मटा रेवा बल तथाभूतो नितम्बः
 कटकदेशः यस्य तादृशः सम्भावितः रविरथस्य सूर्यरथस्य स्तम्बः,
 पराजयः येन तथोक्तः नितम्बरूपैकदेशेन तन्मूर्तिविनिर्जयादिति भावः
 स्वयमेव रविरथस्य जङ्घया तन्मूर्तस्य स्तम्बः पराजयः येन ततो-
 ऽन्वधिकरेणचौवत्यादिति भावः पक्षे सम्भावितः कृतः रविरथस्य
 स्तम्बः नतिविशेषः येन तथाविधः तव देहः विन्ध्याचल इव मुने-
 रपि किं पुनर्महिषस्य कामवाचस्येत्यपि शब्दार्थः । पक्षे जगत्स-
 खापि गतिं स्वगयति इत्यर्थः । तवेवं देहं दृष्ट्वा न मन चरितुं
 चक्षिरसि तन्नामसुन्दर्यापीति भावः । कचयितो नापसरसीति

इतिभङ्गन गङ्गानसह निकाममुहाम दुर्नयाराम ।

परवाटीशतलम्पट दुष्टदृष सरसि गेहमपि ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो मुणस्य यावनतिः ।

तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गमुसप्रणाशाय ॥ ४८ ॥

वादिनो वाञ्छित् प्रति कञ्चचित् कामिन उक्त्तरियम् । इरा मेरु-
जिनोपवा सूर्यं मेरुं प्रदक्षिणोर्जावाणं विन्ध्याद्रिराह क्व भगवन्
दियाकर ! मेरुमिव कामपि प्रदक्षिणोर्जावति । तत्रः क्वचमहं
विधाह्नियोगमन्यथा कुर्वन् त्वदाशयं सम्पादयामीति वादिनं सूर्यं
तर्हि अहं तथा प्रदक्षिणां दृष्यन्तीत्यभिधाय अयं प्रदृश्य सूर्यं पर्व
रुपेण । ततो देवैरभ्यर्चितोऽनस्यसुनिः वाराणशीं लङ्का शिष्यं
विन्ध्यसुपेत्यावोचत् वत्स ! कियन्तं कालं मा प्रवर्द्धस्य यावद्दहं दक्षि-
णस्या दिशो नागमिष्यामीत्यभिधाय दक्षिणां दिशमनस्यत् पुनर्नाग-
मञ्च विन्ध्याद्रिश्च गुरुवचनात् तथैवावतस्ये इति पौराणिकी वाच्यी
॥ ४६ ॥

इतीति । हे इतिभङ्गन ! स्टहावरणभङ्गकारिन् ! गङ्गानं
तिरस्कारः तत्सह ! निकाममत्वयं उहाम ! उच्छृङ्खल ! दुर्नयस्य
दुष्टेदितस्य आराम ! उपवनभूत ! विन्ध्यामख्यानभूतेत्वयः परेषां वाटी-
शतस्य लम्पट ! नायिकादूषकेति ध्वनिः । दुष्टदृष ! दुर्दानदृषम !
गेहं निवासं सरसि अपि भावयसि किम् ? त्वया परगृहेषु एव-
मत्वाचारान् करोमि तव गृहे किं द्रुसं तत् तव भावयितुं युक्तमिति
भावः । येन परगृहे इत्यं व्यवह्रियते तस्य गृहे अन्येन तथैव व्यव-
ह्रियते इति कञ्चचित् कसपि लम्पटं प्रति भङ्गप्रोक्त्तरियम् । अम-
स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनमिति । जालस्य आनायस्य मत्स्यधारणार्थं रचि-
तस्य तन्तुमयवस्तुवस्त्रेषु खलस्य च यत् वंशस्य कुण्डस्य अवलम्बनम्
अहं महाकुण्डप्रकृत इत्येवंरूपेण सगौरवस्थापनं पक्षे वेणोश्च अवन-

विन्ध्यमहीधरशिखरे सुदिरश्रीणीकपाणमयमनिलः ।
 उद्यद्विद्युज्ज्योतिः पथिकबधायैव शातयति ॥ ४८ ॥
 व्यालम्बमानवेणीधुतधूलि प्रथममश्रुभिर्धौतम् ।
 आयातस्य पदं मम गेहिन्या तदनु सलिलेन ॥ ५० ॥
 वक्षःस्थलसुप्ते मम मुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
 पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥ ५१ ॥

वक्षनम् आश्रयणं यः गुणस्य दयादाक्षिण्यादेः तन्नोच विस्तारः
 विख्यापनं प्रसारणञ्च या च अवनतिः नञ्चता विनायत्वमित्यर्थः पक्षे
 मत्स्यधरणार्थमवनमनं तत् निजाङ्गे स्त्रोत्सङ्गे सुप्रस्य आश्रितस्थे-
 न्दर्थः प्रस्थाशाय संहाराद्य भवतीति शेषः । दीपकं तद्व्ययोजिता
 वासङ्कारः ॥ ४८ ॥

विन्ध्येति । उद्यत् उद्यमानं विन्ध्युदेव ज्योतिर्यज्ञ तथाविधः
 अयम् अनिलः विन्ध्यमहीधरस्य विन्ध्याद्रेः शिखरे सुदिरश्रीणी
 नेशपङ्क्तिरेव कपाणः तं पथिकानां बधायैव शातयति तीक्ष्णीकरोति ।
 वर्षाकाशोऽयमतीवोद्देपको विरञ्चिष्णामिति नायिकासख्या नायकं
 प्रति तदुयात्मानिषेधाय वचनमिदम् ॥ ४८ ॥

व्यालम्बेति । गेहिन्या मत्कान्तया आयातस्य प्रवासादागतस्य
 मन पदं प्रथमं व्यालम्बमानया प्रोषितपतिज्ञायाः केशसंयमननिषेधा-
 दिति भावः वेण्या धुता अपनीता धूलिर्यस्मात् तथाभूतं तथा अश्रुभिः
 धौतं क्षालितं तदनु तत्पश्चात् सलिलेन धौतमिति पूर्वणाम्बयः ।
 वक्षायं प्रति कस्यचिद्वचनमिदम् ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलेति । हे रतश्रान्तौ सुरतपरिश्रमे वक्षःस्थलसुप्ते !
 मन सुखम् उपधातम् उपधानीकर्तुं पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं
 पीनयोः पीवरयोः उत्तुङ्गयोर्वक्षतयोः स्तनयोर्भरेण दूरीभूतं दूर-
 स्थितं मौलिं धम्मिष्यं, मौलिः किरीटधम्मिष्ठावित्त्ववरः । न आबभसे

वदनव्यापारान्तर्भावादनुरक्तमानयन्ती त्वम् ।

दूति सतीनाशार्थं तस्य भुजङ्गस्य दंष्ट्रासि ॥ ५२ ॥

शकारादिः ।

श्रीरपि भुजङ्गभोगे मोहनविज्ञेन शीलिता येन ।

सोऽपि हरिः पुरुषो यदि पुरुषा इतरेऽपि किं कुर्मः ॥ ११ ॥

न स्पृशति मा स्पृशेति यावत् पीनोद्यतकुचभरपञ्चायितत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

वदनेति । हे दूति ! वदनव्यापारेण वाक्चातुर्येणैतत्पर्यः अन्यत्र सुखचालनया अन्तर्भावात् हृदयप्रवेशनात् अन्यत्र शरीरान्तः-प्रवेशाच्च अन्तरक्तम् अन्तरागवन्तं प्रेमाधीनमित्यर्थः सतीनां पतिव्रतानां शार्थं समूहम् अन्यत्र अतु शरीरान्तःप्रवेशात् पश्चात् रक्तम् आनयन्ती सिङ्गान्तिकमिति भावः अन्यत्र निःसारयन्ती त्वं तस्य भुजङ्गस्य विटस्य सर्पस्य च भुजङ्गो, विटसर्पयोरित्यमरः । दंष्ट्रा अस्ति । वचनचातुर्येण तथा हृदयं प्रविश्य सतीसमूहं पातिव्रत्यात् प्रच्याव्य विटेन योजयतीति भावः । कश्चित् काञ्चित् दूर्भीं प्रत्युक्तिरियम् । सभङ्गाभङ्गज्ञेषः । तदुक्तं दर्पणे । श्लिष्टैः पदैरनेकायाभिधाने श्लेष इत्यने इति ॥ ५२ ॥

श्रीरिति । येन मोहने मनसो सुग्रीकरूपे विज्ञेन चतुरेष भुजङ्गभोगे शेषनागदेहे तदुपरोत्यर्थः एतेन अन्तरागिणो भीतिभ्रूयत्वं सूचितम् । श्रीरपि लक्ष्मीरपि या सर्वजनस्पृश्यीतेति अपि प्रत्यर्थः । शीलिता सम्भुक्ता शायितेति पाठे सुरशार्थं शयनं कश्चित्त्वेषः । यदि सोऽपि हरिः पुरुषः, इतरे अन्येऽपि पुरुषाः भव-

यद्धे या स्वैर्यमयी ज्ञयति बाह्व मनोभवस्यापि ।

दर्पशिलामिव भवतीं कतरस्तरूपो विचालयति ॥ २ ॥

शार्दूलनखरभङ्गुर कठोरतरजातरूपरचनोऽपि ।

वालानामपि बाला सा यस्यास्त्वमपि हृदि वससि ॥३॥

नोति शेषः तर्हि किं कुर्मः ? कुर्म इत्यत्र ब्रूम इति पाठो युक्ततरः । तादृशस्य पुरुषस्य हरेरन्वयैः साध्यकरणमनुचितमिति भावः । अद्वा मोहेन व्यस्रतया न विज्ञेन निर्बोधेन अचतुरेणेत्यर्थः येन श्रोत्रमि चक्ष्णीरूपिण्यापि काल्पेति भावः भुजङ्गानां विटानां भोगे सम्भोगार्थ-मित्यर्थः शोचिता दत्ता शायितेति पाठे स्फुट एवार्थः । अदि इत-रेऽपि पुरुषाः सन्त्विति शेषः किन्तु स पुरुषः हरिरपि पशुरेव अपिरत्रैवार्थः । किं कुर्मः एतादृशं जनं पुरुषं न गणयाम इति भावः । नारोषामन्वोन्वोन्वोत्तिरिवम् । १ ॥

यद्धे इति । या स्वैर्यमयो अहार्यं निश्चयेति भावः मनोभव-स्यापि का कथान्येमाभित्वपिशब्दार्थः । बाह्व भुजो करौ वा ज्ञयति ज्ञयीकरोति मनोभवोऽपि यदि बाह्वभ्याम् आबिङ्गति वा कराभ्यां खृयति तदपि आबिङ्गनं अर्थनं वा निराकरोतीति भावः तां दर्पशि-लामिव अहङ्कारप्राणायामिव भवतीं कतरः तरुणः विचालयति जानात् भ्रंशयतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः । एतादृशमानवतो त्वं यत् कोऽपि केनापि प्रकारेण ते मानं न भङ्गुं यक्नोतीति भावः । मानवतीं बाधारणनायिकां प्रति एतादृशमाने तरुणास्त्वत्समीपं नागमिष्यन्ति तस्मादीदृक् जानो न विधेय इति वक्ष्या उपदेशवचनमिदम् । उपमा-बह्वारः ॥ २ ॥

शार्दूलेति । हे शार्दूलनखरवत् कुटिल ! निष्ठुर ! अन्वय हे मङ्गुर वक्र शार्दूलनखर ! हे कठोरतर ! अतिकठिन ! जाता रूपस्य सौन्दर्यस्य रचना यस्य तथोक्तः सुन्दरोऽपीत्यर्थः अन्वय कठोरतरा अतिकठिना जातरूपस्य स्पर्शस्य रचना गठनविशेषो यत् तथाभूतो-

श्रुत एव श्रुतिहारिणि रागोत्कर्षेण कण्ठमन्विवसति ।
 गीत इव त्वयि मधुरे करोति नार्थग्रहं श्रुतगुः ॥ ४ ॥
 श्रीः श्रीफलेन राज्यं त्वराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम् ।
 क्षुब्धयोः सम्यक्साम्यान्नतो घटस्रक्नवर्तित्वम् ॥ ५ ॥

इति स्वर्णावह्वारविशेषान्तर्गतोऽपीति यावत् त्वं बलाः श्रुति वचसि
 वा त्वय्यहुरक्तेति भावः वा वाचानामपि वाचा अपि अतिवाचि-
 वेत्त्वर्थः अपिरत्नेवार्थः अतिसुखैवेति यावत् । व्याघ्रनन्दरं सुवर्णा-
 वह्वारयुतं वाचानां श्रुति भार्यते इति प्रसिद्धिः । अतिसुखा
 वा रूपमोहितैव त्वय्यावक्ता परं न जानाति त्वामतिवर्धनमिति
 वक्त्वा नावकभर्तृसनपरं वचनमिदम् । कठोरतरजातरूपरचनापीठि
 पाठे कठोरतरं सम्यन्निवर्धः यथा तथा जाता रूपस्य वीन्द्यस्य
 रचना यस्यां तथाभूतापि सम्यख्येवोवनापीत्वर्थः येनस्य विशेषत्वम् ।
 अन्यत् स्रष्टम् । स भङ्गश्लेषः ॥ २ ॥

श्रुत इति । श्रुतगुः शोभनाङ्गी वेति शेषः श्रुत एव श्रवणविष-
 यीकते एव श्रुतिहारिणि श्रोत्रसुखरे, रागस्य प्रेम्णः उत्कर्षेण
 अतिशयेन अन्यत्र रागो नाम स्वरविशेषः तस्य उत्कर्षेण कण्ठम्
 अन्विवसति आश्रयति मधुरे मनोहारिणि गीत इव त्वयि अर्थग्रहं
 धनकाङ्क्षापिति यावत् अन्यत्र अर्थवबोधं न करोति । वा तव
 अर्वाकाङ्क्षी न, अपि त वृत्ताहुरक्तेव तस्मात् सत्वरं तामहुरह्वार-
 येति भावः । वक्त्वा नावकं प्रत्युक्तिरियम् । अस्य चैकाग्रतोऽह-
 रूपः श्लोकोऽयम् । अविहितशुष्णापि सत्कविभषितिः कथं वसति
 बहुधारात् । अनधिगतपरिभवापि इति इयं भावतीवासेति
 हृष्टान्वावह्वारप्रसादे दर्पणः ॥ ४ ॥

श्रीरिति । श्रीफलेन विल्लेन क्षुब्धयोः सानयोः अल्पसाम्यात्
 विश्रुत्वाह्वार्यात् श्रीः श्रीफल इति श्रुत्युक्तं नामेत्वर्थः वक्तेति विष्णु-
 विषदिवानेन वीज्यम् । त्वराजेन तालेन राज्यं त्वराज इति

श्रीणी भूमावङ्गे प्रियो भयं मनसि पतिभुजे मौलिः ।
 गूढश्वासी वदने सुरतमिदं चेत् त्वयं त्रिदिवम् ॥ ६ ॥
 श्लिष्यन्निव सुखन्निव पश्यन्निव चोन्निखन्निवात्सलः ।
 हृद्दिव हृद्दयस्थान्तः स्मरामि तस्या मुहुर्जघनम् ॥ ७ ॥
 शिरसि चरणप्रहारं प्रदाय निःसार्यतां स ते तदपि ।

नाम इत्यर्थः खल्वन् । षटः सत्यकृसास्यात् सन्पूर्वसाहचर्यात् चक्र-
 वर्त्तित्वं चक्रे कौशाळे इति भावः वर्त्तित्वं वर्त्तनं स्थितिरिति
 यावत् चार्थभोक्तव्यं गतः प्राप्तः । अहदत्तुकरणमपि अहन्त्वमंयत्
 अपादायतीति भावः ॥ ५ ॥

श्रीणीति । भूमौ भुवि शय्याप्रान्तदेशे इति भावः श्रीणी
 नितम्बः, अङ्गे उत्सङ्गे प्रियः प्रेमपात्रं स्मर इति भावः, मनसि
 नीतिः भयं पतिभयादिति भावः, पातीति पतिः रक्षक एव न तु प्रण-
 नीति भावः तस्य भुजे मौलिः मस्तकम् अन्वकारेपि हस्तपादनया
 प्राकृत्यतीति तद्विवारणार्थमिति भावः, वदने सुखे गूढः संदृष्ट इति
 यावत् श्वासः श्वासातिरेके पल्लुरवबोधशङ्कयेति भावः । इदम् इत्थं
 सुरतं शोभनं मनोहरमित्यर्थः रतं चेत् यदि, तदा त्रिदिवं स्वर्गः
 त्वयम् अतिदृच्छमिति यावत् स्वर्गसुखादपि तादृशं सुरतं अहृषीय-
 मिति भावः । परंपुरेष्वेव अहं गूढं रतवत्याः सखीं प्रति वचननि-
 दम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निति । तस्याः कान्तायाः जघनं कटिपुरोभानम् अहम्भः
 सन् पुनः पुनः श्लेषादावपि अपरितुष्टः सन् श्लिष्यन्नित्येव आलिङ्गन्नित्येव
 सुखन्नित्येव पश्यन्नित्येव अलिङ्गन्नित्येव उद्वर्षन्नित्येव हृद्दयस्थान्तः मध्ये
 तद्वदिव धारयन्नित्येव सङ्गः पुनः पुनः स्मरामि । सखायं प्रति प्रीति-
 तस्य नायकशोक्तिरियम् ॥ ७ ॥

शिरसीति । हे सुसखि ! सुवदने ! त्वया आलिङ्ग्याः वदन्नायाः

चक्राङ्कितो भुजङ्गः कालिय इव सुमुखि कालिन्याः ॥ ८ ॥

शोच्यैव सा कृशाङ्गी भूतिमयी भवतु गुणमयी वापि ।

स्त्री हैकवश्य भवता त्यक्ता दीपेन वर्तिरिव ॥ ९ ॥

शुक इव दारुयलाकापञ्चरमनुदिवसवर्धमानो मे ।

कालिय इव तदाख्यः भुजङ्ग इव स भुजङ्गः पिङ्गः शिरसि चर-
णप्रकारं पादताडनं प्रदाय निःकार्यतां दूरीक्रियतां तदपि तथापि
स चक्रेण कैतवेन चक्राकारचरणचक्रेण च आङ्कितः कलङ्कितः
चिह्नितश्च ते एवकारोऽन्त्याह्वार्यः तवेवेत्यर्थः यदि चासौ कृता-
प्रराधस्तथापि त्वदेकशरश्च इत्ययमनुकम्पप्रतामिति भावः । ज्ञानिनीं
प्रति सख्या अङ्गरियम् । पक्षे यदि च कालियः चरन्ताङ्कितः
जहनाया अपहृत्य सहर्द्रं नीतः तथापि चरणचिह्नितत्वात् तवेवा-
न्वितः नरुडात् तातश्चेति कृष्णं प्रति कस्यचिदुक्तः । उपमा-
बह्वारः ॥ ८ ॥

शोच्यैवेति । हे स्त्री हैकवश्य ! प्रथयेकवशंवद ! न तु गुणादि-
भिर्वश्य इति भावः पक्षे तैलमात्रवशङ्कत ! दीपेन वर्तिरिव द्येव
भवता त्यक्ता विरहिता सा कृशाङ्गी स्त्रीशाङ्गी एकत्र विरहदुःखात्
अन्वित तैलाभावेन परिपुष्टतापनसादिति भावः भूतिमयी ऐश्वर्य-
प्रचुरा धनशास्त्रिनीत्यर्थः पक्षे भक्तमयी, भूतिभक्तानि सम्पदीत्वभरः ।
वापि अथवा शुभमयी अतिगुणवती पक्षे तन्तुप्रचुरा भवतु, चिन्तु
शोच्यैव शोचनीया एव । स्त्रीशामैश्वर्यगुणयोगे सत्यपि पतिवाह्य-
विरह एव महान् शोकनिलयः, तस्मात् सा त्यया पूर्वं कृता स्त्री-
तया परित्यक्ता इदानीं त्वयि महान्तं स्त्रीमाघास्यतीति त्वत्प्रच-
यो न विहातं योष्य इति नायिकासख्या नायकं प्रति सान्त्वनवच-
नम् । स्त्रीमातृप्राप्तितोषमाबह्वारः ॥ ९ ॥

शुक इति । अरुण कामरु विविधेन शरेण योष्यं वचं

कन्तति द्यिताहृदयं शोकः अरविशिश्वतीश्वसुखः ॥ १० ॥

श्रुत्वाकस्त्रिकमरणं शुकसूनोः सकलकीतुकैकनिधेः ।

ज्ञातो गृह्णीषीविनयव्यय आगत्यैव पथिकेन ॥ ११ ॥

शीलितभुजङ्गभोगा क्रोडेनाभ्युद्धृतापि कृष्णेन ।

अथलैव कीर्त्यते भूः किमशक्यं नाम वसुमत्याः ॥ १२ ॥

शारदाः यस्तु तथोक्तः पक्षे अरविशिश्ववत् तीक्ष्णं सुखं वदनं बद्ध
तथोक्तः अद्विषसं प्रतिदिनं वर्द्धमानः इति नन्दन् उभयत्र समानं,
शोकः सम्भाव्यमानसद्विरहजं दुःखमिति यावत् दास्यथाकापिञ्जरं
काष्ठमयशकाकापुञ्जनिर्मितभावाभिमित्यर्थः शुक इव तदाह्वयः पश्चि-
विशेष इव मे मम द्यितायाः कान्तायाः हृदयं कन्तति क्षिणति
व्यथयतीति भावः । उपमासङ्कारः । कथं त्वया देशान्तरं न गत-
मिति वादिनं सखायं प्रति कस्यचित् गमनप्रतिबन्धकचयनम्
॥ १० ॥

श्रुत्वेति । पथिकेन विदेशादान्तेन अहिच्छेत्त्वर्थः आगत्यैव
आननानन्तरमेव एवकारेणापरगृह्यात् प्रवणव्यवच्छेदः । सकल-
कीटकस्य समपानन्दस्य एकनिधेरेकमात्मान्प्रवणं शुकसूनोः शुकपश्चि-
शावकस्य शुकसमस्य निजशिशोर्वा आकस्त्रिकम् अहेतुकं रोगादिकं
विनैवेति भावः मरणं श्रुत्वा गृह्णीष्या विनयस्य शिष्टाचारस्य व्ययः
श्रवः अशदाचरणमिति यावत् ज्ञातः विदितः । परपुरुषेषु सङ्-
रमणं बालकः शुको वा कदाचित् स्नानिने ज्ञापयिष्यतीति तदा-
श्रुत्वा तन्मारणमिति किमकार्यमसतीनामिति भावः । कस्यचित्
कमपि प्रति असतीचारित्र्यकथनमिदम् ॥ ११ ॥

शीलितेति । शीलितः आश्रितः भुजङ्गस्य वासुकेर्भोजनः यथा
तथोक्ता वासुकिशिरोवर्तिनीत्यर्थः पक्षे शीलिताः कताः भुजङ्गैः
विहङ्गैः आरैरित्यर्थः भोगाः यथा तथोक्ता क्रोडेन वराहद्विषया

श्यामा विलोचनहरी बालेयं मनसि हन्त सञ्जन्ती ।
 लुम्पति पूर्वकलत्रं धूमलता भित्तिचित्रमिव ॥ १३ ॥
 शतशो गतिराहृष्टिः शतशः कण्ठावलम्बनं शतशः ।
 शतशो ग्रामीति वचः क्षरामि तस्याः प्रवासदिने ॥ १४ ॥

कण्ठेन पक्षे कण्ठेन केनापि मन्दिनपुरेषु क्रोडेन उत्सङ्गेन अभ्यु-
 कृतापि पातालात् ऊर्ध्वं नीतापि पक्षे गृहीतापि भूः पृथिवी अच-
 त्त्वेव स्थितैव पक्षे अचाञ्चल्यवती एव कीर्त्तयते उद्गुह्यते । वसुमत्याः
 पृथिव्याः पक्षे धनशालिन्याः कामिन्याः अथकाम् असाध्यं किम् ?
 न किमपि सर्वमेव शक्यमित्यर्थः स्त्री बहुधनशालितया अकार्यकारिणी
 अपि लोकैः न दूष्यते इति भावः । तस्मात् त्वया धनशालिन्या
 परपुरुषः स्रष्टन्दं गम्यतामिति दूता गायिकां प्रति अप्रस्तुतप्रशंसया
 उक्ताः ॥ १२ ॥

श्यामेति । हन्तेति खेदक्षयकमध्ययम् । श्यामा यौवनवती
 श्यामा यौवनमध्यस्थेति वचनात् अथवा शीतकाले भवेदुष्णा उष्ण-
 काले च शीतवा । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति कथ्यते इक्षु-
 क्लृप्तश्या विलोचनहरी नेत्रानन्ददायिनी अथएव मनसि सञ्जन्ती
 हृदयहृत्मेत्यर्थः इयं बाढा नवोदा कामिनी धूमलता भित्तिचित्रमिव
 कुण्डलश्यामातेष्वमिव पूर्वकलत्रं पूर्वां गृहीणीं लुम्पति मन्दिनयतीति
 भावः । धूमलतापक्षे श्यामा कणावर्षां विलोचनहरी अनुपातनेन
 नवनक्षेत्रजननीत्यर्थः । तरुणा कान्तवा प्रौढा परिभूयते इति
 भावः ॥ १३ ॥

शतश इति । प्रवासदिने वसिष्ठु दिने अहं प्रोषितस्तस्मिन्दिने
 तस्याः कान्तायाः सकाशे इति शेषः शतशः शतं शतं गतिः पुनः
 पुनर्गमनं शतशः आहृष्टिः पराङ्मुखगमनं शतशः कण्ठावलम्बनं जमेति
 शेषः शतशः ग्रामि गच्छामीति वचनं जमेति शेषः क्षरामि । वसुमत्यां
 प्रति प्रोषितस्तु मन्दिनीवासां वर्धनमिदम् ॥ १४ ॥

श्रुतपरपुष्टरवाभिः पृष्टो गोपीभिरभिमतं कृष्णः ।
 शंसति वंशस्तनितैः स्नानविनिहितलोचनीऽनुमतम् ॥ १५ ॥
 शङ्करगिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुद्वहेन्दुकले ।
 फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरणरेणुसृजा ॥ १६ ॥
 शाखिशिखरे समीरणदोलायितनीहनिर्हृतं वसति ।
 कर्मैकशरच्चमगन्धितभयमग्निधिलकेलि खगमिथुनम् ॥ १७ ॥

श्रुतेति । श्रुतः आकर्षितः परपुष्टानां कोकिलानां रवो याभिः
 तथोक्ताभिः गोपीभिः गोपाङ्गनाभिः अभिसतं वाञ्छितं पृष्टः किमि-
 दानीं कोकिलरवेणोद्बोधितमदने काले विधेयमित्यनुयुक्त इत्यर्थः
 कृष्णः स्नानेषु गोपीनामिति शेषः विनिहिते व्यपिते लोचने नयने येन
 तथाभूतः सन् वंशस्तनितैः वेणुरवैः अनुमतम् आङ्गनादिकं देहोति
 अभिसतं शंसति कथयति ॥ १५ ॥

शङ्करेति । हे इन्दुकले ! चन्द्ररेखे ! अहं शङ्करस्य गिरसि निवेशित-
 मदा निहितचरणा इति हेतोः गर्वं मा उद्वह न कुरु । तव
 चण्डिकाः कोपनावाः गौर्याः हरगिरसि पदं निदधत्वा इति भावः
 चरणस्य रेणुसृजा रजोमार्ज्जमस्य एतस्य इदानीं हरगिरसि पदमि-
 धानस्य कर्म भविष्यति । पूर्वनायिकां भर्तृगिरसि निहितपदा-
 नाञ्जाक्य तां प्रति नयोदासत्वा मा गर्वं वद त्वमातिचिरादेव मत्-
 सत्त्वा पदद्वन्द्विमार्ज्जने निवृत्ता भविष्यतीति वचनमिदम् । अपस्तुत-
 मयं नावह्वारः ॥ १६ ॥

शाखीति । खगमिथुनं पद्मिथुगणं शाखिनः पृथक्स्य शिखरे
 शाखिपदेन वनच्छायावत्त्वं तेन च वृक्षानां जनानां विश्रामस्थानत्वं
 सूचितम् । शाखापदेन पतनबोग्यत्वं ध्वनितम् । समीरणेन वायुना
 दोषावितं कल्पितं यत् नोदं कुन्दायः तत्र निर्हृतं सुख्यतं समीरण-
 पदेन निवारणानर्हविपत्सम्भावना सूचिता । कर्मैकशरच्चं कर्ममाता-

शुक सुरतसमरनारद हृदयरहस्यैकसार सर्वज्ञ ।
 गुरुजनसमक्षमूक प्रसीद जम्बूफलं दक्षय ॥ १८ ॥
 शिरसा वहसि कपर्दं रुद्र रुदित्वापि रजतमर्जयसि ।
 अस्याप्युदरस्यार्धं भक्षतस्तव वेत्ति कस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

वक्षस्वनं यथास्त्राभिः कर्म कृतं तथैव फलं भोक्तव्यमिति हृदिनिश्चय-
 मवच्छेदमभानम् अत एव अगणितभयं निर्भीकं तथा अशिथिलः
 व्यन्तूनः केन्द्रियस्य तथाभूतं सत् वसति तिष्ठति । दृष्ट्वा कामियुगलं
 कथमावाभ्यां निर्विघ्नेन सुखं वक्ष्यमिति चित्तवानं प्रति साहस-
 दानस्तत्त्वकं वचनम् ॥ १७ ॥

शुकेति । हे शुक ! सुरतसमरनारद ! सुरतसंपामवर्द्धक ! हृद-
 यरहस्यस्य हृदयगोपनीयस्य वस्तुनः एकसार ! स्रष्टव्यसार ! सर्वज्ञ !
 गुरुजनानां समक्षे मूक ! निःशब्द ! प्रसीद प्रसन्नो भव जम्बूफलं दक्षय
 खण्डय भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । शुकसमीपे कतोपनायकसङ्घाताः कस्यासि
 शुकः सर्वं जानाति, यदि गुरुजनसमक्षं सञ्चरितं निवेदेयेत् तदा
 महदनिष्टमापतेदिति तथाभूतं शुकं प्रति प्रसादनवचनमिदम् ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे रुद्र ! शिरसा कपर्दं जटाजूटं वराटकञ्च
 वहसि, रुदित्वापि रोदनं कृत्वापि रजतम् अर्जयसि सोऽरोदीदृ
 यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य च रोदनात् रजतोत्पत्तिः
 यद्यपि अग्नौ वामं वसु च बन्धत इत्यग्निरोदनाद् रजतोत्पत्ति-
 क्षयाप्यटमूर्त्तितयाग्निरूपो रुद्र इति वक्तव्यः । अस्यापि उदरस्य
 अर्धं भक्षतस्तव हरिगौरीरूपतया हरिहररूपतया वेत्ति भावः तत्त्वं
 को जनः वेत्ति जानाति । एतादृशाधोग्नेऽपि अर्धं शरीरपोषि-
 त्वमात्रं तवेति अज्ञो कार्पण्यमिति त्वञ्चरितं त्वयैव बोद्धव्यं नाम्यै-
 रिति भावः । दम्पत्योरेकशरीरत्वात् एकतरापात्रे अपरस्य अर्धा-
 र्जने प्रयासातिशयोऽपि नोचित इति च भावः ॥ १९ ॥

श्रोतव्यैव सुधेव श्वेतांशुकलेव दूरदृश्यैव ।

दुष्टभुजङ्गपरीते त्वं केतकि न खलु नः स्पृश्या ॥ २० ॥

श्रवणोपनीतगुणया समर्पयन्त्या प्रणम्य कुसुमानि ।

मदनधनुर्लतयेव त्वया वशं दूति नीतोऽस्मि ॥ २१ ॥

शाखोटकशाखोटजवैखानसकरटपूज्य रट सुचिरम् ।

नादरपदमिह गणकाः प्रमाणपुरुषो भवानेकः ॥ २२ ॥

श्रोतव्यैवेति । हे दुष्टभुजङ्गपरीते ! दुष्टसर्पाकीर्णं दुर्जनविट-
पक्षे च केतकि ! त्वं सुधेव अस्तमितिव श्रोतव्यैव न तु भोक्तव्येति
एवकारार्थः । श्वेतांशुकलेव चन्द्रकलेव दूरतः दृश्येव न तु सप्तोपे
इत्येवकारार्थः । अतः नः अस्माकं न खलु नैव स्पृश्या स्पर्शयोग्या ।
शामान्यवनितां दुर्जनपरीतां प्रति कस्यचिद्दृक्तिः । अपस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः ॥ २० ॥

श्रवणेति । हे दूति ! श्रवणम् उपनीतः प्रापितः गुणः
सौन्दर्यादिः नायिकाया इति भावः यया तथोक्तया, पक्षे गुणः
सौर्वी यस्यास्तथोक्तया आकर्षणकष्टयेत्यर्थः प्रणम्य नमस्कृत्य कुसुमानि
पुष्पाणि नायिकाप्रेषितानि समर्पयन्त्या, पक्षे प्रणम्य नमोभूय कुसु-
मानि समर्पयन्त्या वर्धयन्त्या मदनशराणां पुष्पमयत्वादिति भावः अतएव
मदनस्य धनुर्लतयेव कार्मुकवज्ज्येव त्वया वशं नीतोऽस्मि । मयाऽवश्य-
मेव त्वद्वचने श्वातब्धामाति भावः । दूर्ती प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

शाखोटकेति । शाखोटकस्य वृक्षविशेषस्य शाखा एव उटजं पथं-
शाखा तस्य वैखानसाः तापसा ये करटाः काकाः तेषु पूज्य त्रेण !
त्वं सुचिरम् अविरतं रट शब्दावस्त, इह अस्मिन् प्रदेशे गणकाः
देवताः न आदरपदं न आद्रियन्ते इत्यर्थः एको भवान् प्रमाणपुरुषः
शुभाशुभनिर्णायकत्वे प्रामाण्यक इत्यर्थः । त्वाद्दृग्मूर्खाधिष्ठिते देशे
विद्वांसः न पूज्यन्ते इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २२ ॥

शशिरेशीपमकान्तिस्तवान्यपाणिग्रहं प्रयातायाः ।

मदनासिपुत्रिकाया इवाङ्गशोभां कदर्थयति ॥ २३ ॥

शैथिल्येन भृता अपि भर्तुः कार्यं त्यजन्ति न सुहृत्ताः ।

बलिनाकृष्टे वाहौ बलयाः कूजन्ति धावन्ति ॥ २४ ॥

शशिरिति । शशिरेश्वन्द्रस्य रेशीपना कलासदृशी कान्तियंस्थान-
स्तयोक्तायाः अथवा चन्द्राङ्गश्रीसदृशकालोः अङ्गश्रीः कथ्यते रेशेति
कोपः । तत्र अन्यस्य भद्रिङ्गारितव्यगिरिकृतस्य पाणिग्रहं प्रयातायाः
अन्येन परिणीताया इत्यर्थः मदनास्य असिपुत्रिकेव वृत्तिकेव अङ्ग-
शोभां शशिरेश्वन्द्रस्य कदर्थयति निन्दति जन इति शेषः अयोग्य-
समागमादिति भावः । मदनस्य आरपुत्रिका मदनेनैव यास्या
नान्येन गृहीता यथा शोभा चात्रोदित तथा मन्दिदिष्टे न यूना परि-
गृहीता यथा शोभां प्राप्नोति तथा अन्येन परिगृहीता नेति फलि-
तार्थः । तस्मात् मन्दिदिष्टेनैव तद्व्येन तत्र सङ्गतियुक्ता नान्येनेति
भावः । द्रुत्या नायिकां प्रकृतिरिवम् । उपमाबद्धारः ॥ २३ ॥

शैथिल्येनेति । शैथिल्येन स्वयोभावेन भृताः भृता अपि
पाबिता अपीत्यर्थः सुहृत्ताः सहृदिताः जनाः भर्तुः स्वामिनः कार्यं
न त्यजन्ति अपिस्तु कर्त्तव्येवेत्यर्थः । तथाहि बलिना बलवता वाहौ
कृष्टे आकृष्टे सति बलयाः कूजन्ति कूजीभावेन गृहीता इति
भावः कूजन्ति गद्गायन्ते धावन्ति चर्त्तन्ति च वाक्स्वक्यं भर्तृकृष्टं न
त्यजन्तीति भावः । अचेतनानां बलवानां सुहृत्तत्वादेवमापरणं का
कथा सचेतनानामिति भावः ॥ २४ ॥

षकारादिः ।

षट्चरणकीटजुष्टं परागघुषपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।
त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरौ वहति ॥ १ ॥

—

सकारादिः ।

सा द्विसयौग्यकृत्यव्यपदेशा केवलं गृह्णी ।
द्वितियेर्द्विसस्य परा तिथिरिव सेव्या निशि त्वमसि ॥ १ ॥
स्तम्नूतननखलेखालम्बी तव घर्मविन्दुसन्दोहः ।
आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥ २ ॥

षट्चरणेति । स्मरः कामः आयुधम् अस्त्रं पौष्पमिति भावः
षट्चरणाः भ्रमरा एव कीटाः तैर्जुष्टं निष्कापितं तथा परागाः
रजांसि एव घुषाः काष्ठकीटविशेषाः तैः पूर्णं व्याप्तम् अतएव त्यक्त्वा
अधुना मुष्टिमेयमध्यां कशोदरौ त्वां शक्तिम् अस्त्रविशेषरूपं वहति ।
रूपकाचङ्कारः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

—

सेति । सा गृह्णी केवलं द्विसयौग्येषु कृत्येषु गृह्णपरि-
ष्कारणादिव्यापारेषु इत्यर्थः व्यपदेशः नाम गृह्णन्नाभिनीति धारणा
वस्यास्तयोक्त्वा । त्वं नवोदं प्रत्युक्तिरिति भावः द्वितियेः तिथिद्वयवती
द्विसस्य परा तिथिरिव निशि रजन्यां सेव्या गृह्ण्येति शेषः तस्मा-
त्त्वमेवाद्य प्रियेति कस्याश्चित् सख्या नवोदं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

स्मनेति । तव स्तम्नयोः नूतनाद्य एतेन सरक्तत्वं सूच्यते ।
नखलेखाद्य नखस्यतविङ्गेषु आसम्बन्धेन आपततीति तथाभूतः घर्मविन्दु-
निकरः स्वेदविन्दुसमूहः पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः स्तम्न-
न

सौभाग्यगर्वमेका करोतु यूथस्य भूषणं करिणी ।
 अत्यायामवतीर्या मदान्धयोर्मध्यमधिवसति ॥ ३ ॥
 स्वचरणपीडानुमितत्वन्मौलिरुजाविनीतमास्तर्या ।
 अपराद्धा सुभग त्वां स्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ ४ ॥
 स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुक्कालः परं चक्री ॥ ५ ॥

श्लिनिचयः व्याभाति शोभते । उत्प्रेञ्जालङ्कारः । सख्या नायिकां प्रति परिच्छासवचनमिदम् ॥ ३ ॥

सौभाग्येति । यूथस्य गजसङ्घस्य भूषणम् अलङ्कारभूता एका करिणी हस्तिनी सौभाग्यगर्वं प्रियवाङ्मध्यजसङ्घकारं करोतु, या अत्यायामवतोः अतिमहतोः मदान्धयोः करिण्योः मध्यम् अधिवसति अधितिष्ठति । सर्वमनोरथसम्पादनकारित्वं मानान्यवनितामां भूषणमिति भावः ॥ ३ ॥

स्वचरणेति । हे सुभग ! स्वचरणेन या पीडा प्रहारः तथा निजपादप्रहारेणेत्यर्थः अतुमिता अववृद्धा तव या मौलिरुजा गिरः-पीडा तथा विनीतम् अपनीतं मातृघर्षं विद्वेषः त्ववीति भावः यस्याः तथाभूता अतएव अपराद्धा कृतापराधा अहं स्वयं त्वाम् अतुनेतुम् आयाता । नायकं प्रति मानिभ्याः स्वयमागतायाः स्वलाघवपरिहारकं वचनमिदम् ॥ ४ ॥

स्नेहेति । स्नेहमयान् तैलप्रचुरान् बान्धवानिति ध्वनिः पीडयतः चूर्णयतः क्लेशयतश्च तैलकारस्य तदास्वजातिविशेषस्य चक्रेणापि तटास्त्रयन्त्रविशेषेणापि बलेनापीति ध्वनिः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यः पार्थिवानपि पृथिवीविकारान् घटादीनपि नृपानपीति ध्वनिः चालयति अशयतीति ध्वनिः । स कुक्कालः कुक्कालः परं केवलं चक्री चक्रवान् बलवांश्च । अहुरस्त्रजनापी-

सरले न वेद् भवती बहुभङ्गा बहुरसा बहुविवर्ता ।
 गतिरसतीनेत्राणां प्रेम्णां स्त्रोतस्वतीनां च ॥ ६ ॥
 सखि मध्याङ्गद्विगुणद्युस्सखिकरश्च णिपीडिता छाया ।
 मज्जितुमिवालवाले परितस्तस्मृलमाश्रयति ॥ ७ ॥
 सखि शृणु मम प्रियोऽयं गेहं येनैव बलं नायातः ।
 तन्नगरयामनदीः पृच्छति सममागतानन्यान् ॥ ८ ॥

पीडनशत्रु विप्राधणकारित्वमेव बलवतः सस्रचित्तमिति ह्ये पातुमाणि-
 तथा अप्रस्तुतप्रशंसया व्यञ्जते ॥ ५ ॥

सरले इति । हे सरले ! सुखे ! अश्रुतीनेत्राणां दुश्चारिणो-
 नयनानां प्रेम्णां स्त्रोतस्वतीनां नदीनाञ्च गतिः व्यापारः बहवः
 भङ्गाः कौटिल्यविच्छेदतरङ्गरूपा इति भावः यस्यां तथाभूता बहवः
 रसा रागद्वेषजलरूपा यस्यां तादृशी तथा बहवः विधत्ताः सञ्चालन-
 परिणामावर्त्तरूपा यस्यां तथाविधा । भवती न वेद् न जानाति
 तदिति श्रेयः । तस्मात् त्वया प्रेम्णो गतिं विविञ्च तथा प्रवर्त्तितव्यं
 यथा न दुःखभाभिनी स्या इति नाबिकां प्रति सख्या उपदेशवचनम् ।
 दीपकाबङ्कारः ॥ ६ ॥

सखांत । हे सखि ! परितः सन्नतात् मध्याङ्गे द्विगुणा वा
 द्यु, मणोः सूर्यं च चराणां क्षिरणानां त्रैणिः तथा पीडिता व्यथिता
 सन्तापितेति यावत् छाया आबवाले मज्जितुमिव तापशान्त्यर्थमिति
 भावः तस्मिन् यन् आश्रयति । एषश्च स्त्रीणां बौध्दमेव मध्याङ्गः,
 तत्र सूर्यरूपमक्षन्नामे कान्तसंश्रयणमेव उपायः, तत्त्वदा यथा मे
 कान्तसंश्रयेण तापशान्तिः स्यात् तथा कुर्विति नाबिकाया विरहिण्याः
 सखीं प्रति सप्तशतीः । उत्तमेशाबङ्कारः ॥ ७ ॥

सखीत । हे सखि ! शृणु अवधानं कुर्वति भावः समायं प्रियः
 येनैव बलं नायातः गेहं सप्तशतीरिति भावः आयातः आगतः, सप्त

सायं रविरनलमसौ मदनशरं स च वियोगिनीचेतः ।
 इदमपि तमःसमूहं सोऽपि नभो निर्भरं विशति ॥ ९ ॥
 अरसमरसमयपूरितकम्बुनिभो द्विगुणपीनगलनालः ।
 शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्षयति ॥ १० ॥

सह आगतान् अन्यान् जनान् तस्मिन् वर्त्मनि या नगरपालनद्याः
 ताः पृच्छति अतुयुक्ते । एवञ्च मदत्तरागपरतन्त्रतया आगमनकाले
 तत्तन्नगरादिषु अनवधानात् आगत्य मत्सङ्गत्या सुस्थितस्य अरसमि-
 व्याहारिणः प्रति तत्तन्नगरादिपृच्छेति अस्य पतिबाह्वभ्यसूचनपरं
 सखीं प्रति वचनमिदम् । अतएव सखीति सम्बोधनपदेनैव शृण्वति
 पदस्य गतार्थत्वेऽपि तदुपादानं अस्य गौरवज्ञापनपरमेवेति सुधीभि-
 र्नेयम् । पितृष्टह्वाचिन्या नाबिकाया उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्याकाले रविः सूर्यः अनलम् अग्निम्,
 असौ अग्निः मदनशरं, स च मदनशरः वियोगिनीनां विरहिणीनां
 चेतः हृदयं, इदमपि वियोगिनीचेतोऽपि तमःसमूहं सोऽपि नभोऽप्यस्यज्ञान-
 पुञ्जम् अन्वकारधयञ्च, सोऽपि तमःसमूहः नभः आकाशं निर्भरम्
 अन्वयं विशति आश्रयति । रजन्यां विरहिणीनां चेतः सर्वं नूनमयं
 पश्यतीति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ९ ॥

अरेति । कलरवः कपोतः मधुरध्वनिश्चेति ध्वनिः, पारावतः
 कलरव इत्यमरः । अरस्य समरसमये संपादनकाले पूरितः आध्यातः
 यः कम्बुः यक्षुः तन्निभः तत्सदृशः, यक्षुः स्यात् कम्बुरस्त्रियाविश्व-
 मरः । द्विगुणपीनम् अतिष्कोतं गलनालं कण्ठनदी यस्य तथोक्तः सन्
 जिगीषुरिव विजयाधीव शीर्षस्य पुराणतया शीष्यावयवश्चेति यावत्
 प्रासादस्य देवनिकेतनस्य, प्रासादो देवभूम्यामित्यमरः । उपरि
 क्षयति कूलति । अत्र अरेति विशेषणयुक्तकलरवमदेमोद्दीपकता
 शीर्षपदेन पतनभयादन्वयानारोहणीयता प्रासादपदोपरिपदेन अन्वयान-
 वसोक्तनीयत्वेन निर्भयसुरतसम्पादनबोध्यता वायुसहारेण त्रयापनो-

स्फुरदधरमविरताशु ध्वनिरोधोत्कम्पकुचमिदं रुदितम् ।

जानूपनिहितहस्तन्यस्तमुखं दक्षिणप्रकृतेः ॥ ११ ॥

स्वयमुपनीतैरशनैः पुष्पान्ती नीडनिर्वृतं दयितम् ।

सहस्रप्रेमरसज्ञां सुभगागर्वं वक्षी वहतु ॥ १२ ॥

स्वरसेन बभ्रतां करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् ।

पिशुनानां पनसानां क्रोधाभोगोऽप्यविश्वास्यः ॥ १३ ॥

दकृता च ध्वन्यते । तदेतत् सङ्घेतस्थानमिति कश्चिद् काष्ठस्य कसपि कामिनीं प्रति वचनमिदम् । स्वरसेनरसमयेत्यत्र मदनवीर-
समरेति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

स्फुरदिति । दक्षिणा सरसा प्रकृतिः स्रभावो यस्याः तथा-
भूतायाः कामिन्याः स्फुरन् अन्दमानः अधरो यत्र तथोक्तम् अवि-
रतानि अश्रूणि बाष्पाणि यत्र तथाभूतं ध्वनिरोधेन निःशब्दतयेत्यर्थः
उत्कटः कम्पो ययोः तादृशौ कुचौ यत्र तादृशं तथा ज्ञान्ति उच-
्यते निहिते हस्ते न्यस्तम् अर्पितं मुखं यत्र तथाविधम् इदम् इत्थं
रुदितं भवतीति शेषः । नायिकां प्रति सख्या उपदेशवचनमिदम् ॥ ११ ॥

स्वयमिति । सङ्घट्टं स्रभाविकम् अकल्पितमित्यर्थः यत् प्रेम
प्रणयः तत्र रसज्ञा यास्यादाभिज्ञा वक्षी स्वयमात्मना उपनीतैः समा-
हृतैः अशनैः भक्ष्यद्रव्यैः नीडे कुचावे निर्वृतं सुखितं दयितं प्रियं
वक्तुं पुष्पान्ती अतएव सुभगागर्वं प्रतिवक्ष्यमाहमित्यभिमानं वहतु ।
प्रतिपरिचर्याकारिण्येव प्रतिवक्ष्यमा भवतीति भावः । सख्या नायिकां
प्रति उपदेशवचनम् ॥ १२ ॥

स्वरसेनेति । स्वरसेन स्रष्टव्यं अविचारेणेति भावः करं
स्वयाहं राज्ञमिति यावत् बभ्रतां व्यवस्थापयताम् अन्यत्र स्वरसेन
स्वनिर्घ्रासेन करं हस्तं बभ्रतां योजयतामित्यर्थः आदाने पश्ये कर-
स्येति भावः अन्यत्र अभ्यन्तरस्य फलानां पश्ये, कण्टकोत्करैः दुष्ट-
किङ्करसमूहैः अन्यत्र स्ववहिस्रस्रव्यपावववविशेषैः तुदतां पीडयतां

सौभाग्यं दक्षिण्यान्नेत्युपदिष्टं हरिण तरुणीनाम् ।
 वामार्धमेव देव्याः स्ववपुःपित्ने निवेशयता ॥ १४ ॥
 सुभग स्रभवनभित्तौ भवता संमर्द्य पीडिता सुतनुः ।
 सा पीडयैव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥ १५ ॥
 सा गुणमयी स्वभावस्त्रच्छा सुतनुः करग्रहायता ।

विशुनानां दुर्जनानां राक्षामिति शेषः पनसानां कष्टकिफविशेषा-
 न्नाञ्च कोषाभोगः धनाधिकारोऽपि अन्त्यन्तरपूर्णतापि च अविश्यास्यः
 शङ्कनीय इत्यर्थः । एभिः कोषाधिकारो मध्यर्पित इति धिया दुर्जना
 दुरभिप्रायपूर्णत्वात् कदापि न सेव्या इति भावः । दोषकाण्डकारः ॥१२॥

सौभाग्यमिति । अथ वपुषः शरीरस्य शिल्पे रचनाविशेषे
 देव्याः गौर्यां वामार्धमेव न तु दक्षिणार्धमित्येवकारार्थः । दक्षि-
 ञार्धस्य स्रशरीरत्वादिति भावः । निवेशयता स्थापयता हरति
 दुःखमिति हरणेन सर्वदुःखहारकेण शङ्करेण दक्षिण्यात् वारण्यात्
 नक्षत्रिणां युवतीनां न तु स्वविराणां तासां तदवस्थायां वारण्यमेव
 युक्तमिति भावः सौभाग्यं पतिवल्लभ्यं न इति उपदिष्टम् । यदि
 पत्युर्वाञ्छामिच्छसि तदा सरलतां विहाय वाक्प्रकृतितया मानादिकं
 चाञ्छामिति हस्या नायिकां प्रत्युपदेशः ॥ १४ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! अथ भवनभित्तौ ऋहृण्ये भवता
 संमर्द्यं सम्यक् मर्दनं कृत्वा पीडिता सा सुतनुः वैद्येषु विक्रियकेषु
 विद्वेषं दधती सती पीडयैव पुनः पीड्या प्राप्येत्याशयैवेति भावः जीवति
 प्राणिति । कदाचित् स्रमृहृभित्तौ यां केनापि व्यपदेशेन अयनागतं
 गृहृण्यन्त्रितां बलात्कृत्य सातिशयानुरागामकरोः, सेदानीं तामेव
 पीड्यां त्वत्त आकाङ्क्षति तत्ताननुगृह्याणेति भावः । इत्या नायिकां
 प्रत्युक्तिः ॥ १५ ॥

सेति । गुणमयी सौन्दर्यादिगुणप्रचुरा स्रतनुम्विता च अना-
 तेन प्रकृत्वा अस्त्रा सरवा अधूर्त्तत्वर्थः स्वभावगुणा च करग्रहेण

भ्रमिता बहुमन्त्रविदा भवता काशीरमालेव ॥ १६ ॥

सत्रीडम्नितसुभगे स्पृष्टास्पृष्टे व किञ्चिदपयान्ती ।

अपसरसि सुन्दरि यथा यथा तथा स्पृशसि मम हृदयम् ॥ १७ ॥

सखि सुखयत्यवकाशप्राप्तः प्रेयान्यथा तथा न गृही ।

वातादवारितादपि भवति गवाक्षानिलः शीतः ॥ १८ ॥

षाण्ण्यपहृष्टेन आयत्ता अधोनीकतेत्यर्थः पातिव्रत्यशान्तिनीति भावः
करे हस्ते यो पङ्कः पङ्क्यं तेन आयत्ता आश्रितेत्यर्थः सा सुतसुः
शोभनाङ्गी काशीरमालेव स्फटिकस्रगिवः बहुमन्त्रविदा विविध-
मन्त्रपाकशलेन विविधेन वाक्चातुर्येण मनोरञ्जनकृशलेन नानाजल्प-
विज्ञेन च भ्रमिता भ्रमणं प्रापिता घूर्णिता च । तथा तयाहुरक्ता
सा, यथा त्वत्सङ्गाभिजाषेण त्वया सततं स्थानेषु स्थानेषु मञ्जारिता,
इदानीन्तु त्वया ओटासीन्यमवलम्बितमिति सत्सखी भृशमात्तौ तत्
तामल्लगृह्णाथेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । केचिन्नु भ्रमिता
भ्रान्तिं नीतेति व्याख्याय काचित् सरला सामान्यवनिता कस्यापि
धूर्त्तस्य कलाकृशस्य प्रेमासङ्गात् न तस्मात् धनं कामयते इति तत्-
सख्या तं धूर्त्तं प्रति वचनमिदमिति भावं वर्णयन्ति । उपमासङ्कारः
॥ १६ ॥

सत्रीड्ङेति । सत्रीडं सख्यं यत् स्थितं मन्दहासः तेन सुभगा
बहुभा तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरि ! किञ्चित् दीप्तं स्पृष्टा च अस्पृष्टा च
आकस्मिकसङ्गत्या लोकभीतिवशात् कश्चित् कश्चिदवयवे हस्तादौ स्पृष्टा
अन्यत्र अस्पृष्टा सेव अपवान्ती अपसरणार्थिनी यथा यथा अथवासि
तथा तथा मम हृदयं स्पृशसि । तथा च त्वया अपसरणे कतेऽपि
मम हृदयं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तत् कथमपसरणप्रयासः,
आगच्छ मामनुत्थाथेति भावः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरिवम्
॥ १७ ॥

सखीति । हे सखि ! अथकाये समने सङ्केतावसरे इति भावः

सततमव्यथितमुखे सखि निगिरन्ती गरलमिव निरां गुम्फम्
 अवगणितौषधिमन्त्रा भुजङ्गि रक्तं विरञ्जयसि । १८ ॥
 स्वसकमसमुग्धवपुषा सातङ्काङ्गस्थितैकचरणेन ।
 आर्यासयति विसिन्धाः कूले विसकण्ठिका शफरम् ॥२०॥

प्राप्तः स्वः प्रेवाम् जार इति भावः, यथा सुखयति आनन्दवति
 तथा वृद्धौ गृहस्थानी पतिरित्यर्थः न सुखयतीत्यन्वयः । तथाहि
 नवासानिष्ठः नवासानार्गेण आनतः अनिष्टः आरोऽपि नवासाद्यप-
 नार्गेणवातीति प्रसिद्धिः । अवारितात् अनिष्टिहादपि वातात्
 वाद्यादिति भावः, शीतः शीतलो भवति । प्रत्यावेदानुरण्यकेति
 वाटिनीं सखीं प्रति पररनावा नाय्यां उक्तिरियम् । बह्व्वा नायिकां
 पतिरतां कर्तुः मन्त्रा उक्तिरियम् । अत्र अर्थादौषधवत् कामः प्रमु-
 त्वात् केशवत् अमः । कर्तवत् क्षेत्रे दारेषु तयादग्न्यत् मन्त्रव इति
 कामयास्यस्येयम् ॥ १८ ॥

सततमिति । हे भुजङ्गोव भुजङ्गो तवबन्धु, हे सखि !
 यदि च सततम् अव्यथितमुखे कोपारादरक्तमदने सखि ! त्वं गरलमिव
 विषमिव निरां वाषां गुम्फं परम्परां निगिरन्ती वसन्ती अवगणितः
 औषधित्वेन चित्तकरत्वादिति भावः, मन्त्रः सदुक्तरूपः यथा अन्वयत्
 अवगणितौ औषधिमन्त्रौ यथा तथाभूता सती रक्तम् अनुरागवन्तं
 जनं रक्तवन्तश्च जनं विरञ्जयसि विरक्तं करोमि रक्तमूत्रं करोमि च ।
 कृपितां कामिनीं प्रति तत्सम्पन्ना उक्तिः । अस्मात्प्राणितोषसा-
 सङ्कारः ॥ १८ ॥

अथेति । विसकण्ठिका वसाका, वसाका विसकण्ठिकेति कोषः ।
 विसिन्धाः मखिन्धाः कूले समीपे रत्नार्थः सातङ्कं सगङ्कं यथा तथा
 अङ्के स्थितः एकचरणो यस्य तथाभूतेन अतएव अथे इत् कर्मणं
 तद्दत्तं सुन्दरं यत् वपुः शरीरं तेन शफरं सत्कविशेषम् आर्या-

सनखपद्मधिकगौरं नाभीमूकं निरंशुकं कृत्वा ।
 अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृशुपातः ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं श्रमेण शय्यायाम् ।
 अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥ २२ ॥
 सुद्धिनं तदेव यत्र स्मारं स्मारं वियोगदुःखानि ।
 आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥ २३ ॥

सयति नाङ्गं तव भक्तको वक्त्र इति विश्वसयति । तथाच सत्सुः
 कमलभ्रमेण सत्समीपमागमिष्यति अहङ्गानायासेन तं परिध्यामीति
 धिमेति भावः । आयाविन्या एवं पुरुषः प्रतार्यते इति भावः ।
 अप्रसूतप्रसंवाहकारः ॥ २० ॥

सनखेति । हे पवन ! सनखपद्मं नखञ्जतसङ्घितम् अधिकगौरं
 नाभीमूकं लघनमित्यर्थः निरंशुकं वक्षन्मूक्यं कृत्वा अनया कामिन्या
 सेवित ! त्वं कृतः मलयस्य पर्वतस्य भृशोः कटकात् पातो येन
 तादृशः किम् ? तादृशेन तपसा विना एतादृशफलबन्धो न स्यादिति
 भावः । तथाभूत्या काल्पया सेवितं पुरुषं प्रति सख्या अप्रसूत-
 प्रसंवाहा उक्तादिवस ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमिति । लोला चपला काल्पयङ्गमे सत्प्रणा वा, लोल-
 चञ्चलसदृश्यायोरित्यन्तरः । काचित् श्रमेण शय्यायां सुप्तं कालम् अल-
 समपि भाग्यवन्तं सौभाग्यशालिनं पुण्यवन्तमिति यावत् पुरुषायितेव
 विपरीतरताधिनीय श्रीः शोभीः सर्वाङ्गमर्पयन्ती इती भजते सेवते ।
 उपमाहकारः ॥ २२ ॥

सुद्धिनमिति । तदेव सुद्धिनं शोभनं दिनं यत्र सा वियोगदुःखानि
 विरहकोशान् स्मारं स्मारं पुनः पुनः स्मृत्वा यामिनीप्रथमे प्रथमरात्रौ
 पुनः पुनः गाढम् आलिङ्गति । यामिनीप्रथमे इति त्वरातिशयं
 निर्देष्टव्यताच्च व्यनक्ति । भोमितस्य सखायं प्रति उक्तादिवस ॥ २३ ॥

सान्तर्भयं भुजिष्या यथा यथाचरति समधिकां सेवाम् ।

साशङ्कसेर्ष्यसभया तथा तथा गेहिनी तस्य ॥ २४ ॥

सुन्दरि दर्शयति यथा भवद्विपद्यस्य तत्सखी कान्तिम् ।

पतति तथा मम दृष्टिस्त्वदेकदासस्य सास्रया ॥ २५ ॥

स्नाधु नैरधरत्रणनखाङ्कपद्मावलोपदिनशयनेः ।

सुभगा गेत्यनया सखि निखिला मुखरिता पत्नी ॥२६॥

सान्तर्भयमिति । भुजिष्या किङ्करो, भुजिष्या किङ्करो हासोत्स-
मरः । सान्तर्भयं अशङ्कमित्यर्थः स्नामिनी प्रास्यतीति भवेति भावः,
यथा यथा समधिकां सख्याकत्तव्यामिति भावः सेवाम् याचरति
गृह्णति इति भावः । गेहिनी गृहस्नामिनी तथा तथा तस्य
गृह्णतिः साशङ्कसेर्ष्यसभया भवतीति शेषः किमिदानीमयं मे पतिः
समधिकसेविकायामस्यानासक्त इति भिया साशङ्का, अवश्यमनेनेयं
ब्रूतेति सेर्ष्या, एवञ्च मे महाननर्थो भावो लोकवादसाख्येति सभयेति
भावः । एवञ्च गृह्णत्या केवलं गृहकार्येषु व्यपया न भवितव्यं
स्नामिशुश्रूषा च कर्तव्या यथा नान्या प्रविशतीति सख्या नायिकां
प्रत्युपदेशः ॥ २४ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तस्य भवद्विपद्यस्य त्वत्सपत्न्या इति
भावः सखां भवद्विपद्यस्य त्वत्सपत्न्याः कान्तिं सौन्दर्यं यथा दर्शयति,
त्वदेकदासस्य केवलं त्वय्यतुरक्तस्तेति भावः मम सास्रया सहोपा हाटिः
तथा पतति तव विपद्ये इति भावः । सपत्नीं प्रति दत्तदृष्टिं कान्तिं
प्रति सेर्ष्यां सुभगां कान्तिं प्रति कामिनः सान्त्वनशयनमिदम् ॥ २५ ॥

स्नाधुनैरिति । हे सखि ! स्नाधुनेः स्नायत्तेः कथं कर्तुं
शक्येति यावत् अधरत्रणं दन्तघ्नं नखाङ्कः नखघ्नं पद्मावलोप-
लोपः पद्मरचनाप्रोच्छन्नमित्यर्थः दिनशयनं दिवास्नापः तैः स्नानया
तव सपत्न्येति भावः सुभगा सुभगा अहमिति शेषः इति निखिला

सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगीत्रजा नार्यः ।
 चारास्त्रेव स तप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥२०॥
 सकलकटकेकमण्डिनि कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिभुव इव तव मन्ये मनः शिला समभवच्चण्डि ॥२८॥
 सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरिस्थितः कोपः ॥२९॥

सप्तमा पञ्ची सुसरिता प्रापितेति भावः । वास्तवं स्नानिषौभाग्य-
 मस्या नास्ति केवलं त्वां प्रति पिद्मेष्वश्यात् एतत् कतमिति सप्तौ-
 शौभाग्यदुःखितं नायिकां प्रत्याङ्कारवम् ॥ २६ ॥

सरित इति । यस्य गेहे विशालगीत्रजा महाकुलप्रसूता इहृत्-
 पर्वतनिःसृताश्च नार्यः सरित इव नद्य इव शुष्यन्ति दुःखान्तिरेकात्
 बन्धापाञ्चेति भावः स जनः जलद इव मेघ इव चारास्त्रेव न त
 सुरशास्त्रित्वेनकारार्थः । जलनिधेः ससृष्ट्य लहरीषु तरङ्गेषु तप्यति
 तपिं लभते । उपमाचङ्कारः ॥ २७ ॥

सख्येति । कथा शिष्यनैपुण्यं तेन सङ्गितः यः कटकः वल्लवः,
 कटको वल्लवोऽस्त्रियामित्यमरः । तेन एकं केवलं मण्डलं न भूषयतीति
 शरीरमिति भावः तथोक्ता तत्सम्बुद्धौ, पक्षे निखिलजनितम्बक-
 शोभिनि, कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गैरित्यमरः । कठिनीभूताशये !
 कठोरहृदये ! काठिन्यभावे च शिखराः शिखावन्तः दन्ता यस्यास्तत्-
 सम्बुद्धौ, पक्षे ऋङ्गहृदयनिशाचिनि ! चण्डि कोपने ! गिरिभुव इव
 पार्वत्यभूमेरिव ते तव मनः शिला पाषाणः समभवत् इति मन्ये
 तर्कवानि । उपमाचङ्कारः ॥ २८ ॥

खलीति । हे सखि ! तव कोपः खल इव दुरवगाहः हेतोर-
 नवममात् अवबोधुमशक्यः गहनः निखिलः दुरपनेव इति भावः,
 पक्षे दुर्लक्ष्यभावः कठिनश्च । प्रियजनेऽपि विप्रियं दुःखं विदधानः

खेदसचेतस्नाता सप्तपदी सप्त मण्डलीर्यान्ती ।

समदनदहनविकारा मनोहरा व्रीडिता नमति ॥ ३० ॥

सुरसप्रवर्तमानः संघातोऽयं समानवृत्तानाम् ।

एत्यैव भिन्नवृत्तैर्भङ्गुरितः काव्यसर्ग इव ॥ ३१ ॥

सर्वांसामिव सखे पय इव सुरतं मनोहारि ।

जनयन् विनतं बत् सुखं तवेति शेषः तच्च उपरि स्थितः अतुभवनोपर-
त्वेनेति भावः सखावस्थं दृष्ट्वा कोपोऽतुमीयते इति भावः । विनत-
सुखोपस्थित इति पाठे विनयः सुखे प्रारम्भे अस्य तादृशः उपस्थित
इत्यर्थः । अतएव दुर्लभ्यः कोपो जातो न वेति अक्षयित्तमवस्था
इत्यर्थः । उपमाबह्वारः । नाबिधां प्रति बध्ना अक्षिरियम् ॥२८॥

खेदेति । खेदेन बन्धोद्वेकजनितेनेति भावः सचेतस्नाता सव-
सनस्नातयाबिनी सप्तानां पदानां समाहारः सप्तपदी तां सप्तानां
मण्डलानां समाहारः सप्तमण्डली तां बाली गच्छन्ती जातेति वा
पाठः । विवाहोत्तरं कुमयिष्ठकावसरे सप्तपदीमनस्य मण्डलाकारेण
सप्तवारम् अग्निप्रदक्षिणकरणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । अदन-
दहनस्य कामाग्नेः विकारेण सङ्गता सकामेति भावः अतएव मनो-
हरा व्रीडिता ब्रजिता च सती नमति गुरुनिनि शेषः । एतेषु
नदृश्याः परिणय एव सुखयति न बाबिधाया इति कथञ्चित् समधि
प्रत्युक्तिः ॥ ३० ॥

सुरमेति । सुरसैः शोभनेः रसैः प्रवर्तमानः सङ्गात्वेन सङ्घ-
द्विधि भावः, पद्ये रसैः शृङ्गारादिभिः प्रवर्तमानः प्रवरन् समान-
वृत्तानाम् समसभावानां एकच्छन्दसाश्च अर्थं सङ्गातः समवायः
काव्यसर्ग इव भिन्नवृत्तैः विभिन्नचारितैः भिन्नच्छन्दोभिश्च एव
सङ्गत्वं भङ्गुरितः भङ्गं नीतः समापितश्च । समवृत्तयो भिन्नवृत्तिभिः
संघर्षात् विकारमापद्यन्ते, काव्यस्य सर्गः भिन्नच्छन्दा समाप्यते
इति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वांसामिति । हे सखे ! सर्वांसामिव नारीणां सुरतं पय इव

तस्या एव पुनः पुनरावृत्तौ दुग्धमिव मधुरम् ॥ ३२ ॥

स्त्रेऽपि यां न मुञ्चसि या तेऽनुग्राहिणी हृदिस्थापि ।

दुष्टां न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणीं वेत्सि ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तिं चरन्ती वात्येव तृणं मनोऽनवद्याङ्गि ।

हरसि क्षिपसि तरल्यसि भ्रमयसि तीलयसि पातयसि ॥ ३४ ॥

दुग्धमिव मनोहारि, परं तस्याः कामिन्या एव न व्यन्नासासित्वेव-
कारार्थः सुरतमिति भावः दुग्धमिव पुनः पुनरावृत्तौ पुनः पुनः करणे
मधुरम् । यथा दुग्धं पुनः पुनरावृत्तितम् अतिमधुरं भवति तथा
तस्या एव सुरतम् उत्तरोत्तरमत्कारित्वात् मधुरतरमिति भावः ।
सखायं प्रति कस्याचिदङ्गिः ॥ ३२ ॥

अत्रे इति । स्त्रेऽपि यां न मुञ्चसि न त्वजसि, या ते तव
हृदिस्था हृदयनिहिता अतएव अनुपाङ्गिणी अतुल्यस्याशासिनी
त्वदनुपपन्नपात्रमपीत्यर्थः, दुष्टां बुद्धिमिव तां काम्यां गूढव्यभिचारिणीं
न वेत्सि ? न जानासि ? केचित् अनुपाङ्गिणी अतु पश्चात्
तन्मनोरञ्जनानन्तरं पाङ्गिणी परपुरुषगामिनीति अर्थनाहः । सखायं
प्रति कस्याचिदङ्गिः ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तीति । हे अनवद्याङ्गि ! सुन्दरि ! सपरावृत्तिं परा-
वृत्तिवदितं यथा तथा चान्तो पुनः पुनः पश्चाद्विष्टसुखो चञ्चलो-
त्थर्षः, मनः मदीयमिति शेषः वात्या तृणमिव हरसि स्नाधीनं करो-
मीत्यर्थः, क्षिपसि क्षिप्तं करोषि अवलोकनाभावपक्षे इति भावः, तर-
ल्यसि चञ्चलं करोषि, भ्रमयसि आन्तं किमियं मय्यतुरागिणी न वेत्ति
लोडयसि, तोलयसि किमिदं धैर्यञ्च्युतं वा सुधीरमिति विवेक्तुं
तुवाद्येन धारयसि, पातयसि दूरगत्या आशाविध्वंसात् पातितं
करोषि संत्यर्थः । उपमासङ्कारः । कामिनीं कामपि चञ्चलीमव-
लोक्य कामिन उक्तिः ॥ ३४ ॥

सा बहुलक्षणभावा स्त्रीमात्रं वेति कितव तव तुल्यम् ।
 कोटिर्वराटिका वा द्यूतविधेः सर्व एव पणः ॥ ३५ ॥
 सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराक्री ।
 शारीव कितव भवतानुकूलिता पातितान्त्रेण ॥ ३६ ॥
 अर्शादेव स्त्रेदं जनयति न च मे ददाति निद्रातुम् ।
 प्रिय इव जघनांशुकमपि न निदावः क्षणमपि क्षमते ॥ ३७ ॥

वेति । हे कितव ! भूर्त्त ! उभयत्र समानोऽर्थः । बहुलां
 लक्षणाणां शुभचिह्नानां क्लमनयनत्वादीनां भावः सत्ता यस्याम् अथवा
 बहुलाः क्षणभावा उत्सवाभिवाधा यस्यास्तथाभूता सा तव रम-
 षीति भावः स्त्रीमात्रं सामान्या स्त्री वा इति तव तुल्यं समम् ।
 कोटिः कोटिर्वस्त्रं वस्तु वराटिका वा सर्व एव द्यूतविधेः देव-
 व्यापारस्य पणः । देवनव्यापारे यथा स्त्र्यं बहु वा सर्वमेव पण-
 त्वेन गृह्यते तथा निर्बोधस्य तव सुलक्षणा दुर्बलक्षणा वेति विवेका-
 भावात् तादृशीं शोभनां नारीं परित्यज्य सामान्यनार्यामातर इति
 भावः । यस्या दुष्टनायकं प्रति भर्तुं सनपरं वचनमिदम् ॥ ३५ ॥

वेति । हे कितव ! विरहदहनेन विरहाग्निना दूना दुःखिता
 सा वराक्री तपस्विनी अलुक्मार्हेति भावः पातितान्त्रेण कतकटाक्षेण
 पक्षे पातितपाशेन भवता अलुकूलिता अलुकम्पिता पक्षे सञ्चलनक्षमो-
 कता शारीव स्रुटिकेव मृत्वा मृत्वापि जीवति । कटाक्षपातेन भवत्-
 प्राप्त्याशयेति भावः । पक्षे सरणं द्यूतबह्वारे अयोग्यत्वमिति
 बोध्यम् । नायकं प्रति दूत्या अक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

अर्शादेव । निदावः पीडनः प्रिय इव अर्शादेव स्त्रेदं जन-
 यति एकत्र सन्तापात् अग्न्यात् वस्योदयादिति भावः, मे क्षम निद्रादं
 न च ददाति, तथा क्षणमपि अत्यकाशमपि जघनांशुकमपि जघनवहन-
 मपि न क्षमते न सहते घत्तुं चिद्वि शेषः । एवम् प्रतिक्षणं सुरतापीं

सा भवती भावनया समयविरुद्धं मनोभवं बाला ।
 नूतनलतेव सुन्दर दोहदशतया फलं वहति ॥ ३८ ॥
 स्पृशति नखैर्न च विस्मिखति
 सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति ।
 न च मुञ्चति न च मद्यति
 नयति निशां सा न निद्राति ॥ ३९ ॥
 स्तनजघनद्वयमस्या लङ्घितमध्यः सखे मम कटाक्षः ।
 नोष्मति रोधस्तत्यास्तटद्वयं तीर्थकाक इव ॥ ४० ॥

नत्प्रिय इति कस्याचित् सखीं प्रति स्वसौभाग्यकथनम् । उपमा-
 बङ्कारः ॥ ३७ ॥

सेति । हे सुन्दर ! सा बाला भवतः भावनया चिन्तनेन
 नूतनलता दोहदस्य बोधितां पाटाघातसखमौधूष्णटाटिरूपस्य बङ्गा
 सामर्थ्येन फलमिव समयविरुद्धम् असामर्थिकं बाल्ये मनोभवोद्रेका-
 तिप्रयवत्त्वं कामशास्त्रविरुद्धमिति भावः । मनोभवं कामं वहति
 अतस्तया तत्सङ्गमानं यतस्वेति भावः । दूत्याः कामिनं प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ ३८ ॥

स्पृशतीति । सा नखैः स्पृशति न च विस्मिखति मानिति शेषः,
 सिचयं वसनाञ्जलं गृह्णाति न च विमोचयति सिचयमिति शेषः, न च
 मुञ्चति न च त्यजति न च मद्यति मत्तं करोति शर्मिति शेषः,
 नखस्यर्चनेन वसनाञ्जलयुक्त्वेन स्तनोदनेन च तत्सङ्गाभिवाचनत्वं
 विवेचनाभावेन लज्जावत्त्वं सिचययुक्त्वेन तटविमोचनादिभिश्च सत्-
 सङ्गाभिवाचनत्वं सूच्यते । निशां नयति नमयति किन्तु न निद्राति ।
 एतेनास्या सुग्धात्वं व्यज्यते । कस्याचित् सखायं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

स्तनेति । हे सख ! मम कटाक्षः अस्याः कामिन्याः लङ्घितं
 मध्यं वेन तथाभूतः इत्यध्यदेश इत्यर्थः रोधस्तत्यास्तटद्वयं तटद्वयं

सत्रीडक्षितमन्दस्मितं मां मा स्पृशेति शंसन्त्या ।
 आकोपमेत्य वातायनं पिधाय स्थितं प्रियया ॥ ४१ ॥
 सकरग्रहं सददितं साक्षेपं सनखमुष्टि सजिगीषम् ।
 तस्याः सुरतं सुरतं प्राजापत्यक्रतुरतोऽन्यः ॥ ४२ ॥

तीर्थकाक इव स्तनजघनद्वयं स्तनद्वयं जघनद्वयैर्धः न उज्झति न
 लज्जति । तीर्थकाको िष्ट यथा यथा नदीमध्यसुदुवनेन ससुतीर्थ
 उभयोस्तयोर्बलिमादत्ते तथा तथा सम कटाक्षः सखाः कान्तायाः
 सन्धैर्यं वृद्धा पश्चात् स्तने जघने च निपत्य तिष्ठतीति भावः ।
 सखायं प्रति कामिन उक्तः ॥ ४० ॥

सत्रीड्छेति । प्रियया आकोपम् रेषत्कोपम् एव आश्रित्य स-
 त्रीड्छितमन्दस्मितं सत्रीड्छं सख्यं सखाटिखोकनादिति भावः,
 सखितं कथमयं सखीऽवमजमेवं प्रष्टत इति सखिजनं तथा सनन्द-
 श्रितं सन्तोद्भवात् किञ्चिदुच्छ्वाससंज्ञितं यथा तथा मां मा स्पृशेति
 शंसन्त्या कथयन्त्या सत्वा वातायनं गवाक्षं पिधाय आच्छाद्या स्थितम्
 एतेन शुभ्रं विहरेति भावः । सखायं प्रति कश्चिद् कान्तावरित-
 वर्धनम् ॥ ४१ ॥

सकरग्रहमिति । सकरग्रहं निषेधार्थं हस्तपङ्कजहितं सददितं
 सखत्वात् क्लेशबुद्ध्या रोदनसंज्ञितं सनखमुष्टि नखमुष्टिः नखणतपरि-
 हारः तेन सञ्चितं विरागातिबन्धो मा भूदित्याशयेति भावः, तथा
 सजिगीषं जयेच्छासंज्ञितम् उत्तरोत्तरं सुखातिशयबोधेन सज्जबाभि-
 क्षाषेणातिप्रवृत्तमिति यावत् तस्याः कान्तायाः सुरतं शोभनं रतं
 सुरतं वातिशयसुखकरं रतमिति भावः । सुरतं सुरतमिति कदवी कद-
 वीत्यादिवद्दशान्वरसंक्रमितवाच्यत्वं प्रकटयति । अतः सखात् सुरतात्
 अन्यः प्राजापत्यक्रतुः प्रजापतिदेवता यद्य सः प्राजापत्यः स चाबो
 क्रतुर्व्यंशेति तथोक्तः विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम् । वन्नानार्थिना
 प्राजापत्यक्रतुरहोवीते, तस्य च सखसुत्तरत्वं पुत्रसामर्थ्यं तद्वत्

सखि न खलु निर्मलानां विदधत्यभिधानमपि सुखे मलिनाः
केनात्रावि पिकानां कुङ्कं विहायेतरः शब्दः ॥ ४३ ॥

खल्ला इति रामबल्लैर्ये न्यस्ता नाशये पयोराशेः ।

ते शैलाः स्थितिमन्तो हन्त लघिन्नेव बहुमानः ॥ ४४ ॥

सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेष ।

विरहेष पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्वैव ॥ ४५ ॥

अस्यासु नारीषु सङ्कतिरुत्तरत्न प्रत्यक्षं फलं जनयति न तदानौ
रुखातिशयरूपं तस्यास्तु न तथा, सङ्कमकाशेऽपि सुखातिशयजनक-
त्वादस्याः सरतस्थेति भावः । सखायं प्रति कस्यांचिदुक्तिः ॥ ४२ ॥

सखाति । हे सखि ! मलिना जनाः निर्मलानाम् अभिधान-
मपि नामापि सुखे न खलु नैव विदधति नैव कुर्वन्ति । तथाहि कुङ्कं
विहाय पिकानां कोकिलानां सुखे इति शेषः इतरः अन्यः शब्दः
केन अत्रावि श्रुतः न केनापीत्यर्थः । मलिनात्मकपुरुषा मलिनात्मक-
मेव आकारयन्ति निर्मलात्मकं न कोकिलाः कुङ्कममावास्यामिवेति
त्वया तेषां त्वां प्रति अगप्यताचरणे घोभो न कार्यं इति भावः ।
नायिकां वपत्नीविद्विष्टां प्रति सख्याः सान्त्वनवचनमितम् ॥ ४२ ॥

खल्ला इति । रामबल्लैः रघुवर्तिभ्योः पानरैः खल्लाः जुष्टा इति
हेनोः ये शैलाः पयोराशेः सप्तद्रव्य आशये अन्तः न न्यस्ताः न
निर्जिप्ताः सेद्वन्वनाद्यमिति भावः, ते शैलाः स्थितिमन्तः अस्थान-
स्थिता इत्यर्थः, हन्त खेदे हर्षे वा लघिन्नेव लाघवेनैव बहुमानः
बहुतरः ये आत्मानं लघुं मन्यन्ते ते एव मानभाज इति भावः ॥ ४४ ॥

सति । श्यामा यौवनयती, श्यामा यौवनमध्यस्थेति, शीतकाशे
भवेदुष्णा उष्णकाशे च शीतका । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति
गीयते इति च भाव्यात् । अन्वत्त श्यामवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी वा
कामिनी दहता सन्नापयता शीतोपचारेण शीतवप्रक्रियया चन्द्रवन्द-

सुनिरीक्षितनिचलकरवक्त्रभधाराजसोचिता न तथा ।
 सोत्कम्पेन मया सखि दृष्टा सा माद्यति अ यथा ॥४६॥
 सखि मोघीकृतमदने पतिव्रते कस्तवादर् कुर्वते ।
 नाश्रीघीर्भंगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥ ४७ ॥

नादिसेवनेनेति भावः तीव्रः दारुणः अत्युद्दीपकत्वादिति भावः तेन
 विरहेण विच्छेदेन तुङ्गिनेन शिशिरेण द्रुमेव पाण्डुमानं पाण्डुत्वं
 श्रुतिमानमित्यर्थः नीता प्रापिता । अतिविरहेणादरा सा त्वया-
 सुकम्पनीयेति भावः । भोषितं प्रति दूखा अङ्गः । उपमासङ्कारः
 ॥ ४५ ॥

सुनिरीक्षितेति । हे सखि ! सुनिरीक्षितः सुदृष्टः प्राक्
 शोभनत्वेन नृञीत इति भावः निचलः स्थिरः स्रक्काल्पवा स्रक्
 क्रीडनेन साध्वसाद्यभावादिति भावः करो यस्य तथाभूतः यः बल्लभः
 पतिरित्यर्थः तस्य धाराजसेन क्वक्रीडायामिति भावः अक्षिता
 शिक्षा बती सा कामिनी तथा न साद्यति हृष्यति, यथा सोत्कम्पेन
 सातिशयं कम्पमानेन एतस्याः पत्युर्दर्शनभयादिति भावः मया दृष्टा
 अत्रोक्तता साद्यतात्मानेनात्वयः । एतेन पतिमयेष्य सा मय्यसुरागं
 दर्शितवती तदेतया स्रक् मम सङ्कतिर्विधेयेति भावः । सखीं वा
 पत्यसुरागिणी कथं त्वया सङ्कमनीयेति वादिनीं प्रति नारसोक्ति-
 रिबम् ॥ ४६ ॥

सखीति । मोघीकृतः विफलीकृतः अदने यथा तत्सम्बुद्धौ,
 पतिव्रते पतिमात्सादुरागिणि ! सखि ! कः जनः तव आदर्
 कुर्वते ? न कोऽपीत्यर्थः । स भगवानपि हरः शिवः शिवपत्युर्द-
 शीति वापत् कामविद्धः कामेन तदधिष्ठितत्वबोद्धस्येति भावः विद्धः
 संज्ञित इत्यर्थः पूज्यः आदरणीय इत्यर्थः । तयोदयीयुक्तायाः शिव-
 पत्युर्दृष्टा व्रतविधायकत्वेनादरणीयत्वञ्च साक्षाद्विद्वत्त्वादिति भावः ।
 इति न अश्रीमीः ? न सुतवत्वसि ? एवञ्च त्वया पतिव्रतं विहाय

सा मयि न दासबुद्धिर्न रतिर्नापि त्रपा न विश्वासः ।
 हन्त निरीक्ष्य नवोदं मन्थे वयमप्रिया जाताः ॥ ४८ ॥
 सुचिरायाते गृह्णिणी निशि भुक्ता दिनमुखे विदग्धेयम् ।
 धवलनखाङ्कं निजवपुरकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति ॥ ४९ ॥
 स्तनजघनोत्सप्रणयी गाढं लम्बो निवेशितस्त्रेहः ।
 प्रिय कालपरिणतिरियं विरज्यसे यत्नखाङ्क इव ॥ ५० ॥

आरसङ्गतिः करणोवेति भावः । अर्चान्तरम्बासः । दूत्वाः बाध्नी
 प्रति आरसङ्गमनाय उक्तरियम् ॥ ४७ ॥

वेति । हन्त खेदे । नवोदं मया नवपरिण्योतां दृष्ट्वा जनि सा
 दासबुद्धिः दासवत् इदं कुर्व इदं कुर्व इत्येवमाज्ञादानमिति भावः न
 अस्तीति गृह्णिण्या इति च सर्वत्र बोध्यं, रतिः अतुरागः नापि
 नैव, त्रपा बद्धा गुरुजनदर्शनादित्येति भावः न, विश्वासश्च नायं
 नदर्शयं विधास्यतीति प्रत्ययश्चेत्यर्थः न । तत् वयम् अप्रिया जाता
 इति मन्थे सम्भावयामि । सख्यार्थं गृह्णिणीवाक्तांजिज्ञासुं प्रति
 कथञ्चित् नवपरिण्यतइतिरियम् ॥ ४८ ॥

सुचिरायाते इति । सुचिरायाते सुदीर्घकालानन्तरमागते पत्न्या
 विति शेषः, निशि रात्रौ भुक्ता पत्न्या इति शेषः विदग्धा चक्षुरा इवं
 गृह्णिणी दिनमुखे प्रातःकाले धवलनखाङ्कं श्वेतनखचर्तचिह्नं आर-
 सङ्गमेनेति भावः निजवपुः स्वयरीरम् अकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति कुङ्कु-
 माङ्गं चैव दर्शयतीत्यर्थः । चादृश्येण पूर्वं आरसङ्गमजनितगुम्बनख-
 चिह्नं कुङ्कुमाङ्गं कत्वा रात्रौ पतिसम्भोगात् मयजानमिव प्रातः पत्ने
 दर्शयतीति भावः । कथञ्चं आरसम्भोगांचिह्नं पत्ने गोपयामि
 इति वादिनी नाविकां प्रति दूत्वा भङ्गत्रा गोपनप्रकारकचन-
 निरम् ॥ ४९ ॥

अनेति । हे प्रिये ! स्तनजोर्जघने जघोश्च प्रचयी मीत्रिकान्
 यथे कामयास्ये नखचतदानस्य जनादितितद एवाभधानादिति भावः

सा विष्वाया निधि निधि सुतनुर्वहुतुहिनशीतले तस्ये ।
 ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरिव द्विमवतः पृष्ठे ॥ ५१ ॥
 सा नीरसे तव हृदि प्रविशति निर्याति न लभते स्थैर्यम् ।
 सुन्दर सखी दिवसकारविम्बे तुहिनान्शुरखेव ॥ ५२ ॥

यासुं ज्वलः इहाधिकजनकारी पक्षे अत्यन्तं निष्ठात रत्नार्थः निवेशित-
 श्लेषः बहुप्रणयः पक्षे अप्रियतैः क्षतेषु तेषामर्थं वेदनानिवार-
 चार्जनिति भावः एतादृशोऽपि त्वं यत् नखाद् इव नखान्तविद्ध-
 निव विरहस्ये विरक्तो भवसि पक्षे दधिरन्युन्यो भवसि इयं कावच-
 परिच्छतिः परिष्णानः कावचपरिष्णत्या नखाकुल युक्ततया यथा
 रक्षिणाभावः तथा तव जनि अहुरागाभाव इति भावः । प्राक्
 यद्वाहुरागं पश्चात् विरक्तं पतिं प्रति नायिकायाः खेदोक्तिरिवम् ।
 उपमासङ्कारः ॥ ५० ॥

येति । सा सुतनुः सुन्दरी त्वदीयविरहात् विष्वाया दिनत-
 कान्तिः अत्यन्तं प्रतिविम्बन्त्या निधि निधि प्रतिरालं बहुतुहिनवत्-
 शीतलम् अत्यन्तं बहुभिस्तुतिभिः शीतलं तस्मिन् तस्ये शय्यायां, तस्यं
 शय्याहृदारेणित्तरः । द्विमवतः पृष्ठे उपरि ओषधिरुच्योतिर्बतैव
 ज्वलति । दिवा गुरुजनभयेन सञ्जया चास्याः सन्नापगोपनं स्यात्
 रात्रौ तु नितरां सन्नप्यते इति सत्वरनियमनकाम्यया भवति भावः ।
 दुःखाः प्रोषितं नायकं प्रस्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ५१ ॥

येति । हे सुन्दर ! सा सखी दिवसकारविम्बे सूर्यवमण्डले
 तुहिनान्शुरखेव अन्धखलेन तव नीरसे कठिने हृदि प्रविशति क्लेशेनेति
 भावः, निर्याति निर्गच्छति, अतः स्थैर्यं स्थिरतां न लभते न सुस्थिरं
 भवतीत्यर्थः, कथञ्चित् यदि त्वं तां अरसि ततस्तत्पश्चात् अन्यासङ्गात्
 तां विस्मरसि तस्यात् कथं तस्या धैर्यं स्यादिति भावः । तुहिनान्शु-
 रेखा चामावास्यायां सूर्यविम्बेणैव प्रविशति ततस्ततो निःसरति चेति

सुकुमारत्वं कान्तिर्नितान्तसरसत्वमान्तराद्य गुणाः ।
 किं नाम नेन्दुलेखे शशप्रहेषैव तव कथितम् ॥ ५३ ॥
 सौरभ्यमात्रमनसामास्तां मलयद्रुमस्य न विशेषः ।
 धर्माधिनां तथापि स नृग्यः पूजार्थमश्वत्थः ॥ ५४ ॥
 संवाहयति शयानं यथोपवीजयति गृहपतिं गृहिणी ।

श्लोतिर्विद्ः समाननन्तीति बोध्यम् । उपमाचङ्कारः । नायकं प्रति
 कृत्वा चक्षुरियम् ॥ ५२ ॥

सुकुमारत्वमिति । हे नेन्दुलेखे ! चन्द्रकले ! तव सुकुमारत्वं
 कोमलत्वं कान्तिः सौन्दर्यं नितान्तसरसत्वम् अत्यन्तरसिकत्वम् अत्यन्तराः
 अभ्यन्तरीणाः गुणाश्च एतत् सर्वं शशप्रहेषैव शशकाश्रयेणैव शशजा-
 तीयपुष्पासक्त्या च तव किं नाम निश्चयेन न कथितम् ? अपि तु
 सर्वमेव कथितम् ! तथाच सौकुमार्यादिमत्तया तव पद्मिनीत्वं
 पद्मिन्याश्च शशजातीयपुष्पसङ्गो रतिशास्त्रसम्मत इति भावः ।
 चक्षुश्च रतिमङ्गल्याम् । भवति कमलनेत्रा नासिकाजुह्वरन्त्रा न
 विरलकुचयुग्मा चारुकेशी कषाङ्गी । नृदुयधनसुशीला गीत-
 वाद्यालरक्ता सकलतनुसुषेया पद्मिनी पद्मगन्धा इति, स्त्रीजितो
 नायकश्चैव नारीमन्यपरः सुखी । मङ्गलुङ्गरीरश्च स श्रीमान्
 शशको मत इति, शशके पद्मिनी तदिति च । कस्याश्चित् कामपि
 प्रति प्रशंसावचनमिदम् ॥ ५२ ॥

सौरभ्यमात्रमिति । सौरभ्यमात्रे शौगन्ध्यमात्रे मनो येषां
 साहचर्यानां मलयद्रुमस्य विशेषः न आस्तां न तिष्ठत अश्वत्थे इति शेषः,
 तथापि सः अश्वत्थः धर्माधिनां पूजार्थं नृग्यः अन्वेषणीयः । वाङ्म-
 न्प्रतिपाशाखिनां समाहरः सामान्यजनैः क्रियते, धार्मिकैस्तु सदुपमानां
 पूजानामेव समाहरः क्रियते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाच-
 ङ्कारः ॥ ५४ ॥

वाहयतीति । गृहिणी शयानं गृहपतिं आशिनं यथा

गृहवृत्तिविवरनिवेशितदृशस्तथाश्वासनं यूनः ॥ ५५ ॥

सत्यं स्वल्पगुणेषु स्तब्धा सदृशे पुनर्भुजङ्गे सा ।

अर्पितकोटिः प्रणमति सुन्दर हरचापयष्टिरिव ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्घां महीमिव विधाय तां वाष्पवारिभिः पूर्णाम् ।

भवनान्तरमयमधुना संक्रान्तस्ते गुरुः प्रेमा ॥ ५७ ॥

संवाहयति हस्तेन शरीरं अट्टयति उपभोजयति च वेनाह घोषं
निद्रागमेन चैतन्यविरहः स्थादिति भावः, गृहस्थ एतेवैदमस्तु विवरे
रन्ध्रे निवेशिते दृशो नेत्रे येन तथाविधस्य यूनः तरुणस्य आरभ्येति
शेषः तथा आश्वासनं मनसः स्थैर्यं सम्यादनमिति यावत् भवति, निद्रित
एव पत्नी अन्वया मत्समीपभागमिष्यते इति धियेति भावः ॥ ५५ ॥

सत्यमिति । हे सुन्दर ! सा हरस्य चापयष्टिरिव भद्रदंष्ट्रा
इव स्वल्पगुणेषु जनेषु अन्यत्र स्वल्पमोर्वीषु सत्यं सत्त्वा निश्चया
प्रणयाकारिणीति भावः, पक्षे न नञ्वा, पुनः किन्तु सदृशे समानगुण्ये
अस्येति भावः, पक्षे योग्यमोर्व्यां भुजङ्गे विटे पक्षे वासुदिकल्पे अर्पे
अर्पितकोटिः इत्तकोटिसंख्यकधना पक्षे इत्तापभागा सती प्रणमति
समासक्या भदतीत्यर्थः पक्षे नतिमापद्यते इत्यर्थः, एतेनाह्लाः अधम-
व्ययेनापि असदृशतरुण्ये सङ्घातकरणेऽभिवाचः न तु सामान्यगुण्ये
तरुण्ये इति यदि त्वं तत्सदृशगुण्ययाहो भवसि तदा तस्यां समा-
सक्या यतस्त्रेति भावः । उपमाबद्धारः । कस्याचित् कसपि युवानं
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्घांमिति । सर्वसङ्घां त्वत्कृतापराधसमूहं शोडवतीम्
अन्यत्र नदाख्यां महीमिव तां मत्सखीमिति शेषः वाष्पवारिभिः
अनुजलेः वाष्पनिःसारकजलेषु अभिनववारिभिरिति यावत् अभि-
नववर्षस्य एव वाष्पोदयादिति भावः पूर्णाम् सिक्तां विधाव ज्ञत्वा
अयं ते तव शुद्धमहान् दृष्टव्यतिश्च प्रेमा अधुना वाच्यतं भवनान्तरं
दृष्टवान्तरं नाविकान्तरमिति भावः दृष्टवान्तरश्च संक्रान्तः नवः । वारि-

सम्भवति न खलु रक्षा सरसानां प्रकृतिचपलचरितानाम् ।

अनुभवति हरशिरस्यपि भुजङ्गपरिशीलनं गङ्गा ॥ ५८ ॥

सुलभेषु कमलकेसरकेतकमाकन्दकुन्दकुसुमेषु ।

वाञ्छति मनोरथान्धा मधुपी स्मरधनुषि गुणाभावम् ॥ ५९ ॥

सा लज्जिता सपत्नी कुपिता भीतः प्रियः सखी सुखिता ।

बालायाः पीडायां निदानिते जागरे वैद्यैः । ६० ॥

पूषां मङ्गो कृत्वा पचात् सञ्चरते गृहरिति ज्योतिर्विद्ः । इदञ्च
ते नादुषितमिति सखा कसपि प्रत्युच्यते । स्त्रेनादुषाषिता
उपमा ॥ ५७ ॥

सम्भवतीति । सरसानां शृङ्गाररसवतीनां सज्जानाञ्च अतएव
प्रकृत्वा स्मरधनेन चपलं चरितं वासां तासां नारीषामिति शेषः रक्षा न
खलु नैव भवति, प्रकृतिचपला चार्याः न केनापि रक्षितं शक्यन्ते इति
भावः । तथाहि हरशिरसि अपि का कथान्यत्नेति भावः स्मितेत्सुखं
गङ्गा भुजङ्गपरिशीलनं सर्पसङ्घतिं विटसङ्घञ्च, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्त्व-
सरः । अनुभवति भजते इत्यर्थः । स्त्रेनादुषाषितायां नन्द्याहो-
ऽवहारः ॥ ५८ ॥

सुलभेष्विति । मनोरथेन अभिवापेच अन्धा विवेकाभाववती-
त्यर्थः मधुपी अमरो कनकादिपुष्पेषु सुलभेष्वपि स्मरधनुषि कान-
कार्मुके क्लृप्तमभूते इति भावः गुणभावं मौर्वीभावसु अथच अप्राधान्यं
वाञ्छति अभिवापति । सत्सु बह्वेषु नायकेषु अपि वा बद्रमेमा-
सक्ता, सा तस्मिन् बह्ववहने अप्राधान्यं लभमानापि समावर्ति-
कुरते इति भावः । अप्रसूतप्रशंसावहारः ॥ ५९ ॥

इति । बाहावाः नवोडावाः पीडायां कथमिवं पीडितेति
पृच्छावापिति भावः वैद्यैः चिकित्साकैः जागरे रात्रिजागरणे निदा-
निते कारणत्वेन निधीते इति वा बाहा लज्जिता पतिसङ्गमप्रका-

सुचिरागतस्य संवाहनच्छलेनाङ्गमङ्गमालिङ्गम् ।

पुष्यति च मानचर्चां गृह्णीषी सफलयति चोत्कलिकाम् ६१

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुञ्जिव न तु मुखे वहति ।

वचनपटोस्तव रागः केवलमास्ये शुक्लस्यैव ॥ ६२ ॥

सायं कान्तभुजान्तरपतिता रतिनीतसकलरजनीका ।

उषसि ददती प्रदीपं सखीभिरुपहस्यते बाला ॥ ६३ ॥

शादिति भावः सपत्नी पूर्वपरिणीता गृह्णीषीत्यर्थः कृपिता पतिर्मे-
ऽस्यामत्वदुरक्त इति धियेति भावः, प्रियः पतिः भीतः गृह्णीष्याः
सकाशात् अपराधितयेति भावः । सखी बालाया इति शेषः सुखिता
सख्याः प्रियवाङ्मयज्ञानादिति भावः ॥ ६० ॥

सुचिरागतस्येति । गृह्णीषी सुचिरागतस्य दीर्घकालात्परम्
आगतस्य पत्युरिति शेषः संवाहनच्छलेन गात्रमर्दनव्याजेन अङ्गम्
अङ्गं प्रत्यङ्गम् आलिङ्ग्य मानचर्चां च अभिमानमत्तं पुष्यति च रक्षति
च उत्कलिकाम् उत्कण्ठया पतिमङ्गाभावजनितान्मिति भावः सफल-
यति च निराकरोति च ॥ ६१ ॥

सेति । सा मम सखीति शेषः सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव रक्ता
अङ्गरागिणी त्ययति शेषः गुञ्जिव गुञ्जाफलमिव सुखे रागम् अतु-
रागं क्षौद्रित्वञ्च न तु वहति नैव प्रकटयति नैव धारयति च । वचन-
पटोः कथाचतुरस्य तव रामः शुक्लस्यैव केवलम् आस्ये सुखे न त्वन्य-
त्नेति भावः । सख्या मायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबहुरः ॥ ६२ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये कान्तस्य भुजान्तरे वक्षसि
पतिता रक्ता सुरतेन नीता व्यापिता नकला रजनी यया तथाभूना
सती उषसि प्रभाते प्रदीपं ददती बाला सखीभिः उपहस्यते । साय-
न्तनकार्यस्य प्रदीपदानस्यायं समय इति सत्वा रात्रिजानरथेन आन्ता
सायंकात् एवायमिति सन्ध्यासमयं प्रदीपदात्रीं सुग्धां प्रति सखीभि-
रुपहास इति भावः ॥ ६३ ॥

सा तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः ।
 त्वां दर्वीमिव दूति प्रयासयन्नस्मि विश्वस्तः ॥ ६४ ॥
 स्नेहक्षतिर्निगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम् ।
 न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि तव यौवनोद्भेदः ॥ ६५ ॥

सदनादपैति दयितो

हसति सखी विशति धरणिमिव बाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे

जल्पति सुग्धे प्रसीदति ॥ ६६ ॥

वेति । हे दूति ! सा नारी तीक्ष्णः मानदहनः मानाग्निः
 यस्यास्तथाभूता । महतः स्नेहस्य प्रेक्षणः तैश्च स्व च पाकः परिपाकः
 दुर्लभः दुष्प्रापः । महत् प्रेम प्रायेण न परिपच्यते इति भावः
 किन्तु त्वां दर्वीमिव प्रयासयन् जातायाताभ्यां ह्येभ्यन् चाक्षयं च
 विश्वस्तः विश्वासं गतः अस्मि, यथा दर्वीचाखनेन सहातेजं सुपरिपकं
 ज्वल्यते तथा तव प्रयासेन कथञ्चित् सा ज्वल्यते इति मे प्रत्यय इति
 भावः । उपमाबह्वारः । दूर्ती प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

स्नेहेति । हे दन्तिनि ! हस्तिनि ! तव यौवनोद्भेदः
 तादृशविकासः करिणां हस्तिनां कमनर्थं न वितनुते न जनयति
 अपि सर्वमेवत्यर्थः । तथाहि स्नेहस्य अन्योन्यप्रणयस्य क्षतिनाशः,
 निगीषा पराजयवासना, तथा प्राणव्ययः जीवननाशः अवधियस्य
 तादृशः समरः संघामः । तथाच त्वदर्थः तरुणाः परस्परं स्नेह-
 पात्रादिकं सर्वं परित्यजन्तीति भावः । अपस्तुनप्रथंसदा काञ्चित्
 प्रति कस्याचिर्दुःखः ॥ ६५ ॥

सदनादिति । सुग्धे प्रसीद इति कीरे सुग्धे जल्पति सति
 हसितः प्रियः सदनात् वासन्तहात् अपौत अप्रगच्छति गृहस्थ्या
 भवति इति भावः सखी वासादा इति शेषः हसति कवल्याः

सङ्कुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविष्णुरन्मदनाम् ।
 दयितां भजामि सुग्धामिव तुङ्गिन तव प्रसादेन ॥ ६७ ॥
 सखि जग्नैव वसन्ती सदाशये महति रसमये तस्य ।
 वाङ्मवशिखेव सिन्धोर्न मनागप्यार्द्रतां भजसि ॥ ६८ ॥
 सखि मिहिरोद्गमनादिप्रमोदमपिधाय सोऽयमवसाने ।
 बन्धोऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥ ६९ ॥

प्रियवशात्तुभ्यस्तानादिति भावः बाबा धरणिमिव विगति लज्जयेति
 भावः सपत्नी ज्वलति क्रोधादिति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्कुचिताङ्गीमिति । हे तुङ्गिन ! शिशिर ! तव प्रसादेन
 अत्युपहेय दयितां सङ्कुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां हिराण्यवसनं मनो-
 मात्रे न तु वहिरिति भावः विष्णुरन् प्रसरन् मदनः कामः यस्या-
 न्नासु अतएव सुग्धामिव बाबामिव भजामि येवे । उपमाकङ्कारः
 ॥ ६७ ॥

सखीति । हे सखि ! महति उटारे गभीरे च रसमये प्रेमपूर्णे
 जलमये च तस्य कान्तस्य आशये अन्तःकरणे अभ्यन्तरे च जग्नैव
 निजतस्थितैव वसन्ती त्वं सिन्धोः सत्तुष्टस्य वाङ्मवशिखेव वद्वानल-
 ज्वालेव मनागपि अत्यमपि आर्द्रतां सरसत्वं न भजसि न प्राप्नोषि ।
 स त्वयि नितरायासकः त्वन्तु सततं रूक्षताभात्रवसोत्वसुचितं तवेति
 भावः । सख्याः कोपनां नाधिकां प्रति वचनभित्तम् । उपमाक-
 ङ्कारः ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि ! मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गमनादि उदव-
 प्रथति प्रमोदम् आनन्दम् अपिधाय आच्छाद्य टप्तेति यावत् सोऽयं
 तुषारदिवसः हिमदितं बन्धुः विफलः नायकागमनाभावादिति भावः
 अवधिवासर इव अस्तुष्टिन् दिने मयागलम्यमित्यवधारितदिनमिव
 अवसाने येवे कदर्थयति क्लेशयति शीतप्रादुर्भावेन नायकानागमनेन

सुरभवने तरुणाभ्यां परस्वराकृष्टदृष्टिहृदयाभ्याम् ।
 देवार्चनार्थमुद्यतमन्योन्यस्वार्षितं कुसुमम् ॥ ७० ॥
 सायं कुशेशयान्तर्मधुपानां निर्यतां नादः ।
 मित्रव्यसनविषमैः कमलैराक्रन्द इव सुक्तः ॥ ७१ ॥
 सुमहति मन्युनिमित्ते मयैव विहितेऽपि वेपमानोदः ।
 न सखीनामपि रुदती ममैव वक्षःस्थले पतिता ॥ ७२ ॥

चेति भावः । यथावधिदिवसे अद्य आगमिष्यति ज्ञान इति प्रात-
 रानन्दः पश्चात् तदनागमनात् अत्रमाने दुःखातिशयः तथा हेमन्ते
 प्रातः सूर्योद्दयात् शीतापगमेनानन्दः पश्चात् तस्यास्तगमने शीत-
 प्रादुर्भावात् क्लेशातिशय इति भावः । उपमाशङ्कारः । सखीं प्रति
 नार्यकाया उक्तिः ॥ ६९ ॥

सुरेति । सुरभवने देवगृहे तरुणाभ्यां युवभ्यां परस्परम् आकृष्टे
 दृष्टिहृदये नयनमनसो याभ्यां तथाभूताभ्यां सदृभ्यां देवार्चनार्थम्
 उद्यतं कुसुमम् अन्योन्यस्य परस्परस्य यूना युवत्वाः युवत्वा च यूना
 इत्यर्थः स्वार्षितं दत्तम् । एतेन उभयोरनुरागान्विता दर्शिता ॥ ७० ॥

सायंभिति । सायं सन्ध्यासमये निर्यतां तन्निष्कृतां भाविकमल-
 सङ्कोचमियेति भावः कुशेशयान्तर्मधुपानां कमलान्तर्वर्तिभ्रमराणां
 नादः युञ्जन् मितस्य सूर्यस्य 'सख्यश्च व्यसने अस्तमितो विपदि च
 विषमैः विषादं गतेः कमलैः आक्रन्दः सम्यक् रोदनमिव सुक्तः कृतः ।
 उत्प्रेक्षाशङ्कारः ॥ ७१ ॥

सुमहतीति । सुमहति अत्युत्कृष्टे सम्बन्धिते कोपकारणे
 अथा एव विहिते कृते अपि वेत्तव्याहार्यं वेपमानोदः कम्पमानोदः
 रुदती सती सखीनामपि न ममैव वक्षःस्थले पतिता । एतेनाद्या
 श्रुतत्वा रोदनेनैव जानोऽपगत इति भावः । सखायं प्रति नाजकस्य
 उक्तिः ॥ ७२ ॥

सुभग व्यजनविचालनशिक्षिलभुजाभूदियं वयस्यापि ।
 उद्वर्तनं न सख्याः समाप्यते किञ्चिदपगच्छ ॥ ७२ ॥
 सत्रीडा नखरदनापणेषु कुपिता प्रगाढमचिरोटा ।
 बहुयाच्चाचरणग्रहसाध्या रोषेण जातेयम् ॥ ७३ ॥
 सुगृहीतमलिनपद्मा लघवः परभेदिनः परं तीक्ष्णाः ।
 पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय ॥ ७५ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! इयं वयस्यापि वदो अपि वा वया
 दाह्यादेरित्त्वपिषद्दार्धः व्यजनस्य विचालने विशेषवाकने शिक्षि-
 लभुजा शिक्षितवृक्षा अभूत् पुनःपुनर्व्यजनवाकनात् इत्याद्य शिक्षि-
 त्वमयक्तेरिति भावः । सख्या उद्वर्तनम् उद्योगितरेकः किञ्चित् न
 समाप्यते न निवर्तते, अवगच्छ जानीहि । शीघ्रं त्वया मत्सखी
 अतृकम्पनीयेति भावः । नायकं प्रति सख्या उत्तिरियम् ॥ ७२ ॥

सत्रीङ्गेति । सत्रीडा सख्यजा अतएव प्रगाढं यथा तथा नखर-
 दनापणेषु नखरदनाद्येभ्यु कतेष्विति शेषः कुपिता इवम् अचिरोटा
 नमोदा रोषेण हेतुना बहुयाच्चा चरणग्रहसाध्या बहुभि-
 वाञ्छाभिः चरणग्रहैः पादपतनेन साध्या समाधेया याम्कोपेति
 वापत् जाता । यतस्त्वया अपि विष्याणां तरुणीवत् विद्वत् तस्मात्
 इदानीं चाटुवचनचरणप्रणिपातादिनाह्याः कोपनपनयेति भावः ।
 सख्या नायकं प्रत्युत्तिरियम् ॥ ७३ ॥

सुगृहीतेति । सुगृहीतः सुदु अवलम्बितः मलिनः इष्टः पक्षः
 बह्वावः यैः तथोक्ताः सूपवर्गेण त्यागानर्हत्वं तेन च उपदेशानर्हत्वं
 व्यस्यते । अन्यत्र सुगृहीतपद्मा मलिनान् अर्धवशात् मलिनमन्त्र
 पूर्वनिपातः सोढव्यः । लघवः नीचाः अन्यत्र सुहावयवाः परभेदिनः
 परपीडकाः परम् अन्तर्धं तीक्ष्णाः निरुःराः निशिताश्च पुरुषा अपि
 विशिखाः परा अपि गुणच्युताः निर्गुणाः अन्यत्र नीचीनिःसृताः

स्वकपोलेन प्रकटीकृतं प्रमत्तत्वकारणं किमपि ।

द्विरदस्य दुर्जनस्य च मदं चकारैव दानमपि ॥ ७६ ॥

सत्यं पतिरविदग्धः सा तु स्वधियैव निधुवने निपुणा ।

मार्त्तिकमाधाय गुरुं धनुरधिगतमेकलव्येन ॥ ७७ ॥

सौभाग्यमानवान् स त्वयावधीर्यापमानमानीतः ।

शब्दः कस्य जनस्य भयाय न भवन्तीति शेषः स्वपितृ सर्वस्वैवेत्यर्थः ।
अत्रापस्तुतानां विशिष्टानां प्रस्तुतानाञ्च पुरुषाणामेकधर्मसम्बन्धाद्दीप-
कावह्वारः । अथवा प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा उभयेषामेकधर्माभि-
सम्बन्धात् तल्लययोगितावह्वारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयो-
रीपकस्तु निगटद्यते इति, पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा
भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तल्लययोगितेति च ॥ ७५ ॥

स्वकपोलेनेति । द्विरदस्य दन्तिनः दुर्जनस्य च स्वकपोलेन नि-
जगण्डदेशेन अन्यत्र स्वसुखेनेति यावत् प्रकटीकृतम् अपिष्कृतम्
अन्यत्र मया दत्तमिति व्यक्तीकृतं किमपि अनिर्वचनीयं प्रमत्तत्व-
कारणं हेतुभूतं दानमपि मटजलक्षरणं धनत्यागस्यापि मदं मत्ततां
गर्वञ्च चकारैव । अत्रापि पूर्ववदवह्वारद्वयम् ॥ ७६ ॥

सत्यमिति । पतिः अविदग्धः अचतुरः मूढ इति यावत् सत्यम् । सा तु
काला स्वस्य आत्मनः धिया बुद्ध्या एव निधुवने सुरते निपुणा चतुरा ।
तच्चाह एकलव्येन तदास्वनिषादेन मार्त्तिकं स्वत्तिकानिमित्तं गुरुं
द्रोणम् आधाय संख्याय धनुः धनुर्विद्येति यावत् अधिगतं शिक्षितम् ।
पुरा एकलव्यो नाम निषादः आचार्यं द्रोणसुपगम्य अस्त्रविद्यां मे
देहीति प्रार्थिते गुरुणा नाहं निषादसध्यापयामीत्युक्तोऽसौ स्वत्तिकया
द्रोणं निर्माय तस्मात् सकलां धनुर्विद्यां तथा शिक्षितवान् यद्यार्जुनो-
ऽपि तेन पराजित इति भारतमनुसन्धेयम् । अत्र विशेषेण काला-
न्वसमर्षनद्वयोऽर्थांतरन्यासः ॥ ७७ ॥

सौभाग्येति । सौभाग्येन तव बाह्वभ्येनेति यावत् जानवान्

स्वं विरहपाण्डिमानं भस्मज्ञानोपमं तनुते ॥ ७८ ॥
 सखि मम करञ्जतैलं बहुसन्देशं प्रहेष्यसीत्युदिता ।
 श्वशुरगृहगमनमिलितं वाष्पजलं संवृणोत्यसती ॥ ७९ ॥
 संदर्शयन्ति सुन्दरि कुलटानां तमसि विततमसिकल्पे ।
 मौलिमणिदीपकलिका वर्तिनिभा भोगिनोऽध्वानम् ॥८०॥

अहं कान्ताया वल्लभ इत्यभिमानो स त्वया अवधीर्य्य अवज्ञाय स्वप-
 मानम् आनीतः प्रापितः सन् स्वं मित्रं विरहेष्य तव विच्छेदेन
 पाण्डुमानं पाण्डुत्वं भस्मना ज्ञानोपमं ज्ञानसदृशं तद्वत् धत्ते ।
 यथा अस्मिन्भिमानो अवज्ञातः अवेराग्यात् भस्मालभाङ्गो भवति
 तथायं तद्विरहात् पाण्डुत्वरूपमस्मिन्प्रसिद्धति तदेनमनुगृहाणोति
 भावः । नायिका प्रति दूत्या अन्तरिखम् । उपमालङ्कारः ॥ ७८ ॥

वक्षीति । हे सखि ! बहुसन्देशं बहुवार्तिकसमेतं करञ्जतैलं
 मन्व्यदेगस्य करञ्जवाह्यत्वादिति भावः करञ्जोत्पन्नेन तस्मैव सङ्केत-
 स्थाने मया कासुकाः प्रेष्याया इति व्यञ्जते । मम प्रहेष्यसि प्रेष-
 यिष्यसि एतेन तदानयनव्याजेन तव सकाशं कासुकप्रेष्य भावोति
 ध्वन्यते । इति उदिता उक्ता असती दुश्चारिण्य का मनी श्वशुरगृहे
 गमने गमनकाले मित्रितम् आगतं वाष्पजलं मयनवारि संवृणोति
 प्रोच्छति मयमं ज्ञानिभावपूरणस्य श्वशुरगृहास्थितौ अस्मभववाधेनानु-
 पातः, ततश्च सख्या सङ्केतेन अस्मिन्निवृत्तभावनावाधेन तद्विषय-
 मिति भावः ॥ ७९ ॥

सन्दर्शयन्तीति । हे सुन्दरि । विततमसिकल्पे विजृम्भसि-
 सदृशे तमसि अन्वकारे मौलिमणिः शिरस्परत्नमः दीपकलिका तेषां
 ताडयाः अतएव वर्तिनिभाः वर्तिंसदृशाः भोगिनः सर्पाः विटाश्च
 कुलटानां दुश्चारिणीनाम् अध्वानं मार्गं सन्दर्शयन्ति मय्यक् प्रकाशवली-
 त्वर्थः । भुजङ्गफणपरत्नप्रकाशेन तव मार्गज्ञानं भावतेति अन्वकारे

क्वं वनं तृणाख्या पिहितं पीताः सितांशुरविताराः ।
 प्रध्वस्ताः पन्यानी मलिनेनीहम्य मेघेन ॥ ८१ ॥
 सम्यगनिष्यन्नः सन् योऽर्थस्वरया स्वयं स्फुटीक्रियते ।
 स व्यङ्ग एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ८२ ॥
 सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा ।
 न विदूरदर्शनतया कौञ्चिदुपादीयते गृध्रः ॥ ८३ ॥

क्वं नवा सङ्घेते मन्तव्यमिति यद्वा त्वया न कार्या । नवा काह-
 षानां तत्त्वमभिध्याहारिणां शिरोरत्नप्रकाशेन तत्र मार्गज्ञानं भविष्य-
 तीत्यतो नवा त्वया गणनं निष्प्रयोजनमिति कथ्याचित् दूषा
 नादिकां प्रत्युपदेशवचनम् । अथोपमयोः संसृष्टिः ॥ ८० ॥

सर्वमिति । सखितेन मेघेन उदुगस्य उदित्वा सर्वं वनं तृणाख्या
 तृणनिष्येन पिहितम् आच्छादितं सितांशुरविताराः चन्द्रसूर्यनक्ष-
 त्राणि पीताः पन्याः, पन्यामश्च प्रध्वस्ताः प्रकण्ठेषु भ्रवं नीताः ।
 दुर्जनोऽर्कः सर्वेषां क्लेशादेति अप्रसूतप्रशंसया ध्वन्यते ॥ ८१ ॥

सम्यगिति । सन् शोभनः योऽर्थः विषयः सम्यक् अनिष्यन्नः
 कञ्चोत्पत्तेः प्रागवस्थित इति भावः असम्पूर्णश्च त्वरया स्वयं
 आत्मना स्फुटीक्रियते चः प्रथमो विनतातनूज इव अरुण इव व्यङ्ग
 एव विफळ एव विकलाङ्ग एव च भवति । कार्यानुत्पत्तेः प्राक्
 जन्तो न प्रकाश्य इति भावः । उपमासङ्कारः ॥ ८२ ॥

सज्जन इति । विद्या सज्जने एव शोभायै भवति सफला भव-
 तीत्यर्थः दुर्जने मोघा विफला भवति । तथाहि कौञ्चित् जनैः विदूर-
 दर्शनतया विशिष्टदूरदर्शित्वेन गृध्रः पक्षिविद्येभ्यः न उपादीयते न
 गृह्यते दूरदर्शी अवनिति न आह्रियते इति यावत् । अर्थात्तर-
 न्नाथः ॥ ८३ ॥

सुभगं वदति जनस्रं निजपतिरिति नैष रोचते मद्यम् ।
 पीयूषेऽपि हि भेषजभावोपनते भवत्यश्चिः ॥ ८४ ॥
 सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिकृतप्रयत्नमपि ।
 ह्निमगिरिशिखरस्खलिता गङ्गैवैरावतं हरति ॥ ८५ ॥
 सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु नेह सन्देहः ।
 न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नच्छायेव सञ्जन्ती ॥ ८६ ॥
 सकलगुणैकनिकेतन दानववासेन धरणिदहराज ।

सुभगमिति । जनः लोकः तं जनं सत्पतिमिति यावत् सुभगं
 सुन्दरं वदति, किन्तु निजपतिरिति हेतोः एषः जनः मद्यं न
 रोचते न हाचकरः भवतीत्यर्थः । हि तथाहि पीयूषे अस्ते
 भेषजभावेन औषधभावेन उपनते प्राप्ते अश्चिः भवति । पतित्व-
 मेवासतीनामप्राप्तिहेतुरिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थात्तरन्यासः । दूरीं प्रति नादिकाया उक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

सौधेति । हिमगिरेः शिखरात् खलिता च्युता गङ्गा ऐरा-
 वतमिव सौधस्य हस्तस्य गवाक्षगता वातायननिःसृता दृष्टिः
 तवेति शेषः तं जनं स्थितौ अथस्थाने मर्यादायाश्च कृतप्रयत्नं शिष्टा-
 चाररक्षणे प्रयत्नवन्तमपि हरति हि आकर्षत्वेन । उपमासङ्कारः ।
 कस्याश्चित् नायकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

सहेति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! सहधर्मिणी गृहिणी नन
 परिच्छदः गृहोपकरणविशेषः इह अस्मिन् विषये न सन्देहः न
 संशयः त्वना कार्यं इति शेषः, त्व यतः सञ्जन्ती सुवर्जिता सेवातत्-
 परा वा तुहिनदिनच्छन्ना हेमन्तदिवसावरणभूता ज्ञायेव न सुखयति,
 तथाप्यमेव प्रियतमेति मामनुगृह्यापेति भावः । उपमासङ्कारः ।
 कस्यचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सकलेति हे सकलगुणनिकेतन सर्वगुणाधार धरणिदह-

जातोऽसि भूतले त्वं सतामनादेयफलकुसुमः ॥ ८७ ॥

सुन्दरि ताडङ्गमयं चक्रमिवोद्दहति तावके कर्णे ।

निपतति निकामतीक्ष्णः कटाक्षबाणोऽर्जुनप्रणयी ॥ ८८ ॥

स्वाधीनेव फलद्विर्जनोपजीव्यत्वमुच्छ्रयच्छाया ।

सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवममात्रमाशास्यम् ॥ ८९ ॥

राज ! इक्षराज ! त्वं दानववासेन देव्याधिष्ठानेन भूतले पृथिव्यां
सतां साधूनाम् अनादेयानि अद्याह्नाणि फलकुसुमानि यस्य तादृशः
जातः असि । इष्टसंसर्गात् त्वं सद्गुणधनवानपि साधूनामेव
गणनीय इति अप्रस्तुतप्रशंसाया कस्यचित् कसपि प्रत्युक्तिरियम्
॥ ८७ ॥

सुन्दरोति । हे सुन्दरि ! तावके त्वदीये कर्णे श्रोत्रे राधेये च
ताडङ्गमयं ताडङ्गः कर्णभूषणविशेषः तत्स्वरूपं चक्रमिव रथाङ्गमिव
उद्दहति धारयति ऊर्ध्वं नयति च निकामतीक्ष्णः अतिनिश्चितः
अर्जुनप्रणयी कृष्ण इत्यर्थः अर्जुनप्रेरितश्च कटाक्षबाणः कटाक्षरूपः
शरः निपतति । त्वया आकर्ण्यकष्टः कटाक्ष इति भावः । पुरा
कर्णं सङ्गीनिसम्पन्नरथचक्रम् उद्दहन्तुमुपक्रान्तम् अर्जुनः शरेण निजघा-
नेति भारतम् । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । अस्मानुपाणितो-
पमाबह्वारः ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैवेति । सत्पुंसः सज्जनस्य मरुभूरुह इव कठिनदेश-
जातवृक्षस्यैव फलद्विः फलसम्पत्तिः स्वाधीना एव जनानाम् उप-
जीव्यत्वं स्वाधीनमेवेति विद्मन्व्यत्ययेनान्वयः । उच्छ्रयच्छाया अशु-
दयकान्तिः उच्छ्रयच्छाया च स्वाधीना स्नेच्छाया फलसम्पत्तिच्छाया-
प्रदानकर्तृत्वं जनानामिति भावः, किन्तु जीवनमात्रं दीर्घजीवनमात्रं
जलमात्रम् आशास्यम् आकाङ्क्षणीयम् । साधवो दीर्घजीविनो भव-
न्त्विति मरुभूमौ इत्याद्य जलसिक्ताः सन्त्विति बोकोरशास्यते इति
भावः । उपमाबह्वारः ॥ ८९ ॥

सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् ।
 सखि दुर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्यैव ॥ ८० ॥
 सुखयतितरां न रक्षति परिचयलेशं गणाङ्गनेव त्रीः ।
 कुलकामिनीव नोञ्जति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ ८१ ॥
 स्वसदननिकटे नलिनीमभिनवजातच्छ्रदां निरीक्ष्यैव ।
 हा गृह्णिणीति प्रलपंश्चिरागतः सखि पतिः पतितः ॥ ८२ ॥
 सखि चतुराननभावाद्दैमुख्यं कापि नैव दर्शयति ।
 अयमेकहृदय एव द्रुहिण इव प्रियतमस्तदपि ॥ ८३ ॥

सन्तापेति । हे सखि ! ज्वरस्यैव दुर्जनस्य भूतिः सखिः सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं जनायितुं जनानामिति शेषः जन्तून् प्राणिनः निहन्तुमपि नाशयितुमपि दूरम् अत्यर्थं प्रसरति परिवर्द्धते । उपमाबङ्कारः ॥ ८० ॥

सुखयतितरामिति । श्रीलक्ष्मीः गणाङ्गनेव वेश्येव सुखयति-तराम् अतिशयेन सुखयति, किन्तु परिचयलेशं न रक्षति परिचितो-दयामिति नाटयं करोतीत्यर्थः । वाग्देवी सरस्वती कुलकामिनीव जन्म जन्म प्रतिजन्म अपि न उञ्जति न त्यजति आमिनमिति आश्रयामिति वा । अत्रोपमयोः संसृष्टव्यं तिरकेच ॥ ८१ ॥

स्वसदनेति । हे सखि ! स्वस्य आत्मनः सदननिकटे गृहस-मीये अभिनवजातच्छ्रदां नूतनसञ्जातपत्न्याम् एतेन पुराणपत्नाभायो विरहपोडानिवन्धन इति व्यज्यते । नलिनीं पद्मिनीं निरीक्ष्यैव दृष्ट्वैव चिरात् दीर्घकालात् परस्व आगतः पतिः हा गृह्णिणी कति क्लेशान् अद्विरहेष्यात्तुभूतवत्त्वसीति भावः इति प्रलपन् वदन् पतितः मूर्च्छितः । नलिनीदलानि नलिनानि वीक्ष्यैवेति पाठान्तरम् । कस्याश्चित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८२ ॥

सखीति । हे सखि ! अयं प्रियतमः चतुराननभावात् सुखस

सत्यं मधुरो नियतं वक्रो नूनं कलाधरो दंयितः ।

स तु वेद न द्वितीयामकलङ्कः प्रतिपदिन्दुरिव ॥ ८४ ॥

स्वस्थानाद्दपि विचलति मज्जति जलधौ च नीचमपि भजते

निजपक्षरक्षमनाः सुजनो मैनाकशैल इव ॥ ८५ ॥

संष्टणु वाष्पजलं सखि दृश्यमुपरज्याञ्जनेन वल्लयैनाम् ।

चातुर्यात् चतुर्वेदमत्वाच्च द्रुष्टिण इव विधातेव कार्पा कस्यामपि
नाभ्यां कश्चिन्नपि जने च वैसुख्यं विमुख्यतां प्राक्कूल्यमित्यर्थः सुष्ठा-
भाववत्त्वञ्च नैव दर्शयति, तदपि तथापि एकस्यां त्वयोति भावः
हृदयं यस्य तथाभूतः पक्षे एकं हृदयं यस्य तद्योक्तः । अयं चातु-
र्यात् सर्गसु त्वत्सपत्नीषु सुखे रागं दर्शयति परं त्वमेवास्य हृदय-
वासिनीति भावः । उपमाबह्वारः । नायिकं प्रति सख्या उक्ति-
रियम् ॥ ८३ ॥

सत्यामिति । स तु दयितः प्रियः प्रतिपदिन्दुरिव प्रतिपञ्चन्द्र
इव मधुरः मिष्टभाषो मनोहरश्च सत्यं नियतं वक्रः वक्रोक्तिनिपुणः
कुटिलकारश्च, नूनं निश्चिनं कलाधरः चतुःपदिविद्यानिपुणः कला-
वाञ्च तथा अकलङ्कः निर्दोषः सात्त्विक्यरहितः न द्वितीयाम् अन्यं
नारीमिति यावत् द्वितीयं तिथिञ्च न वेद न जानाति । उपमा-
बह्वारः । नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादिति । निजपक्षरक्षमनाः समतसंस्थापनार्थी
सपक्षरक्षार्थी च सुजनः मैनाकशैल इव स्वस्थानात् विचलति अपि
जलधौ मज्जति च नीचं क्षुद्रम् अनुजतिं भजते अपि । स्वाङ्गीकृत-
पालनाय सज्जना येन केनापि प्रकारेण प्रवर्तन्ते, न तत्र माना-
पमानकेशादिगणना तेषामिति भावः । पुरा पक्षच्छेदनोद्यते शक्रे
मैनाकः पलाय्य समुद्रं प्रविश्य सपक्षः स्थित इति पुराणम् ।
उपमाबह्वारः ॥ ८५ ॥

संष्टिष्विति । हे सखि ! वाष्पजलं नयनवारि संष्टणु दूरीकर,

दयितः पश्यतु पङ्कवपङ्कजयोर्युगपदेव रुचम् ॥ ८६ ॥
 सा पाण्डुदुर्बलाङ्गी नयसि त्वं यत्र याति तत्रैव ।
 कठिनीव कैतवविद्दो हस्तग्रहमात्रसाध्या ते ॥ ८७ ॥
 सखि विश्वगङ्गनीया लक्ष्मीरिव कमलमुखि कदर्यस्य ।
 त्वं प्रवयसोऽस्य रक्षावीक्षणमात्रोपयोग्यासि ॥ ८८ ॥

अङ्गनेन कञ्जलेन एतां दृशं नेत्रम् उपरज्य अलङ्कृत्य यत्रय सञ्जाहय
 प्रतिभवलांकय ॥ दक्षितः प्रियः पङ्कवपङ्कजयोः युगपदेव रुच-
 काक्षमेव रुचं तांति पश्यतु । नायिकां सुग्धा रुटनीं प्रति सख्या
 उक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सोत । सा तव कान्ता पाण्डूनि दुर्बलानि अङ्गानि यस्यास्तादृशी
 त्वद्विरहादिति भावः त्वं यत्र नयसि तामिति शेषः, तत्रैव सा
 याति गच्छति । कैतवविद्दः सुवहुरस्य ते तव कठिनीव खटिकेव
 हस्तग्रहमात्रेण न त्वन्योपायचरणग्रहणादनेत्यर्थो मात्रगन्द्योत्वः ।
 साध्या विधेया । कैतवविद् इत्यनेन तव तदर्थीकरणे चातय्यं न
 मया उपदेष्टव्यमिति व्यन्यते । कठिनी च पाण्डुवर्णा स्रज्ज्ञा च
 लेखकेन हस्तेन यत्र यत्र नीयते तत्रैव गच्छतीति तत्तास्यभवधेयम् ।
 नायिकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

सञ्जाति । हे सखि ! हे कमलमुखा ! कदर्यस्य कपणस्य
 लक्ष्मीरिव त्वं विश्वगङ्गनीया सर्वजननिन्दनीया अस्य प्रवयवः
 स्यविरस्य रक्षा रक्षणं वाच्यं दर्शनञ्च तन्मात्रोपयोग्या रक्षणदर्शन-
 मात्रार्थैत्यर्थः असि भवसि । कपणलक्ष्मीरपि भोगाद्यभावात् तथा-
 विधेति भावः । अतीव सुन्दरो त्वम् अस्य भोगाक्षमस्य इदस्य हस्त-
 पतिता क्लिष्टसि, अतः पुरुषान्तरे सङ्गतिस्ते करणीयेति भावः ।
 उपमालङ्कारः । दूत्वा नायिकां पत्युक्तिरियम् ॥ ८८ ॥

हकारादिः ।

हृदयत्रया गवाक्षे विसदृशं किमपि कूजितं सख्या ।

यत्कलहभिन्नतल्या भयकपटादेति मां सुतनुः ॥ १ ॥

हरति हृदयं शलाकानिहितोऽञ्जनतन्तुरेष सखि मुग्धे ।

लोचनत्राणमुचान्तर्भ्रूधनुषा किण इवोल्लिखितः ॥ २ ॥

हससि चरणप्रहारे तल्पादपसारितो भुवि स्वपिप्रि ।

नासदृशेऽपि कृते प्रिय मम हृदयात्त्वं विनिःसरसि ॥३॥

हृदयत्रयम् । हृदयत्रया वित्ताभिप्रायधेदिन्या सख्या गवाक्षे वातायने । कलाप अर्निर्वचनीयं विसदृशं विसदृशं भयप्रदर्शिते भावः कूजितं कूजितं, यत् यतः कलहेन भिन्नः तलः भय्या यस्यास्तादृशी कलहाद् भिन्नगत्याशायनीत्यर्थः सुतनुः सुन्दरो भूत्कान्तेति भावः भयकपटत् साध्यसामप्रात् माम् एति मत्समीपसागच्छति । सख्यासं प्रति कलापत कान्ताचारितवर्णनम् ॥ १ ॥

हरतीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! सखि ! शलाकया अञ्जन-
तुलिकया निहितः अप्तितः एषः अञ्जनतन्तुः कञ्जबरेखेति यावत्
तन्तुपदेन रेखायास्तनीयस्त्वं अचितम् । लोचनं नयनमेव वाच्यः
शरः तन्मूषा तन्निर्घोषिण्या भ्रूधनुषा भ्रूरूपकार्मुकेश अन्तर्लिखितः
अन्तर्लिखितः किण इव शुष्कतस्यार्निभिव हृदयं नायकस्येति भावः
हरति नितरां व्यथयति । पूर्वं नायकस्य हृदयं मदनशरविज्रतया
सञ्जातकिणं वर्त्तते, ततश्च तत् एतदञ्जनरेखया उल्लिखितत्वात्
नितरां व्यथितं भवतीति भावः । अपसागच्छारः । सख्या नायिकां
प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

हससीति । हे प्रिय ! चरणप्रहारे मत्कृते इति शेषः
हससि हास्यं करोषि, तल्पात् शय्यातः अपसारितः ताडितः सन्
भुवि भूतले स्वपिप्रि श्रेष्ठे इत्यम् अवदृशे अतृप्तताचरणे इत्यर्थः

हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति वदनं च पिष्टते सख्यः ।

स्वप्रायितेन तस्यां सुभग त्वन्नाम जल्पन्त्याम् ॥ ४ ॥

हृदयं मम प्रतिक्षणविहिताङ्गितिः सखे प्रियाशोकः ।

प्रबन्धो विदारयिष्यति जलकलशं नीरलेखे ॥ ५ ॥

हन्त विरहः समन्ताञ्ज्वलयति दुर्वारतीव्रसंवेगः ।

अरुणस्तपनशिलामिव पुनर्न मां भस्मतां नयति ॥ ६ ॥

कतेऽपि अयेति शेषः, त्वं हृदयात् न विनिःसरसि नापगच्छसि ।
यस्मात् त्वम् एतादृशाचरणेऽपि मयि न विरज्यसे, तस्मात् अहं ते
प्रसज्जेति भावः । नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २ ॥

हसतीति । हे सुभग ! तस्यां कामिन्या स्वप्रायितेन उत्सा-
हेन तव नाम जल्पन्त्याम् उदीरयन्त्यां सत्त्वां सपत्नी हसति अस्त्राः
सखे उपनामप्रकृत्यामकार्त्तनेन अस्मतीत्वं ज्ञायते तेन च पत्नुरस्यां
विद्वेषो भावति । अश्रूः रोदिति इठमन्थेन श्रुत-
ञ्चोत् महाननथे व्यापद्यतेति धियेति भावः । सख्यः सहचर्य्यः वदनं
सुखं पिष्टते च आच्छादयन्ति च नायिकाया इति शेषः न पुनरेवं
जल्पितं श्रूयात् तथात्वे अस्माकमेव दोषः सम्पत्स्यते इति धियेति
भावः । एतेन त्वयि अस्मा नितरामासक्तिरुदेनामनुष्ठहाण्येति भावः ।
दूत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ४ ॥

हृदयमिति । हे सखे ! प्रबन्धः सहान् अतएव प्रतिक्षणं
क्षणं क्षणे निहना आङ्गितिराङ्गित्नेन तेन तथाविधः प्रियाशोकः
प्रियाविरहदुःखं नीरलेखा तरङ्गश्रेणी प्रबलेति लिङ्गव्यत्ययेन योज्यं,
जलकलशमिव मम हृदयं विदारयिष्यति विघटयिष्यति । तस्मात्
मया देशान्तरं प्रस्थितमिति भावः । सखायं कथं त्वया न गतमिति
वादिनं प्रत्युक्तिरियम् । उपनामङ्कारः ॥ ५ ॥

हन्त इति । हन्त खेदे, विरहः दुर्वारः अनिवार्यः तीव्रः दारुणः
सवेगः सम्यक् स्फुरणं यस्मा तथाविधः सन्, अरुणः सूर्य्यः तपन-

हृत्वा तटिनि तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये निहितः ।

फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तरुस्थितः ॥ ७ ॥

हृतकाञ्चिवल्लिवन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः ।

उल्लसति रोमराजिः स्तनशर्भांगरललेखिव ॥ ८ ॥

शिलामिव सूयैकान्तरिक्षे, नभसात् मां ज्वलयति न पुनः भक्षतां
नयति भस्मीकरोति । सखीं प्रति नायिकाया विरहिण्या उल्लि-
रियम् । उपमाबह्वारः ॥ ६ ॥

हृत्वेति । हे तटिनि ! नाट ! त्वया तरुः तरङ्गैः हृत्वा
उत्पाद्य चक्रेषु अशर्षेषु भ्रमितः अक्षिं नीतः आशये अभ्यन्तरे न
निहितः न स्थापितः प्रत्युत फलदलवल्कलरहितः कृत्वेति भावः
अन्तरिक्षे आकाशे दूरे इति भावः त्यक्तः । तथाच तरङ्गरूपकटाक्षै-
रेनं हृत्वा विविधचातुर्येण भ्रामयित्वापि हृदये न कतवत्यसि
प्रत्युत निर्धनीकृत्य परित्यक्तवत्यसि इदमनुचितमिति भावः । वार-
नारीं प्रति कस्याचित् कस्याश्चिद्वा अपस्तुतप्रशंसयोक्तिः ॥ ७ ॥

हृत्वेति । अपरेण अन्येन जारणेति भावः यो भोगः सुरतं तेन
भुक्तायाः यद्वा नास्ति पुनः यस्मात् तादृशः अन्यत्कट इत्यर्थः यो
भोगः तेन भुक्तायाः तवेति शेषः हृतः उपनीतः काञ्चिवल्लिवन्धः
रशनाकलापबन्धनं यस्मात् तथाभवात् उत्तरजघनात् जघनोपरि-
भागात् रोमराजिः स्तनशम्भोः कुचशङ्करस्य गरलरेखेव कालकूट-
राजीव उल्लसति विकशते । उपमाबह्वारः । सख्या नायिकां
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

चकारादिः ।

शौरस्य तु दयितत्वं यतोऽपि शान्तीपचारमाज्ञाय ।
 शैखोऽङ्गान्यानमयति प्रेमृषः शेषो ज्वरस्येव ॥ १ ॥
 ज्ञान्तमपसारितो यच्चरणाबुपधाय सुप्त एवास्त्रि ।
 उद्घाटयसि किमूरु निःश्वासैः पुलकयन्नुष्णैः ॥ २ ॥
 क्षुद्रोद्भवस्य कटुतां प्रकटयतो यच्छतश्च मदमुच्चैः ।
 मधुनी क्षधुपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ ३ ॥

शौरस्येति । यतः यस्मात् शान्तः उपशमं गतः उपचारः
 उपसर्गः ज्वरस्येति भावः यस्य नद्याभूतं रोगिण्यान्तं शेषः आवाद्य
 प्राप्य शौरस्यापि दुग्धस्यापि दयितत्वं प्रियत्वं भवतीति शेषः सोपसर्गे
 ज्वरे सति दुग्धं न रोचते ततस्तस्योपशमे रोचत एवेति भावः, तस्मात्
 ज्वरस्येव प्रेमृषः परनायिकाविषयस्येति भावः, शेषः शनैः क्रमेण
 अङ्गानि आनमयति ज्ञस्थानि करोति । एवञ्च यद्यप्ययमधुना परा-
 ङ्गनाशक्तः सां नातुकम्पते तथापि तत्प्रेमृषः अचिरस्थायित्वात् शेषे
 सम वशं गमिष्यतीति भावः । उपमानञ्कारः । कथं त्वया अन्या-
 सक्तेऽपि नायके एवं विनीता तिष्ठतीति वादिनीं सखीं प्रति बला
 नायिकाया उक्तिरियम् ॥ १ ॥

ज्ञान्तमिति । अपसारितः निराकृतस्त्वं यत् चरणौ ममेति
 शेषः उपधाय उपधानीकृत्य सुप्त एवासि तत् ज्ञान्तं सोढम् । उष्णैः
 निराकरणदुःखादिति भावः निःश्वासैः ऊरु पुलकयन् रोमाञ्चिते
 कुर्वन् किं कथम् उद्घाटयसि स्तब्धितवचने करोषि ? एष तवाप-
 राधः न मया ज्ञान्तव्य इति भावः । मानिन्या नायकं प्रति उक्ति-
 रियम् ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्येति । क्षुद्रा मधुमक्षिका तद्भवस्य तद्दुपस्य नीचो-

पूर्वैर्विभिन्नवृत्तां गुणाद्यभवभूतिवाणरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥ १ ॥

सत्पात्रोपनयोचितसत्प्रतिविम्बाभिनववस्तु ।

कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्यं मधुरवचनं च ॥ २ ॥

एका ध्वनिद्वितीया त्रिभुवनसारा स्फुटोक्तिचातुर्यां ।

इवञ्च च कटुतां वीव्रतां कटुभाषिताञ्च प्रकटयतः प्रकाशयतः उच्चैः
अत्यर्थं मदं सत्ततां गर्वञ्च यच्छतः कुर्वतश्च मधुनः लघुपुरुषस्य नीच-
पुरुषस्य च गरिमा गौरवं लघिमा लाघवञ्च भेदाय प्रभेदज्ञानाय ।
मधु आद्रियते नीचस्तु अवगण्यते इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
र्मधुनीचयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकं यद्वा अप्रस्तुतयोः प्रस्तुतयोर्वा
अभयोरेकधर्मसम्बन्धात् तस्ययोगितालङ्कारः ॥ ३ ॥

पूर्वैरिति । गुणाद्यैः गुणवद्भिः भवभूतिः वाणः रघुकारः
कालिदासः तैः पूर्वीः प्राचीनकविभिः विभिन्नवृत्तां पृथक्छन्दोमयीं
भिन्नचरितां वा वाग्देवीं भजतः सेवमानस्य एकेन आर्याच्छन्दस्यैति
शेषः मम को दोषः अस्तीति शेषः, सन्तः साधवः पश्यन्तु अवलोक-
यन्तु तदिति शेषः । कवेर्दोषपरिहारकं वचनमिदम् ॥ १ ॥

सत्पात्रेति । सत्पात्रेषु सद्दृष्टव्येष्वर्थैः उपनयः कथनं तत्रो-
चितं चत् उत्तमं सुखदमिति यावत् प्रतिविम्बं प्रतिफलनं हृद्यङ्ग-
मोकरणादिति यावत् यस्य तादृशम् अभिनवं नूतनम् अन्यैरनुहादित-
मिति यावत् अनुक्तञ्च वस्तु प्रतिपाद्यं यस्य तथाभूतं सत्काव्यं
मधुरवचनञ्च कस्य जनस्य हर्षम् आनन्दं न जनयति ? अपिठ
सर्वस्यैवेत्यर्थः । एतेन काव्यमिदं मम समीचीनं सर्वजनरञ्जनञ्च भव-
तीति भावः । कवेः लघुपरिद्वयप्रशस्तिरियम् ॥ २ ॥

एकेति । ध्वनिः व्यङ्ग्योऽर्षः द्वितीयो यस्यां तथाविधा, त्रिभु-

पञ्चषुषट्पदहिता भूषा श्रवणस्य सप्तशती ॥ ३ ॥

कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसंवादः ।

विहहिनीदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥ ४ ॥

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ ५ ॥

वनं सारः स्थिरांशतया सुखदमिति यावत्, सारो बले स्थिरांशे चेत्य-
मरः । यस्यां तथाभूता एतद्रचनामाधुर्येण त्रिभुवनस्य असारत्वेऽपि
सारवदवबोधो भवतीति भावः । स्फुटं सव्यक्तम् उक्तिचातुर्यं वचन-
कौशलं यस्यां तादृशी, पञ्चषुः कामः स एव षट्पदः भ्रमरः तस्य
हिता हितसाधनो तदुद्दीपनीति भावः एका जेवला सुख्या वा सप्त-
शती सप्तगतसंख्यकस्तोकार्थः श्रवणस्य कर्णस्य भूषा कृष्णवत् भूषण-
भूता श्रोत्ररञ्जनीति भावः । काव्यस्य सहृदयरञ्जनत्वं कविना
दर्शितमनेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

कवीति । अयं सन्दर्भः अन्यः कविभिः सह समरे सिंहनादः
सिंहवत् गर्जनम् । स्वराणां षड्जादीनाम् अनुवादः अनुकृतिः
मनोहारित्वेनेति भावः । सुधायाः असृतस्य एकः अहितीयः संवादः
समाचारः सम्यगवबोध इति यावत् यत्र तादृशः एतत् सन्दर्भपाठ-
श्रवणेषु सुधायाः स्नादोऽननुभूतपूर्वः अनुभूयते इति भावः । विदुषां
विनोदे रञ्जने कन्दः मूलं निदानभूत इत्यर्थः मया सृष्टः रचितः ।
सर्वथा मनोरमोऽयं अन्य इति कवेः प्रौढोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उदयनेति । मे मम शिष्यसोदराभ्यां शिष्यो सोदरौ च ताभ्याम्
उदयनबलभद्राभ्यां, रविचन्द्राभ्यां द्यौरिव आकाशमिव, सप्तशती
निर्मलीकृत्य संगोध्य प्रकाशिता । एतेन यदि कश्चित् समाज दोषः
सम्भवति सोऽपि परिहृत इति निर्दोष एवायं सन्दर्भ इति
भावः ॥ ५ ॥

हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।

अकृतार्यासप्तशतीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥ ६ ॥

इति । बुद्धिमान् महामतिः गोवर्धनाचार्यः सततं निर-
न्तरम् अमलं निर्मलं हरिचरणयोरञ्जलिं विधासति त्रेमः हरिचरणौ
कृताञ्जलिः प्रणम्यति भावः सततं निरन्तरं कविवराणां हर्षाय
आनन्दाय एतां सप्तशतीम् अकृत रचितवान् । विरचयन् वामनशीर्षं
वामन इव कविपदं लिप्सुरिति प्रथमाङ्गपाठस्तु पूर्वाङ्कारपूर्ववच-
नानां प्रतिकूल इति चिन्त्यः ।

इति वि, ए, लपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता आर्यासप्तशतीव्याख्या

समाप्ता ।

पञ्चरत्नम् ।

नामः, पोतस्तथा वैद्यं, क्षालिः, शक्यो, यथाक्रमम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ॥

नामो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्वेन्दुना शर्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
वाणी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकतयं विष्णुना ॥ १ ॥
पोतो दुस्तर-वारिराशि-तरणे, दीपोऽम्बकारागमै,
निर्वाते व्यजनं, मदाम्बकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणिः ।
इत्थं तद् भुवि नास्ति, यस्य विधिना मोपायचिन्ता कृता,
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातास्ति भग्नोद्यमः ॥ २ ॥

नाम इति । नामः जलो मदेन मत्ततया, कं जलं जलरुहैः
पक्षैः, शर्वरी रात्रिः पूर्वेन्दुना पूर्वचन्द्रेण, प्रमदा नारी शीलेन
वनवेन, तुरगः अश्वः जवेन वेगेन द्रुतगमनेनेत्यर्थः, मन्दिरं नृहं
नित्योत्सवैः नियमानन्दव्यापारैः, वाणी वाक् व्याकरणेन विद्युद्गतमेति
भावः, नद्यः हंसमिथुनैः हंसदम्पतिपञ्चरत्नैरिति यावत्, सभा पण्डितैः
विद्वद्भिः, कुलं वंशः सत्पुत्रेण, वसुधा पृथ्वी नृपेण राज्ञा सुपात्रके-
नेति भावः, लोकतयं लिभुवनं विष्णुना नारायणेन भाति राजते ।
शादूँवविष्णोद्धृतं इत्थम् । अस्यांश्चै र्यदि नः सजो सततनाः शादूँव-
विष्णोद्धृतमिति ब्रह्मचर्यात् ॥ १ ॥

पोत इति । दुस्तरस्य तरित्वमयमप्यस्य वारिवाशेः समुद्रस्य तरणे
पारणमने पोतः अर्षवसानमित्यर्थः, अम्बकारागमै दीपः, निर्वाते
वायुसञ्चलनविरुद्धे इति अम्बः व्यजनं तावदम्बकारिणा वायुसञ्चलनं,

वैद्यं पानरतं, नटं कुपठितं, स्वाध्यायहीनं हिजं,
 युद्धे कापुरुषं, हयं गतरयं, मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिहृतं, देशञ्च सोपद्रवं,
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ३ ॥
 क्षान्तिश्चेत्, कवचेन किं ? किमरिभिः ? क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
 ज्ञातिश्च दनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः किं फलम् ?
 किं सपै ?-यदि दुर्जनः, किमु धनै ?-विद्वानवद्या यदि,
 व्रीडा चेत् किमु भूषणेन ? कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४ ॥

मदाभ्याः मत्ता ये करिणः इस्तिनः तेषां दर्पोपशान्त्यै शृण्विरङ्कुशः,
 उपायोऽस्तीति शेषः । इत्यम् एवं भुवि पृथिव्यां तत् वस्तु इति
 शेषः नास्ति न विद्यते, विधिना यद्य वस्तुनः उपाय चन्ना न कता,
 सर्वस्यैव उपायविन्ना कतेत्यर्थः । दुर्जनानां चित्तवृत्तिहरणे हरणो-
 पये इति भावः धाता विधिरपि भग्नोद्यमः अक्षतार्थ इति यावत्
 इति मन्ये सम्भावयामि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

वैद्यमिति । बुधाः परिहृताः पानरतं मद्यपायनं वैद्यं
 विक्रितसकं, कुपठितम् अक्षयिचित्तनाश्यास्त्रमिति भावः नटं, स्वा-
 ध्यायहीनं वेदाध्ययनविहीनं हिजं ब्राह्मणं, युद्धे संपाप्ते कापुरुषं
 वीर्यहीनं पुरुषं, गतरयं वेगहीनं जयम् अश्वं, मूर्खं ज्ञानहीनं परि-
 ब्राजकं सन्ध्यासिनं, कुमन्त्रिभिः परिहृतं राजानं, सोपद्रवम् अत्याचार-
 द्युतं देशं, यौषणेन गर्वितां पररतां परपुरुषासक्तौ भार्याञ्च शीघ्रं
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

क्षान्तिरिति । चेत् यदि क्षान्तिः क्षमा अस्तीति शेषः, तदा
 कवचेन वर्मणा किम् ? चेत् यदि देहिनां प्राणिनां क्रोधः अस्ति,
 तदा अरिभिः शत्रुभिः अन्यैरिति शेषः किम्, चेत् यदि ज्ञातिः
 दायादः अस्तीति शेषः तदा अनशेन अग्निना तद्दाहेनेति भावः

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्, हृत्त्रे च सूर्यातपः,
नागेन्द्रो निशिताङ्गुशेन, चपलौ दण्डेन गो-गर्दभौ ।
व्याधिवैद्यकभेषजैरनुदिनं, मन्त्रप्रभावाद् विषं,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं, मूर्खस्य नास्यौषधम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चरत्नं समाप्तम् ।

—

किम् ? यदि सुहृद् सखा अस्तीति शेषः, तदा दिव्यैः औषधैः
पीडोपशान्तिकारैरिति भावः किं फलं ? किम् प्रयोजनम् ? यदि
दुर्जनः अस्तीति शेषः, तदा सर्पैः भुजङ्गैः किम् ? यदि अनवद्या
अनिन्द्या उत्तमेति भावः विद्या अस्तीति शेषः, तदा धनैः किम् ?
चेत् यदि ब्रीडा लज्जा अस्ति नारोषामिति शेषः, तदा भूषणेन अल-
ङ्कारेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यदि कविता कवित्वम्
अस्ति, तदा राज्येन किम् ? जमाशासनं शत्रोरभावात् युद्धार्थं
कवचधारणं, क्रोधिनां क्रोधरूपशत्रुसङ्गावेनैव विनाशसम्भवात् अपर-
शत्रुसद्भावः, घातिरूपदहनसद्भावे अपरदहनान्निः, मित्रेष्वेव
पीडोपशान्तिसद्भावे अपरौषधं, दुर्जनसद्भावे अपरसर्पदंशनं, सुवि-
दुषां विद्यारूपधनमत्त्वे अन्यधन, लज्जायतोनां लज्जारूपभूषणसङ्गावे
अन्यभूषणं, सत्याञ्च कवित्वशक्तौ राज्यसुखं विफलमिति ससुदाब-
निष्कर्षः । शार्दूलविश्रीङ्गितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

शक्य इति । हुतभुक् अग्निः जलेन, सूर्यातपः हृत्त्रेण आत-
पत्त्रेण, नागेन्द्रः गजेन्द्रः निशिताङ्गुशेन तीक्ष्णदण्डविशेषेण वारयितुं
निराकर्तुं शक्यमित्यर्थः शक्यः, चपलौ उद्धतौ गोगर्दभौ दण्डेन
वारयितुं शक्याविति वचनव्यत्ययेनान्वयः । अनुदिनमिति सर्वत्र
बोध्यम् । व्याधिः रोगः वैद्यकानां भेषजैः औषधैः वारयितुं शक्य इति
पूर्वेणान्वयः । विषं मन्त्रप्रभावात् मन्त्रप्रयोगवशात् वारयितुं शक्य-
मिति विश्वव्यत्ययेनान्वयः । इत्यं सर्वस्य वस्तुन इति शेषः शास्त्र-

षड्‌रत्नम् ।

—•—

शास्त्रं, कोऽथां स्यात् मूर्खो, दानं दुर्मन्त्रियं, तथा ।
बोभोऽप्यस्तीति विश्वेयं क्रमात् षड्‌रत्नसौरितम् ॥

शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयम्,
आराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।
अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया,
शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ? ॥ १ ॥

विहितं विधिनियतम् औपधम् उपशसोपायभूतमिति यावत् अस्ति
किन्तु मूर्खस्य औपधं नास्त मूर्खत्वं न कथमपि व्यपनेतं शक्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

—•—

शास्त्रमिति । शास्त्रं सुचिन्तितमपि स्मभ्यस्तमपि प्रतिचिन्तनीयं
पुनःपुनराचोचनीयम् । अथो परिचिन्तनीयमिति पाठोऽपि स एवार्थः ।
नृपतिः प्रभुः आराधितोऽपि सुसेवितोऽपि परिशङ्कनीयः भवेन
दृष्टव्यः । युवतिः अङ्गे क्रोङ्गे स्थितापि परिरक्षणीया परितः
सावधानतया प्रावनीया । शास्त्रे नृपे युवती च वशित्वं वशंवदत्वं
कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । आचोचनाविरहात् स्मभ्यस्तमपि समवे न
प्रतिभाति, प्रभुसेवायामपि सततं तत्समीपे अर्वाङ्गितेन भवितव्यं,
सत्यक् चावनेऽपि स्त्रियां न विद्यास इति समुदायनिष्कर्षः । वचन-
तिवचकं वृत्तम् । ज्ञेयं वचनतिवचकं तमजा जगौ ग इति तद्वचनत्वात्
॥ १ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदी नागताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ?
को वा दुर्जन-वागुरा-निपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ २ ॥

मूर्खो द्विजातिः, स्थविरो गृहस्थः,

कामी दरिद्रो, धनवान् तपस्वी ।

वेश्या कुरूपा, नृपतिः कर्दर्थः,

लोके षडेतानि विडम्बितानि ॥ ३ ॥

क इति । को जनः अर्थान् धनानि प्राप्य न गर्वितः नाह-
ङ्कृतः ? अपि तु सर्व एवेत्यर्थः । कस्य विषयिणः विपद्याः स्रक्-
चन्दनवनितादयः भाग्यवस्तुनीत्यर्थः सन्त्यस्तेति तस्य व्यापदः न व्यागताः
न उपस्थिताः ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः विषयभोगरतस्य सर्वदेषापत्-
पात इति यावत् । भुवि पृथिव्यां स्त्रीभिः नारीभिः कस्य मनः न
खण्डितं न खण्डम् ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः, सर्व एव जनः स्त्रीवशता-
साधातीति भावः । को जनः राज्ञां नृपतीनां प्रियः नाम सम्भा-
वनायां कोऽपि राजप्रियो नेति सम्भावयामीत्यर्थः । को जनः कालस्य
अन्तकस्य गोचरान्तरगतः दृष्टिप्रथं गतः न ? अपि तु सर्व एवेत्यर्थः,
सर्व एव कालेन नीयते इति भावः । कः अर्थी भिक्षुः गौरवं
सम्मानं गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः भिक्षायां कस्यापि गौरवं न
विद्यते इति भावः । को वा पुमान् सुजन एव वागुरा बन्धननिगडः
तस्यां निपतितः दुर्जनजातबन्ध इति यावत् सन् क्षेमेण कुशल-
यातः ? न कोऽपीत्यर्थः, सर्व एव दुर्जनपाशबन्धो विपद्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीण्डितं वृत्तम् ॥ २ ॥

मूर्ख इति । द्विजातिः ब्राह्मणः मूर्खः शास्त्राबोधनविमूख इति
भावः गृहस्थः गृहकार्यव्यग्र इति भावः स्थविरः वृद्धः, दरिद्रः

दानं दरिद्रस्य, प्रभोश्च शान्तिः

यूनां तपो, ज्ञानवताश्च मौनम् ।

इच्छानिवृत्तिश्च सुखासितानां,

दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ?

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ? ।

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति सृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ? ॥ ५ ॥

निर्धनः किन्तु कामी भोगार्थी, धनवान् किन्तु तपस्वी चान्द्राव-
खादिकच्छर्कर्माष रतः, कर्कषा रूपहीना वेश्या गच्छिका, तथा;
नृपतिः कदर्यः व्येच्छाचारीति भावः, शोकं जगति एतानि
षट् विडम्बितानि विरुद्धानि अयुक्तानीति भावः । इन्द्रवज्राष्टम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदिति तौ जगौ न इति तद्वक्षणात् ॥ २ ॥

दानमिति । दरिद्रस्य दरिद्राद्येत्यत्र सम्बन्धविवक्षया षष्ठी यद्वा
दरिद्रस्य दानं दरिद्रकर्तृकं दानं कर्त्तरि षष्ठी, प्रभोः नियन्त्रास्तुपह-
समर्थस्य शान्तिः क्षमेत्यर्थः, यूनां तरुणानां तपः कठोरप्रतापुष्टान-
मित्यर्थः, ज्ञानवतां विदुषामित्यर्थः मौनं तृणोन्मावः वृथातर्कविरह
इति भावः, सुखासितानां सुखभोगसमर्थानामिति भावः इच्छानिवृत्तिः
निष्कृष्टता तथा भूतेषु प्राणेषु दया च, एतानि दिवं स्वर्गं नयन्ति
प्रापयन्ति जनमिति प्रयोज्यकर्तृपदमूढनीयम् । उपजातिष्टम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदिति तौ जगौ न इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे षष्ठी सेति
अनन्तरोदीरितवज्राभाजौ पादौ यदीवावुपजातयज्ञा इति वक्षणात्
॥ ३ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः दुर्नवा इति यावद् कं दुर्मन्त्रिणं
दुःसंवाच्यं नृपतिरिति शेषः न उपयान्ति ? न प्राप्नुवन्ति अपिदुर्न-

सोभोऽप्यस्ति, परेष किं ? पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?
सौजन्यं यदि किं गुणैः ? सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
सख्यं चेत् तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
सहिद्या यदि किं धनैः ?-रपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥६॥

इति षड्रत्नं समाप्तम् ।

मेवेत्यर्थः । रोगाः कस्य चरन्त्यभुजम् अर्हितकरद्रव्याग्निं न सत्ताप-
यन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । आर्षोऽग्नीः कं जनं न दर्पयति ? नाहङ्कारयति ?
सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः अन्तकः कं जनं न निहन्ति न नाशयति ? सर्व-
मेवेत्यर्थः । ननु भीः स्त्रीकृता स्त्रीनिमित्ता इति भावः विषयाः
व्यापाराः कं जनं न तापयन्ति न क्षेपयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्त-
तिष्ठकं एतन् ॥ ५ ॥

सोभ इति । सोभः विषयस्युदा अस्ति यदि अस्ति, तदा
परेष शत्रुणा किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः बस्यद्वुत्पादनकारिणि
सोभे सति अन्ध उत्पादनकारी शत्रुर्विक्रम इति भावः । अन्धस्य
सङ्गता । मृगयाञ्चो दिवास्तत्रः परीषाटः स्थियो मटः । वीर्यैतिकं
एवाद्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं बाहसं द्रोहं ईर्ष्यायार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डमश्नु पाक्यं क्रोधजो हि मर्थाः एकः ॥ द्वयो-
रथे तजोर्मूखं थं सर्वे कवयो विदुः । तं बलेन जगाम तज्जावेता-
वुभौ गणौ ॥ इति यदि पिशुनता खलता अस्ति श्रेयः, तदा
पातकैः अपरैः पापैरित्यर्थः किम् ? न किमाप प्रबोजनमित्यर्थः ।
यदि सौजन्यं विनयः अस्ति, तदा गुणैः अन्वैरित श्रेयः किम् ?
न प्रबोजनमित्यर्थः । यदि सुसाहसा यस्य च महत्त्वम् औदार्य-
मित्यर्थः अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः ।
चेत् यदि सख्यं बलवचनम् कस्योति श्रेयः, तदा तपसा चान्द्रायणा-

सप्तमः ।

वाञ्छा, राजा, तथा च्छेदो, वृत्तं, विज्ञेन किं तथा ।
सर्गो, धनेन किं ज्ञेयं सप्तममिदं क्रमात् ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकपवादाद्भयम् ।
भक्तियुक्तिणि, शक्तिरात्मदमने, संसर्गमुक्तिः खले,
एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्त्रीभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १ ॥

दिना किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि मनः शुचि
विशुद्धम् अस्तीति शेषः, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनेनेति भावः किम् ?
न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि साद्विद्या उत्तमा विद्या अस्तीति
शेषः, तदा धनैः किम् ? धनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अपवयः
अकीर्तिः अस्तांति शेषः, तदा मृत्युना किम् ? अपवय एव मृत्यु-
रिति भावः । साद्विद्विद्वितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

वाञ्छेति । सज्जनसङ्गमे सत्सङ्गमे वाञ्छा अभिवाचः, परेषु
गुणेषु दयादाक्षिण्यादौ प्राप्तिः सन्तोषः न त्वीर्ष्येति भावः, गुरौ पितादौ
नम्रता विनयः, विद्यायां व्यसनम् आशक्तिः, स्वयोषिति निजभा-
व्यायां न तु परकीयायासिति भावः रतिः अतुरागः, लोकपवादात्
लोकमिन्द्यायाः भयं, चक्रिणि नारायणे भक्तिः भजनम्, आत्मनः
अन्तरिन्द्रियस्य दमने विषयेभ्यो निवर्तने शक्तिः साधार्थ्यं, खले
दुर्जने संसर्गमुक्तिः संसर्गत्यागः, एते निर्मलगुणाः बलवन् वसन्ति
तिष्ठन्ति, तेभ्यः नरेभ्यः नमः, ते एव नराः पुञ्जा इति भावः ।
साद्विद्विद्वितं वृत्तम् ॥ १ ॥

राजा धर्मविना, द्विजः शुचिविना, ज्ञानं विना योगिनः,
 कान्ता सत्यविना, ह्यो गतिविना, भूषा च ज्योतिर्विना ।
 योद्धा शूरविना, तपो व्रतविना, कृन्दो विना नीयते,
 भ्राता स्नेहविना, नरो हरिविना, मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥२॥
 छेदश्चन्दनचूतचम्पकवने रक्षापि शाखोटके,
 हिंसा हंस-मयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः ।
 मातङ्गेन खरक्रयः समतुला कर्पूरकार्पासयोः,
 एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

राजेति । धर्मविना धर्मं विनेत्यर्थः राजा, शुचिविना शौचं
 विनेत्यर्थः द्विजः विप्रः, ज्ञानं विना योगिनः बन्धु धिनः बन्धु बधर्मस्त
 ज्ञानसाध्यत्वमिति भावः । सत्यविना सत्यं विनेत्यर्थः कान्ता असत्य
 भाषिणी भारीत्यर्थः, गतिविना जवं विनेत्येव भावः ह्योः अन्वः,
 ज्योतिर्विना दीप्तिं विना भूषा अलङ्कारः, शूरविना शौर्यं विनेत्यर्थः
 योद्धा वीरः, व्रतविना नियमं विना तपः चान्द्रायणार्दकं, कृन्दः
 विना गीयते यदिति शेषः, स्नेहविना बोधत्वं विनेत्यर्थः भ्राता,
 हरिविना हरिभक्तिं विनेत्यर्थः नरः अस्तीति सर्वत्राध्याहार्यं,
 योगिन इत्यत्र बन्धुत्वध्याहार्यञ्च । तं तान तं तच्च बुधा विद्वांसः
 शीघ्रं मुञ्चन्ति त्यजन्ति । धर्मविनेत्यादिकसपञ्चमं इति चिन्तनीयम् ।
 शार्दूलविश्वक्रोडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

छेद इति । हे गुणिगणाः ! चन्दनचूतचम्पकवने छेदः, शाखो-
 टके तटाख्ये नीचवृक्षे रक्षा पावनं, हंसमयूरकोकिलकुले हिंसा
 तेषां मारणमित्यर्थः, काकेषु नित्यादरः सतनसादरः बह्वादर इति
 पाठान्तरम् । मातङ्गेन हस्तिना खरख गदमख क्रयः कर्पूरकार्पा-
 सयोः समतुला चास्येन तोषनं, जल बहिनु देवे एषा विचारणा

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः,
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः,
 सर्वः कार्यवशाद् जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ? ॥ ४ ॥

वित्तेन किं ? वितरणं यदि नास्ति दीने,
 किं सेवया ? यदि परोपकृतौ न यत्नः ।
 किं सङ्गमेन ? तनयो यदि नेत्रणीयः,
 किं यौवनेन ? विरहो यदि वल्लभायाः ॥ ५ ॥

विचारः, तस्मै देषाम् नमः च देयस्त्याज्य इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

वृक्षमिति । विहगाः पक्षिणः क्षीणफलं फलशून्यं वृक्षं तथा
 सारसाः जलपक्षिविधेयाः शुष्कं सरः जलाशयं त्यजन्ति । मधुपाः
 भ्रमराः पर्युषितं मधुराह्वयमिति भावः पुष्पं तथा मृगाः दग्धं
 भक्ष्यकृतं वनान्तं वनसीमानं त्यजन्ति । गणिकाः वेश्याः निर्द्रव्यं
 निर्धनं पुरुषं तथा मन्त्रिणः अमात्याः भ्रष्टश्रियं गतवच्छ्रीकं प्रभु-
 मिति शेषः त्यजन्ति, सर्वो जनः कार्यवशात् अभिरमते आह्वयत्यं
 करोति, को जनः कस्य जनस्य वल्लभः मित्रः अस्ति ? न कोऽपि
 कस्यापोत्तर्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

वित्तेनेति । यदि दीने हरिह्रे जने वितरणं दानं नास्ति, तदा
 वित्तेन धनेन किम् ? धनं निष्कलनामित्यर्थः । यदि परेषाम् उप-
 कृतौ उपकारकरणे यत्नः न अस्ति प्रभोरिति शेषः, तदा सेवया
 तस्येति शेषः किम् ? न किमपि प्रयाजनामित्यर्थः । यदि तनयः
 पुत्रः न नेत्रणीयः न दर्शनीयः न बध्यतेति भावः, तदा सङ्गमेन
 स्त्रिया इति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं स्त्रीसङ्गे इत्यर्थः ।
 यदि वल्लभायाः मित्रायाः विरहः विच्छेदः स्यादिति शेषः, तदा

स्वर्गः किं ? यदि वल्लभा निजवधूः किं वा विभूषाविधिः ?

आवर्ण्यं यदि किं सुधाकरकरैः ? शृङ्गारगर्भा गिरः ।

मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनतिः ? किं धिक् यदि प्रार्थना,

प्राप्तेष्टः करिकेतन्मै यदि भवेत् ? किं कल्पभूमीरुहैः ? ॥६॥

धनेन किं ? यो न ददाति याचके,

बलेन किं ? यश्च रिपुं न बाधते ।

यौवनेन किम् ? प्रियाविरहितं यौवनं विफलमित्यर्थः । बलन्-
तिबकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वर्ग इति । यदि निजवधूः स्वीया कान्ता वल्लभा प्रिया
अस्तीति शेषः, तदा स्वर्गः किम् ? स्वर्गस्तुच्छ इत्यर्थः । यदि
आवर्ण्यं सुक्ताफलेषु आयायास्तरत्ननिधानरा । प्रतिमान बद्-
धेषु तल्लावर्ण्यमिच्छान्यते इत्युक्तबल्यं कान्तविशेष इत्यर्थः । अस्तीति
शेषः, तदा विभूषाविधिः अलङ्कारव्यवधानं किम् ? निष्कान्तो विभूषा-
विधिरित्यर्थः । शृङ्गारगर्भाः शृङ्गाररसबहुलाः गिरः वाचः बलि
वेदिति शेषः, तदा सुधाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः किम् ? चन्द्र-
किरणा न तादृक्पीतिकरा इति भावः । यदि दुर्जनेषु तद्वमीये-
ष्वित्यर्थः अवनतिः प्रवृत्तिः तदधीनतेति भावः अस्तीति शेषः, तदा
मृत्युः किम् ? मृत्युर्न लेशकर इति भावः । यदि प्रार्थना वाञ्छा
अस्तीति शेषः, तदा धिक् निर्भङ्गनिन्दनसूचकं वाक्यमित्यर्थः
किम् ? धिक्निर्भङ्गनिन्दनयोरेतत्त्वमरः । यदि प्राप्तेष्टः पुर्यकाजः
अतएव करिकेतभः इन्द्रः बृहस्पति इत्यर्थः भवेत्, तदा कल्पभूमिरुहैः
कल्पवृक्षैः किम् ? कल्पवृक्षाणां वाञ्छितफलप्रदत्वेऽपि प्राप्तेष्टस्य
तद्विष्णाविरहादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

धनेनेति । यः याचके अर्थिनि न ददाति धनसिद्धि शेषः,
धनेन किम् ? बल्येति शेषः तस्य धनं निष्प्रयोजनमिति भावः । बल

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्,

किमात्मना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ७ ॥

इति सप्तमं समाप्तम् ।

अष्टमम् ।

अर्था, व्योम, तथा नित्यं ब्रह्मा, भोगे शशिन्यपि ।

शशो, निःस्रश्च, विज्ञेयमष्टममिदं क्रमत् ॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन् ! ॥ १ ॥

रिष्टं बलं न वाचने न पीडयति, बलेन किम् ? तच्छेति शेषः
रिष्टपीडनात्मकं बलं विफलमित्यर्थः । यः धर्मं न च आचरेत् नाहु-
तिच्छेत्, श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन किम् ? तच्छेति शेषः । यः जितेन्द्रियः
दान्तः न भवेत्, आत्मना ज्ञानेनेत्यर्थः किम् ? तच्छेति शेषः, अटा-
न्तज्जीवनम् व्यतीतं महितमिति भावः । वंशस्वविषं वृत्तम् । वटन्ति
वंशस्वविषं आत्रो जरागितं तद्वृत्तत्वात् ॥ ७ ॥

अर्थात्म इति । अर्थात् धनानाम् आत्मनः आवाः, नित्यं
वसतन् अरोगिता आस्थमित्यर्थः, भार्या प्रिया प्रीतिकरी प्रिय-

व्योमेकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
 बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मक्षगाः समुद्रादपि ।
 दुर्नीति हि विधौ कुतः सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः ?
 काली हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २ ॥
 नित्यं छेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा,
 दन्तानामल्पश्रीचं वदनमलिनता रूचता मूर्खजानाम् ।
 हे सम्ये चापि निद्रा विवसन-शयनं ग्रास-हासातिरेकः,
 स्वाङ्गे पीठे च वायं हरति धनपतेः केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥३॥

वादिभ्यो मधुराद्यापिनी च, पुत्रः वयः वयंवटः, विद्या लक्ष्मकरी
 लक्ष्मिगणमसाधनी, हे राजन् ! एतानि षट् जीवकोकेषु सुखानि
 सुखकराणि । उपजातिष्ठतम् ॥ ? ॥

व्योमेति । व्योम्नः आकाशस्य एकान्ते एकदेशे विहरन्ति
 विचरन्तीति तद्योक्ताः कस्यापि क्षितिसङ्घर्षाणा इति भावः विहगाः
 क्षणिकः आपदं व्याधाद्युपघातजायति भावः संप्राप्नुवन्ति लभन्ते ।
 निपुणैः कुशलैः मत्स्यल्लोविभिरिति शेषः अगाधसलिलात् कतलस्यर्ष-
 ललात् समुद्रादपि अन्यस्नाप्यताशयात् किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
 मत्स्याः बध्यन्ते भ्रियन्ते । हि तद्याहि विधौ देवे दुर्नीते विपरीते
 विहरे इति यापत् सति सुचरितं सुष्ठु निःशङ्कतेति भावः चरणं
 विचरणं कुतः ? कुलोत्सर्षः न कुलापोत्सर्षः स्थानलाभे च निर्वाधस्या-
 नप्राप्तावपीत्यर्थः कः गुणः ? प्रतीकार इति भावः न कोऽपीत्यर्थः ।
 कालः अलक्षः व्यसने विपदि प्रसारितकरः विस्तारितभुजः सन्
 दूरादपि कः वाजो निष्ठादित्यदिबद्ध्यर्थः गृह्णाति हि गृह्णात्येव
 लनू निति शेषः । शार्ङ्गविष्कोष्ठितं वसम् ॥ २ ॥

नित्यसिति । नित्यं सततं तृणानां छेदः कर्षणम्, क्षितौ भूमौ
 नखैः लिखनं, पादयोः अल्पपूजा लभ्यगपूजनम् अज्ञातनमित्यर्थः,

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विष्णुर्येन दशावतारगहने न्यस्तो महासङ्घटे ।
 इन्द्रो येन कपालपाणिरटनं भिच्चाटनं कारितः,
 सूर्यो धावति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ४ ॥
 भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गयं,

इक्षानाम् अन्नशेषम् अस्यैव युद्धिः, बटनस्य सुखस्य नखिनता
 आङ्गिरस्यम् असंस्कार इत्यर्थः, मूर्खानां केशानां कृच्छता तैलटाना-
 भावादिनि भावः, हे बन्धु प्रोतः सायञ्चेत्यर्थः निद्रा,
 विषयं विषयं शयनं, पादस्य कपलस्य हासस्य हासस्य च
 अतिरेकः अतिदृष्टिः, अस्य आत्मनः अङ्गे देहे पीठे च काञ्चाबने च
 वाद्यम् एतत् सर्वं समस्तं व्यस्तं वा धनपतेः कुबेरस्य केशवस्य विष्णो-
 रपि का कषायोपासित्वपिपशब्दार्थः अक्षयौ श्रियं हरति नाशयति ।
 अश्वराष्ट्रस्य । अश्वैर्यानां त्वयेण त्विहनिश्रियतियुता अश्वरा कीर्त्तिते-
 कनिति तद्व्युत्पत्त्याम् ॥ २ ॥

ब्रह्मेति । येन कर्मणा ब्रह्मा विधाता ब्रह्माण्डमेव भाण्डं
 पात्रविशेषः तस्योदरे अभ्यन्तरे कुलाद्यवत् कुम्भकार इव नियमितः
 सृष्टिव्यापारे नियोजित इत्यर्थः, येन कर्मणा विष्णुर्नारायणः सङ्घा-
 तसङ्घटे महापत्कारणे दशानां मीनकूर्मादीनाम् अवतारः सप्तद्रूपेषा-
 वतरणमित्यर्थः एव गहनेन वनं तस्मिन् न्यस्तः निपातितः, येन कर्मणा
 इन्द्रः कपालं नरशिरः पाणौ यस्य तथाभूतः इत् भिच्चया अशनं
 भोजनं यत्र तादृशम् अटनं भक्षणं कारितः, येन चेति अध्याहार्यं,
 येन च कर्मणा सूर्यः नित्यमेव गगने अन्तरीक्षे धावति चरति,
 तस्मै कर्मणे नमः, सर्वमेव जगत् कर्मफलभुङ्गिति भावः अकर्मफल-
 बुक् पुमानिति शास्त्रात् । नक्षत्रकर्मभ्यो विधिरापि न वेभ्यः प्रथ-
 वतीत्ये तत्प्रथमसुखस्येयम् । शार्दूलविष्णोर्द्वितं दत्तम् ॥ ५ ॥

माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलुभयं काये कृतान्ताङ्गयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि दृष्ट्वा वैराग्यमेवाभयम् ॥ ५ ॥

शशिनि खलु कलङ्कः कण्टकं पद्मनाले,
युवतिकुचनिपातः पद्मता केशजाले ।
जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं,
वयसि धनविवेको निर्विवेको विधाता ॥ ६ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणां बन्धक् बन्धोगे रोगात् भयं;
जुष्टे म्युतिभयं कौशोन्मथं यात् भयनिवर्त्यः, वित्ते भवे वज्रजे इति
भावः नृपाद्यात् राष्ट्रः भयं वज्रधनदर्शनेन लोभोदवात् राष्ट्रसङ्घन-
लिङ्गत्वात् प्रवृत्ता भवतीति भावः । माने सम्माने इति दैन्यात् दारि-
द्र्यात् भयं दारिद्र्यान्मानहानिर्भवतीति भावः, बले सामर्थ्ये इति
रिपोः यत्तु बलात् आदित्यः भयम् अनेके बलवतः यत्नो भवन्तीति
भावः, रूपे इति तरुण्याः युवत्याः भयं रूपयन्तं युवतिः कामयते इति
तदर्शयता भवतीति भावः, शास्त्रे शास्त्रज्ञाने इति वादिनः सर्वं
पराजयनिमित्तमिति भावः, गुणे खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना
गुणेषु विहितोति भावः, काये शरीरे कृतान्तात् यथात् भयं कदा
कृतान्त एतं कवलयतीति धियेति भावः, अतः सर्वं वस्तु भुवि दृष्टिव्यां
भयान्वितं भयं, वैराग्यमेव संसारेषु विगतस्मृत्त्वमेव अभयं भया-
भाववर्द्धित्यर्थः । तस्मात् वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शशिनोति । शशिनि चन्द्रे खल्विति पादपूरणार्थमव्ययं
कलङ्कः मलः, पद्मनाले कमलदण्डे कण्टकं, युवतीनां तरुणीनां
कुचनिपातः स्तनपतनं, केशजाले केशधारे पद्मता पण्डितमिति भावः,
जलधेः वज्रस्य जलम् अपेयं वातुमनर्हं, पण्डिते विदुषि जने निर्ध-

शशी दिवसधूपरो गलितयौवना कामिनी,

सरो विगतवारिजं मुखमनचरं स्नाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सञ्जनो,

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ७ ॥

निःस्रो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति,

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदम् आशावधिं क्वी गतः ॥ ८ ॥

इत्यष्टरत्नं समाप्तम् ।

—

नक्षं दारिद्र्यं, वयसि वार्द्धके इति भावः धनविवेकः धनागणादिषु

विवेचनम् अस्तीति सर्वत्र बोध्यं, तस्मात् विधाता निर्विवेकः क्षयि-

कृत्यकारोत्यर्थः अयोष्यबोजनकारित्वादिति भावः । साक्षिनीष्टसम् ।

ननमयययुतेयं साक्षिनी भोगलोकोरिति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूपरः साक्षिनी, कामिनी

नक्षितं क्षीणं यौवनं यस्यास्त्वयाभूता, सरोः सरोवरं विगतवारिजं

कसलशून्यं, स्नाकृतेः सुन्दराकृतेः जनस्य सुखम् अनश्वरम् अक्षरशून्यं

वाक्यरहितमित्यर्थः, प्रभुः राजा धनपरायणः धनलुब्धः, सञ्जनः

साधुः सततदुर्गतः सततं दरिद्रः तथा खलः दुर्जनः नृपाङ्गणगतः

राजसंसदि स्थितः राजसाम्य इति भावः, एतानि सप्त मे सप्त मनसि

शल्यानि शल्यास्त्रभूतानि सर्वथा व्यथयन्त्येतानीति भावः । पृथ्वी-

ष्टसम् । तदुक्तं श्रुतबोधे । द्वितीयमभिज्ञानके गुरुषुष्टमहाद्वयं चत-

र्दशमथ प्रिये गुरुगभारनाभिच्छुदे । उपशुद्धयमान्निभं तदनु यत्

कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्पुण्ड्रैर्भवति सुखं पृथ्वीति सा ॥ इति ॥ ७ ॥

निःस्रो इति । निःस्रोः निर्धनः शतं इव्यमिति शेषः वष्टि

नवरत्नानि ।

—

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंहशङ्ख-
वेताबभट्ट-घटकपर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

—

नवरत्नम् ।

—

मित्रमयीं तथा नीतिधर्म-कार्पण्य-मूर्खकाः ।

स्त्रीणां विद्वान् तद्योत्स्रातान् नवरत्नमिदं क्रमात् ॥

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरोश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।

कामयते, गती गतसंख्यकद्रव्यगालो दशशतं सहस्रमित्त्वर्थः, सहस्रा-
धिपः बल्यं, बल्येयः बलपतिः जितिपालतां नृपत्वं बलीति पूर्वेषा-
न्वयः । जितिपतिः चक्रेशतां साम्राज्यं वाञ्छति, चक्रेशः सप्ताट्-
पुनः इन्द्रतां, सुरपतिरिन्द्रः ब्रह्मं पदं, ब्रह्मा शैवपदं, शिवः
हरिपदं वाञ्छति अभिलषति, अतः को जनः आशावधिम् आकाङ्क्षा-
शेषं गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

—

मित्रमिति । स्वच्छतया अकैतवेन मित्रं, नयबलैः नीति-

अत्युग्रं सुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
 विद्याभीरसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद् वशम् ॥ १ ॥
 अर्थी लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो बाष्कनं,
 लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
 निःस्त्री वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
 दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

प्रयोगैः रिद्धं शक्तं, धनैः लुब्धं लोभिनं, कार्येण ईश्वरं प्रभुम्, आद-
 रेण सम्मानेन द्विजं ब्राह्मणं, प्रेम्णा प्रणयेन युवतीं, समैः अपक-
 पातैरित्यर्थः बान्धवान् भ्रात्रादीन्, स्तुतिभिः प्रशंसायादैः अत्युग्रम्
 अत्युद्धतं जनं, प्रणतिभिः गुरुं गुरुजनं पित्रादिमित्यर्थः, कथाभिः
 सन्तोषजनिकाभिरिति भावः मूर्खं, विद्याभिः ज्ञानगर्भाद्यापैरिति
 भावः बुधं विद्वानं, रसेन शृङ्गारादिवर्णनेन रसिकं, शीलेन सञ्चरितेन
 सकलम् अन्यं सर्वं जनमित्यर्थः वशं कुर्यात् । शार्दूलविक्रीडितं
 दृत्तम् ॥ १ ॥

अर्थीति । सुद्धरिति सर्वत्वान्नेति । अर्थी याचको जनः
 लाघवम् अनादरमिति भावः, उच्छ्रितः उद्धतः जनः निपतनं, कामा-
 तुरः मदनपीडितः जनः बाष्कनं सन्नापं प्रियाविरहे इति शेषः,
 लुब्धः लोभी जनः अकीर्त्तिम् अपयशः, असङ्गरः असत्यप्रतिष्ठः परि-
 भवम् अवज्ञां, दुष्टः दुर्जनः अन्येषां दोषे तत्कीर्त्तने इति भावः
 रतिं बन्धुषं, निःस्त्री निर्धनः वञ्चनं प्रतारणम्, उन्मनाः उत्कण्ठि-
 तचित्तो जनः विकलतां व्याकुलतां, शोकाकुलः जनः संशयं जीवनेषु
 शङ्कामित्यर्थः, दुर्वाक् कटुभाषी जनः अप्रियताम् अप्रीतिभाजनत्वं
 सर्वेषामिति शेषः तथा दुरोदरवशः द्यूतकलासक्तः जनः कष्टं
 प्राप्नोति लभते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ २ ॥

नीतिभूमिभुजां नतिर्गुणवतां स्त्रीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवी गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
 लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
 शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिवमतिगतिर्भावनीया सदैव,
 ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
 प्रच्छाद्यौ रागरोषी मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले,
 आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥४॥

नीतिरिति । भूमिभुजां राज्ञां नीतिः, गुणवतां विद्यावतां
 नतिः विनयः, अङ्गनानां स्त्रीणां स्त्रीः बज्जा, दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
 धृतिः सन्तोषः, गृहस्य शिशवः, बुद्धेः कविता काव्यरचना, गिरां
 वाचां प्रसादः नैर्मल्यं भ्रष्टित्वार्थवोधक्षमत्वमित्यर्थः, वपुषः शरी-
 रस्य लावण्यं सक्ताफलेषु व्यायाबास्तरत्नत्वमित्यान्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तज्जावण्यमित्युच्यते इत्युक्तञ्च यं कान्तिविशेष इति यावत्,
 सुमनसां स्मृतिः स्मरणं, द्विजस्य विप्रस्य शान्तिः अनौद्विजस्यमिति
 यावत्, शक्तस्य सामर्थ्यं यतः क्षमा अपराधसहिष्णुता, गृहाश्रमवतां
 गृहस्थाणां इविष्यं धनं तथा सतां सज्जनानां स्वास्थ्यं क्षप्रकतौ स्थितिः
 मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

धर्म इति । धर्मः विधिवोभितकर्मविशेषः प्रागेव पूर्वमेव
 सर्वज्ञात् कार्यार्थादिति भावः चिन्त्यः भावनीयः, ततः सदैव नियतमेव
 सच्चिदानाम् अनाद्यानां मतिगतिः बुद्धिर्दृष्टिः स्वात्तुरागिणी परानु-
 रागिणी वेति भावः भावनीया चिन्तनीया । ततः लोकानां परि-
 जनानाम् अनुवृत्तम् आनुगत्यं वाह्याभ्यन्तरभावेनेति भावः श्रेयं
 वेदितव्यं, वराः श्रेयाः गुणयन्त इत्यर्थः मित्रासखीत्या इति भावः
 ये वराः गूढपुरुषाः तेषां नयनैः मण्डलं क्षपरराट्टं वीक्षणीयं द्रष्टव्यं

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणवयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
 मर्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्वैर्यं प्रमादैर्द्विजः ।
 पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
 दारिद्रेण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥
 मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्मशीलो,
 दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्रविद्धर्महीनः ।

के केन पथा चरन्तीति बोध्यमिति भावः राजानश्चरन्क्षुध इति
 अरणात् । रागरोषो प्रणयकोपो प्रच्छाद्यो गोष्यो त्वाव्याविति
 वावत् प्रणयित्वेन कसपि प्रति क्षमा अप्रणयित्वेन कसपि प्रति
 अक्षमा च न कार्येति भावः । काष्ठे योष्ये मसने मृदुपदरुषुण्यौ
 सौम्यतोष्णगुणौ क्षमाक्रोधाविति भावः योजनीयौ आश्रयणीयौ,
 आत्मा स्वशरीरं यत्नेन रक्ष्यः आत्मानं सततं गोपायतेति श्रुतेः ।
 सोऽपि आत्मा रणशरसि न अपेक्षणीयः न रक्षार्थं यतनीय
 इत्यर्थः । राजधर्मवर्णनमितम् । स्वधराष्टम् ॥ ३ ॥

कार्पण्येनेति । कार्पण्येन कपणभावेन यशः, क्रुधा क्रोधेन
 गुणवयः गुणराशिः, दम्भेन कैतनेन सत्यं, क्षुधा क्षुधया मर्यादा
 स्थितिः, व्यसनैः स्तोमद्यादिभिः धनानि, विपदा स्वैर्यं धीरता,
 प्रमादैः अनवधानताभिः द्विजः ब्राह्मणः, पैशुन्येन दोर्जन्येन कुलं
 कौलोन्वमित्त्वर्थः, मदेन मद्यपानेन अहङ्कारेण वा विनयः शिष्टा-
 चारः, दुश्चेष्टया अविहितकार्येषु पौरुषं पुरुषकारः, दारिद्रेण
 निर्धनतया जनेषु लोकेषु आदरः, ममतया संहारवाहनया आत्म-
 प्रकाशः परमात्मज्ञानमित्त्वर्थः हतः विनाशितः, वसुक्षयार्थश्चकारः ।
 शार्ङ्गविष्णोर्द्वितंष्टम् ॥ ५ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः ज्ञानहीनः अशान्तः अशान्तः जनः तपस्वी
 तपस्र्यांनिरतः, अक्षयः आक्षयपरः क्षितिपतिः राजा, धर्मशीलः

आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः परान्नीपभोगी,
 वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग् विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनवर्धिनाममुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसदृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
 साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता,
 सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेको बलम् ॥ ७ ॥
 विद्वान् संसदि पात्रिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही,
 वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थान्वितः ।

आर्षिकः मत्सरः अपरशुभहेषोत्थः, दुःस्थः निर्धनः मानी अभि-
 मानवान् गृहस्थः, प्रभुः अतिक्रमणः अतिदीनः, यास्त्रवित् यास्त्र-
 ज्ञानवान् किन्तु धर्महीनः, आज्ञाहीनः ब्रह्माज्ञा न केनापि गृह्यते
 तादृशः नरेन्द्रः नृपतिः, यः शुचिरपि विद्युच्चरितोऽपि परान्नी-
 पभोगी परभक्तभोजी वृद्धः रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिः, इत्यं
 विडम्बप्रकारं विधातुरयोग्यविवेकितमिति यावत् धिक् निन्दा-
 नीत्यर्थः, धिक्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां यौवनं तारुण्यम्, वर्धिनां वाचकानाम्
 अमुगमः आनुगम्यं कथावतुगमान्वन इति आख्यात् । राज्ञां प्रतापः,
 सतां साधूनां सत्यं, स्वल्पधनस्य सञ्चितिः सञ्चयः, असदृत्तस्य
 दुश्चरितस्य वामुडम्बरः वाचालता, साधारस्य साधारवतः जनस्य
 मनसः दमः दमनम् इन्द्रियजय इत्यर्थः, परिणतेः वृद्धतायाः
 विद्या, कुलस्य एकता ऐक्यमत्यं, सेवायाः धनम्, उन्नतेः व्यभ्युदयस्य
 गुण्यानां विद्यासौजन्यादीनां चयः समूहः तथा शान्तेः समस्य
 विवेकः ज्ञानं बलं सामर्थ्यम् । मादूर्ध्वविश्लोडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वानिति । विद्वान् पण्डितः अथवा संसदि सभायां पात्रिकः
 वृद्धपञ्चावलम्बी, परवशः पराधीनः अथवा मानी अभिमानवान्,

राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवो मूर्खः पुमान् स्त्रीजितो
 वेदान्ती हत-सत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
 उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्षयन्,
 प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
 तीव्रान् कण्टकिनो वह्निर्नियमयन् स्नानान् मुहुः सेचयन्
 मासाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥
 इति नवरत्नं समाप्तम् ।

— — —

टिप्पणः निर्धनः अथवा गृहो परिवारपाषो, विज्ञास्यः धनी किन्तु
 कपणः व्ययकरुणः, सुखी किन्तु परवशः पराधीनः, दुःहा किन्तु तीर्था-
 श्रितः न अतीर्थसेवीत्यर्थः, दुःसचिवप्रियः दुर्मन्त्रिवशंबदः राजा,
 मूर्खः कुलभवः कर्षीनः सत्कुलप्रसून इत्यर्थः, पुमान् स्त्रीजितः नारी-
 वशंवदः तथा वेदान्ती तत्त्ववित् अथवा हता नाशिता सत्क्रिया
 धर्मचर्येत्यर्थः येन तादृगः अपरम् एतस्मात् पूर्वोक्तात् अपरम् अन्यत्
 किं हास्यास्पदम् न किमपीत्यर्थः, एतदेव हास्यास्पदं नान्यत् किम-
 पीति भावः । शार्दूलयिकोद्धितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

उत्खातानिति । प्रयोगे बामाटीनामिति भावः निपुणः कुलभवः
 राजा मासाकार इव मासीव उत्खातान् निर्जितान् नृपतीनिति
 शेषः सर्वत्र योजनीयः । पक्षे उन्मूलितान् वृक्षानिति शेषः सर्वत्र
 योज्यः । प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन्, कण्टमितान् वज्रातधनान्
 वज्रातपुष्पांश्च चिन्वन् करान् पुष्पाणि च तेभ्यः आददान इत्यर्थः,
 शिशून् अप्राप्रवयसः क्षुद्रांश्च वर्षयन् विद्यादानादिना जलशेकादिना
 च पुष्पान् । प्रोत्तुङ्गान् अत्युन्नतान् नमयन् बलशङ्कनेन बाह्याकर्मनेन च
 यिनतीकुर्वन्, नतान् विनयितः फलपुष्पभरणेन पतनोन्मुखांश्च वसुदयन्
 संवहयन् आश्रयदानेनेति भावः । संहतान् वज्रातान् हाभ्यां वज्र-
 भिर्वा निश्चितानित्यर्थः विश्लेषयन् पृथक् कुर्वन् सन्मोचने अस्त्रहानिः

गुणरत्नम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहत-मुरज-रवाहृत-कौमार-वर्हि-
 द्रासात्रासाग्रन्ध्रं विशति फणिपती भोग-सङ्कोच-भाजि ।
 मण्डोष्ठीनालिमाला-मुखरित-ककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वनायकश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीम्कारवत्यः ॥ १ ॥

पक्षे अपुष्टता चेति भावः, तीमान् महतः कण्टकिनः शूलान् कण्ट-
 काकीर्णांश्च वर्हिः स्तराद्वात् वाद्ये देशे दीपादाविति भावः उद्यानस्य
 वहिभागे च निबन्धयन् स्थापयन् तथा ज्ञानान् विपद्धान् युष्कांश्च
 सङ्घः पुनः पुनः सेचयन् स्तस्थीकुर्वन् वन् चिरं नन्दत दुस्तेन काळं
 नयतिर्वाति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

सानन्दमिति । शूलपाणेः हरस्य ताण्डवे नृत्ये, ताण्डवं
 नटनं नृत्यमित्यमरः । सानन्दं यथा तथा नन्दनः हस्तेन आहृतः
 ताडितः यः मुरजः सङ्घवाद्यं तस्य रवेण नादेन आहृतः आका-
 रितः उपस्थापित इति यावत् मेघध्वनिबोधेनेति भावः यः
 कौमारवर्हिं कार्त्तिकेयमयूरः तस्मात् यः त्रासः भयं तस्मात् हेतोः
 भोगसङ्कोचभाजि कुञ्चितशरीरे फणिपती नागराजे हरदेहवर्त्ति-
 नीति शेषः नासाग्रन्ध्रं गुण्डाद्यविवरमित्यर्थः विशति प्रविशति सति
 सर्पाणामयं कृभावाः यत् छिद्रं दृष्ट्वा भयादिकारणात् तत्र प्रविशतीति
 भावः गण्डात् कपोलदेशात् उष्ठीनाभिः उत्पतित्ताभिः सर्पभयादिति
 भावः अलिमात्राभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः तत्रस्वदानवारिसन्नाभिरिति भावः
 मुखरिताः शब्दिताः ककुभः दिशः याभिः तत्राभूताः चीत्कारवत्यः
 चीत्कारशब्दसङ्घिताः विनायकस्य गणाधिपस्य इमा वेनायक्यः गण-
 पतिसम्मान्यन्य इत्यर्थः, विनायके विज्जरजज्ञेमातरगणाधिपा इत्य-

यत्कण्ठे गरलं विराजति सदा मौक्तौ च मन्दाकिनी,
 बस्याङ्गे गिरिजाननं कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 बन्माया हि रुषाङ्घ्रि विश्वमखिलं पायात् स वः शङ्करः
 जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत् जालवत् ॥२॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
 विद्या भोगकरी यशः-शुभ-करी विद्या गुरुणां गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं,
 विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥३॥

मरः । वदनस्य मुखस्य विधुतयः कम्पनानि वः युष्मान् चिरं पान्तु
 रक्षन्तु । अम्बरादृतम् । अन्यकारस्य स्नाभोष्ठस्य अन्यस्य सिद्धये
 शिद्धिदत्तं गणेशस्य कोर्त्तनरूपं मङ्गलाचरणमिदम् ॥ १ ॥

यत्कण्ठे इति । यत्कण्ठे यस्य शङ्करस्य कण्ठे गरलं काल-
 कूटं सदा जम्बूवत् जम्बूफलमिव, यस्य शङ्करस्य मौक्तौ शिरसि
 मन्दाकिनी गङ्गा जलविन्दुवत् जलकण इव, यस्य अङ्घ्रे क्रोडे गिरि-
 जायाः गौर्याः व्यानमं मुखं जलजवत् पद्ममिव, यस्य कटितटे
 शार्दूलचर्म व्याघ्रकीर्त्तिरूपम् अम्बरं वसनं जम्बालवत् शैवालमिव
 विराजति शोभते, तथा यस्य माया अखिलं समस्तं विश्वं जालवत्
 जालमिव रुषाङ्घ्रि व्याप्नोति व्यावृणोतीति यावत्, सः शङ्करः वः
 युष्मान् पायात् रक्षत । शार्दूलचर्मक्रोडितं वृत्तम् । शिवयन्दन-
 भेतत् ॥ २ ॥

सम्प्रति विद्या प्रशंसति विद्येति । विद्या नाम वस्त्विति भावः
 नरस्य मानवस्य अधिकं सौन्दर्यादिति शेषः रूपं सौन्दर्यं व्याख्यादि-
 भिरहास्यत्वादिति भावः प्रच्छन्नगुप्तं निवृत्तरक्षितं धनं चोरादिभि-
 रहास्यत्वादिति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनीत्यर्थः
 यशःशुभकरी कोर्त्तिरूपसम्पादनीत्यर्थः । विद्या गुरुणां पिता-
 दीनाम् अप्ररत्नाध्याहार्यः गुरुः आदरणीयेति भावः । विद्या

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
 गली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
 करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः ॥ ४ ॥
 गुणा गुणेषु गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ५ ॥

विदेशगमने बन्धुजनः बन्धुकार्येषु सुखस्थित्यादेः सम्पादनादिति भावः । विद्या परं सङ्गत् देवतम् अतिशयेन पूजनीयेति भावः । विद्या राजसु त्रयेषु तत्पदनीपेभ्यः तर्कः पूज्यते आद्रियते राजानो विद्वांसमाद्रियन्ते इति भावः न हि धनं पूज्यते इति पूर्वेष्वान्वयः । तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः । एवञ्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ३ ॥

गुणोति । गुणी गुणवान् जनः गुणं वेत्ति जानाति, निर्गुणो न वेत्तीति पूर्वेष्वान्वयः । बली बलवान् बलं सासर्थ्यं वेत्ति, निर्बलः सामर्थ्यहीनो न वेत्तीति पूर्वेष्वान्वयः । तथाहि पिकः कोकिलः वसन्तस्य गुणं वेत्तीति शेषः, वायसः काको न, करी च गजस्य सिंहस्य बलं वेत्ति, मूषिको न वेत्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तौ वा यदि । कार्येषु कारणेनेदं कार्येण च समर्थते । साधस्येत्येतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । वसन्ततिबकं दत्तम् ॥ ४ ॥

गुणा इति । गुणाः विद्याशौख्यादयः गुणेषु तज्ज्ञेभ्यः तर्कः गुणाः आदरणीया इति भावः भवन्ति । ते गुणाः निर्गुणं जनं प्राप्य आश्रित्येत्तर्कः दोषाः अनादृशा भवन्ति दुर्जनाभिन्ना विद्या-

गुणायन्ते दोषाः सृजनवदने दुर्जनमुखे
 गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।
 यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं,
 फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ ६ ॥
 विद्या विवादाय धनं मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्,
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ७ ॥

द्रवः लोहपीडनाय नवन्तीति भावः । सुखाद् सुमधुरं तोवं वाहां
 तथाविधा नद्यः प्रभवन्ति प्रकृतेश्च राजन्ते इति भावः । दुर्जनसमीपे
 शक्तिं भावः किञ्च यत्सुदुम् आवाद्य प्राप्य अपेयाः पातयनर्ह्यः भवति
 लवणरूपदुष्टवस्तुसंयोगादिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपो-
 ऽर्षान्तरन्यासः । उपजाविष्टम् ॥ १ ॥

गुणायन्ते इति । सृजनानां वदने दोषाः गुणायन्ते गुणा इव
 व्याप्यन्ति गुणत्वेन तैराद्भिवन्ते इति भावः । दुर्जनानां मुखे गुणा
 दोषायन्ते दोषवदाचरन्ति दोषत्वेन तेनिश्च्यन्ते इति भावः इत्थेतत्
 जगति विस्मयपदम् अद्भुतं किम् ? नाद्भुतमेतदित्यर्थः । यथा
 तथाहीनैर्धनं अयं जीमूतः लवणः लवणजलधेः लवणसमुद्रस्य वारि
 लवणं पीत्वा मधुरं वारि, फणी वर्षः क्षीरं दुग्धं पीत्वा दुःसहतरम्
 अतिदारुणं गरलं विषं वमति प्रविष्टमेतदतो न विस्मयावहमिति
 भावः । विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्षान्तरन्यासः । शिखरिणी-
 द्रुतम् । रवैरुद्गैश्चिद्धा जमनवगखानः शिखरिणीति तद्व्युत्थात् ॥ ६ ॥

विद्येति । खलस्य दुर्जनस्य विद्या विवादाय कलहाय, धनं
 मदाय नवाय, शक्तिः योग्यता परेषाम् अन्वेषां परिपीडनाय नव-
 तीति शेषः । साधोर्जनस्य एतत् विपरीतम् । तथाच विद्या ज्ञानाय

मतिरेव बलात् गरीयसी
तदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणी हस्तिपकाहतः क्णन् ॥ ८ ॥

वरं गर्भस्त्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्याभिजननम् ।
वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः,

न चाविद्वान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,

लोकानामुपदेशदानाय, धनं दानाय अर्थिभ्यः वितरणाय, शक्तिः
परेषां रक्षणाय भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

मतिरिति । मतिरेव बुद्धिरेव बलात् बलमपेक्ष्य गरीयसी
श्रेष्ठा, तदभावे तस्या मतेः अभावे करिणां हस्तिणाम् इयं दशा
दुर्बलप्राणिवशंवदन्नेति भावः, हस्तिपकेन हस्तिपाकेन आहतः
दाडितः क्णन् ध्वनम् डिण्डिमः वाद्यभेदः करिणः गजान् इति
घोषयतीव घोषणेन ज्ञापयतीव । उत्प्रेणावह्वारः ॥ ८ ॥

वरमिति । गर्भस्य क्वचित्स्यजीवस्य स्त्रावः असमये अपूर्णदशायां
गर्भात् निःसरणं वरं मनाक् प्रियं, देवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोवे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अभिगमनञ्च भार्यायाः सङ्गश्च नैव वरम्,
अपिच जातः उत्पन्नः सन् प्रेतः पञ्चत्वं गतश्च वरं मनाक् प्रियं
इत्यर्थः, अपिच कन्याभिजननं कन्योत्पादनं च वरं मनाक् प्रियं,
भार्या बन्ध्या च वरं, गर्भेषु वसतिश्च वरं, अविद्वान् मूर्खः रूपद्रविण-
युतोऽपि रूपवान् धनयानपि तनयः न च परमिति शेषः । सर्वदा
विद्याप्रशंसनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

येति । शशिशोभना चन्द्रेण शोभमाना गतघना भेषावरश्च-

या सौन्दर्य-गुणान्विता पति-रता सा कामिनी कामिनी ।

या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,

या लोकद्वय-साधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ १० ॥

ज्ञातिभिर्वण्ट्यते नैव चौरिणापि न नीयते ।

दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ ११ ॥

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ १२ ॥

प्लुन्वा राज्ञा सम्पूर्णचन्द्रा या यामिनी रात्रिः सा यामिनी प्रशस्ता
यामिनीत्वर्थः । या सौन्दर्येण गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः अन्विता
युक्ता कामिनी, सा कामिनी प्रशस्ता कान्तेत्वर्थः । या गोविन्दे कृष्णे
खो रसः अतुरागः तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः प्रकृष्टानन्द इत्यर्थः तेन
मधुरा मनोज्ञारिणी माधुरी मधुरता सा माधुरी प्रशस्ता माधुरी ।
तनुभृतां शरीरिणां लोकद्वयसाधनी इन्द्रासुलोपकारिणी या चातुरी
चातुर्यं नैपुण्यमित्यर्थः सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्वर्थः । अत्र द्वि-
तीययामिन्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिवासा सामान्ययामिन्यादिरूपसु-
ख्यार्थे बाध्यमानाः प्रशस्तादिगुणशब्दियामिन्यादिरूपमर्थं बोधय-
न्तीति सुख्यार्थस्य स्वयिषेणरूपार्थान्तरेण संक्रमणात् अर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्यत्वं ध्वनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

ज्ञातिभिरिति । विद्यारत्नं महाधनं महामुल्यं धनमिति
यावत्, यत् यतत् ज्ञातिभिः दयादात्रैः नैव वण्ट्यते नैव विभज्यते,
चौरिणापि न नीयते नापक्षियते, तथा दाने व्यये सत्त्वापि नैव क्षयं
याति नैव क्षीयते इत्यर्थः । तस्मात् विद्यैव अमृतं धनं नश्वरमपेक्ष्य
उपार्जनीयेति भावः । अतुष्टुवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ११ ॥

अजरामरवदिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः अजरामरवत् अजर

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्धवर्ज्यं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाकवि भवभूतिविरचितं

गुणरत्नकाव्यं समाप्तम् ।

नीतिरत्नम् ।

चतुर्मुख-मुखाभोज-शृङ्गाटक-विहारिणीम् ।

नित्य-प्रगल्भ-वाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ १ ॥

इव अमर इव विद्याम् अर्थञ्च चिन्तयेत् विद्याया अर्थस्य च उपा-
जने आत्मानं नाहं जरायस्तो भविष्यामि न मरिष्यामीत्येवंरूपं विभा-
वयेदिति भावः । तथा केशेषु सृष्ट्युना गृह्येत इव धर्मम् आचरेत्
धर्माचरणे अहमस्मिन्नेव मरिष्यामि न परत्र धर्माचरणकालः प्राप्य
इति भावयेदिति भावः ॥ १२ ॥

गुणेनेति । गुणेन युतः जनः स्पृहणीयः स्यात् रूपेण युतः
न, कान्तं रमणीयमपि पुष्पं सौगन्धवर्जं सौरभहोनं क्वचित् न
आदेयं न स्पृह्यम् । त्रिषु श्लोकेषु अनुष्टुप्कृतम् ।

चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखाम्भोजानि मुखपद्मान्येव
शृङ्गाटकं चतुष्पथं तस्मिन् विहरतीति तथोक्तं नित्यं सततं प्रगल्भं
धृष्टम् अप्रतिहतमिति भावः यथा तथा वाचालां मुखरां सरस्वतीं
वाग्देवीम् उपतिष्ठे आराधयामीत्यर्थः । नङ्गवाचरणमिदम् । अनु-
ष्टुप्कृतम् ॥ १ ॥

इतर-तापशतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ! ।

अरसिकेषु रसस्य निवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २ ॥

संसार-विषद्वक्ष्य द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृत-रसास्वाद आलापः सञ्जनैः सह ॥ ३ ॥

पण्डितेषु गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४ ॥

पुरो रेवा-पारे गिरिरतिदुरारोह-शिखरो

इतरेति । हे चतुरानन ! विधातः ! इतराणि अन्यानि द्वितीयाङ्गलिखितव्यतिरिक्तानीति भावः तापशतानि क्लेशशतानि वितर देहि तानि तापशतानि सहे षोडुं शक्नोमीति भावः, किन्तु अरसिकेषु रसानभिज्ञेषु असहृदुर्भवति यावत् रसस्य सरसालापस्येत्यर्थः निवेदनं कथनं शिरसि ललाटे मा लिख मा लिख मा लिख, कदापि न लेखनीयं तत् षोडुं न शक्नोमीति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

संनारेति । काव्यरूपममृतं काव्यामृतं तस्य रसास्वादः व्याख्यान-दास्तुभव इत्यर्थः सञ्जनैः साधुभिः सह आलापय एते द्वे संसार एव विषद्वक्ष्यः तस्य अमृतोपमे प्रीत्युपसदृशे फले क्लेशद्वयमित्यर्थः । अतु-द्वुवृत्तम् ॥ ३ ॥

पण्डितेष्विति । पण्डितेषु विद्वत्सु सर्वे गुणाः दद्यादाक्षिण्या-दयः वर्तन्ते इति शेषः, मूर्खे जने केवला दोषाश्च वर्तन्ते इति शेषः, तस्मात् मूर्खसहस्रेभ्यः सहास्राणि मूर्खानपेक्ष्येत्यर्थः एकः प्राज्ञः पण्डितः विशिष्यते विशेषेण न्यस्यते इत्यर्थः । अतुद्वुवृत्तम् ॥ ४ ॥

पुर इति । पुरः अमृतः देवा नर्मदा नदी, रेवा तु नर्मदेत्यमरः ।

धनुष्याणिः पञ्चात् शवरनिकरो धावति पुनः ।

सरः सव्येऽसव्ये दव-दहन-दाह-व्यतिकरः

क्व यामः ! किं कूर्मो ! हरिणशिशुरेवं विलपति ॥ ५ ॥

छेदश्चन्दन-चूत-चम्पक-वने रक्षा कीररद्रुमे,

हिंसा हंस-मयूर-कोकिलकुले काकेषु लीलारतिः ।

मातङ्गेन खरक्रयः, समतुला कर्पूरकार्पासयोः,

एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वर्त्तते इति शेषः एतामतिक्रम्य गन्तुं न शक्यते इति भावः । पारे कथमपि तामुत्तीर्य गमने सतीत्यर्थः अतिदुरारोहम् अतिशयेन आरोढुमशक्तं शिखरं शृङ्गं यस्य तथाभूतः गिरिः पर्वतः अस्तीति शेषः तत्र उच्यते न शक्यते येन रक्षा भवतीति भावः । शवर-निकरः व्याधसमूहः न त्वेको व्याधः तेन कथमपि तं प्रतार्य पला-बितुं शक्यते इति भावः । धनुष्याणिः रक्षितशरामनः सन् पुनः धावति द्रुतमायातीत्यर्थः, सव्ये वामे पाश्वे इति शेषः सरः जलाशयः वर्त्तते इति शेषः तत्रपि नातिक्रमितुं शक्यते इति भावः, असव्ये दक्षिणे पाश्वे इति शेषः दवदहनस्य दावानलस्य दाहव्यतिकरः दाह-प्रसरः दावाग्निर्ज्वलतीति तदतिक्रमणं न शक्यमिति भावः तस्मात् क्व कुत्र यामः गच्छानः, किं कूर्मः न कश्चिन्मम परित्वायोपाय इति भावः । हरिणशिशुः स्तम्भशवकः एवं विलपति विलापं करोती-त्यर्थः । कथमपि विपद्भ्य उत्तरीतमशक्तस्य विलपननिदम् । अप-स्तुतप्रशंसालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥ अस्तुमात् प्रस्तुतञ्चेह गम्यते पञ्चधा ततः । अपस्तुत-प्रशंसा स्यादिति । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

छेद इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भिनन्ति भीमं करिराजकुम्भं विभर्त्ति वेगं पवनादतीव ।
 करोति वासं गिरिगङ्घरेषु तथापि सिंहः पशुरेव नान्यः ॥७॥
 काकस्य चञ्चुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ चरणी च तस्य ।
 एकैकपक्षे गजराजमुक्ता तथापि काको न च राजहंसः ॥८॥

दिव्यं चूतरसं पीत्वा न गर्वं याति कोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥ ९ ॥

अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः ।

भिनन्तीति । भीमं भयङ्करं करिराजस्य गजराजस्य कुम्भं
 भिनन्ति विदारयति, पवनात् वायोः अतीव अधिकमित्यर्थः वेगं
 विभर्त्ति धत्ते । गिरिगङ्घरेषु पर्वतगुच्छासु वासं करोति, तथापि
 इत्यं सङ्घत्वं ऽपीति भावः सिंहः पशुरेव चतुष्पदेव, अन्यो न ।
 उपेन्द्रवज्राद्युत्तम् ॥ ७ ॥

काकस्येति । काकस्य चञ्चुः यदि हेमयुक्ता काञ्चनरञ्जिते-
 त्यर्थः स्यादिति शेषः, तस्य काकस्य चरणौ च यदि माणिक्ययुक्तौ
 माणिक्यरत्नभूषितौ स्यातामिति शेषः, तथा एकैकपक्षे प्रतिपक्षं
 गजराजस्य करीन्द्रस्य मुक्ता वस्ते इति शेषः, तथापि इत्यं भूषित-
 त्वे ऽपीत्यर्थः काकः राजहंसो न । शोभनपरिच्छदशाबी अपि
 मूर्खः प्राज्ञवत् न आद्रियते इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
 उपजातिद्युत्तम् ॥ ८ ॥

दिव्यमिति । कोकिलः दिव्यम् उत्तमं चूतरसं रसालरसं
 पीत्वा गर्वं न याति न प्राप्नोति, भेकः मण्डूकः कर्दमपानीयं सक-
 र्दमं जलं पीत्वा मकमकायते मकमकेति अव्यक्तं नदतीत्यर्थः चूर्णा-
 दित्रि भावः । अपस्तुतप्रशंसया उत्तमाधमदोषयोः सभाववर्णन-
 निदम् । अनुष्टुप्द्युत्तम् ॥ ९ ॥

अगाधेति । अगाधे अतलस्यार्थे जले सञ्चरतीति तथोक्तः
 रोहितः मण्डूकविशेषः न गर्वं याति । विकारी न चेति पाठा-

अङ्गुष्ठोदकमात्रेण सफरी फर्फरायते ॥ १० ॥
 भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
 द्दुर्दुरा यत्र वक्तास्त्वत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ११ ॥
 मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।
 यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिरमणिः ॥ १२ ॥
 काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिककाकयोः ।
 वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १३ ॥

नरम् । अङ्गुष्ठोदकमात्रेण अङ्गुष्ठपरिमितजलप्रःस्यैवेत्यर्थः गण्डूष-
 जलमात्रेणेति पाठान्तरं सफरी प्रोष्ठी फर्फरायते वर्षाच्युत्यतीति
 भावः । अप्रस्तुतप्रशंसया महतो नीचस्य च स्वभाववर्णनमिदम् ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

भद्रमिति । कोकिलैः जलदागमे वर्षास्त्रित्यर्थः मौनं तृण्योन्मावः
 कृतम् अत्रलम्बितं यदिति शेषः तत् भद्रं साधु कृतम् आचरितम् ।
 यत्र यस्मिन् काले देशे च द्दुर्दुराः भेकाः वक्ताः वचनपटवः, तत्र मौनं
 शोभनं हि समोचो नमेव । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया अस्थानपति-
 तस्य विदुषः स्वभाववर्णनमिदम् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ११ ॥

मणिरिति । मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते ।
 काचः यथैव आस्ते तिष्ठति तथैव आस्तां तिष्ठतु किन्तु स काचः,
 मणिर्यथैव आस्ते तथैव आस्तां किन्तु सः मणिः । यो यादृशो
 लोकः तस्य तदनुकूलमस्मान्ने अकृतेऽपि स तथैव तिष्ठति न तु तस्य
 केनापि अयथासत्कारे मानहानिर्भवतीति अप्रस्तुतप्रशंसा व्यज्यते ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १२ ॥

काक इति । काकः कृष्णः कृष्णवर्णः, पिकः कृष्णः कृष्णवर्णः,
 तस्मात् पिककाकयोः कोकिलवायसयोः अभेदस्य अभिन्नतैव । किन्तु
 वसन्ते समुपायाते समागते सति काकः काकः, पिकः कोकिलः पिकः

वरं वनं व्याघ्र-गजेन्द्र-सेवितं

द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।

दृष्यानि शय्या वसनञ्च वल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १४ ॥

साध्वी-स्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे

सङ्गोकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।

अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे

भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाकविवररुचिविरचितं

नीतिरत्नं सम्पूर्णम् ।

— —

कोकिलः । अभिज्ञाकारयोरपि मानवयोः समये गुणतः प्रभेदो
भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसेयम् । अस्तुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

वरमिति । व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं शार्दूलदन्ताबलाधिष्ठितम् अति-
भयङ्करमिति यावत् वनं, द्रुमालयः वृक्षमलान्त्रयः, पत्रफलाम्बु भोजनं
वने पत्राणां फलानाम् अम्बुनां जलानाञ्च भोजनं, दृष्यानि शय्या,
वल्कलं वृक्षत्वक् वसनञ्च वरं मनाक् प्रियमित्यर्थः, तथापि एवं दुर-
वस्थानेऽपि बन्धुनां ज्ञानीनां मध्ये धनहीनं जीवनं न कर्तव्यमिति
शेषः । वंशस्थविलंबं वृत्तम् । वदन्ति वंशस्थविलंबं जतौ जराविति
तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

साध्वीति । साध्वीस्त्रीणां सतीनां योषितां दयितविरहे
कान्तविच्छेदे, मानिनां सम्मानशाब्दिनां मानभङ्गे सम्मानहानौ, सङ्गो-
कानां सुजनानां जनरवे लोकवादे दुर्यशसीत्यर्थः पण्डितानां विदुषां
निग्रहे अवमाने, कुटिलमनसां दुर्जनानां अन्यस्य अपरजनस्य साधो-

यतिपञ्चकम् ।

—

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्ती,
 भिक्षान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
 विशोकमन्तःकरणे रमन्तः,
 क्लीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ १ ॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः,
 पाणिद्वयं भोक्तुममन्त्रयन्तः ।
 कल्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः,
 क्लीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ २ ॥

रिति यावत् उद्वेके व्यभ्युदये, निर्युष्णानां सूर्क्षाणां विदेशे तथा
 मृत्याभावे दासाभावे किन्तु सम्भावितानां सम्भ्रान्तानां न तु सर्वेषा-
 मिति किन्तुशब्दार्थः । मरणं मृत्युर्भवति नितरां व्यथा भवतीति
 भावः । मन्दाक्रान्ताष्टतम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भो भनौ तौ
 गयुम्भमिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

—

वेदान्तोच्चिति । वेदान्तवाक्येषु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याखित्त्वर्थः
 सदा रमन्तः संसजन्त इत्यर्थः भिक्षान्नमात्रेण न त्वन्यविधोपार्जनेनेति
 भावः तुष्टिमन्तः सन्तुष्टाः अन्तःकरणे मनसि विशोकं नापश्यन्त्यं
 यथा तथा रमन्तः तिष्ठन्तः क्लीपीनवन्तः वसनखण्डपरिधायिनः
 योगिन इति भावः भाग्यवन्तः सुखिन इति भावः ॥ १ ॥

मूलमिति । केवलं तरोः पृच्छस्य मूलं तलं न तु मृष्टमिति भावः
 आश्रयन्तः, अधितिष्ठन्तः पाणिद्वयं भुजयुगलं भोक्तुं भोजनार्थम् अन्-
 त्रयन्तः अनियोजयन्त इत्यर्थः, श्रीमपि लक्ष्मीमपि सम्बद्धमपीत्यर्थः

देहादिभावं परिवर्त्तयन्तः,
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
 नास्तं न मध्यं न वह्निः स्मरन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥
 स्नानन्दभावे परितुष्टिमन्तः
 सुशान्त-सर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मसुखे रमन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ४ ॥
 पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः
 पतिं पशूनां हृदि पावयन्तः ।

कस्यामिव आत्मज्ञाषामिव कुत्वयन्तः निन्दयन्तः आत्मज्ञावां श्रियञ्च
 परिवर्त्तयन्तः इति भावः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ २ ॥

देहादीति । देहादिभावं देहस्य शरीरस्य आदिभावं सुखा-
 सक्तिवाचनानां परिवर्त्तयन्तः परित्यजन्त इत्यर्थः, आत्मानि स्वस्वरूपे
 आत्मानं परं पुरुषम् अवलोकयन्तः माक्षात् कुर्वन्तः, यन्तम् अवसानं
 न, मध्यं मध्यदशं न, वह्निः वाह्यं विषयञ्च पुत्रकलादिरूपं न
 स्मरन्तः न भावयन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ २ ॥

स्नानन्देति । स्वस्य आत्मन एव न त्वपरपरिजनानादेरिति भावः
 स्नानन्दभावे स्नानन्दावस्थायां परितुष्टिमन्तः परितुष्टाः सुशान्तानि
 सुष्ठु शान्तिं गतानि यानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां
 तुष्टिः वाह्यवस्तुत्यागेन आत्मसाक्षात्कारे एव सन्तोषः तद्वन्तः तथा
 अहर्निशं दिवारात्रं ब्रह्मसुखे ब्रह्मसाक्षात्कारजनिते स्नानन्दे रमन्तः
 विहरन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चाक्षरमिति । पावनम् आत्मयोधनं पञ्चाक्षरं शिवाय नम

भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः

कौपीनवन्तः खलु भार्गवन्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमहंसकाचार्य-शङ्कर-भगवत्-पूज्यपाद-
कृतं यतिपञ्चकं समाप्तम् ।

साधनपञ्चकम् ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुद्धितं कर्म खनुष्ठीयतां

तेनेशस्य पिधीयतामपचितिः कामे मतिस्त्वज्यताम् ।

पापौघः परिधूयतां भवसुखे दीपोऽनुसन्धीयताम्

आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥१॥

इति पञ्चवर्णात्मकं मन्त्रमित्यर्थः उच्चरन्तः जपन्तः, हृदि पशूनां पतिं
शङ्करं भावयन्तः चिन्तयन्तः तथा भिक्षाशिनः भैक्षभुजः सन्तः दिक्षु
परिभ्रमन्तः विचरन्तः । अन्यत् पूर्ववत् । उपजातिघ्नमस्मिन्
बन्धने ॥ ५ ॥

वेद इति । नित्यं सततं वेदः अधीयतां पञ्चताम् । तदुद्धितं
वेदोक्तं कर्म खनुष्ठीयतां सुखं, अनुष्ठीयताम् । तेन वेदोक्तेन कर्मण्या
विधानेन देशस्य परमेश्वरस्य अपचितिः पूजा विधीयतां क्रियताम् ।
कामे विषयभोगे मतिः बुद्धिः त्वज्यताम् । पापानाम् औघः बद्धः
परिधूयतां निवार्यताम् । भवे संसारे यत् सुखं सक्चन्दमवनिताद्यु-
पभोगजनिति भावः तत्र दोषः परिणामविरसत्वादिरूपः अनुसन्धी-
यतां भाव्यताम् । आत्मनि परमेश्वरे इच्छा अनुरागः व्यवसीयताम्

सङ्गः सङ्गु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां
 शान्त्यादिः परिशीयतां दृढतरं कर्मांशु संत्यज्यताम् ।
 सद्दियो ह्युपसर्ष्यतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थंश्च विचार्य्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात् सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम् ।
 ब्रह्मैवास्मि विभाव्यताम् अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ॥३॥

आधीयतयुम् । निजगृह्यात् गृहस्थाप्रमादित्यर्थः । त्वयं सत्वरं विनि-
 शंसनात् । गृहे स्थितो बहुदोषाणां सम्प्रवादिति भावः । शार्दू-
 लविज्ञातुः दृष्टमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

सङ्ग इति । सत्सु साधुषु सङ्गः विधीयतां क्रियताम् । भग-
 वतः भगवतीत्यर्थः सम्बन्धविवक्षया प्रथो । दृढा भक्तिः धीयतां
 क्रियताम् । शान्त्यादिः व्यादिपदेन क्षमादमादीनां पक्ष्यं, परि-
 शीयताम् अभ्यस्यताम् । दृढतरं संसारबन्धनहेतुभूतमित्यर्थः कर्म
 सकाममिति भावः आशु शीघ्रं संत्यज्यताम् । सद्दियोः सुविद्वान्
 जनः हि एव न तु तदन्य इति भावः उपसर्ष्यतां सेव्यताम् । प्रति-
 दिनं तस्य पादुका सेव्यताम् उच्चार्य्यमित्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनः
 एकम् अक्षरं तद्बोधकं प्रणवमिति भावः अर्थ्यतां प्रार्थ्यतां सद्दि-
 शुषो गुरोः सकाशादिति भावः । श्रुतेर्वेदस्य शिरोवाक्यं वेदान्त
 इत्यर्थः समाकर्ष्यतां श्रूयताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थं इति । वाक्यार्थंश्च तत्त्वमन्त्रोक्ति काव्यस्य अर्थः तात्-
 पर्य्यं विचार्य्यतां सुतर्केण अतुल्यन्धीयतामित्यर्थः । श्रुतिशिरःपक्षः
 वेदान्तमतं समाश्रीयतां सेव्यताम् । दुस्तर्कात् श्रुतिविरुद्धात् तर्का-
 दित्यर्थः सुविरम्यताम् एकान्तं विरतेन भूयताम् । श्रुतिमतः वेदि-
 क्त्वात् वेदविद् इत्यर्थः तर्कः विचारः अतुल्यन्धीयताम् अतुलीयताम् ।

क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 खाद्न्नं न तु यत्नतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ।
 शीतोष्णादि विसृज्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यतां
 औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकूपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥४॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्व्यापितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्मं प्रविशोष्यतां चित्तिबलान्नाप्युत्तरे श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यताम् अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

अग्नि अहं ब्रह्मैव इति विभाव्यतां चिन्त्यताम् । अहरहः प्रति-
 दिनं गर्भः अहं महानित्यभिवानः परित्यज्यताम् ॥ २ ॥

क्षुद्व्याधिरिति । क्षुद्व्याधिः क्षुधारोगः चिकित्स्यताम् उपयास्यताम्
 आहारार्थं यत्रः परित्यज्यतामिति भावः । प्रतिदिनं भिक्षौषधं भैक्षा-
 स्यम् औषधमिव भुज्यतामित्यर्थः । खाद्न्नं अन्नं न तु नैव यत्नतां यत्नेन
 व्याहृत्यतामित्यर्थः । विधिवशात् देवात् प्राप्तेन अस्मिन्नेति शेषः
 सन्तुष्यताम् । शीतोष्णादि शीतशीतोष्णादिकं विशेषेण सृज्यताम् ।
 वृथा निरर्थकं धर्मवह्निर्भूतमिति भावः वाक्यं न तु समुच्चार्यतां
 नैव कथ्यताम् । औदासीन्यम् अहङ्कः अभीष्टप्रताम् अमिच्छताम् ।
 जनेषु कृपाया नैष्ठुर्यम् असदुभाव इत्यर्थः उत्सृज्यतां त्यज्यतां देवा
 अमलम्ब्रतामिति भावः ॥ ४ ॥

एकान्ते इति । एकान्ते निर्जने सुखं यथा तथा आस्यताम्
 उपविश्यताम् । परतरे परमे ब्रह्मणि चेतः समाधीयतां समर्थताम् ।
 पूर्णात्मा पूर्णं ब्रह्म अन्यत् सर्वमपूर्णमिति भावः सुसमीक्ष्यतां साक्षात्
 क्षिप्यताम् । इदं जगत् तेन पूर्णात्मना व्यापितम् आवृतं दृश्यतां
 भाव्यतामिति भावः । प्राक् पूर्वतनं कर्म प्रविशोष्यतां प्रकर्षेण
 विशोषं नीयताम् । चित्तिबलात् ज्ञानप्रभावात् उत्तरे कर्मणि इति

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
 सञ्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥ ६ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं
 साधनपञ्चकं समाप्तम् ।

भ्रमराष्टकम् ।

गन्धाध्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्राज्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

शेषः न क्षिद्यतां न सञ्च्यतां कर्मफलत्यागिन एव ब्रह्मावाप्त्यधिकारि-
 त्वादिति भावः । इह संसारे प्रारब्धं प्राक्तनकर्मफलं तु भुञ्ज्यताम् ।
 अथ अनन्तरं प्राक्तनकर्मफलभोगात् परमित्यर्थः परब्रह्मात्मना पर-
 मेस्वरस्वरूपेण स्थीयताम् ॥ ५ ॥

य इति । यः मनुष्यः इदं श्लोकपञ्चकं पठते, तथा स्थिरता-
 मुपेत्य सुस्थिरो भूत्वेत्यर्थः अनुदिनं सततं सञ्चिन्तयति, तस्य मनुष्यस्य
 चित्तिप्रसादात् एतत्पठनविन्ननञ्जनितज्ञानप्रभावादित्यर्थः संसृतिः
 संसारः एव दवानलः दावाग्निः तस्य तीव्रः दारुणः घोरः भीषणः
 तापः आशु शीघ्रं प्रशान्तिं प्रकर्षेण ध्वंसम् उपयाति गच्छति ।
 वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्ततिष्ठकं तमजा जगौ ग इति
 तद्वचन्यात् ॥ ६ ॥

गन्धाद्येति । असौ भुवनेषु विदिता गन्धाद्या शौरभवती

अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैश्छिन्नपद्मः
 स्यातुं गन्तुं ह्यमपि सखे ! नैव शक्तो द्विरेफः ॥ १ ॥
 गन्धाढ्यां नवमल्लिकां मधुकरस्यक्ता गतो यूथिकां
 दैवात् ताञ्च विहाय चम्पकवनं पश्चात् सरोजं गतः ।
 बद्धस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।
 सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति मूढो जनः ॥ २ ॥
 येऽमी ते मुकुलोद्गमाद्नुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-

स्वर्णवर्णां केतकी केतकलया अस्तोति शेषः क्षुधितमधुपः क्षुधातरो
 भ्रमरः पद्मत्वान्या कमलभ्रमेण पुष्पस्य केतकस्य मध्ये अभ्यन्तरे
 पपात । हे सखे ! असौ द्विरेफः भ्रमरः कुसुमस्य रजसा परागेषु
 अन्धीभूतः आच्छिन्नपद्म इति यावत् तथा कण्टकैश्छिन्नपद्मः सन्
 स्यातुं पुष्पमध्ये इति शेषः गन्तुं ततो निर्गन्तुमिति शेषः ह्यमपि
 नैव शक्तः नैव कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । यथा कोऽपि कश्चिच्चित्
 षट्के कस्यामपि नायिकायां तदनिच्छया समासक्तः तदुत्सृज्यासिभिः
 सन्ताडितः तत्र गतिस्थितिविधाने असमर्थो भवति तद्वदिति ध्वनिः ।
 अपस्तनप्रशंभालङ्कारः । सन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ १ ॥

गन्धाढ्यामिति । मधुकरः भ्रमरः गन्धाढ्यां सौगन्ध्यपूर्णां नव-
 मल्लिकां त्यक्त्वा यूथिकां गतः । दैवात् ताञ्च यूथिकाञ्च विहाय त्यक्त्वा
 चम्पकवनं, पश्चात् सरोजं पश्यं गतः । विधिना दैवेन तत्र पद्मे
 निशाकरेण बद्धेण बद्धः सन् रातौ पद्मस्य मुकुलीभावादिनि भावः ।
 असौ मूढधीः मूढ इति क्रन्दति बर्थासतो निवेच्छामीति रोदितो-
 त्यर्थः । तथाहि मूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपदं विपद्मिति
 भावः प्राप्नोति । सामान्येण विश्वपद्मभर्तृजलोत्थान्तरन्यासः ।
 शार्दूलविस्तीर्णं षट्कम् ॥ २ ॥

ये इति । हे सखे ! ये यमी षट्पदाः भ्रमराः ते तव मुकुली-

स्ते भ्राम्यन्ति फलादहिर्वहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।
 ये कीटास्तव दृक्पथश्च न बतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
 धिक् त्वां चूत ! बतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥३॥
 नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु स्नेच्छया
 माकृत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया ।
 तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
 हा धिक् दैवकृतं स एव मधुपः कां कां दृशां नानतः ॥४॥
 पलाशकुसुमभ्रान्त्वा शकतुष्के मधुव्रतः ।

इमात् सुकुलोद्भवमारभ्य अलुहिमं सततं त्वाम् आश्रिताः, ते भ्रमराः
 फलात् वहिर्वहिः ते इति शेषः आश्रयन्ति स्वसर्गं कुर्वन्ति । अहो
 आश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे नाकपसीत्वर्थः, ये कीटाः
 तव दृक्पथश्च दृष्टिविषयश्च न गताः, ते तव फलानाम् अभ्यन्तरे
 तिष्ठन्तीति भावः त्वां धिक् निन्दासीत्वर्थः, धिङ्निर्भक्ष्यं ननिन्द्योरित्त्व-
 मरः । यतः भवान् परापरयोः परात्पीययोः परिज्ञाने अवबोधे
 अनभिज्ञः अविज्ञः । अपस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहितं कसपि
 प्रत्युक्त्वरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं
 तस्मिन् जन्म नीतं नृहीतमित्यर्थः, येन स्नेच्छया मधु पद्मानामिति
 भावः पीतं, येन माकृत्याः कुसुमेषु सततं हेलया विद्यासेनेत्यर्थः केली
 विहारः कृता, तेन मधुपेन मधुगन्धेन लुब्धं मनो यस्य तथाभूतेन
 इयं गुञ्जालता सेव्यते भुज्यते, हा इति खेदे, दैवकृतं धिक्, स एव
 तादृक्सोभाग्यवानिति भावः मधुपः भ्रमरः कां कां दृशाम् अवस्थां
 न बतः न प्राप्नः ? अपिठु सर्वाभिवेत्त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । अत्रापि पूर्ववत् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४ ॥

पलाशेति । मधुव्रतः भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्वा पलाशपुष्प-

पतत्येष शुक्रोऽप्येनं जम्बूभ्रान्त्या जिघांसति ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा स्फीतोऽभवद्विरसौ लेख्यपद्मं विशालं
 चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।
 नास्मिन् गन्धो न च मधुकषा नास्ति तत् सौकुमार्यं
 घूर्णं घूर्णां वत नतशिरा व्रीहया निर्जगाम ॥ ६ ॥

अखिरसौ मलिनीवनवल्गुभः
 कुमुदिनीकुसुमेतिवचारसः ।
 विधिवशेन विदेशमुपागतः
 कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ७ ॥

भ्रमेण शुक्रस्य पक्षिणः तच्छ्रे चङ्गुपुटे पपात । एष शुक्रोऽपि
 जम्बूभ्रान्त्या जम्बूफलभ्रमेण एनं मधुव्रतं जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
 अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सास्यादतस्त्रिंशद्बुद्धि-
 भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्येतेति । अत्रुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

दृष्टेति । असौ अलिभ्रमरः विशालं महत् लेख्यपद्मं विलित-
 कमलं दृष्ट्वा स्फीतः चर्षात् प्रफुल्ल इत्यर्थः अभवत् । चित्रं चित्रम्
 आश्चर्यं आश्चर्यं किमिति किमिति व्याहरन् वदन् निष्पपात तस्मिन्
 पपातेत्यर्थः । अस्मिन् लेख्यपद्मे गन्धो न, मधुकषाश्च मकरन्दविन्द-
 वश्च न, तत् प्रसिद्धमित्यर्थः सौकुमार्यं कोमलता च नास्ति, अतः,
 वत खेदे, मूर्धां घूर्णन् व्रीहया लज्जया नतशिराः अधोमुखः सन्
 निर्जगाम तस्मादिदं शेषः । अपस्तुतप्रशंसया यथा कोऽपि कमपि
 सन्दर्भं जनं विज्ञाय तत्र गया हताशः तस्मात् भिवर्त्तते तद्वदिति
 ध्वन्यते । सन्दाश्रान्ताइत्तम् ॥ ६ ॥

अखिरसि । मलिनीवनवल्गुभः पद्मिनीसमूहप्रियः तथा कुमु-
 दिनीनां क्लेवे या केनिकला तस्यां रसः रानो यस्य तथाभूतः असौ
 अलिः भ्रमरः विधिवशेन दैववशेन विदेशम् उपागतः प्राप्तः सन्

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्यं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ८ ॥
 इति भ्रमराष्टकं समाप्तम् ।

कुटजपुष्पाणां रसं स्वादं बद्ध यथा तथा मन्यते आद्रियते इत्यर्थः ।
 अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया स्वदेशसुखिनः विदेशगमने क्लेशेन स्थिति-
 र्ध्वज्यते । द्रुतविचिन्तयति इत्यम् । द्रुतविचिन्तयतिमाह नभो भरा-
 विति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

रात्रिरिति । रात्रिः गमिष्यति यास्यति, सुप्रभातं भविष्यति,
 भास्वान् सूर्यः उदेष्यति उदयं प्राप्स्यति, पद्मजालं कमलवनं हसि-
 ष्यति विकसिष्यति, कोषगते रात्रिसुद्रितकमलकुसुमगतं द्विरेफे भ्रमरे
 इत्यम् एवंरूपं विचिन्तयति सति हा हन्त, हन्त इति खेदातिशय-
 सूचकमव्ययम् । गजः नलिनीं पद्मिणीम् उज्जहार उन्मूलित-
 वानित्यर्थः । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया विपदि पतितस्य कस्यचित्
 भविष्यच्छुभात्सन्तप्तसत्रे कृत्वा अन्यथा विपदा आश्रयसहितस-
 विनाशः प्रतीयते । वसन्ततिष्ठकं इत्यम् ॥ ८ ॥

वानराष्टकम् ।

ईर्षीं दक्षः क्रतौ रूपं स्तब्धः शुष्कोन्वनं जवः ।

दर्मान्निष्पामिनि श्लोकाः कथिता वानराष्टके ।

ईर्षीं घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षड्रिते दुःखभागिनः ॥ १ ॥

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्हतां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यां तथा धर्मार्थं यशांसि विनीतः ॥ २ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुचये

यशस्क्रे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु नारीषु तथैव बान्धवे-

ऽप्यतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्टसु ॥ ३ ॥

ईर्षीति । ईर्षीं ईर्षां परञ्चोकातरता तद्दान्, घृणा दवा विद्यते
अस्मेति घृणी दयालुः सदा अशुचिरशुचिरितं मय्यमान इति वा,
असन्तुष्टः, क्रोधनः क्रुद्धस्वभावः, नित्यशङ्कितः सततपङ्काकुलः, परस्व
भाग्यम् उपजीवतीति तथोक्तः, एते षट् दुःखभागिनः दुःखं भजन्ते
इत्यर्थः । अतुष्टुवृष्टम् ॥ १ ॥

दक्ष इति । दक्षः कार्यनिपुणः श्रियं सम्पदं, पथ्याशी पथ्य-
भोजी कल्हताम् आरोग्यम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः उद्योगी पुरुषः
विद्यां तथा विनीतः विनयो जनः धर्मार्थं यशांसि अधिगच्छति
प्राप्नोति । आर्याष्टकम् । यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा
द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साव्येति तद्वचन्यात् ॥२॥

क्रताविति । हे नराधिप ! राजन् ! क्रतौ यज्ञदीक्षायां,
विवाहे, व्यसने पिवदि, रिपूणां यत्नं च ये अयकरणे इत्यर्थः

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याञ्जा गुरुत्वं शुषमान्मपूजा
 चिन्ता बलं हृत्पथ्या च लक्ष्मीम् ॥ ४ ॥
 स्तब्धस्य नश्यति बन्धो विषमस्य मैत्री
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः क्षपणस्य वृत्तं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ५ ॥

वशस्करे कीर्त्तिजनके कर्मणि, मित्राणां बन्धुनां संपत्ते वशीकरणे इति
 यावत्, प्रियासु प्रीतिप्रदासु नारीषु तथैव बान्धवे भात्रादौ तत्प्रति-
 पात्तने इति भावः, एतेषु अष्टसु व्यापारेषु यः व्यव इत्सूक्ष्मं सः
 अतिव्ययः बहुलो व्ययः न अस्ति न गण्यते इति भावः । वंशस्य-
 विलं वृत्तम् ॥ १ ॥

रूपमिति । जरा वाङ्मयं रूपं सौन्दर्यं, तृष्णा लोभः सर्वाणि
 सुखानि, खलेषु दुर्जनेषु सेवा आहुगत्वं पुरुषाभिमानं पुरुषोऽहमित्त-
 भिमानमित्यर्थः, याञ्जा प्रार्थना भिक्षेति यावत् गुरुत्वं गौरवम्,
 आत्मनः पूजा प्रशंसा स्नातेत्यर्थः शुष्मं, चिन्ता बलं सामर्थ्यम्, अथवा
 प्राणिवनतुकम्पेत्यर्थः लक्ष्मीं श्रियं हृत्पथ्या नाशयति । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्तब्धस्येति । स्तब्धस्य जडस्य कार्यकाले निरुदस्येति भावः
 वशः, विषमस्य विरुद्धभावस्य मैत्री सख्यं, नष्टक्रियस्य क्रिया-
 शून्यस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनहीनुपस्य धर्मः, व्यसनिनः सुगयादि-
 व्यसनासक्तस्य विद्याफलं, क्षपणस्य वृत्तं चरित्वं तथा प्रमत्ताः अन-
 बहिताः सचिवाः अमात्या यस्य तादृशस्य नराधिपस्य राज्ञः राज्यं
 नश्यति । वसन्तविलसकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुक्लेभ्यने वङ्गिरपैति वृद्धिं
 बालेषु शोकश्चपलेषु क्रोपः ।
 कान्तासु कामो निपुणेषु चित्तं
 धर्मो दयावत्सु महत्सु धैर्यम् ॥ ६ ॥
 जवो हि सप्तः परमं विभूषणं
 त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
 द्विजस्य विद्यैव मुनेरपि क्षमा
 पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?
 कं स्त्री न मोहयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ? ॥ ८ ॥
 इति वानराष्टकं समाप्तम् ।

शुक्लेभ्यने इति । वङ्गिरनिः शुक्लेभ्यने शुक्ले काष्ठे, शोकः
 प्रियजनविरहदुःखं बालेषु अज्ञोऽस्ति भावः क्रोपः चपलेषु
 अधीरेषु, कामः कान्तासु रमणीषु, चित्तं घनं निपुणेषु कार्य-
 दक्षेषु, धर्मः दयावत्सु दयालुषु, धैर्यं महत्सु वृद्धिषु उपैति
 प्राप्नोति । इन्द्रवज्राद्यत्तम् ॥ ६ ॥

जव इति । सप्तः अथस्य जवो हि वेग एव, अङ्गनायाः
 नार्याः त्रपा लज्जा, तपस्विनः कृशता तपोऽनुष्ठानजनितं काश्यं,
 द्विजस्य ब्राह्मणस्य विद्यैव, मुनेः क्षमा, तथा शस्त्रबलोपजीविनां
 शस्त्राणाम् आयुधानां बलेन उपजीवन्तीति तथोक्तानां पराक्रमः
 परमम् उत्कृष्टं विभूषणम् अलङ्कारः । वंशस्वविलं दत्तम् ॥ ७ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः कं दुर्मन्त्रिणं दुष्टवचिवं अपमिदि

वानर्थ्यं छकम् ।

माधुर्यं शास्त्रमारोग्यं दानं मूर्खो द्विजानिकः ।

वैद्यं सुजीयं वृक्षञ्च वानर्थ्यं कृमिच्छापकम् ॥

माधुर्यं प्रमदाजनेषु ललितं दाक्षिण्यमार्ये जने

शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।

मर्मज्ञेष्वनुवर्त्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते

शाख्यं पापिजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥१॥

शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीयं

स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ॥ २ ॥

शेषः न उपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्य-
भुजम् अपथ्याग्निं न सन्तापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्री नारी कं जनं
न मोहयति सुग्धं करोति ? सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः कं जनं न
निहत्यति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्रीकृताः स्त्रीघटिता विषयाः व्यापाराः
कं जनं न परितापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्ततिबकं वृक्षम् ॥८॥

माधुर्यमिति । प्रमदाजनेषु नारीषु ललितं सुन्दरं माधुर्यं
मनोहारित्वम्, व्याख्यं कुलीने जने दाक्षिण्यं वारख्यं, शत्रुषु शौर्यं
बलं, गुरुजने नम्रता, साधुषु धर्मिष्ठता धर्मव्यवहारः, मर्मज्ञेषु आश-
यवित्त्वं अनुवर्त्तनं मर्मज्ञापनमित्यर्थः, पण्डिते जने बहुविधः मानः
सम्मानः, तथा पापिजने शाख्यं शठता, एते अष्टौ गुणाः नरस्य नर-
जातेः पर्यन्तं परमं वस्त्विति भावः कथिताः । शास्त्रं लविष्क्रीडितं
वृक्षम् ॥ १ ॥

शास्त्रमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

आरोग्यमावृष्यमविप्रवासः
 सम्प्रत्यया वृत्तिरभीतिवासः ।
 सङ्गिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः
 षड् जीवलोकेषु सुखानि राजन् ॥ ३ ॥
 दानं दरिद्रे विभवेऽपि शान्ति-
 र्यूनां तपो ज्ञानवताञ्च मौनम् ।
 ईहानिवृत्तिश्च सुखोषितानां
 दया च भूते त्रिदिवं नयन्ति ॥ ४ ॥
 मूर्खो द्विजातिः स्वविरो गृहस्थो
 गृही दरिद्रो धनवांस्तपस्वी ।
 वेश्या कुरूपा नृपतिः कुधर्मी
 लोके षडे तानि विडम्बितानि ॥ ५ ॥
 वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं

आरोग्यमिति । हे राजन् ! आरोग्यं व्याध्यभावः, आनन्दणम्
 क्लेशशून्यता, अविप्रवासः अप्रवासः, सम्यक् प्रत्ययः विश्वासः स्वैर्ये
 इति भावः यस्यां तादृशी वृत्तिर्जीविका, अभीतिवासः निर्भया
 वसतिः, तथा सदृभिः मनुष्यैः सह सम्प्रयोगः संबन्धहारः, एतानि
 षट् जीवलोकेषु सुखानि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रे निर्धने दानं, विभवेऽपि सम्यत्स्वपि शक्ता-
 वधीति भावः शान्तिः क्षमेति यावत्, यूनां तदृषानां तपः चान्द्रा-
 यखाद्यनुष्ठानं, ज्ञानवतां मौनम् अवाचाबता, सुखोषितानां सुखेन
 स्थितानाम् ईहानिवृत्तिः निरीहता, भूते प्राणिनि दया च त्रिदिवं
 र्जनं नयन्ति प्रापयन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

मूर्ख इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशञ्च सोपद्रवं
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ६ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ७ ॥

वृचं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः
 सर्वः कार्यवशात् जनेऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ८ ॥
 इति वानर्थ्यष्टकं समाप्तम् ।

वैद्यमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सुजीर्णमिति । सुजीर्णं सुपकम् अन्नं, सुविचक्षणः सुपरिणतः
 सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः सुष्टु, अह्वर्त्तनेनेति भावः सेवितः
 आराधितः नृपतिः, सुचिन्त्य सुविचिन्त्य चोक्तं कथितं, सुविचार्य च
 यत् कृतं तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि कदापीति भावः विक्रियां विकारं
 न याति न प्राप्नोति । वंशस्थविचंष्टकम् ॥ ७ ॥

वृचमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

पूर्वचातकाष्टकम् ।

वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादैः
सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिघातैः ।
त्वद्वारिविन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद् ! चातकस्य ॥ १ ॥
चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
याचते जलधरं पिपासितः ।
सोऽपि पूरयति भूयसान्भसा
चित्रमत्र महतामुदारता ॥ २ ॥

वातैरिति । हे वारिद् ! मेव ! त्वं वातैः वायुभिः विधूनय
कम्पय, भीमनादैः भीषणगर्जनैः विभीषय विशेषेण भयं प्रदर्शय,
अथवा करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलस्तु करकेत्यमरः । तासाम् अभि-
घातैः प्रहारैः सञ्चूर्णय यद्येच्छं क्विर्धिति भावः, तव वारिविन्दुभिः
जलकणैः परिपालितं जीवितं यस्य तादृशस्य चातकस्य अन्या गतिः
उपायः न अस्ति । अत्रापस्तुतप्रशंसया कस्यचित् आश्रितस्य प्रभुं
प्रति वचनं प्रतीयते । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

चातक इति । चातकः पिपासितः सन् जलधरं त्रिचतुरान्
पयःकणान् वारिविन्दुन् याचते प्रार्थयते । सोऽपि जलधरः
भूयसा प्रक्षुरेण अन्भसा वारिणा पूरयति चातकस्य वाञ्छां सफलयति
चित्रम् आश्चर्यम् अत्र जगति महताम् उदारता व्योदार्यम् ।
महान् जनः स्वल्पं प्रार्थितोऽपि वहु ददातीति भावः । अपस्तुत-
प्रशंसावह्वारः । रघोऽज्ञतादृष्टम् । रात्परैर्नरखगैरघोऽज्ञतेति तद्व-
चणात् ॥ २ ॥

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतीङ्गप्रसङ्गः परदुःसहः ॥ ३ ॥

गर्जसि मेघ ! न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं काहं क च जलपातः ॥ ४ ॥

वापी स्वल्पजलाशयो विषमयो नीचापगाही ह्रदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूषमेकं मुनेः ।

शक्यते इति । येन केनापि जीवनेन जलेन एव जीवितुं शक्यते, किन्तु कौलं कुञ्जप्रमाणं यत् व्रतं नियमः मेघवारिव्यतिरिक्तवार्यपानरूपमिति भावः तस्य उद्भङ्गः उच्चैर्भङ्गः सम्यक् त्वागदत्तर्षः तस्य प्रसङ्गः परदुःसहः नितरां सोढुमशक्यः । कुञ्जधर्मरतानां तत्परित्यागो दुःसह इति भावः । अपस्तुतप्रशंसासङ्कारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ३ ॥

गर्जसीति । हे मेघ ! त्वं गर्जसि नदसि, तोयं जलं न यच्छसि न ददासि, अहं चातकपक्षी व्याकुलितः पिपासवेति शेषः । देवात् इह अस्मिन् प्रदेशे यदि दक्षिणवातः प्रसरतीति शेषः, तदा त्वं क ? जल ? गच्छसीति शेषः, अहं क ? जल ? गच्छामीति शेषः, जलपातश्च इष्टिपतनञ्च क च ? जल ? भवतीति शेषः, दक्षिणे पवने प्रसरति आकाशस्य नैर्भङ्गं भवति, तेन च मेघादीनामसदृभाव इति भावः, वायव्यजीवनम् अर्चिनः कामः पुरवितव्यः, जीवने नते सर्वं नश्यतीति भावः । दोषकं वृत्तम् । आद्यचतुर्थमहीननितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथात्त्वम् । बलं गुरु प्रकटस्तरसारे तत् कथितं दोषकवृत्तमिति तच्च ज्ञेयात् ॥ ४ ॥

वापीति । वापी दोषिका स्वल्पजलाशयः, नीचानां क्षुद्राणाम्

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः सन्त्यज्य तस्मादिमान्
सम्मानो खलु चातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ ५ ॥
वीजैरङ्कुरितं नदीभिरुदितं वल्मीभिरञ्जृम्भितं
वृक्षैः पल्लवितं जनैश्च मुदितं धाराधरे वर्षति ।
भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न जानीमहे
यत्तेऽस्मिन् न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ ६ ॥

अथगाहः यत्र तथाभूतः क्षुद्रः अकृत्रिमस्थलवेष्टितो जलाशयः
विषमयः चिरन्तनत्वात् बहुभुजङ्गावामत्वेनेति भावः । मन्हाजल-
निधिः मन्हासमुद्रः सुनेरगस्त्यस्य एकं गण्डूपम् अतः क्षुद्रात् क्षुद्रतरः
अतिशयेन क्षुद्र इत्यर्थः । गङ्गाद्याः सरितः नद्यः पयोनिधिगताः
तं क्षुद्रं समुद्रमाश्रिता इत्यर्थः क्षुद्राधीना इति भावः । तस्मात्
सम्मानो चातकः इमान् वाप्यादीन् जलाशयान् सन्त्यज्य उच्चैः उच्चैः
स्वरेण उत्कृष्टं वा जलमुचां मेघानां पयः जलं वाञ्छति अमिच्छ-
ति । मन्हान्तः क्षुद्रजनं न किमपि कथमपि प्रार्थयन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥

वीजैरिति । धाराधरे मेघे वर्षति सति वीजैः धान्यादिभिः
अङ्कुरितं, नदीभिः उदितं वृद्धिर्गतेत्यर्थः, वल्मीभिः तदाख्यकीटैः
उञ्जृम्भितं प्रकटितं, वृक्षैः पल्लवितं पल्लवैः भूषितमित्यर्थः, जनैश्च
मुदितं हृष्टम् । हे भ्रातश्चातक ! ते तव किमपि पातकम् अस्तीति
शेषः सम्यक् न जानीमहे तदिति शेषः, यत् यतः पातकादिति शेषः
अस्मिन् ते तव चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः जलकणाः न पतन्ति ।
कश्चिद्वित् धनिनि धनं वितरति सर्व एव जनाः लब्धकामा जाताः,
परं कश्चित् दीनो जनः स्वपातकवशात् न लब्धकाम इति अप्रस्तुतप्रशं-
सया व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ६ ॥

नदेभ्योऽपि ऋदेभ्योऽपि पिबन्त्यन्ये सदा पयः ।
 चातकस्य तु जीमूत ! भवानेवावलम्बनम् ॥ ७ ॥
 नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं
 त्वदभिमुखनिविष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।
 जलधर ! जलधारा दूरतंस्तावदास्तां
 ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥ ८ ॥

इति पूर्वचातकाष्टकं समाप्तम् ।

—

नदेभ्य इति । हे जीमूत ! मेघ ! अन्ये जनाः सदा नदेभ्यः
 अपि ऋदेभ्यः अपि पयः जलं पिबन्ति, त्वं किन्तु भवानेव चातकस्य
 अवलम्बनम् आश्रयः । अतुष्टुष्टम् ॥ ७ ॥

नभसीति । हे जलधर ! निरवलम्बे निराश्रये नभसि आकाशे
 दीर्घकालं व्याप्तौ द्वितीया, बद्धकालं व्याप्येत्यर्थः सीदता कष्टं प्राप्नु-
 वता तव अभिमुखे निविष्टम् उत्तानं चञ्चूपुटेन येन तादृशेन चातकेन
 जलधारा तावत् दूरतः आस्तां दूरे तिष्ठतु ते तव मधुरो मनोहरः
 ध्वनिरपि न श्रुतः नाकर्णितः । धनिनः सुखामेच्छया केनचित्
 याचकेन प्रार्थनापूरणं दूरतस्तिष्ठतु वचनमपि तस्य न श्रुतमिति
 अप्रस्तुतप्रशंसया व्यञ्जते । माञ्जिनीष्टम् । नममयद्युतेयं माञ्जिनी
 भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

—

उत्तरचातकाष्टकम् ।

स्वच्छाः सौम्य ! जलाशयाः प्रतिदिनं ते सन्तु मा सन्तु वा ।
 स्वल्पं वा बहुधा जलं जलधर ! त्वं देहि मा देहि वा ॥ १ ॥
 कासारेषु सरित्सु, सिन्धुषु तथा नीचेषु, नीरग्रहं
 धिक् तत्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 दुदुग्धीवस्तव वारिवाह ! कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ २ ॥

के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा

हंसावलीबलयिनी जलसन्निवेशाः ।

स्वच्छा इति । हे सौम्य ! भद्र ! प्रतिदिनं स्वच्छाः निर्मलाः
 ते प्रसिद्धाः जलाशयाः सप्तर्ष्यादय इति यावत् सन्तु तिष्ठन्तु, मा सन्तु
 न तिष्ठन्तु वा, त्वं स्वल्पं वा बहु वा जलं देहि, मा देहि वा ।
 हे जलधर ! कासारेषु सरसीषु, कासारः सरसी सर इत्यसरः ।
 सरित्सु नदीषु तथा नीचेषु चुट्टेषु सिन्धुषु नदेषु, देशे नदविशेषे च
 सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यसरः । नीरग्रहं जलपानमित्यर्थः
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, तत्रापि ताडशेष्वपि चुट्टेष्विति भावः शिरो-
 नतिः मस्तकनमनं कर्त्तव्येति शेषः ? नैव कर्त्तव्येत्यर्थः, मानिनां
 सम्मानशाब्दिनाम् अपरं हेयं किं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । हे वारि-
 वाह ! हे धाराधर ! चातकयुवा इति इत्यम् आलोच्य तेषु चुट्टेषु
 जलाशयेषु मृहं विमुच्य त्यक्त्वा उदुग्धीवः उच्चमितपीवः सन् आद-
 रात् तव आलोकनं कुरुते । षट्चरणोऽयं श्लोकः । शार्दूलविक्री-
 ङितं दत्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

के इति । भुवि पृथिव्यां के वा कति वेत्यर्थः तामरसं रक्तोत्-

किं चातकः फलमवेक्ष्य सवज्जपातां

पौरन्दरीमुपगती नववारिधाराम् ॥ ३ ॥

रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्

आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यत् चातकस्तृष्णया ॥ ४ ॥

आत्मानमशोनिधिरेतु शोषं

फलं, रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः । अवतंसः भूषणं येषां तथाभूताः
हंसावलीबलधिनः हंसश्चेत्पिसञ्चारशोभना इति भावः जलसन्निवेशाः
जलाशयाः न सन्ति ? अपि तु बहवः सन्तीत्यर्थः, किन्तु चातकः किं
फलम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा आलोच्येत्यर्थः सवज्जपातां विपत्सङ्कुलामिति
भावः पौरन्दरीम् ऐन्द्रीं नववारिधाराम् उपगतः आकाङ्क्षतीति
भावः कुलमतभङ्गो मा भूदित्येव फलमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

रे इति । रे इति विरक्तिस्त्रचकषम्बोन्मनद्योतकमव्ययं, धारा-
धर ! त्वया अतिखरैः अतितोष्णैः पूषाः स्त्र्यस्य करोत्करैः
किरणसमूहैः नीरसा विशोषितेति भावः अशेषा समस्या एषा रसा
पृथिवी रसा विश्वम्भरा स्थिरेत्यमरः । धीरनीरनिकरैः गभीरजल-
समूहैः भूरि सम्यक् यथा तथा आपूरि परिपूरिता, किन्तु चातकः
दृष्ट्वा परिपीडितः सन् एकान्तेन एकमात्रनिरितेन स्वान्तेन मनसा,
स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । अन्तरगतं हृदयस्थं भवन्तं सञ्चिन्तयन्
यत् अभिरमते किमलक्ष्यः भवतीत्यर्थः तत् आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
सर्वस्वया सफलजनोरथः क्रियते केवलं नाहमिति केनचिदर्पिना
कश्चित् धनी प्रोच्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसाया व्यज्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

आत्मानमिति । अशोनिधिः सहद्रुः आत्मानं शोषम् एत

ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः ।

नास्ति क्षतिर्नोपक्षितिः कदापि

पयोदवृत्तेः खलु चातकस्य ॥ ५ ॥

पयोद हे ! वारि ददासि वा न वा ।

त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।

वरं महत्या म्रियते पिपासया

तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥७॥

नयत्वित्त्वर्थः अन्तर्भूतगद्यर्थः । वा तरङ्गैः ब्रह्माण्डं जगत् आसिञ्चतु
अभिषिञ्चतु । पयोदवृत्तेः मेघमात्रजीवनस्य चातकस्य कदापि ससु-
द्रस्य शेषेणैव वर्द्धने वेति भावः क्षतिः हानिः न उपक्षितिः दृष्टिश्च
न खलु नैव । एकमात्रावबन्धिनः अपरस्य हानौ दृष्टौ वा न क्षति-
दृष्टौ इति भावः । अपस्तुतप्रशंसावह्वारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

पयोदेति । हे पयोद ! मेघ ! त्वं वारि जलं ददासि वा न
वा ददासीति शेषः, पुनः किन्तु एष चातकः त्वदेकचित्तः त्वन्मात्राव-
बन्धन इति भावः । महत्या पिपासया वरं म्रियते चातक इति
शेषः, तथापि अन्यस्य पयोदव्यतिरिक्तस्य उपासनां न करोति ।
अत्रापि अपस्तुतप्रशंसावह्वारः । वंशस्त्वित्त्वं वृत्तम् ॥ ६ ॥

यद्यपीति । चातकपक्षी यद्यपि अकाशवेलावाम् अक्षयये
दुर्लभः जलधरं मेघं क्षपयति विरक्तीकरोतीत्यर्थः तदपि जलदः
मेघः न कुप्यति, यतः तस्य चातकस्य इह जगति अन्यथा गतिः
अपर उपासकः न अस्तीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ७ ॥

एक एव खगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।

पिपासया वा म्लियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८ ॥

इति उत्तरचातकाष्टकं समाप्तम् ।

शुकाष्टकम् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे

मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तेः ।

शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥१॥

एक इति । एक एव अद्वितीय इत्यर्थः खगमणिः पक्षिरत्नं चातकः चिरं जीवतु, यः पिपासया म्लियते वा, पुरन्दरम् इन्द्रं याचते वा जलार्थमिति शेषः भेदानां पुरन्दरवाहनत्वेन तदधीनत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

भेदाभेदाविति । सपदि तत्त्वावबोधमात्र एव भेदः अन्यबुद्धिः अभेदः आत्मबुद्धिः तौ गलितौ नष्टौ आत्मपरविवेकः ध्वस्त इति भावः पुण्यपापे विशीर्णे विनश्यते गते, पुण्यपापक्षयवत एव ब्रह्ममाप्त्वात्कारस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः माया आविष्टा मोहः अज्ञानं तौ क्षयम् उपगतौ नाशं गतौ । शब्दातीतम् अशब्दवेद्यमित्यर्थः अनिर्वचनीयमिति यावत् त्रिगुणरहितं सत्त्वरजस्तमोऽतीतं तत्त्वावबोधं ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः प्राप्य नष्टा सन्देहस्य इदं सत्यम् इदमसत्यं वेति संशयस्य वृत्तिः स्थितिः यस्य तथाभूतस्य अशब्दनिर्गमनस्य इत्यर्थः निस्त्रैगुण्ये

यद्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यं
 दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सततं सर्वभाण्डस्यमेकम् ।
 नान्यत् कार्यं किमपि च ततः कारणाद् भिन्नरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥२॥
 हेन्नः कार्यं हुतवहगतं हेममेवेति यद्वत्
 क्षीरे क्षीरं समरसतया तीयमेवाम्बुमध्ये ।
 एवं सर्वं समरसतया त्वं पदं तत्पदार्थं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥३॥

त्रिगुणातीते पथि मार्गे व्यात्मज्ञानरूपे इति भावः विचरतः जनस्येति
 शेषः विधिः नित्यकास्यनैमित्तिकव्यापारनियमः कः ? न कोऽपी-
 त्त्वर्थः, निषेधः अवैधेषु प्रतिषेधः कः न कोऽपीत्त्वर्थः । सन्दाक्रान्ता-
 दृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यद्वेति । यद्वा अथवा सकलवपुषां सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहि-
 स्यम् अन्तःस्थं वहिःस्थञ्च सततं सर्वभाण्डस्यं सर्वपात्रगतम् एकम्
 अद्वितीयं खमिव आकाशमिव पूर्णम् आत्मानं ततः तस्मात् कार-
 णात् कारणभूतात् व्यात्मन इति शेषः भिन्नरूपम् अन्यत् अपरं
 किमपि कार्यं विश्वरूपं न इति च दृष्ट्वा निस्त्रैगुण्य इति ॥ २ ॥

हेन्न इति । हेन्नः काञ्चनस्य कार्यं कटकजुगण्डलादि हुतवह-
 मतम् अग्निप्रविष्टं यद्वत् यथा हेममेवेति नान्यदिति एवमर्थार्थः ।
 यथा समरसतया अभिन्नस्वादतया क्षीरे दुग्धे क्षीरमेवेति शेषः, यथा
 च अम्बुमध्ये तीयं समरसतया तीयमेवेति शेषः, एषम् इत्यं सर्वं
 जगत् समरसतया ज्ञेयमेवेति शेषः, तस्मात् तत्पदार्थं ब्रह्मपदार्थं त्वं
 पदं तत्त्वमसीति वाक्याद्यमिति भावः इद्वेति शेषः निस्त्रैगुण्य
 इति ॥ ३ ॥

यस्मिन् विश्वं सकलभुवनं सामरस्यैकभूतं
 जर्षी ह्यापोऽनलमनिलखं जीवमेवं क्रमेषु ।
 बत् चाराब्धौ समरसतया सैन्धवैकत्वभूतं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥४॥
 बह्वन्वयोऽर्णवसमरसाः सागरत्वं ह्यवाप्ताः
 तद्वज्जीवा लयपरिगताः सामरस्यैकभूताः ।
 भेदातीतं परिलयगतं सच्चिदानन्दरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥५॥
 दृष्ट्वा वेद्यं परमथ पदं स्वात्मबोधस्वरूपं
 बुद्ध्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीत्यर्थः जर्षी प्रथिवी,
 व्यापः जलानि, अनलम् अग्निः क्लीवत्वमार्षम् । अलिलखं वायुराका-
 यश्च, जीवं जीवात्मा अस्मादिमं क्लीवत्वमार्षम् । एवं क्रमेषु एतत्परि-
 पाद्या निर्मितमिति भावः सकलानि भुवनानि भूरादीनि बल तादृशं
 विश्वं सामरस्येन समरसतया एकभूतम् एकमेवेत्यर्थः, यद्वा निस्त्रैगुण्यं
 चाराब्धौ लवणनसुद्धौ समरसतया अभिज्ञतया सैन्धवैकत्वभूतं लवण-
 तया परिच्यतमिति भावः तस्मिन् निस्त्रैगुण्य इति ॥ ४ ॥

बह्वदिति । बहव् यथा नद्यः अर्णवस्य समः रथो बध्यास्ताः सत्त्वः
 सागरत्वम् अवाप्ताः सागरे मिश्रिता इति यावत्, तद्वत् तथा जीवाः
 जीवात्मानः लयपरिगताः लयं प्राप्ताः देहात् विनिर्गता इति भावः
 सामरस्येन समरसवत्त्वेन एकभूताः बलः भेदातीतम् अद्वितीयम्
 परिलये त्वैगुण्यराहित्ये गतं स्वितं सच्चिदानन्दरूपम् अवाप्ता इति
 शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीति ॥ ५ ॥

इहेति । वेद्यं ज्ञेयं परं परमात्मानं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य चक्ष-

भूत्वा नित्यं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥६॥
 कार्याकार्यं किमपि सततं नैव कर्तृत्वमस्ति
 जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभासः ।
 एवं देहे प्रबिलयगते तिष्ठमानो विमुक्तो
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥७॥
 कस्मात् कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
 स्वं स्वं वेद्यं गगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
 आनन्दाख्यं समरसघने वाह्यमन्तर्विहीने
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥८॥

अनन्तरं परमात्मसाक्षात्कारात्परमित्यर्थः अस्मिन् निजस्वरूपे आत्मनः
 परमात्मनः बोधस्वरूपं ज्ञानरूपं पदं स्थानं दृष्टेति पूर्वेष्वान्वयः,
 न कदाचिदपि सर्वशरीराणाम् अन्तर्वेष्टित्यम् एकम् अहितीयम् आत्मानं
 बुद्ध्वा विज्ञाय तथा नित्यं सततं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेति
 भावः भूत्वा निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ६ ॥

कार्याकार्यं इति । कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्ये न क्त इति
 शेषः, किमपि कर्तृत्वमपि सततं नैव अस्ति, जीवन् देहवद्दः सुक्तश्च
 देहादिति भावः तस्य स्थितिः अवस्थानं, दग्धस्य भस्माकृतस्य वस्त्रस्य
 अभावभासः प्रकाशः अवगतः ज्ञातः । एवम् इत्यं देहे प्रकर्षेण विचर्यं
 गते सति विमुक्तः विशेषेण सुक्तिं गतः सन् जीव इति भावः तिष्ठ-
 मानो भवतीति शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ७ ॥

कस्मादिति । कस्मात् जनात् अहं कः अतुपञ्च इति शेषः,
 भवान् किमपि च कश्चेत्यर्थः, अत्र जगति अयं प्रपञ्चः विस्तारः कः न
 किमप्येतदिति भावः । पूर्णः तत्त्वस्य प्रकाशो यस्य तादृशम् गगन-
 सदृशम् आकाशोपमम् आनन्दाख्यं स्वं स्वं वेद्यं ज्ञेयं वाञ्छति

सत्यं सत्यं परममद्यतं सर्वकल्याणरूपं
 मायारथे दहनमखिने शान्तनिर्वाणदीपम् ।
 तेजोभूतं निगमसदनं व्यासपुत्राष्टकं यः
 प्रातःकावे पठति मनसा याति निर्वाणमार्गं ॥ ८ ॥

इति श्रीपरमहंसशुद्धदेवविरचितं शुकाष्टकं समाप्तम् ।

गङ्गाष्टकम् ।

यद्वधि तव मीरं पातकी नैति गङ्गे !
 तद्वधि मलजालैर्नैव मुक्तः कलौ स्यात् ।

शेषः समरस्यने निविडैकरस्ये वाद्यम् अन्तश्च वाद्याभ्यनरा-
 भ्यामित्यर्थः विहीने रङ्गिते सर्पतः सप्ते इति भावः निस्त्रैगुण्य इत्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८ ॥

सत्यमिति । सत्यं सत्यम् अतिशयेन सत्यं परमम् उत्कृष्टम्
 अद्यतं सर्वकल्याणरूपं सर्वमङ्गलमयं दहनमखिने अग्निरूपतापत्रव-
 खिने मायारथे अविद्याकानने शान्तं निर्वाणं यस्य तादृशं सतत-
 प्रकाशमित्यर्थः दीपं दीपभूतं तेजोभूतं ज्योतिःस्वरूपं निगमस्य वेदा-
 न्तस्य सदनम् आश्रयं व्यासपुत्रस्य शुकाष्टकम् अष्टसंस्कृतपद्य-
 नित्यर्थः यः प्रातःकावे मनसा पठति, स निर्वाणमार्गं बोधवर्त्मनि
 याति गच्छति ॥ ८ ॥

अदिति । हे गङ्गे ! पातकी पापी जनः यद्वधि तव मीरं
 खलं न एति न प्राप्नोति, तद्वधि कलौ कलियुगे मलजालैः मग्न-

तव जलकञ्चिकालं पापिनां पापशुद्धौ,
 पतितपरमदीनान् त्वं हि पासि प्रपन्नान् ॥ १ ॥
 तव शिवजललेशं वायुनीतं समेत्य
 सपदि निरयजालं शून्यतामेति गङ्गे ! ।
 कमलगिरिसमूहाः प्रस्फुटन्ति प्रचण्डाः,
 त्वयि सखि विशतां नः पापशुद्धा कुतः स्यात् ? ॥ २ ॥
 तव शिवजलजाबं निःसृतं यर्हि गङ्गे !
 सकलभुवनजाबं पूतपूतं तदाभूत् ।
 यमभटकलिवार्त्ता देवि ! लुप्ता यमोऽपि
 व्यधिकृतवरदेहाः पूर्णकामाः सकामाः ॥ ३ ॥

निश्चयैः नैव सक्तः स्यात् । तव जलकञ्चिका पापिनां पापशुद्धौ
 पापजाबनाय अत्रं यत्नोत्सर्घः, अत्रं व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । हि
 वतः त्वं पतितान् अतएव परमदीनान् अतिदुःखितान् प्रपन्नान्
 शरणगतान् पासि रक्षसि । नास्तिनीष्टसम् । नमनववसुतेयं
 नास्तिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! तव वायुना नीतं शिवजललेशं शुभजल-
 कणं समेत्य प्राप्य सपदि तत्क्षणात् निरयजालं पापशुद्धः शून्यताम्
 एति प्राप्नोति नश्यतीति भावः । हे सखि ! त्वयि प्रचण्डाः विशाखाः
 समूहाः कलपूर्णाः गिरिसमूहाः पर्वतनिचयाः प्रस्फुटन्ति प्रकर्षेण
 विध्वंसमया भवन्तीत्यर्थः, विशतां प्रविशतां नः अस्माकं पापशुद्धा
 कुतः स्यात् ? न कुतोऽपीत्यर्थः । नास्तिनीष्टसम् ॥ २ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! यर्हि यदा तव शिवजलजाबं शुभतोय-
 निचयः निःसृतं निर्गतं हिमालयादिति शेषः, तदा सकलभुवनजाबं
 सम्यं विश्वमण्डलं पूतपूतम् अतिशयेन पूतम् अभूत् । हे देवि !
 यमभटानां यमकिङ्कराणां कलेषु वार्त्ता लुप्ता, यमोऽपि लुप्त इति

मधुमधुवनपूगैः रत्नपूगैर्नृपूगै-

र्मधुमधुवनपूगैर्देवपूगैः सुपूगैः ।

पुरहरपरमाङ्गे भासि मायेव गङ्गे !

शमयसि विषतापं देवदेवस्य वन्द्ये ! ॥ ४ ॥

चलितशशिकुलाभैरुत्तरङ्गैस्तरङ्गैः

अमितनदनदीनामङ्गसङ्गैरसङ्गैः ।

विहरसि जगदण्डे खण्डयन्ती मिरीन्द्रान्

रमयसि निजकान्तं सागरं कान्तकान्ते ! ॥ ५ ॥

विश्वव्यत्ययेनान्वसः । सकामाः सकामकर्मानुष्ठापिन इत्यर्थः पूर्ण-
कामाः सफलमनोरथाः सन्तः विशेषेण अधिगतः प्राप्तः वरदेहः
दिव्यशरीरं यैः तथाभूताः जाता इति शेषः । साविनीष्टम् ॥३॥

सध्विति । हे वन्द्ये वन्दनीये गङ्गे ! पुरहरपरमाङ्गे पुरहरस्य
अह्यदेवस्य परमाङ्गे उत्तमाङ्गे मूर्ध्नि माया आद्या शक्तिर्दुर्गा इव
भासि त्वं प्रकाशसे यथा दुर्गा शिवस्य वासाङ्गे प्रकाशते तथा त्वं
मूर्ध्नि प्रकाशसे इत्यर्थः । देवदेवस्य पीतकाचकूटस्य शिवस्य विषतापं
काचकूटविषजनितदाहं, मधुमधुवनपूगैः मधुतोऽपि मधूनि
(अतिस्नादूनि इत्यर्थः) वनानि (जलानि) तेषां पूगैः (समूहैः)
मन्त्रपूतसुखादुजलैरित्यर्थः । तथा रत्नपूगैः (मणिसमूहभूतैः) नृपूगैः
नृसमूहैः करणकैः । विषनाशकमणिविशेषमदृशन्समूहैरित्यर्थः ।
त्वङ्गत्तैः । मधुमधुवनपूगैश्च, मधु मधुस्यन्द् मधुवनं कोकिलः तेषां
पूगैः समूहैः मधुकण्ठकोकिलसमूहभूतैः सुपूगैः सु (सुष्ठु) पूगं
(गानं छन्दः) येषां तैः, देवपूगैः देवसमूहैः विषवैद्यैरिव करणकैः
वेदान् उच्चारयद्दुर्गाभिः देवगणैः स्तुवद्दुर्गाभिः इत्यर्थः, विषवैद्या यथा
मन्त्रपूतजलैः विषहारकप्रसरैस्तथा विषहारकमन्त्रसङ्गीतैः विषदोषं
नाशयन्ति तथा त्वमपि शमयसि निवारयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सहितेति । हे कान्तकान्ते अतीव कान्ते प्रीतिकरोत्यर्थः अथवा

तव परमहिमानं चित्तवाचाममानं
हरिहरविधिशक्रा नापि गङ्गे ! विदन्ति ।
श्रुतिकुलमभिधत्ते शक्तितं तं गुणान्तं
गुणगणसुविलापैर्नेति नेतीति सत्यम् ॥ ६ ॥
तव नुतिनतिनामान्यप्यघं पावयन्ति
ददति परमशान्तिं दिव्यभोगान् जनानाम् ।
इति पतितशरण्या ! त्वां प्रपन्नोऽस्मि मात-
र्लतिततरतरङ्गे ! चाङ्गगङ्गे ! प्रसीद ॥ ७ ॥

कान्तः प्रियः कान्तः पतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे पतिवज्जभे इत्यर्थः
चञ्चितशयिकुलाभेः चञ्चलचन्द्रसमूहनिभैः उत्तरङ्गैः उद्धतैः अभि-
तानाम् असंख्यातानां नदनदीनाम् अङ्गवङ्गैः संस्पृष्टाङ्गैरित्यर्थः
अथच असङ्गैः संस्नेपरहितैः स्वजलस्य केनाप्यभिन्नपादिति भावः
तरङ्गैः जगद्गङ्गे जगतीतले गिरीन्द्रान् पर्वतश्रेष्ठान् खण्डयन्ती
खण्डीकुर्वती सती विहरसि विशेषेण हृत्वा नयसीत्यर्थः, तथा निज-
कान्तं स्रपतिं सागरं रमयसि सन्तोषयसि । मालिनीवृत्तम् ॥५॥

तवेति । हे गङ्गे ! हरिहरविधिशक्राः विष्णुशङ्करब्रह्मेन्द्रा
अपि चित्तवाचाममानं वाङ्मनसयोरगोचरं तव परं महिमानं न
विदन्ति न जानन्ति । श्रुतिकुलं वेदेव्याक्यनिषयः शक्तितं सञ्जातशक्तं
सत्यमभूद्वेति संशयाकुलमित्यर्थः सत् गुणगणानां तवेति भावः सुवि-
लापैः सुष्ठुस्वलापनैः न इति न इति, इति सत्यं तव गुणान्तं गुण-
शेषम् अभिधत्ते कथयति प्रकटयतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ ६ ॥

तवेति । अङ्गेति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । हे पतितशरण्या
पतितलायकान्ति ! चञ्चिततराः चान्तरास्तरङ्गा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ
हे गङ्गे ! तव नुतिनामानि स्तोत्रनामानि, स्वयः स्तोत्रं स्तुतिर्भति-
रित्यन्तरः । अपि अघं पापं पावयन्ति, शोषयन्ति तथा जनानां

शुभतरकृतयोगाद्विष्वनाथप्रसादात्
 भवहरवरविद्यां प्राप्य काश्यां हि गङ्गे ! ।
 भगवति ! तव तीर नीरसारं निपीय
 सुदितहृदयकुञ्जे नन्दस्रुतं भजेऽहम् ॥ ८ ॥
 गङ्गाष्टकमिदं कृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना स्खर्पितं शिवे ॥ ९ ॥
 तेन प्रीणातु भगवान् शिवो गङ्गाधरो विभुः ।
 करोतु शङ्करः काश्यां जनानां सन्ततं शिवम् ॥ १० ॥
 इति सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना विरचितं
 गङ्गाष्टकं सम्पूर्णम् ।

परमशान्तिं दिव्यभोगांश्च ददाति इति हेतोः ज्ञे मातः ! त्वां प्रपन्नः
 क्षाश्रितः अस्मि, प्रबोद्ध प्रसन्ना भव । शान्तिनाष्टकम् ॥ ७ ॥

शुभेति । हे भगवति गङ्गे ! काश्यां शुभतरम् अतिशुभं
 पुण्यमित्यर्थः तस्य कृतं करणम् अनुष्ठानं तस्य योगात् बलात् विश्व-
 नाथस्य शम्भोः प्रसादात् अनुपपन्नात् भवहरा संसारनाशिनी वरा
 या विद्या परमात्मज्ञानमित्यर्थः ता प्राप्य तव नीरनीरसारं तटस्थम्
 उत्कृष्टं नीरमित्यर्थः निपीय मम्यक् पीत्वेत्यर्थः अहं सुदितं प्रफुल्लं
 हृदयमेव कुञ्जं केचिन्नतं तास्रुतं नन्दस्रुतं कृष्णं भजे चाराधयामी-
 त्यर्थः । शान्तिनाष्टकम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिति । सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना नृणां भुक्तिमुक्ति-
 प्रदम् इदं गङ्गाष्टकं कृत्वा रचयित्वा शिवे हरे स्खर्पितं मम्यक् उप-
 हारीकृतम् । अनुष्टुप्कृतम् ॥ ९ ॥

तेनेति । शिवः भङ्गलभयः विभुः सर्वशक्तिकानु गङ्गाधरः
 भगवान् शङ्करः तेन गङ्गाष्टकेन प्रीणातु पीतो भवतु, तथा काश्यां
 सन्ततं जनानां शिवं कल्याणं करोतु । अनुष्टुप्कृतम् ॥ १० ॥

शृङ्गाररसाष्टकम् ।

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चित्
जडमतिरिह कश्चित् मोक्ष इत्याचक्षते ।
मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्णन्-
मदकलमदिराक्षी-नीविमोक्षी हि मोक्षः ॥ १ ॥
कदा कान्तागारे परिमलमिलत्पुष्पशयने
शयानः कान्तायाः कुचयुगमहं वक्षसि वहन् ।
अये कान्ते ! सुग्धे ! कुटिलनयने ! चन्द्रवने !
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि रजनीम् ॥ २ ॥

अविदितेति । इह जगति कश्चित् जडमतिः अतत्त्वविदिति
भावः अविदितम् अज्ञातं सुखं दुःखञ्च यस्मिन् तथोक्तं निर्गुणं सत्त्व-
रजस्तमोगुणातीतं किञ्चित् अनिवचनीयं वस्तु निर्विकारमिति पाठे
विकाररहितमित्यर्थः मोक्ष इति आचक्षते उवाच । त्वं किन्तु अन-
ङ्गेन कामेन तदावेशेनेति भावः स्मेरा मन्दं हसन्ती तारुण्येन
यौवनेन घूर्णन्ती मदकला मदमत्ता या मदिराक्षी मत्तखञ्जननयना
कान्तेति यावत् तस्याः नीविमोक्षः वसनपन्थिविमोक्षणं मोक्षः हि
सक्तिरेव इति मम मतम् । साखिनीष्टतम ॥ १ ॥

कदेति । परिमलेन नौरभेषु मिलित् सङ्गच्छत् पुष्पशयनं कुच-
मशय्या यत्र तादृशे कान्ताया आगारे गृहे-रमणःयागारे वा शयानः
अहं कदा कान्तायाः कुचयुगं स्तनद्वयं वक्षसि वहन् अये सुग्धे मनो-
हारिणि ! कुटिलनयने वक्रनेत्रे ! चन्द्रवने शशिमुखि कान्ते !
प्रसीद प्रसन्ना भवेति क्रोशन् उच्चरन् रजनीं निमिषमिव अत्यल्पकाल-
मिव नेष्यामि गतायिष्यामि । शिखरिणाष्टकम् ॥ २ ॥

सायं नायमुदेति वासरमणिः, चन्द्रो न चण्डव्युति-
 दावाग्निः कथमम्बरे ? किमग्निः ? स्वच्छान्तरीक्षे कुतः ? ।
 हन्ते दं निरणायि पान्यरमणीप्राणानिलाशशया
 धावहोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३ ॥

आयाति याति पुनरेव जलं प्रयाति
 पद्माङ्कुराणि विचिनोति धुनोति पक्षी ।
 उच्चत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्दं
 कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः ॥ ४ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्याकाले अथं वासरमणिः सूर्यः न
 उदेति न उदुगच्छति, चन्द्रः चण्डा तीक्ष्णा व्युतिर्यस्य तादृशो न, अ-
 म्बरे आकाशे दावाग्निः वनवङ्कः न, सम्भवतीति शेषः, किम् अग्निः
 यज्जम् अयमिति शेषः कुतः कस्मात् असौ स्वप्ने निर्मले मेघमून्ये इति
 भावः अन्तरोक्षे आकाशे ? न सम्भवत्येतदिति भावः हन्ते खेदे, इदं
 निरणायि निरर्थितं जनैरिति शेषः अत् पान्यानां प्रोषितानां वा
 रमण्यः तासां प्राणानिलानां प्राणवायूनाम् आशः अशनं पान-
 मित्वर्थः सर्पाणां प्रवनाशनत्वादिति भावः तस्य आशया अभिलाषेण
 धावन्ती इतन्नायान्ती वा घोरा भयङ्करी विभावरी रात्रिरेव विष-
 धरी भुजङ्गी तस्या भोगस्य फणस्य, भोगः सुखे स्त्रादिभ्यतावहेष फण-
 काययोरित्वभरः । भीमः भयङ्करः मणिः रत्नम् अयमिति शेषः ।
 चन्द्रस्तातीवोद्दीपकत्वात् तथा वर्धनमिदम् । सन्देहालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्यत इति । शार्दूल-
 विज्ञोद्धितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

आयातीति । कान्तावाचक्रवाक्याः पियोगेन विरहेण विधुरः
 कातरः चक्रवाकः निशि रात्रौ आयाति आगच्छति कान्तासन्निधिम्
 आगन्तुमिच्छतीति भावः, याति गच्छति कान्तासन्निध्यादिति भावः,

भङ्गा भोक्तुं न भुङ्क्ते कुटिलविसलताखण्डमिन्दोर्वितर्कात्
 ताराकारास्तृषार्त्ती न पिबति पयसां विप्रुषः पत्रसंस्थाः ।
 श्यामश्लोजिनीनामलिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्यां
 कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः ॥ ५ ॥

गन्धाव्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।
 अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्ठकैर्लूनपत्रः
 स्यातुं गन्तुं हयमपि सखे ! नैव शक्नोति द्विरपः ॥ ६ ॥

पुनरेव जलं प्रयाति विशति, पद्माङ्कुराणि विचिनोति अन्विच्छति,
 पत्रौ धुनोति कम्पयति, उन्मत्तवत् वातुल इव भ्रमति भ्रमणं करोति,
 तथा सन्दमन्दं कूजति शब्दायते । दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निदद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु
 क्रियासु यदिति । वसन्तिलोकं पृत्तम् ॥ ४ ॥

भङ्क्तेति । कान्तायाः विश्लेषात् विरहात् भीरुः शङ्कितः चक्र-
 वाकः कुटिलं वक्राकारं विसलताखण्डं नृणालशकलं भोक्तुं भङ्क्त्वा
 खण्डचित्वा इन्दोश्चन्द्रस्य वितर्कात् संगयात् इन्द्रयमिति सन्देहा-
 टिति यावत् न भुङ्क्ते न खादति, तृषार्त्तः पिपासितः सन् पत्रसंस्थाः
 पद्मपत्रस्थिताः ताराकाराः नक्षत्राकाराः पयसां जलानां विप्रुषः
 विन्दून् न पिबति, अश्लोजिनीनां पद्मिनीनाम् अलिकुलशवलां
 भ्रमरकुलसङ्कुलां श्यामाम् असन्ध्यामपि सन्ध्यां वीक्ष्य दृष्ट्वा विविच्य
 दिनमपि रजनीं मन्यते बुध्यते । आन्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सास्यादतस्मिंसादुवृद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति । स्रग्धराष्टकम् ।
 अन्नैर्यानां त्वयेष त्विसृष्टिनियतियुता स्रग्धरा कीर्तिता सेति तल्लव-
 षात् ॥ ५ ॥

गन्धाद्येति पूर्व व्याख्यातम् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गवष्टि-
 निर्क्षेपणाय एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुक्षितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥ ७ ॥
 का काबला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी
 निद्रां गता दयितबाहुलतामुबद्धा ।
 सा सा तु यातु भवनं मिहिरोद्गमोऽयं
 सङ्केतवाक्यमिति काकचया वदन्ति ॥ ८ ॥
 इति महाकविकालिदासविरचितं
 शृङ्गाररसाष्टकं समाप्तम् ।

—

तमिति । शैलाधिराजतनया गौरी तं हरं वीक्ष्य दृष्ट्वा वेपथु-
 मती कम्पमाना तथा सरसा सप्तोदयात् सञ्जातशृङ्गाररसावेशा
 इत्यर्थः निक्षेपणाय उद्धृतमेव उत्क्षिप्तमेव पदम् उद्धृन्ती गच्छती
 सती मार्गं अश्वनि यः अचलः पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण
 आकुक्षिता इतस्ततो निर्गन्तुमशक्तेति यावत् सिन्धुरिव नदीव न
 ययौ न तस्यौ । वदन्तिष्यकं इत्यम् ॥ ७ ॥

केति । का का अबला कान्ता निधुवनश्रमेण सुरतपरिश्रमेण
 पीडिताङ्गी व्यथितदेहा अतएव दयितस्य कान्तस्य बाहुल्यतया अह-
 निद्धा आकुक्षितेत्यर्थः सती निद्रां गता, सा सा तु भवनं यातु
 गच्छतु, अयं मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गमः उदयः जात इति शेषः,
 काकचयाः वायससमुद्धाः इति सङ्केतवाक्यं काकेति इक्षितवचनं
 वदन्ति । वदन्तिष्यकं इत्यम् ॥ ८ ॥

—

मणिकर्णिकामहिमा ।

अनेकजन्मसाहस्रतपोध्यानशिवार्चनैः ।

अहैतानन्दसङ्गेन लब्धवेदान्तिसत्पदः ॥ १ ॥

सदाशिवसुतः शान्तः काश्यां गङ्गाधरः कविः ।

सर्वतीर्थवरां देवीं स्तौति श्रीमणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥

आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव

तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाय ।

स्वः सिन्धुसङ्गतिरथो परमास्पदश्च

विश्वेशितुः किमिह तत्र विमुक्तये यत् ॥ ३ ॥

अनेकेति वदेति च । अनेकेषु जन्मसाहस्रेषु कृतं यत् तपः ध्यानं शिवार्चनं हराराधनं तेः हेतुभूतैः अहैतानन्दसङ्गस्य सत्पदं परमसङ्गस्य सङ्गेन संसर्गेषु हेतुना च स्वप्नं प्राप्तं वेदान्तिनां ब्रह्मविदुषां सत्परमं पदं येन तद्याभूतः सदाशिवस्य सुतः पुत्रः गङ्गाधरः नाम कविः काश्यां सर्वेषु तीर्थेषु वरा श्रेष्ठा तां देवीं मणिकर्णिकां स्तौति सुखाकोत्तयतीत्यर्थः । विष्णुतपस्सादसनात् विश्वेन शिवस्य मणिसवङ्गसङ्घपतनस्थाने काशीस्थे तीर्थभेदे मणिकर्णिका । अष्टपरणोऽयं श्लोकः । अष्टदुष्टसम् ॥१॥२॥

आनन्देति । इदं वाराणसीक्षेत्रम् आनन्दकाननम् अतएव पुरैव पूर्वमेव मणिकर्णिकोत्पत्तेरिति भावः सुखदम् । तत्रापि सुखदेऽपि अस्मिन् क्षेत्रे इत्यर्थः चक्रसरसी विष्णुचक्रेण निर्मितं सरः, अत्र तत्परं मणिकर्णिका, अथो अनन्तरं स्वःसिन्धुसङ्गतिः अन्दाकिनीसङ्गमः, अतएव परमास्पदं परं स्थानमेतदिति शेषः, इह अस्मिन् आनन्दकानने विश्वेशितुः विश्वेश्वरस्य किं तत् वस्तु अस्तीति

गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्णागतान्यहो ।
 केवलं बलमासाद्य सुमहत् मणिकर्णिकम् ॥ ४ ॥
 शिवाद्या देवसङ्घाद्य सनकाद्या महर्षयः ।
 ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याङ्गे मणिकर्णिकाम् ॥ ५ ॥
 दृच्छन्ति मरणं तत्र मुक्तये चामरा अपि ।
 अतश्च स्वकतैः श्लोकैस्तां देवीं प्रार्थयेऽन्वहम् ॥ ६ ॥

—

शेषः यत् विसृज्ये सृक्तिप्रदानाय न, सर्वमेवात्र वस्तु सृक्तिदमित्यर्थः ।
 बसन्तिषकं वृत्तम् ॥ १ ॥

गर्जन्तीति । सर्वाणि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि स्वस्वधिष्णाग-
 तानि स्वस्वस्थानस्थितानि सन्ति, केवलं मणिकर्णिकं मणिकर्णिका-
 मन्वहं सुमहत् बलम् आसाद्य प्राप्य गर्जन्ति सर्वान्ते अहो आश्च-
 र्यम् । मणिकर्णिकायास्तीर्थमध्ये गणनादिति भावः । अतुष्टुवृ-
 द्धम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या इति । ते प्रसिद्धाः सर्वे शिवाद्याः देवसङ्घाः सुरगणाः
 सनकाद्याः महर्षयश्च मध्याङ्गे स्नातुं मणिकर्णिकाम् आयाजन्ति
 आगच्छन्ति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

दृच्छन्तीति । अमरा अपि मृत्युवर्जिता अपि तत्र मणिकर्णि-
 कायां सृज्ये मरणम् दृच्छन्ति, अतः कारणात् स्वकतैः श्लोकैः तां
 देवीं मणिकर्णिकाम् अन्वहं प्रतिदिनं प्रार्थये । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

—

मणिकर्णिकाष्टकम् ।

विष्णोः सुतप्तपसां चलितोत्तमाङ्ग-
 विश्वेशितुस्तडिदिवाम्बरतः सुकर्णात् ।
 या चक्रतीर्थसलिले ललिता पपात
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ १ ॥
 चिन्तामणिस्तनुभृतां सहसान्तकाले
 तत्तारकं व्यपदिशत्यथ कर्णिकायाम् ।
 यस्यां नृतो न भवमेति भवप्रसादात्
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ २ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्नारायणस्य सुतप्तपसां सुचरिततपोभि-
 रित्यर्थः सम्बन्धविवक्षया करणे षष्ठी । चलितम् उत्तमाङ्गं शिरः यस्य
 तथाभूतस्य विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य सुकर्णात् शोभनात् कर्णात् अम्ब-
 रतः आकाशात् तडिदिव विद्युदिव ललिता शोभना या यो मणि-
 रिति यावत् विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । चक्रतीर्थस्य सलिले जले
 पपात सा मणिकर्णिका मे मम सदा शिवकरी अस्तु भवतु । वसन्त-
 तिबकं वृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिर्हरः तनुभृतां शरीरिण्याम्
 अन्तकाले सहसा हठात् तत् प्रसिद्धं तारकं सन्तारकारणभूतं नामेति
 शेषः व्यपदिशति ददाति, अथ अनन्तरं यस्यां कर्णिकायां नृतः सन्
 भवस्य शिवस्य प्रसादात् भवं संसारं न एति न प्राप्नोति, सा मणि-
 कर्णिकेति ॥ २ ॥

चन्द्रांशुका सुनयना धवला कुमारी
 वेदैश्च पाणिकमलैर्वरमौक्तिकान्ता ।
 या दृश्यते सुकृतिभिर्वरकाशिकायां,
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ३ ॥
 मालां सुपङ्कजमयीं करकण्ठयोर्था
 धत्ते वरोद्यतकरे शुभमातुलाङ्गम् ।
 दृष्ट्वा पाणियुगलं शुभपश्चिमास्यं
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ४ ॥
 दानावगाहसुरपूजनतर्पणादि
 यस्यामनन्तफलदं भवति प्रसङ्गात् ।
 भक्त्या कृतं यदि सदैव जगत् पुनाति
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ५ ॥

चन्द्रांशुकेति । वरकाशिकायां श्रेष्ठवाराणसीक्षेत्रे सुकृतिभिः
 पुण्यवङ्गिः जनैः या चन्द्रांशुका चन्द्रवत् विशुद्धवसना सुनयना धवला
 श्वेताङ्गी कुमारी वेदैश्चतुर्भिरित्यर्थः पाणिकमलैः उपलक्षितेति यावत्
 चतुर्भुजेत्यर्थः, तथा वरा या मौक्तिः सक्तामात्रा तद्वत् कान्ता रम्या
 दृश्यते, सा मणिकर्णिकेति ॥ ३ ॥

मात्रामिति । या करकण्ठयोः करे कण्ठे चेत्यर्थः सुपङ्कजमयीं
 चारुकमलमयीं मालां तथा वरदानार्थम् उद्यते उत्क्षिप्त्वे करे शुभं
 चन्द्रं मातुलाङ्गं तदास्त्वं फलविशेषं शुभं पश्चिमास्यं पश्चिमदिग्भि-
 र्मुखं दृष्ट्वा पाणियुगलञ्च धत्ते धारयति, वेति ॥ ४ ॥

दानेति । यस्यां प्रसङ्गात् दानम् अवगाहः सुरपूजनं तर्पणादि
 च यदि भक्त्या कृतं तत् अनन्तफलदं भवति, या च सदैव जगत्
 पुनाति पदित्वीकरोति, वेति ॥ ५ ॥

स्वर्गस्तथं भवति चीरधरोऽपि राजा
 मृत्युः सखा सुखहरोऽपि शवः शिवः स्यात् ।
 पातोऽपि यत्र सुरसम्मत उत्तमाद्या
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ६ ॥
 सुप्तोऽपि योगिसमतां समुपैति यत्र
 मग्नः स्मरेद्यदि शिवं स तु कालकालः ।
 यद्ध्यानतोऽप्यभयमेति च दूरवासी
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ७ ॥
 संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्
 तत्तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽभिधत्ते सहस्रान्तकाले ।
 तद्दीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥ ८ ॥

स्वर्ग इति । यत्र स्वर्गः त्वथं त्वणसम इत्यर्थः चीरधरोऽपि
 कौपीनवानपि राजा, मृत्युः सखा मित्रं भवति, तथा सुखहरोऽपि
 दुःखकरोऽपीत्यर्थः शवः मृतः जनः शिवः स्यात्, पातः अवगाहन-
 मपीत्यर्थः सुराणां देवानां सम्मतः अभीष्टः, या च उत्तमाद्या उत्तमेषु
 अग्रेष्वा अत्रेत्यर्थः उत्तमा येति पाठान्तरम् । सेति ॥ ६ ॥

सुप्त इति । यत्र मणिकर्णिकायां सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि जनः
 योगिनः समतां तल्लयतां समुपैति प्राप्नोति, यदि मग्नः अस्त्वामिति
 शेषः शिवं स्मरेत् ध्यायेत् तदा स तु कालस्य यमस्य कालः यमः ।
 दूरवासी अपि जनः यस्या ध्यानतः स्मरणात् अभयम् एति च
 प्राप्नोति च, सेति ॥ ७ ॥

संसारेति । यस्मात् अत्र मणिकर्णिकायां संसारस्य चिन्ता-
 मणिः हरः सज्जनानां साधूनां कर्णिकायां कर्णरन्ध्रे अन्तकाले

मोक्षलक्ष्मीमहापीठमण्डिस्तञ्चरणाञ्जयोः ।
 कर्णिकेति ततः प्राङ्घ्र्यां जना मणिकर्णिकाम् ॥ ९ ॥
 मणिकर्णिकाः स्तोत्रमिदं भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।
 पठतां शृण्वताञ्चास्तु प्रसन्ना मणिकर्णिका ॥ १० ॥
 इति श्रीगङ्गाधरकविविरचितं श्रीमणिकर्णिका-
 स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

मोहमुद्गरः ।

मूढं जहीहि धनागमदृष्ट्यां,
 कुरु तनुबुद्धे मनसि विदृष्ट्याम् ।

सङ्घटा तत् प्रसिद्धं तारकं मन्त्रमिति यावत् अभिधत्ते कथयति ददा-
 तीति यावत् तत् तस्मात् असौ मणिकर्णिकेति गीयते कीर्त्यते ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

मोक्षेति । तस्याः मणिकर्णिकाया देव्याञ्चरणाञ्जयोः चरण-
 कमलयोः कर्णिकेति नाम मोक्षलक्ष्म्याः महापीठमेव मणिः अस्तीति
 शेषः ततः कारणात् जनाः यां मणिकर्णिकां प्राङ्घ्र्याः कथयन्ति ।
 अष्टुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिका इति । मणिकर्णिका इदं वरं श्रेष्ठं भुक्तिमुक्तिप्रदं
 मणिकर्णिकाः स्तोत्रं पठतां शृण्वताञ्चास्तु जनानां प्रसन्ना अस्तु भवतु ।
 अष्टुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

मूढेति । हे मूढ ! धनागमेषु अर्थोपार्जनेषु दृष्ट्यां बाधसां

यत्नभसे निजकर्मोपात्तं

वित्तं, तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

अर्थमनर्थं भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
 पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वत्रैषां विहिता रीतिः ॥ २ ॥
 का तव कान्ताः ? कस्ते पुत्रः ? संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
 कस्य त्वं वा ? कुत आयातः ? तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
 मा कुरु धनजनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
 मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥

जहीहि त्वज्ज । हे तदुव, हे ! अल्पमते ! मनसि विद्वेषां दृष्ट्या-
 राहित्यं कुरु । निजकर्मणा उपात्तं लब्धं यत् वित्तं धनं त्वभसे
 प्राप्नोषि तेन वित्तं मनः विनोदय सान्त्वय । अधिकेषु प्रयासो न
 कार्य इति भावः ॥ १ ॥

अर्थमिति । अर्थं धनम् अनर्थं निष्प्रयोजनं विपद्भेदे वा नित्यं
 सततं भावय, ततः अर्थात् सुखलेशः नास्ति सत्यम् । धनभाजां
 धनिनां पुत्रादपि भीतिः भयं विद्यते इति शेषः, एषा रीतिः सर्वत्र
 विहिता स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

केति । तव कान्ता का ? ते तव पुत्रः कः ? न कापि कान्ता
 न कोऽपि पुत्र इत्यर्थः, अयं संसारः अतीव विचित्रः अद्भुतः, त्वं
 कस्य ? कुतः कस्मात् आयातः आगतः, हे भ्रातः ! तदिदं तत्त्वं
 चिन्तय भावय । कोऽपि कस्य नेति भावः ॥ ३ ॥

केति । धनजनयौवनेषु गर्वम् अहङ्कारं मा कुरु, काशः
 अन्तकः निमेषात् अत्यल्पादेव क्षणात् सर्वं हरति । अतः मायास-
 यम् अविद्यामयम् इदम् अखिलं जगत् हित्वा त्यक्त्वा आशु यीर्षं
 विदित्वा ब्रह्मपदं प्रविश ॥ ४ ॥

नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते, परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥
 अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः, ब्रह्म-पुरन्दर-दिनकर-रुद्राः ।
 न त्वं, नाहं, नायं लोकः, तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ७ ॥
 यावद्वित्तोपार्जनशक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे, वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥ ८ ॥

नलिनीति । नलिनीदलगतजलं पद्मपत्रस्थितं जलम् अतितर-
 लम् अतिशयेन चञ्चलम् । जीवितं जीवनं तद्वत् नलिनीदलगतजल-
 वत् अतिशयेन चपलम् । समस्तं लोकं व्याधयः रोगा एव व्याधाः
 तेषां कवचित्तं शोकहतञ्च विद्धि जानीहि । उपमारूपकयोः
 संसृष्टिः ॥ ५ ॥

तत्त्वमिति । चित्ते सततं तत्त्वं चिन्तय, नश्वरचित्ते अस्थिरधने
 चिन्तां परिहर त्वज । इह जगति क्षणम् अल्पकालमपिरत्नाध्या-
 हार्यः एका केशला सज्जनैः सङ्गतिः संसर्गः भवार्णवतरणे संसार-
 सागरपारगमने नौका भवति । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अष्टेति । अष्ट कुलाचलाः कुलपर्वताः हिमाद्रिप्रभृतयः सप्त-
 समुद्राः स्वयच्छादयः ब्रह्मा पुरन्दरः रुद्रः दिनकरः सूर्यः रुद्रश्च
 न स्वायिन इति शेषः । त्वं न, अहं न, अयं लोकः जगच्च न
 ज्ञायीति शेषः, तदपि तथापि किमर्थं शोकः क्रियते ? नैव शोकः
 कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यावदिति । यावत् यत्कालपर्यन्तं वित्तस्य धनस्य उपार्जने
 शक्तः समर्थः भवति लोक इति शेषः तावत् निजपरिवारः रक्तः
 समुद्धः तिष्ठतीति शेषः । तदनु तदनन्तरञ्च जरया वार्त्तां कथं

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ९ ॥
 सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ १० ॥
 बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ११ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धु, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
 भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यच्चिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥ १२ ॥

जर्जरदेहे देहे जोर्ये इत्यर्थः अर्थोपार्जनात्मने इति भावः कोऽपि
 जनः गेहे वार्त्तामपि न पृच्छति ॥ ८ ॥

काममिति । कामं क्रोधं लोभं मोहञ्च त्यक्त्वा कोऽहमिति
 आत्मानं पश्य अवबोध्य । ये मूढाः आत्मनः ज्ञानेन कोऽहमिति
 पर्यालोचनेन विहीनाः, ते नरके निगूढाः पतिताः सन्तः पच्यन्ते
 पाकं लभन्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुरेति । सुरमन्दिरे देवागारे तरुमूले च निवासः, भूतलं
 शय्या, अजिनं नृगचर्म वासः वसनं तथा सर्वस्य वस्तुनः परिग्रहे
 भोगे च त्यागो यत्र तथाभूतः विरागः वासनाराहित्यं कस्य जनस्य
 सुखं न करोति ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

बाळ इति । बालस्तावत् क्रीडायाम् आसक्तः भवति जन इति
 सर्वत्र योच्यम् । तरुणः युवा तावत् तरुणीषु युवतीषु रक्तः अतुराग-
 दान् । वृद्धस्तावत् चिन्तासु मग्नः, किन्तु परमे ब्रह्मणि कोऽपि
 जनः न लग्नः न शक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शत्राविति । शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धु विग्रहसन्धौ विरोधप्रसवे
 विषये यत्नं ना कुरु । यदि अचिरात् शीघ्रं विष्णुत्वं लोचयित्वा

यावज्जननं तावन्नरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव ! तव सन्तोषः १३
दिनयामिन्यौ सायं प्रातः, शिशिरवसन्ती पुनरायातौ ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुः, तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥१४॥

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं, दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशीभितदण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥१५॥

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुः, व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।

सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं, सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १६ ॥

भावः वाञ्छसि अभिलषसि, तदा सर्वत्र शत्रु भित्तादिष्वित्यर्थः त्वं
समचित्तः अभिन्नबुद्धिर्भव ॥ १२ ॥

यावदिति । यावत् जननं जन्मग्रहणं तावत् मरणं तावत्
जननीजठरे मातृगर्भे शयनञ्च भवतीति शेषः । संसारे इति स्फुट-
तरदोषः अतिसूक्ष्मो दोषः, हे मानव ! इह संसारे कथं तव
सन्तोषः प्रीतिः ? नैव सन्तोषः कार्य इति भावः ॥ १३ ॥

दिनेति । दिनयामिन्यौ दिवसरजन्यौ सायं प्रातः, शिशिर-
वसन्तौ पुनरायातौ पुनः पुनरेते व्यायान्ति यान्तीति भावः । कालः
क्रीडति, आयुः जीवनकालः गच्छति, तदपि आशावायुः न
मुञ्चति न त्यजति लोकमिति शेषः ॥ १४ ॥

अङ्गमिति । अङ्गं शरीरं गलितं शिथिलतां गतमित्यर्थः मुण्डं
शिरः पलितं जरया श्वेतोक्तकेशमित्यर्थः । तुण्डं मुखं दन्तैः
विहीनं जातम् । करेण धृतः कम्पितेन कम्पेन शोभितः दण्डो
बहिर्दृश्य तादृशं शरीरमिति शेषः, तदपि तथापि आशाभाण्डम्
आशाखण्डं भाण्डं पात्रविशेषं मूलधनं वा न मुञ्चति न त्यजति ॥१५॥

त्वयीति । एको विष्णुरीश्वरः त्वयि मयि अन्यत्र च सर्वस्मिन्
जने तिष्ठतीति शेषः । तदा अर्थाहिष्णुः सन् मयि व्यर्थं निरर्थकं

षोडशपञ्चटिकाभिरशेषः, शिष्याणां कथितोऽभ्युपदेशः ।
 येषां नैष करोति विवेकं, तेषां कः कुरुतामतिरेकम् ॥ १७ ॥
 इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितो मोहमुद्गरः समाप्तः ।

घटकर्परः ।

निश्चितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
 सलिलैर्निहितं रजः क्षिती रविचन्द्रावपि नीपलक्ष्मिती ॥ १ ॥

कुप्यसि । यदि तव मया कश्चिदपराधः कृतः, स विष्णुना नियोजितेन कृतत्वात् सोढव्य इति भावः, त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽसि तथा करोमीति शास्त्रात् । आत्मानि सर्वं वस्तु आत्मानम् ईश्वररूपं पश्य व्यवधारयेत्यर्थः । सर्वत्र भेदज्ञानम् उत्सृज त्यज ॥ १६ ॥

षोडशेति । षोडशभिः पञ्चटिकाभिः कन्दोविशेषैः शिष्याणाम् अशेषः सम्पूर्णः अभ्युपदेशः शोभन उपदेशः कथितः मयेति शेषः । एषः उपदेशः तेषां विवेकं न करोति न जनयति, कः उपदेशः जनो वा तेषाम् अतिरेकम् एतस्मादुपदेशादधिकं कुरुताम् उपदिशत्वित्यर्थः, न कोऽपीति भावः । पञ्चटिकावच्छेषसङ्गं कन्दो-मञ्जर्याम् । प्रतिपद्यमकितषोडशमात्रा इति ॥ १७ ॥

निश्चितमिति । प्रियहीनायाः विरहिण्याः हृदयमेव अवनो भूमिः तस्माः रदैः खण्डनकारिभिरित्यर्थः अतोवोहोपकत्वादिति भावः नीरदैः मेघैः निश्चितं व्याप्तं खम् आकाशम् उपेत्य प्राप्य

हंसा नदन्नेषभयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।

नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥२

मेघावृतं निशि न भाति नभो वितारं

निद्राभ्युपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।

सेन्द्रायुधश्च जलदोधरसन्निभानां

संरम्भमावहति भूधरसन्निभानाम् ॥ ३ ॥

सन्तिलैः वर्षवारिभिः क्षितौ पृथिव्यां रजः धूलिः निश्चितं व्याप्तं
नाशितमित्यर्थः रविचन्द्रावपि न उपलक्षितौ न दृष्टौ । सुन्दरोदत्तम् ।
विषमे समजा गुरुः समे मभरालौ यदि सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात् ।
अत्र पूर्वोक्ते पादान्त्यमकम् ॥ ? ॥

हंसा इति । कुन्दसमानदन्ति ! कुन्दपुष्पनिभदशने ! अद्य
मेघागमे हंसाः नदद्भ्यः गजद्भ्यः मेघेभ्यः भयात् द्रवन्ति पलायन्ते
मानसं गच्छन्तीति भावः । निशामुखानि न चन्द्रवन्ति चन्द्रोदय-
रहितानित्यर्थः मेघावृतत्वाच्च भव इति भावः । नवैः अम्बुभिः
जलैः मत्ताः प्रहृष्टाः शिखिनः मयूराः नदन्ति क्लेशकारणं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । कस्यचित् कान्तां प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वपादान्त्यमकम् ।
यमकलक्षणघृत्तं दर्पणे । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।
क्रमेण तेनैवाष्टतिर्यमकं विनिगद्यते इति । वचन्तिलकं वृत्तम् ॥२॥

मेघावृतमिति । नभः आकाशं मेघावृतम् आणव वितारं विग-
तनक्षत्रमण्डलं सत् निशि रात्रौ न भाति न शोभते । निद्रा सुख-
सेवितारं हरिं नारायणम् अम्बुपैति, वर्षायाम् आष षुक्लैकादशी-
मारभ्य कार्त्तिकशुक्लैकादशीं यावत् हरिः शेते इति भावः । तथाच
मत्स्यपुराणे । शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्तिके
परिवृध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ सेन्द्रायुधः शक्रधनुर्वृतः जलदो मेघः
धरसन् पर्वतगामी सन् भूधरसन्निभानां पर्वततुल्यानाम् इभानां
हस्तिनां संरम्भं क्रोधम् आवहति सम्यादयति ॥ ३ ॥

सतङ्घित्जलदार्षितं नगेषु खनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि

कान्तामुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।

उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः खनन्तः

शोकः समुद्भवति तद्वनिताखनन्तः ॥ ५ ॥

छादिते दिनकरस्य भावने

खाज्जले पतति शोकभावने ।

मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते

प्रीषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

सतङ्घिति । खनद्भ्यः गर्जद्भ्यः अम्भोधरेभ्यः मेघेभ्यः भीताः पन्नगाः सर्पाः श्रेष्ठा तथाभूतेषु नगेषु पर्वतेषु परिधीरः गम्भीरः रवः ध्वनिः यस्मात्तादृशं सतङ्घिङ्गिः सविश्विङ्गिः जलदाः अर्षितं दृष्टं जलम् अद्भुतरूपाः आचर्य्यरूपाः व्यतएव सुन्दर्यः शोभनाः तासु दरीषु कन्दरासु प्रपतति प्रकर्षेण पतति । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ४ ॥

क्षिप्रमिति । सम्प्रति मेघागमे कोऽपि युवेति भावः रतिविग्रहस्य सुरतकलहेन कोपितानि तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं शीघ्रं प्रसादयति प्रसन्नानि करोतीत्यर्थः । जलदाः मेघाः खनन्तः गर्जनन्तः सन्तः पथिकान् विरहिण इत्यर्थः उत्कण्ठयन्ति उत्सुकान् गृहजननार्थमिति भावः कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां पथिकानां वनितासु कान्तासु अखनन्तः महान् शोकः विरहदुःखमित्यर्थः समुद्भवति समुद्भायते । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ५ ॥

छादित इति । दिनकरस्य सूर्यस्य भावने उदये छादिते आद्यते, शोकभावने विरहदुःखदीपके जले वर्षंशबिले खात् आकाशात् पतति तथा मन्मथे कामे हृदि हन्तुम् उद्यते च सति प्रीषितप्रमदया

सर्वकालमवलङ्घ्य तोयदा ।
 आगता स्य दयितो गतो यदा ।
 निर्घृणेन परदेशसेविना
 मारयिष्यथ हृतेन मां विना ॥ ७ ॥
 ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः !
 यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां
 साधवा तव बधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥
 हंसपङ्क्तिरपि नाथ ! सम्प्रति
 प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।

प्रोषितभक्तृकथा इदम् उच्यते उच्यते । रथोद्धताष्टतम् । रात् परै-
 र्नरलङ्घैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ६ ॥

श्वेति । हे तोयदाः ! मेघाः ! सर्वकालम् अवलङ्घ्य अतोत्य
 यदा दयितः कान्तः गतः विदेशमिति शेषः तदैव आगताः स्य । निर्घृ-
 णेन निष्कृपेण परदेशवासिना प्रवासिना हृतेन हृत्तभाग्येनेति
 यावत् दयितेनेति शेषः विना मां मारयिष्यथ । रथोद्धताष्टतम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ ७ ॥

ब्रूतेति । हे घनाः ! मेघाः ! यूयमेव न त्वत्वे इत्यन्यव्यवच्छेदक
 एवशब्दार्थः । पथि मार्गे शीघ्रलङ्घनाः द्रुतगामिनः अतः तं पथि-
 कपांशुलं पान्याधमं ब्रूत कथयत । किमित्याह अन्येति । अद्य
 इदानीम् अन्यदेशे रतिः अहुरागः सुच्यतां त्वच्चताम् अथवा अत्यागे
 इति भावः सा तव बधूः कान्ता किम् उच्यतां कथ्यताम् । रथो-
 द्घताष्टतम् । पादान्तयमकम् ॥ ८ ॥

हंसेति । हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि वियति आकाशे
 पानघं सर इति शेषः प्रति प्रस्थिताः, चातकोऽपि त्वपितः सन्

चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते
 दुःखिता पथिक ! सा प्रिया च ते ॥ ८ ॥
 नीलगण्डस्यमभिभाति कोमलं
 वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
 अम्बुदेः शिखिगणो विनाद्यते ।
 का रतिर्दयितया विनाद्यते ॥ १० ॥
 मेघशब्दमुदिताः कलापिनः
 प्रोषिता हृदयशोकलापिनः ।
 तीयदागमकत्रापि साद्यते
 दुर्धरेण मदनेन साद्यते ॥ ३१ ॥

अम्बु जलं याचते प्रार्थयते । हे पथिक ! सा च ते तव प्रिया
 दुःखिता त्वां याचते इति शेषः । अस्मिन् समये तिर्यङ्क्षोऽपि
 खं स्वमित् काशयन्ते मातृषीं मां प्रति का कथेति भावः । रथो-
 द्घातम् । पादान्तरकम् ॥ ८ ॥

नीलेति । कोमलं मृदुलं नीलगण्डम् अभिभाति राजते, चातकः
 अमलं निर्मलं वारि जलं विन्दति लभते च । शिखिगणः अयूरगणः
 अम्बुदेः मेघैः विनाद्यते विशेषेण शब्दाद्यते हर्षोदितं भावः । अचे-
 तनाः शब्दादयः सचेतनाश्च तिर्यङ्क्षुः अद्य सुखमनुवन्तीति भावः ।
 अद्य इदानीं दयितया कान्तया विना ते तव का रतिः सन्तोषः ? न
 कापीत्यर्थः । तथात् शीघ्रभागश्चेति भावः । रथोद्घातम् ।
 पादान्तरकम् ॥ १० ॥

मेघेति । कलापिनः अयूराः मेघशब्देन मुदिताः प्रकृष्टाः ।
 प्रोषिताः प्रवाणिनाः हृदयस्थ शोकेन लपन्ति विकल्पन्तीति तथोक्ताः ।
 अद्य साध्यतं ते तव सा प्रिया तीयदागमेन वर्तमानेन जयापि

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
 पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।
 शोकसागरजलेऽद्य पातितां
 त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥
 कुसुमितकुटजेषु काननेषु
 प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
 वहति च कलुषे जले नदीनां
 किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥
 मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु

क्षीणापि दुर्धरेण दुःसङ्गेन मत्नेन साद्यते प्रीक्षते । रघोश्चता-
 दृक्तम् । पादान्तयमकम् ॥ ११ ॥

किमिति । पाण्डु पाण्डुवर्षे विरडादिति भावः गण्डे
 पतितः अलकानां चूषेऽन्नदानाम् अन्नः यस्याः तथाभूतया विर-
 हित्याः केशसंस्कारनिषेधादिति भावः । कान्तया हेतुभूतयेत्यर्थः
 तव कृपापि दयापि किं नास्ति ? अद्य तव गुणस्मरणमेव शोक-
 सागरजले विरहदुःखसमुद्रसन्धिले पातितां तां तव कान्तामिति शेषः
 पाति रक्षति । तव गुणस्मरणेनैव सा जीवतीति भावः । रघो-
 श्चतादृक्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १२ ॥

कुसुमितेति । काननेषु वनेषु कुसुमिताः सञ्जातपुष्पाः कुटजाः
 दृक्तभेदा येषु तथाभूतेषु सत्सु, प्रियरहितेषु कान्तविहीनेषु नारीकने-
 ज्विति शेषः समुत्सुकानि ससुत्कण्ठितानि अन्नानि सुखानि
 येषां तादृशेषु सत्सु तथा नदीनां कलुषे व्यापिले जले वहति च
 सति यतादृशोद्दीपनकाले इति भावः किमिति कथं दीनां कातरां
 मां न समवेक्षसे न पश्यसि ? पादान्तयमकम् ॥ १३ ॥

मार्गेज्विति । हे सखि ! मेघसलिलेन उड्डिजलेन मार्गेषु

कामे धनुः सृशति तेन विना श्रितेषु ।
 गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं
 जह्यां सखि ! प्रियवियोगजशोकदाहम् ॥ १४ ॥
 सुसुगन्धतया वने जितानां
 खनदम्भोधरवायुवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्धव्य वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥
 तत् साधु, यत् त्वां सुतरुं ससर्जं
 प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ! ।
 त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
 नेत्रोत्सवशासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

पश्चिम्ब विनाश्रितेषु विध्वंसितेषु तथा तेन कान्तेन विना कामे
 श्रितेषु तं क्लृप्ताबाणं धनुः सृशति सति गम्भीरेण मेघरसितेन मेघ-
 रवेण व्यथिता कदाहं कदा प्रियावियोगजशोकदाहं कान्तविरहदुःख-
 सन्ताप जह्यां त्यजेयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १४ ॥

सुसुगन्धतयेति । अद्य सास्यते वनेजितानां वनवर्जितानां
 खनतां गर्जताम् अम्भोधराणां वायुभिः वीजितानां कम्पितानां मह-
 नस्य कामस्य कृते निकेतकानां विकसतामित्यर्थः केतकानां वनानि
 सुसुगन्धतया अतीवसौरभवत्तवा प्रतिभान्ति राजन्ते । पादान्त-
 यमकम् ॥ १५ ॥

तदिति । हे कामनिवास ! मदनोद्दीपक सर्ज ! प्रजापतिः
 विधाता त्वां सुतरुं यत् ससर्जं सृष्टवान् तत् साधु उचितमेवेत्यर्थः ।
 त्वं मञ्जरीभिः वनानां प्रवरः अष्टः तथा सयौवनानां यूनं नेत्रो-
 त्सवः नयनानन्दनश्चासि । उपजातिवृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १६ ॥

नवकदम्ब ! शिरोवनतास्मि ते
 वसति यत् मदनः कुसुमस्मिते ।
 कुटज ! किं कुसुमैरुपहस्यते
 निपतितास्मि सुदुःप्रसहस्य ते ॥ १७ ॥
 तरुवर ! विनतास्मि ते सदाहं
 हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणोऽपऽदेहं
 विसृजेयं सहसैव नीप ! देहम् ॥ १८ ॥
 कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 र्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां
 भ्रमरशुश्रुत्वति यूथिकालताम् ॥ १९ ॥

नवेति । हे नवकदम्ब ! ते तव सकाशे इति शेषः शिरो-
 वनता अवनतशिरा इत्यर्थः अस्मि भवामि त्वां प्रणमामीत्यर्थः । यत्
 यतः मदनः कामः ते तव कुसुमस्य स्मिते वसति अधितिष्ठति ।
 कदम्बस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । हे कुटज ! कुसुमैः किं
 कथम् उपाहस्यते उपहासः क्रियते त्वयेति शेषः, सुदुःप्रसहस्य
 अतिदुःसहस्य ते तव सकाशे इति शेषः निपतिता अस्मि त्वां
 प्रणमामीति भावः । द्रुतविश्रम्बितं पृक्तम् । द्रुतविश्रम्बितमाह
 नभौ भराविति तल्लक्षणात् । पादान्तर्यमकम् ॥ १७ ॥

तरुवरेति । हे नीप तरुवर ! अहं सदैव ते तत्र विनता
 अस्मि, मे मनं हृदयं किं कथं सदाहं बलप्रं प्रकरोषि ? तव कुसुम-
 निरीक्षणे सति सहसैव अहम् अपदे अस्थाने देहं विसृजेयं त्वजे-
 यम् । पादान्तर्यमकम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरिति । भ्रमरः मधुनः वसन्तस्य कालतां समवेक्ष्य वस-

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
 सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥
 एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
 तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
 खं स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः
 प्रत्याययी स गृहमूनदिनैरमोघैः ॥ २१ ॥
 आलम्ब्य चाम्बु तपितः करकोषपेयम्

वेद्ये दृष्टा घनैः मेघैः सक्तानाम् लक्तानाम् अम्बुनां जलानां लया
 विन्द्य एव प्रकाशितानि तेः सितैः शुभ्रैः कुसुमैः उपयोभितानं
 यूथिकावतां चम्बुति । सुन्दरीदत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १९ ॥

तासामिति । याः सेन्द्रायुधानाम् अम्बुधराणां मेघानां गर्जितेन
 दुर्दिनेषु दुःसङ्घेष्विति भावः दिनेषु प्रियतमैः सङ्घ रत्युत्सवं सुरत-
 सुखं मानयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः तथा मेघागमे प्रियसखीः समानयन्ति
 समीपे रक्षन्तीति भावः तासां नापीणाम् एष ऋतुः वर्षाकाळः
 सफलो हि सफल एव । वसन्ततिळकं दत्तम् । पादान्तयमकम् ॥२०॥

एतदिति । स दयालुः कान्तः गृहपतिरिति यावत् विरहान-
 लनेन पीडितायाः सन्नापतायाः अपीडितायाः रोगरहितायाः
 तस्याः कान्तायाः अमोघैः अन्वयैः सजलैरित्यर्थः । सङ्घत्तमैः
 समूहैरिति वार्थः । मेघैः स्वारवेण निजध्वनिना कथितम् एतत्
 वचः निशम्य अनुसृत्वेवेत्यर्थः अमोघैः अम्बुधरहितैरिति भावः
 जनदिनैः अल्पदिनैः खं गृहं प्रत्याययी । वसन्ततिळकं दत्तम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ २१ ॥

आलम्ब्येति । अहं तपितः पिपासितः सन् करकोषपेयं

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
 जीयेय येन कविना यमकैः परेषु
 तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ॥ २२ ॥
 इति श्रीघटकपर्परेण कविकृतं यमककाव्यं समाप्तम् ।

नौतिप्रदीपः ।

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैः ?
 विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ।
 श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं ?
 परोपकाराय सतां विभूतिः ॥ १ ॥

कराङ्गलिपाणीयम् अम्बु जलम् आसन्नम् गृहीत्वा भावेन प्रीभूया
 अनुरक्ता या वनिता कान्ता तस्याः सुरतैश्च शपेयं येन परेषु अन्येन
 कविना यमकैः यमककाव्यैः जीयेय अङ्गभिति शेषः, तस्मै तदर्थं
 घटकपर्परेण कलसखण्डेन उदकं वहेयम् । यद्यहं पराजितः सन्
 घटकपर्परेण उदकं न वहामि तदा मे हृषितस्य पानीयपानं प्रेयस्या
 च सच्च सुरतसुखं कदापि मा भूदिति शपथं करोमीति निष्कर्षः ।
 वसन्तिलोकं दृत्तम् । पादान्तरयमकम् ॥ २२ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकरः ससङ्गः स्वरत्नैः किं कुरुते ? विन्ध्या-
 चलः करिभिः सज्जनितैरिति शेषः किं करोति ? मलयाचलः
 श्रीखण्डखण्डैः चन्दनकाष्ठैः किं करोतीति शेषः, सतां विभूतिः
 वस्यद् परेषाम् उपकाराय भवतीत्यर्थः । परोपकारं करोतीति

कर्णावघातनिपुणेन च ताद्यमाना
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ २ ॥

येनाकारि मृणालपत्रमशनं क्रीडा करिण्या सह
स्वच्छन्दं भ्रमणञ्च कन्दरगणे पीतं पयो निर्भरम् ।
सोऽयं वन्यकरी नरेषु पतितः पुष्पाति देहं तृणैः
यद्देवेन ललाटपत्रलिखितं तत् प्रोज्झितुं कः क्षमः ॥३॥

सर्वत्रोत्तरम् । उपजातिदत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः ॥ १ ॥

कर्णोति । भङ्गाः भ्रमराः कर्णाभ्यामवघातः ताडनं तत्र
निपुणेन दक्षेण करिवरेण गजेन्द्रेण मदान्धा या बुद्धिः तथा
हेतुना ताद्यमानाः निराक्रियमाणाः अतएव दूरीकृताः भवन्ति,
एषा भङ्गाणां दूरीकरणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । तस्यैव
करिवरस्यैव गण्डयुगस्य कपोलयोरित्यर्थः मण्डनहानिः शोभाक्षयः ।
ते पुनर्भङ्गाः पद्मवने कमलकानने चरन्ति । मूखंस्त्रिधौ अवज्ञाता
अपि पण्डिताः विद्वत्समाजे माननीया भवन्ति, मूर्खाणाम्नु पण्डित-
सङ्घवासजनितसौभाग्यं नश्यत्येति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यञ्जते ।
वसन्ततिब्बकं दत्तम् ॥ २ ॥

येनेति । येन वन्यकरिणा मृणालपत्रम् अशनं भोजनं,
करिण्या हस्तिन्या सह क्रीडा स्वच्छन्दं स्वच्छं भ्रमणं पर्यटनञ्च
अकारि कृतं, येन च कन्दरगणे सर्वास्तु हरीषु निर्भरं पयः जलं
पीतं, सोऽयं वन्यकरी वनगजः नरेषु पतितः सन् तृणैः देहं पुष्पाति ।
अतः देवेन विधिना यत् ललाटपत्रे लिखितं, तत् प्रोज्झितं

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवान् इति मे मतिः ॥ ४ ॥

व्योमेकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
बध्नन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीते हि विधौ किमस्ति चरितं कः स्थानलाभे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५ ॥

अविदलन्मुकुले वकुले यया

पदमधायि कदापि न हेलया ।

अहह ! सा सहसा विधुरे विधौ

मधुकरी वदरीमनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

त्यक्तुम् अतिक्रमिष्वित्यर्थः कः जनः क्षमः शक्तः ? न कोपीऽत्यर्थः ।
पराधीनता महाक्लेशकरोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

शशीति । शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः स्पष्टेण राज्ञ्या
पीडनं, गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं, मतिमतां बुद्धिमतां दरिद्रतां
दीनताञ्च विलोक्य अहो व्याख्येयं विधिः देवं, विधिर्विधाने दैवे च
व्यसरः । बलवान् इति मे मम मतिः । द्रुतविक्रमिष्वितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

व्योमेति व्याख्यातं प्राक् ॥ ५ ॥

अविदलति । यया मधुकर्या अविदलत् अविदलत्
मुकुलं यस्य तादृशे वकुले हेतुया अथवा कदापि पदं न अधायि
नार्पितं, अहह खेदे, सा मधुकरी सहसा विधौ देवे विधुरे प्रति-
कूले सति अन्यस्य वस्तुनः अलाभे इति भावः, वदरी कोलिम् अनु-
वर्त्तते अनुसरति । अथयं यः साधुमवजानाति तस्य दुःसमये

गतोऽस्मि तीरं जलधेः पिपासया
 स चापि शुष्कश्च लुकीकृतो मया ।
 न दृश्यते दीपलवोऽपि तीर्थधेः
 ममैव तत्कर्मफलं विजृम्भत ॥ ७ ॥

सिंहचुस्यकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद् भिक्षस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यामवगुह्य शुक्लकठिनं तद्दीप्य दूरे जहौ
 अस्थाने पततामतीव महतामितादृशी स्याद् गतिः ॥ ८ ॥
 किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया

नीचेष्वनुवृत्तिर्भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । द्रुतविल-
 म्वितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

गत इति । पिपासया जलधेः तीरं गतः अस्मि, स चापि
 जलधिः मया च लुकीकृतः गरुडप्रेषण पीतः अतएव शुष्कः, अतः
 वारिधेः ससुद्रस्य दीपलवोऽपि अस्त्योऽपि दीपः न दृश्यत । ममैव
 तत् कर्मणः फलं विजृम्भते प्रकाशते । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।
 वंशस्यविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

सिंहेति । भिक्षस्य व्याधजातीयस्य कस्यचित् पत्नी कान्तारे
 वने बदरीधिया बदरीफलबोधेन सिंहेन चुस्युः विदारितः यः करी-
 न्द्रस्य गजेन्द्रस्य कुम्भः तस्मात् गलितं प्रमदं रक्ताक्तं मुक्ताफलं
 प्रतीति शेषः मुदा हर्षेण द्रुतम् अगात् जगाम । ततः पाणिभ्याम्
 अवगुह्य गृहीत्वा शुक्लकठिनं तत् मुक्ताफलं वीक्ष्य दृष्ट्वा दूरे जहौ
 तस्याज । तथाहि, अस्थाने अयोग्ये देशे पतताम् अतीव महतां
 महामहिमशालिनाम् एतादृशी गतिः अवस्था अज्ञजनावज्ञारूपेति
 भावः स्यात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

किं ते पल्लवलीलया किमनया चाशोक ! पुष्पश्रिया ।
यत्त्वन्मूलनिषस्यस्त्रिन्नपथिकस्तीमः स्तुवन्नन्वयं
न स्वादूनि मृदूनि खादति फलान्बुल्बुलमुष्णगिठतः ॥ ९ ॥
दूरे मार्गान्निवससि पुनः कण्टकैराहतोऽसि
ह्यायाशून्यः फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् ।
निर्गन्धस्त्वं मधुरहितः शाल्मले ! सारशून्यः
सेवास्माकं भवति विफला तिष्ठ निश्चस्य यामः ॥ १० ॥

किमिति । हे अशोक ! ते तव नन्दतया विनतभावेन किम् ?
उन्नतत्रया उत्तुङ्गतया किम् ? ते तव वना निविद्धा ह्याया तथा
किम् ? ते तव पल्लवानां लीलयया विवासेन किम् ? अनया पुष्पाणां
श्रिया शोभया च किम् ? एतत् सर्वं ते निष्प्रयोजनमिति भावः ।
ननु भोः यत् यतः अयं तव मूले निषस्यः स्त्रिन्नः पथिकः आन्वः
पथिकानां स्तोमः समूहः उत्कण्ठितः क्षुत्त्रिवारणार्थं व्ययः अतएव
स्तुवन् त्वां प्रशंसन् सन् स्वादूनि मृदूनि कोमलानि फलानि ते इति
शेषः उत्कण्ठम् आकण्ठमित्यर्थः न खादति न भुङ्क्ते । समृद्धेः शोभा-
सन्दर्शनेन न जनानां हृत्प्रिः, समृद्धजनानां समृद्धिवितरणेन जनहृत्प्रिः
कार्यमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ९ ॥

दूरे इति । हे शाल्मले ! त्वं मार्गात् अन्धनः दूरे निवससि,
पथिकानाम् आश्रयदाने तव वैसुख्यमिति भावः । पुनः किञ्च
कण्टकैः आहतः आच्छादितः असि कण्टकभवात् कथञ्चिदपि तवा-
श्रयो न पथिकैः स्मृत्तुष्याय इति भावः, ह्यायाशून्यः, यदाशया तव
आश्रयः क्रियते चापि तव नास्तीति भावः, ते तव फलमपि वानरै-
रपि अभक्ष्यं न ख्याद्यम् । त्वं निर्गन्धः अतएव मधुपैः अमरैः
रहितः सुतरां सारशून्यः असारश्च । अतः अस्माकं सेवा आलुगन्धं
तवेति शेषः । विफला भवति, तस्मात् तिष्ठ, निश्चस्य किञ्चित् विन्न-

हंसा पद्मवनाशया मधुलिङ्गः सौरभ्यलाभाशया
 पान्याः स्वादुफलाशया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।
 दूरादुन्नतपुष्परागनिकरैर्निःसारमिथ्योन्नतै
 रे रे शास्त्रलिपादप ! प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥ ११ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
 यत्र स्थिता हि तरवस्तारवस्त एव ।
 वन्दामहे मलयमेव यदाश्रयेण
 शाखोटनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि ॥ १२ ॥

स्त्रीति भावः यामः गच्छामः । कमपि दुर्जनवेष्टितं परोपकारविरतं
 भीचजातीयं धनितं प्रति लोभेन तदाश्रयप्राप्तानां केषाञ्चित् वचन-
 मिदमिति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ १० ॥

हंसा इति । रे रे शास्त्रलिपादप ! त्वया दूरात् निःसारैः
 मिथ्योन्नतैः उन्नतानां विकसितानां पुष्पाणां रागनिकरैः प्रतिदिनं
 हंसाः पद्मवनाशया कमलनिचयविकासप्रलाशया, मधुलिङ्गः अमराः
 सौरभ्यलाभाशया सौगन्ध्यवासनया, पान्याः पथिकाः स्वादुफलाशया
 गृध्रादुफलाणि प्राप्नुयाम इति लोभेन बलिभुजः काकाः गृध्राश्च
 मांसाशया सदोभांसबोधनेत्यर्थः किमधिकेन, के जनाः न वञ्चिताः
 न प्रतारिताः ? सर्वे एव प्रतारिता इत्यर्थः । मन्दासन्तुष्टमिव
 कञ्चन इहा प्रलाशया धावतां वेसुख्यं भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशं-
 साबद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं षट्कम् ॥ ११ ॥

किमिति । तेन हेमगिरिणा सुमेरुणा रजताद्रिणा कैला-
 सेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत्र हेमगिरौ रजताद्रौ
 च स्थितास्तारवः तरव एव सामान्यदृष्टपदवाच्या एव । वस्तु-
 मलयमेव वन्दामहे प्रशंसामः, यस्य मलयस्य आश्रयेण शाखोटनिम्ब-
 कुटजानि अपि कटुदृष्ट्या अपीति भावः चन्दनानि चन्दनदृष्ट्या भव-

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं

चौरे गते वा किमु स्वावधानम् ।

वयोगते किं वनिताविज्ञासः

पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥ १३ ॥

शीतेऽतीते वसनमशनं वासरान्ते निशान्ते

क्रीडारम्भः कुवलयदृशां यौवनान्ते विवाहः ।

सेतीर्बन्धः पयसि गलिते प्रस्थिते लग्नचिन्ता

सर्वञ्चैतद्भवति विफलं स्वस्वकाले व्यतीते ॥ १४ ॥

नीत्यर्थः । यदाश्रयेण परेषां पङ्कारः स एव मङ्गान् परोपकार-
रहिताः मसृष्ट्वा अपि न गण्यन्ते इति भावः । वसनतिलकं वृत्तम् ।
व्यतिरेकाङ्गहारः ॥ १२ ॥

निर्वाण्येति । निर्वाणदीपे तैलदानं किमु ? किमर्थम् ? न
तैलदाने प्रयोजनमित्यर्थः, चौरे गते चौर्यं कृत्वा पलायिते इत्यर्थः
स्वावधानं स्वस्य स्वात्मनः अवधानम् अप्रमादः वा किम् ? नावधाने
प्रयोजनमित्यर्थः । वयोगते यौवनावगमे वनितया कालया सह वि-
ज्ञासः विचारः किम् ? तथा पयोगते जलवह्निर्गमने खलु सेतुबन्धः
व्यावृत्तबन्धनं किम् ? न प्रयोजनमेवमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥१३॥

शीते इति । शीते व्यतीते सति वसनम् आच्छादनं गात्रस्येति
शेषः, वासरान्ते दिनान्ते रात्रिकाले इत्यर्थः अशनं भोजनं, निशान्ते
निशावसाने कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां क्रीडारम्भः सुरतप्रसङ्गः,
यौवनान्ते तारुण्यापगमे विवाहः, पयसि जले गलिते गते सति
सेतीर्बन्धः, प्रस्थिते पस्थाने कृते इति लग्नस्य शोभनयात्रिकसमयस्य
चिन्ता, किमन्यद् वक्तव्यं सर्वञ्चैतत् एवंविधमित्यर्थः स्वकाले व्यतीते
व्यतिव्रान्ते विफलं निरर्थकं भवति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥१४॥

नयं वस्त्रं नवच्छत्रं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकाच्चै पुरातने ॥ १५ ॥
 समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।
 विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्यवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाकविवेतालमट्टविरचितं
 नीतिप्रदीपकाव्यं समाप्तम् ।

नवमिति । सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे नयं वस्त्रं, नयं छत्रं, नव्या स्त्री, नूतनं गृहं, किमन्यत् सर्वं नूतनं वस्तु शस्तं प्रशंसया कीर्तितम् । सेवकाच्चैः शतैः अन्नञ्च पुरातनं शस्तमित्यनेनाम्बुवत् । अलुष्टुवृत्तम् ॥ १५ ॥

समायातीति । यदा लक्ष्मीः समायाति तदागमनमित्यध्याहार्यं, नारिकेलफलाम्बुवत् यथा नारिकेलफले अम्बु कदा आगतं कैरपि कथमपि न विज्ञायते, तथा लक्ष्म्या आगमनं कदा कथमिति न ज्ञायते इति भावः । यदा लक्ष्मीः विनिर्याति गृहात् निर्गच्छति तत् विनिर्गमनं गजभुक्तकपित्यवत् यथा गजेन भुक्तं कपित्यं बहिः यथापूर्वं दृश्यते किन्तु अन्तर्निःसारं भवति तथा लक्ष्मीर्विनिर्याने लोकः पूर्ववदेव दृश्यते किन्तु अन्तःसारमन्यः आदिति भावः । उपमाबह्वारः । अलुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

नीतिसारम् ।

गिरौ कलापी गगने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धु-

र्वी यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥ १ ॥

माता निन्दति नाभिमन्दति पिता भ्राता न सम्भाषते
भृत्यः कुप्यति भानुमच्छति सुतः काम्ता च नालिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

तस्मादर्थमुपार्जयस्व च सखे ! ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥ २ ॥

गिराविति । कलापी मयूरः गिरौ पर्वते, पयोदः मेघः गगने
आकाशे तिष्ठतीति शेषः, तथा लक्षान्तरे लक्षयोजनान्तरे अन्तरीक्षे
इति शेषः अर्कः सूर्यः, जलेषु च पद्मं तिष्ठतीति शेषः । इन्दु-
चन्द्रः द्विलक्षे लक्षयोजनद्वयान्तरे इति यावत् भूस्थो योजनलक्षोऽर्कं
पश्येत्तच्चद्वयाद्विधुमिति सुध्रुवोघैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् । स्थितो-
ऽपीति अध्याहार्यं कुमुदस्य बन्धुः मित्रं तद्विकारासक्तत्वादिति भावः ।
तस्मात् यत् वस्तु यस्य मित्रं बन्धुभूतं तत् वस्तु तस्य न हि नैव
दूरं भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तसु ॥ १ ॥

मातेति । माता निन्दति निर्धनं पुत्रमिति शेषः, पिता न अभि-
नन्दति नाद्रियते । भ्राता न सम्भाषते नालपति निर्धनं भ्रातरमिति
शेषः । भृत्यः कुप्यति निर्धनाय प्रभवे इति शेषः । सुतः पुत्रः न अहृ-
नच्छति निर्धनं पितरमिति शेषः । काम्ता च न आलिङ्गते निर्धनं
भ्रातारमिति शेषः सुहृत् सखा अर्थप्रार्थनशङ्कया आलापमात्रमपि न

धनेर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति

धनेरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्त्वं महाराज ! बन्धोऽस्मार्थेन कौरवैः ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनोऽसौ

स शूकरश्चेति स वै नृसिंहः ।

नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः

सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ॥ ५ ॥

कुरुते । हे सखे ! तस्मात् कारणात् अर्थम् उपार्जयस्व, हि यतः
सर्वे जनाः अर्थस्य वशाः अधीनाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

धनेरिति । निष्कुलीनाः अकुलीना जनाः धनैः कुलीनाः
भवन्ति, धनेन कुलमिति वैयाकरणाः । मानवाः धनैः अपादं निस्तरन्ति
विपन्नुक्ता भवन्तीत्यर्थः । लोके जगति धनेभ्यः परः श्रेष्ठः बान्धवः
नास्ति । तस्मात् धनानि अर्जयध्वं धनानि अर्जयध्वम् अत्यावश्यकत्व-
द्योतनार्थं पुनरुक्तिः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । भुजङ्गप्रयातं चलभिर्जका-
रेरिति तल्लक्षणात् । कारणेन कार्य्यवसथेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

अर्थस्येति । पुरुषः अर्थस्य धनस्य दासः, अर्थस्तु न कस्यचित्
जनस्य दासः । हे महाराज ! इति सत्त्वं अतः अस्मि अहं
कौरवैः दुर्योधनादिभिः अर्थेन बन्धः वशीकृतः । बुधिष्ठिरं प्रति
भोग्गवाक्यम् । अतुष्टु वृत्तम् ॥ ४ ॥

त्रिविक्रम इति । असौ वामनः क्षुद्राकृतिः पुरुषः त्रिविक्रमः
त्रिषु स्वर्गमन्थपातालेषु विक्रमः पदक्रमो वा यस्य तथाभूतः अपि

चलञ्चित्तं चलदित्तं चलञ्जीवनयौवनम् ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ॥ ६ ॥

स जीवति यशो यस्य कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ।

अयशोऽकीर्त्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ ७ ॥

वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिति ।

सर्वत्रैवं विचारेण माहारे न च मैथुने ॥ ८ ॥

अभूत्, स वामनः शूकरश्च वराहश्च, स वामनः ऋषिंहश्च अभू-
दिति पूर्वेणान्वयः । इतिशब्दः वैशब्दश्च पादपूरणार्थः । तथाच
नीचैः क्षत्रैः अनीचैः महद्भिः अतिभीचनीचैः अतिशयेन बहुभिरिति
भावः सर्वैः उपायैः फलं कार्यं साध्यमेव न कथमपि कार्यसाधनात्
निवर्त्तितव्यमिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

चलदित्तं । चित्तं मनः चलत् चञ्चलं, वित्तं धनं चलत् चञ्चलं,
जीवनं यौवनञ्च चलत् चञ्चलम् । (किमधिकेन) इहं सर्वं जगदिति
शेषः चलाचलं पुनः पुनरतिशयेन चञ्चलमित्यर्थः । तस्मात् यस्य
कीर्त्तिः यशः अस्तीति शेषः स जीवति न चलतीति भावः । अनु-
ष्टुप्वृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । यस्य यशः अस्तीति शेषः स जीवति, यस्य कीर्त्ति-
रस्तीति शेषः स जीवति, अयशः अख्यातिः अकीर्त्तिः ख्यात्यभावः
ताभ्यां संयुक्तो जनः जीवन्नपि मृतोपमः मृततुल्यः । अनुष्टुप्-
वृत्तम् ॥ ७ ॥

वृद्धस्येति । आपत्काले उपस्थिते हि उपस्थित एव वृद्धस्य
वचनं ग्राह्यम् आदरणीयम् । सर्वत्र सर्वस्मिन् विषये विचारेण
विवेचनया एवं वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमिति भावः । किन्तु आहारे न,
मैथुने स्त्रीसङ्गमे च न, एतयोर्दोषोर्दोषवचनानुसारेण न व्यवस्थेति
भावः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ८ ॥

क्वचिद्दृष्टः क्वचित्तुष्टः कष्टसुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ८ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणहेषि मनसु यस्य

कथं जनस्यं परितोषयिष्यति ॥ १० ॥

शूकर उवाच ।

दृश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्त्रयो गजाः ।

पश्यन्तु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मया ॥ ११ ॥

सिंह उवाच ।

गच्छ शूकर ! भद्रं ते ब्रूहि बिंही मया जितः ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्बलम् ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । अव्यवस्थितचित्तो जनः क्वचित् कष्टः क्रुद्धः, क्वचित् तुष्टः, क्षणे क्षणे च कष्टः तुष्टश्च, अतः तस्य प्रसादोऽपि तोषोऽपि भयङ्करः अस्विरत्वादिति भावः । अनुष्टुप्स्तम् ॥ ८ ॥

निमित्तमिति । यः जनः निमित्तं कारणम् उद्दिश्य हि क्वच-
यित्तैव प्रकुप्यति, स जनः ध्रुवं निमित्तं तस्य निमित्तस्य अपगमे अव-
स्रमे प्रसीदति प्रसन्नो भवति । यस्य तु मनः अकारणहेषि विना
हेतुं हेतौत्वर्थः, जनः बोद्धः कथं केन प्रकारेण तं जनं परितोष-
यिष्यति ? दुर्जनः कथमपि न प्रसादमाहं इति भावः । वंशस्व-
विधं दृष्टम् ॥ १० ॥

दृशेति । पूर्वं दृश व्याघ्राः सप्त सिंहाः त्वयः गजाः जिताः
मयेति शेषः, अद्य सर्वा देवताः त्वया कया युद्धं पश्यन्तु । अनु-
ष्टुप्स्तम् ॥ ११ ॥

गच्छेति । हे शूकर ! गच्छ प्रसादक, ते तव भद्रं ज्ञायस्युं

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्रे कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥१३॥
 एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पद्मगारिः
 स्मारं स्मारं खगट्टचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ १४ ॥

अस्त्विति शेषः, ब्रूहि वद मया सिंहः जित इतीति शेषः । किन्तु
 पण्डिताः विद्वांस एव सिंहश्रूयकारयोः बलं जानन्ति । अपस्तुतप्रशंसया
 मूर्खपण्डितयोः संवादो व्यज्यते । अद्भुदुद्भुतम् ॥ १२ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः सम्पद् उद्योगिनं कार्यपरं पुरुष-
 सिंहम् उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः लघवो जनाः दैवेन देयं शुभ-
 मिति शेषः नाम पुरुषकारस्य प्रयोजनमिति भावः इति वदन्ति ।
 नन्वात् दैवं निहत्य तच्छीकृत्येति भावः आत्मनः शक्त्या सामर्थ्येन
 पौरुषं पुरुषकारं कुरु । यत्रे उद्योगे कृते यदि न सिध्यति, अत्र
 अस्मिन् विषये को दोषः ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥१३॥

एकेषु । एका भार्या सरस्वती प्रकृता स्वभावेन मुखरा वाचाया
 कलहकारिणीति भावः, द्वितीया भार्या लक्ष्मीः चञ्चला अस्थिरा,
 पुत्रस्तु एकः भुवनविजयी दुर्निवारः अवाध्यः मन्मथः कामः, शेषः
 धनन्तनागः शय्या, उदधौ सस्रु शयनं, पद्मगारिः गरुडः वाहनं
 रथः । इत्थं खगट्टस्य चरितं व्यापारं अतिक्लेशकरमिति भावः
 स्मारं स्मारं कृत्वा कृत्वा मुरारिः हरिः दारुभूतः काष्ठमूर्त्तरभूदिति
 शेषः । मन्दात्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

अतिदूरपथश्रान्ताच्छायां यान्ति च शीतलाम् ।
 शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ १५ ॥
 अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
 स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता ॥ १६ ॥
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते
 निमज्जतीन्दोरिति यो वभाषे ।
 नूनं न दृष्टं कविनापि तेन
 दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाश्री ॥ १७ ॥

अतीति । अतिदूरेण पथा श्रान्ताः शोका इति शेषः शीतलां
 छायां यान्ति आश्रयन्ति, शीतलाश्च विश्रान्ताश्चेति यावत् पुनर्यान्ति
 गच्छन्ति । अतः कस्य जनस्य परिदेवना का ? न कापीत्यर्थः । अतु-
 ष्टुवृत्तम् ॥ १५ ॥

अपमानमिति । प्राज्ञो जनः अपमानं पुरस्कृत्य मानञ्च पृष्ठके
 कृत्वा अगणयित्वेति भावः अस्य कार्यम् उद्धरेत् । हि यतः कार्यध्वंसे
 मूर्खता प्रकाशते इति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

एक इति । इन्द्रोऽन्द्रस्य गुणसन्निपाते गुणसमूहे एको दोषः
 कलङ्कित्वमिति भावः निमज्जति जलनीयते इत्यर्थः । यः कविः इति
 वभाषे उवाच, एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरण-
 श्लिवाङ्ग इति, तेन कविना काश्चिदासेन दारिद्र्यमेव दोषः गुणराशि-
 नाश्री गुणसमूहनाशक इति नूनं निश्चितं न दृष्टम् । तथाच, दारिद्र्या-
 द्वियमेति स्त्रीपरिगठः प्रभ्रश्यते चेतनो निश्चेताः परिभ्रूयते परिभवा-
 श्लिषेदेमापद्यते । निर्विज्ञः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
 निर्वुद्धिः जयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्रदम् ॥ किञ्च, दारिद्र्या-
 न्दरणाद्वा मरणां मम रोचते न दारिद्र्यम् । अल्पलोभं मरणां दारि-
 द्र्यमननकं दुःखमिति मृच्छकटिके चारुदत्तः । उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति कृतस्य मरणं तथा ।
 गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्देविदां मतम् ॥ १८ ॥
 नाकाळे म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशकण्टकविद्धोऽपि प्राप्तकालो न जीवति ॥ १९ ॥
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात् पतितस्य च ।
 तच्चक्षेवापि दृष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ २० ॥
 करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद् यदिधेर्मनसि स्थितम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाकविघटकपर्परविरचितं
 नीतिसारं समाप्तम् ।

कृतस्येति । कृतस्य करणं तथा कृतस्य मरणं नास्ति, किञ्च गतस्य
 कृतीतस्य विषयस्य शोचनं नास्ति हि नाख्येव एतत् वेदविदां मतम् ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

नाकाळे इति । जन्तुः जीवः शरशतैः विद्धोऽपि अकाळे अयमये
 इति आयुर्भोत्वर्थः न अस्ति । किन्तु प्राणकालः गतायुर्जनः कुशकं
 कण्टकेन अपायबन्धेन विद्धोऽपि न जीवति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

निमग्नस्येति । पयोराशौ बहूनि निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य
 च तथा तच्चक्षेव नामराजेन दृष्ट्यापि आयुः जीवनकालः सर्वाणि
 मरणस्थानानि येषु स्वानेषु प्रोक्ष्या म्रियते तानि स्थानानि रक्षति
 वाचयति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

करोत्विति । नीतिज्ञो जनः एतस्ततः बहुधेति भावः व्यवसायं
 करोतु नाम, पुनः किन्तु विधेः मनसि यत् स्थितं तदेव फलं स्यात्
 विध्वत्तिसौ न केनापि कर्तुं शक्य इति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २१ ॥

धर्मविवेकः ।

अद्वावीजो विप्रवेदान्बु सिद्धः

शाखा विद्यास्ताश्चतस्रो दशापि ।

पुष्यान्यर्था इे फले स्थूलसूक्ष्मे

मोक्षः कामो धर्मवृत्तोऽयमीदृशः ॥ १ ॥

यातः कामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शक्रुप्रस्थविसर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समारोपितः ।

आ बाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्

हा ! सीता पतिदेवतागमदधो धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥२॥

अद्वावीज इति । अद्वा गुरुजनवचनेषु विश्वासः वीजं मूलकारणं
 यस्य तथामृतः, विप्राः ब्राह्मणाः वेदाश्च एव व्यम्बूनि जवानि तैः
 सिद्धः पुष्टिं नीत इति भावः अयं धर्मवृत्तः धर्मरूपस्तरुः ईशः स्थूलः
 ईदृङ्मस्तुतावित्त्वत्तात् कर्मणि उपत्ययः । लोकोरिति शेषः । अस्य
 धर्मवृत्तस्य ताः प्रसिद्धाः चतस्रः दशापि चतुर्दशेत्यर्थः विद्याः, अङ्गानि
 वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
 द्योताश्चतुर्दशेत्युक्ताः शाखाः, विस्तृतांश्च इति भावः । मोक्षः कामः
 धर्म इति यावत् स्थूलसूक्ष्मे स्थूलं महत् सूक्ष्मं चूडं ते इे फले,
 पुष्यानि धर्मावृत्तानजनितानि अपूर्वाणोत्वर्थः अर्थाः फलयोः मूल्य-
 भूतघनानीत्वर्थः । रूपकमण्डपारः । शालिनोद्वृत्तम् । मात्तो गौ
 वेच्छाश्विनी वेदलोकोरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यात इति । बलिः दैत्यराजः हरये वामनाय अखिलां समस्तां
 अङ्गां पुष्टिर्षीं प्रदाय पातालमूलं यातः गतः । स च मुनिः शक्रुः

कानीनस्य मुनेः स्व-बाम्भव-बधू-वैधव्य-विध्वंसिनो
 नप्पारः खलु गोलकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः ।
 तेऽमी पञ्च समानयोनिरतयः तेषां गुणीत्कीर्त्तनात्
 अक्षय्यं सुकृतं भवेदविकलं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ ३ ॥

प्रस्यञ्ज प्रञ्जपरिमितस्य शक्नोरित्त्वर्थः विसर्जनात् दानात् स्वर्गं समा-
 रोपितः गमितः दानफलेनेति भावः । आ बाल्यात् शैशवकारभ्य
 कुन्ती अशतो दुश्चारिणी सती सुरपुरीं स्वर्गं समारोहयत् अगमद्दि-
 त्त्वर्थः स्वार्थे षिजन्तप्रयोगः । हा खेदे, पतिदेवता पतिव्रता सीता
 अधः प्राताबभू अगमत्, धर्मस्य गतिः सूक्ष्मा न केनापि ज्ञातुं
 शक्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

कानीनस्येति । कानीनस्य कन्या कुमारी तस्यां जातस्य सत्य-
 गन्नायामपरिणीतायां पराशरेण उत्पन्नस्य स्वस्य आत्मनः बाम्भवः
 आता विचित्रवीर्य इत्यर्थः तस्य बध्नोः अम्बिकाम्बालिकयोर्वैधव्य-
 विध्वंसिनः पातिव्रतनाशिनः तयोरभिगमनेनेति भावः मुनेः द्वैपाय-
 नस्य व्यासस्त्वर्थः नप्पारः पौत्राः गोलकस्य पितरि मृते अन्येन
 जनितस्येति भावः पाण्डोरिति भावः, तनयाः स्वयं कुण्डाः
 सति पितरि अन्यैरुत्पादिता इति भावः, अमृते जारजः कुण्डो
 मृते भर्त्सरि गोलक इत्यन्तरः । पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः पञ्च
 भ्रातरः । ते असी पञ्च भ्रातर इति शेषः समानयोनिरतयः एक-
 योनिविहारिणः द्वौपद्याः सर्वेषां पत्नीत्वादिति भावः । तेषां
 पाण्डवानां गुणानां दवादाक्षिण्यादीनाम् उत्कीर्त्तनात् अज्ञैः प्रशंस-
 नात् अविकलं सस्यक् अक्षय्यम् अविनश्यरं सुकृतं पुण्यं भवेत् । अतः
 धर्मस्य गतिः भावः सूक्ष्माः न केनाप्यवगम्यन्ते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

आहारे शुचिता ध्वनौ मधुरता नीङ्गे पराधीनता
 बन्धौ निर्ममता वने रसिकता वाचालता माधवे ।
 यस्मैते गुणराशयः पिकवरं त्यक्त्वा किमेते जना
 वन्दन्ते खलु खञ्जनं क्षमिभुजं चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥४॥
 कान्तं वक्ति कपोतिकाकुलतया नाथान्तकालोऽधुना
 व्याधोऽधो धृतचापशाणितशरः श्येनः परिभ्राम्यति ।
 इत्थं सत्यहिना स दष्ट द्रुषुणा श्येनोऽपि तेनाहतः
 तूर्णं तौ तु यमालयम्प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥५॥

आहारे इति । यस्य पिकवरस्य आहारे भोजने शुचिता
 पवित्रताः अशुचि वस्तु न खादतीति भावः, ध्वनौ रवे मधुरता
 मनोहारित्वं, नीङ्गे कुलाये पराधीनता परस्य काकश्चेति भावः अधी-
 नता दक्षता, तं वञ्चयित्वा तत्कुलाये स्थितिः तेन शैशवे पावन-
 क्षेति भावः, बन्धौ प्रतिपालके काके इति भावः निर्ममता स्नेह-
 राहित्यं, वने कानने अयोम्ये देशेऽपीति भावः रसिकता, माधवे
 वसन्ते अथच कृष्णे वाचालता यास्मिन्त्वम्, एते गुणराशयः सन्तीति
 शेषः, तं पिकवरं कोकिलश्रेष्ठं त्यक्त्वा एते जनाः किं कथं क्षमिभुजम्
 अशुद्धभोजनमिति भावः खञ्जनं तदास्त्वं पञ्चिथं वन्दन्ते प्रच-
 सन्ति खलु, अतः कर्मणां शुभाशुभानामिति शेषः गतिः भावः चित्रा
 अमत्कारिणी । कारणेन कार्यसमर्पनरूपोऽर्थांतरन्यासः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

कान्तमिति । कपोतिका कपोतकान्ता आकुलतया कान्तं कपोतं
 वक्ति कथयति, हे कान्त ! नाथेति क्वचित् पाठः । अधुना सास-
 तम् अन्तकालः अत्युत्कालः अस्माकमिति शेषः, अतः व्याधः क्लमवुः
 अधः दृक्ततले इति भावः धृतः चापः धनुः शाणितः शरश्च येन
 तथाभूवः वर्त्तते इति शेषः, श्येनः पक्षिविशेषः परिभ्राम्यति अर्ध-

शुद्धीमोक्षुरयोर्विचार्य मनसा कल्पायनं यत्प्रवा
 श्रोतं त्रिपरितकं कृतमहो गोः खुरमात्रं ददौ ।
 नाथो मूर्खजनास्तये न च सुखं नो वा ययो लभ्यते
 सद्द्वेये कविभूपती हरिहरे लाभः परं गोविधः ॥ ६ ॥
 पञ्चास्यस्य पराभवाय मूपको मांसेन गोभूयसा
 हृद्यन्नैरपि पायसैः प्रतिदिनं सम्बर्द्धितो यो मया ।

मिति शेषः, इत्थं इति एवं गते अहिना शर्पेण चः व्याधः इष्टः,
 तेन इष्टुषा शरेण व्याधच्छिप्नेनेति भावः श्येनः अपि हिंस्रपक्षी
 अपि इतः विद्धः, अतः तौ व्याधश्येनौ त्वयं तत्क्षणात् समाश्रयं
 प्रति गतौ कृतावित्यर्थः । तथात् देवी गतिः दैवचरितं विचित्रा
 चमत्कारणी । कारणेन कार्यं च नर्षनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दू-
 बविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुद्धीति । यथा मनसा विचार्य विविच्य शुद्धीमोक्षुरयोः
 श्लोषविशेषयोः यत् कल्पायनं ज्ञापयोजनं प्रोक्तम् औषधत्वेन
 कथितं, तस्य विपरीतकं विपर्ययः कृतं रोगिपरिचारकेत्येति भावः,
 अहो आश्चर्यं गोः पशुविशेषस्य खुरमात्रं कथितमिति भावः ददौ
 रोगियो इति शेषः । अतः मूर्खजनानाम् अज्ञजनानाम् आशये
 कृते अर्थो न धनं न इत्यमवस्थायामारोग्याभावादिति भावः, सुखस्य
 उन्नोपस्य न, यशः स्वातिच नो वा लभ्यते नैव प्राप्यते इत्यर्थः, तथात्
 कृद्वेद्यो कविभूपती कविराजे हरिहारे मयीति भावः परं केवचं
 गोविधः गोहत्या तदन्यथा खुरलाभाभावादिति भावः लाभः लभेति
 शेषः । हरिहरस्य मूर्खजनचिकित्सायां खेदोक्तिरियम् । शार्दूब-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

पञ्चास्यस्येति । यथा पञ्चास्यस्य सिंहस्य, सिंहो कृमेन्द्रः पञ्चास्य
 इत्यमरः । पराभवाय परालयाय गोः नूयसा प्रचूरेण मांसेन
 गुणा रक्ष्यतेः चावधेः परयाज्ञैरपि यः मूपकः संबर्द्धितः पोषितः,

सोऽयं सिंहरवाद् गुह्यान्तरगमनीत्याकुलः सम्भ्रमाद्
हस्ताग्रा विलयं गता हतविधेर्जाभः परं गोबधः ॥ ७ ॥
पारीन्द्रस्य पराभवाय सुरभीमांसेन दुर्मेधसा
पुष्यन्ते किञ्च पीवराः कटुगिरः खानः प्रयत्नादमी ।
न त्वे तन्मदमत्तवारणचमुविद्रावणः केशरी
जेतव्यो भवता किरातनृपते ! जामः परं गोबधः ॥ ८ ॥
एका भूयभयोरेक्यमुभयोर्दक्षकाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ९ ॥
जातः सूर्यकुले पिता दशरथः चौथीभुजामग्रणीः

सोऽयं मूषकः सिंहरवाद् भीत्याकुलः शङ्काकुलः सन् सम्भ्रमाद्
गुह्यान्तः गुहाभ्यन्तरम् अगमत् । इत्थं खेदे, आशा सिंहवराजव-
दासना विलयं गता विनष्टा, हे हतविधे ! हतविधेः दुर्दैवादिति
वा परं केवलं गोबधो जामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

पारीन्द्रस्येति । हे किरातनृपते ! व्याघराज ! दुर्मेधसा दुर्बु-
द्धिना भवता पारीन्द्रस्य सिंहस्य पराभवाय प्रयत्नात् अतिबलेने-
त्पर्यः सुरभीमांसेन गवीमांसेन कटुगिरः कर्षयस्त्रनाः पीवराः स्खल-
कायाः अमी खानः कुकराः पुष्यन्ते किञ्च पात्यन्ते एव । त्वं किन्तु
एतासां मदमत्तवारणचमूनां मदोद्धवहस्तिनिचयानां विद्रावणः
निराकरणः केशरो न जेतव्यः न जेतुं शक्यः । परं केवलं गोबधः
नोहत्या जामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एकेति । उभयोः शालिश्यामाकयोः भूः उत्पत्तिस्थानम् एका
अभिज्ञा, उभयोः दक्षकाण्डयोः ऐक्यम् अभेदः । किन्तु शालिश्या-
माकयोः शालिश्यामाकाण्डवृक्षयोः भेदः विशेषः फलेन फलोत्पत्त्या
परिचीयते ज्ञायते । एकत्रयीवदोरपि विद्यादिफलवृक्षाभेदेन वार-
तस्य जायते इति अप्रकृतप्रशंसया व्यज्यते ॥ ९ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
 दोर्दण्डेन समी न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विडम्बितोऽपि विधिना चान्ये घरे का कथा ॥ १० ॥

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चक्षला च द्वितीया
 पुत्रस्वैको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनमुदधी वाहनं पन्नगारिः
 स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ ११ ॥
 असारे खलु संसारे सारं शशुरमन्दिरम् ।
 हरी हिमालये श्रेते विष्णुः श्रेते महोदधौ ॥ १२ ॥

जात इति । सूर्यकुले महावंशे इति भावः जातः उत्पन्नः
 महाकुलपद्मे इत्यर्थः । चौथीभुजां पृथिवीपादानाम् अक्षयिः
 अष्टः दशरथः पिता । सत्यपरायणा सीता प्रणयिनो कान्ता ।
 लक्ष्मणः यस्य अनुजः कनिष्ठः महावीरः व्याघ्रावह इति भावः,
 दोर्दण्डेन बाहुबलेन भुवने लिखोक्यां यस्य समः सद्यः नास्ति,
 बह्वक्षयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः । सोऽपि रामः येन
 विधिना दैवेन विडम्बितः प्रतारितः मारोपमाययेति भावः अन्ये
 घरे का कथा किं कर्तव्यम् । विधिः सर्वमेव प्रतारयतीति भावः ।
 अन्ये इति कवीनां निरङ्कुशत्वात् सप्रसन्नं सोऽव्यम् । अर्थापत्तिरक्ष-
 रारः । उक्तञ्च दर्पणे । दण्डाप्यपिकवान्याघांगमोऽर्थापत्तिरिष्यते
 इति । शार्ङ्गकविप्रौढितं वृत्तम् ॥ १० ॥

एकेति व्याख्यातं प्राक् ॥ ११ ॥

असारे इति । असारे साररहिते अस्तित्वे इत्यर्थः संसारे
 शशुरमन्दिरं खलु सारम् उक्तव्यमित्यर्थः । तथाहि हरः शिवः
 हिमालये शशुरमन्दरे इति भावः श्रेते, विष्णुः महोदधौ महा-
 वसुधे शशुराशये इति भावः श्रेते । गौरीपिता हिमालयः,
 चण्डीपिता शशुर इति बोध्यम् । अल्लटुवृत्तम् ॥ १२ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम् ॥ १३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेदारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥ १४ ॥

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ १५ ॥

यदि कृष्णपदे चिन्ता भक्तिस्तत्पदपङ्कजे ।

विषमे दुर्गमे वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६ ॥

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना वस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १७ ॥

असारे इति । असारे संसारे काश्यां वासः, सतां बाधूनं सङ्गः सहवासः, गङ्गाम्भः गङ्गाजलं, तथा शम्भोर्हरस्य सेवनम् एतच्चतुष्टयं सारं खलु सारमेव । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थम् आपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत् सञ्चित्वात्, धनैरपि दारान् पत्नीं रक्षेत्, तथा आत्मानं दारैरपि धनैरपि सततं रक्षेत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १४ ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पतिवाङ्मथ्यानवाप्तिः स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनं रमणम् अश्वानां ज्वरः दौर्बल्यकारणमिति भावः ॥ १५ ॥

यदीति । यदि कृष्णस्य पदे चिन्ता, तथा तस्य पदपङ्कजे भक्तिरस्तीति शेषः, तदा विषमे भीषणे मरणे दुर्गमे वापि रणे संध्याने का चिन्ता नैव चिन्ता कार्येति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

देवे इति । देवे देवतायां तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, मन्त्रे, देवज्ञे गणके, भेषजे औषधे, तथा गुरौ वस्य जनस्य यादृशी भावना, तस्य तादृशी सिद्धिः भवति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १७ ॥

न माता शपते पुत्रं न दीषं सभते मही ।
 न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ १८ ॥
 जल्पन्ति सूरयः सर्वे धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।
 एतज्ज्ञातव्यमद्यैव किमत्र च भविष्यति ॥ १९ ॥
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाकविहलायुधविरचितं धर्मविवेककाव्यं
 समाप्तम् ।

—

जेति । माता पुत्रं न शपते नामिसम्पातेन जोजयतीत्यर्थः,
 सही पृथ्वी दीषं तदुपरि विविधात्याचारजनितमिति भावः न
 सभते न षट्क्रीति, साधुः सज्जनः हिंसां परेषामिति शेषः न
 कुरुते । देवः सृष्टिनाशकः सृष्टिध्वंसो न भवतीति शेषः । अह-
 टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

जल्पन्तीति । सर्वे सूरयः विद्वांसः जल्पन्ति कथयन्ति, धर्मः
 धार्मिकं रक्षति इतीति शेषः । अद्यैव एतत् धर्मस्य धार्मिकरक्षण-
 मिति भावः ज्ञातव्यं कथं धर्मो धार्मिकं रक्षतीति वेदितव्यमित्यर्थः अत्र
 च धार्मिकरक्षणे कर्तव्ये इति भावः किञ्च भविष्यति तदपि ज्ञातव्य-
 मिति पूर्वेषाम्ययः । अहटुवृत्तम् ॥ १९ ॥

जय इति । येषां पक्षे जनार्दनः कृष्णः तिष्ठतीति शेषः, तेषां
 पाण्डुपुत्राणां जयः अस्तु । कृष्णः यतः यस्मिन् पक्षे इति शेषः,
 ततः तस्मिन् पक्षे इति भावः धर्मः तिष्ठतीति शेषः । धर्मः यतः
 यस्मिन् पक्षे अस्तीति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे जयः भवतीति शेषः ।
 अहटुवृत्तम् ॥ २० ॥

—

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं
 गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् ।
 जटाजूटमध्ये स्फुरद्गाङ्गवारि
 महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥ १ ॥
 महेशं सुरेशं सुरारातिनाशं,
 विभुं विश्वनाथं विभूत्यङ्गभूषम् ।
 विरूपाक्षमिन्दुर्कवक्त्रिनेत्रं
 सदानन्दमीडे प्रभुं पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥
 गिरीशं गणेशं गले नोलवणं
 गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम् ।

पशूनामिति । पशूनां प्राणिनां पतिं पापनाशं दुरितक्षयकारं
 परेशं परमेश्वरं गजेन्द्रस्य कृत्तिं चर्म वसानं परिरटधानं वरेण्यं श्रेष्ठं
 जटाजूटमध्ये स्फुरत् प्रसरत् गाङ्गवारि गङ्गाजलं यस्य तथाभूतं
 स्मरारिं सदनरिपुम् एकम् अद्वितीयं महादेवं स्मरामि चिन्तयामि ।
 भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् अस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

महेशमिति । महेशं सुरेशं सुरारातिनाशं अक्षरसूदनं विभुं
 निष्कालान्यहसमर्थं विश्वनाथं विभूतिभिः भक्तभिः अक्षय्य भूषा विले-
 पनं यस्य तथाक्तं विरूपाक्षं विदमनेत्रम् रश्मिर्कवक्त्रिनेत्रं चन्द्र-
 सूर्याग््निरूपनयनत्रयं सदानन्दं प्रभुं पञ्चवक्त्रं पञ्चाननम् ईडे
 स्मरामि ॥ २ ॥

गिरीशमिति । गिरीशं गणेशं गणानां प्रमथनासु शैथं नडे

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं
 भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥
 शिवाकान्त ! शम्भो ! शशाङ्कार्द्धमीले !
 महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् ! !
 त्वमेको जगद्ग्रापको विश्वरूप !
 प्रसीद प्रसीद प्रभो ! पूर्णरूप ! ॥ ४ ॥
 परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं
 निरीहं निराकारमीद्वारवेद्यम् ।
 यतो जायते पाल्यते येन विश्वं
 तमीशं भजे लीयते यत् विश्वम् ॥ ५ ॥
 न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायु-
 र्न चाकाशमास्ती न तन्द्रा न निद्रा ।

कथं नीलवर्णं गवेन्द्राधिकुदं दृषाकृदं गुणातीतरूपं निर्गुणसहस्रं
 भास्वरं दीप्यमानं भस्मना भूषितम् अङ्गं यस्य तादृशं भवानी मौरी
 कलत्रं पत्नी यस्य तद्योक्तं पञ्चवक्त्रं भवं भजे ॥ ३ ॥

शिवेति । हे शिवाकान्त ! गोरीवल्लभ ! शम्भो ! शशाङ्कार्द्ध-
 मीले ! चन्द्रार्द्धशेखर ! महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् !
 अक्षयं जगद्ग्रापकः हे विश्वरूप ! पूर्णरूप ! प्रभो ! प्रसीद
 त्वस्यो भव ॥ ४ ॥

परात्मानमिति । परात्मानं परमेश्वरम् एकम् अद्वितीयं जगतां
 बीजं मूलम् आद्यम् आदिपुरुषं निरीहम् ईडा चेडा तद्रहितं
 निराकारं औक्किकाकारमून्यं ओद्दारेण प्रचवेन वेद्यं, विश्वं जगत्
 यतो जायते, येन पाल्यते, यत् विश्वं जीवते अन्तर्भवति, तम्
 ईशं हरं भजे शिवे ॥ ५ ॥

नेति । अस्मिन् भूमिः न, आपः जलानि न, वह्निः न, वायुः

न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेशो
 न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीडं ॥ ६ ॥
 अजं शाश्वतं कारणं कारणानां
 शिवं केवलं भासकं भासकानाम् ।
 तुरीयं तमः पारमाद्यन्तहीनं
 प्रपद्ये परं पावनं हैतहीनम् ॥ ७ ॥
 नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्त्ते !
 नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्त्ते ! ।
 नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य !
 नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ! ॥ ८ ॥
 प्रभो ! शूलपाणे ! विभो ! विश्वनाथ !

न, आकाशश्च न आस्ते, पाञ्चभौतिकं कलेवरं नास्तीत्यर्थः, यस्मिन्
 तन्द्रा आलस्यं न, निद्रा न, र्थश्च न, शीतं न, देशः न, वेशः न,
 मूर्त्तिश्च न अस्ति, तं त्रिमूर्त्तिं सृष्टिस्थितिप्रलयभेदात् ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपमूर्त्तित्वयम् ईडे स्तोमि ॥ ६ ॥

अजमिति । अजं अन्मरहितं शाश्वतं निज्यं कारणानां कारणं
 केवलम् अद्वितीयं भासकानां दीप्तिमतां सूर्यादीनां भासकं दीप्तिप्रदं
 तुरीयं त्रिगुणातीतं तमःपारं तमःगुणात् पारे स्थितम् आद्यन्त-
 हीनं परं अष्टं पावनं पवित्रकरं हैतहीनम् एकरूपं शिवं प्रपद्ये
 शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नम इति । हे विश्वमूर्त्ते विभो ! ते त्वयं नमः, ते त्वयं
 नमः, हे चिदानन्दमूर्त्ते ! ज्ञानानन्दस्वरूप । नम इत्यादि । हे
 तपोयोगाभ्यां गम्य ! कथ्य ! नम इत्यादि । हे श्रुतिज्ञानेन वेद-
 ज्ञानेन गम्य ! नम इत्यादि ॥ ८ ॥

महादेव ! शम्भो ! महेश ! त्रिनेत्र ! ।

शिवाकान्त ! शान्त ! स्मरारे ! पुरारे !

त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥

शम्भो ! महेश ! करुणामय ! शूलपाणे !

गौरीपते ! पशुपते ! पशुपाशनाशिन् !

काशीपते ! करुणया जगदेतदेक-

स्त्वं हंसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव ! भव ! स्मरारे !

त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृड ! विष्णुनाथ ! ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश !

लिङ्गात्मके हर ! चराचरविश्वरूपिन् ! ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं वेदसार-

शिवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

प्रभो इति । हे प्रभो ! इत्यादि सुगमम् । त्वदन्यः त्वङ्गिष्ठः
देव इति शेषः वरेण्यः श्रेष्ठः न, मान्यः न, गण्यः संख्येयश्च
न ॥ ९ ॥

शम्भो इति । शम्भो इत्यादि काशीपते इति यावत् सम्बोधन-
पदम् । त्वम् एकः करुणया कृपया एतत् जगत् हंसि संहरसि, पासि
रक्षसि, विदधासि सृजसि च, अतः त्वं महेश्वरः परमात्मा असि
भवसि ॥ १० ॥

त्वत्त इति । हे भव देव स्मरारे ! जगत् विश्वं त्वत्तः भवति
जायते, हे मृड ! हे विष्णुनाथ ! जगत् त्वय्येव तिष्ठति, हे दीश !
हे चराचरविश्वरूपिन् हर ! एतत् जगत् लिङ्गात्मके लिङ्गरूपे
त्वय्येव लयं गच्छति ॥ ११ ॥

पद्यसंग्रहः ।

—.—

नत्वा तां परमेश्वरीं शिवकरीं श्रीभारतीं भास्वतीं
गङ्गातीरनिवासिना सुकविना लोकोपकारार्थिना ।
नानापण्डितवक्त्रनिर्गतवतां निर्मायते केनचित्
पद्यानामिह संग्रहोऽमृतकथाप्रस्तावविस्तारिणाम् ॥ १ ॥
काव्ये भव्यतमेऽपि विघ्ननिवहैरास्वाद्यमाने सुहृ-
दीषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
कासारोऽपि विकाश्रिपङ्कजचये खेलन्मराले पुनः
कौञ्चसञ्च पुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्वेषते ॥ २ ॥

न त्वेति । गङ्गातीरनिवासिना लोकानाम् उपकारार्थिना केन-
चित् सुकविना तां प्रसिद्धां शिवकरीं कल्याणकरीं भास्वतीं दीप्ति-
मतीं परमेश्वरीं श्रीभारतीं वाग्देयीं नत्वा प्रणम्य नाना पण्डिताः
बहवो विद्वांसः तेषां वक्त्रेभ्यः सुखेभ्यः निर्गतवतां निःसृतानाम्
अमृतकथाप्रस्तावेन पीयूषसदृशवाक्यप्रसङ्गेन विस्तारिणां विस्तृतिं
गतानां पद्यानां लोकानां संग्रहः इह अस्मिन् बन्धने निर्मायते
क्रियते । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

काव्ये इति । विघ्ननिवहैः विह्वलहृदयैः सुहृः पुनः पुनः
आस्वाद्यमाने अतएव भव्यतमे अत्युत्तमेऽपि काव्ये मत्सरजुषां विह्व-
ेषिणां दीषान्वेषणमेव नैसर्गिकः आभाविकः दुर्ग्रहः निर्बन्धः ।
तथाहि विकाश्रिपङ्कजचये प्रफुल्लकमलनिवहे पुनः खेलन्ः क्रीडन्ः
मरालाः हंसा अस्मिन् तथाभूते कासारे सरस्यपि क्रीडन्ः वक्त्रः कुञ्चित-
वपुः सङ्कुचितशरीरः सन् शम्बूकानां तच्छरीरदर्शने अपसरणशङ्कनेति

अतिरमणीये काव्येऽपि पिशुनो दूषणमन्वेषयति ।
 अतिरमणीये वपुषि व्रणमिव मच्चिकानिकरः ॥ ३ ॥
 कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्लावितं
 क्षीणीनाथ ! तव प्रतापतपनैः सन्तापितः क्षीरधिः ।
 इत्येवं दयितायुगेन हरिणा त्वं याचितः स्वाश्रयं
 हृत्पद्मं हरये श्रिये स्वभवनं कण्ठं गिरे दत्तवाम् ॥ ४ ॥

रवेः कवेः किं समरस्य सारं ?

कृषेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः ? ।

भावः चञ्चुपुटेन शम्बूकम् अन्वेषते अन्वेष्यति । विशेषेण हामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

अतीति । पिशुनः खलुः अतिरमणीये काव्येऽपि अतिरमणीये
 वपुषि शरीरे मच्चिकानिकरः व्रणमिव क्षतमिव दूषणम् अन्वेषयति
 अतुसन्दधाति । उपमाचङ्कारः ॥ ३ ॥

कीर्त्तीति । हे क्षीणीनाथ ! राजन् ! तव अभितः समन्तात्
 सर्वव्यापिनोभिरिति भावः कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिः कीर्त्तिमन्द-
 किनीभिः वैकुण्ठम् आप्लावितं व्याप्तमिति भावः न तत्र वस्तुं शक्यते
 इति भावः । तव प्रतापतपनैः प्रतापरविभिः क्षीरधिः क्षीरसमुद्रः
 सन्तापितः उष्णोक्त इत्यर्थः नापि तत्र स्थातुं शक्यते इति भावः ।
 इत्येवं हेतोरिति यावत् दयितायुगेन पत्नीहयेन सङ्केत्यर्थः हरिणा
 नारायणेन त्वं स्वाश्रयं स्वनिवासस्थानं याचितः सन् हरये हृत्पद्मं
 हृदयरूपं कमलं श्रिये लक्ष्म्यै स्वभवनं गिरे सरस्वत्यै कण्ठं दत्तवान् ।
 त्वं विष्णुभक्तः लक्ष्मोमान् विद्वांसिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

रवेरिति । रवेः सूर्यस्य कवेः काव्यकर्तुः समरस्य संपादकस्य च
 सारं किम् ? कृषेः कृषिकार्थस्य भयं किम् ? भृङ्गाः अमराः किम्

सदा भयं चाप्यभयञ्च केषां ?

भागोरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥ ५ ॥

वासः काञ्चनपिञ्जरे नृपकरान्धोजैस्तनूमार्जनं

भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफलं पेयं सुधाभं पयः ।

पाठः संसदि रामनाम सततं धीरस्य कीरस्य मे

हाहा हन्त ! तथापि जन्मविटपिक्रोडं मनो धावति ॥६॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे ।

अदन्ति खादन्ति ? केषां जनानां सदा भयम् ? केषाञ्च सदा अभ-
यम् ? इति प्रश्नवाक्यानि । भागोरथीतीरसमाश्रितानामिति
उत्तरवाक्यम् । तथाहि रवेः सारं भा दीप्तिः । कवेः सारं गीवां-
णीत्वर्थः । समरस्य सारं रथो रथाङ्कुरो वीर इत्यर्थः । कषेभयम्
इती अतिदृष्ट्याइय इत्यर्थः, अतिदृष्टरनादृष्टिः शत्रुभा मूषिकाः
खगाः । प्रत्यासन्नाञ्च राजानः षड्भेता ईशयः स्मृता इति । अङ्गा
रसम् अदन्ति । आश्रितानां सदा भयम् । भागोरथीतीरसमा-
श्रितानां सदा अभयम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

वास इति । धीरस्य कीरस्य युक्तस्य मे मम काञ्चनपिञ्जरे
स्पर्शनिर्मितपिञ्जरे वासः स्थितिः, नृपस्य राज्ञः करान्धोजैः
करकमलैः तनूमार्जनं शरीरशोषणं, स्वादु सुखादं रसालदाडि-
मफलं भक्ष्यं खाद्यं, सुधाभम् अन्धोपमं पयः जलं पेयं प्राणीयम् ।
संसदि सभायां सततं रामनामपाठः । हा हा हन्तेति खेद-
सूचकशब्दानां प्रयोगः दुःखातिशयद्योतनार्थः । तथापि इत्थं
बौभाग्येऽपीति भावः मनः जन्मविटपिक्रोडं जन्मतद्वेषज्ञं धावति
गच्छति । जन्मस्थानममता दुस्त्यजेति भावः । अपस्तुतप्रशंसा-
बह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वङ्कि-
 नं चलति खलु वाक्यं सञ्जनानां कदाचित् ॥७
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं ?
 घोरि गते वा किमु सावधानम् ? ।
 वयोगते किं वनिताविलासः ?
 वयोगते किं खलु सेतुबन्धः ? ॥ ८ ॥
 वरमसिधारा तरुतलवासो
 वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
 वरमपि घोरि नरके पतनं
 न च धनगर्वितबान्धवशरणम् ॥ ९ ॥
 कुग्रामवासः कुजनस्य सेवा
 कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।

उदयतीति । भातः सूर्यः यदि पश्चिमे दिग्दिग्भागे उदयति
 उदयगच्छति, पद्मं यदि पर्वतानां शिखापे शङ्के विकसति, मेरुः
 समुद्रपर्वतः यदि प्रचलति सस्यानात् अक्षति, वङ्किरन्निः यदि
 शीततां शीतत्वं याति, तथापि सञ्जनानां वाक्यं कदाचित् न
 खलु नैव चलति नान्यथा भवतीत्यर्थः । नाशितोदत्तम् । भात-
 यज्ञमेरुवङ्किभ्यः सञ्जनानाम् आधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकात्कारः ।
 तदुक्तं दर्पणे । आधिक्यसप्तमेयस्योपमानात् न ताथवेति ॥ ७ ॥

निर्वाण्यति व्याख्यातं प्राक् ॥ ८ ॥

वरमिति । असिधारा वरम् असिधारेण प्राप्त्यागो वर-
 निति भावः, तरुतलेषु वासः इजमूलेषु वसतिः वरम्, घोरि
 दाहणे नरकेऽपि पतनं वरं जनाक्प्रियमित्यर्थः, धनेव गर्वितः मत्तः
 बान्धवः ज्ञातिः एव शरणम् आश्रयः । न च वरमित्यनेवान्धवः ॥ ९ ॥

कुग्रामेति । कुत्सिते ग्रामे वासः, कुजनस्य सेवा, कुभोजनं,

मूर्खश्च पुत्रो विधवा च कन्या

विनाग्निना संदहते शरीरम् ॥ १० ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदकृतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं भैक्ष्याशित्वं न च परधनास्वादनसुखं

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेष्वभिरतिः ॥ ११ ॥

निःस्त्रो वष्टि शतं शती दृशशतं लक्षं सहस्राधिपः

लक्षिशः क्षितिपालता क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं त्वाशावधिं के गताः ? ॥ १२ ॥

ख्यातः शक्रो भगाङ्गो विधुरपि मल्लिनो माधवो गोपजातो

वेश्यापुत्रो वशिष्ठः सरुजपदयमः सर्वभक्ष्यो हुताशः ।

क्रोधसखी कोपना भार्या, मूर्खः पुत्रः, विधवा कन्या च अग्निना
विना शरीरं संदहते सम्यक् दहति ॥ १० ॥

वरमिति । मौनं तूष्णीम्भावः कार्यं वरम्, अन्ततम् असत्यम्
उक्तं वचनं यत् तत् न च वरम् । पुंसां क्लैव्यं स्त्रीसम्भोगे अलम्-
त्वमिति भावः वरं, परेषां कलत्रेषु स्त्रीषु अभिगमनं न च वरमिति
शेषः । भैक्ष्याशित्वं भिक्षया भोजनं वरं, परधनानाम् आस्वादन-
सुखं भोगसुखं न च वरमिति शेषः । प्राणानां त्यागः वरं, पिशुन-
वादेशु दुर्वाक्येषु अभिरतिः अतुरागो न च वरमिति शेषः । शिख-
रिणीष्टतम् ॥ ११ ॥

निःस्त्र इति व्याख्यातं प्राक् ॥ १२ ॥

ख्यात इति । त्रिभुवने वसतां जनानां मध्ये कस्य जनस्य दोषः
न जातः ? सर्वस्यैव ज्ञात इत्यर्थः । तथाच शक्रः इन्द्रः भगाङ्गः

व्यासो मत्स्योदरीयः सलवण उदधिः पाण्डवाः जारजाता
रुद्रः प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनवसतां कस्य दोषो न जातः ॥१३

तुरगगतसहस्रं गो-मजानाञ्च लक्षं
कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलबधूनां कोटिकन्यास दद्यात्

न हि न हि सममेतैरन्नदानं प्रधानम् ॥ १४ ॥

कालिदासकविता नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

ऐनमांसमबला च कोमला सन्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥१५॥

सहस्रथोनिशरीरः स्व्यातः प्रसिद्धः । जात इति पाठान्तरम् ।

विभुरपि चन्द्रोऽपि मन्दिनः कलङ्की । माधवः कृष्णः गोपजातः

गोपपुत्रः । वशिष्ठः वेश्यायाः चर्वश्याः पुत्रः । यमः सहजपदः

सुरोगचरणः । हुताशः अग्निः सर्वभक्षः सर्वाणि भक्ष्याणि यत्न

तथोक्तः । व्यासः मत्स्योदरीयः मत्स्योदरे जाताया मत्स्यगन्वायाः

पुत्र इत्यर्थः । उदधिः समुद्रः सलवणः लवणाक्तः । पाण्डवाः

युधिष्ठिरादयः पञ्च जारजाताः उपपत्तिपुत्राः । रुद्रः हरः प्रेतानां

शवानाम् अस्थिधारी कङ्कालधरः । स्रग्धरादत्तम् ॥ १२ ॥

तुरगेति । तुरगाणाम् अश्वानां गनसहस्रं गागजाणां लक्षं,

कनकरजतपात्रं स्वर्णरौप्यभाजनं सागरान्तां मेदिनीं तथा विमल-

कुलबधूनां निर्मलकुलजातनारीणां कोटिकन्याः कोटिसंख्याः कन्याश्च

दद्यात् लोक इति शेषः, किन्तु अन्नदानं न हि न हि नैव नैव

एतैः पूर्वोक्तैः दानैः समं तुल्यं, तस्मात् प्रधानं अन्नं सर्वेभ्यः दानेभ्य

इति शेषः । मादिनीदत्तम् ॥ १४ ॥

कालिदासेति । कालिदासस्य कविता काव्यं, नवं वयः यौवनं,

माहिषं दधि, सशर्करं शर्करायुतं पयः दुग्धम्, एनमांसं हरिणमांसं,

तथा कोमला सुकुमारी अबला कान्ता च एताः मम जन्मजन्मनि

प्रतिक्रम्येत्यर्थः सन्भवन्तु सुखभा भवन्त्येत्यर्थः । रथोद्धतादत्तम् ॥१५॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि ?

पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव ? ।

इत्यमर्थिजनसंशयदोला-

खेलनां खलु चकार नकारः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

शैल्यं नाम गुणस्तत्रैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।

किं चातः परमं तव स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीविनां

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः ! कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ? ॥ १७ ॥

वज्रालसेन उवाच ।

तापी नापगतस्तूषा न च कृशा धीता न धूली तनी-

नाक्षराणीति । अक्षराणि वर्षमासा इत्यर्थः पठता जनेन किं न अपाठि ? न पठितं सर्वमेव पठितमित्यर्थः । पाठितोऽपि अध्यापितोऽपि किञ्च कथं विस्मृत एव, नकारः इत्यम् अर्थिजनानां संशयदोलाखेलनां खलु चकार । इन्द्रवज्राष्टम् ॥ १६ ॥

शैल्यमिति । शैल्यं शीतस्वल्पं नाम गुणः तव सहज एव स्वाभाविक एव, स्वच्छता नैर्भल्यं तव स्वाभाविकी नैसर्गिकी । तव शुचितां विशुद्धतां किं ब्रूमः कथयामः ? यस्य तव स्पर्शेन अपरे जनाः शुचयः शुद्धाः भवन्ति । त्वं जीविनां प्राणिनां जीव्यदे अनेनेति जीवनम्, अतः परं तव स्तुतिपदं स्तोत्रस्थानं किञ्च ? न किमपीत्यर्थः । हे पयः ! चेत् यदि त्वं नीचपथेन गच्छसि, तदा कः जनः त्वां निरोद्धुं निवारयितुं क्षमः शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । अति-सुजनं कुषार्गमनोद्यतं पितरं प्रति राजपुत्रस्य लक्ष्मणसेनस्य उक्तिः । अपस्तुतप्रशंसाबद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं षष्ठम् ॥ १७ ॥

ताप इति । तापः सन्नापः न अपगतः विनष्टः । तदा

नं स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा ।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा सृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोलाहलः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महताम्
अतथ्यस्तथो वा हरति महिमानं जनरवः ।
तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः ॥ १९ ॥

पिपासा न च कथा न च क्षीणा । तनोः शरीरस्य धूलो न धौता
न क्षाब्धिता । कन्दकवलः पद्मानां मूलमक्षणं स्वच्छन्दं यथा तथा
न अकारि न कृतः । केलीकथा विहारकथा का नाम किं वक्तव्यम् ।
नैव प्रस्तुतेति शेषः । हन्त खेदे, दूरात् उत्क्षिप्तः करः येन तथा-
भूतेन करिणा हस्तिना पद्मिनी न वा नैव सृष्टा । अहो आश्चर्यं
मधुपैः भ्रमरैः अकारणं निरर्थकं भङ्गारकोलाहलः प्रारब्धः ।
कामपि नीचजातीयां कामिनीं प्रति अन्तरागे समुद्यतस्य राक्षः
वज्राक्षसेनस्य प्रारम्भ एव व्याघाते उक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
बङ्गारः । शादृक्त्विक्रोडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

परीवाद इति । परीवादः लोकापवादः तथ्यः सत्यः वितथः
असत्यो वापि भवति, किन्तु अतथ्यः असत्यः तथ्यः सत्यो वा जन-
रवः महतां जनानां महिमानं हरति नाशयति । तुलोत्तीर्णस्यापि
तुलाराशिभतिक्रान्तस्यापि अतुलपमस्यापीति ध्वनिः । प्रकटितेन प्रकाशेन
उदयेनेति यावत् हतम् अशेषं तमः अन्वकारः अज्ञानश्चेति ध्वनिः
येन तथाभूतस्य किन्तु कन्यां कन्याराशिं कुमारीश्चेति ध्वनिः । गत-
वतः रवेः सूर्यस्य तादृक् तथाभूतं तुलास्मितस्येति भावः तेजः
प्रभावश्चेति ध्वनिः न हि भवति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ।

सुधांशीर्जातियं कथमपि कलङ्कस्य कणिका
 विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि ।
 स किं नात्रेः पुत्रो न किञ्च हरचूडार्चनमणि-
 नं वा हन्ति ध्वान्तं जगदुपरि किं वा न वसति ॥२०॥
 इति श्रीकविभट्टकृतः पद्यसंग्रहः समाप्तः ।

महापद्यम्

अस्थिवह्निवच्चैव शङ्खवहकवत्तथा ।

राजन् ! तव यशो भाति पुनः सत्र्यासिदन्तवत् ॥ १ ॥

सुधापोरिति । सुधांशोश्चन्द्रस्य इयं कलङ्कस्य कणिका अस्यः
 कलङ्क इत्यर्थः जाता, अर्थं तादृशस्य कलङ्ककरणमिति भावः विधातुः
 दैवस्य दोषः, देवाधीनः कलङ्कः न तु वास्तव इति भावः । गुण-
 निधेः अशेषगुणाकरस्य तस्य किमपि दोषकारणमित्यर्थः न च
 चक्षीति शेषः । सः सुधांशुः अत्रेः महर्षेः पुत्रः किं न ? अपि तु
 अत्रिपुत्र एवेत्यर्थः । हरस्य चूडाया अर्चनमणिः पूजनरत्नं किञ्च
 न ? अपि तु चूडार्चनरत्नमेवेत्यर्थः । ध्वान्तं तिमिरं न वा हन्ति
 नाशयति ? हन्त्येवेत्यर्थः, किं वा जगताम् उपरि न वसति ?
 अपि तु वसत्येवेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

अस्थिवदिति । हे राजन् ! तव यशः अस्थिवत् कङ्कावत्,

कालिदास इमं श्लोकं स्वकवित्वस्य गोपकम् ।
 लिखित्वा प्रददौ पत्रं कवये शङ्कराय वै ॥ २ ॥
 पठित्वा शङ्करः श्लोकं प्रहसन् कौतुकाय तत् ।
 पत्रं करे समादाय सानन्दस्वरया तदा ॥ ३ ॥
 कालिदासेन सहितो भोजराजसभां ययौ ।
 अथ वृद्धा स राजानमाशिषं प्रजगाद् ह ॥ ४ ॥

—

राजन् ! अभ्युद्योऽसु शङ्करकवे ! किं पत्रिकायामिदं ?
 पद्यं—कस्य ? तवैव कीर्तिरचना तत् पद्यतां—पद्यते ।
 किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरान्दीक्षना-
 दुहेच्छङ्गुजवल्लिकङ्कणभूषणारः क्षयं वार्यताम् ॥ ५ ॥

दधिवत्, शङ्खवत्, तथा वकवत् पुनः किञ्च सन्ध्यासिनां टण्डुवत् भाति
 राजते । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

कालिदास इति । कालिदासः स्वकवित्वस्य गोपकम् इमं
 श्लोकं लिखित्वा शङ्कराय कवये पत्रं प्रददौ । अतुष्टुवृत्तम् ॥२॥

पठित्वेति । तदा शङ्करः कविः श्लोकं पठित्वा प्रहसन् वन्
 कौतुकाय तत् पत्रं करे हस्ते समादाय गृहीत्वा सानन्दः सन्
 स्वरया कालिदासेन सहितः भोजराजस्य सभां ययौ । अथानन्तरं
 स कविः राजानं वृद्धा आशिषं प्रजगाद् प्रोवाच । युग्मम् । अतुष्टुवृ-
 त्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राज्ञिति । हे राजन् ! अभ्युद्यः मङ्गलम् अस्तु तवेति
 शेषः, हे शङ्करकवे ! पत्रिकायां किमिदम् ? राजोक्तिरियम् ।
 पद्यम् इति कवेरुक्तिः । कस्य ? पद्यमिति शेषः । राजोक्तिरियम् ।
 तवैव कीर्तिरचना इति कवेरुक्तिः । तत् तदा पद्यताम् इति

महाराज ! श्रीमन् ! जगति यशसा ते धवलिते

वयःपारावारं परमपुरुषोऽयं नृगयते ।

कपर्दी कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्

कलानाथं राहुः कमलभवनी हंसमधुना ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे गृहीत्वा सकलखगवतीन् याति नालैकजम्बा

तक्रं धृत्वा कराब्जे सकलजलनिधीन् चक्रपाणिर्मुकुन्दः ।

सर्वानुवृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भाबनेत्रेषु पश्यन्

व्याप्ता त्वक्कीर्तिकान्ता सकलवसुमतीं भोजराज ! क्षितीन्द्र ! ७

राजोक्तिः । पद्यते इति शङ्करकविभाषिण्य काबिदासकोक्तिः ।

किन्तु द्राक् भाटिति साम्प्रतमिति भावः अरविन्दसुन्दरदृशां पङ्कजा-
क्षीणाम् आसां किङ्करीणामिति शेषः वामरायाम् आन्दोचनात्

सञ्चाननात् उद्वेगन्तीनां चलन्तीनां भुजवल्लीनां बाहुलतानां कङ्क-
भण्टकारः करभूषणव्यक्तध्वनिविशेषः क्षयं मत्पठनकालप्रत्यक्षं

वार्थ्यतां निषिध्यतां येन भवता श्रूयते इति भावः । शार्दूलविक्री-

द्वितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

महाराजेति । हे श्रीमन् महाराज ! ते तव यशसा जगति

धवलिते श्वेतीकृते सति अधुना अयं परमपुरुषः नारायणः वयः-

पारावारं क्षीरसागरं, कपर्दी हरः कैलासम्, अयं कुलिशभृत् वल्की

इन्द्रः करिवरम् ऐरावतं, राहुः कलानाथं चन्द्रः, तथा कमलभवनः

पद्मयोनिः ब्रह्मा हंसं स्ववाहनमिति भावः नृगयते अन्विच्छति, सर्वस्य

जगतः श्वेतीभूतत्वात् श्वेतवस्त्रूनां क्षीरसागरादीनां तदन्वेषीनत्वेन

कार्गणसुचितमेवेति भावः । आन्निमानबह्वारः । शिखरिणीद्वयम् ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे इति । हे क्षितीन्द्र भोजराज ! तव कीर्तिकान्ता

कीर्तिदेयी सकलवसुमतीं सप्तमां पृथिवीं व्याप्ता क्लृप्तस्य स्थिते-

त्यर्थः । तथाहि नालैकजम्बा कमलमृणालजः ब्रह्मेत्यर्थः नीरक्षीरे

श्रीमद्राजशिखामणे ! तुल्यितुं धाता त्वदीयं यशः
 कैलासञ्च निरीक्ष्य तत्र लघुतां तत्पूर्तये पर्यधात् ।
 उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाभरं
 तस्याये फण्णिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीर्घितिम् ॥ ८ ॥

अपायि मुनिना पुरा पुनरमायि मर्यादया

असदुग्धे गृहीत्वा सकलान् खगपतीन् पक्षिणः याति गच्छति चक्र-
 पाणिः सुकुन्दः नारायणः कराब्जे करकमले तत्रं हृत्वा नीत्वा सक-
 लान् जलनिधौन् यातीत्यनेन सम्बन्धः । प्रशुपतिः हरः सर्वान्
 शैलान् लङ्घ्य उत्प्राप्य भालनेत्रेण ललाटनयनेन पश्यन् यन् दृष्ट्वा
 भस्मीकरोति । तव कीर्त्या सर्वस्य जगत् श्वेतीभूतत्वात् पक्षिसु-
 हंसः क इति विज्ञातं नीरक्षीरप्रहृषणं नीरक्षीरसंयोगे हंसाः नीरं
 त्यक्त्वा क्षीरमेव गृह्णन्तीति भावः, हंसः क्षीरमिवाम्भव इति कृष्टव्यम् ।
 जलनिधिषु श्वेतीभूतेषु कः क्षीरनिधिरिति विज्ञातं तक्रप्रहृषणं तक्र-
 संयोगे वास्तवस्य क्षीरनिधेर्विकृतत्वसम्भवादिति भावः । पर्वतेषु श्वेती-
 कृतेषु तेषां भस्मीकरणेन रजतपर्वतस्य कैलासस्य ज्ञानं भवति तस्य
 रजतमयत्वात् भस्मत्वाभाव इति भावः । अग्निराद्यत्तम् । भ्रान्ति-
 मानसकारः ॥ ७ ॥

श्रीमदिति । हे श्रीमन् राजशिखामणे ! धाता विधाता
 त्वदीयं यशः कीर्तिं तुल्यितुं कैलासं तत्र लघुतां तव यशस्तोलेने
 असाध्यंश्च निरीक्ष्य विविच्येत्यर्थः तस्य कैलासस्य पूर्तये पूरणाय
 तदुपरि तस्य कैलासस्य उपरि उक्षाणं ह्रमं तदुपरि उमासहचरं
 हरं तस्य मूर्ध्नि शिरसि गङ्गाभरं गङ्गाप्रवाहं तस्याये फण्णिपुङ्गवं
 नागराजं तदुपरि तस्य हरस्य उपरि शिरसीत्यर्थः स्फारं विशालं
 सुधादीर्घितिं चन्द्रं पर्यधात् समर्पयत् अस्वापवादित्यर्थः । शार्दूल-
 र्द्विक्रीडितं हृत्तम् ॥ ८ ॥

अपायीति । हे वसुधापते ! पृथिवीपाद ! तव यशोऽम्बुधिः

अतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा ।

अमन्यि सुरवैरिणा पुनरबन्धि लङ्कारिणा

क नाम वसुधापते ! तव यशोऽम्बुधिः क्ताम्बुधिः ॥६॥

स्वस्ति श्रीभोजराज द्विभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पित्रा ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोटिर्मदीया ।

तां त्वं मे देहि शीघ्रं सकलबुधजनैर्ज्ञायते सत्यमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवकृतमिति चेद् देहि त्वं ततो मे १०

कोत्सि बसुद्रः क नाम अम्बुधिः ससुद्रश्च क ? नाम्नोः याम्बुं
युज्यते इति भावः । तथाहि ससुद्रः पुरा पूर्वं सुनिना अगच्छेन
अपायि पीतः गण्डूषेति शेषः । अयन्तु तव यशोऽम्बुधिसखा
नेति भावः । मय्यादया वीमया पुनः अनायि परिमितः । अयन्तु
यशोऽम्बुधिर्न परिमोयते इति भावः । पुरा पूर्वम् अरिणा यत्तु चा
कपिना अतारि तीर्थः, लङ्का पुनः अदाहि भङ्गीकृतैर्त्तर्यः । नायं
केनापि तीर्थ इति भावः । सुरवैरिणा नारायणेन अमन्यि मथितः ।
अयन्तु यशोऽम्बुधिः न केनापि मथित इति भावः । लङ्कारिणा
रामेण पुनः अबन्धि बद्धः । अयन्तु यशोऽम्बुधिः न तथेति भावः ।
विषमा लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विरूपयोः बद्धटना या च तद्विषमं
मतमिति । शुष्यीष्टतम् ॥ ६ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्तु, हे श्रीभोजराज ! त्वं द्विभुवन-
विजयी धार्मिकः सत्यवादी च । ते तव पित्रा मे मम वकाशादिति
शेषः मदीया नवनवतियुता रत्नानां कोटिः गृहीता, त्वं तां रत्न-
कोटिं मे मम शीघ्रं देहि । त्वर्थमिति पाठान्तरम् । सकलबुधजनेः
सर्वैः विद्वद्भिः तव समाबद्धैरिति शेषः ज्ञायते, एतत् तदुक्तं सत्यम् ।
वा बहि वा केचित् नो जानन्ति, तदा नवकृतमेतत् पद्यमिति चेत्
ततः तदा मे मया त्वं त्वत्सकलसुद्रां देहि । भोजराजस्य तवः

मा गाः प्रत्युपकारकातरधिया वैमुख्यमाकर्णय
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि सूक्तानि मे ।
 वर्ण्यन्ते कति नाम नार्णवनदीभूगोलविन्ध्याटवी
 भ्रज्जामारुतचन्द्रमप्रभृतयस्तेभ्यः किमाप्तं मया ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं महापद्यषट्कं
 समाप्तम् ।

सभासदः पण्डिता आसन्, तेषु एकः श्रुतिधरः, द्वितीयः द्विश्रुतिधरः
 तृतीयः त्रिश्रुतिधरः । राजा स्वयं चतुःश्रुतिधरः आसीत् । स
 राजा प्रतिज्ञातवान् यः कश्चित् नूतनं पद्यं मे आवयति तस्मै अहं
 अष्टसुद्रां दास्यामीति । ततश्च यः कश्चन कविः तत्सुकामे नूतनं
 श्लोकं रचयित्वा आवयति, तं राजचतुर्थाः सभासदः कविमुखात् श्रुत्वा
 क्रमेण तं श्लोकं पठन्ति, पुरातनमिति वदन्ति च । ततश्च कालि-
 दासेन कौशलं कृत्वा पद्यामिदं तत्सुकामे पठितमिति किंवदन्ती-
 श्रूयते । अग्धराष्टकम् ॥ १० ॥

मा गा इति । हे भोजराज इत्यध्याख्यं, प्रत्युपकारे कातरा
 विन्दुदा धीः मतिः तथा वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं मा गाः न गच्छ, प्रत्यु-
 पकारकरणे अनिच्छावशात् मां प्रति विमुखो न भवेति भावः । हे
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि मे मम सूक्तानि शोभनानि
 वचनानि आकर्णय शृणु । कति नाम वर्णवाः सुसुद्राः नद्याः
 भूगोलः विन्ध्याटवी विन्ध्यपर्वतकाननं भ्रज्जामारुताः चन्द्रमःप्रभृतयः
 न वर्ण्यन्ते ? अपि तु सर्वे एव वर्ण्यन्ते । तेभ्यः वर्णितेभ्यः मया किं
 आप्तं क्वञ्च न किमपीत्यर्थः । मया तव कीर्तिवर्धना कर्तेति च
 पुरस्कारमर्थये अपि तु मदुक्तं श्रोतव्यमेवेति भावः । यादृश-
 विक्रीडितं षट्कम् ॥ ११ ॥

सुकुन्दमाला ।

वन्दे सुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं
 कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम् ।
 इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपीठं
 इन्द्रावनालबमहं वसुदेवसूनुम् ॥ १ ॥
 श्रीवल्लभेति वरदेति दद्यापरेति
 भक्तिप्रियेति भवलुण्ठनकोविदेति ।
 नाथेति नागशयनेति जगन्निवासे-
 त्यालापिनं प्रतिदिनं कुरु मां सुकुन्द ! ॥ २ ॥

वन्दे इति । अहम् अरविन्ददलायताक्षं पद्मपलाशविशाख-
 लोचनं कुन्दवत् इन्दुवत् शङ्खवच्च दशनाः दत्त्वा यस्य तथोक्तं शिशु-
 गोपवेशं गोपबालकवेशम् इन्द्रादिदेवगणैः वन्दितं पादपीठं यस्य
 तथाभूतं इन्द्रावनालयं इन्द्रावनवासिनं वसुदेवसूनुं वासुदेवं सुकुन्दं
 वन्दे प्रथमानि । वसन्तिबकं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रीवल्लभेति । हे सुकुन्द ! त्वं मां श्रीवल्लभ रमाकान्त
 इति, वरद अभीष्टप्रद इति, दद्यापर दद्यामय इति, भक्तिप्रिय इति,
 भवस्य संसारस्य लुण्ठने विमोचने कोविद कुशल इति, नाथ स्वामिन्
 इति, नागशयन अनन्तशायिन् इति, तथा जगन्निवास जगदाधार
 इति प्रतिदिनम् आलापिनं कीर्तनकं कुरु । वसन्तिबकं वृत्तम् ॥ २ ॥

जयति । अयं देवकीनन्दनः देवः जयतु जयतु सर्वोत्कर्षेण
 वसन्तामित्यर्थः । इन्द्रादिवंशप्रदीपः यदुवंशोऽप्यनन्तरः कर्णः जयतु जयतु ।
 मेघश्यामलः मेघवत् श्यामवर्णः कोमलम् अङ्गं यस्य तथाभूतः ।

जयतु जयतु देवी देवकीनन्दनोऽयं
 जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ।
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कीमलाङ्गो
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाथो मुकुन्दः ॥ ३ ॥
 मुकुन्द ! मूर्ध्ना प्रक्षिपत्य याचे
 भवन्तमेकान्तमियन्तमर्षम् ।
 अविस्मृतिस्त्वक्षरणारविन्दे
 भवे भवे मेऽस्तु तव प्रसादात् ॥ ४ ॥
 श्रीगोविन्दपदाश्लोमधुनो महद्भुतम् ।
 यत्पायिनो न मुञ्चन्ति मुञ्चन्ति यदपायिनः ॥ ५ ॥
 नाहं वन्दे तव चरणयोर्द्वन्द्वमद्वन्द्वहेतोः
 कुम्भीपाकं गुरुमपि हरै ! नारकं नापनेतुम् ।

अन्यत् सुगमम् । पृथ्वीभारनाथो भूभारहरणार्थमवतीर्थ इति
 भावः । अन्यत् सुगमम् । माञ्जिनीवृक्षम् ॥ ३ ॥

सुकुन्देति । हे सुकुन्द ! भवन्तं मूर्ध्ना शिरसा प्रक्षिपत्य यत्नस्तु
 यत्तावन्तम् अर्षस् एकान्तं नितरां याचे प्रार्थये । किमित्याह अवि-
 स्मृतिरिति, तव प्रसादात् भवे भवे प्रतिजन्य इत्यर्थः मे मम तव
 चरणारविन्दे अविस्मृतिः स्मृतिरित्यर्थः अस्तु भवतु । उपेन्द्रवल्गा-
 वृक्षम् ॥ ४ ॥

श्रीति । श्रीगोविन्दस्य पदाश्लोके यत् मधु तस्य महत् अद्भुतं
 सामर्थ्यमिति शेषः, यत्पायिनः यस्य मधुनः पायिनः पानकर्तारः न
 मुञ्चन्ति न त्यजन्ति तत् मञ्जितिशेषः, यदपायिनः यस्य पानाकारिणः
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति तत् पातं नेच्छन्तीति भावः । अद्भुद्वृक्षम् ॥ ५ ॥

नाहमिति । हे हरे ! अहम् अद्वन्द्वहेतोः द्वन्द्वं शीतोष्णादि-

रम्या रामा स्रुतनुष्णता नन्दने नापि रन्तुं
भावे भावे हृदयभवने भावयेऽहं भवन्तम् ॥ ६ ॥
नास्या धर्मं न वसु-निचये नैव कामोपभोगे
यज्ञाव्यं तद्भवसु भगवन् ! पूर्वकर्मनिरूपम् ।
एतत् प्रार्थ्यं मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरिऽपि
त्वयादाम्भोरुहयुगमता निश्चया भक्तिरसु ॥ ७ ॥

दिवि वा भुवि वा ममासु वासो
नरकौ वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरसौ ते सरणेऽपि चिन्तयामि ॥ ८ ॥

दुःखसङ्घिष्णुता तत्परित्यागहेतोः सुशुद्धेतिरिति भावः न, कश्ची-
पाकं शुद्धं सञ्चान्तमपि नरकम् अपजनेत् न, मन्दने देवोद्याने स्रु-
तनुष्णताः कोमलाङ्गीः रम्याः मनोहारिणीः रामाः काम्याः रन्तुं
नापि, तत्र चरणयोर्द्वन्द्वं पटयुगलं मन्दे, अहं भावे भावे जन्मान्
जन्मानि हृदयभवने भवन्तं भावये चिन्तये । प्रतिजन्मे भवत्सारथ-
कासनया भवन्तं मन्दे इति भावः । नन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ ६ ॥

नास्येति । हे भगवन् ! धर्मं वेदादिविधो न, वसुनिचये धन-
सञ्चये न, कामोपभोगे विषयसम्भोगे नैव, आस्या यत्नः समेति
शेषः, पूर्वकर्मनिरूपं प्राक्तनकर्मधीनं यत् भाव्यं भवितव्यं तत्
भवतु । एतत् मम बहुमतं प्रार्थ्यं भिक्षणीयं यत् जन्मजन्मान्तरि-
ऽपि तव पादाभोरुहयुगमता निश्चया भक्तिः अस्तु मे इति शेषः ।
मन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ ७ ॥

दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकरिपो ! दिवि वा स्वर्गे वा, भुवि
वा पृथिव्यां वा, नरकौ वा, नम प्रकामं वस्यक् वाचोऽस्तु, चिन्तु सर-
णेऽपि स्रुतनुष्णताऽपि अवधीरितम् अवज्ञानं निर्जिह्वसित्वयैः शारदं

सरसिजनयने सशङ्खचक्रे
 सुरभिदि मा विरमेह चिन्त ! रन्तुम् ।
 सुखतरमपरं न जातु जाने
 हरिचरणस्मरणामृतेन तुल्यम् ॥ ६ ॥

मा भैर्मन्द मनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्विरं यातना
 नैवामी प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
 आसस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
 लोकस्य व्यसनापनोदकरणे दासस्य किं न क्षमः ? ॥१०॥
 भवजलधिगतानां हन्ववाताहतानां
 सुत-दुहितृ-कलत्रत्राणभाराहतानाम् ।

सरत्कामीनम् अरविन्दं कमलं याभ्यां तद्याभूतौ ते तव चरणौ
 चिन्तयामि ॥ ८ ॥

सरसिजेति । हे चित्त ! सरसिजनयने पद्मनेत्रे सशङ्खचक्रे
 शङ्खचक्रधारिणि इह अस्मिन् सुरभिदि कृष्णे रन्तुं विचरन्तुं मा
 विरम विरतं मा भव । हरिचरणस्मरणमेव अमृतं तेन तुल्यम्
 अपरं सुखतरम् अत्यन्तसुखं जातु कदाचित् न जाने ॥ ६ ॥

येति । हे मन्द मूढ मनः ! चिरं बहुधा विविधाः यामीः
 यमसम्बन्धिनीः यातनाः विचिन्त्य मा भैः भयं मा कुरु । अमी
 पापरिपवः पापरूपाः शत्रवः नैव प्रभवन्ति नैव यातनां दातुं
 समर्थाः भवन्ति । ननु यतः श्रीधरः कृष्णः स्वामी प्रभुरस्ति तवेति
 श्रेयः । तस्मात् आसस्यं व्यपनीय परित्यज्य भक्तिसुलभं नारायणं
 ध्यायस्व चिन्तय । स नारायणः दासस्य लोकस्य जनस्य व्यसनं
 विपत् तस्य अपनोदः निवारणं तस्य करणे किं न क्षमः न शक्तः ?
 अपिपत् शक्त इवेत्यर्थः । शार्दूलविश्वीकृतं वृषम् ॥ १० ॥

भवेति । विष्णुरेव प्रीतः लज्जयानविशेषः शक्तः श्रेयसः भव-

विषमविषयतोये मञ्जतामङ्गवानां

भवति शरणमेको विष्णुपीतो नराणाम् ॥ ११ ॥

रजसि निपतितानां मोहजालावृतानां

जननमरणदोलादुर्गसंसर्गकाणाम् ।

अरण्यमशरणानामेक एवातुराणां

कुशलपथनियुक्तचक्रपाणिर्नराणाम् ॥ १२ ॥

अपराधसहस्रसङ्कुलं पतितं भीमभवार्यवीदरे ।

अगतिं शरणागतं हरे ! कृपया केवलमात्मसात् कुरु ॥ १३ ॥

जलधिगतानां संसाररूपसागरपतितानां हृत्तं शीतोष्णादिदुःखमेव
वातः वायुः तेन आहतानां ताडितानां सुतानां पुत्राणां दुहितृणां
कन्यानां कलत्राणां पत्नीनां त्राणं रक्षयमेव भारः तेन आहतानां
व्याहृतानां विषमः दुरतिक्रम इति यावत् विषयः स्रक्चन्दनवनिता-
दिरूप एव तोयं जलं तस्मिन् मञ्जतां विचरताम् अङ्गवानां पाद-
नमनाक्षमात्थामिति यावत् नराणां शरणम् आश्रयः भवति ।
रूपककलङ्कारः । साखिनीदत्तम् ॥ ११ ॥

रजसीति । कुशलपथे मङ्गलमार्गे नियुक्तः एक एव चक्रपाणिः
कथ्यः रजसि रंजोष्णव्यापारे रागद्वेषादिरूपे निपतितानां मोह-
जालेन अज्ञाननिषयेन आहतानां जननमरणमेव दोला सैव दुर्गं
दुःखाकरस्थानं तस्मिन् संसर्गः येषां तद्योक्तानां, स्वार्थे कप्रत्ययः ।
अशरणानां निराश्रयाणाम् आतुराणां क्लिष्टानां नराणां शरणम्
आश्रयः । रूपककलङ्कारः । साखिनीदत्तम् ॥ १२ ॥

अपराधेति । हे हरे ! अपराधसहस्रेण सङ्कुलं व्याप्तमिति
भावः भीमः भयङ्करः भवः संसार एव अर्थवः ससुदुःखः तस्मिन् हरे
अभ्यन्तरे पतितम् अगतिं निराश्रयं शरणागतं जनमिति शेषः कृपया
अनुकम्पया केवलम् आत्मसात् कुरु आधीनं कुर्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

मा मे स्त्रीत्वं मा च मे स्यात् कुभावो
 मा मूर्खत्वं मा कुदेशेषु जन्म ।
 मिथ्यादृष्टिर्मा च मे स्यात् कदाचित्
 जातौ जातौ विष्णुभक्तो भवेयम् ॥ १४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च
 बुद्ध्यात्मना वानुसृतिप्रमादात् ।
 करोमि यद्यत् सकलं परस्मै
 नारायणायैव समर्पयामि ॥ १५ ॥

यत् कृतं यत् करिष्यामि तत् सर्वं न मया कृतम् ।
 त्वया कृतन्तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ! ॥ १६ ॥

मेति । मे मम स्त्रीत्वं नारीत्वं मा, मे मम कुभावः कुक्षित-
 भावश्च मा, तथा मूर्खत्वम् अज्ञत्वं मा, कुदेशेषु जन्म मा स्यात्
 न भवत्वित्यर्थः । तथा कदाचित् मे मम मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता च
 मा स्यात् न भवतु, मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । जातौ जातौ
 जन्मानि जन्मानि अहं विष्णुभक्तः भवेयम् । शास्त्रिणीदत्तम् ॥ १४ ॥

कायेनेति । कायेन शरीरेण वाचा मनसा इन्द्रियैः चक्षुरादि-
 भिश्च बुद्ध्या आत्मना वा अनुसृतिः अनुसरणम् अन्यकृतकार्यं स्यात्-
 करणमिति भावः, प्रमादः अनवधानता च प्रज्ञात् यत् यत् करोमि,
 तत् सकलं परस्मै परमात्मने नारायणाय एव समर्पयामि । उप-
 जातिदृष्टम् ॥ १५ ॥

यदिति । हे मधुसूदन ! यत् कृतं मयेति शेषः, यच्च करि-
 ष्यामि, तत् सर्वं मया न कृतं, त्वया कृतन्तु कृतमेव, तथाचोक्तं,
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
 हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति । अतः
 त्वमेव फलभुक् पापपुण्यफलदयोर्भोक्तव्यर्थः । अनुसृष्टम् ॥ १६ ॥

भयत्रलधिमगाधं दुस्तरं निस्तरयं
 कथमहमिति चेतो मास्म गाः कातरत्वम् ।
 सरसिजदृशि देवे तावकी भक्तिरेका
 नरकभिदि निषखा तारयिष्यत्यवश्यम् ॥ १७ ॥
 तृष्णातीये मदनपवनोद्धृतमोहोर्मिमाले
 दारावर्त्ते नयनसहजग्राहशङ्काकुले च ।
 संसारास्थे महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् !
 पादाश्लोजे वरद ! भवतो भक्तिभावे प्रसीद ॥ १८ ॥
 पृथ्वीरेणुरणुः पयांसि कणिकाः फल्गुः स्फुलिङ्गो लघुः

भवेति । हे चेतः ! कथम् अहम् अगाधम् अतल्लसार्थम् अत-
 एव दुस्तरम् अपारं भवजबधिं संसारसागरं निस्तरयस्व इति हेतोः
 कातरत्वं मास्म गाः व्याकुलं न भवेत्यर्थः । सरसिजदृशि कमलनयने
 नरकभिदि नरकान्तके देवे नारायणे इति भावः । निषखा स्थिता
 एका अद्वितीया तावकी त्वदीया भक्तिः अवश्यं तारयिष्यति उद्धरि-
 ष्यति त्वामिति शेषः । मान्दिगीष्टम् ॥ १७ ॥

तृष्णेति । हे त्रिधामन् ! त्रिपिक्रम ! हे वरद ! तृष्णा
 वासना तोयं जलं यस्य तथोक्ते मदनः काम एव पवनः तेन उद्धृता
 उद्यापिता मोहा एव जर्मिमालाः तरङ्गराजयः यस्मिन् तादृशे,
 दाराः कलत्राणि आवर्त्ताः भ्रमयः यत्र तथाभूते शसनः यम एव
 सहजः खभावजातः पाहः जलजन्तुभेदः तस्मात् या शङ्का भयं
 नया आकुले संसारास्थे संसारनामनि महति जलधौ मज्जतां निप-
 ततां नः अस्माकं भवतः पादाश्लोजे चरणकमले भक्तिभावे प्रसीद
 प्रसन्नो भव । भवञ्चरणारविन्दभक्तिरेव संसारसिन्धुतरणे गतिरिति
 भावः । सन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ १८ ॥

पृथ्वीति । यत्र त्रीपाद्भूबोक्थे दृष्टे सति पृथ्वीरेणुः क्षणः

तेजो निःश्वसनं मरुत्तनुतरं रम्यं सुसूक्ष्मं नभः ।

क्षुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुरा

दृष्टे यत्र स तारको विजयते श्रीपादधूलीकणः ॥१९॥

आम्नायाभ्यसनान्यरण्यरुदितं कृच्छ्रततान्यन्वहं

मेदच्छेदपदानि पूर्त्तविधयः सर्वं हृतं भस्मनि ।

तीर्थानामवगाहनानि च गजस्नानं विना यत्पद-

द्वन्दाभोरुहसंस्तुतिं विजयते देवः स नारायणः ॥२०॥

अत्यस्यः अतिबधुरित्यर्थः पदांसि जलानि कणिकाः अतिबधु-
इत्यर्थः तेजः ज्योतिः फलाः अमारः स्फुलिङ्गः कणः यस्य तादृशम्
अत्रैव बधु तच्छमित्यर्थः । मरुत् वायुः निःश्वसनं निःश्वासमात्रम्
अतितुच्छमित्यर्थः । नभः आकाशं तनुतरं क्षुद्रतरं सुसूक्ष्मं रम्यं
रुद्रम् अकिञ्चिदिति भावः पञ्च मन्त्राभूतानि अतितुच्छानीति सर्व-
निष्कर्षः । रुद्रपितामहप्रभृतयः शिवविरिञ्चिप्रभृतयः समस्ताः सुराः
देवाः क्षुद्राः कीटाः कीटतुल्या इति यावत् प्रतीयन्ते इति शेषः
सः तारकः संचारतरणकारी श्रीपादधूलीकणः भगवत्स्वरणनेषु विन्दुः
विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

आम्नायेति । यस्य पदद्वन्द्वमेव अम्भोरुहं पद्मं तस्य संस्तुतिं
सस्यक् स्तवनं विना आम्नायस्य वेदस्य अभ्यसनानि पुनःपुनरनुशील-
नानि अरण्यरुदितं वनेषु रोदनं निष्कलानीति भावः । अन्वहं
मततं कृच्छ्रतानि क्लेशसाध्यानि चान्द्रायणादीनि मेदसां छेदपदानि
क्षयस्थानानि केवलं शरीरक्षयकराणीति यावत् । पूर्त्तं स्नातादि-
कर्म, पूर्त्तं स्नातादिकर्मण्येत्वसरः । तस्य विधयः अनुष्ठानानि भस्मनि
हृतं मर्त्यं निष्कलानीति भावः । तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणां अवगाह-
नानि च गजस्नानं इतिस्नानं जलकेलिमात्रमिति भावः, स देवः
नारायणः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्

आनन्द गोविन्द मुकुन्द राम

नारायणानन्त निरामयेति ।

वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चिद्

अहो जनानां व्यसनानि मोक्षे ॥ २१ ॥

क्षीरसागरतरङ्गशीकरासारतारकितचारुमूर्तये ।

भांगिभोगशयनीयशायिने माधवाय मधुविहिषे नमः ॥२२॥

इति श्रीकुलशेखरेण राज्ञा विरचिता

मुकुन्दमाला समाप्ता ।

आनन्देति । आनन्देत्यादि सख्योपनपदम् । इति वक्तुं समर्थोऽपि कश्चित् न वक्ति गोचरति । अहो आश्चर्यं खेदस्त्रचक्रं वा, जनानां मोक्षं भवभोचने इति यावत् व्यसनानि प्रविबन्धाः । व्यापन्दादिनामोच्चान्तरं कृते एव भवसक्तिर्भवति, किन्तु लोकस्य दौर्भाग्यात् सुखे तन्नाम नायातीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

क्षीरेति । क्षीरसागरस्य तरङ्गशीकराणाम् ऊर्भिकषानामित्यर्थः आसारैः धारासम्पातैः, धारासम्पात आसार इत्यमरः । तारकितारकाकीर्षीति भावः अतएव चार्त्तमनोहारीरथो मूर्त्तयेत्य तथाभूताय भोगिनः नागराजस्य भोगः शरारमेव शयनीयं शय्या तत्र शेते इति तथोक्ताय मधुविहिषे मधुसूदनाय माधवाय लक्ष्मीकान्ताय नमः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २२ ॥

व्रजविहारः ।

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां
स्कीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् ।
निश्चाञ्चल्यामात्मवक्त्रारविन्दे
कुर्वन्नव्याद्देवकीनन्दनो वः ॥ १ ॥

सुपर्णस्वर्णाद्री रचितमणिशृङ्गी जलधिजा
मुखाम्भोजे शृङ्गी निगमविलसत्पञ्जरशुकः ।
त्रिलोकीकस्तुरीतिलककमनीयो व्रजबधू-
विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवतां शर्मसततम् ॥ २ ॥

गायन्तीनामिति । गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां गोपाङ्गनानां
स्कीता प्रहृष्टा आकाङ्क्षा कृष्णदर्शनेच्छेति भावः यस्याः तादृशीम्
अक्षिरोलम्बमात्रां नेत्रभ्रमरगजिम् अलम्बनः अस्त्र वक्त्रमेव सुखमेव
अरविन्दं पद्मं तस्मिन् निश्चाञ्चल्यां निश्चलत्वेन स्थितानित्यर्थः कुर्वन्
देवकीनन्दनः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत । शाब्दिनीष्टम् ॥ १ ॥

सुपर्णेति । सुपर्णः गरुड एव स्वर्णाद्रीः सुमेरुः तत्र रचितः
निर्मितः साञ्चष्टङ्कः रत्नमयष्टङ्कः पुंस्त्वं कवीनां निरङ्कुशत्वात्
सोढव्यम् । जलधिजायाः कमलायाः सुखमेव सम्भोजं पद्मं तत्र
शृङ्गः भ्रमरः, निगमो वेद एव विलसन् राजन् शोभमान इति
वाक्यत्वं वः पञ्जरः तस्य शुकः तदास्त्रपक्षिविशेषः त्रिलोक्याः त्रिजगती-
रूपकामिन्याः कस्तुरीतिलकं कृष्णनाभिरचितं विशेषकम् अतएव
कमनीयः स्मृङ्खलीयः व्रजबधूभिर्ब्रजनारोभिः विहरतीति तथोक्तः
श्रीकृष्णः भवतां सततं निरन्तरं शर्म सुखं, शर्मयातसुखानि चेत्यन्तरः ।
दिशतु ददातु । रूपकमलङ्कारः । शिखरिणीष्टम् ॥ २ ॥

कस्त्वं बाल ? बलानुजस्त्वमिह किं ? मन्मन्दिराशङ्कया
 बुद्धं तत् नवनीतकुम्भविवरे हस्तं कथं न्यस्यसि ? ।
 कर्तुं तत्र पिपीलिकापनयनं सुप्ताः किमुद्बोधिताः ?
 बाला वसन् गतिं विवेक्तुमिति संजल्पन् हरिः पातु वः ॥ ३ ॥
 जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
 बाला वयं सकलमित्यमनर्थहेतुः ।
 निस्तारवीजमिदमेव कशोदरीणां
 यन्माधवस्त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः ॥ ४ ॥

क इति । हे बाल ! शिशो ! कस्त्वम् ? इति प्रश्नः । बलस्य
 बलभद्रस्य अतुल्यः कृष्णः अङ्गमिति शेषः, इत्युत्तरम् । त्वम् इह
 अस्मिन् गृहे इति शेषः किं किमर्थम् आगत इति शेषः, इति प्रश्नः ।
 मम मन्दिरस्य गृहस्य आशङ्कया बोधेन, मदीयं गृहमेतदिति असे-
 योति यावत्, उत्तरमिदम् । बुद्धं ज्ञातं तत्, नवनीतस्य यः कुम्भः
 तस्य विवरे अभ्यन्तरे कथं हस्तं न्यस्यसि अप्यसि ? इति प्रश्नः ।
 तत्र कुम्भमध्ये इति भावः पिपीलिकानां नवनीतबालस्य गच्छन्ती-
 नामिति भावः अपनयनं निराकरणं कर्तुं हस्तं न्यस्यामीति शेषः,
 उत्तरमिदम् । सुप्ताः निद्रिताः बालाः शिशवः श्रीदामादय इति
 भावः किं कथं उद्बोधिताः जागरयित्वा उत्थापिता इत्यर्थः,
 इति प्रश्नः । वत्सानां गोशिशूनां गतिं विवेक्तुं कुत्र ते गता
 इति ज्ञातमित्यर्थः, उत्तरमिदम् । इतीत्यं संजल्पन् संकथयन्
 हरिः वः युष्मान् पाठ रक्षत । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

जीर्णोति । हे माधव ! तरिः नौका जीर्णा जीर्णेत्यर्थः,
 सरित् नदी वसन्नेत्यर्थः अतीव गभीरं नीरं जलं यस्याः तादृशी,
 वयं बालाः नवयौवना इति भावः, इत्थं सकलं सर्वम् अनर्थहेतुः
 विपत्कारणम् । इदमेव कशोदरीणाम् अस्माकमिति शेषः निस्तार-

श्रीश्रीकृष्णो जयति जगतां जन्मदाता च पाता
 हर्ता चान्ते हरति भजतां यश्च संसारभीतिम् ।
 राधानाथः सज्जलजम्बदश्यामलः पीतवासा
 वृन्दारख्ये विहरति सदा सच्चिदानन्दरूपः ॥ ५ ॥
 ज्योतीरूपं परमपुरुषं निर्गुणं नित्यमेकं
 नित्यानन्दं निखिलजगतामीश्वरं विश्ववीजम् ।
 गोलोकेशं द्विभुजमुरलीधारिणं राधिकेशं
 वन्दे वृन्दारकहरिहरब्रह्मवन्द्यांघ्रिपद्मम् ॥ ६ ॥

बीजम् उद्धारकारणं यत् त्वं सम्प्रति कर्णधारः नाविकः अवि ।
 त्वया नाविकेनास्माभिरवश्यमेव तरणोद्यमिति भावः । वसन्ततिष्ठकं
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । जगतां जन्मदाता सृष्टा पाता जालयित्री च अन्ते
 हर्ता च यः भजतां देवमानानां संसारभीतिं भवभयं हरति नाश-
 यति, यश्च सज्जलजम्बदश्यामलः पीतवासाः पीताम्बरः सच्चिदानन्दरूपः
 परब्रह्मरूप इत्यर्थः वृन्दारख्ये राधानाथः राधासहचरः सन्
 सदा विहरति च श्रीश्रीकृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ५ ॥

ज्योतीरूपमिति । ज्योतीरूपं तेजःस्वरूपं परमपुरुषं परमा-
 त्मानं निर्गुणं गुणातीतं नित्यं चिरन्तनम् एकम् अद्वितीयं नित्या-
 नन्दं सुखमयं निखिलजगताम् ईश्वरं प्रभुं विश्वस्य जगत्तः बीजं
 मूलकारणं गोलोकेशं गोलोकपतिं द्वाभ्यां भुजाभ्यां सुरलीधारिणं
 वेणुधरं वृन्दारकैः देवैः हरिहरब्रह्मभिश्च वन्द्यम् अङ्घ्रिपद्मं चरण-
 कमलं यद्य तथाभूतं राधिकेशं राधाकान्तं वन्दे प्रथमामि । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले

नास्ति भक्तिर्नराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने

नानुरक्ता रसघ्ना ।

येषां श्रीकृष्णलीलाखिलगुणकथा-

सादरौ नैव कर्षौ

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां

कीर्त्तनस्थो मृदङ्गः ॥ ७ ॥

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद् वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः ।

व्यासो वदत्यखिलवेदविशेषविद्मौ

नारायणस्मरन्हीनजनो जघन्यः ॥ ८ ॥

शेषानिति । श्रीमान् यशोदासुतः कृष्णः यस्य पदकमले येषां नराणां भक्तिः नास्ति, येषां रसघ्ना रसना आभीरकन्यानां गोपीनां प्रियस्य कृष्णस्य गुणकथने चरितकीर्त्तने न अनुरक्ता नानुरागिणी, येषां कर्षौ श्रीकृष्णस्य लीलाखिलानां विहाररुमाधुरीणां गुणकथायां न सादरौ न सादरवन्तौ, तान् भक्तिरहितानिति भावः धिक्, तान् अनुरक्तरसनानिति भावः धिक्, एतान् अनादरकर्षानिति भावः धिक्, इत्थं कीर्त्तनस्थः भगवन्नामसंकीर्त्तने स्थितः मृदङ्गः वाद्यभेदः नितरां कथयति स्वरवेण व्यञ्जयतीति भावः । सङ्घराष्टकम् ॥७॥

केचिदिति । केचित् जनाः धनहीनजनो जघन्यः नीच इति वदन्ति, केचित् जनाः गुणहीनजनः जघन्य इति वदन्ति । अखिलवेदानां सर्ववेदानां विशेषविद्मः व्यासः नारायणस्य स्मरणहीनजनः जघन्य इति वदति । वदन्तिबकं षष्ठम् ॥ ८ ॥

हृन्दावने हृच्चक्षताप्रतानै-

हृन्दावनेशस्य विहारहेतोः ।

पुरा विधात्रा रचितान् सुकुञ्जान्

अगाम कृष्णः सह राधया सः ॥ ९ ॥

नवीनभेषोपमनीलदेहः

सुपीतपट्टास्वरयुग्मधारी ।

स्मिताननः कुण्डलवान् किरीटी

बंशीधरो मालतिमाल्यधारी ॥ १० ॥

नवीनमालाम्बुदकान्तिमद्गुः

सस्मेरबन्धाम्बुजविष्णुवादनः ।

अनीकरत्नाभरणैर्विभूषितः

स सुन्दराङ्गी महसा महीज्वलः ॥ ११ ॥

हृन्दावन इति । सः कृष्णः राधया सह हृन्दावने हृन्दावनेशस्य
कृष्णस्य विहारहेतोः विहारार्थं पुरा पूर्वं विधात्रा बद्ध्या हृच्चक्षतानां
प्रतानैः प्रपञ्चैः रचितान् निर्मितान् सुकुञ्जान् शोभनान् कुञ्जान्
बद्धादिपिण्डतमण्डपानीति यावत्, निःशङ्कङ्गौ वा क्लीये लतादि-
दिङ्हितोदरे इत्यमरः । अगाम । उपजातवृत्तम् ॥ ९ ॥

नवीनेति । नवीनभेषोपमः नूतनजलधरनिभः नीलः देहो यस्य
तथोक्तः, सुपीतं पट्टास्वरयुग्मं धरतीति तथाभूतः, स्मिताननः
हृस्मसुखः, कुण्डलवान् कर्णभूषणशास्त्री, किरीटी सुकुटधारी, बंशीधरः
वेणुवादनशीलः तथा मालतिमाल्यं धरतीति तथाभूतः कृष्णः विरा-
जते इति शेषः । उपजातवृत्तम् ॥ १० ॥

नवीनेति । नवीनः मालाम्बुदः नीलभेषः स इव कान्तिमद्
शोभमानं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः, सस्मेरेण सन्दः हृषता बन्धा-

गोपीजनानन्दकरी मुरारिः

धन्दावनेन्द्री वनमाल्यशोभी ।

वंशीनिनादेन व्रजाङ्गनानां

मनांसि सम्बोहितवान् स कामी ॥ १२ ॥

नाशाय बालकगणस्य च कंसराजः

तां पूतनां मासुषराक्षसीञ्च ।

संप्रेषयामास यदा तदा तां

मायाशिशुः प्राणसमं शुशोष ॥ १३ ॥

जिघांसया समायान्तीं पूतनां राक्षसीवराम् ।

क्रीडे कृत्वा स्तन्यदात्रीं जघान बालकी हरिः ॥ १४ ॥

स्वजनेन वदनकमलेन वेणुवादनः वंशीवाद्यकरः, अनेकैः विविधैः
रत्नाभरणैः रत्नालङ्कारैः विभूषितः विशेषेण शोभितः, सुन्दरं मनो-
हरम् अङ्गं यस्य तादृशः तथा सहजा तेजसा सहोज्ज्वलः अति-
दीप्यमानः सः कृष्णः रराजेति शेषः । वंशस्थितिलं वृत्तम् ॥ ११ ॥

गोपीति । गोपीजनानाम् आनन्दकरः, धन्दावनेन्द्रः धन्दावन-
प्रभुः, वनमाल्येन शोभते इति तथोक्तः, कामी स मुरारिः कृष्णः
वंशीनिनादेन वेणुवदनेन व्रजाङ्गनानां मनांसि सम्बोहितवान् जहा-
रेत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

नाशायेति । कंसराजः बालकगणस्य कृष्णादीनामित्यर्थः
नाशाय नाशयित्वमित्यर्थः ता मासुषराक्षसीं पूतनां यदा संप्रेषयामास,
तदा सः मायाशिशुः कृष्णः तां पूतनां प्राणसमं प्राणैः सह
शुशोष जघानेत्यर्थः । वान्तरितिकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

जिघांसयेति । बालकः हरिः कृष्णः जिघांसया बधेच्छया

गोपीगणा यमिह कामदृशा भजन्ते

यं भक्तिभाज इह केवलभक्तिभावैः ।

यं योगिनी हृदि धिया परिचिन्तयन्ति

तं केवलं कमललोचनमाश्रयेऽहम् ॥ १५ ॥

कण्ठे कारुण्यपूर्णे शशधरवदने पीतकीषियवस्त्रे

रत्नालङ्कारभूषे सजलजलधरश्यामले सुन्दराङ्गे ।

वंशीवाद्यप्रसोदे ब्रजजनयुवतीजीवने यादवेन्द्रे

भूयाद्भक्तिदृष्टा मे सकलसुरवरैः सेव्यमाने मुरारौ ॥ १६ ॥

समावाकीं समानच्छर्तीं क्रोडे क्त्वा सन्वदातीं तां राक्षसीषु वरा
श्रेष्ठा तां पूतनां जघान इतवान् । अनुष्टुप्चतस्रम् ॥ १४ ॥

गोपीगणा इति । इह इन्द्रावने इति शेषः गोपीगणाः यं
कामदृशा कामदृशा भजन्ते सेवन्ते, इह जगति भक्तिभाजः भक्ता
जनाः केवलेः अद्वितीयैः भक्तिभावैः यं भजन्ते इति पूर्वेषाम्बधः ।
योगिनीः हृदि चिन्तरात्मनि धिया बुद्ध्या यं परिचिन्तयन्ति भावयन्ति,
अहंकेवलं तं कमललोचनं पद्मनेत्रं हरिमिति शेषः आश्रये शरणं
प्रजामोक्षार्थः । वसन्तिवकं चतस्रम् ॥ १५ ॥

कण्ठे इति । कारुण्यपूर्णं दयामये, शशधरवदने चन्द्रमुखे,
पीतं कौशेयं कर्मकोषोत्थं वस्त्रं यस्य तथोक्ते पीताम्बरे इति यावत्,
रत्नालङ्कारः भूषा भूषणं यस्य तथोक्ते, सजलो यो जलधरः शेषः
तद्वत् श्यामलः तस्मिन्, सुन्दराङ्गे मनोहराकृतौ, वंशीवाद्ये प्रसोदः
अनुरागः ध्यानन्द इति यावत् यस्य तादृशे, ब्रजजनानां युवत्यः
बाषां जीवने प्राणभूते, यादवेन्द्रे यदुक्तमश्रुते, सकलैः सुरवरैः ब्रह्मा-
दिभिः सेव्यमाने आराध्यमाने मुरारौ सुरदेवनाथिनि कण्ठे मे मन
दृष्टा शक्तिः भूयात् अस्तु । अश्वराष्टस्रम् ॥ १६ ॥

हृन्दारण्ये विहरति सदा वासुदेवो दयासु-
 र्गापस्त्रीभिः स्मरशरयतैर्भिन्नहृत्कामुकीभिः ।
 गोपैर्बालैरपि सहचरैः सार्द्धमानन्दयुक्तै-
 र्योऽसौ कृष्णः परमकवचस्तं सदा चिन्तयेऽहम् ॥१७॥

हृन्दावनस्थानविहारहेतो-
 राधासमं कुञ्जगृहप्रवेशम् ।
 चकार गोपीजनवक्त्रभोऽसौ
 पायादपायादपि मां सुरारिः ॥ १८ ॥
 वने वने कुञ्जवने सुरारि-
 भ्रमन् भ्रमन् भ्राजति राधिका च ।
 सहैव कुञ्जे रमते च राधया
 पायादपायादिह कृष्ण एकः ॥ १९ ॥

हृन्दारण्ये इति । योऽसौ परमकवचः दवानिधिः दयासुः
 वासुदेवः वासुदेवसुतः कृष्णः हृन्दारण्ये स्मरस्य कामस्य शरयतैः भिन्नं
 विह्वं हृत् हृदयं यामां तथाभूनाः वाः कासुस्यः कान्ताः ताभिः
 गोपस्त्रीभिः तथा सहचरैः बालैः यिशुभिः आनन्दयुक्तैः गोपैरपि
 सार्द्धं सह सदा विहरति, अहं तं कृष्णं सदा चिन्तये स्मरामि ।
 मन्दाङ्गान्नाहृतम् ॥ १७ ॥

हृन्दावनेति । यः गोपीजनानां वक्त्रभः हृन्दावनस्थानेषु विहार-
 हेतोः विहारार्थं राधया समं सह कुञ्जगृहेषु निःकुञ्जविक्रान्तनेषु
 प्रवेशं चकार, असौ सुरारिः कृष्णः अपायादपि नायादपि का
 कथान्वाभ्यः विपदुभ्य इत्यपिशब्दार्थः । मां पायात् रक्तम् । उप-
 क्रांतिहृतम् ॥ १८ ॥

वने इति । यः सुरारिः वने वने प्रतिवनं कुञ्जवने सतादि-

अनन्त ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! ।

समस्तदेवैरपि वन्द्यपाद !

निरामय ! त्राणपते ! सुरारे !

हरे ! हराशेषमहाघसङ्घम् ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिना विरचितं ब्रजविहारकाव्यं
समाप्तम् ।

अपराधभञ्जनस्तोत्रम् ।

शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
शूलं वज्रञ्च खड्गं परशुमपि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।

विहितोदरस्थाने इत्यर्थः भ्रमन् भ्रमन् पर्यटन् पर्यटन् भ्राजति
राजते, राधिका च येन सह आजतीति शेषः, वज्र राधया सहैव
कुञ्जे रमते च क्रोडनि च, स एकः कृष्णः इह संसारे अपायात्
नायात् पायात् रक्षत । उपजातिवृत्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तेति । हे अनन्त ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! समस्तैर्देवै-
रपि वन्द्यो पादो यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे निरामय ! व्याधिरहित !
हे त्राणपते ! त्राणनाथ ! सुरारे ! हरे ! अशेषं समग्रं महाघ-
सङ्घं महापातकसमूहं हर नाशय । उपेन्द्रपञ्चावृत्तम् ॥ २० ॥

शान्तमिति । शान्तं पद्मासने तिष्ठतीति तथोक्तं, शशधरः चन्द्रः
सुकुटः शिरोभूषणं यस्य तथामूतं, पञ्चवक्त्रं पञ्चाननं त्रिनेत्रं प्रति-
वक्त्रमिति शेषः, दक्षिणाङ्गे शूलं वज्रं खड्गं परशुं तथा वरं भक्त-

नागं पाशञ्च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्गुशं वामभागे
नानालङ्कारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पावतीशं भजामि ॥ १ ॥

वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं

वन्दे पद्मगभूषणं नृगधरं वन्दे पशूनां पतिम् ।

वन्दे सूर्यशशाङ्कवह्निनयनं वन्दे सुकुन्दप्रियं

वन्दे भक्तजनाश्रयञ्च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥ २ ॥

आदौ कर्मप्रसङ्गात् कलयति कलुषं मातकुषी स्थितः सन्
विश्रुत्वामेध्यमध्ये व्यथयति नितरां जाठरो जातवेदाः ।

यद्यदा तत्र दुःखं विषयति विषमं शक्यते केन वक्तुं

क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भाः श्रीमहादेव शशी ! ३

जनेभ्यः देयं काममिति भावः तथा वामभागे वामाङ्गे नागं भुजङ्गं
पाशं घण्टां डमरुका वाङ्गुशं चाङ्गुशं वन्दे, नानालङ्कारैः दीप्तं
विराजितं स्फटिकमणिनिभं रजतप्रभमिति यावत्, पावतीशं शङ्करं
भजामि अपराधमिति । अङ्गरावृत्तम् ॥ १ ॥

वन्दे इति । उमापतिं देवं वन्दे प्रथमाम्, जगतां कारणं
सुरगुरुं देवदेवमन्तर्यः वन्दे । पद्मगभूषणं भक्तभूषणं नृगधरं
नृगहृत्पथं वन्दे । पशूनां पतिना पतिं वन्दे ।
सूर्यशशाङ्कवह्निनयनं सूर्यचन्द्राग्निहृत्पथं वन्दे । सुकुन्दप्रियं
कल्याणं प्रियं वन्दे । भक्तजनानाम् अश्रयं वरदं देवं वन्दे,
शिवं शङ्करञ्च वन्दे प्रथमान्तर्यः । शार्ङ्गविक्रमः उग्रं वृक्षम् ॥ २ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं मातृ-द्वौ जन जाठरो स्थितः सन्
जीव इति शेषः कर्मप्रसङ्गात् प्राक्तनकर्मवशात् कलुषं पपं प्रकृत-
मिति शत्रुः कलयति भुङ्क्ते । तत्र जाठरो जातवेदाः जातवेदाः
विश्रुत्वामेध्यमध्ये विद्यामूलरूपापयितवस्तुमध्ये स्थितमिति शेषः
नितराम् अन्तर्यं व्यथयति पीडयति । तत्र यत् यत् विषमं दुःखं

बाल्ये दुःखातिरेको मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
 नो शक्यं चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
 नानारोगीत्यदुःखादुदरपरिवशः शङ्करं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ! ४
 प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ
 दष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्त्रादुसौख्ये निषण्णः ।
 शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो ! मानगर्वाधिहृदं
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ! ५

विषयति विषमिव आचरति तत् केन वा वक्तुं शक्यते नैव केनापि
 शक्यते इत्यर्थः आनिर्वचनीय तदिति भावः, अतः भोः शिव शिव शिव
 श्रीमहादेव शम्भो ! मे मम अपराधः क्षन्तव्यः सोढव्यः वेन मे
 तादृशे मातृकुक्षौ पुनर्न पतनं स्यादिति भावः । सङ्घराष्टकम् ॥ २ ॥

बाल्ये इति । बाल्ये प्रौढे दुःखातिरेकः अत्यन्तं दुःखं, मलेषु
 लुलितं लुगलितं वपुः शरीरं, स्तन्यपाने पिपासा जाबसा भवतीति
 शेषः, इन्द्रियेभ्यः चक्षुरादिभ्यः नो शक्यञ्च । इन्द्रियेषु सत्त्वपि न
 तच्चद्विषयपङ्कशक्तिरस्ताति भावः । भवस्य संसारस्य गुणेन धर्मैश्च
 क्षमावेनेत्यर्थः अनन्ताः उत्पादिताः क्षन्तव्यः दंशमशकादय इति भावः
 मां तुदन्ति व्यथयन्ति । नानारोगीत्यदुःखात् विविधरोगजनितात्
 क्षोभात् तथा उदरपरिवशः कठरज्ज्वालात् इत्यर्थः शङ्करं त्वं न
 स्मरामि, अतः मे अपराधः क्षन्तव्य इत्यादि । सङ्घराष्टकम् ॥ ४ ॥

प्रौढ इति । प्रौढः सबहदेवः यौवनस्थः अहं पञ्चभिः
 विषयाः रूपरसस्पर्शगन्धशब्दा एव विषधराः तैः मर्मसन्धौ दष्टः, अत-
 र्थं सुतधनयुवतीनां स्त्रादुसौख्ये आस्तादसुखे निषण्णः क्षिप्तः,
 सुतरां विवेकः ध्यानं नष्टः, शेषे विवेकस्य अवसाने सर्तात्तर्यः चिन्ता-
 विहीनं परिष्कामचिन्तारहितं मम हृदयं मानगर्वो बन्धानाहङ्कारौ

बार्हक्ये चेन्द्रियाणां विगतगतमतेराधिदेवादितापैः
 पापै रोगैर्वियोगैरसदृशवपुषं प्रीढहीनञ्च दीनम् ।
 मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ६
 नो शक्यं कार्त्तिकमे प्रतिपदगहनं प्रत्यवायाकुलाख्यं
 श्रौते वाक्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे च सारि ।
 नष्टो धर्मो विचारः अवयमननयोः को निदिध्यासितव्यः
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ७
 अधिभूदम् आश्रितम् अङ्गो आचरन्म् । जन्तव्य इत्यादि । अश्वरा-
 हसम् ॥ ५ ॥

बार्हक्ये इति । बार्हक्ये च इन्द्रियाणां विगतेन यिनात्रेन
 आश्रित्यनेत्यर्थः । गतमतेः नष्टवृद्धेः मम आधिदेवादितापैः आध्या-
 त्मिकाधिभोतिताधिदेविकैः त्रिविधैः तापैः अनोव्यथाभिः पापैः
 रोगैः विवागैः सुनककलादीनां विच्छेदैश्च अमदृगम् अतद्वृत्तं विरूप-
 षिति यावत् वपुषं कलेवरम् अवस्थेति यावत् दृश्यं तच्चाभूतं वपुष-
 शब्दोऽज्ञाकारान्त इति चिन्त्यम् । प्रीढम् अजन्तं हीनं दीनं कातरं तथा
 धूर्जटेः हरस्य ध्यानशून्यं चत् मिथ्यामोहात् वे अभिलाषाः तैः
 अधिभूदम् अश्रितम्, तस्मात् जन्तव्य इत्यादि । अश्वराहसम् ॥ ६ ॥

नो इति । प्रतिपदं प्रतिविषयं गहनं दुर्गहं प्रत्यवायेः विज्ञैः
 आश्रया आख्या कार्त्तिकमपीति भावः यद्यु तच्चाभूतं कार्त्तिकं अति-
 विहितं कर्म नो शक्यं कर्तुमिति शेषः । श्रौते इति । द्विजकुल-
 विहिते ब्राह्मणतन्त्रेरनुष्ठिते श्रौते वैदिके कर्मश्रीति शेषः तथा ह्यारे
 धरमे ब्रह्ममार्गे ब्रह्मतत्त्वावबोधे चेत्यर्थः मे वाक्ता संवाटः कथम् ?
 नैव ज्ञातेति भावः । अवयवमननयोः धर्मैः विचारश्च नष्टः नास्तीति
 भावः । को निदिध्यासितव्यः चिन्तयितव्य इत्यर्थः इत्यहं न जानामीति
 भावः । तस्मात् जन्तव्य इत्यादि । अश्वराहसम् ॥ ७ ॥

स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्रपनविधिविधौ नाहृतं गाङ्गतीर्यं
 पूजार्थं वा कदाचिद् बहुतरुगहनात् खण्डविल्वैकपत्रम् ।
 नानीता पद्ममाला सरसि विकसिता गन्धपुष्पे त्वदर्थं
 स्रन्त्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भोः ॥८॥
 दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्घटगतसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
 नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
 धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
 स्रन्त्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भोः ॥९॥
 नग्नो निःसङ्गश्चस्त्रिगुणविरहितो अस्तमीहाश्वकारी
 नासाये न्यस्तदृष्टिर्विहरभवगुणैर्नैव दृष्टं कदाचित् ।

स्नात्वेति । प्रत्यूषकाले प्रभाते स्नात्वा स्रप-मेव विधिः तस्य
 विधौ कनुजाने गाङ्गतीर्यं गङ्गाजलं न आहृतं वा अथवा कदाचित्
 पूजार्थं बहुतरुगहनात् प्रभूतवृक्षजनात् खण्डं विल्वैकं पत्रं वा
 आहृतमिति पूर्वेष्वन्वयः । सरसि विकसिता प्रस्फटिता पद्ममाला
 त्वदर्थं तत्र पूजार्थं न नानीता, गन्धपुष्पे च न आहृतं इति शेषः ।
 तस्मात् जलव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ ८ ॥

दुग्धैरिति । घटगतसहितैः कन्दमदनपूरितैः सप्तभिर्गाङ्गैर्घृतैश्च ।
 युक्तैः दुग्धैः लिङ्गं ते इति शेषः नैव स्नापितं चन्दनाद्यैः नो लिप्तं
 विलेपनेन नो रञ्जितमित्यर्थः, कनकविरचितैः स्वर्णानाद्यैः प्रसूनैः
 पुष्पैः न पूजितं, धूपैः कर्पूरदीपैः विविधेन रसेन धुवादद्रव्यस्य
 युतैः भक्ष्योपहारैः नैवेद्यैरिति यावत् नैव पूजितमित्यनेन सम्बन्धः ।
 तस्मात् जलव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ ९ ॥

नग्न इति । नग्नः विनतवसन इत्यर्थः निःसङ्गः (सङ्गः) इत्यादि-
 संसर्गराहित्येन शुद्धः एककः, त्रिभिर्गुणैः रजः (सृष्टतामः) इत्यङ्गना,
 ध्वस्तः विन्दः भोज एव अश्वकारी इत्येतन्नामूना, नासाये न्यस्ता

उन्मत्तावस्थया त्वां विगतकलिमलं शङ्करं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १०
 ध्यानं चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो
 हृद्यं ते लक्षसंख्यं हुतवहवदने नार्पितं वीजमन्त्रैः ।
 नो जप्तं गाङ्गतीरे व्रतपरिचरणैरुद्रजप्यैर्न वेदैः
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ११
 स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रणवमयमरुत्कुम्भके सूक्ष्ममार्गे
 शान्तिं स्वान्तिं प्रलीने प्रकटितगहने ज्योतिरूपे पराख्ये ।
 लिङ्गं त्वद्ब्रह्मवाच्यं सकलमभिमतं नैव दृष्टं कदाचित्,
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १२

निहिता दृष्टिर्येन तथाविधः सन् विहरस्य हरभ्युन्मत्स्य हरार्चन-
 रहितस्त्येति यावत् भवस्य संसारस्य सांसारिकलोकस्येति भावः
 गुणैः धर्मैः दारापत्यादिबालनपरैरिति भावः नैव कदाचित् दृष्टं
 विगतकलिमलं विध्वस्तकलिकालजनितंपापं शङ्करं त्वाम् उन्मत्ताव-
 स्थया विषयसुखव्याघृतत्वरूपोन्माददशया हेतुनेत्यर्थः न स्मरामि,
 तस्मात् क्षन्तव्य इत्यादि । अथ्वराष्ट्रम् ॥ १० ॥

ध्यानमिति । चित्ते मनसि शिवाख्यं शिवनामरूपं ध्यानं
 तथा द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रचुरधनं नैव दत्तं नैव अर्पितम् । हुत-
 वहवदने अग्निपुत्रे ते तव वीजमन्त्रैः लक्षसंख्यं लक्षसंख्यापरिमितं
 हृद्यं न अर्पितं न दत्तम् । तथा गाङ्गतीरे गङ्गातटे व्रतपरिचरणैः
 नियमसेवनविधानैः नो जप्तं तथा रुद्रः जप्यः ध्येयः यैः तादृशैः
 वेदैः वैदिकमन्त्रैः न जप्तं न चिन्तितं तव नामेति शेषः । तस्मात्
 क्षन्तव्य इत्यादि । अथ्वराष्ट्रम् ॥ ११ ॥

स्थित्वेति । सरोजे स्थाने पद्मासने इत्यर्थः स्थित्वा उपविश्ये-
 त्यर्थः प्रणवमयस्य कोङ्काररूपस्य मरुतः वायोः कुम्भकं स्तम्भनं यत्

आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवनं
 प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भक्षकः ।
 लक्ष्मीस्तीयतश्च भङ्गचपला विद्युत्-चलं जीवनं
 तस्मान्मां शरणागतं शरणद ! त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥

चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गङ्गाधरे शङ्करे
 सपैर्भूर्धितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्ख-वैश्वानरे ।
 दन्तित्वक्खतिसुन्दराम्बरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
 मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिममलामन्यैस्तु किं कर्मभिः ॥ १४ ॥

नाहमे च्छब्दमार्गे च्छब्दपवि च्छब्दे इत्यर्थः शान्ते विषयेभ्यो विनि-
 द्रुते इति भावः शान्ते मनसि, शान्तं हृन्मानसं मन इत्यन्तरः ।
 प्रबोने स्थिते प्रकटितेन प्रकाशेन सटीत्येति यावत् गङ्गने निविद्धे
 बने इति यावत् पराख्ये परमात्मसंज्ञके ज्योतिरूपे तेजःस्वरूपे,
 ज्योतीरूपे इति प्रबोक्तव्ये ज्योतिरूप इति चन्द्रोद्भासितात् प्रबो-
 चित्यर्थः । तव ब्रह्मवाच्यं ब्रह्माभिधेयं कदाचं सम्पूर्णम् अभिमतं
 सर्वजनचक्षतं विद्मं नैव कदाचित् दृष्टं भवेति शेषः, तस्मात् चान्यथा
 इत्यादि । अर्धराष्टकम् ॥ १२ ॥

आयुरिति । प्रतिदिनं पश्यतां जनानाम् अनारदे षष्ठी पश्यतो
 जनाननादित्ये त्वर्थः आयुः जीवनकावः नश्यति अपनश्यति, यौवनं
 क्षयं नाशं याति, गताः दिवसाः न पुनः प्रत्यायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
 कावः कवनां भक्षकः नाशक इति यावत् । लक्ष्मीः सम्पदित्वर्थः
 मोक्षानां कवनां तरङ्गभङ्गवत् चपला अस्थिरेत्वर्थः, जीवनं विद्यु-
 द्दिव चक्षम् अस्थिरं, तस्मात् हे शरणाट ! त्वावपते ! त्वम् अधुना
 शरणागतं मां रक्ष रक्ष । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

चन्द्रेति । मोक्षार्थं च्छब्दे यदि च्छक्तिमच्छब्दि तदेति भावः
 चन्द्रेण च्छब्दावितं राजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणम् अथवा चन्द्र एव
 च्छब्दावितं विराजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणं अथ तयाभूते स्मरहरे च्छ-

किं दामेन धनेन वाजिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं
किं वा पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।
ज्ञात्वैतत् क्षमभङ्गुरं सपदि रे ! त्याज्यं मनो ! दूरतः
स्वात्मार्थं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १५ ॥

करचरणगतं वा कायजं कर्मजं वा

अवचनयनजं वा मानसं वापराधम् ।

विदितमविदितं वा सर्वमेतत् क्षमस्व

जय जय करुणाब्धे ! श्रीमहादेव ! शम्भो ! ॥ १६ ॥

नान्मन्त्रे गङ्गाधरे गङ्गास्वधारिणि, रूपैः भुजङ्गैः भूषितं कण्ठकूर्ध-
विवरं यस्य तपोक्तं, नेत्रात् तृतीयादांत भावः उत्पन्नः उद्गतः
वैश्वानरः आग्निः यस्य तथाविधे, दन्तिनः गजस्य त्वगेव चर्मैव स्मृति-
सुन्दरम् अत्यन्तसुन्दरं यत् अस्वरं वसनं तस्य भरतीति धरः, पचा-
द्यक्ष्प्रत्नयः । तस्मिन् त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य चारे परमै वस्तुमीति
भावः शङ्करे शिवदायिनि हरे असत्तां मालिन्यरहितं चित्तवृत्तिं
कुर्वन्निवेशयेत्यर्थः अन्यैः कर्मभिस्तु देवार्चनादिभिरिति भावः किम् ?
न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

किंमात । दानेन दानप्राप्तेनेति यावत् धनेन किम् ? वाजि-
करिभिः अश्वहासिभिः प्राप्ते रिति शेषः तथा प्राप्तेन राज्येन किम् ?
किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्वा किम् ?
देहेन शरीरसौष्ठवेनेति भावः गेहेन वा किम् ? किमपि प्रयो-
जनं नास्तीत्यर्थः, रे मनः ! एतत् पूर्वोक्तं वस्तुजातं क्षमभङ्गुरम्
अस्वार्थं अतएव दूरतः त्याज्यं त्यागार्हम् अथवा कदापि त्याज्यं
ज्ञात्वा सपदि अटिति स्वात्मार्थं अस्य आत्मनः कृते निजोपकारावेति
भावः गुरुवाक्यतः गुरुवचनात्सारेण श्रीपार्वतीवल्लभं भज भज पुनः
पुनराराधयेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

करेति । हे करुणाब्धे ! द्वासिन्धो ! श्रीमहादेव ! शम्भो

गात्रं भस्मसितं सितञ्च हसितं हस्ते कपालं सितं
 खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभः कर्णे सिते कुण्डले ।
 गङ्गाफेनसिता जटा पयसि तच्चन्द्रः सितो मूर्धनि
 सोऽयं सर्वसितो ददातु विभवं पापत्रयं शङ्करः ॥१७॥
 इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीशङ्कराचार्य-
 भगवत्कृतमपराधभञ्जनस्तोत्रं समाप्तम् ।

शृङ्गारतिलकम् ।

बाहू द्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यलीला जलं
 श्रोणी तीर्थशिला च नेत्रसफरं धम्मिल्लभैवालकम् ।

कराभ्यां चरणाभ्यां कृतं वा कायजं देहजं कर्मजं वा अथथेन नयनेन
 वा जातं वा मानसम् अपराधं वा विदितम् अविदितम् अज्ञातं वा
 सर्वभेदत् क्षमस्व सञ्ज्वल, जय जय सततं सर्वोत्कर्षेण वसंस्वेत्यर्थः ।
 माहिनीष्टम् ॥ १६ ॥

गात्रमिति । गात्रं शरीरं भस्मना भूतिलेपनेन सितं श्वेतं,
 हसितं हास्यञ्च सितं, हस्ते स्थितमिति शेषः कपालं भयशिरः सितं,
 खट्वाङ्गञ्च सितं, वृषभः बाह्वभमित्यर्थः सितः, कर्णे कुण्डले सिते
 शुभ्रे, पयसि स्थिता जटा गङ्गाफेनेन सिता शुभ्रा, मूर्धनि स्थितः
 तच्चन्द्रः तस्य महादेवस्य चन्द्रः सितः शुभ्रः तस्मात् सर्वसितः सर्वथा
 श्वेतः शङ्करः विभवं सम्यग् पापत्रयञ्च ददातु । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १७ ॥

बाहू इति । कन्दर्पबाणानलैः सटनशराग्निभिः दग्धानासु
 अक्षमनानामिति यावत् कामिनामिति शेषः अत्रगाङ्गनाथ तापाप-

कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबाणानलै-
र्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्मितम् ॥१॥

आयाता मधुयामिनी यदि पुनर्नायात एव प्रभुः
प्राणा यान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मग्रहं प्रार्थये ।
व्याधः कोकिलबन्धने विधुपरिध्वंसे च राहुग्रहः
कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिरहं प्राणेश्वरे मन्मथः ॥ २ ॥

इन्दीवरेण नयनं सुखमम्बुजेन

कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।

नोदनायेति भावः विधिना विधात्वा रम्यं मनोहरं सरः सरोवरं
कान्तारूपमिति भावः निर्मितं सृष्टम् । तथाहि, कान्तायाः द्वौ बाहू
कृष्णालङ्कृ, आस्यं सुखं कम्बुं, बावय्यकोबा, सक्ताफलेषु आयाया-
स्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मात्प्रयमिहोच्यते
इत्युक्तलक्षणं यत् लावण्यं तस्य लोसा विवासः जलं, त्रीणी
नितम्बः बोर्यस्य जलावतरणमार्गस्य शिला प्रस्तरः, नेत्रं शफरं प्रोक्षी-
मत्स्यभेदः, धम्मिल्लः संयतलेशः, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः ।
शैवालकं जलनीलो, जलनीली तु शैवालमित्यमरः । कान्तायाः स्तनौ
चक्रवाकयोः युगलम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । रूपकमलहारः ॥१॥

आयातेति । मधुयामिनी वसन्तरजनी चैत्ररात्रिर्वा आयाता
आगता, प्रभुः कान्तः यदि पुनः यद्यपि न आयात एव नागत
एव, तदा प्राणाः विभावसौ अम्बौ यान्तु अग्निं प्रविशामीति
भावः । यदि पुनः किन्तु यदि जन्मग्रहं प्रार्थये, तदा कोकिलाननं
बन्धने बन्धनार्थमित्यर्थः व्याधः, विधुपरिध्वंसे चन्द्रोपराने राहु-
ग्रहः, कन्दर्पे कामे हरनेत्रदीधितिः हरनेत्रानल इति भावः तथा
प्राणेश्वरे कान्ते मन्मथः कामः अहं भवेयमिति शेषः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २ ॥

इन्दीवरेणेति । हे कान्ते ! स प्रविद्धो घाता इन्दीवरेण

अङ्गानि चम्पकदलेः स विधाय धाता
कान्ते । कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥ ३ ॥

एको हि खञ्जनवरो नलिनीदलस्थो
दृष्टः करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् ।

किं मे करिष्यति ? भवद्ददनारविन्दे

जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ४ ॥

ये ये खञ्जनमेकमेव कमले पश्यन्ति देवात् क्वचित्

ते सर्वे मनुजा भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ।

खड्गाम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-

स्ते ते मन्मथबाणजालविकला सुग्धे ! किमित्यद्भुतम् ॥ ५ ॥

नीलोत्पलेन नयनम्, अम्बुजेन पद्मेन सुखं, कुन्देन दलं, नवपल्ल-
वेन अधरं तथा चम्पकदलेः अङ्गानि विधाय सृष्ट्वा उपलेन पाषाणेन
चेतः चित्तं ते इति सर्वत्र शेषे योच्छ्रम् । कथं घटितवान् निर्मित-
वान् । अतकठनमनास्त्विति भावः । वसन्ततिबक वृत्तम् ॥ ३ ॥

एक इति । हीति प्रसिद्धौ, एकः नलिनीदलस्थः पद्मपलाश-
स्थितः खञ्जनवरः तदास्त्विति शेषः । दृष्टः अलोकितः सन् चतुरङ्ग-
बलानां दृश्यस्वरथपदातरूपमैश्यानाम् आधिपत्यं राजत्वमिति भावः
करोति जनयति तादृशशुभसूचकमेतद्दर्शनमिति भावः । भवत्या वदना-
रविन्दे एतत् नयनखञ्जनयुग्मं नेत्ररूपं खञ्जनपल्लियुगलं मया दृष्ट-
मिति शेषः, मे मय किं शुभमिति शेषः करिष्यति, तत् नो जानामि ।
वसन्ततिबकं वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

ये इति । ये ये जनाः देवात् क्वचित् कमले पद्मे एकमेव न द-
द्वौ वा तान् वेति भावः खञ्जनं पश्यन्ति, ते सर्वे मनुजाः सुतराम्
अतिशयेन प्रख्याताः प्रसिद्धाः भूमीभुजः राजानः भवन्ति । ये ये
जनाः तव वङ्गाम्बुजे सुखकमले नेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति, हे सुग्धे !

भ्रूटिति प्रविश गेहं मा वहिस्तिष्ठ कान्ते !

ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।

अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहु-

र्गसति तव सुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो लुप्तः सखि ! चन्दनं स्तनतटे धीतं न नेत्राञ्जनम् ।

रागो न खलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः

किं कृष्टासि गजेन्द्रमन्दगमने ! किंवा शिशुस्ते पतिः ? ॥ ७ ॥

सुन्दरि ! ते ते कानाः मन्मथस्य बाणजालैः शरनिवहैः विकृताः
द्विधाः व्यथिता इति भावः भवतीति शेषः किम् अद्भुतम् आण-
व्यम् । रूपकाबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

भ्रूटितोति । हे कान्ते ! भ्रूटिति शीघ्रं गेहं प्रविश, वहिः
बाह्ये देशे मा तिष्ठ न स्थितिं कुरु । शीतरश्मेचन्द्रस्य ग्रहणसमय-
वेला वर्त्तते, अयि प्रिये इति सम्बोधनमूहनीयं, स राहुः सुविमला
अकलङ्का इत्यर्थः कान्तिर्यस्य तादृशं तव सुखेन्दुं वीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं
निश्चितं पूर्णचन्द्रं विहाय तव सुखेन्दुं यसति । अत्र रूपकाब-
ध्याणितो आन्तिमानबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६ ॥

कस्तूरीति । हे सखि ! कस्तूरी मृगनाभिः तथा रचित इति
भावः पत्रभङ्गानां पत्ररचनानां निकरः गण्डस्थले न भ्रष्टः न क्लृप्त-
इत्यर्थः, स्तनतटे चन्दनं नो लुप्तं न क्लृप्तं, नेत्रयोः अञ्जनं न धीतं न
द्विलुप्तं, तव अधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः रागः बौद्धित्वं न खलितः
न लुप्तः, अतः हे गजेन्द्रमन्दगमने ! किं कृष्टा कृपिता प्रिये इति
शेषः अयि ? किंवा ते पतिः शिशुः ? नायिकी प्रति सख्या
वचनपरम् ॥ ७ ॥

समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना
कथाभिर्देशानां सखि ! रजनिरङ्गं गतवती ।

ततो यावत्सीलाकलङ्कपितास्मि प्रियतमे
सपत्नीव प्राची दिगिद्यमभवत् तावदरुणा ॥ ८ ॥

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रच्छातपः

क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनलैः ।

यत् कान्ताकुचपार्श्वं बाहुलतिकाहिम्नोललीलासुखं

लब्धं कुम्भवर ! त्वया, न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ॥९॥

समायाते इति । हे. सखि ! कथमपि बहुना कालेन कान्ते
समायाते सति देशानां कथाभिः वार्ताभिः रजनिः रात्रिः अङ्गं
गतवती । ततः अनन्तरं यावदेहं बीजाकलङ्केन सुरतकलङ्केन प्रिय-
तमे कुपिता अस्मि कोपेन कियन्तं कालं स्थितासीति भावः, तावत्
सपत्नीव इयं प्राची दिक् अरुणा अरुणोदयवती कोपरक्ला च अम-
वत् । तस्मात् कालेन सह क्रीडाकौतुकस्य नावसरः प्राप्त इति
सखीं प्रति नाविकायाः प्रतिवचनम् । उपमाबह्वारः । शिखरिणी-
वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्लाघ्यमिति । हे कुम्भवर ! नीरसैः कठिनैः काष्ठैः दण्डैरित्यर्थः
ताडनशतं प्रहारशतं श्लाघ्यं प्रशंसनीयं तवेति सर्वत्र योज्यम् । प्र-
च्छातपः श्लाघ्यः, सुपङ्कनिचयैः अत्यन्तपङ्कप्रलेपैरिति यावत् क्लेशः
श्लाघ्यतरः अतिशयेन श्लाघ्यः, अनलैः अग्निभिः अतिदाहश्च श्लाघ्यः,
यत् तस्मात् त्वया कान्तायाः कुचपार्श्वं स्तनपार्श्वं देशे बाहुलतिकाया
वः हिम्नोः दोषमं तेन बीजासुखं विहारसुखं लब्धं प्राप्तम् । हि
तथाहि दुःखैः विना सुखं न लभ्यते । त्वं तादृशं दुःखातिशयमकरो-
रिति तत्राभूतं सुखं लब्धमिति भावः । यादृक्त्विक्रीडितं वृत्तम् ॥९॥

किं मे वक्त्रमुपेत्य चुम्बसि बलात् निर्लज्ज ! लज्जा न ते
 वस्त्रान्तं शठ ! मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त्त ! निर्वञ्चसे ।
 क्षीणाहं तव रात्रिजागरवशात् तामिव याहि प्रियां
 निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का घट्टपदानां रतिः ॥१०॥
 बाण्ड्येन गतः स मे गृहपतिर्वार्त्तापि न श्रूयते
 प्रातस्तज्जननी प्रसूततनयागेहं तथा वै गता ।
 बालाहं नवयौवना निशि कथं स्यात्व्यमस्मद्गृहे
 सायं सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे ! स्थानान्तरं गम्यताम् ॥११॥

किमिति । हे निर्लज्ज ! उपेत्य समीपमागत्य बलात् किं कथं
 मे वक्त्रं मुखं चुम्बसि, ते तव लज्जा न अस्तौति शेषः, हे शठ !
 धूर्त्त ! वस्त्रान्तं वस्त्रान्नाञ्चलं मुञ्च त्यज, मुञ्च त्यज, हे धूर्त्त ! शपथैः
 दिव्यैः नाहं कदापि एवं कारिष्यामि कते मम एतत् पापं भविते-
 त्वादिरूपैरिति यावत् किं निर्वञ्चसे प्रतारयसि ? तव रात्रिजागर-
 वशात् त्वदर्थं रात्रौ जागरणात् कदा आगमिष्यति हेनोरिति भावः
 अहं क्षीणा दुर्बला, तामिव वत्समीपे रात्रिर्नीतेति भावः प्रियां
 याहि गच्छ, निर्माल्यवत् उज्ज्वलः त्यक्तः पुष्पदामनिकरः पुष्प-
 माल्यसमूहः तस्मिन् घट्टपदानां भ्रमराणां रतिरत्तरागः का ? नैवाल-
 राग इत्यर्थः । इदानीं पुराणाहं, नवीनां तासुपयाहीति भावः ।
 शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ॥ १० ॥

बाण्ड्येनेति । स मे मम गृहपतिः पतिरित्यर्थः बाण्ड्येन
 बाण्ड्यवार्त्तमित्यर्थः गतः, वार्त्ता प संवादः अपि न श्रूयते, प्रातः अयं
 प्रातःकाये तस्य जननी मम श्रूयति भावः प्रसूतायाः तनवाया गेहं
 तथा वै गता । अहं बाला नवयौवना च, तस्मात् निशि रात्रौ कथम्
 अस्माकं गृहे स्यात्व्यं त्वमेति शेषः, सम्प्रति सायं सम्याकाहः वर्त्तते, हे

यामिन्येषा बहुलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा
 निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखी ।
 बाला चाहं मनसिजभयात् प्राप्तगाढप्रकम्पा
 ग्रामश्चौरैरयमुपहतः पान्य ! निद्रां जहीहि ॥ १२ ॥
 क्व भ्रातश्चलितोऽसि ? वैद्यकगृहं, किं तत्र ? शान्त्यै रुजां
 किं ते नास्ति सखे ! गृहे प्रियतमा सर्वं गदं हन्ति या ? ।
 वातश्चेत् कुचकुम्भमर्दनवशात् पित्तञ्च वज्रासृतात्
 श्लेष्माणं विनिहन्ति हन्त ! सुरतव्यापारकेलिभ्रमात् ॥ १३ ॥

पथिक ! स्थानान्तरं गम्यताम् । अत्र विपरीतलक्षणया अत्रैव
 च तिष्ठेति प्रतीयते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ११ ॥

यामिनीति । एषा यामिनी रात्रिः बहुलजलक्षदेः प्रभूतमेघैः
 बद्धैः जनितः भीमः भयङ्करः अन्धकारः यस्यां तथाभूता, असौ मम
 पतिः कर्मणा परिश्रमेण दुःखी अर्त्तः क्लेशितः प्राप्तक्लेशः
 अतएव निद्रां यातः गतः निद्रित इत्यर्थः, अहञ्च बाला नवयौवना
 मनसिजस्य कामस्य भयात् आवेशजनितार्दिति भावः, प्राप्नः गाढः
 अव्यन्तः प्रकम्पः यथा तादृशी कामार्त्तिति भावः अयं ग्रामः चौरै-
 र्कस्करैः उपहतः, हे पान्य ! पथिक ! निद्रां जहीहि त्वज ।
 निद्रां त्यक्त्वा मामनुगृह्णाणोति भावः । मन्दाकान्तादृत्तम् ॥ १२ ॥

क्वेति । हे भ्रातः ! क्व कुत्र चलितः अस्मि, गच्छसीत्यर्थः
 इति प्रश्नः, वैद्यकगृहं चिकित्सकगृहं चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
 तत्र वैद्यकगृहे किं किमर्थं चलितोऽस्मीति शेषः, प्रश्नोऽयम् । रुजां
 रोगाणां शान्त्यै उपशमाय चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् । हे सखे !
 ते तव गृहे प्रियतमा किं नास्ति ? या सर्वं गदं रोगं हन्ति, चेत्
 यदि वातः वायुदोषजः व्याधिसत्त्वं स्यादिति शेषः, नदा कुचकुम्भयो-
 र्मर्दनवशात् तं वातमित्यध्याहार्यं, वज्रासृतात् सृष्टासृतपानात् पित्तं

दृष्टिं देहि पुनर्बाले ! कमलायतलोचने ! ।

श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ १४ ॥

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या

सा बाधते किमिह चन्दनलेपनेन ।

यत् कुम्भकारपलनीपरिपङ्कलेप-

स्तापाय केवलमसी न तु तापशान्त्यै ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा यासां नयनसुभगं वङ्गवाराङ्गनानां

देशत्यागः परमकृतिभिः कृष्णसारैरकारि ।

तासामिव स्तनयुगजिता दन्तिनः सन्ति मत्ताः

प्रायो मूर्खः परिभवविधौ नाभिमानं तनोति ॥ १६ ॥

पित्तदोषजं रोगं, तथा हृत् हर्षं सुरतव्यापारे यः केलिः तस्य
अमात् श्लेष्मायं श्लेष्मदोषजरोगं विनिहन्ति विशेषेण नाशयति ।
शार्दूलविश्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

दृष्टिमिति । हे कमलायतलोचने ! पद्मविशाबनेत्रे ! बाबे
चन्द्रि ! पुनः दृष्टिं देहि, हि यतः पुरा पूर्वं लोके जगति विषस्य
औषधं विषं श्रूयते श्रुतमिति यावत्, व्यतीते चट्पत्न्ययो बोध्यः ।
सकृत् कटाक्षविषदिग्भोऽहं पुनः कटाक्षविषेण शान्तिं सप्तमे इति
भावः ॥ १४ ॥

अन्तर्गतेति । या मदनवह्निशिखावली अन्तर्गता सा बाधते
अन्तर्व्यथयतीत्यर्थः इह अस्मिन् शरीरे इति शेषः चन्दनलेपनेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यः कुम्भकारस्य पलनस्य
कुम्भादिदृष्टनाथं सज्जितस्य चूष्णीविशेषस्य उपरि पङ्कलेपः, असौ
केवलं तापाय अतिशन्ताप्राय, न तु तापस्य शान्त्यै उपशमाय भव-
तीति शेषः । दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टेति । यासां वङ्गवाराङ्गनानां यक्षीयवेष्ट्यानां नयनसुभगं

अपूर्वो दृश्यते वज्रिः कामिन्याः स्तनमण्डले ।
 दूरतो दृहते गात्रं हृदि लग्नस्तु शीतलः ॥ १७ ॥
 कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।
 बाले ! तव मुखाम्भोजे कथमिन्दोवरद्वयम् ॥ १८ ॥
 अयि मन्मथचूतमञ्जरि । अवणायतचारुलोचने ! ।
 अपहृत्य मनः क्व यासि मे किमराजकमत्र राजते ॥ १९ ॥

नेत्रविद्यासं दृष्ट्वा परमकृतिभिः सुपर्णैर्नैरिति यावत् पराजितैर्जै-
 समीपे न स्थानव्यमिति जानद्भ्रितं भावः कृष्णसारेः सृग्विशेषैः
 देशत्यागः वक्रदेशपरिहारः अस्मान्, वक्रदेशे कृष्णसारा न चरन्तीति
 प्रसिद्धिः । तासामेव वक्रवाराङ्गनानां स्तनयुगैः जिनाः पराभूताः
 टन्निनः गजाः सत्ताः अतएव सन्नि निष्ठन्नि अस्मिन् वक्रदेशे इति
 शेषः । तद्यथाह मुखौ जनः प्रायः बाहुल्येन परिभवविधौ पराजय-
 व्यापारे अभिमानम् अहङ्कारं न तनोति न प्रकटयति नावबुध्यते
 इति यावत् । मुखौणां मानापमानबोधो नास्तीति भावः । मन्दा-
 खान्ताष्टत्तम् ॥ १६ ॥

अपूर्व इति । कामिन्याः स्तनमण्डले अपूर्वः अद्भुतः वज्रिः
 दृश्यते । अपूर्वत्वे हेतुमाह दूरत इति । दूरतः दूरात् गात्रं दृहते
 सन्नापयतीति यावत्, हृदि वर्त्तसि लग्नस्तु लग्न एव शीतलः भव-
 तीति शेषः ॥ १७ ॥

कुसुमे इति । कुसुमे पुष्पे कुसुमस्य पुष्पस्य उत्पत्तिः श्रूयते,
 न च दृश्यते । हे बाले ! तव मुखाम्भोजे वटनकमले कथम् इन्दो-
 वरद्वयं नीलोत्पलयुगलं दृश्यते इति शेषः । अत्रेन्दोवरद्वयं नेत्रयुगल-
 मिति भेदेऽप्यभेदरूपानिर्गच्छारः । तदुक्तं टपणे । विद्वत्वेऽध्य-
 वसायस्थानिर्गच्छानिर्गद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तदुपि-
 ष्यन्तिर्वाविति । अस्तुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

अयोति । अयि मन्मथस्य कामस्य चूतमञ्जरि ! अवसायते

कोपस्त्वया यदि कृतो मयि पद्मजाधि !
 सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।
 आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 रुच्चैः समर्पय मदर्पितबुम्बनञ्च ॥ २० ॥

इति श्रीकालिदासकृतं शृङ्गारतिलकं समाप्तम् ।

हंसदूतः ।

दुकूलं विभ्राणो दक्षितहरितालद्युतिहरं
 जवापुष्पश्रेणीरुचिरुचिरपादाम्बुजतलः ।

आकर्षणकटे चारुणि मनोहरे बोचने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मे मन मनः
 अपहृत्य क वाधि ? अत्र अस्मिन् देशे किम् अराजकं राजाभावः
 राजते । वर्धते इति पाठान्तरम् । नैवात्पाराजकं, तथात् ते मन-
 दौर्बलपथ कार्यं स्यादर्थं यासनं नविध्यतीति भावः ॥ १८ ॥

कोप इति । हे पद्मजाधि पद्मनेत्रे ! त्वया यदि मयि
 कोपः कृतः, अः कोपः तव प्रियः नाहमिति भावः अस्तु भवतु,
 अत्र अस्मिन् विषये अन्यत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि करणी-
 यमस्ति मनेति भावः । किन्तु मया अर्पितपूर्वं पूर्वं इत्तम् आश्लेषम्
 आबिम्बनम् उच्चैः नादं यथा तथा अर्पय प्रतिदेहि, मया अर्पितं
 बुम्बनञ्च उच्चैः समर्पय । वसन्ततिलकं इत्तम् ॥ २० ॥

दुकूलमिति । दक्षितं अर्हितं यत् हरितालं तस्य द्युतिहरं
 कान्तिधोरं धीतमिति भावः दुकूलं वसनं रधानः परिदधत् जवापु-

तमालश्यामाङ्गी हरहसितलीलाञ्छितमुखः
 परानन्दाभोगः स्फुरतु हृदि मे कोऽपि पुरुषः ॥ १ ॥
 यदा यातो गोपीहृदयमदनो नन्दसदनात्
 मुकुन्दो गान्दिन्यास्तनयमनुविन्दन् मधुपुरीम् ।
 तदामाङ्गीञ्चिन्तासरिति घनघूर्णापरिचयै-
 रगाधायां बाधामयपर्यासि राधा विरहिणी ॥ २ ॥
 कदाचित् खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
 सहालीभिर्लेभे तरलितमनां यामुनतटीम् ।

आशां श्रेण्या रुचिरिव कालिरिव रुचिर्यस्य तादृशं रुचिरं मनोमं
 पादास्त्रुजतलं चरणकमलतलं यस्य तद्याभूतः तमाहवत् श्यामम्
 अङ्गं यस्य तथोक्तः दरुहितस्य मन्दसितस्य खोदया विवासेव
 अञ्चितं पूर्णतं रुचिरमिति भावः सुखं यस्य तद्याभूतः परः मजान्
 आनन्दस्य आभोगः परिपूर्वता यस्य तादृशः अथवा परमानन्दमव-
 दत्त्वर्थः कोऽपि अनिर्वचनीयः पुरुषः कृष्ण इति भावः मे मम हृदि
 स्फुरतु राजताम् । गिहरिणीष्टमस्मिन् मन्दिने । अथमाहङ्कारः ।
 पन्वारम्भे विघ्नविनाशार्थं कवेरिष्टदेवतासंकीर्तनरूपं मङ्गलाचरण-
 विदम् ॥ १ ॥

अदिति । गोपीनां हृदयमदनः मनोमोहनः मुकुन्दः कृष्णः
 यदा गान्दिन्याः तनयम् अङ्गम् अनुविन्दन् अनुबभूवमानः अनुसरन्
 वा मन्दसदनात् नन्दावयात् मधुपुरीं मधुरां यातः गतः, तदा
 विरहिणी राधा घनाः घान्दा वा घूर्णाः भ्रमयः तासां परिचयैः
 अङ्गैः अनाथायां अज्ञस्यगीयाम् अपारायामिति भावः बाधासं-
 वानि दुःखमवानि पर्यासि जडानि यस्यां तद्याभूतायां चिन्तासरिति
 अमाङ्गीत् निमज्ज । रूपकमङ्कारः ॥ २ ॥

कदाचित् । कदाचित् अथो राधा आलीभिः खलीभिः सह

चिरादस्याचित्तं परिचितकुटीरावकलनाद्
 अवस्थां तस्तार स्फुटमथ सुप्तैः प्रियसखीम् ॥ ३ ॥
 तदा निष्पन्दाङ्गी कलितनलिनीपल्लवकुलैः
 परीषाहात् प्रेम्णामकुशलशताशङ्कितदयैः ।
 दृग्भोगम्भीरीकृतमिहिरपुत्रीलहरिभि-
 र्विलीना धूलीनामुपरि परिवत्रे परिजनैः ॥ ४ ॥
 ततस्तां न्यस्ताङ्गीमुरसि ललितायाः कमलिनी-
 पलाशैः कालिन्दीसलिलशिशिरैर्वीजिततनुम् ।

अनगतं खेदाग्निं विरहजयोक्तानलं विघटयितुं निर्वपयितुं तर-
 बितमनाः अश्रुचितापिता मी यासुनतटौ असुनातीरं लेभे गत-
 वती । अथ असुनातीरप्राप्त्यन्तरम् अस्या राधायाः चित्तं जनः
 चिरात् परिचितानां भुक्त्वा मितं भावः कुटीराणां कुञ्जानामिति
 भावः अवकलनात् अवलोकनात् सुप्तैः सुखमहमस्तापुत्रं न किञ्चि-
 द्बेदिषमित्येवंरूपा संवित उदन्तं स्यात् सा निद्रा सुप्तिः तस्याः
 प्रियसखीम् अवस्थां सूक्ष्ममिति भावः स्फुटं सम्यक् यथा तथा
 तस्तार प्राप सुसोहेतु भावः ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले सूक्ष्मवस्थायामिति भावः निष्पन्दं
 विश्रवम् अङ्गं यस्याः तथाभूता अनन्य धूलीनामुपरि विलीना
 कुण्डिता सा कलितं गृहीतं नलिनीपल्लवकुलं पद्मपत्रचवः व्यज-
 नार्धमिति भावः यैः तद्योक्तैः, प्रेम्णां परीषाहात् आतिथ्यव्यात्
 अकुशलशतम् अमङ्गलशतं जीवति न वेत्यादिरूपम् आशङ्कते इति
 तादृशं हृदयं येषां तैः, दृग्भोगिभिः नयनजलैः गम्भीरीकृता पूरितेति
 वावत् मिहिरपुत्र्याः यसुनायाः अहरिस्तारकः यैः तथाभूतैः परिजनैः
 विलीभिरिति भावः परिवत्रे परितः वेष्टिता ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ललितायाः तदास्वसख्याः अरधि

परावृत्तस्त्रासाङ्गुरचलितकण्ठीं कलयतां
 सखीसन्दोहानां प्रमदभरशाली ध्वनिरभूत् ॥ ५ ॥
 निधायार्द्धे पङ्केरुहदलविटङ्कस्य ललिता
 ततो राधां नीराहरणसरणीन्यस्तचरणा ।
 मिलन्तं काञ्चिन्दीपुलिनभुवि खेलाञ्चितगतिं
 ददर्शाथे कञ्चिन्मधुरविरतं श्वेतगरुतम् ॥ ६ ॥
 तदालोकस्तीक्ष्णसितहृदया सादरमसौ
 प्रणामं शंसन्ती लघु लघु समासाद्य सविधम् ।
 धृतोन्मग्नहा सद्यो हरिसदसि सन्देशहरणे
 वरं द्रुतं मेने तमतिललितं हन्त ! ललिता ॥ ७ ॥

कञ्चिन्मधुरविरतं काञ्चिन्दीपुलिनभुवि यस्मिन्नाद्याः सखीसन्दोह-
 शिथिलैः शीतलैः कमलिनोपलायैः पद्मपत्रैः वीजिता तनुः शरीरं
 यस्याः तथोक्तां परावृत्तेन प्रत्यागतेन श्वासाङ्गुरेण मन्दश्वासेनेत्यर्थः
 चलितः स्यन्दितः कण्ठो यस्याः तादृशीं कलयतां पश्यतां सखीसन्दो-
 हानां सख्यचरीसङ्गानां प्रमदभरेण हर्षातिशयेन शालते शोभते इति
 तथोक्तः ध्वनिः श्वानन्दकोलाहल इति यावत् अभूत् ॥ ५ ॥

निधायेति । ततः श्वानन्तरं प्रत्यागतश्वासानन्तरं ललिता नीरा-
 हरणार्थं जलाहरणार्थं वा सरणी सोपानं तस्यां न्यस्तचरणा अर्पि-
 तपादा सती पङ्केरुहदलविटङ्कस्य पद्मपत्ररचितशयनीयस्येति यावत्
 अङ्गे क्रोडे उपरीत्यर्थः राधां निधाय स्थापयित्वा काञ्चिन्दीपुलिन-
 नायाः पुलिनभुवि सैकतदेशे मिलन्तं चरन्तम् अथ खेलयामा विहासेन
 अञ्चिता प्रशंसिता गतिर्गमनं यस्य तथोक्तं मधुरविरतं मनोमनिनाहं
 कञ्चित् श्वेतगरुतं शुभ्रपत्रं हंसमिति यावत् इदर्थं ॥ ६ ॥

तदेति । हन्त खेदे, असौ ललिता तस्य हंसस्य आलोकेन
 दर्शनेन स्तोकम् अत्यम् अञ्चलितम् उत्फुल्लं हृदयं यस्यास्तथाभूता

अमर्षात् प्रेमैर्थां सपदि दधती कंसमद्यने
 प्रवृत्ता हंसाय स्वमभिलषितं शंसितुमसौ ।
 न तस्या दोषोऽयं यदिह विहगं प्रार्थितवती
 न कस्मिन् विश्रम्भं दिशति हरिभक्तिप्रणयिता ॥ ८ ॥
 पवित्रेषु प्रायो विरचयसि तोयेषु वसतिं
 प्रमोदं नालीके वहसि विशदात्मा स्वयमसि ।
 अतोऽहं दुःखार्त्ता शरणमबला त्वां गतवती
 न भिक्षा सत्यज्ञे व्रजति हि कदाचिद्विफलताम् ॥ ९ ॥

तथा हृतोत्कण्ठा उत्सुकचित्तेत्यर्थः बहु लघु शनैः शनैः सविधं
 समीपं समासाद्य आगत्य सादरं प्रणामं शंसन्ती प्रणमन्तीति यावत्
 बन्धुः तत्त्वर्थं हरिसदृशि कृष्णसभायां मधुरायामिति भावः सन्देश-
 हरणे वाचिकप्रेषणे वाचिकप्रेषणार्थमित्यर्थः तम् अतिबलितं
 सुन्दरं हंसं वरं अष्टं दूतं सन्देशहरं, स्यात् सन्देशहरो दूत इत्य-
 मरः । शनैः दौल्याय प्रेरयितुमभिमत्तवतात्यर्थः ॥ ७ ॥

अमर्षादिति । अमर्षात् कोपात् सपदि तत्त्वर्थं कंसमद्यने कृष्णे
 प्रेमैर्थां प्रेमजनिताम् ईर्ष्यां दधती असौ बलिता हंसाय स्वम्
 अभिलषितं शंसितं कथयितुं प्रवृत्ता प्रारम्भे । इह विषये सन्देश-
 हरणे इत्यर्थः यत् सा विहगं पक्षिणं हंसं प्रार्थितवती, अयं तस्या
 बलिताया दोषः अविष्टयकारित्वरूप इति भावः न, हरिभक्ति-
 प्रणयिता हरौ मङ्गलप्रतिरेक इति यावत् कस्मिन् जने विश्रम्भं विश्रम्भं
 न दिशति, न जनयति ? अपितु सर्वस्मिन्नेव विश्रम्भं दिशती-
 त्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

पवित्रेष्विति । प्रायः बाहुल्येन पवित्रेषु विशुद्धेषु तोयेषु
 वसतिम् अवस्थानं विरचयसि करोषि, नालीके कमलसदृशाढे तद्-
 भक्षणे इति भावः प्रमोदम् आनन्दं वहसि, स्वयञ्च विशदात्मा

चिरं विस्मृत्यास्मान् विरहदहनज्वालविकलाः
 कलावान् सानन्दं वसति मथुरायां मधुरिपुः ।
 तदेतं सन्देशं स्वमनसि समाधाय निखिलं
 भवान् क्षिप्रं तस्य श्रवणपदवीं सङ्गमयतु ॥ १० ॥
 निरस्तप्रत्यूहं भवतु भवतो वल्गुनि शिवं
 समुत्तिष्ठ क्षिप्रं मनसि मुदमाधाय सदयम् ।
 अधस्ताद्भावन्तो लघु लघु समुत्ताननयनै-
 र्भवन्तं वीक्षन्तां कुतुकतरला गोपशिशवः ॥ ११ ॥

स्वस्मान्ःकरणः अस्मि । अतः कारणात् दुःखान्तां अवलाहं त्वां
 शरणं गतवतो, इह अतः सत्पत्ने साधुजने उत्कृष्टपक्षयति च
 भिक्षा प्रार्थना कदाचित् विफलतां व्यर्थतां न ब्रजति न गच्छति ।
 अर्थान्तरग्याप्तोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

चिरमिति । कलावान् चतुःषष्टिकलापूर्यः मधुरिपुः लक्षणः
 विरहदहनस्य विस्फेदाग्नेः ज्वालेन विकलाः व्यङ्गलाः अस्मान्
 विस्मृत्य मथुरायां चिरं दीर्घकालं सानन्दं वसति । तत् तस्मात्
 भवान् एतं निखिलं समग्रं सन्देशं स्वमनसि समाधाय गृहीत्वा क्षिप्रं
 शीघ्रं तस्य मधुरिपोः श्रवणपदवीं ओत्तोन्द्रियं सङ्गमयतु प्रापयतु
 ॥१०॥

निरस्तेति । भवतः वल्गुनि पथि निरस्तः गतः प्रत्यूहः विघ्नः
 अस्मात् तथाभूतं शिवं सङ्कलं भवतु । सदयं सातुक्त्वं मनसि मुदं
 कर्षम् आधाय क्षिप्रं शीघ्रं समुत्तिष्ठ यातां कुर्वित्त्वर्थः । कुतुकेन
 कौतूहलेन तरलासङ्गलाः गोपानां शिशवः वासकाः लघु लघु द्रुतं
 द्रुतम् अधस्तात् तदर्थे धावन्तः सन्तः समुत्ताननयनैः उत्क्षिप्तनेत्रैः
 भवन्तम् उडुयमानमिति भावः वीक्षन्ताम् अवलोकयन्तु ॥ ११ ॥

किशोरोत्तमोऽसौ कठिनमतिना दानपतिना
यथा निन्द्ये तूर्णं पशुप युवतीजीवितपतिः ।
तथा गन्तव्या ते निखिलजगदेकप्रथितया
पदव्या भव्यानां तिलक ! किल दाशार्हणगरी ॥ १२ ॥
गलदाष्पासारप्रुतधवलगण्डा मृगदृशो
विदूयन्ती यत्र प्रबलमदना वेशविवशाः ।
त्वया विज्ञातव्या हरिचरणसङ्गप्रणमिनो
ध्रुवं सा चक्राङ्गी रतिसखशताङ्गस्य पदवी ॥ १३ ॥

किशोरेति । पशुपयुवतीनां नोपाङ्गनानां जीवितपतिः प्राणेश्वरः किशोरोत्तमः कुमारश्रेष्ठः असौ कृष्णः कठिनमतिना क्रूरबुद्धिना दानपतिना अक्रूरेण यथा पदव्या पथा निन्द्ये नीतः, हे भव्यानां साधूनां तिलक ! तथा निखिलजगत्सु सर्वभूमिसख्येषु एकप्रथितया सम्यक् प्रसिद्धया पदव्या तूर्णं 'शीघ्रं' दाशार्हणगरी दाशार्हणां यादवविशेषाणां नगरी पुरो मधुरेत्यर्थः ते तव गन्तव्या यातव्या ॥ १२ ॥

गच्छदिति । यत्र यस्यां पदव्यां गच्छतिः पतद्भिः वाप्याचारैः अशुभाराभिः सुतौ व्याप्तौ धवच्चौ खच्छौ गच्छौ यासां ताः, प्रवचः मदनः कामः यासां तथोक्ताः कृष्णदर्शनादिति भावः, वेशे वेष्ट्याम्बुहे, वेशो वेष्ट्याजनाश्रय इत्यमरः । विवशाः कामान्ता रति यावत् मृगदृशः मृगनयनाः नाय्ये इत्यर्थः विदूयन्ते व्यथन्ते सक्तसु कृष्णदर्शना-नन्तरमेव तदवलोकेनादिति भावः, हरिचरणसङ्गप्रणमिनी अतएव चक्राङ्गी अक्रान्तिज्ञता रतिसखशतवत् कामशतवत् मनोहरमिति भावः अङ्गं यस्य तादृगस्य कृष्णस्येति यावत् सा पदवी पन्थाः त्वया ध्रुवं निश्चितं तत्तदवलोकेनेनेति भावः विज्ञातव्या विशेषेण वेदि-तव्या ॥ १३ ॥

पिबन् जम्बुश्यामं मिहिरदुहितुर्वारि मधुरं
 मृणालीभुञ्जानो हिमकरकलाकोमलरुचः ।
 क्षणं हृष्टस्तिष्ठन् निविड्विटपे शाखिनि सखे !
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु भवान् वृष्णिनगरे ॥ १४ ॥
 बलादाक्रन्दन्ती रथपथिकमक्रूरमित्तं
 विदूरादाभीरीततिरनुययौ येन रमन्वम् ।
 तमादौ पन्थानं रचय चरितार्था भवतु ते
 विराजन्ती सर्वोपरि परमहंसस्थितिरियम् ॥ १५ ॥
 अकस्मादस्माकं हरिरपहरन्नंशुकचयं
 यमारूढो गूढप्रणयलहरीं कन्दलवितुम् ।

पिबन्निति । हे सखे ! भवान् जम्बुश्यामं कृष्णं मिहिर-
 दुहितुः यमुनायाः मधुरं वारि जलं पिबन् हिमकरकलासुन्दरकलाः
 तद्वत् कोमलाः रुचः प्रभाः यासां ताः मृणालीः भुञ्जानः क्षणं हृष्टः
 निविड्विटपे घनशाखे शाखिनि वृक्षे तिष्ठन् वृष्णिनगरे यदुपुर्य्यां
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु करोतु ॥ १४ ॥

बलादिति । बलात् वेगात् अतिशयेनेत्यर्थः विदूरात् आक्र-
 न्दन्ती रुदती आभीरीततिः गोपनारीसंज्ञतिः येन पथा रथपथिकं
 रथेन यान्त्वम् अक्रूरमित्तम् अक्रूरेण सह सङ्गतं रमयं कान्तं कृष्ण-
 मित्यर्थः अत्युययौ अत्युयाति अ, आदौ प्रथमं तं पन्थानं रचय गच्छ,
 ते तव सर्वोपरि सर्वेषाम् उपरि विराजन्ती उत्कृष्टेषु वर्त्मामेति
 भावः इयं परमहंसस्थितिः परमहंसस्य योगिनश्च स्थितिः अथस्थानं
 मर्यादा च चरितार्था सफलता भवतु तन्मार्गदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

अकस्मादिति । हे कादम्ब ! कलहंश ! हरिः कृष्णः अक-
 स्मात् सहसा अस्माकम् अंशुकचयं वनसमूहम् अपहरन् शोरकन्

तव आलस्यान्तःस्थगितरविविम्बः किसलयैः
 कदम्बः कादम्ब ! त्वरितमवलम्बः स भविता ॥ १६ ॥
 किरन्ती लावण्यं दिशि दिशि शिखण्डस्तवकिनी
 दधाना साधीयः कनकविमलयोतिवसनम् ।
 तमालश्यामाङ्गी सरलमुरलीचुम्बितमुखी
 जगौ चित्रं यत्र प्रकटपरमानन्दलहरो ॥ १७ ॥
 तया भूयः क्रीडारभसविकसद्वल्लवधू-
 वपुर्वल्लोभश्चन्द्रगमदकणश्यामलिकया ।

गूढा गुप्ता या प्रणयलहरी प्रेमतरङ्गः तां कन्दलविलं प्रकटविलं
 कलहविलं वा यम् आरुढः, किशलयैः पल्लवैः अन्तः स्थितरे
 स्थगितं तिरोहितं रविविम्बं सूर्यरश्मिरिति भावः येन तथाभूतः
 कदम्बः कः कदम्बतरुः आलस्य अध्वगमनादिति भावः तव त्वरितं
 शीघ्रम् अविदूरस्थितत्वादिति भावः अलम्बः आश्रयः भविता ।
 तमाश्रित्य त्वया विश्रमितव्यभिचि भावः ॥ १६ ॥

किरन्तीति । यत्र कदम्बे स्थितेति शेषः, दिशि दिशि लावण्यं
 किरन्ती विक्षिपन्ती, शिखण्डस्तवकिनी मयूरपिच्छगुच्छबाष्पित्त्वर्थः
 साधीयः अतिमनोह्रं कनकवत् विमलं यथा तथा द्योतते दीप्यते
 इति तथोक्तं वसनं पीतम् अम्बरमित्यर्थः दधाना वसाना, तमालवत्
 श्यामम् अङ्गं अस्यास्तादृशा सरलया अक्राण्डलया सरल्या चुम्बितं
 मुखं अस्यास्तादृशी, प्रकटा उदुभटा परमानन्दाना लहरी तरङ्गः
 लक्षण इति भावः चित्रं मनोह्रं यथा तथा जगौ जीतवतीत्यर्थः
 ॥१७॥

तवेति । भवः पुनः क्रीडायां निधुवनोत्सवे यो रभसः वेगो
 हर्षो वा, रभसो वेगहर्षयो रित्यमरः । तेन विकल्पन्तः वाः वल्लवानां
 गोपानां बध्नः तासां वपुर्वल्लोभ्यः अङ्गलताभ्यः भ्रष्टदुभिः गलदुभिः

विधातव्यो हृत्सीसकदलितमङ्गीलतिक्रया-
 समन्तादुल्लासस्तव मनसि रासस्थलिकया ॥ १८ ॥
 तदन्ते वासन्तीविरचितमनङ्गीत्सवकला-
 चतुःशालं शीरेः स्फुरति न दृशौ तत्र विकिरेः ।
 तदालोकोद्गीदप्रमदभरविस्मारितगति-
 क्रिये जाने तावत्त्वयि वत हता गोपवनिता ॥ १९ ॥
 मम स्यादर्थानां क्षतिरिह विलम्बाद् यदपि ते
 विलोकेयाः सर्वं तदपि हरिकेलिस्थलमिदम् ।

मृगमदकथैः कस्तूरीविन्दुभिः श्यामलिकया मालिन्यं नीतयेत्यर्थः
 हृत्सीसैः मधुकरैः कदम्बिता आकोष्ठां मङ्गीलतिक्रया मङ्गीकालता
 यस्यां तथाभूतया रासस्थलिकया रासोत्सवस्थलेन तव मनसि सम-
 न्तात् सवतः उल्लासः आनन्दः विधातव्यः जनार्थितव्यः । रासोत्-
 सवस्थलावबोकनेन पथि तव महान् आनन्दो भविष्यतीति भावः
 ॥ १८ ॥

तदिति । तस्याः रासस्थलिकायाः अन्ते वासन्ती वसन्तोत्सवः
 तथा तदर्धमिति भावः विरचितम् अनङ्गोत्सवः कामोत्सव एव
 कला व्यापारः तस्याः चतुःशालं शालाचतुष्टयान्वितं चदनमिति
 यावत् स्फुरति राजते, तत्र चतुःशाले दृशौ नयने न विकिरेः नार्णय ।
 वत खेदे तस्य चतुःशालस्य आलोकेन दर्शनेन उदुभेदः उदयः यस्य
 तथोक्तः प्रमदभरः आनन्दादिशयः तेन विस्मारिता विस्मृतिं नीता
 गतिक्रिया नमनव्यापारः यस्य तादृशे त्वयि क्षति गोपवनिता गोपा-
 क्कना हता नार्थं गता, तावत् जाने मन्ये । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति दर्पणकारः ॥ १९ ॥

ममेति । यदपि अद्यपि ते तव इह विलम्बात् मम अर्थान
 कार्येषां क्षतिः क्षतिः स्याद् यदपि तथापि सर्वं हरिकेलिस्थल-

तवेयं न व्यर्था भवतु शुचिता कः स हि सखे !
 गुणो यस्मात्पूरद्विषि मयि निवेशाय न भवेत् ॥ २० ॥
 सकुहंशीनादश्रवणमिलिताभीरवनिता-
 रहःक्रीडासाक्षी प्रतिपदलतासद्मसुभगः ।
 स धेनूनां बन्धुर्मधुमधनखट्वायितशिलः
 करिष्यत्यानन्दं सपदि तव गोवर्द्धनगिरिः ॥ २१ ॥
 तमेवाद्रिं चक्राङ्कितकरपरिष्वङ्गरसिकं
 महीचक्रे शङ्केमहि शिखरिणां शेखरतया ।

मिदं विबोद्धेयाः पश्येः । हे सखे ! तव इयं शुचिता स्वच्छदेहता
 पवित्वतेति भावः व्यर्था विफलार्था न भवतु अन्वर्था भवत्विति यावत्
 तत्स्थानदर्शनेनेति भावः । हि यतः कः स गुणः कस्तीति शेषः
 यः चाणूरद्विषि चाणूरासुरघातिनि कृष्णे मयि निवेशाय मदन्तःकर-
 णप्रवेशाय न भवेत्, अपितु सर्व एव गुणः कृष्णस्य मदन्तरात्मनि
 निविष्टः आसीत् येन गुणेन तव तदीयवाचोत्सवस्थानदर्शनेन विगु-
 ङ्गता स्यादिति भावः ॥ २० ॥

सकृदिति । सकृत् एकवारं वंशीनादश्रवणेन मिलितानां सकृ-
 तानाम् आभीरवनितानां गोपीनां रहसि विजने या क्रीडा सुरतो-
 त्सवः तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा प्रतिपदे स्थाने स्थाने बतसद्मभिः
 बतार्वाष्टतम्बैः सुभगः मनोहरः धेनूनां गवां बन्धुः गवां सुखेन
 चरणस्थानमित्यर्थः मधुमधनस्य कृष्णस्य खट्वायिता पर्यङ्कवदाचरिता
 शिला यस्य तथोक्तः स गोवर्द्धनगिरिः सपदि दृष्टमात्र एव ते तव
 आनन्दं करिष्यति जनयिष्यति ॥ २१ ॥

तन्निति । चक्राङ्कितेन चक्रलाङ्कितेन करेण यः परिष्वङ्गः
 आबिङ्गनं अहृष्यमिति यावत् तस्य रसिकं रसज्ञं तज्जनितसुखामि-
 त्तमित्यर्थः तम् एव अद्रिं पर्वतं महीचक्रे भूमण्डले शिखरिणां

अरातिं ज्ञातीनां ननु हरिहयं यः परिभवन्
 ययार्थं स्वं नाम व्यधित भुवि गोवर्द्धन इति ॥ २२ ॥
 तमालस्यालीकान्निरपरिसरे सन्ति चपलाः
 पुलिन्दो गोविन्दस्मरणरभसोत्तमवपुषः ।
 शनैस्तापं तासां क्षणमपनयन् यास्यति भवान्
 अवश्यं कालिन्दीसलिलशिशिरैः पक्षपवनैः ॥ २३ ॥

पर्वतानां शिखरतया शिरोभूषणतया शङ्खेभ्यश्च स एव शिखर
 रवेषां शिखरिणां श्रेष्ठ इति मन्यामहे इत्यर्थः । ननु भोः यः
 अद्भिः ज्ञातीनां पर्वतानामिति भावः अरातिं शत्रुं पक्षच्छेदिनमिति
 भावः हरिहयम् इन्द्रं परिभवन् पराजयमानः सन् भुवि पृथिव्यां
 गोवर्द्धन इति स्वं नाम ययार्थम् अन्वर्थं कुपितेन्द्रनियोजितमेवैः
 सप्ताहं वर्षणंऽपि गोकुलरक्षणादिति भावः व्यधित कृतवान् । पुरा
 इन्द्रसखं निषिध्य कृष्णान् गोवर्द्धनोत्सवे कते इन्द्रः कुपितः सप्ताहं
 गोकुलं सुप्रबुधारया वृष्ट्या आच्छाडयामास । तदवबोध्य कृष्णाः
 गोकुलं रिरक्षिषुः करेषु गोवर्द्धनं धृत्वा तत्तले गोपान् गा वत्संश्च
 निवेश्य वर्षांपदं निवारयामासेति भागवती वार्त्ता ॥ २२ ॥

तमालस्येति । गिरेः गोवर्द्धनस्य परिसरे पार्श्वदेशे तमालस्य
 तमालतरोराबोकात् दर्शनात् चपलाः उत्तुकाः अतएव गोविन्दस्मर-
 णेन यः रभसः आवेगः तेन उत्तमं वपुः शरीरं येषां तस्माभूताः
 पुलिन्दाः स्वेच्छजातिविशेषाः सन्ति वसन्तीत्यर्थः । भवान् कालि-
 न्दीसलिलेन यस्तनाजलमङ्गनेति भावः शिशिरैः शीतलैः पक्षपवनैः
 तेषां जखं क्षणिकमित्यर्थः गोविन्दस्मरणकाले तदनवबोकाजमिति
 भावः तापम् अवश्यम् अपनयन् अपतुदन् शनैः सन्दं सन्दं वास्यति
 नमिष्यति ॥ २३ ॥

तदन्ते श्रीक्रान्तस्मरसमरधाटी पुलकिता
 कदम्बानां वाटी रसिकपरिपाटीं स्फुटयति ।
 त्वमासीनस्तस्यां न यदि परितो नन्दसि ततो
 बभूव व्यर्था ते घनरसनिवेशव्यसनिता ॥ २४ ॥
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटमरिष्टासुरशिर-
 श्चिरं शुष्कं वृन्दावनपरिसरे द्रक्ष्यति भवान् ।
 यदारोढुं दूराम्बिलति किल कैलासशिखरि-
 भ्रमाक्रान्तस्वान्तो गिरिशसुहृदः किङ्करगणः ॥ २५ ॥

तदन्ते इति । तस्य निरेः अन्ते श्रेणे श्रीक्रान्तस्य कृष्णस्य स्मर-
 समरस्य काममंथामस्य मदनोत्सवस्येत्थर्थः धाटी तलायष्टिभूतेत्थर्थः
 परीक्षास्थानमिति भावः अतएव पुलकिता कुसुमोद्गमात् सञ्जात-
 पुलकेत्थर्थः तदुत्सवस्वरणादिति भावः कदम्बानां वाटी कदम्बवन-
 केष्टितकुञ्जमिति भावत् रसिकानां परिपाटीं श्रेणीं स्फुटयति रसम्
 आस्वादयतीति भावः । त्वं यदि तस्यां कदम्बपरिपाद्याम् आसीन,
 उपविष्टः सन् परितः समन्तात् न नन्दसि आनन्दमनुभवसि, तत-
 स्तदा ते तव घनरसे आद्यरसे योऽभिनिवेशः समासक्तिः तस्मिन्
 व्यसनिता प्रवृत्तिरिति भावत् व्यर्था विफलता बभूव भवतीति यावत्,
 वर्तमाने लिट्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ २४ ॥

शरदिति । वृन्दावनपरिसरे भवान् शिरं शुष्कम् अतएव
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटं शरत्कालीनमेघराजिसदृशमित्यर्थः अरिष्टा-
 सुरस्य अरिष्टास्त्रदानवस्य शिरः द्रक्ष्यति, किल प्रविष्टौ, गिरिशस्य
 हरस्य वः सुहृत् सखा कुवेरः तस्य किङ्करगणः यत्नगणः कैलास-
 शिखरिणः कैलासपर्वतस्य भ्रमेण आक्रान्तं स्वान्तं मनः यस्य तथा-
 भूतः सन् दूरात् यत् शिरः आरोढुं मिलति आगच्छति । आन्ति-
 मानुबह्वारः ॥ २५ ॥

रुवन् याहि खैरं चरमदशया चुम्बितरुची
 नितम्बिन्यो वृन्दावनभुवि सखे ! सन्ति बहवः ।
 परावर्त्तिष्यन्ते तुलितसुरजिन्नूपुररवात्
 तव ध्वानात् तासां वह्निरपि गताः क्षिप्रमसवः ॥२६॥
 त्वमासीनः शाखान्तरमिलितचण्डत्विषि सुखं
 दधीथा भाण्डीरे क्षणमपि घनश्यामलरुची ।
 ततो हंसा बिभ्रन्निखिलनभसश्चिक्रमिषया
 स वर्द्धिष्णुं विष्णुं कलितदरचक्रं तुलयिता ॥ २७ ॥
 त्वमष्टाभिर्नेत्रैर्विगलदमलप्रेमसन्धिलै-

रुचिर्निति । हे सखे त्वं खैरम् उच्चैः रुवन् नदन् वृन्दा-
 वनभुवि वृन्दारण्ये बहवः नितम्बिन्यः चरमदशया कृष्णविरहेषु
 प्राप्रया अन्यदशया चुम्बिताः आक्रान्ताः रुचः कान्तयः यासां तथा-
 भूताः सन्ति । तुलितः समीकृतः अनुकृत इति यावत् सुरजितः
 कृष्णस्य नूपुररवः येन तस्मात् तव ध्वानात् निनाटात् तासां वह्नि-
 रपि गताः असवः प्राणाः क्षिप्रं परावर्त्तिष्यन्ते प्रत्यागमिष्यन्ति
 ॥ २६ ॥

त्वमिति । शाखान्तरेषु मिलितः सङ्गतः चण्डत्विट् सूर्यः यस्य
 तथोक्ते गगनस्पर्धिनीति भावः घनाः श्यामलाः रुचयः कान्तयः
 यस्य तथोक्ते भाण्डीरे वृक्षभेदे क्षणमपि आसीनः उपविष्टः त्वं
 सुखं दधीथाः अनुभवेः । ततः अनन्तरं हे हंस ! आविभ्रत् त्वया
 शोभां गच्छन् स भाण्डीरः निखिलस्य समस्तस्य जभसः आकाशस्य
 चिक्रमिषया क्रमिस्तमिच्छया वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं कलितं गृहीतं
 दरचक्रं क्षुद्रचक्रास्त्रं येन तथोक्तं विष्णुं वामनरूपिणमिति यावत्
 तुलयिता समीकर्त्ता अनुकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हे चतुर ! विगलन्ति चरन्ति असन्धानि निर्मलानि

मुहुः सिक्तस्तम्भां चतुर ! चतुरास्यस्तुतिभुवम् ।
जिहीथा विख्यातां स्फुटमिह भवद्दाम्बरयथं
प्रविष्टं मंस्यन्ते विधिमतविदेव्यस्त्वयि गते ॥ २८ ॥
उदञ्चन्ने त्राम्भःप्रसरत्तहरीपिच्छिलपथ-
स्वस्त्यादन्यासप्रणिहितविलम्बाकुलधियः ।
हरी यस्मिन्मग्ने त्वरितयमुनाकूलगमन-
सृहाक्षिता गोप्यो ययुरनुपदं कामपि दशाम् ॥ २९ ॥

मेमसल्लिखानि आनन्दाम्श्रुणि येभ्यः तत्रामूनेः अष्टाभिः नेत्रैः सुष्ठः
पुनः पुनः सिक्तः सन्धः आधारदण्डः यस्यास्ताम् अतएव विख्यातां
चतुरास्यस्य चतुर्धस्य ब्रह्मणः स्तुतिभवं स्तोत्रस्थानं यत्र स्थितो
ब्रह्मा निजमोहावसाने भगवन्तं कृष्णं तुष्टावोत भावः जिहीथाः
गच्छ । इह अस्मिन् प्रदेशे त्वयि गते सति अटविदेव्यः अरण्या-
धिष्ठातृदेवताः भवतः बान्धवः हंस इत्यर्थः स एव रथो यस्य तादृशं
विधिं ब्रह्माणं प्रविष्टं काननमिति शेषः मंस्यन्ते तर्कायष्यन्ति स्फुट-
सुत्प्रेक्षे । तदीयवाहनानुरूपं भवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा पुनरागत इति अत-
मास्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

उदञ्चदिति । यस्मिन् कालियहृदे इत्युत्तरेण सम्बन्धः हरी
कृष्णो मग्ने सति त्वरितं शीघ्रं यमुनाकूले यत् गमनं तत्र सृष्ट्वा
इच्छया आलिप्ताः आकृष्टाः गोप्यः अनुपदं प्रतिपादन्यासम् उदञ्च-
ताम् उदुगच्छतां नेत्राम्भसां नयनसल्लिखानां प्रसराः धारा एव
सङ्घर्षं वीचयः ताभिः पिच्छिले प्रथि स्वबन्धु स्थानात् भ्रमन्तु नः
षदन्यासः तस्मिन् प्रणिहिता नियुक्ता विबन्धेन आकुला धीर्बुद्धि-
यासां तथाभूताः सत्यः कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थां वयुः
प्रायुः ॥ २९ ॥

मुहुर्तास्यक्रीडाप्रमदमिसदाहोपुरुषिका-
 विकाशेन भ्रष्टैः फणिमणिकुलैर्धूमलरुची ।
 पुरस्तस्मिन्नीपद्रुमकुसुमकिञ्जल्कसुरभी
 त्वया पुण्ये पेयं मधुरमुदकं कालियहृदे ॥ ३० ॥
 तृणावर्तारार्तेर्विरहदयसन्तापिततनोः
 सदाभीरीहृन्दप्रणयबहुमानोन्नतिविदः ।
 प्रणेतव्यो नव्यस्तवकभरससंवर्द्धितशुच-
 स्त्वया हृन्दादेव्याः परमविनयाहृन्दनविधिः ॥ ३१ ॥

मुहुरिति । पुरः अयतः सङ्घः पुनः पुनः लास्यक्रीडायां नृत्य-
 लीलायां यः प्रमदः प्रहर्षः तेन मितन्ती सङ्घच्छन्ती या आहोपुरु-
 प्रिका अहोपुरुषत्वमित्यभिमानः सया कालियं निर्जित्वा पुरुषकारः
 कृत इत्यहङ्कार इति यावत् अष्टैः विन्ध्युतैः फणिनः कालियस्य
 मणिकुलेः शिरोरत्नसमूहैः धूमला कण्णलोलिता रुचिः प्रभा यस्य
 तथाभूते कालियहृदस्य वसुनान्तर्गतत्वात् सतः कण्णत्वं तत्र रक्त-
 प्रभमणीनां भ्रंशनेन कण्णलोलितत्वमिति भावः, नीपद्रुमस्य कदम्ब-
 तरोः कुसुमानां किञ्जल्कैः केशरैः सुरभिः सुगन्धः तस्मिन् पुण्ये
 पवित्त्वे कालियहृदे त्वया मधुरम् उदकं पेयम् ॥ ३० ॥

तृणावर्तारार्तेरिति । त्वया परमविनयात् अतिविनयेनेत्यर्थः
 तृणावर्तस्य तदाख्यस्य असुरस्य चरार्तेः शत्रोः कण्णस्य विरहदवेन
 विच्छेदानलेन सन्तापिता तनुः शरीरं यस्याः तथाभूतायाः यदा
 आभीरीहृन्दस्य गोपाङ्गनासमूहस्य प्रणयं बहुमानस्य तयोः उन्नति-
 विदः नव्यानां स्तवकानां भरे हृद्भौ संवर्द्धिता शुक् शोकः यस्याः
 नव्यस्तवकोत्पत्तौ कण्णस्य प्रीतिराशीत् च चेदानीं दूरं गत इति
 शोक इति भावः तथाभूतायाः हृन्दादेव्याः हृन्दारण्ये देवतायाः
 हृन्दनविधिः प्रथम इत्यर्थः प्रणेतव्यः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति क्रान्त्वा केकाकृतविरुतिमेकादशवनीं
घनीभूतं चूतैर्ब्रजमनुवनं द्वादशमिदम् ।
पुरी यस्मिन्नास्ते यदुकुलभुवां निर्मलयशो-
भराणां धाराभिर्भवलितधरित्वापरिसरा ॥ ३२ ॥
निकेतैराकीर्णा गिरिशगिरिडिम्भप्रतिभट्टै-
रवष्टम्भस्तम्भावलिविलसितैः पुष्पितवना ।
निविष्टा कालिन्दीतटभुवि तवाधास्यति सखे !
समन्तादानन्दं मधुरजनवृन्दा मधुपुरी ॥ ३३ ॥
दृषः शम्भोर्यस्यां दशति नवमेकत्र यवसं
विरिञ्चैरन्यस्मिन् गिबति कलहंसो विसलताम् ।

इतीति निकेतैरिति च । हे सखे ! इति इत्थं केकाभिर्मयूरनादैः
कृता विरुतिः शब्दः यथा तयोक्तां मयूरसञ्चारवतीति भावः एका-
दशवनीम् एकादशं वनमित्यर्थः पुरः अग्रतः यस्मिन् स्थाने ब्रजम् अत्र
ब्रजस्य पश्चात् चूतैः रसालैः घनीभूतं द्वादशं वनम् आस्ते, इदञ्च क्रान्त्वा
अतीत्य गतश्चेति अर्थार्थं तव यदुकुलभुवां यादवानां निर्मलयशो-
भराणां कीर्त्तित्वा ब्रजानां धाराभिः भवजितः सितोजतः धरित्वा भूमिः
परिसरः प्रसारः यस्याः तयोक्ता गिरिशस्य हरस्य चो गिरिः
कैलास इत्यर्थः तस्य डिम्भाः शावकाः तेषां प्रतिभट्टैः प्रतिद्वन्विभिः
तत्सदृशैरिति भावः अष्टम्भाः आधारभूताः याः स्तम्भावलयः स्तम्भ-
श्रेणयः ताभिर्विलसितैः विराजितैः निकेतैः गृहैः आकीर्णा व्याप्रा,
पुष्पितं वनम् उद्यानं यस्याः तयोक्ता, कालिन्दीतटभुवि यमुनातो-
रभूमौ निविष्टाः मधुरं मनोहरं जलानां वृन्दं यस्याः तादृशी मधुपुरी
समन्तात् सर्वतः आनन्दम् आघास्यति जनार्दिष्यति । युग्मकमेतत्
॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दृष इति । यस्यां पुरि शम्भोर्ह्यस्य दृषः एकत्र एकस्मिन् स्थाने

क्वचित् क्रौञ्चारातेः कवलयति केकी विषधरं
 विलीढे शङ्कया बलरिपुकरी पल्लवमितः ॥ ३४ ॥
 अबोधिष्ठाः काशान्निहि विघटितां प्रच्छदपटीं
 विमुक्तामज्ञासीः पथि पथि न मुक्तावलिमपि ।
 अयि श्रीगोविन्दस्मरणमदिरामत्तहृदये !
 सतीति ख्यातिं ते हसति कुलटानां कुलमिदम् ॥ ३५ ॥
 असव्यं बिभ्राणा पदमष्टतलाक्षारसमसौ
 प्रयाताहं मुग्धे ! विरंभ मम वेशैः किमधुना ।
 अमन्दादाशङ्के सखि ! पुरपुरन्ध्रीकलकलाद्
 अलिन्दाग्रे वृन्दावनकुसुमधन्वा विजयते ॥ ३६ ॥

नवं यवसं दृश्यं दशति खादति, अन्धस्मिन् स्थाने विरञ्जोः ब्रह्मणः
 कलहंसः विसलतां मृणालवल्लीं मिकति भक्षयति, क्वचित् स्थाने
 क्रौञ्चारातेः शंकरस्य केकी मयूरः विषधरं भुजङ्गं कवलयति पसति,
 इतः अस्मिन् बलरिपोरिन्द्रस्य करी शैरावतः शङ्कयाः नजप्रियष्टल-
 विशेषस्य पल्लवं विचोढे आस्वादयति । कृष्णदर्शनार्थं शम्भुप्रभृतयः
 देवा यत्नागच्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इतः परं पञ्चमिः पुरीं वर्णयति अबोधिष्ठा इत्यादिभिः ।
 अयि श्रीगोविन्दस्य स्मरणमेव मदिरा तथा मत्तं हृदयं यथास्तत्-
 त्स्वप्नौ, पथि मार्गे काशान् अबोधिष्ठाः ज्ञातवत्यसि, विघटितां
 स्वगालात् प्रच्छदं प्रच्छदपटीम् उत्तरीयवसनं न ? पथि विसृतां
 अष्टसृक्तां सृक्तावलिं सृक्ताहारमपि न अज्ञासीः न ज्ञातवत्यसि,
 कुलटानाम् असतीनाम् इदं कुलं ते तव सतीति साध्वीति ख्यातिं
 हसति ईदृशी साध्वीयं यत् कृष्णदर्शनेन ज्ञानशून्या जातेति भावः
 ॥ ३५ ॥

असव्यमिति । असौ नारी अष्टतलाक्षारसम् अलङ्कृतानलङ्कृतम्

अयं लीलापाङ्गस्त्रपितपुरवीथीपरिसरो
 नवाशोकोत्तंसञ्चलति पुरतः कंसविजयी ।
 किमस्मानेतस्मान्मणिभवनपृष्ठाद्द्विदती
 त्वमेका स्तव्यास्त्रि ! स्थगयसि गवाक्षावलिमपि ॥ ३७ ॥
 मुहुः शून्यां दृष्टिं वहसि रहसि ध्यायसि सदा
 शृणोषि प्रत्यक्षं न परिजनविज्ञापनशतम् ।
 अतः शङ्के पङ्केरुहसुखि ! ययौ श्यामलरुचिः
 स यूनामुत्तंसस्तव नयनवीथीपथिकताम् ॥ ३८ ॥

असव्यं वासं पदम् एतेन दक्षिणं पदं बाह्यारसरञ्जितमिति व्यञ्जते ।
 बिम्बाया दधाना गच्छतीति शेषः, हे सुगधे ! मूढे ! अहं प्रयाता
 चञ्चिता, विरम निवर्त्तस्व प्रसाधनादिति भावः अधुना वेशैः प्रसा-
 धनैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । हे सुखि ! अमन्दात्
 उच्चात् पुरपुरभ्रीषां पुरनारीषां कलकलात् कोलाहलात् हुन्दावनस्य
 कुसुमधन्वा कामः लक्षण इत्यर्थः अलिन्दस्य बहुभूमिविशेषस्य अप्ये
 पुरतः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति आशङ्के मन्वे ॥ ३६ ॥

अयमिति । लीलापाङ्गेन विलासकटाक्षेण स्नापितः आर्क्षितः
 पुरवीथीनां नगरपदवीनां परिसरः स्थानं येन तथाभूतः, नवम्
 अशोककुसुमम् उत्तंसः कर्णभूषणं यस्य तथाविधः, अयं कंसविजयी
 लक्षणः पुरतः अयतः चलति गच्छति । हे स्तव्यास्त्रि ! निश्चलनेत्वे !
 केवलं लक्ष्यदर्शनार्थं व्यापारितनयने इति यावत् एका त्वम् एतस्मात्
 मणिभवनपृष्ठात् रत्नगङ्गोपरिदेगात् अस्मान् द्विदती ताडयन्ती
 ताडनार्थमिति भावः गवाक्षावलिं वातायनपङ्क्तिम् अपि किं किमर्थं
 स्थगयसि आशृणोषि ? ॥ ३७ ॥

सुहृरिति । हे पङ्केरुहसुखि ! कमलवदने ! सुहृः पुनः पुनः
 शून्यां अक्षररहितमिति भावः दृष्टिं वहसि, सदा रहसि विजने

विलज्जं मा रोदीरिह सखि ! पुनर्यास्यति हरि-
 स्त्वापाङ्गक्रीडां निविडपरिचर्याग्रहिलताम् ।
 इति स्वैरं यस्यां पथि पथि मुरारेरभिनव-
 प्रवेशे नारीणां रतिरभसजल्प्या ववनिरे ॥ ३९ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

सखे ! साक्षाद्दामोदरवदनचन्द्रावकलन-
 स्फुरत्प्रेमानन्दप्रकरलहरीचुम्बितधियः ।
 मुहुस्तत्राभीरीसमुदयशिरोन्यस्तविपद-
 स्तवात्क्षोरानन्दं विदधति पुरा पौरवनिताः ॥ ४० ॥

ध्यायति चिन्तयति, प्रत्यक्षम् अङ्गोः समीपे परिजनानां विज्ञापन-
 शतं न शृणोषि नाकर्णयसि, अतः कारणात् शकुं सम्भावयामि
 स श्यामलरुचिः नीलकान्तिः यूनां तरुणानाम् उत्तमः श्रेष्ठः कृष्ण
 इति भावः तव नयनधीनीनां नेत्रराजीनां पथिकतां मोचरतां ययौ
 पुनः पुनर्नयनपथं प्रायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विलज्जमिति । हे सखि ! विलज्जं निर्लज्जं यथा तथा मा
 रोदीः न इद्विदिः, इह अस्मिन् नगरे हरिः कृष्णः नव अपाङ्ग-
 क्रीडका कटाक्षलीलया निविडा सान्द्रा अत्यन्तैर्त्यः या परिचर्या
 सेवा तत्रेति भावः तस्यां ग्रहिलताम् आप्यहयत्तां यास्यति अयमेव
 त्वां प्रति अनुरक्तो भविष्यतीति भावः । मुरारेः कृष्णस्य अभिनव-
 प्रवेशे यस्यां पुरि इतीत्यं पथि पथि प्रतिपथं नारीणां स्वैरं अष्टान्दं
 रतिरभसेन अनुरागावेशेन जल्प्याः आलापाः ववनिरे अभवद्वित्यर्थः ।
 अथ पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३९ ॥

सखे इति । हे सखे ! अत्र पुर्यां साक्षात् प्रत्यक्षीभूतस्य
 दामोदरवदनचन्द्रस्य कृष्णसुखचन्द्रस्य अवकलनेन अवलोकनेन स्फुरन्

अथ क्रामं क्रामं क्रमघटनया सङ्कटतरान्
निवासान् वृष्णीनामनुसर पुरीमध्यविशिखान् ।
मुरारातेर्यत्र स्थगितगगनाभिर्विजयते
पताकाभिः सन्तर्पितभुवनमन्तःपुरवरम् ॥ ४१ ॥
यदुत्सङ्गे तुङ्गस्फटिकरचिताः सन्ति परितो
मराला माणिक्यप्रकरघटितत्रोटिचरणाः ।
सुहृद्वुद्धया हंसाः कलितमधुरस्याम्बुजभुवः
समर्थ्यादा येषां सपदि परिचर्यां विदधति ॥ ४२ ॥

पसरन् यः प्रेमानन्दप्रकरः प्रेमानन्दमूहः तस्य लहय्यां तरङ्गेषु
चम्बिता आक्रान्ता धीर्यासां तथोक्ताः आभीरीणां गोपीनां समुदयस्य
सङ्घस्य शिरःसु न्यस्ता अर्पिता विपदः दुःखानीति भावः याभिः
तथाभूताः पौरवनिताः पुरनार्यः तत्र अङ्गोश्चक्षुषोः आनन्दं
पुरा विदधति जनयिष्यन्तीत्यर्थः, पुरायोगे भव्ये लट्प्रयोगः ॥४०॥

अप्रेति । अथ अनन्तरं यत्र पुरि क्रमघटनया क्रमासुसारेण
पुरीमध्ये विशिखा रथ्या, रथ्या प्रतोलो विशिखेत्यमरः । सङ्कटतरान्
निविडानित्यर्थः वृष्णीनां यादवविशेषाणां निवासान् क्रामं क्रामम्
अनोत्थ अनीत्य मुरारातेः वृष्णस्य अन्तःपुरवरम् अन्तःपुरश्चेष्टं
स्थगितम् आच्छादितं गगनं याभिः तथाभूताभिः पताकाभिः वैजय-
न्तीभिः सन्तर्पितं प्रीणितं भुवनं जगत् येन तथाभूतं यत् विजयते
सर्वात्कषेण वर्तते तत् अन्तःपुरेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदिति । यस्याः पुरः उत्पङ्क्ते क्रोडे मध्ये इति भावः
तङ्गेन वृहता स्फटिकेन रचिताः निर्मिताः माणिक्यप्रकरेण माणिक्य-
निचयेन घटिताः रचिताः त्रोटयः चञ्चवः चरणाश्च येषां तथोक्ताः
मरालाः हंसाः परितः सन्त्या सन्ति तिष्ठन्ति, कलिता प्राप्ता
मधुरा मधुरा येन तथाभूतस्य अस्याद्दीर्घार्थं मधुरानागतस्येत्यर्थः अस्व-

चिरान्मृग्यन्तीनां पशुपरमणीनामपि कुलै-
 रलक्ष्यं कालिन्दीपुलिनविपिने लीनमभितः ।
 मदालोकील्लासिस्मितपरिचितास्यं प्रियसखि !
 स्फुरन्तं वीक्ष्यथे पुनरपि किमग्रे सुरभिदम् ॥ ४३ ॥
 विषादं मा कार्षीर्द्रुतमवितयव्याहृतिरसौ
 समागन्ता राधे ! धृतनवगिखण्डस्तव सखा ।
 इति ब्रूते यस्यां शुकमिथुनमिन्द्रानुजकृते
 यदाभीरीष्टन्दैरुपसृतमभूदुडवकरे ॥ ४४ ॥

युग्मकम् ।

जभुवः ब्रह्मणः हंसाः वाहनभूता इति भावः समर्थ्यादाः मर्यादाशा-
 लिनः सदाचारविद इति भावः अतएव सुहृद्बुद्ध्या बन्धुबोधेन
 सपदि तत्क्षणम् आगच्छैवेति भावः देवां स्फटिकराचिनहंसानां
 परिचर्यां सेवां विदधति कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

चिरादिति विषादमिति च । हे प्रियसखि ! चिरात् मृग्यन्तीनाम्
 अन्विच्छन्तीनां पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां कुलैः अपि अलक्ष्यस्व अप्राप्तं
 कालिन्दीपुलिने यमुनासैकते यत् विपिनं वनं तस्मिन् अभितः सर्वतः
 लीनं निभृतस्थितमित्यर्थः मम आलोकात् दर्शनात् उल्लानि विकसत्
 यत् स्मितं मन्दहसितं तेन परिचितं ज्ञातम् आस्यं वदनं यस्य तथा-
 भूतम् अग्रे समक्षं स्फुरन्तं राजन्तं सुरभिदं पुनरपि किं वीक्ष्यथे
 द्रक्ष्यामि ? इति प्रश्नः । हे राधे ! विषादं शोकं मा कार्षीः
 न कुरु, अवितया मत्या व्याहृतिः वचनं यस्य तथाक्तः मत्प्रवादी-
 त्यर्थः धृतनवगिखण्डः नूतनमयूरपिच्छधारी असौ तव सखा द्रुतं शीघ्रं
 समागन्ता समागमिष्यति । इन्द्रानुजस्य कृष्णस्य कृते निर्मितं तच्छी
 प्रदानार्थमिति भावः आभीरीष्टन्दैः गोपनारीसमूहैः उडवस्य अस्मत्-
 सान्त्वनाय कृष्णादेशात् आगतस्येति भावः करे हस्ते उपसृतं सम-

घनश्यामा भ्राम्यत्यपरिहरिहर्म्यस्य शिखिभिः •
 क्तस्तोत्रा मुग्धैरगुरुजनिता धूमलतिका ।
 तदालोकावीर ! स्फुरति तव चेन्मानसरुचि-
 र्जितं तर्हि खैरं जनसहनिवासप्रियतया ॥ ४५ ॥
 ततो मध्ये कचं प्रतिनवगवाक्षस्तवकितं
 चलन्मुक्तालम्बस्फुरितममलस्तम्भनिवहम् ।
 भवान् द्रष्टा हेमोल्लिखितदशमस्कन्धचरितै-
 लंसङ्घित्तिप्रान्तं मुरविजयिनः केलिनिलयम् ॥ ४६ ॥

पितं युक्तमियुनं यास्यां पुरि इति इत्यं त्रूते कथयति । युग्मम्
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

घनश्यामेति । ङरेः लण्यस्य यत् ङर्ष्यं सदनं तस्य उपरि घन-
 श्यामा भववत् श्यामवर्णा अतएव मुग्धैः मूढैः अमेघं मेघं जानद्भि-
 रिति भावः शिखिभिः मयूरैः क्तं स्तोत्रं स्तवनं यस्याः तथोक्ता
 मयूराणां मेघोदस्यातीवोक्तासक्तत्वादिति भावः अयुर्भिः चन्दन-
 विशेषैः ऊनिता धूमलतिका धूमराजिः भ्राजति राजते, भ्राम्यतीति
 पाठे घूर्णते इत्यर्थः । हे धीर ! तस्याः धूमलतिकायाः आलोकात्
 दर्शनात् तव चेत् यदि मानसस्य चित्तस्य रुचिः अतुरागः मानसे
 सरसि रुचिः गमनाभिलाष इत्यर्थः स्फुरति प्रसरति, तर्हि खैरं
 स्वच्छन्दं यथा तथा जनैः सह निवासे अवस्थाने वा प्रियता
 प्रष्टत्तिरिति यावत् तथा जितं प्रबला सा जनसहनिवासप्रियतेति
 भावः ॥ ४५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं मध्येककं कक्षाणां मध्ये प्रतिनवैः
 अम्भिनवैः गवाक्षैः वातायनैः स्तवकितं रङ्घितं चलद्भिः चपलैः वायु-
 सङ्घादिति भावः सुक्तालम्बैः सौत्तिकमालाभिः स्फुरितं राजितम्
 अमलाः निर्मलाः सन्मानां निवहाः मज्जुः यस्मिन् तथोक्तं हेन्वा

अलिन्दे यस्यास्ते मरकतमयी यष्टिरमला
 शयालुर्यां रात्रौ मदकलकलापी कलयति ।
 निरातङ्गस्तस्याः शिखरमधिरुह्य अमनुदं
 प्रतीक्षेथा भ्रातर्वरमवसरं यादवपतेः ॥ ४७ ॥
 निविष्टः पल्यङ्के ष्टदुलतरतूलीधवलिते
 त्रिलोकीलक्ष्मीणां ककुदि दरसाचीकृततनुः ।
 अमन्दं पूर्णेन्दुप्रतिममुपधानं प्रमुदितो
 निधायान्ने तस्मिन्नुपहितकफोणिद्वयभरः ॥ ४८ ॥
 उदञ्चत्कालिन्दीसलिलसुगम्भावुकरुचिः
 कपोलान्ते प्रेङ्खन्मणिमकरमुद्रासधुरिमा ।

काञ्चनेन उल्लिखितानि अन्कषेयं चिखितानि यानि दशमस्कन्धस्य
 भागवतीयश्लोके भावः परितानि तेः लघनः राजनः भिक्षानं
 प्राणाः पर्यान्तदेशाः यस्य तादृशं हरविजयिनः कृष्णस्य कैलिनिचयं
 क्रीडागृहं भवान् द्रष्टा द्रव्यति ॥ ४६ ॥

अलिन्दे इति । हे भ्रातः ! यस्य कैलिनिचयस्य अलिन्दे
 मरकतमयी मरकतरविता अमला यष्टिः दण्डः आस्तं तिष्ठति, रात्रौ
 रजन्यां मदकलः मदसक्तः कलापी सयूयः शयालुः निद्रातुरः सन्
 वा यष्टिं कलयति अर्धतिष्ठति, त्वं निरातङ्गः निर्भयः सन्
 तस्याः यष्टेः अमनुदं अनापहं शिखरं शृङ्गम् अधिरुह्य आश्रित्य
 यादवपतेः कृष्णस्य वाम् उत्तमम् अवसरं समयं प्रतीक्षेथाः प्रती-
 क्षन् पात्रवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निविष्ट इति । ष्टदुलतरा अतिन्दुही वा तृषी तद्वत् धवलितं
 तस्मिन् पल्यङ्के खट्वायां निविष्टः स्थितः त्रिलोकीलक्ष्मीणां त्रिभुवन-
 श्रियां ककुदि व्यावायामिति यावत् दरम् ईपत् साचीकृता वक्रं
 स्थापिता तनुः शरीरं धेन तथाभूतः त्रिभुवनश्रीसमुद्दितोऽकलकवत्

वसानः कौषेयं जितकनकलक्ष्मीपरिमलं
 मुकुन्दस्ते साक्षात् प्रमदसुधया सेच्यति दृशौ ॥ ४९ ॥
 विकट्टः पौराणीरखिलकुलवृद्धो यदुपते-
 रदूरादासीनो मधुरभणितिर्गास्यति तदा ।
 पुरस्तादाभीरीगणभयदनामा स कठिनो
 मणिस्तम्भालम्बी कुरुकुलकथां सङ्कलयिता ॥ ५० ॥
 शिनीनामुत्तंसः स किल कृतवर्माप्युभयतः

रिति भावः प्रसिद्धतः प्रफुल्लः, अमन्दं वृद्धादित्यर्थः पूर्वोन्दुप्रतिभं
 पूर्णचन्द्रनिभम् उपधानम् अथ्ये निधाय नियेश्य तस्मिन् उपधाने
 उपहितः अर्पितः कपोलद्वयस्य कूर्परद्वयस्य भरः वेन तथाविधः ।
 उदञ्चत् उदुगच्छत् कान्दिनीवलिङ्गमिव सुभगम्भावुका मनोहारिणी
 रुचिः कान्तिः यस्य तथाभूतः । कपोलद्वयोः गच्छद्वयोः अन्ते
 प्रेङ्खन्ती दोलायमाना मणिमकरसद्वयोः मणिमयमकराण्यङ्गारयोः
 मधुरिणा माधुर्यं यस्य तथाविधः । जितः कनकलक्ष्मणाः काञ्चन-
 श्रियाः परिमलः सौरभं सुयश इति भावः वेन तथोक्तं कौषेयं प्रहृ-
 वसनं वसानः परिदृष्टत् मुकुन्दः कृष्णः साक्षात् मूर्तिमत्त्वा प्रमद-
 सुधया तद्दर्शनजनितानन्दानन्दान्तेनेति यावत् ते तव दृशौ नयने सेच्यति
 आर्द्रं विष्यति । युग्मम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विकट्टुरिति । अखिलकुलेषु वृद्धः स्यावरः मधुरभणितिः मिष्ट-
 भाषी विकट्टुर्नाम यादवः तदा तस्मिन् समये यदुपतेः कृष्णस्य अदू-
 रात् आसीनः उपविष्टः सन् गास्यति सङ्गीतं करिष्यति कृष्णप्रीण-
 नार्थमिति भावः । पुरस्तात् अर्पतः मणिस्तम्भालम्बी मणिमयस्तम्भ-
 मांश्रितः आभीरीगणानां गोपाङ्कनानां भयदं नाम यस्य तथोक्तः
 स कठिनः अक्रूर इति यावत् कुरुकुलस्य युधिष्ठिरादेः कथां सङ्कल-
 यिता संकोर्त्तं विष्यति ॥ ५० ॥

शिनीनामिति । शिनेरपत्वानाम् उत्तंसः अष्टः सात्यकिदि-

प्रणेष्येति बालव्यजनयुगलान्दोलनविधिम् ।

स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता

गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसंवाहनरतः ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्रो युग्मीकृतकरसरोजो भुवि पुरः

कृताशङ्को भावी प्रजविनि निदेशेऽर्पितमनाः ।

छद्दहन्ते यस्य ध्वनति मथुरावासिवटवो

व्युदस्यन्ते सामस्वरकलितमन्योन्यकलहम् ॥ ५२ ॥

न निर्वक्तं दामोदरपदकनिष्ठाङ्गुलिनख-

द्युतीनां लावण्यं भवति चतुरास्योऽपि चतुरः ।

त्वष्टः स क्लृप्त स च कृतवर्ना अपि उभयतः उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः, स्थिताविति शेषः बालव्यजनयुगलयोः आन्दोलनविधिं सञ्जावनव्यापारं प्रणेष्येति करिष्येति । सः गुरोः पृष्ठस्थितेः शिष्यः उडय इत्यर्थः जानुभ्याम् अष्टापदभुवं स्वर्णकृष्टिमम् अवष्टभ्य अवलम्ब्य नूनं निश्चितं पदकमलयोः संवाहने सेवने रतः आसक्तः भविता ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्र इति । विहङ्गानां पक्षिणाम् इन्द्रः गरुड इत्यर्थः युग्मीकृते करसरोजे करकमले येन तथाभूतः बद्धाङ्गुलिरित्यर्थः पुरो भुवि अपभूमौ समक्षे इत्यर्थः कृताशङ्कः अतर्कमनाः सन् प्रजविनि प्रकृष्टजवशाविनि निदेशे आज्ञायाम् अर्पितं दत्तं मनो येन तथाभूतः भावी भवितेत्यर्थः । यस्य विहङ्गेन्द्रस्य छद्दहन्ते पक्षहये ध्वनति गमनकाले ध्वनति अति मथुरावासिनः वटवः ब्रह्मचारिणः साम्नाः वेदस्य स्वरेण कलितं जनितम् अन्योन्यकलहं कश्चित् वदति अयमत्र स्वरः, अपरो वदति नायमत्र स्वर इत्येवं विवादं व्युदस्यन्ते त्वजनि श्रवणपत्रनिरोधादिति भावः ॥ ५२ ॥

नेति । चतुरास्योऽपि चतुर्मुखोऽपि दामोदरस्य कृष्णस्य यत् पदं यस्य या कनिष्ठाङ्गुलिः तस्य ये नखाः तेषां द्युतीनां लावण्यं प्रभा-

तथापि स्त्रीप्रज्ञासुलभतरलत्वाद्दहमसौ
 प्रवृत्ता तन्मूर्त्तिस्तवरतिमहासाहसरे ॥ ५३ ॥
 विराजन्ते यस्य व्रजशिशुकुलस्तीयविकल-
 स्वयम्भूचूडाग्रैर्लुलितशिखराः पादनखराः ।
 क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविरसः
 स देवर्षिर्मुक्तानपि तनुभृतः शोचति भृशम् ॥ ५४ ॥
 सरोजानां व्यूहः श्रियमभिलषन् यस्य पदयो-
 र्ययौ रागाद्यानां विधुरमुद्वासत्रतविधिम् ।

विशेषं निर्वक्तुं निश्चयेन कथयितुं चतुरः निपुणः शक्त इति यावत्
 न भवति । तथापि असौ अहं स्त्रीणां प्रज्ञा बुद्धिः तस्याः सुखं
 सङ्गमितीर्थः यत् तरलत्वं चापल्यं तस्मात् तस्य दामोदरस्य मूर्तेः
 कलेवरस्य स्त्रवे या रतिः अतुरागः तस्यां यः महान् साहचरसः
 साहवित्पुणः तस्मिन् प्रवृत्ता उद्यता, अक्षमापि अहं वपलत्वात्
 तद्गुणकीर्त्तने साहसं कृतवतीति भावः ॥ ५३ ॥

विराजन्ते इति । यस्य कृष्णस्य पादनखराः व्रजशिशुकुलस्य
 गोपबालकद्वन्द्वस्य स्त्रयेन अपहरणेन विकलः अप्रतिभ इति यावत्
 यः स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य चूडाग्रैः लुलितं स्पृष्टमित्यर्थः शिखरम् अप-
 भागो येषां तथाभूताः सन्तः विराजन्ते शोभन्ते, स देवर्षिर्नारदः
 क्षणम् अल्पकालं यान् पादनखरान् आलोक्य दृष्ट्वा प्रकटेन उत्कटेन
 अतिशयिनेत्यर्थः परमानन्देन विरसः विवशः विह्वल इति यावत्
 सन् मुक्तान् मुक्तिं गतानपि तनुभृतः प्राण्यनः भृशम् अत्यर्थं
 शोचति । एतच्चरणारविन्ददर्शनं मुक्तिमपि अगणयित्वा कामयन्ते
 लोका इति भावः ॥ ५४ ॥

सरोजानामिति । सरोजानां पद्मानां व्यूहः समूहः यस्य
 कृष्णस्य पादयोः श्रियं कान्तिम् अभिलषन् रागाद्यानां संसारवास-

हिमं वन्दे नीचैरनुचितविधानव्यसनिनां
 यदेषां प्राणान्तं दमनमनुवर्षं प्रणयति ॥ ५५ ॥
 रुचीनामुल्लासैर्मरकतमयस्यूलकदली-
 कदम्बाहङ्कारं क्ववलयति यस्योरुयुगलम् ।
 यदालानस्तम्भद्युतिमवललम्बे बलभृतां
 मदादुहामानां पशुपरमणीचित्तकरिणाम् ॥ ५६ ॥
 सखे ! यस्याभीरीनयनशफरीजीवनविधौ
 निदानं गाम्भीर्यप्रसरकलिता नाभिसरसी ।
 यतः कल्पस्यादौ सनकजनकोत्पत्तिवड्भी-
 गभीरान्तःकक्षाधृतभुवनमम्भोरुहमभूत् ॥ ५७ ॥

काव्यतां विधुरम् अशक्यामिति भावः उदवासः जलमध्ये वासः स एव
 व्रतं नियमः तस्य विधिः तं यद्यौ प्राप जलवासरूपं तपस्वचारेति
 भावः । यत् हिमम् अतुवर्षं प्रतिवत्परम् अनुचितविधानव्यसनिनाम्
 अशक्यव्यापारनिरतानां कृष्णपदद्वयभिलाषेण हैमव्रतनिष्ठानामिति
 भावः एषां सरोजानां प्राणान्तं दमनं शासनं प्रणयति करोति
 तत् हिमं नीचैः नञ्चतया वन्दे युक्तं कृतमनेनेति प्रशंसासीति
 यावत् ॥ ५५ ॥

रुचीनामिति । यस्य कृष्णश्च ऊरुयुगलं रुचीनां लावण्यानाम्
 उल्लासैः विक्रासैः मरकतमयानां स्यूलकदलीकदम्बानां पीवरकदली-
 समूहानाम् अहङ्कारं क्ववलयति अर्पति तादृशकदम्बः यस्योरुयुगलेन
 वास्यं नायान्तीति भावः । यत् ऊरुयुगलं बलभृतां बलवतां मदात्
 कृष्णप्रियताजनितादहङ्कारादित्यर्थः उहामानाम् उद्गतानां पशु-
 परमणीचित्तकरिणां गोपाङ्कनाभानसृष्टिनाम् आख्यानस्तम्भद्युतिं
 बन्धनस्तम्भकान्तिञ्च अवललम्बे प्राप ॥ ५६ ॥

सखे इति । हे सखे ! यस्य गाम्भीर्यप्रसरेण गभीरताति-

द्युतिं धत्ते यस्य त्रिवलिलतिकासङ्कटतरं
 सखे ! दामश्रेणीक्षयपरिचयाभिन्नमुदरम् ।
 यशोदा यस्यान्तः सुरनरभुजङ्गैः परिवृतं
 मुखद्वारा वारहयमवलुलोके त्रिभुवनम् ॥ ५८ ॥
 उरो यस्य स्फारं स्फुरति वनमालावलयितं
 वितन्वानं तन्वीजनमनसि सद्यो मनसिजम् ।
 मरीचीभिर्यस्मिन् रविनिवहृतुल्योऽपि वहते
 सदा खद्योताभां भुवनमधुरः कौस्तुभमणिः ॥ ५९ ॥

शयेन क्वचिता युक्ता नाभिसरशी नाभिस्तदः आभीरीष्णं गोपीनां
 नखनान्धेव शफर्थः क्षुब्धत्वस्य विशेषः तासां जीवनविधौ जीवन-
 विधाने निदानं कारणम् । कल्पस्य आदौ दृष्टिप्रारम्भे यतः
 नाभिसरस्याः सनकजनकस्य ब्रह्मणः उत्पत्तिरेव बह्वभी आधारदाह-
 विशेषः यस्यास्तथाभूता नभीरा दुरधिगमेत्यर्थः या अन्तःकक्षा
 कक्षान्तरं तस्यां घृतं भुवनं जगत् यत्र तादृशम् अन्धोदहं पद्मम्
 अभूत् ॥ ५७ ॥

द्युतिमिति । हे सखे ! यस्य त्रिवलिलतिका त्रिवलिरूपा
 या लता तथा सङ्कटतरं युक्तमिति भावः दामश्रेणीनां रञ्जुराजीनां
 यशोदया बन्धनार्थमागीतानामिति भावः क्षयपरिचयस्य सत्यकाविक-
 सङ्गस्य अभिन्नम् उदरं द्युतिं कान्तिं धत्ते दधाति, यशोदा यस्य
 उदरस्य अन्तः अन्धन्तरे सुरनरभुजङ्गैः देवमानवपन्नगैः परिवृतम्
 आकीर्णं त्रिभुवनं मुखद्वारा मुखेन वारहयम् अवलुलोके अवलोकया-
 मास ॥ ५८ ॥

उर इति । यस्य कृष्णस्य तन्वीजनानां कथोदरीषामित्यर्थः
 मनसि सद्यः दशेनमात्रेणैति भावः मनसिजं कामं वितन्वानं प्रकटयत्
 वनमालया यद्वदितं विराजिनमिति भावः स्फारं विशालम् उरः

समन्तादुन्मीलदुबलभिदुपलस्तम्भयुगल-
 प्रभाजैत्रं केशिद्विजलुलितकेयूरललितम् ।
 स्मरक्लाम्यङ्गीपीपटलहठकण्ठग्रहपरं
 भुजङ्गं यस्य स्फुटसुरभिगन्धं विजयते ॥ ६० ॥
 जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी-
 परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
 नटदम्भवल्लीकं क्षितनवसुधाकेलिसदनं
 स्फुरन्मुक्तापङ्क्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम् ॥ ६१ ॥

वक्षःस्वच्छं स्फुरति राजते । मरीचीभिः मयूखैः रविनिवहत्सल्यः
 वल्लभैर्प्रतिमः अतएव भुवनेषु मधुरः मनोहरोऽपि कौस्तुभमण्डिः
 यस्मिन् उरसि सदा खद्योताभां खद्योतकान्तिं वहते दधाति उच्चैः
 प्रभवा निरोहितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समन्तादिति । समन्तात् सर्वतः उन्मीलनी स्फुरन्ती वल्लभ-
 दुपलस्य रङ्गनीलमण्डेः स्तम्भयुगलस्य वा प्रभा कान्तिः तस्या जैत्रं
 विकीटं केशिना द्विजेन कुलितं दृष्टं केयूरललितम् अङ्गदम्भितम्
 तत्, स्मरेण कामेन क्लाम्यतां गोपीपटलानां हठेन सङ्गमा यः कण्ठ-
 ग्रहः कण्ठादिङ्गनं तत्परं तत्र निरतमित्यर्थः स्फुटः सुव्यक्तः
 सुरभिः शोभनः गन्धो यस्य तादृश्यं यस्य भुजङ्गं विजयते सर्वोत्-
 कर्षेण वर्तते ॥ ६० ॥

जिहीते इति । अन्तर्मुदितेन विकसितेन मदनावेशेन मधुरं
 मनोहरं नटनी नृत्यनी भ्रूवल्ली भ्रूवली यस्मिन् यस्य वा तत्,
 क्षितमेव नवसुधा तस्याः केलिसदनं श्रीङ्गाण्डहं स्फुरन् राजन् मुक्ता-
 पङ्क्तिप्रतिमः सङ्गाङ्गारनिभः रदनः दन्तः यस्मिन् यस्य वा तादृश्यं यस्य
 क्लाम्यस्य वदनं जगति नवा नूतना वा लावण्यलहरी लावण्यतरङ्गः
 तस्य परीपाकस्य परीषामस्य साम्राज्यं जिहीते प्राप्नोति ॥ ६१ ॥

किमेभिर्व्याहारैः कलय कथयामि स्फुटमहं
सखे ! निःसन्देहं परिचयपदं केवलमिदम् ।
परानन्दो यस्मिन्नयनपदवीभाजि भविता
त्वया विज्ञातव्यो मधुररव ! सोऽयं मधुरिपुः ॥ ६२ ॥
विलोक्येथाः कृष्णं मदकलमरालीरतिकला-
विदग्धव्यामुग्धं यदि पुरबधूविभ्रमभरैः ।
तदा नास्मान् ग्राम्याः श्रवणपदवीं तस्य गमयेः
सुधापूर्णं चेतः कथमपि न तन्नं वृगयते ॥ ६३ ॥
यदा वृन्दारण्यस्मरणलहरीहेतुरमलं
पिकानां वेवेष्टि प्रतिहरितमुच्चैः कुडुबतम् ।

किमिति । हे सखे ! हे मधुररव ! मिष्टभाषिणु ! इतिः
व्याहारैः उक्तैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कलय अ-
धारय, अहं स्फुटं कथयामि निःसन्देहं निःसंशयं केवलं परिचय-
पदम् अभिज्ञानचिह्नम् इदं, यस्मिन् जने नयनपदवीभाजि नल-
गोचरे सति परः मज्जान् आनन्दः भविता, त्वया सोऽयं मधुरिपुः ।
कृष्णः विज्ञातव्यः विशेषेण श्रेयः ॥ ६२ ॥

विलोक्येथा इति । हे मदकलमरालीरतिकलाविदग्ध ! मद-
सत्सहृदीरतिकलाशतर ! यदि कृष्णं पुरबधूनां नागरिकाणां विभ्रम-
भरैः विलासातिशयैः व्यामुग्धं विशेषेण आसक्तं विलोक्येथाः पश्यः,
तदा ग्राम्याः अस्मान् तस्य कृष्णस्य श्रवणपदवीं न गमयेः अस्माकं
कथाः तत्समीपे सा वदेति भावः । तथाहि सुधापूर्णम् अमृतता-
स्वादसुदितमिति यावत् चेतः कथमपि तन्नं न वृगयते न वाञ्छति ।
अर्थान्तरन्यासः ॥ ६३ ॥

वदेति । यदा वृन्दारण्यस्य स्मरणलहरी स्मरणतरङ्गः तस्मा
हेतुः स्मरणभूतम् अमलं मधुरं पिकानां कोकिलानाम् उच्चैः कुडुबतं

वहन्ते वा वाताः स्फुरितगिरिमञ्जीप्रविमला-
 स्तदेवास्त्राक्तीनां गिरमुपहरेषा सुरभिदि ॥ ६४ ॥
 पुरा तिष्ठन् गोष्ठे निखिलरमणीभ्यः प्रियतया
 भवान् यस्यां गोपीरमण ! विदधे गौरवभरम् ।
 सखी तस्या विज्ञापयति ललिता धीरललित !
 प्रथम्य श्रीपादाब्जुजकनकपीठोपरिसरे ॥ ६५ ॥
 प्रयत्नादाबाख्यं नवकमलिनीपङ्कवकुलै-
 स्वया भूयो यस्याः कृतमहह संवर्द्धनमभूत् ।
 चिराद्रूधोभारासुररुगरिमाक्रान्तजघना
 बभूव प्रष्टौही सुरमथन ! सेयं कपिलिका ॥ ६६ ॥

प्रतिस्फुरितं प्रतिदिशं वेवेष्टि पुनः पुनः ध्वनतीत्यर्थः, स्फुरिताभि-
 र्विकसिताभिः गिरिमञ्जीभिः प्रविमलाः अतिस्फुरभयः वाताः वा
 वहन्ते, तदेव आस्त्राक्तीनां गिरं वाचं सुरभिदि लक्षणे उपहरेषाः
 प्रापयेः ॥ ६४ ॥

पुरेति । हे गोपीरमण ! भवान् पुरा पूर्वं गोष्ठे तिष्ठन्
 निखिलरमणीभ्यः सर्वगोपाङ्गनाभ्यः प्रियतया वल्लभतया यस्यां
 गोपाङ्गनायां राधायामित्यर्थः गौरवभरं सम्मानार्तिशयं विदधे
 चकार, हे धीरललित ! निखिलो कटुरनिशं कलापरो धीरललितः
 स्थादित्युक्तलक्षणनायक इत्यर्थः तस्याः राधायाः सखी ललिता
 श्रीपादाब्जुजयोः भवश्चरणारविन्दयोः यत् कनकपीठं तस्य उपरिसरे
 उपरिभागे प्रथम्य प्रकर्षेण नत्वा विज्ञापयति ॥ ६५ ॥

प्रयत्नादिति । हे सुरमथन ! सुरारे ! त्वया आबाख्यम्
 आयेयं प्रयत्नात् प्रकटं वल्लभाश्रित्येत्यर्थः नवकमलिनीनां पङ्कव-
 कुलैः पत्रनिषवैः यस्याः भूयः पुनः पुनः संवर्द्धनं सस्यक् खालकं
 कृतम् अभूत्, अहह खेदे, सेयं प्रष्टौही प्रथममार्थिणी कपिलिका

समीपे नीपानां त्रिचतुरदक्षा हन्त गमिता
 त्वया माकन्दस्य प्रियसहचरी भावनियतिम् ।
 इयं सा वासन्ती गलद्मलमाध्वीकपटली-
 मिषादग्ने गोपीरमण ! रुदती रोदयति नः ॥ ६० ॥
 प्रसूतो देवक्या सुरमधन ! यः कोऽपि पुरुषः
 स जातो गोपालाभ्युदयपरमानन्दवसतिः ।
 धृती यो गान्दिन्या कठिनजठरे सम्प्रति ततः
 समन्तादेवास्तं शिव शिव गता गोकुलकथा ॥ ६८ ॥

कपिलाधेनुः जधोभारख्य जननारख्य आस्फुरयेन सस्यक्वर्द्धनेन
 यः गरिमा गौरवं तेन आक्रान्तं जघनं कटिपुरोभागः यस्याः तद्गाम-
 भूता बभूव ॥ ६६ ॥

समीपे इति । हे गोपीरमण ! नीपानां कटम्बानां समीपे
 त्रिचतुरदक्षा निर्गतत्रिचतुरदक्षा वासन्ती माध्वीलता त्वया माक-
 न्दस्य चूतस्य प्रियसहचरीभावे नियतिं स्थितिं गमिता प्रापिता,
 हन्त खेदे, इयं वासन्ती अप्ये अस्माकं समस्यमित्त्वर्थः गलन्ती चरन्ती
 अमला या माध्वीकपटली मकरन्दराजिः सा एव मिषं व्याजः
 तस्मात् रुदती सती नः अस्मान् रोदयति क्रन्दयति । अपङ्गुति-
 रचङ्कारः ॥ ६० ॥

प्रसूत इति । हे सुरमधन ! सुरारे ! देवक्याः प्रसूतः यः
 कोऽपि पुरुषः, सः गोपालानाम् अभ्युदयस्य परमानन्दस्य च वसतिः
 स्वामिन् तेन गोपाला अभ्युदयं परमानन्दस्य नीता इति भावः ।
 यः गान्दिन्या कठिने जठरे चदरे धृतः, सम्प्रति ततः तस्मात् आक्रू-
 रादित्त्वर्थः समन्तात् एव गोकुलस्य कथा वास्ता अस्तं गता नाहं
 प्राप्ता अक्रूरेष्वेव गोकुलं निहतमिति भावः । शिव शिवेति
 खेदप्रवचनम् ॥ ६८ ॥

अरिष्टेनाहताः पशुपसुदृशो यान्ति विपदं
 तृणावर्त्ताक्रान्त्वा रचयति भयं चत्वरचयः ।
 अमी व्योमीभूता व्रजवसतिभूमिपरिसरा
 वहन्ते नस्लापं सुरहर ! विदूरं त्वयि गते ॥ ६९ ॥
 त्वया नागन्तव्यं कथमिह हरे ! गोष्ठमधुना
 लताश्रेणी हन्दावनभुवि यतोऽभूद्विषमयी ।
 प्रसूनानां गन्धं कथमितरथा वातनिहितं
 भजन् सद्यो मूर्च्छां वहति निवहो गीपसुदृशाम् ॥ ७० ॥
 कथं सङ्गोऽस्माभिः सह समुचितः सम्यति हरे !
 वयं ग्राम्या नार्थस्त्वमसि नृपकन्यार्चितपदः ।

अरिष्टेनेति । हे सुरहर ! त्वयि विदूरं गते सति अरिष्टेन
 तदाख्येन असुरेण आहताः पशुपानां गोपानां सुदृशः रमण्यः
 विपदं यान्ति प्राप्नुवन्ति । चत्वरचयः अङ्गणनिचयः तृणावर्त्तस्य
 तदाख्यस्य असुरस्य आक्रान्त्वाः परिभवात् भयं रचयति करोति,
 अमी व्योमीभूताः मूर्च्छीभूताः व्रजवसतिभूमिपरिसराः हन्दावन-
 भूप्रदेशाः नः अस्माकं तापं वहन्ते जनयन्ति दुरवस्थादर्शनेनेति
 भावः ॥ ६९ ॥

त्वयेति । हे हरे ! अधुना त्वया कथमपि इह हन्दावने
 मोष्टं मोचारणस्थानं न आगन्तव्यम् । यतः वस्मात् हन्दावनभुवि
 लताश्रेणी विषमयी अभूत्, इतरथा अन्यथा यदि विषमयी न
 स्यात्तदेति भावः गोपसुदृशां गोपाङ्गनानां निवहः समूहः वातेन
 वायुना निहितम् आनीतं प्रसूनानां तत्सङ्गताजातानामिति भावः
 पुष्पाणां गन्धं भजन् आजिघ्रन् सद्यः तत्क्षणं मूर्च्छां वहति
 प्राप्नोति ॥ ७० ॥

कथमिति । हे हरे ! सम्यति अस्माभिः सह सहः ते इति

गतः कालो यस्मिन् पशुपरमणीसङ्गमकृते
 भवान् व्यग्रस्तस्थी तमसि गृह्वाटीविटपिनः ॥ ७१ ॥
 वयं त्यक्ताः स्वामिन् ! यदिह तव किं दूषणमिदं
 निसर्गः श्यामानामयमतितरां दुष्परिहरः ।
 कुङ्ककण्ठै रण्डावधिसहनिवासात् परिचिता
 विसृज्यन्ते सद्यः कलितनवपक्षैर्बलिभुजः ॥ ७२ ॥
 अयं पूर्वी रङ्गः किल विरचितो यस्य तरसा
 रसादाख्यातव्यं परिकलय तन्नाटकमिदम् ।

शेषः कथं चसूचितः ? नैवेत्यर्थः । यतः वयं प्याम्याः प्यामवासिन्यः
 अविदग्धा इति भावः नाय्यः, त्वं नृपकन्याभिः राजकुमारीभिः
 अर्चितपदः सेवितचरणः अस्मि । स कालः गतः, यस्मिन् काले
 भवान् पशुपरमण्योनां गोपीनां सङ्गमकृते सङ्गमार्थं व्यपः चसूतुक्तः
 सन् गृह्वाद्यां यो विटपी इक्षुः तस्य तमसि अन्वकारे सतिमिरे
 तन्मले इति यावत् तस्यो स्थितः ॥ ७१ ॥

वयमिति । हे स्वामिन् नाथ ! यत् यदि वयं त्यक्ताः त्वयेवि
 शेषः, इह जगति तव इदम् अस्मन्त्यागरूपं कार्यं किं दूषणम् ?
 न दूषणमित्यर्थः । श्यामानां मलिनात्मकानामिति ध्वनिः अयं
 निसर्गः स्वभावः अतितराम् अतिशयेन दुष्परिहरः अह्वार्यः
 अपरित्याज्य इत्यर्थः, तथाहि कुङ्ककण्ठैः कोकिलैः श्यामैरिति भावः
 कलितनवपक्षैः धृतनूतनपक्षैः सङ्गः अण्डावधिसहनिवासात् आशै-
 म्बादिति च ध्वनिः परिचिताः बलिभुजः काकाः सद्यः उडुयम-
 शक्तिप्राप्तिमात्रमेवेति भावः विसृज्यन्ते परित्यज्यन्ते ॥ ७२ ॥

अवमिति । यस्य नाटकस्य अभिनेयस्य वस्तुनः अयं पूर्वी रङ्गः
 सङ्गवाचरणरूपान्गविशेषः । तदुक्तं दर्पणे, यज्ञाद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग-
 विज्ञोपमानये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति तरसा

मया प्रष्टव्योऽसि प्रथममिति वृन्दावनपते !
 किमाहो राधेति स्मरसि क्लपणं कर्णयुगलम् ॥ ७३ ॥
 अये कुञ्जद्रोणीकुहरगृहमेधिन् ! किमधुना
 परोक्षं वक्ष्यन्ते पशुपरमणीदुर्नियतयः ।
 प्रवीणा गोपीनां तव चरणपद्मेऽर्पितमना
 ययौ राधा साधारणसमुचितप्रश्नपदवीम् ॥ ७४ ॥
 त्वया गोष्ठं गोष्ठीतिलक ! किलं चेद्विस्मृतमिदं
 न तूर्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि क्लपाम् ।
 अहहृन्दं वृन्दावनकुसुमपालीपरिमलै-
 दुर्रालोकं शोकास्पदमथ कथं नेष्यति सखी ॥ ७५ ॥

संक्षेपेणेति भावः विरचितः वर्णितः किल मदेति शेषः । इदानीं
 रसात् रसमाश्रित्य आख्यातव्यं वाच्यं तस्य पूर्ववद्गच्छ इदं नाटकम्
 अभिनेयं वस्तु परिकल्पय अवधारय प्रष्टव्यत्वर्थः । हे वृन्दावनपते !
 कदा इति प्रथमं प्रष्टव्यः क्वसि, क्लपणम् अश्रवणेन दीनमित्यर्थः
 तव कर्णयुगलं राधेति नाम किमाहो किमिति स्मरसि ? ॥ ७३ ॥

अये इति । अये कुञ्जमेव द्रोणो कुहरं द्रोणो विवरं तदेव
 गृहं तेन मेधते ब्रह्मण्यते इति तथोक्तः तत्सम्बन्धौ, अधुना इदानीं
 पशुपरमणीनां गोपीनां दुर्नियतयः दुर्भाग्यानि किं वक्ष्यन्ते ? न
 किमपि वक्तव्या इत्यर्थः, तव चरणपद्मे अर्पितमना गोपीनां प्रवीणा
 श्रेष्ठा राधा अपिरत्नाध्याहार्यः । साधारणस्य सामान्यस्य वस्तुवितः
 वः प्रश्नः तस्य पदवीं स्वानम् असाधारणास्तीति भावः सखी प्राप ।
 सर्वैराहतापि वा न केनापि अधुना आर्हाइवते इति भावः ॥ ७४ ॥

अवेति । गोष्ठीतिलक ! त्वया चेत् यदि इदं गोष्ठं विस्मृतं
 किञ्च, यदि च धूमोर्णापतिः यजनः अपि त्वर्थं शीघ्रं क्लपं न विधत्ते
 न करोति. अथ तदा सखी राधा वृन्दावने वाः कुञ्जानां पास्यः

तरङ्गैः कुर्वाणा शमनभगिनीलाघवमसौ
 नदीं काञ्चिन्नोष्ठे नयनजलपूरैरजनयत् ।
 इतीवास्या द्वेषाद्भिमत्तदशाप्रार्थनमयीं
 सुरारे ! विज्ञप्तिं निशमयति मानी न शमनः ॥७६॥
 कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
 सखद् दुष्टा दूराद्दहितहितबीधोज्झितमतिः ।
 हृताशियं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं
 पतङ्गीवात्मानं सुरहर ! मुहुर्दाहितवती ॥ ७७ ॥
 मया वाच्यः किं वा त्वमिह निजदोषात् परमसौ
 ययौ मन्दा वृन्दावनकुमुदबन्धो ! विधुरताम् ।

राजवः तासां परिमलैः सौरभैः दुराजोकं दुर्दगम् अतएव शोकाख-
 दम् अक्षयन्दं दिवसचयं कथं नेष्यति गमयिष्यति ॥ ७५ ॥

नदीमति । हे सुरारे ! असौ राधा तरङ्गैः शमनभगिन्याः
 यस्तनावाः लाघवम् अभिभवजनितमिति भावः कुर्वाणा गोष्ठे नयन-
 जलपुरैः काञ्चित् नदीम् अजनयत् । इतीव अस्याः राधावाः
 द्वेषात् भगिनीपरिभवजनितादिति भावः मानी शमनः अभिमत्तदशा
 मृत्युदशा तत्प्रार्थनमयीं विज्ञप्तिं विज्ञापनं न निशमयति न श्लक्ष्णोति
 ॥ ७६ ॥

कृताकृष्टिक्रीडमिति । हे सुरहर ! हृताशा दुराशा एवं
 मम सखी कृता आकृष्ट्या आकर्षणेन क्रीडा येन तद्याभूतं तव किमपि
 रूपं सखत् दृष्ट्वा दूरात् अत्यर्थम् अद्वितहितबीधोर्धेन उज्झिताः
 ङीना मतिर्यस्यास्तथोक्ता द्विताहितज्ञानमूढ्येत्यर्थः पतङ्गीव सरभसं
 श्वेगं प्रेमानलम् अनुविशन्ती प्रविशन्ती आत्मानं दृष्टः पुनः पुनः
 दाहितवती ॥ ७७ ॥

अवेति । हे वृन्दावनकुमुदबन्धो ! वृन्दावनपद्म ! मया त्वं

यदर्थं दुःखान्निर्दहति न तमद्यापि हृदयान्
 न यस्माद् दुर्मेधा लवमपि भवन्तं दवयति ॥ ७८ ॥
 त्रिवक्राहो धन्या हृदयमिव ते खं वपुरियं
 समासाद्य खैरं यदिह विलसन्ती निवसति ।
 ध्रुवं पुण्यभ्रंशाद्जनि सरलेयं मम सखी
 प्रवेशस्तत्रासीत् क्षणमपि यदस्या न सुलभः ॥ ७९ ॥
 किमाविष्टा भूतैः सपदि यदि वा क्रूरफणिना
 क्षतापस्मारेण श्रुतमतिरकस्मात् किमपतत् ।
 इति व्यग्रैरस्यां गुरुभिरभितो वेणुनिन्द-
 श्रवाद् विभ्रष्टायां सुरहर ! विकल्पा विदधिरे ॥ ८० ॥

किं वा वाच्यः वक्रव्यः, असौ मन्दा मूढा मत्सखी इह हृन्दावने
 परं केवलं निजदोषात् विधुरतां व्याकृषतां ययौ । यदर्थं यस्य
 भवतः निमित्तं दुःखान्निः दहति हि तापयत्नैव, दुर्मेधा दुर्मति-
 रियम् अद्यापि यस्मात् तं भवन्तं लवमपि अत्यमपि हृदयात् न
 दवयति न दूरीकरोति । हृदयात्तव दूरीकरणे न तस्याः सन्नापः,
 वा त तत् कर्तुमशक्तेर्गोष्ठ्यो विधुरा जातेति भावः ॥ ७८ ॥

त्रिवक्रोति । अहो त्रिवक्रा त्रिषु स्थानेषु वक्रा कुञ्जोत्पद्यः
 धन्या पुण्यवती, यत् यतः इयं त्रिवक्रा इह मधुरायां हृदयमिव ते
 तव खं वपुः शरीरं त्रिभङ्गमिति भावः समासाद्य प्राप्य खैरं
 अस्मिन् विवसन्ती विहरन्ती सती निवसति । इयं मम सखी पुण्य-
 भ्रंशात् सुकृतक्षयात् सरला अजनि जाता, ध्रुवम् उत्प्रेष्ये, मन्वे
 शक्ते ध्रुवं प्रायोनूनमित्त्रिवनादयः । उत्प्रेष्यावापकाः मन्दा इव-
 र्बद्धोऽपि तादृशः ॥ इति दर्पणः । यत् यतः अस्याः मत्सख्याः तत्र
 मधुरायां तव हृदये वा क्षणमपि प्रवेशः न सुलभः आसीत् ॥ ७९ ॥

किंमिति । हे सुरहर ! अस्यां मत्सख्यां राधायां वैष्णविन-

पशूनां पातारं भुजगरिपुत्रप्रणयिनं
 आरोहर्षिक्रीडं निविडवनसारद्युतिहरम् ।
 सदाभ्यर्थे नन्दीश्वरगिरिभुवो रङ्गरसिकं
 भवन्तं कंसारे ! भजति भवदाय्यै मम सखी ॥ ८३ ॥
 भवन्तं सन्तता विदलिततमालाङ्कुररसै-
 र्विलिख्य भ्रूमङ्गीकृतमदनकोदण्डकदनम् ।
 निधास्यन्ती कण्ठे तव निजभुजावक्त्ररिमसौ
 धरण्यामुन्मीलज्जङ्घिमनिविडाङ्गी विलुठति ॥ ८४ ॥

भावः भक्त्या गिरिस्ततां गौरीं परिचरति चाराधयति । हि तद्याहि
 व्यापा विधुरा मनीषा बुद्धिः सुखहेतुं सुखस्य कारणं किमपि न मनुते
 नावधारयति ॥ ८३ ॥

पशूनामिति । हे कंसारे ! मम सखी भवदाय्यै त्वत्प्राप्तये
 पशूनां पातारं पशुपतिं भुजङ्गानां रिपुर्गुरुः स एव पत्रं बाह्वनं
 यस्य सः भुजगरिपुत्रः हरिरित्यर्थः तस्य प्रणयिनं सखायं अस्य
 कामस्य उद्वर्द्धनी जहोपिनी नाशनी वा क्रोडा यस्य तथोक्तं
 निविडः सान्द्रः यः घनसारचन्दनं तस्य द्युतिहरं श्वेताङ्गमित्यर्थः
 सदा नन्दीश्वरगिरिभुवोः नन्दिपार्वत्योः अभ्यर्थे समाप्ते रङ्गरसिकं तं
 भवं हरं भजति सेवते ॥ ८३ ॥

भवन्मिति । सन्तता असौ मम सखी विदलितस्य भग्नस्य
 तमालाङ्कुरस्य रसैः भ्रूमङ्ग्या कृतं मदनकोदण्डस्य कामकार्मुकस्य कदनं
 परिभवः येन तं भवन्तं विलिख्य विशेषेण चित्रयित्वेत्यर्थः तव चित्ति-
 तस्येति भावः कण्ठे निजभुजावक्त्रं खबाहुमङ्गरीं निधास्यन्ती
 अर्पयिष्यन्ती धरण्यां भूमौ उन्मीलता प्रसरता जङ्घिन्ना जाश्वेन
 निविडं व्याप्तमित्यर्थः अङ्गं यस्याः तद्याभूता सती विलुठति ॥ ८४ ॥

कदाचिन्मूढेयं निविडभवेदीयस्मृतिमहा-
दमन्दादात्मानं कलयति भवन्तं मम सखी ।
तथास्या राधाया विरहदहनाकल्पितधियो
मुरारे ! दुःसाधा क्षणमपि न वाधा विरमति ॥ ८५ ॥
त्वया सन्तापानामुपरि परिमुक्तापि रभसा-
दिदानीमापेदे तदपि तव चेष्टां प्रियसखी ।
यदेषा कंसारे ! भिदुरहृदयं त्वामवयती
सतीनां मूर्धन्या भिदुरहृदयाऽभूदनुदिनम् ॥ ८६ ॥
समक्षं सर्वेषां निवससि समाधिप्रणयिनाम्
इति श्रुत्वा नूनं गुरुतरसमाधिं कलयति ।

कदाचिदिति । कदाचित् मूढा इयं मम सखी अमन्दात् अत्य-
न्तात् निविडा सान्द्रा या भवेदीया स्मृतिः तथा यो महः आनन्दः
तस्मात् आत्मानं भवन्तं कलयति मनसा भावयतीत्यर्थः । हे मुरारे !
तथा किञ्च, तस्याङ्गेतोर्वी विरहदहनेन विच्छेदाग्निना आकल्पिता
विविधकल्पनां नीता धीर्यस्यास्यथाभूतायाः अस्या राधायाः दुःसाधा
दुष्प्रतिविधेया वाधा मनःसन्तापः क्षणमपि न विरमति न निव-
र्त्तते ॥ ८५ ॥

त्वयेति । हे कंसारे ! प्रियसखी राधा त्वया रभसात् देगात्
सन्तापानाम् उपरि सन्तापसगरे इति भावः परिमुक्ता त्वक्ता प्राप्ति-
तेत्यर्थः । तदपि तथापि दिदानीमपि एवमवस्थायामपि तव चेष्टां
त्वत्प्राप्तिप्रयासम् आपेदे प्राप । यत् तस्मात् एषा सतीनां मूर्धन्या
साध्वीप्रवरा मत्सखी भिदुरं भग्नम् अनसुरक्तमिति भावः हृदयं
अस्य तथाभूतं त्वाम् अवयती अवगच्छन्ती अस्तुदिनं भिदुरहृदया
विदीर्षहृदया अभूत् ॥ ८६ ॥

समक्षमिति । हे कंसाराते ! त्वं सर्वेषां समाधिप्रणयिनाम्

सदा कंसाराते ! भजसि यमिनां नेत्रपदवीम्
 इति व्यक्तं सञ्जीभवति यममालम्बितुमपि ॥ ८७ ॥
 मुरारे ! कालिन्दीसलिलचलदिन्दीवररुचे !
 मुकुन्द ! श्रीवन्दावनमदन ! वन्दारकमणे ! ।
 व्रजानन्दिन् ! नन्दीश्वरदयित ! नन्दात्मज ! हरे !
 सदेति क्रन्दन्ती परिजनशुभं क्रन्दलयति ॥ ८८ ॥
 समन्तादुत्तमस्तव विरहदावाग्निशिखया
 कृतोद्दिगः पञ्चाशगमृगयुवेधव्यतिकरैः ।
 तनूभूतं सद्यस्तनुवनमिदं हास्यति हरे !
 हठादद्य श्वी वा मम सहचरी प्राणहरिषः ॥ ८९ ॥

योगिनामित्यर्थः समस्तं निवससि, इति श्रुत्वा गुरुतरवभाधिं यजान्
 योगं कलयति अभ्यस्यति नूनमुत्प्रेक्षे । त्वं सदा यमिनां वाञ्छो-
 न्द्वियन्निष्कवतां नेत्रपदवीं भजसि नयनगोचरो भवसि इति
 हेतोः यमम् वाञ्छोन्द्वियन्निष्कम् अलकामिति ध्वनिः । आलम्बितुम्
 आश्रयितुमपि सञ्जीभवति बतते इति व्यक्तम् उत्प्रेक्षे ॥ ८७ ॥

मुरारे इति । हे मुरारे ! हे श्रीवन्दावनमदन ! हे वन्दारक-
 मणे देवमणे ! हे व्रजानन्दिन् भोजनानन्दन ! हे नन्दीश्वरदयित
 हरवत्सल ! हे नन्दात्मज ! हे हरे ! सदा इति क्रन्दन्ती सती परि-
 जनानाम् अस्माकं शुभं शोकं क्रन्दयति वर्धयति ॥ ८८ ॥

समन्तादिति । हे हरे ! तव विरहदावाग्निशिखया समन्तात्
 उत्तमः सन्नापित इति वायुं पञ्चाशुनः पञ्चशरः काम एव सूनयुः
 व्याधः बल्य वेधव्यतिकरैः शरप्रहारसमूहैः कृतोद्दिगः कनिकपीडः
 मम सहचर्याः प्राणहरिषः हठात् सहसा अद्य श्वी वा तनूभूतं
 कथीभूतम् अतिशीघ्रमित्यर्थः इदं तनुवनं शरीरारब्धं सद्यः आदिभि
 त्नुयति त्वस्यति ॥ ८९ ॥

पयोराशिस्मीतत्विषि हिमकरोत्तंसमधुरे
 दधाने दृग्भङ्गा आरविजयिरूपं मम सखी ।
 हरे दत्तस्वान्ता भवति तदिमां किं प्रभवति
 आरो हन्तुं किन्तु व्यथयति भवानेव कुतुकी ॥ ६० ॥
 विजानीषे भावं पशुप-रमणीनां यदुपते !
 न जानीमः कस्मात् तदपि वत मायां रचयसि ।
 समन्तादध्यात्मं यदिह पवनव्याधिरत्नपद
 बलादस्यास्तेन व्यसनकुलमेव द्विगुणितम् ॥ ६१ ॥

पयोराशीति । हे हरे ! मम सखी पयसां दुग्धानां राशिः
 समूहः तद्वत् स्मीताः प्रहङ्गाः त्विषः कान्तयः यच्च तथाभूते धवल-
 काये इत्यर्थः हिमकरचन्द्र एव उत्तंसः शिरोभूषणं तेन मधुरे मनो-
 हरे चन्द्रशेखरे इति यावत् दृगो बलादनेत्यस्य भङ्गा विकारेण
 आरविजयिरूपं दधाने धारयति हरे दत्तं स्नानं मनो यथा तथा-
 भूता भवति, तत् तस्मात् आरः कामः इमां मत्सखीं आरहरसेवि-
 नीभिति भावः हन्तुं किं प्रभवति ? ममयां भवति किम् ? नैवे-
 त्त्वर्थः । किन्तु कुतुकी कोतुकवान् एतादृशावस्थायासपि परिहान-
 शील इत्यर्थः भवानेव व्यथयति पीडयति ॥ ६० ॥

विजानीषे इति । हे यदुपते ! त्वं पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां
 भावम् आशयं विजानीषे विशेषेण बुध्यसे । तदपि कस्मात् मायां
 क्वचनं रचयसि करोषि, न जानीमः वत खेदे । पवनव्याधिरत्नपदः
 इह समन्तात् यत् अध्यात्मं परमात्मतत्त्वम् अधिकृत्य अक्षयत् कस्याः
 परमात्मा, तस्मिन् भवतोभिर्मानववर्जिर्न कायां इत्यादिरूपमकलयत्
 तेन अध्यात्मवादेन अस्याः मत्सखाः बचान् तेन व्यसनकुलमेव
 शोचनिषव एव द्विगुणितं द्विराहतम् । तद्वयेन परमात्मना जल्पे-
 नाह रक्षितेति चिन्नेति भावः ॥ ६१ ॥

गुरोरन्तेवासी स भजति यदूनां सचिवतां
 सखी कालिन्दीयं किल भवति कालस्य भगिनी ।
 भवेदन्यः को वा नरपतिपुरे मत्परिचितो
 दशामस्याः शंसन् यदुतिलक ! यस्वामनुनयेत् ॥ ६२ ॥
 विशीर्षाङ्गीमन्तर्त्रणविलुठनादुत्कलिकया
 परीतां भूयस्या सततमपरागव्यतिकराम् ।
 परिध्वस्तामोदां विरमितसमस्तालिकुतुकां
 विधो ! पादस्पर्शादपि सुख्य राधाकुमुदिनीम् ॥ ६३ ॥
 विपत्तिभ्यः प्राचान् कथमपि भवत्सङ्गमसुख-

गुरोरिति । हे यदुतिलक ! स गुरोरन्तेवासी दृष्टव्यतिशिष्यः
 उद्धवः यदूनां यादवानां सचिवतां मन्त्रितां भजति करोति, इयं
 सखी कालिन्दी यदना कालस्य यमस्य भगिनी किल भवति, अतः
 अन्यः को वा नरपतिपुरे मत्पुरे मम परिचितः विदितः भवेत् ?
 यः अस्याः मत्सख्याः दशां शंसन् कीर्तयन् त्वाम् अनुनयेत् विनयेन
 बोधयेत्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

विशीर्षाङ्गीमिति । हे विधो चन्द्र ! गोकुलस्थेति शेषः,
 अन्तर्त्रणस्य सन्नापस्य अन्तर्गतकोटादिपतस्य च विलुठनात् विशेषेणा-
 विभावादिति भावः विशीर्षाङ्गीं विध्वस्तकलेवरां, सततं भूयस्या
 मङ्गला उत्कलिकया उत्कल्यतवा तरङ्गेण च परीतां युक्ताम्
 आन्दोलिताञ्च, अपरागव्यतिकरां विरागपुर्णां बन्धेप्रभारङ्किताञ्च,
 परिध्वस्तामोदां निरानन्दां सौरभ्यन्याञ्च, विरमितं निवर्तितं सम-
 स्तानाम् आसीनां सखीनां कुतुकम् आनन्दः यथा तादृशीं, विरमितं
 यमसम् आसीनां ध्वनराचां कुतुकं यथा मघोक्ताञ्च, राधाकुमुदिनीं
 पादस्य चरणस्य किरणस्य च स्पर्शादपि सुखं सुखीकृतम् ॥ ६३ ॥

विपत्तिभ्य इति । हे शौरे ! मम सङ्घट्टी भवतः सङ्गमे यत्

सृष्टाधीना शीरे । मम सहचरी रक्षितवती ।
 प्रतिक्रान्ते सम्प्रत्यवधिदिवसे जीवनविधौ
 हताशा निःशङ्कं वितरति दृशौ चूतमुकुले ॥ ८४ ॥
 प्रतीकारारम्भस्य मतिभिरुद्यत्परिणते-
 र्विमुक्ताया व्यक्तस्मरकदनभाजः परिजनैः ।
 अमुञ्चन्ती सङ्गं कुवलयदृगः केवलमसौ
 बलाद्य प्राणानवति भवदाशासहचरी ॥ ८५ ॥
 अये रासक्रीडारसिक ! मम सख्यां नवनवा
 पुरा बद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

इत्थं तस्मिन् या सृष्ट्या व्याशा तस्या अधीना सती विपत्तिभ्यः
 दुःखेभ्यः कथमपि प्राणान् रक्षितवती । सम्प्रति अवधिदिवसे तस्मिन्
 दिने मया आगन्तव्यमिति त्वया निष्णीते दिने प्रतिक्रान्ते गते सति
 जीवनविधौ प्राणनव्यापारे हताशा सती चूतमुकुले आस्थाङ्कुरे निः-
 शङ्कं यथा तथा दृशौ नबने वितरति निक्षिपति । चूतमुकुलमाती-
 बोद्धीपकत्वात् तद्दर्शनेन शीघ्रं मदनामलदग्धा प्राणान् त्यजातीति
 धिचेति भावः ॥ ८४ ॥

प्रतीकारेति । केवलम् अन्तौ भवदाशानसहचरी भवत्प्राति-
 वासनारूपा सखी प्रतीकारस्य आरम्भे करणे सख्याः याः सतयः ताभिः
 उद्यत् उदयं गच्छत् परिषर्जं परिपाकः वेपं तैः कथमपि न प्रति-
 कर्तुं शक्येति स्थिरमतिरिति यावत् परिजनैः अन्नाभिरिति भावः
 विमुक्तायाः त्यक्तायाः व्यक्तं स्फुटं स्मरस्य कामस्य यत् कदनं पीडितं
 तद्भाजः तद्व्युक्ताया इत्यर्थः कुवलयदृगः नीचोत्पलाच्छाः राधायाः
 सङ्गम् अमुञ्चन्ती अत्यजन्ती अद्या इदानीं बलात् बलसाक्षित्य प्राणान्
 अवति रक्षति ॥ ८५ ॥

अये इति । अये रासक्रीडारसिक ! येन त्वया पुरा पूर्व

स चेन्मुक्तापेक्षस्वमसि धिगिमां तूखशकलं
 यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चक्षति ॥ ८६ ॥
 मुकुन्द ! भ्रान्ताची किमपि यदसङ्कल्पितशतं
 विधत्ते तद्वक्तुं जगति मनुजः कः प्रभवति ।
 कदाचित् कल्याणी विलपति यदुन्मण्डितमति-
 स्तादाख्यामि स्वामिन् ! गमय मकरोत्तंससविधम् ॥ ८७ ॥
 अभूत् कोऽपि प्रेमा मयि मुररिपोर्यः सखि ! पुरा
 पराद् धर्मापेक्षामपि तदवलम्बादलघयम् ।
 तथेदानीं हा धिक् समजनि तटस्थः स्फुटमहं
 भजे लज्जां येन क्षमामिह पुनर्जीवितुमपि ॥ ८८ ॥

मम सख्यां नवनवा गङ्गा सान्द्रा प्रणयवहरी प्रेमवीची बद्धा जल
 खेदे । स त्वं चेत् यदि सक्तामेषः निरपेक्षः अस्मि तादृशप्रेशर-
 हितो भवसीत्यर्थः तदा इमां मत्सखीं धिक्, यत् यतः यतस्याः
 सख्याः तूखशकलं तूखशकलनिभमिति भावः इदं जीवनमिति शेषः
 नासानिहितं नासिकाप्यवतीति भावः सत् अद्यापि चक्षति नाद्यापि
 क्लियते इयमिति भावः ॥ ८६ ॥

मुकुन्देति । हे स्वामिन् मुकुन्द ! भ्रान्ताची सूचितनवना
 मोहादिति भावः इयं यत् असङ्कल्पितशतं कदापि मनसा न चिन्वि-
 तमिति भावः सत् विधत्ते करोति, जगति कः मनुष्यः तत् वक्तुं
 प्रभवति समर्थो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । कल्याणी सङ्कलमवी
 इयं कदाचित् उत्कर्णितमतिः सती यत् विलपति, तत् आख्यामि
 कथयामि, मकरोत्तंसस्य मकरावहृतस्य कर्णखेति भावः सविधं
 सखीपं गमय प्रापय तत् शृण्विति भावः ॥ ८७ ॥

अभूदिति । हे सखि ! पुरा मुररिपोः लण्डल मयि नः
 कोऽपि प्रेमा अभूत्, पराद् अत्यन्तात् तस्मात् प्रेम्णः अवलम्बात्

अमी कुञ्जाः पूर्वं मम न दधिरे कामपि सुदं
 द्रुमालीयं चेतः सखि ! न कतिशो नन्दितवती ।
 इदानीं पश्येते युगपदुपतापं विदधते
 प्रभौ मुक्तापेक्षे भजति न हि को वा विमुक्तताम् ॥६६॥
 गरीयान् मे प्रेमा त्वयि परमितिच्छेहलघुता
 न जीविष्यामीति प्रथयगरिमाख्यापनविधिः ।
 कथं नायासीति स्मरणपरिपाटीप्रकटनं
 हरौ सन्देशाय प्रियसखि ! न मे वागवसरः ॥ १०० ॥

आश्रयणात् धर्मापेक्षामपि धर्मातुरोधमपि सनीत्सनाशादिति भावः
 अत्र चयं लघुकृतवत्त्वम् । हा धिक्, इदानीं तथा तदस्यः
 निःसम्बन्ध इति भावः समलनि जातः स प्रेमेति शेषः, वेग पुनः
 इह संसारे क्षणमपि जीवितम् अहं स्फुटं स्पष्टं लक्ष्मं भजे
 प्राप्नोमि ॥ ६८ ॥

अमी इति । हे सखि ! अमी कुञ्जाः पूर्वं मम कां सुदं नापि
 नैव दधिरे नैव जनवामासुः ? अपितु सर्वाभिव सुदं दधिरे इत्यर्थः ।
 इयं द्रुमाली दृक्श्रेणी कविशः कविवारान् न नन्दितवती ? अपितु
 सततमेव नन्दितवतीत्यर्थः । इदानीं पश्य एते कुञ्जादयः युगपत्
 सुमहात्म्यं उपतापं सन्तापं विदधते । प्रभौ नाथे लक्ष्णे मुक्तापेक्षे
 निरपेक्षे सति को वा विमुक्ततां न हि भजति ? सर्व एव भजन्तो-
 त्यर्थः ॥ ६६ ॥

गरीयानिति । मे मम त्वयि गरीयान् प्रेमा इति क्लेशलघुता
 लघुता लघुत्वं परं केवलं न जीविष्यामि त्वया विनेति भावः इति
 अत्र प्रथयस्व गरिम्बः गुह्यत्वस्य स्थापनविधिः प्रकटनप्रकारः । कथं
 न आयासि न आगच्छसि इति स्मरणस्य परिपाटीप्रकटनं रीतिः

ययौ कालः कल्याण्यवकलितकेशीपरिमर्ला
 विद्यासार्थी यस्मिन्नचलकुहरे लीनवपुषीम् ।
 स मां धृत्वा धूर्तः कृतकपटरीषां सखि ! इठाद्
 अकार्षीदाकर्षन्मुरसि सखिलेखाशतहताम् ॥ १०१ ॥
 कदा प्रेमीश्रीलम्बनमदिराचीसमुदयं
 बलादाकर्षन्तं मधुरमुरलीकाकलिकया ।
 मुहुर्भ्रम्यच्चिह्नीचुलुकितकुलस्त्रीव्रतमहं
 विलोकित्ये लीलामदमिलदपाङ्गी मुरभिदम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशः, हे प्रियसखि ! अतः हरो कस्ये वन्दे गाय वाचिकाव मे
 न वागवधरः वाक्यप्रसरः अस्तीति शेषः ॥ १०० ॥

ययाविति । हे कल्याण्य ! सखि ! कालः स इति शेषः
 ययौ गतः, यस्मिन् काले विद्यासार्थी विद्वद्भुक्तः धूर्तः शठः मया
 अवगणितः निराकृत इति यावत् सः कल्पः अवकलितः अगणितः
 केशीपरिमर्लः क्लोडासौरभं यया तपोज्ञाम् अचलकुहरे पर्वतमुहायं
 लीनवपुषीं गूढकलेवरं कृतकपटरीषां प्रणयकुपितामिति भावः सखि-
 लेखानां बलीन्प्रेषीनां शतैः इतां मां इठात् धृत्वा अकर्षन् मुरसि
 वचसि अकार्षीत् अकार ॥ १०१ ॥

कदेति । अहं मधुरा मनोजारिणी या मुरलीकाकलिका
 वंशीधरस्मरवः तथा प्रेम्णा उन्मीलन् विकसन् यः मदनः कामः
 तेन मदिरौ सत्तखज्जनाविव अलिषो नेत्रे यासां ताः तासां समु-
 दयं बलूहं बलात् अकर्षन्तं असमीपमानयन्तं सुष्ठु पुनः पुनः
 अस्म्यन्ती या चिह्नी वृग्भङ्गविशेषः तथा चुलुकितं गण्डुपीकृतं
 नाशितमित्यर्थः कुलस्त्रीणां व्रतं येन बलीकं मुरभिदं कल्पं लीलयाम्
 यो मदः तेन मिलन् बलूहत् अपाङ्गो बस्यास्तथाभूता सी कदा-
 विलोकित्ये इत्यादि ॥ १०२ ॥

रणङ्गश्रीशीसुहृदि शरदारभमधुरे
 वनान्ते चान्द्रीभिः किरणसहस्रीभिर्धवलिते ।
 कदा प्रेमोद्दण्डस्मरकलहवैतण्डिकमहं
 करिष्ये गोविन्दं निविड्भुजबन्धप्रणयिनम् ॥ १०३ ॥
 मनो मे हा कष्टं ज्वलति किमहं हन्त करवै
 न पारं नावारं किमपि कलयाम्यस्य जलधेः ।
 इयं वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथय मे
 परामृश्ये यस्माद्धृतिकणिकयापि क्षणिकया ॥ १०४ ॥
 प्रयातो मां हित्वा यदि विबुधचूडामणिरसौ
 प्रयातु स्वच्छन्दं मम समयधर्मः किल गतिः ।

रणदिति । कदा अहं रञ्जनीनां गुञ्जनीनां भङ्गश्रीश्रीनां
 सुहृदि बान्धवे, शरदः स्मरणेन प्रहृत्या मधुरे मनोहरे, चान्द्रीभिः
 चन्द्रबन्धनीभिः किरणसहस्रीभिः अयस्वरङ्गैः धवलिते वनान्ते
 वनसीमायां, प्रेम्णा उद्दण्डः उद्दण्डः स्मरः कामो यत्र तादृशे कलह
 वैतण्डिकं वितण्डिकादिनां गोविन्दं, निविडेन भुजेन बन्धः तस्य
 प्रणयिनं करिष्ये ॥ १०३ ॥

मन इति । हा कष्टं, मे मन मनः ज्वलति, हन्त खेटे, अहं
 किं करवै, अत्र जलधेः विरहार्थवस्ये हि भावः पारं न अपारं न
 किमपि कलयामि नावधारयामि । इयमहं विपत्सामरपतिताहं
 मूर्ध्ना शिरसा वन्दे प्रणयामि त्वामिति शेषः, तस्य उपायं मे मया
 कथय, यस्मात् उपायात् यत्तुपावमान्त्रित्वेत्तवः क्षणिकयापि हृति-
 क्षणिकया विनोदलेभेन परामृश्ये स्मृश्ये अथमपि विनोदं लभे इति
 भावः ॥ १०४ ॥

प्रयात इति । यदि विबुधानां देवानां चूडामणिः अथो लक्षणः

इदं सोढुं का वा प्रभवति यतः स्वप्नकपटाद्
 इहायातो घृन्दावनभुवि बलान्नां रमयति ॥ १०५ ॥
 अनौचित्यं तस्य व्यथयति मनो हन्त मथुरां
 त्वमासाद्य स्वैरं चपलहृदयं धावय हरिम् ।
 सखि ! स्वप्नारम्भे पुनरपि यथा विभ्रममदाद्
 इहायातो धूर्तः क्षपयति न मे किङ्किणिगुणम् ॥ १०६ ॥
 अत्रि स्वप्नो दूरे निवसतु समक्षं शृणु हठाद्
 अविश्वस्ता मा भूरिह सखि ! मनो विभ्रमधिया ।
 वयस्वस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकाद्
 अकाण्डे यद्भूयः स रकलहपाण्डित्यमकरोत् ॥ १०७ ॥

मां हित्वा लज्जा प्रयातः गतः, स्वप्नान्दं प्रयातु गच्छत, समवधर्मः
 कालधर्मः सृष्टः सम गतिः किञ्च उपाय एव । का वा इदं सोढुं
 प्रभवति, यतः यत् स्वप्नकपटात् निद्राव्याजेन इह घृन्दावने आयातः
 सन् बलात् मां रमयति ॥ १०५ ॥

अनौचित्यमिति । हन्त खेदे, तस्य अनौचित्यम् अयुक्तावरण-
 मित्यर्थः मनः व्यथयति । अतः हे सखि ! त्वं मथुराम् आसाद्य
 त्वा स्वैरं स्वप्नान्दं चपलहृदयं हरिं कृष्णं वारय, यथा धूर्तः स्वो
 स्वप्नारम्भे विभ्रममदात् कामावेशजनितार्द्रित भावः इह घृन्दावने
 आयातः सन् मे सम किङ्किणिगुणं कटिवसनपत्न्यमिति भावः न
 क्षपयति न भ्रंशयति ॥ १०६ ॥

अशीति । अत्रि सखि ! स्वप्नः दूरे निवसतु तिष्ठत, समक्षं
 प्रवक्ष्यं शृणु, जनवः विभ्रमः क्लान्तिरयमिति धिया बुद्ध्या हठात्
 इह मदुक्ते विषये इत्यर्थः अविश्वस्ता अविश्रामिनी मा भूः न भव ।
 ते तव वदन्तः सखा कृष्णः गोवर्द्धनविपिनम् आसाद्य अकाण्डे

अमर्षाद्भावन्तीं गहनकुहरे सूचितपथां
तुलाकोटिकापैत्रकितपदपातद्विगुणितैः ।
दिधीर्षन्नां हर्षोत्तरत्ननयनान्तः स कुतुकी
न वंशीमञ्जासीद्भुवि करसरोजाद्विगलिताम् ॥ १०४ ॥
अशक्तां गन्तव्ये कलितनवचेलाञ्चलतया
लतालीभिः पुष्पस्मितश्वलिताभिर्विरुदतीम् ।
परीहासारम्भी प्रियसखि ! समालम्बितमुखीं
प्रपेदे चुम्बाय स्फुरदधरविम्बस्तव सखा ॥ १०५ ॥
ततोऽहं धम्मिल्ले ख्यगितमुरलीका सखि ! शनै-

सङ्घसा कृत्वात् चत् भूयः समधिकं पुनःपुनर्वा स्वरकबहपाण्डित्यं
कामकबहवेदग्ध्रम् अकरोत् ॥ १०७ ॥

अमर्षादिति । हर्षेण आनन्देन उत्तरतः अतिचञ्चलः
नयनयोरन्तः यस्य तादृशः कुतुकी कोटिकवान् स हरिः गहन-
कुहरे काननाभ्यन्तरे अमर्षात् प्रणयेष्यांजनितादिति भावः धावन्तीं
चकितेन निःशब्दसञ्चारेणैव भावः पदपातैः पादविक्षेपैः द्विगुणितैः
तुलाकोटिकापैः नूपुरनिनादैः सूचितपथां विदितमार्गां मां दिधीर्षन्
भक्तुमिच्छन् करसरोजात् करकमलात् भुवि विगलितं वंशीं न
अज्ञासीत् ॥ १०८ ॥

अशक्तामिति । हे प्रियसखि ! तव यस्या कल्पः परीहासा-
रम्भी परिहसन्नित्यर्थः चुम्बाय चुम्बनाय स्फुरत् अधरविम्बं यस्या
तादृशः सन् पुष्पाण्येव स्मितानि तैः श्वलिताभिः विचित्राभि-
रित्यर्थः लतालीभिः लतान्त्रोच्चिभिः कलितम् आक्रान्तं नवं चेलाञ्चलं
वसनप्रान्तः यस्याङ्गता तया गन्तव्ये अशक्ताञ्च अशक्तां विरुदतीं यथा-
चम्बितं यथाकृत् सखं यस्याः तयाभूतां मां प्रपेदे प्राप ॥ १०९ ॥

तव इति । हे सखि ! ततः अगन्तरस् अहं धम्मिल्ले संबन्ध-

रक्षीकामर्षेण भ्रमदविरलभ्रू उदचलम् ।
 कचाकृष्टिक्रीडाक्रमपरिचिते चौर्यचरिते
 हरिलंबोपाधिः प्रसभमनयन्मां गिरिदरीम् ॥ ११० ॥
 कदाचिदुवासन्ती कुहरभुवि घृष्टः सरभसं
 हसन् पृष्ठालम्बी स्थगयति कराभ्यां मम दृशौ ।
 दिधीर्षीं जातेष्यं मयि सखि ! तदीयाङ्गुलिशिखां
 न जाने कुत्रायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ १११ ॥
 अतीतयं वार्त्ता विरमतु पुरः पश्य सरले !
 वयस्यस्ते सोऽयं स्मितमधुरिमोन्मृष्टवदनः ।
 भुजस्तश्रोत्रासादभिमतपरीरम्भरभसः
 स्मरक्रीडासिन्धुः क्षिपति मयि बन्धूककुसुमम् ॥ ११२ ॥

केशे स्थगिता गोपिता सरको जया तादृशी सती अलीका-
 मर्षेण अवितघेर्ष्या असन्ती घृणमाना अविरला घना भ्रूयंस्थाः
 तत्रोक्ता मनेः सन्दं सन्दम् उदचलं प्रस्थितासि । ततः कचानां
 क्रीडानाम् आकृष्टिराकर्षणं तथा या क्रीडा तस्याः क्रमः नियमः
 परिचितः विदितः यस्मिन् तादृशे चौर्यचरिते लम्बोपाधिः लम्ब-
 प्रतिष्ठः नवनीतचौर्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः हरिः प्रसभं वचात्
 मां गिरिदरीं पर्वतगुह्याम् अनयत् ॥ ११० ॥

कदाचिदिति । हे सखि । कदाचित् कितवानां धूर्तानां कुल-
 गुरुः घृष्टः अपलः अयं हरिः वासन्तीकुहरभुवि नवमङ्गिकाभ्यन्तरदेशे
 हसन् पृष्ठालम्बी पृष्ठदेशमागतः सन् कराभ्यां मम दृशौ नयने स्थग-
 यति तिरोघत्ते । जातेष्यं मेर्ष्यमित्यर्थः यथा तथा मयि तदीया-
 ङ्गुलिशिखां तस्याङ्गुल्यपभागं दिधीर्षीं धर्नुमिच्छो मत्वां कुत्र व्रजति
 नप्सति, न जाने ॥ १११ ॥

अतीतयमिति । हे सरले ! इयम् अतीता गता वार्त्ता विर-

तदुत्तिष्ठ क्रीडावति ! निविडमुक्तालतिकया
 बधानेनं धूर्त्तं सखि ! मधुपुरीं याति न यथा ।
 इति प्रेमोन्मीलनवदनुभवारूढजडिमा
 सखीनामाक्रन्दं न किल कतिशः कन्दलयति ॥ ११२ ॥
 अहो कष्टं बाल्यादहमिह सखीं दुष्टदृष्ट्या
 सुहृत्मानग्रन्यं सहजसरलां ग्राहितवती ।
 तदारम्भाद् गोपीगणरतिगुरो ! निर्भरमसौ
 न लेभे लुब्धापि त्वदमलभुजस्तम्भरभसम् ॥ ११४ ॥

मत्त तिष्ठतः, पुरः अग्रतः पश्य, आरक्रीडावतिः कामक्रीडारस-
 खानरः सोऽयं ते तव वयस्यः खितस्य मधुरिसुखा माधुर्येण उन्मू-
 टम् उत्फुल्लं वदनं यस्य तथाभूतः अभिसते इष्टे परीरम्भे व्याडि-
 क्कने रमसो वेगो हर्षो वा यस्य तादृशः सन् भुञ्जी सन्धाविव मह-
 त्पादिति भावः तयोः उल्लासात् मां प्रति प्रक्षेपजनिष्यमाप्तानन्दात्
 हेतोः मयि बन्धुक्कुसुमं क्षिपति इङ्कितार्थमिति भावः ॥ ११२ ॥

तदिति । हे क्रीडावति ! सखि ! तत् तस्मात् उत्तिष्ठ,
 निविडया सान्द्रया सुक्तालतिकया भौक्तिकहारेण एनं धूर्त्तं बधान,
 यथा मधुपुरीं न याति न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । इतीत्यं प्रेम्णा
 उन्मीलनं उदुभवन् वः भवदनुभवः अभजनितं त्वदीयसाक्षरत्वमिति
 भावः तेन आरूढः जातः जडिमा जाड्यं मोह इति वापत्
 यस्याः तथाभूता सती कतिशः कतिवारं सखीनाम् अस्माकमिति
 भावः आक्रन्दं न किल कन्दलयति नैव वर्द्धयति ? अपिह सततमेव
 कन्दलयतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

अहो इति । अहो कष्टं हा कष्टं, दुष्टदृष्ट्या अहं बाल्यात्
 श्रेयवात् श्रेयसमारभ्येत्यर्थः आरभ्यार्थे महती । इह इत्यादिने
 सहजसरलां स्वभावश्चजुं सखीं सुखः पुनःपुनः मानसान्धं ग्राहित-

अलिन्दे कालिन्दीकमलसुरभौ कुञ्जवसते-
 र्वसन्तीं वासन्तीनवपरिमलोद्धारचिकुराम् ।
 त्वदुत्सङ्गे लीनां मदमुकुलिताक्षीं पुनरिमां
 कदाहं सेविष्ये किसलयकलापव्यजनिनी ॥ ११५ ॥
 धृतानन्दां वृन्दावनपरिसरे शारदनिशा-
 विलासोल्लासेन श्लथितकवरीभ्रष्टकुसुमाम् ।
 तव स्क्न्धोपान्ते विनिहितभुजां भोपरमणीं
 कदा कुञ्जे लीना रहसि विहसिस्थामि सुमुखीम् ॥ ११६ ॥

वती शिञ्जितवती । हे गोपीगणरतिगुरो ! तदारम्भात् तस्य मान-
 पन्थे रारम्भात् आचरन्त्यात् असौ मत्सखी लुब्धापि ज्ञानसापि तव
 अमलेन चारुणा भुजेन यः स्तम्भः बन्धनम् आलिङ्गनमिति यावत्
 तेन रभसम् आनन्दं निर्भरं सस्यक् यथा तथा न लेभेन प्राप ॥ ११४ ॥

अलिन्दे इति । कदा अहं किसलयकलापव्यजनिनी नव-
 पञ्जवनिषयेन वीजयन्ती सती कालिन्दीकमलसुरभौ यमुनासरोज-
 सुगन्धे कुञ्जवसतेः निवृत्तदृश्ये अलिन्दे बहुभूमौ वसन्तीं वासन्तीनां
 साधवीजताकुसुमानां नवं परिमलं सौरभम् उद्गिरन्तीति तथोक्ताः
 चिकुराः केशाः यस्याः तथोक्तां साधवीजताकुसुमखचितकेशामिति
 भावः तव उत्सङ्गे क्रोडे लीनां स्थिता सतेन मद्यपानेन सौभाग्य-
 गर्भेण वा सुकृञ्जिते बहुञ्जिते अलिङ्गी यस्याः तथाभूताम् इमां मत्सखीं
 पुनः सेविष्ये परिचरिष्यामि ॥ ११५ ॥

धृतानन्दां इति । कदाहं कुञ्जे लीना निश्चलस्थितेत्यर्थः वृन्दा-
 वनपरिसरे शारदी शरतकालानां वा निशा वृक्षां यो विवासः
 राजकीया तस्य उत्सङ्गेन धृतः क्लान्तः आनन्दो यस्याः तां, श्लथि-
 तायाः कवरीः केशपाशात् भ्रष्टानि शिञ्जुतानि कुसुमानि यस्याः
 यथाक्तां, तव स्क्न्धोपान्ते स्क्न्धश्च प्रान्तदेशे विनिहितो विशेषेण

विदूरादाहृतं कुसुममुपयामि त्वमधुना
 पुरस्तीरे तीरे कलय तुलसीपल्लवमिदम् ।
 इति व्याजादेनां विदितभवदीयस्थितिरहं
 कदा कुञ्जे गोपीरमण ! गमयिष्यामि समये ॥ ११७ ॥
 इति श्रीकंसारेः पदकमलयोर्गोकुलकथां
 निवेद्य प्रत्येकं भज परिजनेषु प्रणयिताम् ।
 निजाङ्गे कादम्बीसहचर ! वहन् मण्डनतया
 स यात्युच्चैः प्रेमप्रवणमनुजग्राह भगवान् ॥ ११८ ॥
 मिस्रदुष्टङ्गीं हंसोरमण ! वनमालां प्रथमतो

स्पर्शितो भुजो जया तादृशीं सुसुखीं तद्धान्नीं नोपरमणीं
 रक्षसि एकान्ते विहसिष्यामि ? ॥ ११६ ॥

विदूरादिति । हे गोपीरमण ! कदाहं कुञ्जे विदिता भव-
 दीया स्थितिर्यया तथोक्ता कुञ्जे स्थितं भवन्तं जानतीत्यर्थः विदूरात्
 कुसुमम् आहर्तुम् उपयामि गच्छामि, त्वम् अधुना पुरः अगतः
 तीरे तीरे इदं तुलसीपल्लवं तुलसीपल्लवं कलय सञ्चितु, इतीत्यं
 व्याजात् कथात् एनां मत्सुखीं समये सङ्घेतभूमाविति भावः गम-
 यिष्यामि प्रेषयिष्यामि ? ॥ ११७ ॥

इतीति । हे कादम्बीसहचर ! मराठीवल्लभ ! निजाङ्गे
 मण्डनतया भूषणतया वहन् कादम्बीमिति शेषः सन् इतीत्यं
 श्रीकंसारेः कथस्य पदकमलयोः पादपद्मयोः गोकुलकथां निवेद्य
 प्रत्येकं परिजनेषु तदीयेष्विति भावः प्रणयितां भज गच्छ । कथनि-
 त्वाह स इति, भगवान् कथः यं प्रेमप्रवणं प्रणयपरायणम् अनुज-
 ग्राह, स उच्चैः याति उच्चतिं प्राप्नोति । एतद्वैतकरणे तव भाविनी
 उच्चतिरिति भावः ॥ ११८ ॥

मिस्रदुष्टङ्गीमिति । हे हंसोरमण ! प्रथमतः आदौ मिस्रन्तः

सुदा वेमं पृच्छन्निदमुपहरेथा मम वचः ।
 चिरं कंसासतेरसि सहवासप्रणयिनीं
 किमेनाभियाचीं गुणवति ! विसस्मार भवती ॥ ११६ ॥
 इदं किं वा हन्त स्मरसि रसिके ! खण्डनरूपा
 परीताङ्गी गोवर्द्धनगिरिनितम्बे मम सखी ।
 भिया संभ्रान्ताक्षं यदिह विचकर्ष त्वयि बलाद्
 गृहीत्वा विश्रयन्नवशिखिशिखं गोकुलपतिम् ॥ १२० ॥
 ततः सम्भाषेथाः श्रुतिमकरमुद्रामिति सुदा
 भदत्यां कर्त्तव्यः किमिति कुशलप्रश्नजडिमा ।

मङ्गलः भङ्गाः यस्यां तादृशीं वनमात्रां कृष्णकण्ठवर्तिनीमिति
 भावः सुदा आनन्देन क्षेमं कुशलं पृच्छन् सन् इदं मम वचः उप-
 हरेथाः ब्रूहि । किमित्याह चिरमिति, हे गुणवति ! भवती
 कंसासतेः कृष्णस्य चिरम् उरसि यत्सि सहयासेन यथा त्वं वससि
 तथा इयमपि वसतीति भावः प्रणयिनीम् एनाम् एणाचीं नृगनयनां
 राधां किं कथं विसस्मार विसृतवती अस्मि ॥ ११६ ॥

इदमिति । हे रसिके ! मम सखी खण्डनरूपा अन्यासङ्ग-
 जनितेष्वंकोपेन, शान्तेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेष्वंकोपावितेति सम्पटः ।
 परीताङ्गी युक्तदेहा सती इह गोवर्द्धनगिरेः नितम्बे मेखलायां
 भिया भयेन संभ्रान्ताक्षं चकितनेत्रं विश्रयन्ती नवा शिखिनः मयू-
 रस्य शिखा यथात् तथोक्तं गोकुलपतिं गृहीत्वा बलात् त्वयि बन्धु-
 विचकर्ष आकृष्टवती, इदं किं वा स्मरसि ? इत्त खण्डे ॥ १२० ॥

तत इति । ततः वनमात्राप्रश्नानन्तरं सुदा उपरोक्तं श्रुतिमकर-
 मुद्रां कर्त्तव्यमिति मकरभूषणम् इति सम्भाषेथाः आह्वयेः । भदत्यां त्वयि
 कुशलप्रश्नजडिमा मङ्गलप्रश्नेन जायां मूर्खत्वमित्यर्थः किमिति कथं

रुचिस्मेरा या त्वं रचयसि बलाच्चुम्बनकलाम्
 अपाङ्गेन स्पृष्टा सखि ! मुररिपीर्गण्डकुहरे ॥ १२१ ॥
 निवासस्ते देवि ! श्रवणलतिकायामिति धिया
 प्रयत्नात्त्वामिव प्रणयहृदया यामि शरणम् ।
 परीक्षं' वृष्णीनां निभृतनिभृतं कर्णकुहरे
 हरेः काकून्मिश्रां कथय सखि । राधाविधुरताम् ॥ १२२ ॥
 परीरम्भं प्रेम्णा मम सविनयं कौस्तुभमणौ
 ब्रुवाणः कुर्वीथाः पतगवर ! विज्ञापनमिदम् ।
 अगाधा राधायामपि तव सखे ! विस्मृतिरभूत्
 कथं वा कल्याणं वहति तरले हि प्रणयिता ॥ १२३ ॥

कर्त्तव्यः कुण्डलदर्शनेऽपि कुण्डलप्रश्नः मूर्खविलग्नितमिति भावः ।
 किं तत् कुण्डलमित्याह रुचिस्मेरेति, हे सखि ! रुच्या कान्त्या स्मेरा
 हसन्तीवेति भावः या त्वम् अपाङ्गेन स्पृष्टा सती मुररिपोः कृष्णस्य
 गण्डकुहरे कपोलाभ्यन्तरे बलात् हठात् चुम्बनकलां चुम्बनशिल्पं
 रचयसि करोषि, इतः परं कुण्डलं किमिति कुण्डलप्रश्ने जाह्नवमिति
 भावः ॥ १२१ ॥

निवास इति । हे सखि ! देवि ! श्रवणलतिकायां श्रोत्रलतायां
 हरेरिति शेषः ते तव निवासः स्थितिः, इति धिया बुद्ध्या प्रणयः
 हृदये यस्याः तथाभूता सप्रणयमिति भावः अहं प्रयत्नात् त्वासेव
 न त्वन्यमित्यन्यव्यवच्छेदक एवमिदं । शरणं यामि गच्छामि । त्वं
 वृष्णीनां यादृशानां परीक्षन् अनाज्जात् निभृतनिभृतम् अतिनिभृतं
 यथा तथा हरेः कृष्णस्य कर्णकुहरे काकून्मिश्रां विनयपूर्वमित्यर्थः
 राधायाः विधुरतां कातरतां कथय ॥ १२२ ॥

परीरम्भमिति । हे पतगवर ! पक्षिभेद ! कौस्तुभमणौ
 हरिवक्षःस्य ब्रुवते इति शेषः प्रेम्णा मम परीरम्भम् आदिङ्गनं

मुहुः कूजकाञ्चीमणिवलयमञ्जीरमुरली-
 रवालम्बी भ्राम्यद्युवतिकलगीतैः सुरमणे । ।
 स किं साक्षाद्भावी पुनरपि हरेस्ताण्डवरसै-
 रमन्दः कालिन्दीपुलिनभुवि तौर्यत्रिकभरः ॥ १२४ ॥
 नवीनस्त्वं कम्बो ! पशुपरमणीभिः परिचयं
 न धत्ते राधाया गुणगरिमगन्धे ऽपि न कृती ।
 तथापि त्वां याचे हृदयनिहितं दोहदमहं
 वहन्ते हि क्लान्ते प्रणयसवदातप्रकृतयः ॥ १२५ ॥

श्रुत्वाणः सन् सविनयम् इदं विज्ञापनं कुर्वीथाः । हे नखे ! राधा-
 यासापि नव आगाधा निरतिशया विस्तृतिः अभूत् । हि तथाहि
 कल्याणं सङ्गलं वदति गच्छति अभ्युदयशास्त्रिणीति भावः तरले
 चपले जने कथं वा प्रणयिता सख्यं तिष्ठतीति शेषः नैव तिष्ठती-
 त्यर्थः, कौस्तुभस्य च वक्षसि आन्दोलितत्वेन सापत्न्यमिति भावः ।
 व्यर्थान्तरन्यासः ॥ १२३ ॥

सुहृदारति । हे सुरमणे ! देवमणे ! कौस्तुभ ! सुहृः पुनः
 पुनः कूजलीनां काञ्चीनां रशनानां मणिवलययाणां मञ्जीराणां नुपु-
 राणां सुरत्याः वेषोश्च रवम् आलम्बते आश्रयतीति तथोक्तः तप्त-
 द्रवमिव इत्यर्थः भ्राम्यन्तीनाम् इतस्ततः मञ्जीरलीनां युवतीनां कलं
 सधुरं गीतं येषु तादृशैः ताण्डवरसैः नृत्यविज्ञासैः अमन्दः सङ्गान्
 कालिन्दीपुलिनभुवि यत्तुनामूढदेशे स तौर्यत्रिकभरः नृत्यगीतवाद्यस्य
 सत्समाप्तिसयः किं पुनरपि हरेः कृष्णस्य साक्षात् समलं भावी
 भावश्चि ? तथ विव्यत्वादेतद्गुभावि विषयज्ञानं युक्तते इति त्वां प्रति
 प्रश्नायसर इति भावः ॥ १२४ ॥

नवीन इति । हे कम्बो ! शङ्ख ! शङ्खः स्नात् कम्बुरस्त्रिया-
 विलम्बरः । त्वं नवीनः साम्प्रतं धृतत्वादिर् इति भावः । पशुपरमणीभिः

गृहीत्वा गोविन्दं जलधिहृदयानन्दन ! सखे !
 सुखेन श्रीवृन्दावनपरिसरे नन्दतु भवान् ।
 कथं वा ते गोष्ठं भवतु दयितं हन्त बलवान्
 यदेतस्मिन् वेषीर्जयति चिरसौभाग्यमहिमा ॥ १२६ ॥
 इति प्रेमीह्वारप्रभवमनुनीय क्रमवशात्
 षरीवारान् भ्रातर्निशमयति चानूरमथने ।
 पुनः कीपोद्भिन्नप्रणयचटुलं तस्य निकटे
 कथामाचक्षीथा दशभिरवतारैर्विलासिताम् ॥ १२७ ॥

गोपाङ्गनाभिः परिचयं न धत्ते न धारयति । तथा राधायाः
 गुणानां यो गरिमा गौरवं तस्य गन्धोऽपि न कृतीनाभिश्च इत्यर्थः ।
 तथापि निःसम्बन्धोऽपीत्यर्थः अहं त्वां हृदयनिश्चितं मनोगतं दोष-
 दम् अभिज्ञाप्तं याचे प्रार्थये । हि यतः अवदाता विशुद्धा प्रकृति-
 र्येषां तद्दृशाः जनाः क्लान्ते विपद्ने जने प्रणयं दयामिति भावः
 बहून्ने कुर्वन्तीति यावत् । शङ्क्य च स्वच्छत्वात् अवदातप्रकृतित्व-
 मिति बोध्यम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२५ ॥

गृहीत्वा नि । हे जलधिहृदयानन्दन ! जलधिजातत्वादिति
 भावः, हे सखे ! भवान् गोविन्दं गृहीत्वा सुखेन श्रीवृन्दावनपरि-
 सरे नन्दतु आनन्दमनुभवतु । यदि वदसि गोष्ठं मे प्रियं किं यत्
 तत्राह गच्छामीत्याशङ्क्याह कथमिति, गोष्ठं कथं वा ते तव दयितं
 भवतु ? इत्थं छेदे वा अपितु प्रियमेव भवितेति भावः । यत् अतः
 एतस्मिन् गोष्ठे बलवान् वेषीः चिरसौभाग्यस्य गरिमा गौरवं
 जयति सर्वैर्लक्ष्येण वर्तते, तस्मात् सकृद्वंशीरवश्रवणे तय एतत्सर्वं
 सुखदं स्थानं नास्तानि प्रतोतिभेषिष्यतीति धिया तवैतत् अतीव प्रियं
 भेषिष्यतीति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति । हे भ्रातः ! इतीत्यं प्रेम्णः प्रणयस्य उद्गारः प्रक-
 टनं प्रभवः हेतुर्दस्मिन् तद् यथा तथा चानूरमथने कथं निशमयति

ग्रहीतुं त्वां प्रेमामिषपरिहृतं चित्तवड्डिशं
 महामीनं क्षिप्रं न्यधित रसपूरे मम सखी ।
 विवेकाख्यं क्षित्वा गुणमथ तदद्यासि भवता
 हताश्रयं किं वा शिव शिव ! विधातुं प्रभवति ॥१२८॥
 वराकीयं दृष्ट्वा सुभग ! वपुषी विभ्रमभरं
 तवाभ्यर्णं भेजे परमकुतुकोल्लासितमतिः ।
 तिरोधाय स्वाङ्गं प्रकटयसि यत्त्वं कठिनतां
 तदैतत् किं न स्यात् तव कमठमूर्त्तेः समुचितम् ॥१२९॥

अर्थात् सति क्रमवशात् क्रमेण परोधारान् परिजनान् कृष्णस्येति
 भावः अनुनीय तोषयित्वा पुनस्तत्र चानूरमथनस्य निकटे कोपेन
 उद्विग्नः प्रकटितः यः पण्यः तेन चटुकं छुटं यथा तथा दशभि-
 रवतारैः मीनकूर्जादिभिः विनमितां विजृम्भितां कथाम् आचक्षीथाः
 कथञ्च ॥ १२७ ॥

यच्छीतमिति । मम सखी महामीनं त्वां ग्रहीतुं धर्तुं रसपूरे
 रागप्रवाहे प्रेम एव आनिषं सांसारिकरूपं तेन परिहृतम् आद्यतं
 चित्तवड्डिशं मनोरूपं वड्डिशं क्षिप्रं सत्वरं न्यधित निहितवती निश्चि-
 त्तवतीत्यर्थः । अथ अनन्तरं वड्डिशक्षेपणात् परमित्यर्थः भवता
 विवेकाख्यं गुणं स्तब्धं क्षित्वा तत् वड्डिशम अद्यासि कवचित्तम् ।
 शिव शिवेति खेदे, हताशा इयं मम सखी किं वा अतःपरमिति भावः
 विधातुं कर्तुं प्रभवति शक्नोति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

वराकीति । हे सुभग ! इयं वराकी तपस्विनी अनुकम्पाहेति
 भावः वपुषः शरीरस्य विभ्रमभरं विद्याभातिशयं दृष्ट्वा परमेश्वरमहता
 कुतुबेन उल्लासिता सतिः यस्याः तथाभूता सती तव अभ्यर्णं साक्षिभ्यं
 भेजे निषेधे । किन्तु त्वं स्वाङ्गं स्वं शरीरं तिरोधाय मोषयित्वा
 यत् कठिनतां प्रकटयसि, तत् इत्यं कमठमूर्त्तेः तव समुचितं सम्यक्
 उचितं किं न स्यात् अपितु स्मारेवेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

सदा कंसाराते ! स्फुरति चिरमद्यापि भवतः
 स्फुटं क्रोडाकारे वपुषि निविडप्रेमलहरीः ।
 यतः सा सैरिन्धी मलयरुहपङ्कप्रणयिनी
 त्वया क्रोडीचक्रे परमरभसादात्मदयिता ॥ १३० ॥
 चिरादन्तर्भूता नरहरिमयी भूर्त्तिरभित-
 स्तदीयो व्यापारस्तव हि न ययौ विस्मृतिपथम् ।
 विनीतप्रह्लादस्वमिह परमक्रूरचरित-
 प्रयुक्तो यद्गुणैः परहृदयभेदं जनयसि ॥ १३१ ॥
 यदात्मानं दर्पाद्गणितगुरुर्वामन ! मुदा

सदेति । हे कंसाराते ! अद्यापि भवतः क्रोडाकारे वराहरूपे वपुषि
 निविडा जना प्रेमलहरी सदा सततं चिरं व्याप्य स्फुटं सव्यक्तं तथा
 तथा स्फुरति राजते, यतः त्वया मलयरुहपङ्कप्रणयिनी चन्दनाङ्गराणा
 वा सैरिन्धी नारी पृथिवीत्यर्थः । परमरभसात् परमहर्षात् न्यात्मानः
 स्वहृदयिता प्रणयिनी क्वेति भावः क्रोडीचक्रे क्रोडे कृता ॥१३०॥

चिरादिति । नरहरिमयी नृसिंहरूपा भूर्त्तिः चिरात् अन्त-
 र्भूता जनसि जग्ना तवेति शेषः, हि यतः तदीयः नरहरिसम्बन्धी-
 त्वर्थः व्यापारः क्रिया तव विस्मृतिपथं न ययौ । यत् यतः विनीतः
 मान्स्वतः प्रह्लादः येन तद्योक्तः पक्षे विनीतः अपनीतः प्रह्लादः
 प्रकृष्टानन्दः अस्माकमिति भावः येन तादृशः त्वम् इह संसारे परम्
 अत्यर्थम् अक्रूरम् अनिष्टुरं यत् चरितं हृदयचरितमित्यर्थः तेन
 प्रयुक्तः व्यापारितः तद्वय इति यावत् प्रह्लादं प्रतीति भावः । पक्षे
 परमेष क्रूरेण निष्ठुरेष चरितेन अथवा परं केवलम् अक्रूरस्य
 चरितेन दुराचरणेन प्रयुक्तः सन् भूवः पुनः पूर्वमसुरराजभेदस्य
 कृतत्वादिति भावः परेषां साहयानासिति भावः हृदयभेदं हृदिसारथं
 जनयसि कुरोषीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

वदिति । हे वामन ! मित्रसखी वचितया सोन्दर्यातिहृद-

मनोवाच्यं नाच्यं त्वयि बलितया कल्पितवती ।
 प्रपेदे तस्येदं फलमुचितमेव प्रियसखी
 विदूरे यत् क्षिप्त्वा व्यसनकुलपाशैर्निगडिता ॥ १३२ ॥
 इयं नाथ ! क्रूरा भृगुपतनमाकाञ्चति ततो
 यदस्यां काठिन्यं तव समुचितं तद् भृगुपतेः ।
 इयं ते दुर्बोधाकृतिरथ भवद्विस्मृतिपथं
 यतो यातः साक्षाद् गुरुरपि स नन्दीश्वरपतिः ॥ १३३ ॥

रूपबलशालित्वेन पक्षे बद्धिविरोचनसुतोऽसुरराजः तत्तया सङ्गावह-
 शाशित्वेन वा हेतुना दपात् अहङ्कारात् अगण्यताः गुरवः श्रद्धादयः
 यथा तथाभूता पक्षे अगण्यतः गुरुः असुराचार्यः शुक्रः वेन
 तथोक्तः । पुरा शुक्रोक्तम्, असुरराज ! अस्मि कपटवाक्याय
 त्विपदां भूमिं प्राक्षितां मा प्रयच्छति, बलिस्तु तद्गणयित्वा वासनाय
 त्विलोको दत्त्वा हृतसर्वस्वः पातालमगमदिति पुराणम् । सुदा
 खानन्देन आत्मानं मन एव वाच्यं यस्य तादृशे त्वयि यत् नाच्यं कल्पित-
 वती, तस्य इदम् उचितमेव फलं प्रपेदे प्राप । यत् यस्मात् व्यसन-
 कुलपाशैः विपत्समूहरूपैः पाशैः रज्जुभिः निगडिता संयता विदूरे
 क्षिप्त्वा पातित्वा त्वयेति शेषः ॥ १३२ ॥

इयमिति । हे नाथ ! इयं क्रूरा निष्ठुरा सदेहं प्रतीति
 भावः भृगुपतनं भृगोः पर्वतपतनस्थानात्, प्रपातस्वबटो भृगुरित्यमरः ।
 पतनम् आकाङ्क्षति इच्छति, ततः कारणात् अस्यां यत् काठिन्यं
 नैवृथ्यं त्वदप्राप्तिजनितमिति भावः तत् भृगुपतेः परशुरावह तव
 ससञ्चितम् । इयं ते तव आकृतिः दुर्बोधा अक्षेयतत्पत्त्वर्थः, अचेति
 यादपूरुषार्थमव्ययम् । यतः आकृतेः सः गुरुरपि सङ्गातपि नन्दी-
 श्वरपतिः शङ्करः साक्षात् स्वरं भवतः परमात्मरूपश्चेति भावः
 विस्मृतिपथं विस्मरणं यातः प्रापः । गोपवेशं भवन्तं दृष्ट्वा हरः

निरानन्दा गावश्चिरमुपहता दूषणकुलैः
 खरायन्ते सद्यो रघुतिबक ! गोवर्धनतटाः ।
 विराधत्वं घोषो ब्रजति भवदीयप्रवसनाद्
 इदानीं मारीचः स्फुटमिह नरीनक्ति परितः ॥ १३४ ॥
 प्रपन्नः कालोऽयं पुनरुदयितुं रासभजनै-
 र्विज्ञासिन्नद्यापि स्फुटमनपराधा वयमपि ।
 वितन्वानः कान्तिं वपुषि शरदाकाशवनितां
 कथं न त्वं सीरध्वज ! भजसि वृन्दावनमिदम् ॥ १३५ ॥

परमात्मायमिति न वेति विक्रमपात् संखनवापेत सत्तदायर्थः
 ॥ १३३ ॥

निरानन्दा इति । हे रघुतिबक ! गावः घेनयः
 पक्षे पृथिवीभेदेगाः दूषणकुलैः दोषमन्त्रैः आपत्पुञ्जैरिति भावः
 पक्षे तदाख्यराक्षसद्वन्द्वैः, चिरं दोषकायस् उपहताः कष्टं गमिताः
 पक्षे उपद्रुताः । गोवर्धनतटाः गोवर्धनगिरिभेदेऽऽः खरायन्ते
 तीक्ष्णा इव आचरन्ति पक्षे खराख्यराक्षसवत् आचरन्ति । भवदीय-
 प्रवसनात् तव प्रस्थानात् घोषः गोशुलं विराधत्वं राधामून्यत्वं
 पक्षे तदाख्यराक्षसत्वं ब्रजति गच्छति । इदानीम् इह वृन्दावने
 परितः समन्तात् मारीचः मारीचवजः पक्षे तदाख्यराक्षसः, मारीचः
 मारीभयमिति वार्थः, देवानामुपद्रुवार्थितं भावः । मारीगद्वात् चर-
 धातोः क्लिप्रप्रत्यये कृते मारीचवर्पकृतेः क्लोत्रत्ये प्रथसैकवचनम् ।
 स्फुटं नरीनक्ति पुनःपुनः नृत्यति प्रहरतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

प्रपन्न इति । हे विज्ञासिन् सीरध्वज बचदेव ! पुनः रास-
 भजनैः रासदेवनैः रासक्रीडनैरिति वावत् उदयितुः उपस्थातुम्
 अथं काळः प्रपन्नः आगतः रासक्रीडासमयोऽवस्यस्यति । इति भावः
 अद्यापि इदानीं वयमपि स्फुटम् अनपराधाः अज्ञतापराधाः अशुभ-

प्रथतव्यो दृष्टेरनुभवपथं नन्दतनयो
 विधेया गोपीनां स्मरपरिहृतानामुपकृतिः ।
 इयं यामैर्मन्या चतुर ! मधुरापि त्रिचतुरै-
 म्प्रिति द्वैधं गन्ताः कलयः कलहंसीकुलपते ! ॥ १३९ ॥
 अपूर्वा यस्यान्तर्विलसति मुदा सारसवचि-
 विवेक्तुं शक्यते सपदि मिलिते येन पयसी ।
 कथङ्कारं युक्तो भवतु भवतस्तस्य छतिनो
 विलम्बः कादम्बीरमण ! मधुरासङ्गमविधौ ॥ १४० ॥
 प्रपन्नः प्रेमायं भगवति सदा भागवतभाक्
 पदाचीनो जन्मावधि भवरसाद् भक्तिमधुरः ।

प्रथतव्य इति । हे चतुरः कलयः कलहंसीकुलपते ! नन्दतनयः
 कश्यपः दृष्टेरनुभवपथं प्रथतव्यः प्रकथं च प्रापयितव्यः दृष्टव्य इति
 यावत्, स्मरपरिहृतानां कामाक्षीनां गोपीनाम् उपकृतिः उपकारः
 विधेया काव्या । इयं मधुरापि त्रिचतुरैः यामैः प्रचरैः न तु
 बहुभिर्दिनेरिति भावः गन्ताः प्राप्ताः नातिप्रवासस्तत्र नमने इति
 भावः । इतीत्यं विचार्येति शेषः अन्तः मनसि द्वैधं गन्तानि
 वा न वेति संशयं न कलय न कुर ॥ १३९ ॥

अपूर्वेति । हे कादम्बीरमण हंसीपते ! यद्य तव अन्तः मनसि
 मुदा कथं च अपूर्वा अप्रभुता धारणा कश्चिदपि विधीया वा वा
 प्रसिद्धा रसवचिः अहुरानवासना विलसति स्फुरति, तेन त्वया
 सपदि शक्यं मिलिते पयसी जलचोरे इत्यर्थः विवेक्तुं शक्यं कस्यं
 शक्येते, तस्य कतिपयः कार्यं कथञ्चन भवतः मधुरासङ्गमविधौ मधु-
 दासकनकविनये विलम्बः कथङ्कारं युक्तः अचितः भवतु ? वैधोचित
 कथञ्चनः ॥ १४० ॥

प्रपन्न इति । भगवति कथं प्रेमायं प्रपन्नः प्रेमायानिर्वाहः

चिरं कोऽपि श्रीमान् जयति विदितः साकारतया
धुरीणो बीराणामधिधरणि वैयासकिरिष ॥ १४१ ॥
रसानामाधारैरपरिचितदोषः सङ्घट्टयै-
र्मुंरारातिक्रीडानिविडघटनारूपसहितः ।
प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतं तस्य सरसां
प्रभोरन्तः सान्द्रां प्रमदलहरीं पञ्चवस्तु ॥ १४२ ॥
इति श्रीरूपगोखामिविरचितं हंसदूताख्यं काव्यं समाप्तम् ।

पदाङ्कदूतः ।

गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराची
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

सदा भागवतभाक् भगवद्भक्तिसान्त्विक्यैः जन्माश्रमि आजन्या भवराणात्
शंभाराहुराणात् पराचोनः पराङ्मुखः भक्तिसधुरः अतीवभक्तः
साकारतया सङ्घट्टयैवतया विदितः परिचितः वैयासकिरिष व्यास-
तनव युक्तदेव इव बीराणां धुरीणः अप्यपीः कोऽपि श्रीमान् अधि-
धरणि धरणां जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १४१ ॥

रसानामिति । रसानाम् आधारैः रसिकैरित्यर्थः सङ्घट्टयैः
अपरिचितः अविदितः दोषः यत्र तथोक्तः, सरारातेः क्रीडासु वा
निविड्वा घना घटना तस्याः रूपेण सङ्घितः युक्तः अयं प्रबन्धः पन्धः
खलिलजगतं बन्धोः तस्य प्रभोः कण्ठस्य अन्तः मनसि सान्द्रां घनां
सरसां साहुराणां प्रमदलहरीं प्रहर्षतरङ्गं पञ्चवस्तु विशारवस्तु ॥ १४२ ॥

गोपीति । गोपीभर्तुः कण्ठस्य विरहेण विधुरा व्याकुला इन्दी-

अत्रैवास्ती सुररिपुरिति भ्रान्तिदृतीसहाया
 त्यक्त्वा गेहं भ्रष्टिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥ १ ॥
 अप्राप्यैव व्रजपतिसुतं तत्र कालं कियन्तं
 मूर्च्छाप्राणप्रियतमसखीसङ्गता सङ्गमय्य ।
 तस्योपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादियुक्तं
 पद्माकारं सुरहरषदृष्ट्वा चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 तस्मिन्नुद्यन्नवजलधरध्वानमाकर्ष्य भूयः
 कन्दर्पेण व्यधितहृदयोन्मत्ततुल्या ययाचे ।
 प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निश्चलं शीत्रहीनं
 दीप्यं कर्तुं सुरहरपदो लक्ष्मणं पद्मलाक्षी ॥ ३ ॥

वराक्षी नीलोत्पलनयना उन्मत्तेव क्षिप्रैव स्वखितकवरी क्षुधितक्षेया
 विशालम् आगतं निःशसन्ती काचित् गोपीति शेषः अत्रैव इत्यादिने
 सुररिपुः आस्ते तिष्ठति इति भ्रान्तिर्भव एव दृती सहायः बन्धाः
 तथाभूता यती गेहं त्यक्त्वा भ्रष्टिति योत्रं यमुनायाः मञ्जु मनोहरं
 कुञ्जं जगाम । अस्मिन् प्रवन्दे मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् । मन्दाक्रान्ताम् धि-
 रसनगैर्गो भनो गो ययुष्ममिति तद्वृत्तत्वात् ॥ १ ॥

अप्राप्येति । तत्र कुञ्जे व्रजपतिसुतं कल्पय अप्राप्यैव मूर्च्छा एव
 प्राणानां प्रवतना या बन्धी तथा सङ्गता मूर्च्छितेति यावत् कियन्तं
 कालं सङ्गमय्य अतीत्य तस्य कुञ्जस्य उपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादि-
 युक्तं पद्मपद्मरषदृष्ट्वादिर्वाहितं पद्माकारं लभतनिभं सुरहरषदः
 लक्ष्मणरषदं चार मनोहरं चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्नििति । तस्मिन् प्रदेशे उद्यतः उद्यमानस्य भवजलधरस्य
 ध्वानं गर्जितम् आकर्ष्यं सुता भूयः पुनः आधिकं वा कन्दर्पेण कामेन
 व्यधितहृदया आर्त्तमनाः अतएव उन्मत्ततुल्या क्षिप्रैव वा पद्म-
 लाक्षी वनलोमपूर्णनयना गोपी प्रज्ञाहीनं वृत्तरहितं वचनरहितं

रम्यं यावन्सुरहरपदे शोभते तावदेव
 त्वत्प्यास्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुमादि ।
 गोपीदीत्यप्रकटनभिद्या सन्निधौ चक्रपाणे-
 र्यानि धीरप्रमुख ! मुखरो नूपुरो नो गृहीतः ॥ ४ ॥
 युक्तं चैतत् त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते पुण्यशीलाः
 कीलालोत्थैः सुरभिक्षुसुमैरर्चयन्तीऽपि भक्त्या ।
 पश्यन्तस्त्वां नयनसुभगं साशुधाराच्चियुग्मं
 वास्यन्त्युच्चैः पुलकिततनुप्रेमधारामुदाराम् ॥ ५ ॥

निबलं प्रोक्तं हीनम् अचेतनमिति भावः सुरहरपदः कण्ठपरचक्र
 चक्रपथं चिह्नं दौत्यं कर्तुं दौत्यायेत्यर्थः यथाचे मार्चितवती ॥ २ ॥

रम्यामिति । हे धीरप्रमुख ! धीरप्रवर ! सुरहरपदे कण्ठपदे
 यावत् रम्यं रमण्योक्तं वस्तु शोभते, त्वयि अपि तावत् वस्यन्मिदमर्थः
 कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुमादि कुलिशं वस्त्रं कमलं पद्मं स्यन्दनः रथः
 ते अङ्गाचिह्नाः अङ्गुमादि च आस्ते तिष्ठति, गोपीनां दौत्यास्तु प्रकटनं
 प्रकाशः तस्मात् या भीः भयं तथा हेतुना चक्रपाणेः कण्ठस्य सन्निधौ
 याने गमने सुखरः वाचालः वस्त्रन इति यावत् नूपुरः नो गृहीतः
 त्वयेति शेषः । गोपीनां दौत्याद्यं मया कण्ठसन्निधौ गन्तव्यं तस्य च
 प्रकाशो मा भूदिति धिया तव नूपुराप्यङ्गं प्रतीवते इत्याशयः ॥३॥

युक्तमिति । एतत् युक्तञ्च, त्वत् मधुपुरीं प्रस्थिते मते इति
 पुण्यशीलाः जनाः नयनसुभगं सुदर्शनमित्यर्थः त्वां साशुधारां प्रेमाशु-
 धारासहितम् अस्त्रियुग्मं नयनयुगलं वक्षिन् तद्दृष्ट्वा तथा पश्यन्तः
 अशुभोचयन्तः तथा कीलालोत्थैः जलजैरित्यर्थः सुरभिक्षुसुमैः सुगन्ध-
 कनकैरित्यर्थः भक्त्या अर्चयन्तः पूजयन्तः अपिरत्र वसन्तुवाचैः मुं
 उदारं मङ्गतीं इवकिता सोभाङ्गिता तद्वयेत्यां तथाभूता वा त्रिभु-
 धारा प्रेमप्रवाहः ताम् उच्चैरतिशयेन वास्यन्ति प्राश्रयन्ति ॥ ५ ॥

चेतः प्रस्थापितमण्डतया दौत्यकर्मापयुक्तं
 तत्रैवास्ते सुरहरपदस्पर्शमासाद्य मुग्धम् ।
 आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था
 कोऽप्यी गच्छेद्दद मधुपुरीं गोपिकानां हिताय ॥ ६ ॥
 आगन्तव्यं भ्रष्टिति मधुरामण्डलाद् गोपिकान्ते !
 शान्तेति त्वं भव मधुरिपुः प्रस्थितः प्रीच्य चेदम् ।
 वाक्यं तच्च श्रवणमभवत् तेन मेने क्रमाङ्क !
 प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्यमेव ॥ ७ ॥

ननु चेतः प्रस्थापयतां कोऽयं क्वयि यत्र इत्याह, चेत इति । अणु-
 तया सूक्ष्मतया दौत्यकर्मापयुक्तं दौत्यकर्मणि योग्यमित्यर्थः दौत्य-
 कर्मणः अध्वपरिचरमादिषाध्यत्वात् सूत्राङ्गानां तत्रानुपयोगितेति
 भावः चेतः मनः प्रस्थापितं प्रेषितं सत् तत्रैव मधुरायामेव सुर-
 हरस्य कृष्णस्य पदस्पर्शम् आसाद्य प्रायः सुखं कर्तव्यमित्युक्तं सत्
 आस्ते तिष्ठति, तेन दौत्यं न कर्तव्यमिति भावः । तर्हि आकाङ्क्षा
 प्रेष्यतामित्याशङ्क्याह, आकाङ्क्षेति । इयम् आकाङ्क्षा अस्मदभिवाच
 इति यावत् तनुगुरुतया शरीरगौरवेषु आकाङ्क्षाया मङ्गत्वादिति
 भावः गन्तुं नैव समर्था शक्ता । अतः गोपिकानां हिताय अन्यः
 कः मधुपुरीं गच्छेत् षट् कथय, अन्यः कोऽपि गमनोपयुक्तो
 नास्तीति त्वां प्रार्थये इति भावः ॥ ६ ॥

आगन्तव्यमिति । हे गोपिकान्ते ! भ्रष्टिति योत्र मधुरामण्ड-
 लात् आगन्तव्यं मयेति शेषः, त्वं शान्ता भव इति प्रीच्य कथयित्वा
 मधुरिपुः कृष्णः प्रस्थितः गतः । इदञ्च तत् वाक्यं श्रुत्वा अस्मा-
 दिति श्रवणम् आकाङ्क्षं शून्यमित्यर्थः अभवत्, हे क्रमाङ्कपाठविज्ञ !
 कारणं कार्यमेव इदं मतं प्रायः बाह्येण सत्यम् अहो आश्चर्यम् ।
 आकाङ्क्षं शब्दस्य कारणं किन्त्वत्र मधुरिपुवाक्यरूपशब्दस्य आकाङ्क्ष-
 मिति कार्यस्य शब्दस्य कारणरूपतेति भावः ॥ ७ ॥

तूर्णं तस्यां गमनमुचितं तेन मे तद्विविगीम-
व्याधेः शान्तिस्तव च भविता तत्पुरीस्वर्गपुण्यम् ।
वन्दारख्याङ्गवतु सुकृतं भूरि तेनैव किं स्यात्
नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु ॥ ८ ॥
अक्रूरस्य व्रजकुलबधूप्राणपानोद्यतस्य
प्रीतिर्भूयो भवतु भवती दर्शनात्तेन किं वा ।
कार्यासिद्धिर्भवति यद्दृष्टो मादृशां दुःखहेतु-
र्नैवौन्नत्यं सकलभुवनप्रार्थनीयं रिपूषाम् ॥ ९ ॥

तूर्णमिति । तस्यां कधुपुण्यां तूर्णं शीघ्रं गमनम् उचितं
तवेति शेषः, तेन त्वद्गमनेन मे मम तस्य कृष्णस्य विवोगव्याधेः
विच्छेदव्यथायाः शान्तिः सिद्धतिः, तव च तस्याः पुण्याः स्वर्गं पुण्यं
भविता भविष्यति । ननु वन्दारख्ये एव मम सुकृतमस्ति तत् कथं
तत्र गम्यते इत्यत्राह, वन्दारख्यादिति । वन्दारख्यात् भूरि प्रभूतं
सुकृतं पुण्यं भवतु, तेनैव किम् ? एषा आपत्तिर्न समीचीनेति
भावः । तथाहि विपुलश्रीमतः सङ्घर्षमस्मत्स्य जनस्य अर्थान्तरेषु अप-
रेषु धनेषु किम् आकाङ्क्षा न भवति ? अपितु भवत्येव, तस्यात्
काल पुण्यसञ्चयेऽपि अपरपुण्यसञ्चयात् इत्यत्र गन्तव्यमिति भावः ॥८॥

ननु सद्गमने युष्माकं शत्रोरक्रूरस्य प्रीतिः स्यात् वा तु युष्माक-
संप्रीतिकरी तदत्र मम गमनं नोचितमित्यत्राह, अक्रूरस्येति । भवतः
शत्रु दर्शनात् व्रजकुलबधूनां प्राणपाने जीवननाशने उद्यतस्य अक्रूरस्य
भूदः अधिकं तथा तथा प्रीतिः भवतु, तेन किं वा, तस्य प्रीति-
भवने नास्माकं कापि बाधेति भावः । यत् वशात् कार्यस्य दोष-
वशात् अस्तिः अनिष्यतिः सादृशां गोपिकानादिति भावः
दुःखहेतुः अतीतिकारणम्, अहो क्रमाह । सकलभुवनानां प्रार्थनीयं
रिपूषां शत्रूषाम् औन्नत्यं नैव दुःखहेतरिति पूर्वोक्तम् । रिपूः

सन्धेवासात्कलुषकरिषः कोटिगो वारणीया-
 स्तोऽप्यन्नाभिः स्मृतिकरवरेणाद्भुशं ते गृहीत्वा ।
 स्वच्छन्देन व्रज मधुपुरीं को भवेद् वा विरोधी
 गोपीभर्तुर्विरहजलधिं गोपकन्यास्तरन्तु ॥ १० ॥
 आस्ते नूनं यदुषु मधुरामच्छले चक्रपाणिः
 कूजङ्गैरमलकमलैराकुले गोकुले वा ।
 तस्मान्च्छेरतिलघु पुरीं ताञ्च जन्मावनीवद्
 बालक्रीडां रचयति सुदुर्यत्र तत्रानुरागः ॥ ११ ॥

प्रोतिर्भवत् वा न वा तत्र नास्माकं चापि विप्रतिपत्तिः, अस्माकन्तु
 कार्यं विद्विरेवेतेति भावः ॥ ८ ॥

यन्तीति । अस्माकं कलुषकरिषः पापकश्चिनः दुरदृष्टरूपाः
 येन कल्पविच्छेदो जाय इति भावः कोटिगः बहव इति यावत्
 बन्धेव, तेऽपि कलुषकरिषः स्मृतिकरवरेण तव आरण्यरूपहस्तान्नेन
 ते तव अद्भुतं हस्तिशासनदण्डविशेषमिति यावत् गृहीत्वा वार-
 णीयाः ताडनीयाः अन्नाभिरिति श्रेयः, येन तव विज्ञं नाचरन्तीति
 भावः । तस्मात् स्वच्छन्देन मधुपुरीं व्रज गच्छ, को वा जनः
 विरोधी नमनप्रतिबन्धी भवेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । गोपकन्याः गोपी-
 भर्तुः कल्याण विरहजलधिं विच्छेदसागरं तरन्तु पारवन्तु त्वदुगमने-
 नेति भावः ॥ १० ॥

आस्ते इति । चक्रपाणिः कल्याणः मधुरामच्छले मधुपुर्यां यदुषु
 वादेषु मध्ये कूजन्तः सुकूलः भृङ्गाः येषु ताड्यैः अमलकमलैः
 निर्मलपद्मैः आकुले आकीर्णं गोकुले वा नूनं निश्चितम् आस्ते
 तिष्ठति । तस्मात् अतिशुभ्र अतिशीघ्रं पुरीं मधुरां तत्र गोकुल-
 मित्यर्थः गच्छेः वाङ् । ननु कथं नवा मधुपुर्यां गन्तव्ये गोकुलं
 गन्तव्यमित्यन्वाह, जन्मावनीवदिति । जन्मावनीवद् जन्मभूमाविव वल

आस्तां मध्ये तरणितनया भीषणा भूरिमकै-
 रावर्त्ताद्यैर्नयनभयदैस्तां तरिष्यस्ववश्यम् ।
 संसाराच्चिं तरति सहस्रं यत् क्षणं चिन्तयित्वा
 तस्यासाध्यं भवति किमहो पारयानं तटिन्याः ॥१२॥
 दृष्ट्वैव त्वां विदितमधुना पूर्ववत् पद्मनाभं
 प्राप्यावश्यं विरहजलधेः पारमासादयिष्ये ।
 मोदिष्ये च क्षणमपि हरेरास्यचन्द्रावृतेन
 प्राप्तप्राणा सुरभिक्षुसुमामोदिते मञ्जुकुञ्जे ॥ १३ ॥

वाचक्रीडां शैशवन्नीलां सुहृः पुनःपुनः रचयति करोति जन इति
 शेषः, तत्र अचुरागो भवतीति शेषः । तस्मात् सधुपुत्र्यां न तिष्ठति
 तदा गोकुले तिष्ठत्येवेति तत्र गन्तव्यमिति भावः, अन्तप्रवाप एव
 इति नात्र दोषः । कृष्णस्य जन्मभूमिर्मथुरा, गोकुलस्य वाचक्रीडा-
 स्थानमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

ननु मध्ये यस्तना अस्ति, कथं वा मया असाध्यैति शङ्कां निर-
 ख्यति, आस्तामिति । भूरिभिः प्रभूतैः नकैः कुम्भीरादिभिः तथा
 नयनभयदैः दृष्टिभीषणैः व्यापत्तांद्यैः जलधमादिभिः, स्यादावर्त्ताः आस्तां
 भ्रम इत्यनरः । भीषणा भयङ्करी तरिष्यन्नया यस्तना मध्ये आस्तां
 तिष्ठत, तां यस्तनाम् अवश्यं तरिष्यसि तरीतं यच्छसि । यत् त्वां
 क्षणं चिन्तयित्वा ध्यात्वा संसाराच्चिं संसारसहस्रं सहस्रा अनाया-
 सेनेत्यर्थः तरति लोक इति शेषः, तस्य तत्र तटिन्याः नद्याः पार-
 यानं पारगमनं किम् असाध्यं भवति ? अहो आस्यं नैव असाध्यं
 भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वेति । त्वां दृष्ट्वैव विदितं ज्ञातं भवेति शेषः, अधुना पदानीं
 पूर्ववत् पद्मनाभं कृष्णं प्राप्य अवश्यं विरहजलधेः विच्छेदयानरुह
 पारम् आसादयिष्ये प्राप्तप्राणि । हरेः कृष्णस्य आस्यचन्द्रावृतेन

सम्पर्काक्षे तरणितनयातीरसीपाञ्चद्वन्दं
 रात्रः पन्थास्तखमपि तरोराचितं पद्मरागैः ।
 शोभां यास्यत्यचिरमनुलां स्वीयकार्यानुरोधाद्
 उत्तैरेतैर्मुद्गरपि सखे ! तत्र न स्थेयमेव ॥ १४ ॥
 ये वीक्षन्ते सततमधुना श्रीपतेरङ्घ्रिपद्मं
 मञ्जीराद्यैः कनककलितैर्भूषणैर्भूषितम् ।
 तेषां च त्वं किमु न भविता खोचनप्रीतिहेतु-
 र्यत्नैरेतैः कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादिचिह्नैः ॥ १५ ॥

सुखचन्द्रपीयूषेण प्राप्नोष्यात् इतो ज्ञानमपि सुरभिक्षुभिः आभोदिते
 ननु कञ्चे चनोद्गरनिङ्गुञ्जे बोदिष्ये च आनन्दमनुभवविध्यामि च ॥१२॥

सम्पर्काक्षेति । हे सखे ! तरणितनयायाः वसुनायाः तीर-
 शोषानघ्नद्वन्दं, रात्रः पन्थाः राजपार्श्वः, पद्मरागैः आचितं बह्वं तरो-
 रात्रश्च आचिरं तत्क्षयम् अतुलां बह्वतीं शोभां यास्यति प्राप्नुयति
 तव प्रीत्यार्थं तद्दुर्गादिभिरनुत्तमप्रदेशैः शोभनीया भविष्यन्तीति
 भावः । किन्तु उक्तैः कथितैरेतैः सुदुर्गैर्नैर्वस्तुभिरिति वावद्
 हेतुभिः तत्तद्दुर्गैर्न प्रीत्यर्थमिति भावः खोचकार्यं देवं तस्य अङ्गुरो-
 धाम् तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु इत्यर्थः सुष्ठः पुनः पुनः नैव स्थेयं
 त्वयात्मे विवस्वत्सम्भवादिति भावः ॥ १४ ॥

हे इति । अधुना इदानीं ते जनाः कनककलितैः खण्डनिर्मितैः
 मञ्जीराद्यैः भूषितम् अलङ्कृतं श्रीपतेः कण्यस्य अङ्घ्रिपद्मं पादपरोजं
 इतत् वीक्षन्ते पश्यन्ति, तेषाञ्च त्वं व्यक्तैः स्फुटैः एतैः कुलिशकमल-
 स्यन्दादिचिह्नैः खोचनयोः नवनयोः प्रीतिहेतुः आनन्दजनकः किं
 न भविता ? अपि तु भविष्यत्येव । अत्र भवितेति भूधातोः कृष्णप्र-
 बोधो बोध्यः ॥ १५ ॥

यस्यासङ्गादलभत तनुं मानुषीं मोतमस्त्री
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा श्रीपतिं नारदादिः ।
 तस्माज्जाते त्वयि मधुरिपोरङ्गिपद्माद्विचित्रः ।
 किं दीनानामुपरि करुणालिङ्गितो दृष्टिपातः ॥ १६ ॥
 एकं चिह्नं हरिपदभवं पद्मगखीत्तमाङ्गे
 तादृक्शोभामपि खगपतेर्निभयत्वं चकार ।
 पिच्छेनान्यत्तरणिरभवद् घोरसंसारसिन्धौ
 ध्यातं तादृक् त्वमपि महतां जन्म विश्वोपकृत्यै ॥१७॥

यद्येति । यस्य श्रीपतेरासङ्गात् चरचस्यर्गोटात् भावः
 मोतमस्त्री अङ्गुल्या मानुषीं तनुं शरीरम् अलभत प्राप । इरा
 भार्याम् अङ्गुल्याम् इन्द्रे च भक्तां विश्वाय त्वं पाषाणमयी भवेति
 पतिः यश्चाप । बतस्तवानुनीतश्च यदा रामो दशरथिस्तां चरणेन
 अङ्गति तदा त्वं यापसुद्धा स्वशरीरं प्राप्स्यसीति प्रसादवा-
 चास च । ततश्च भगवद्वतारेण रामेण सा चरचस्यर्गेनानुष्टुप्-
 तेति रामावयम् । नारदादिः महर्षिगण एतं शेषः यस्य श्रीपतेः
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा विख्यातमहिमा आसीदिति शेषः । तस्मात्
 मधुरिपोरङ्गिपद्मात् पदकमलात् जाते उत्पन्ने त्वयि सति दीनानां
 दुःखितानाम् उपरि करुणालिङ्गितः दयासृष्टः सदस्य इत्यर्थः
 दृष्टिपातः तर्वात् भावः विचित्रः आश्चर्यः किम् ? नैवाचर्यं
 इत्यर्थः । दयामवाङ्मपङ्कगाना दयावत्त्वसुचितमेवेति भावः ॥ १६ ॥

एकमिति । पद्मगख काशिवख उत्तमाङ्गे गिरसि हरिपद-
 भवम् एकं चिह्नं तादृक्शोभां तादृगीं त्रियं खगपतेः महत्कारं
 निर्भवत्यस्यापि चकार । अन्यत् हरिपदभवं चिह्नमिदमर्थः गयासुत्
 गिरसि निर्जितमिति भावः घोरसंसारसिन्धौ तरणिः अभवत् ।
 त्वमपि चिह्नं ध्यातं चिन्तितं सत् तादृक् जगतासुसंसारसिन्धि

उत्फुल्लानामतिसुरभयः सौरभैरम्बुजानाम्
 अश्लोलेशैस्तरुण्डुहितुः शीतलैः शीतलासु ।
 अद्यावश्यं सततगतयः खैरमाधूतवर्हा
 वर्तिष्यन्ते भवदभिमतप्रीतये लाञ्छनाय ॥ १८ ॥
 त्वक्तव्यं यं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
 मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतो ! क्रमाङ्क ! ।
 किं न त्याज्यं भवति महतां चेत् परस्वीपकारो
 वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्त्यः ॥ १९ ॥

भावः । तथाहि महतां जन्म उत्पत्तिः विशेषां जनताम् उप-
 कृत्य उपकाराव भवतीति शेषः । साहाय्येन विशेषसमर्पणरूपो-
 ऽर्चनिरन्यासः ॥ १७ ॥

उत्फुल्लानामिति । हे लाञ्छनाय पदाङ्कपर ! अद्य उत्-
 फुल्लानाम् अम्बुजानां पद्मानां सौरभैः अतिसुरभयः सुमन्वगाढिनः
 तरुण्डुहितुः बहुनायाः शीतलैः अश्लोलेशैः अरुणैः शीतलाः
 आधूताः, कल्पितानि वर्हाणि मयूरपिच्छानि यैः तपोज्ञाः, पिच्छ-
 वर्हे नपुंसके रत्नपरः । सततगतयः वाचवः भवतस्तव अभिमत-
 प्रीतये इदमुखाय अवश्यं खैरं मन्दं यथा तथा अथवा तव रक्षा-
 रूपं यथा तथा वर्तिष्यन्ते सञ्चरिष्यन्ति ॥ १८ ॥

त्वक्तव्येति । हे त्रिभुवनजनानां त्राणहेतो ! परित्यागका-
 रण ! हे क्रमाङ्क ! पदाङ्क ! इयं चिरपरिचिता चिराद्भक्ता
 जन्मभूमी त्वक्तव्या इति बुद्ध्या मा खिद्यस्व खेदं मा गच्छ । चेत्
 यदि परस्व उपकारः भवतीति शेषः तदा महतां जनानां किं वस्तु
 न त्याज्यं भवति ? सर्वमेव त्याज्यं भवतीत्यर्थः । तथाहि मुनिरन-
 ष्योऽपि देवैः जगदुपकारार्थं प्रार्थित इति शेषः वाराणस्याः
 विशेषरक्षेत्वात् दक्षिणाणां दक्षिणां दिशं गतः । पुरा नैदक्षिणी-

कर्पूरादेः सलिलमभवत् वैतरण्यम्बुतुल्यं
 वाक्पागम्यं नदति कठिनं कोकिलः षट्पद्दोऽपि ।
 हृन्दारण्ये किरति गरलं दुःसहं शीतरश्मि-
 नंतद् वाच्यं सकदपि सखे ! सन्निधौ क्लेशवत्सु ॥ २० ॥
 प्रस्थानं ते कुलियकलनान्निश्चितं पण्डिताग्रै-
 श्चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि वाहीति वाची ।
 अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्विद्योनी
 व्याप्यमानाद् ब्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥ २१ ॥

यथा कूर्खपथं प्रतिदन्वानं विन्ध्याङ्गिं वारविद्यमयक्ता देवा वाराण-
 शीस्वितं विन्ध्याङ्गिगुरुमगच्छं विन्ध्योच्चतिवारणाव प्रार्थयामासुः ।
 स तद्येति तेषां वचःप्रतिपादनाय वाराणशीं स्तुत्वा विन्ध्योत्तपमस्य,
 नदसु ! वावदहं दृष्टिषायावाः न निवर्त्ते तावत्पवा न वर्द्धितव्यं,
 तथा इति मम पुनःप्रत्यागमनविज्ञो भावीति तं त्वत्तच्छुद्धा
 त्स्वितः । स च गिरिः शुरोराज्ञया ऋद्यापि तथैवास्ते इति
 पुराणम् । विशेषेण साधान्यधनर्थनरूपोऽर्षोऽनन्त्यासः ॥ १८ ॥

कर्पूरादेरिति । हे सखे ! हृन्दारण्ये कर्पूरादेः सलिलं कर्पू-
 राट्टिवाहितं जलमित्यर्थः वैतरण्याः यमावससिद्धिताया नद्याः
 आम्बुना जलेन तुल्यं, यमहारे मङ्गाचोरे तन्ना वैतरणी नदीति पुरा-
 णम् । कोकिलः षट्पदः क्षमरः अपि वाक्पागम्यम् अवाच्यं कठिनं
 कर्कशं नदति शब्दावते । शीतरश्मिस्तुल्यः दुःसहं गरलं विषं किरति
 वर्धति । एतत् सर्वं क्लेशवत्सु क्लेशस्य सन्निधौ सकदपि न वाच्यं न
 पण्डितम् । एतत्कथने क्लेशजनकं स्थानमेतत् भूतमिति बुद्ध्या तेन
 पुनर्नागन्त्वमिति भावः ॥ २० ॥

प्रस्थानमिति । पण्डिताग्रैः धीरप्रवरैः कुलियकलनाद् वच-
 चारणात् ते तव प्रस्थानं मधुरायां नयनं निश्चिं विद्वान्वितम् ॥

उक्तप्रायं तरश्चितनयानागयोस्तत्कथायाम्
 आस्ते को वा जगति भवतां भीतिहेतुः क्रमाह् ! ।
 किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्सङ्गमे याति दूरं
 भीतिर्मृत्योरपि किमशनिं लोकरीत्या दधासि ॥२२॥
 येनारूढं विषधरशिरो भूरि वक्तव्यमन्यत्
 किं वाकारि स्तनगिरिवरारोहणं च श्रुतञ्च ।
 उत्पन्नस्य प्रियतमपदा तेन भीतिस्तवास्ते
 को वा ब्रूयादिति हि सदृशं कारणेनैव कार्यम् ॥२३॥

तदपि तथापि अस्माकं चित्ते याहि याहि इति वाणो वाक् रमते
 प्रसरतीत्यर्थः । व्याप्य च कार्यस्य ज्ञानात् व्यापकस्य कारणस्य सिद्धा-
 वपि नन्दस्त्रनोः कृष्णस्य विद्योगः ब्रजकुलभुवां ब्रजाङ्गनामां सदा
 अत्रागमयं जनयति अप्रमाणमेतत् यत् व्याप्यज्ञानात् व्यापकस्य
 सिद्धिरिति बोधयतीति भावः । यथा पर्वतो वज्रिमान् भूमादित्यत्र
 भूमरूपकार्यज्ञानेन पर्वते यज्ञेरनुमानं तथा कुलिगधाररूपकार्येण
 मधुरागमनरूपकारणस्य अनुमाने सिद्धेऽपि अस्माकं विरहोत्कण्ठा
 त्वां पुनःपुनश्चेनभाय व्याप्यरयतीति भावः ॥ २१ ॥

उक्तप्रायमिति । तरश्चितनयानागयोः यस्मिन्नाकाशविद्ययोः
 कथायां पूर्वोक्तायां संसाराख्यं तरतीति कथायाम् एकं विद्मं इति-
 पदभवति कथायाश्च तत् तव निर्भयत्वमिति भावः उक्तप्रायं प्राये-
 ष्योक्तम् । हे क्रमाह् ! जगति को वा भवतां भीतिहेतुः भवत्कार-
 णम् आस्ते ? न कोऽपीत्यर्थः । किञ्च स्वान्ते मनसि क्षणमपि
 भवत्सङ्गमे तव कारणे कते इति शेषः इत्येवमपि भीतिः दूरं याति,
 अतः लोकरीत्या लोकाचारवशात् अशनिं कुपियं किं दधासि
 धारयासि ? ॥ २२ ॥

येनेति । येन प्रियतमस्य पदा कारणेन विषधरस्य काशिवस्य
 शिरः आरूढं, येन वा स्तनौ एव गिरिवरौ तयोरोहणं पूतनाया

ज्ञातं ज्ञातं कुलिशसदृशं चिह्नमेतन्न वज्रं
 नो चेदेवं जनयति कथं लोचनप्रीतिधाराम् ।
 दूरस्थञ्च ग्लपयति मनो निखनो यस्य तस्या-
 न्नेत्रप्रीतिप्रदमिति वचो न श्रुतं कापि केन ॥ २४ ॥
 आस्ते चैवं नवजलधरो यं विलोक्य प्रमोदान्
 नृत्यन्त्युच्चैर्विषधरभुजो निखनोऽप्यस्य भीमः ।
 मिथ्यैवायं यदवधि मया वीक्षितस्त्रादृशोऽयं
 कन्दर्पो मां तदवधि दहत्येव बाणैरसन्नैः ॥ २५ ॥

इति भावः अकारि कृतम् अन्यत् भूरि प्रभूतं वक्रञ्चयम् अस्तीति शेषः
 तत् श्रुतञ्च अस्माभिरिति शेषः, तेन प्रियतमपदा उत्पन्नस्य जातस्य
 तव भीतिः भयम् आस्ते इति को वा ज्ञेयात् ? न कोऽपि वक्रुं
 शक्तुवादिशर्षः । इति यतः कार्यं कारणेनैव सदृशं तुल्यं भवतीति
 शेषः कारणगुणाः कार्यगुणभारभन्ते इति न्यायादिति भावः । कारणं
 कृष्णपदं यदि निर्भयं तदा तत् कार्यं पटविह्वलमपि तत्रैव निर्भयमिति
 तव न भयस्यावकाश इति समुदायार्थः ॥ २३ ॥

ज्ञातमिति । इतत् चिह्नं कुलिशसदृशं वज्रतुल्यं न वज्रं ज्ञातं
 ज्ञातं, नो चेत् वज्रञ्चोदित्वर्थः कथं लोचनयोः प्रीतिधारां जनयति ?
 यस्य यज्जस्य निखनः शब्दः दूरस्थञ्च दूरस्थमपि मनः ग्लपयति
 श्वाभिं नयति, वदेतत् नेत्रयोः प्रीतिप्रदं स्त्रात् इति वचः कापि
 कुत्रापि केन श्रुतम् ? न केनापोत्सर्षः ॥ २४ ॥

ननु निखनस्य भयङ्करत्वेऽपि नेषोदये नयूराणां हर्षात् नृत्यं
 प्रसिद्धं तत् कथं मम कुलिशधारणेऽपि न प्रीतिदायकत्वमित्यत्राह,
 आस्ते इति । एवं भीषण इति भावः नवजलधरः आस्ते च तिष्ठति
 च, यं नवजलधरं विलोक्य दृष्ट्वा विषधरभुजः पञ्चगायिनः सञ्जुरा
 इत्यर्थः प्रमोदान् हर्षात् उत्तेरतिशयेन नृत्यन्ति, किन्तु अस्मिन् निखन-

क्रोधस्यान्ते चरणयुगलं जालयन् सूरजायां
यात्राः-किञ्च क्षणमपि तरोर्मूलमासाद्य तिष्ठेः ।
उत्कण्ठं झञ्जनयति पदं सेवकानां जनानां
पदुभ्यां ह्रीनं तदिति जगतां प्रत्ययः कूर्मलोम । २६॥
आरुह्यास्मत्तद्दयमथवा मच्छ तुङ्गं तुरङ्गं
सौरं तेजः सजलजलदृच्छायया वारणीयम् ।
दृष्टिं नैव त्वदुपरि करिष्यत्यबं चण्डरश्मिः
स्नेहाशङ्की सरसिजसखस्त्ववृताम्भोरुहस्य ॥ २७ ॥

नोऽपि भीमः नवावहः । अयं प्रवाद इति शेषः निख्येव अलीक
एव, अतः अद्वयि नवा तादृशः नवलकधरः अयं मेव इति शेषः
वीक्षितः दृष्टः, तद्वयि कन्दर्पः सां अलक्ष्योः दुःवहैः बाणोः शरैरि-
त्यर्थः दृष्टि एव उवाचबल्येव । तस्मादेतद्दृश्येने मयूरार्षीं गच्छ-
प्रवादो ज्ञप्तेवेति भावः ॥ २५ ॥

क्रोधस्येति । क्रोधस्य अन्ते अपमाने क्रोधमिते मार्गे गते
इति भावः सूरजायां बहुनायां चरणयुगलं जालयन् याया मच्छेः,
क्रोधमननात् चरणजालनस्य शरीरविद्याविद्विहृपदिट्त्वादिति
भावः । किञ्च तरोर्मूलं दृष्टतकम् आसाद्य आश्रित्य क्षणमपि अल-
काक्षमपि तिष्ठेः विन्नामाद्ये स्थितिं कुर्वित्यर्थः । ननु पदाङ्कोऽहं
अयं मे चरणः येनाहं तत्र नमिष्यामीत्यामङ्ग्राह, उत्कण्ठमिति । अतः
पदविह्वं सेवकानां जनानाम् उत्कण्ठं पदं जनयति दृष्टातीत्यर्थः,
तत् पदुभ्यां ह्रीनम् इति जनतां प्रत्ययः विन्नासः कूर्मलोम, कूर्मस्य
लोम इया अविश्ववनीवम् असम्भवात्, तथैवः प्रत्यय इति भावः ॥२६॥

आरुह्येति । अथवा पञ्चान्तरे पादनमनाभावपक्षे इति भावः
तुङ्गम् उन्नतं तुरङ्गम् अश्वभूतमिति भावः अस्माकं दृष्टव्यं मनः आरुह्य
मच्छ । सजलस्य जलदृश्य आदवा सौरं तेजः सूर्यांतपः वारणीयं

एतेन स्यान्मधुपुरगतिः केन मे पङ्किलोऽभूत्
 पन्या नन्दव्रजकुलभुवां लोचनाम्भोभित्तैः ।
 नो वा शुष्को हरिविरहजोत्तापितोऽपीन्दुवक्त्रे !
 नित्योत्पत्तेर्नयनपयसां वाक्यमेतन्निरस्तम् ॥ २८ ॥
 अङ्गिस्ताभिस्तरणितनया पीनतां नैव लब्धा
 गोपीभर्तविरहदहनैः प्रत्युत क्षीयतां च ।

परिहरणोयं, सज्जलजलोदयेन तव सूर्यात्पन्नः क्लेशो न भवितेति
 भावः । अयं चण्डरश्मिः सूर्यः सरसिजमस्रः कमलबन्धुः अतएव
 त्वया हृतं यत् अम्बोरुहं कमलं तस्य खेटाशङ्की क्लेशं यदुमान इत्यर्थः
 तव उपरि दृष्टिम् अति अत्यर्थं नैव हरिष्यति । अतो दृष्टुं पातो-
 ऽपि ते न सम्भवतीति भावः । अग्नौ प्रास्ताद्धतिः सम्बन्धादित्यसुप-
 तिष्ठते । आदिताज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन् ततः प्रजा इति याज्ञोष्य
 सूर्यस्य दृष्ट्याधिपतित्वसुक्ताभिः बोध्यम् ॥ २७ ॥

एतेनेति । मधुपुरे गतिः केन प्रकारेणेति शेषः मे मन स्यात्
 भवेत्, यतः नन्दव्रजस्य कुलभुवां कुलकासिनीनाम् उच्चैरतिशायिभिः
 लोचनाम्भोभिः नयनजलैः पन्याः पङ्किलः अभूत् । अतः पङ्किले
 पथि कथं गन्तव्यमिति भावः । ननु हरिविरहेषु उत्तापात् प्रथः
 शुष्कत्वं जातं तत् कथं न गन्तव्यमित्यत्राह, नो इति । हे रन्दुवक्त्रे !
 चन्दुवदने ! हरिविरहेषु उत्तापितोऽपि पन्या इति शेषः नन्द-
 पयसां नित्योत्पत्तेः हेतोः नो वा नैव शुष्कः, अतः कथं गन्तव्ये
 इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणवचना एतत् वाक्यं निरस्तं निरा-
 कृतम् ॥ २८ ॥

अङ्गिरिति । तरणितनया यमुना ताभिरङ्गिः नवनसदित्तै-
 रिति भावः पीनतां स्थूलत्वं नैव लब्धा नैव प्राप्ता, प्रत्युत वेपरीत्य
 गोपीभर्तुः कण्ठस्य विरहदहनैः विच्छेदान्तैः क्षीयतां कायं च

नो चेदेवं सलिलतरसा गोकुले मासु किन्तु
 प्रस्थानं ते किल मधुपुरे निर्विरोधं क्रमाद् ॥ २९ ॥
 क्षीणैवास्ते तरणितनया वस्तुतस्तद्वियोगे
 का वा पीना भवति वचनं कस्यचिन्नेति युक्तम् ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैर्वहते सा विशीर्षा
 अन्ये नन्द्रजपुरजना नूनमत्यर्थकं यत् ॥ ३० ॥
 सामग्री चेन्न फलविरही व्याप्तिरेवेति तत्त्वं
 तत्त्वं गोपीनयनसलिले केवलेऽप्यस्ति मैवम् ।
 उत्करहायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रं
 लक्षं वापि क्षणमपि यतः पीवरत्वं जनानाम् ॥ ३१ ॥

लब्धेति शेषः । एनं मदुक्तमिति भावः नो चेत् न सत्त्वं बदीत्यर्थः तदा
 सलिलतरसा नयनवारिवेगेन गोकुले मा अस्यु ते ममनमिति शेषः,
 गोकुलस्यास्माकं क्षोचनवारिभिः पङ्क्तिवत्त्वात् तेषाञ्च नित्योत्पत्ते-
 रशुष्कत्वाच्चेति भावः । किन्तु, हे क्रमाद् ! पटाद् ! मधुपुरे ते तव
 प्रस्थानं नमनं निर्विरोधं किल निर्विघ्नमेव तत्पथस्यापङ्क्तिवत्त्वादिति
 भावः ॥ २९ ॥

क्षीणैति । वस्तुतः तत्त्वनः तस्य कण्ठस्य वियोगे तरणितनया
 वस्तुना क्षीणैव आस्ते, का वा पीना भवति ? नैव कापीत्यर्थः ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैः सा वस्तुना वहते वृद्धिं मच्छति, अन्ये
 नन्द्रजपुरजनाः नूनं निश्चितम् अत्यर्थकम् अत्यन्तं विशीर्षाः क्षीणा
 इति यत् कस्यचित् यचनं तत् न युक्तं नोषितम् ॥ ३० ॥

वासयोति । चेत् वाटि वासयो कारणकूटः विद्यते इति शेषः,
 तदा फलस्य कार्यस्य विरहः असदुभावः न भवतीति शेषः इति
 व्याप्तिरेव सिद्धान्त एव तत्त्वं स्थिरेति वावत् । केवलेऽपि गोपीनां

तस्मात्तस्या विरतिरथवा हेतुरन्यादृशोऽस्या
 न स्यादेव क्वचिदपि फलं कारणासन्निधाने ।
 नष्टे हेतौ प्रभवति कुतः कार्यमित्यप्ययुक्तं
 यागेऽदृष्टादिव जनकता द्वारतस्तस्य सिद्धा ॥ ३२ ॥
 क्लेशोऽस्माकं मलयपवनैर्मूर्च्छया चोपकार-
 स्तस्मात् सर्वं किल विधिक्षतं कारणं कारणं न ।
 अभोजानाममृतकिरणज्योतिषा ग्लानिरुच्चै-
 र्यज्योतिःकिरणमिलनाज्जायते च प्रकाशः ॥ ३३ ॥

नयनसन्निके तत्त्वं तस्य कारणकूटस्य भावः अस्ति, एवं सा न भवतीति
 शेषः, यतः क्वचिदुत्कण्ठयायां बन्धामिति शेषः कारणानां सङ्घर्षं लक्ष-
 णमपि लक्षणमपि जनानां पीवरत्वं पीनत्वं न कुरुते न जनयति,
 तथाच मोपीनां नयनसन्निकेः पीवरत्वसम्भावनाद्यामपि वैद्यनायाः
 कृष्णविरहोत्कण्ठयायाः सत्त्वात् क्षीणत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् तस्याः उत्कण्ठयायाः विरतिः विरामः
 अभावः अथवा अस्याः उत्कण्ठयायाः अन्यादृशः अन्यरूपः हेतुः
 पीनत्वे इति भावः न स्यादेव नास्त्येव, कारणस्य असन्निधाने असदु-
 भावे क्वचिदपि फलं भवति ? न भवत्येव । नष्टे हेतौ कुतः कार्यं
 प्रभवति इत्यपि अयुक्तं नैव कार्यं प्रभवतीति भावः । यागे नष्टे-
 ऽपीति शेषः अदृष्टादिव आमजन्यगुभादृष्टादेव तस्य वागस्य जनकता
 फलोत्पासकारणत्वं द्वारतः परस्परयेत्यर्थः सिद्धा निष्पन्ना ॥ ३२ ॥

क्लेश इति । मलयपवनैः अस्माकः क्लेशः, मूर्च्छया चोपेन च
 उपकारः भवतीति शेषः । तस्मात् सर्वं वस्तु विधिक्षतं देवाधीनम्
 अतः कारणं कारणं नियतफलोत्पादकं न । तथाचि अश्लोखानां
 अभोजानाम् अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य ज्योतिषा आलोकेव उच्चैर्भङ्गती

स्त्रीभिः प्रेम प्रियतमकृतं नैव शक्यं विहातुं
याचेऽतस्त्वां किल मधुपुरीं चङ्कमाय क्रमाङ्क ! ।
दग्धेनापि व्यथितहृदया पञ्चबाणेन बाणैः
क्रूरैरुच्चैर्मदनरमणी तत्कृते रोदिति स्म ॥ ३४ ॥
आस्ते चित्ते किल कलयितुं वासना शम्बरारे-
रैकैकेन ब्रजकुलबधूप्राणमैकैकमङ्क ! ।

बाणेनातः सततमतनुर्जातकोपाहितुष्यैः

क्रूरैरस्मान् दहति कुसुमैः शायकैः पञ्चसंख्यैः ॥ ३५ ॥

ग्लानिः, उपज्ज्योतिषः सूर्यस्य किंरूपमिज्जनात् प्रभासम्भवीत् प्रका-
शश्च जायते ॥ ३२ ॥

स्त्रीभिरिति । हे क्रमाङ्क ! स्त्रीभिः नारीभिः प्रियतमे कृतं
प्रेम नैव विहातुं शक्यं । अतः मधुपुरीचङ्कमाय मधुरा-
गमनाय त्वां याचे प्रार्थये । ननु प्रियतमेन युष्माकमीदृशी दशा कृता
तत् कर्म तत्त्वानुरक्तिरित्यत्राह, दग्धेनेति । दग्धेन भस्मीकृतेनापि
पञ्चबाणेन क्रूरैः बाणैः शरैः व्यथितहृदया पीडितमानसा मदनरमणी
रतिः तत्कृते तस्य मदनस्य कृते उच्चैः रोदिति स्म । अप्रियकारो
अपि प्रियतमो न त्वाञ्छ दति भावः ॥ ३४ ॥

आस्ते इति । हे अङ्क ! शम्बरारेः कामस्य चित्ते एकैकेन
बाणेन एकैकं ब्रजकुलबधूनां प्राणं कलयितुं नाशयितुं वासना अभि-
लाषः आस्ते किल । अतः कारणात् अतस्तुः अनङ्कः सततं जातः
कोपो येषां तादृशाः ये अङ्कः सर्पाः तेषां तुल्यैः क्रूरैः दारुणैः
पञ्चसंख्यैः कुसुमैः शायकैः शरैः अस्मान् दहति ज्वालयति, अस्माकं
गोपाङ्कानां बाहुल्यात् एकैकशरप्रचारे कर्मव्ये अधिकविषम इति
प्रतिवारं पञ्चसंख्यशरप्रयोगेन पञ्चानामेव गोपीनां नाशः स्यात्,
तथा सति शीघ्रमेव पञ्चपञ्चशरप्रचारेण सर्पाणामेव नाशः भविष्य-
तीति धियेति भावः । ३५ ॥

यत्नीकानामपकृतिभयात् कालकूटोऽपि पीत-
 स्तानिवायं दृष्टि गरलैस्तादृशैराचितेन ।
 बाणेनेति त्रिपुररिपुषा जातकोपेन दग्धो
 नेत्रोत्थेन प्रबलशिखिना निर्दयं शम्बरारिः ॥ २६ ॥
 नैवं न्यूनः स गरजगरः शम्बरारिः शरस्य
 ब्रह्मादीनामयमपि यतो धैर्यविध्वंसहेतुः ।
 एतद्वाक्यं गिरिशचरथैः खण्डितं मण्डिताक्षै-
 रन्यासङ्गाद् व्यथितहृदयैर्निर्दयं दग्धकामैः ॥ २७ ॥

वदिति । येषां लोकानाम् अपकृतिभयात् अपकारवज्जया
 कालकूटोऽपि कृत्वाङ्कोऽपि पीतः त्रिपुररिपुषेति शेषः, तानेव
 लोकान् अपवं शम्बरारिः कामः तादृशैः कालकूटवदृशैः गरलैः आचितेन
 अग्नेन युक्तेनेति यावत् बाणेन दृष्टि, इति हेतोः जातकोपेन
 त्रिपुररिपुषा हरेषु नेत्रोत्थेन हृत्तोदनवननिर्गतेन प्रबलेन शिखिना
 अग्निना निर्दयं यथा तथा दग्धः भस्मीकृतः ॥ २६ ॥

नैवेति । शम्बरारिः कामस्य शरस्य सः प्रसिद्धः गरजगरः विज-
 ज्जवाहा नैव न्यूनः नैवल्पः अत्यन्त इति यावत्, यतः कारणात्
 अपयं गरजगरः ब्रह्मादीनामपि धैर्यस्य विध्वंस हेतुः कार-
 णम् । ब्रह्मादयोऽपि यज्जवाहा धैर्यच्युता अभवदिति भावः ।
 मण्डिताक्षैः भूपितरुद्राक्षैः अन्यासङ्गात् अन्यस्य नारीजनस्येति भावः
 आसङ्गात् व्यथितं हृदयं येषां तैः नारीसङ्गं कर्तुमनिच्छद्भिरिति
 भावः अतएव निर्दयं यथा तथा दग्धकामैः गिरिशचरथैः शङ्कर-
 पादैः एतत् वाक्यं ब्रह्मादीनामपि धैर्यध्वंसहेतुरिति वचनं खण्डितं
 निराकृतम् । पुरा अस्य धैर्यध्वंसार्थं कृतोद्यमं कामं भगवान्
 हरः नेत्रानसेन भस्मीकरोति पुराणम् ॥ २७ ॥

उत्तापोऽयं मदनजनितो वर्द्धते नित्यमुच्चै-
 र्द्वन्द्वारण्ये वसतिरधुना केवलं दुःखहेतुः ।
 किञ्चास्माकं नयनसलिलैर्वर्द्धते चेन्नदीयं
 केन स्थियं द्रुतगतिजलैराचिते कुञ्जमध्ये ॥ ३८ ॥
 यस्य ध्यानं जनयति सुखं यादृशं तादृशं न
 स्वर्लोकादावपि किमपरं ब्रह्मसाक्षात्कृतौ च ।
 न्नै यच्चैतन्मुनिवरमुखाभोजतः कीदृशी ते
 बुद्धिस्तादृग्जनकविषये दर्शने नास्ति यत्रः ॥ ३९ ॥
 वक्तव्यं यन्मदनजनितं दुःखमस्माकमेतद्
 भूयोभूयः प्रियतमपदे गोपयित्वा स्वदेहम् ।

उत्ताप इति । अयं मदनजनितः उच्चैः महान् उत्तापः नित्यं
 सततं वर्द्धते । अतः अधुना द्वन्द्वारण्ये वसतिः केवलं दुःखहेतुः
 क्लेशकारणम् । किञ्च चेत् यदि अस्माकं नयनसलिलैः इदं नदी
 वसुधा वर्द्धते, तदा द्रुतगतिजलैः वेगगामिभिः सलिलैराचिते आ-
 युधिते कुञ्जमध्ये केन स्थियम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वस्येति । यस्य कृष्णस्य ध्यानं चिन्तनं यादृशं सुखम् आनन्दं
 जनयति, स्वर्लोकादौ स्वर्गादौ अपि ब्रह्मसाक्षात्कृतौ परमात्म-
 साक्षात्कारे च तादृशं सुखं न भवतीति शेषः अपरं किम् ? वक्तव्य-
 मिति शेषः । एतन्न कृष्णध्यानजं सुखमित्यर्थः मुनिवराणां महान्-
 मुनीनां सुखाम्भोजतः सुखपद्मात् श्रेयं न त्वन्यथादिति भावः । ते तव
 कीदृशी बुद्धिः, यत् तादृक् तथाविधः जनकः उत्पादकः विषयो यस्य
 तद्योक्ते दर्शने तादृशपितृदर्शने इति यावत् ते तव यत्रः आप्तः
 नास्ति । यत्साक्षात्कारो महानन्दनिदानं तस्मिन् तव अनास्तीति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

वक्तव्यमिति । अस्माकं मदनेन आनेन जनितं यत् दुःखम्

दृष्टे तेन त्वयि नयनयोर्निस्तुलप्रीतिहेतौ
यास्यत्येव क्षणमपि मनस्वत्कथायां न तस्य ॥ ४० ॥
वक्तव्यं च रफुटमिति यदा निर्जनस्थो मुकुन्दः
पद्माद्यङ्कैरतिसुललितैरङ्कितं तत् पदाङ्कैः ।
दृन्दारखं अरसि न कथं श्रीपते ! मञ्जु कुञ्जं
ज्ञातं ज्ञातं यदिह न परीरम्भणं कुञ्जिकायाः ॥ ४१ ॥
आकाङ्क्षा या ग्लपयति मनो मादृशां वासना सा
शाब्दे धर्मे सति न भविता हानिरेव क्रमाङ्क ! ।

एतत् त्वया खदेहं गोपायत्वा अप्रकाशयेति यावत् अक्षयभावेन
स्थित्वेति भावः प्रियतमपटे लक्षणचरणे भूयः भूयः पुनः पुनः वक्तव्यम् ।
ननु खदेहगोपनं कथमित्यत्राह, दृष्टे इति । नयनयोः निस्तुला
निक्षपना या प्रातिः तस्याः हेतौ कारणे त्वयि तेन लक्षणेन दृष्टे इति
तस्य लक्षणं मनः तद्दर्शनानन्दनिश्चलमिति भावः त्वत् कथायां
अङ्कदूतः स्वत्तया मिति यावत् अक्षयमपि न यास्यत्येव । न त्वत्-
कथायां शुश्रूषा भाविनीति भावः ॥ ४० ॥

वक्तव्यमिति । यदा मुकुन्दः लक्षणः निर्जनस्थः एकान्ते स्थितः
भविष्यतीति शेषः, तदा इति वक्तव्यमात्रं वचनं स्मृतं स्मृतं यथा तथा
वक्तव्यम्, हे श्रीपते ! अतिसुललितैः अतिसुललितैः पद्मादि अङ्क-
चिह्नं येषां तादृशैः पदाङ्कैः पादपद्मैः अङ्कितं चिह्नितं तत् दृन्दा-
रण्यं, तत्र मञ्जु मनोहरं कुञ्जम् कथं न अरसि ? ज्ञातं ज्ञातं इव
यतः इह दृन्दारख्ये मञ्जुकुञ्जे कुञ्जिकायाः परीरम्भणम् आचिह्नितं
न भवतीति शेषः अतः कथं अर्थ्यते इति भावः । अङ्कदूतगोक्ति-
रिवम् ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षेति । हे क्रमाङ्क ! पदाङ्क ! या आकाङ्क्षा लक्षणप्राप्त्यभि-
लाष इत्यर्थः मादृशां गोपाङ्गनानामिति यावत् मनः ग्लपयति

साकाङ्क्षोक्त्या सुरहरपदे सर्वमेतन्निवेद्यं

नो चेत्तस्य प्रमितिजनने केन हेतुस्तदोक्तिः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यं सरसिजदृशा बोधितेन त्वदुक्त्या

नाप्रत्यक्षं प्रमितिकरणं वाक्यमेतन्न युक्तम् ।

स्वीकर्तव्यं नयनविरहापत्तिभीत्येति सर्वे-

र्मानाभावाद् इति न हि भवेन्मानमन्यद्वितीयात् ॥ ४३ ॥

ग्लानिं नयति क्लेशयतीत्यर्थः, सा वाचना संस्काररूपो मानसो धर्म इत्यर्थः शब्दे शब्दसम्बन्धनि शब्दनिष्ठे इति यावत् धर्मे सति साकाङ्क्षायाः शब्दधर्मत्वे सतीत्यर्थः हानिः क्षतिः अस्माकमिति शेषः नैव भविता, शब्दी साकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायात् कण्णशब्दप्रवचनकरणयोरेव यदि अस्माकं हृदि, तदा तदानवनाथं यत्नेन किम् ? मनोधर्मतयैवास्माकं तदानवने यत्न इति भावः । किन्तु साकाङ्क्षा शब्दधर्मविशेषयुक्ता वा उक्तिः शोषपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वचनमित्यर्थः तथा सुरहरपदे कण्णप्रवचने एतत् सर्वम् अस्माकं दुःख-मिति भावः निवेद्यं प्रापनोवम् । नो चेत् यदि साकाङ्क्षोक्तिर्नेत्यर्थः तदा तस्य कण्णस्य प्रमितिः प्रमा अश्रमा प्रतीतिरिति यावत् तत्-करणे तव उक्तिः वचनं केन कथं हेतुः भवतीति शेषः, नैव भवती-त्यर्थः प्रमितिं प्रति शोषपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वचन एव हेतुरित्यतस्तथा भवता निवेदनीयं यथा अस्माकं दुःखोक्तौ तस्य दृष्टा प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यमिति । तव उक्त्या वचनेन बोधितेन प्रापितेन त्वत्वं गोपाङ्गनानां मद्दुविरहेषु दुःखं जातमिति निश्चितमतिनेति भावः सरसिजदृशा कमललोचनेन कण्णेन आगन्तव्यम् । ननु प्रत्यक्षवाक्ये कथं प्रमितिरित्यत्रापि, नाप्रत्यक्षमिति । प्रमितेः करणं साधनं न, एतत् वचन इति शेषः न युक्तं बोधितम् । इति चक्षुषि प्रत्यक्षे इति यावत् प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नान्यदित्यत्र मानाभावात् प्रमाणादिति

बौद्धस्यैतन्नतविटपिनो मूलमाच्छादितं स्यात्

सृष्टिस्तस्यानृतवचनतो यन्मया पूर्वमुक्तम् ।

यद्यस्माकं सततमतनोः सायकञ्चुषदेहः

प्रामाण्ये स्यात् कुसुमविशिखोऽस्तीति वाक्ये न साची ॥४४

मूर्खा एव क्षणिकमनिग्रं विश्वमाहुर्न धीराः

तापोऽस्माकं हरिविरहजः सर्वदैवास्ति चित्ते ।

सर्वैः जनैः नवनविरहे नवनाभावे वा आपत्तिः नवनविहीनस्य न कश्चिन्नपि विषये प्रमितिनं स्यादित्येवंरूपेति भावः तद्भीत्या वस्तुत-
स्तस्य प्रमितिर्दृश्यते इति भवेन इति प्रत्यक्षमपि वचनं प्रमितिकरत्वं
स्वीकर्तव्यम् अस्वीकर्तव्यम् । द्वितीयात् उक्तरूपात् अप्रत्यक्षादपि
शाकाङ्गवाक्यादिति भावः अन्यत् अपरं मानं प्रमाणं न हि भवेत्
नैव स्यात् ॥ ४३ ॥

बोद्धखेति । यद् नवा पूर्वम् उक्तम् आगमनव्यं भ्रष्टिति कथुरा-
नयल्लादु गोपकान्ते इति वाक्ये इति भावः तस्य कण्ठस्य तस्मात्
अनृतवचनतः अचलवचनात् बोद्धस्य बुद्धधर्मनिर्णीतस्य सतविटपिनः
विद्वान्तरोः एतत् मूलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणाभित्येवंरूपमिति भावः
सृष्टिः सृष्टिकाभिः आच्छादितं सृष्टितमिति वावत् । अप्रत्यक्षोक्तं
तदीयप्रत्यागमनम् आगमनतया पर्यवसानत् तदुपपन्नः अमलत्वात्
अप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं भूतमिति भावः । यदि अस्माकं सततं निरन्त-
रम् अचनोः आङ्गस्य सायकेन शोषेण क्षुद्रदेहः प्रमाणाग्ये स्यात् प्रमा-
ण्येन स्वप्रमतीत्येव तर्कः तदा कञ्चुषो देहः प्रमाण्ये इति
भावः सततं सततं न साची न प्रमाण्ये कथय्यकमिति शेषः
कार्ये प्रमाण्येन सायकेन शोषेण क्षुद्रदेहः प्रमाण्ये प्रमाण्ये-
न सायकेन शोषेण क्षुद्रदेहः प्रमाण्ये प्रमाण्ये ॥ ४४ ॥

मूर्खा इति । मूर्खा एव जनाः क्षणिकं सततं विद्वं जनत्
क्षणिकं क्षणस्थायि आहुः कथयन्ति, धीराः प्रमाण्ये न, जतः

नान्यः शब्दो वचनमपि यत्तादृशं तस्य किन्तु
 प्रेमैवास्मत्प्रियतमकृतं तच्च गोपाङ्गनासु ॥ ४५ ॥
 शाके सायकवेदषोडशमिते श्रीकृष्णशर्माप्ययन्
 आनन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
 चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतरचनं विद्वन्मनोरञ्जनं
 श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजादृतः ॥ ४६ ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीकृष्णसार्वभौमविरचितं
 पदाङ्कदूतकाव्यं समाप्तम् ।

अस्माकं चित्ते मनसि हरिविरहजः कृष्णविच्छेदजनितः तापः सर्वदैव
 अस्ति, यदि विश्वं क्षणिकं तदा विश्वान्तर्गतानाम् अस्माकं तापः
 कथं क्षणिको न स्यादिति सूक्ष्मवचनमेतदित्याशयः । शब्दः अन्यः
 चरमः तृतीय इत्यर्थः न प्रमाणाविति शेषः, यत् यतः तस्य कृष्णस्य
 वचनमपि वाक्यमपि व्याचरणं दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । तादृशम्
 अस्तमित्यर्थः । अतः कथं शब्दस्य प्रमाणाव्यविति भावः । किन्तु
 अस्माकं प्रियतमेन कृष्णेन कृतं गोपाङ्गनासु तच्च पादपूरणार्थस्यकारः ।
 प्रेमैव प्रमाणाविति शेषः । अन्यथा कथं न तापनिवृत्तिरित्यनुमानस्य
 प्रमाणाव्यं न तु शब्दस्येति भावः ॥ ४५ ॥

शाके इति । सायकवेदषोडशमिते १६४५ शाके शकन्यपतेरन्द्रे
 श्रीकृष्णशर्मा श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजेन आदृतः आ-
 नन्दप्रदं यत् नन्दनन्दनस्य कृष्णस्य पदद्वन्द्वारविन्दं हृदि मनसि अर्पयन्
 निदधत् विदुषां मनोरञ्जनं कृष्णस्य पदाङ्कदूतरचनं चक्रे कृतवान् ।
 शार्दूलविक्रीडितं पद्यम् ॥ ४६ ॥

उद्धवदूतः ।

गोपीबन्धोरनवधिक्षपादाख्यदाक्षिण्यसिन्धो-
 रादेशेन प्रणयपटुना प्रापितं गोकुलाय ।
 गोधुग्द्वन्द्वसनविसरालोकदुःस्थं रहःस्थं
 मध्येकृत्यं प्रियसहचरीमुद्धवं काचिदूचे ॥ १ ॥
 कस्त्वं साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे !
 दृष्टे सद्यो भवति भवति स्निग्धमत्यन्तमन्तः ।
 किं वा प्रश्नैरहह मथुरानाथभुक्तं तदेतत्
 यत्ते मौली कनककपिशं सौरभोजारि वासः ॥ २ ॥

गोपीबन्धोरिति । काचित् गोपी प्रियसहचरी मध्येकृत्य
 अनवधिः असीमा वा कृपा तस्यां यत् दाक्ष्यं नैपुण्यं चात्यर्थसिद्धयेः
 तेन यत् दाक्षिण्यम् धौदाय्यं तस्य सिन्धुः सागरः तस्य गोपीबन्धोः
 कृष्णस्य प्रणयपटुना प्रणयपूर्णेन आदेशेन आक्षया गोकुलाय प्रापितम्
 उपस्थापितं गोधुग्द्वन्द्वानां गोपानां व्यसनविसरस्य दुःखातिशयस्य
 आचोक्तेन दर्शनेन दुःस्थं दुःखितं रहःस्थं यिजनस्थितम् उद्धवम्
 उच्ये उद्धव । अस्मिन् प्रबन्धे मन्दाक्रान्तादृक्तम् । मन्दाक्रान्त्युधि-
 रसनगैर्भो भनौ गो ययुग्मभिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क इति । हे कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् श्यामा विस्तीर्णा
 आयता दृष्टियस्य तथाभूत साधो ! कस्त्वं ? भवति दृष्टे सति
 अन्तः अन्तःकरणं सद्यः आटिति अत्यन्तं स्निग्धं भवति आर्द्राभवती-
 त्यर्थः । प्रश्नैः पृच्छाभिवां किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अहह इति श्लेढे, यत् यस्मात् तत् एतत् कनककपिशं काञ्चनकसारं

तत् त्वं तत्त्वं मधुपुरपतेर्लम्बलोभ्यप्रसाद-
 स्तद्विश्रम्भस्थलमतिमहमेह सन्देहलेयः ।
 वक्षस्येतन्मम च किमिदं कथ्यते दृश्यंते वा
 जातं वस्त्रादखिलमधुना हन्त हास्यास्पदं नः ॥ ३ ॥
 प्रस्थानं ते भवतु भगवन्नत्र वाप्यन्यतो वा
 गम्भीरत्वं भजतु स भवानित्यमुत्तानतां वा ।
 यद्वा तद्वा भवतु विधिना वक्षितेयं वराकी
 यत्ते विघ्नापयति निमिषं पातनीयोऽत्र कर्षः ॥ ४ ॥

शौरभोद्गारि शोभ्यशाश्वीत्वर्थः मधुरानाद्येन कण्ठेन भुक्तं व्यवहृतं
 वाचः ते तव शोभौ शिरसि वर्त्तते इति शेषः । शान्तोऽस्माभिस्त्वं
 कण्ठस्य परिजन इति भावः ॥ २ ॥

तदिति । तत् तस्मात् त्वं मधुपुरपतेः कण्ठात् उच्यते प्राप्नो-
 षीत्यर्थः शोभनीयः प्रसादः वसनरूपपुरस्कार इति यावत् तेन तस्मा-
 दिदम् । अतिमहत् तस्य कण्ठस्य विश्रम्भस्थलं विश्वासपात्रं, तत्त्वं
 निश्चय इत्यर्थः, इह अस्मिन् विषये सन्देहलेयः अस्त्योऽपि संशयः
 न अस्तीति शेषः । मम वक्षसि हृदये एतत् वर्त्तते इति शेषः, इदं
 हृदयस्थितं वक्षति शेषः किं कथ्यते ? दृश्यंते वा ? वस्त्रात् इदानीं
 नः अस्माकम् अस्मिन् वसनस्य हास्यास्पदं जातं हन्तेति खेटस्त्रचक्रम् ।
 अस्माकं हृदयस्वस्य वाक्यतः कथनं प्रदर्शनञ्च विफलं प्रत्युत हास्य-
 स्पदमिति भावः ॥ ३ ॥

प्रस्थानमिति । हे भगवन् ! अत्र उन्हावने वा, अन्यतो वापि
 अस्मिन् प्रदेशे वापि ते तव प्रस्थानं नमनं भवतु, स भवान् इत्यमु-
 रवम्यकारं गम्भीरत्वञ्च उत्तानतां अपहृत्य वा भजतु प्राप्नोत, शीरो वा
 पक्ष्वा वा भवत्विति यावत्, यद्वा तद्वा भवतु, विधिना हेवेन वक्षिता
 विप्रवक्ष्या इदं वराकी तपस्विनी दुःखिनीति भावः ते दुःखं यत् विघ्ना-

क्वीषा योषित् प्रकृतिचपला नामरी कातरा च
 ज्यायान् याती यदुकुलपतेर्वल्लभत्वं क्व च त्वम् ।
 विज्ञप्तौ मे तदपि भवता भव्य ! नोदासितव्यं
 सानुक्रोशं वहति हि मनो दुर्गते दुर्जनोऽपि ॥ ३ ॥
 त्वं कल्याणी ननु कुलवधूः सार्धमन्येन पुंसा
 संलापस्ते सपदि समुदाचारसेतुं भिनत्ति ।
 जल्पन्नेवं न हि जहि घनश्यामदान्दाम्बुदानां
 लोकातीतं किमपि चरितं केन नालोकितं नः ॥ ६ ॥

पयति निवेदयति, अत्र विज्ञापने निर्दिष्टम् अत्युत्तमं कर्ष्यः पात-
 नीयः, श्रोतव्यमस्या विज्ञापनमिति भावः ॥ ३ ॥

कोति । प्रकृतिचपला अभावलोला नामरी मूर्खा कातरा दीना
 एषा योषित् नारी क्व ? यदुकुलपतेः कृष्णस्य वल्लभत्वं प्रियत्वं
 यातः प्राप्तः अतएव ज्यायान् माननीय इति भावः त्वम् क्व ?
 नानयोः संबोगो युज्यते इति भावः । हे भव्य ! शोधो ! तदपि
 तथापि भवता मे मम विज्ञप्तौ विज्ञापने न उदासितव्यम् अमनोबोनी
 न कर्त्तव्य इति यावत् । हि यतः दुर्जनोऽपि का वाचां सुजनस्यैवपि-
 यद्दार्थः, दुर्गते दुःखिते जने सानुक्रोशं सदयं मनः प्रकृति । अर्था-
 पत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूपिकयान्दार्थागमोऽर्थापत्ति-
 रिध्यते इति ॥ ५ ॥

त्वमिति । ननु भोः त्वं कल्याणी कुलवधूः, अन्येन पतिव्यति-
 रिक्तेनेत्वर्थः पुंसा सपदि सहसा तं तव संलापः मिथोभाषणं
 सहसाचारसेतुं सदाचारपद्धतिं भिनत्ति नाशयति, परपुंसा सह सह-
 साहापो न कर्त्तव्य इति भावः । एवम् इत्यं जल्पन् कथयन् त्वं घनश्या-
 मस्य कृष्णस्य दास्ये कैङ्कर्ये उन्मदानाम् उत्सिक्तानां नः अस्माकं केन
 नालोकितं केनाप्यदृष्टं लोकातीतम् अलौकिकं किमपि अनिर्दिष्टनीयं
 चरितं न हि अहि नैव नाशय नैव कृषयेत्वर्थः ॥ ६ ॥

अश्वश्यामं स्मरसि न मनागित्यमुद्गापिष्णीनां
 प्राणत्राणप्रवणमनसो गोदुहो गेहिनीनाम् ।
 एताः शश्वत् कुसुमशयने शाययित्वा सखीव
 मन्दं मन्दं सरसविसिनीपङ्क्तवैर्वीजयन्ति ॥ ७ ॥
 सिंहव्याघ्रप्रभृतिभिरपि प्रेक्ष्यमाणाः प्रवाप्यै-
 राक्रन्देषु प्रखरकुररीसंसदं शिञ्जयन्त्यः ।
 एकाकिन्यस्तरुणतिमिरास्तत्पदस्पर्शपुण्ये
 हृन्दारण्ये कति युवतयो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ८ ॥
 पश्यन्नक्षिद्वयमविरलस्यन्दमानाशुधारा-
 क्लिन्नाभोगं मम च किमभूर्लङ्घितो विस्मयेन ।

अश्वश्याममिति । अश्वश्यामं जलदृश्यामं कृष्णं मनाक् अल्पमपि
 न स्मरसि इत्यम् उदुभापिष्णीनाम् अन्योन्यमालपन्तीनां गेहिनीनां
 नारीणां प्राणानां त्राणे रक्षणे प्रवणं समासक्तं मनो येषां तथा-
 विधाः एते गोदुहः गोपाः सखीव कुसुमशयने शाययित्वा स्नाः
 स्ना योषित इति शेषः शश्वत् निरन्तरं सरसाः जलाङ्गाः ये विसिनी-
 पङ्क्ताः पद्मपत्राणि तैः मन्दं मन्दं वीजयन्ति ॥ ७ ॥

सिञ्जेति । कति युवतयः एकाकिन्यः असहायाः सिंहव्याघ्र-
 प्रभृतिभिः हिंस्रैर्जन्तुभिरपीति भावः प्रवाप्यैः सज्जनयनेः प्रेक्ष्य-
 माणाः इष्टमानाः आक्रन्देषु रोदनेषु प्रखराणाम् उच्चैरुवन्तीनां
 कुररीणां पक्षिणीविशेषाणां संसदं समाजं समूहमित्यर्थः शिञ्जयन्त्यः
 एवमेवं रीतव्यमित्युपदिशन्त्यः सत्यः तस्य कृष्णस्य पदस्पर्शेन पुण्ये
 पवित्रे हृन्दारण्ये तरुणानि प्रवराणि घनानीति वावत् तिमिराणि
 वास्तु ताः यामिनीः रालीः यापयन्ती नमयन्ती ॥ ८ ॥

पश्यन्निति । अविरलं स्यन्दमानाभिरशुधाराभिः क्लिन्नः पित्तः

गोगोपानां विरमतु कथा नेह भीरस्ति गत्वा
 शारङ्गाणामपि वनजुषां पश्य कीदृक्षमस्ति ॥ ८ ॥
 राधे ! मन्युं परिहर हरिः पादमूले तवायं
 जातं देवादसदृशमिदं वारमेकं क्षमस्व ।
 एतानाकर्णयसि नयवन् ! कुञ्जकीरानुवादान्
 एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्म ॥ १० ॥
 त्वञ्चेदञ्चेरिह विमुखतामत्र बाले तमाले
 प्राणान्मोक्ष्ये वनलतिकया कण्ठमुद्बध्य सद्यः ।

आभोगो विस्तारो यस्य तथाभूतं सम अजिह्वयं नेत्रयुगलं पश्यन् किं
 कथं विस्मयेन लङ्कितः आक्रान्तः अमूः ? विस्मयो न कार्य इति
 भावः । गवां गोपयनाञ्च कथा विरमतु तिष्ठत, इह इन्दारख्ये
 भीर्भयं नास्ति हिंस्रजन्तुभ्य इति शेषः, विपत्सामान्ये कोऽपि कसपि
 न हिनस्तीति भावः । गत्वा वनजुषां वाननवासिनां शारङ्गाणां
 शृगाणामपि अस्ति नयनं कीदृक्षं कीदृश्यम् अशुजलार्द्रमिति भावः
 पश्य अवलोकय ॥ ८ ॥

राधे इति । हे राधे ! मन्युं कोपं परिहर, अयं हरिः तव
 पादमूले चरणतले वर्तते इति शेषः, देवात् इदम् असदृशं व्यञ्जीकम्
 अपराध इति यावत् जातम्, एकं वारं क्षमस्व, हे नयवन् नीतिज्ञ !
 एतान् कुञ्जकीराणां कुञ्जस्थितशुकानाम् अनुवादान् इत्याद्युत्पादिभिः
 पूर्वं राधासान्त्वनाय उदीरितानामनुपपन्नानीत्यर्थः आकर्णयसि
 शृणोषि, क्रूरैः निष्ठुरैः एतदनुवादेन अस्माकं व्यथासुहोपबहुभिरिति
 भावः एतैः शुकैः अविरतं सततं वयं वञ्चिताः वञ्चिताः पुनः पुन-
 र्वञ्चिताः व्यथिता इति यावत् अ भवान् ॥ १० ॥

त्वमिति । चेत् यदि त्वम् इह मडुके इति भावः विदुषतां
 वैदुष्यम् अनवधानतामिति भावः अज्ञेः गच्छेः यदि मडुके साभि-

आतङ्को वा क इह भवतां सेवकास्तस्य यूयं
 यस्वोद्देश्यं न खलु किमपि स्त्रीबधादन्यदस्ति ॥ ११ ॥
 पीतप्राणा प्रथमममुना पूतना स्तन्यदात्री
 दिष्टस्यान्तं कति न गमिता वेषुगीतेन गोप्यः ।
 तस्य प्रीत्या जगति विदितं यत् कृतं यन्नपत्न्या
 स्वातन्त्र्येण प्रविशति मनस्तत्र तत् किं करोमि ॥१२॥
 अशुस्त्रिगधं नयनयुगलं रूढरोमाञ्चराजि
 प्रत्यङ्गं ते तदलमनया देव ! दुःप्रह्वया नः ।

निवेशं न शृणोषीति भावः, तदा अत्र बाले क्षुब्धे तंमाले वनस्तति-
 क्त्वा वनस्तया कण्ठम् उल्लस्य सद्यः भ्रटिति प्राणान् मोक्ष्ये
 त्प्लक्ष्मिनि । ननु तत्र का हानिरस्माकमित्यत्राह, आतङ्क इति, इह
 जन्मप्राणपरित्यागे भवतां को वा आतङ्कः भयं न भयमस्तीत्यर्थः, यतः
 यूयं, यस्य स्त्रीबधात् अन्यत् किमपि उद्देश्यं न खलु नैव अस्ति, तस्य
 सेवकाः दासाः, दासाः प्रभोरभिमतं सम्पादयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

ननु स्त्रीबधः कतोऽनेनेत्युक्तं भवत्या, न श्रुतमस्माभिस्तदित्यत्राह,
 पीतेति । असुना कण्ठेन प्रथमं स्तन्यदात्री पूतना पीताः प्राणाः यस्याः
 तथाभूता अभूदिति शेषः । कति गोप्यः वेषुगीतेन वंशीनादेन
 दिष्टस्यान्तं पञ्चत्वं न गमिताः ? अपि तु गमिता एवेत्यर्थः । तथा
 यन्नपत्न्या यज्ञे याज्ञिकपत्न्या तस्य कण्ठस्य प्रीत्या यत् कृतं, तत् जगति
 विदितं प्रसिद्धम् । पुरा काचित् याज्ञिकपत्नी कण्ठप्रीत्या पत्न्या निधि-
 क्षापि कण्ठाव सासुचराव चतुर्विधं यज्ञाच्च ददौ । तेन कोपात्
 पतिपरित्यक्ता प्राणान् तत्त्वाजेति भागवती वार्त्ताहसन्धेया । किन्तु
 स्वातन्त्र्येण मनः तत्र कण्ठे प्रविशति, तत् तस्मात् किं करोमि ? ॥१२

अशुस्त्रिगधमिति । ते तव नयनयुगलम् अशुभिः स्त्रिगधं तथा
 प्रत्यङ्गं रूढरोमाञ्चराजि सञ्जातरोमाञ्चनिचयं दृश्यते इति शेषः,

एतद्दीनोद्धरणपटवे तुभ्यमभ्यर्थनीयं
 मत्सन्दिष्टं सुदिरमहसि प्रेषसि प्रापयेति ॥ १३ ॥
 नन्दो न त्वां त्यजति निमिषं नापि देवी यशोदा
 श्रीदामाद्या अपि न शिशवी नापि पौराः सदाराः ।
 स त्वं लब्धो रहसि च मया केनचिन्नापि दृष्ट-
 स्तन्निर्णीतं किमपि सुकृतं शिष्टमस्माकमस्ति ॥ १४ ॥
 द्वितानत्रावससि दिवसानास्यदं घोषभर्तु-
 स्तेनाशङ्के पुरमिदंमसि प्रेषिती माधवेन ।
 एतद्दीजं किमपि बहुधा मद्दिधा भावयन्त्य-
 स्तस्यात्रत्यं किमपि न पुनः कृत्यमालोकयन्ति ॥ १५ ॥

अस्माकं दुःखवार्त्ताश्रवणादिति भावः, हे देव ! तत् तस्मात् अन्वया-
 नः अस्माकं दुःशुद्ध्या प्राणसंशयेनेति भावः अत्रं प्राणसंशयो न कार्य-
 इत्यर्थः । सुदिरमहसि स्निग्धतेजसि प्रेषसि कृष्णे मन सन्दिष्टं
 वाचिकं प्रापय इत्येत दीनानां दुःखितानाम् उद्धरणे परित्यागे पटुः
 समर्थः तस्मै तुभ्यम् अभ्यर्थनीयं प्रार्थनीयम् ॥ १३ ॥

नन्द इति । नन्दस्त्वां निमिषं त्यजन्तीति भावः न त्यजति,
 देवी यशोदा नापि त्यजतीत्यनेनाश्रयः । श्रीदामाद्याः शिशवः अपि
 न, सदाराः सखीकाः पौराः पामवासिन इत्यर्थः नापि त्यजन्तीति
 शेषः । स सर्वेषु कृषीय इत्यर्थः त्वं मया रहसि एतान्ते लब्धः
 केनचित् नापि नैव दृष्टश्च अस्मितश्च, तत् तस्मात् अस्माकं किमपि
 अत्यमधीत्यर्थः शिष्टम् अथशिष्टं सुकृतं पुत्रस्य अजीति निर्णीतं
 निश्चयेन ज्ञातमित्यर्थः, नो चेत् कथं त्वाद्दृश्य एतान्ते ज्ञान इति
 भावः ॥ १४ ॥

द्वितानिति । अत्र दृग्दावने द्वितान् दिवसान् घोषभर्तुः नन्दश्च
 आस्यदम् आश्रयम् आवससि, अभितिष्ठसि, तेन हेतुना माधवेन

तेन प्राप्तौ सपदि जनकौ पोषकाभ्यां किमाभ्यां
 किं गोरक्षैः सखिभिरधुना राजपुत्राः सखायः ।
 तस्य द्वारे कति करटिनस्तरणकादेः क्व चिन्ता
 हन्ताभीरीः स्मरतु स कथं संवृतो नागरीभिः ॥ १६ ॥
 आस्तामितन्मम किमनया कूटकृत्यानुवृत्त्या
 सारं फलं प्रियमथ परं पथ्यमन्यादृशं वा
 धर्माधीनैरिति मम वचः पुण्डरीकाक्षसाक्षाद्
 आख्यातव्यं यदनुकरणे कुत्रचिन्नैव दोषः ॥ १७ ॥

कृष्णेन इदं पुरं प्रेषितोऽसीति आशङ्के मन्ये । पुनः किन्तु एतस्य
 तदागमनस्य वीजं कारणं किमपि बह्वधा भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः
 सहिधाः सादृशाः जनाः तस्य कृष्णस्य अत्रत्यं किमपि कृत्यं कार्यं
 न आचोकयान्ति न पश्यन्ति ॥ १५ ॥

तेनेति । तेन कृष्णेन सपदि मथुरागमनमात्र एव जनकौ
 पितरो देवकोवसुदेवौ प्राप्तौ, अतः पोषकाभ्यां पालकाभ्याम् आभ्यां
 यशोदानन्दाभ्यां किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अधुना
 गोरक्षैः गोपालैः सखिभिः श्रीदामादिभिः किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः, यतः राजपुत्राः- सखायः प्राप्ता इति शेषः ।
 तस्य कृष्णस्य द्वारे करटिनः हस्तिनः कति, बहव इत्यर्थः, अतः
 तर्षकादेः गोवत्सादेः चिन्ता क्व ? कृत्यं युज्यते ? नैव चिन्तेत्यर्थः ।
 हन्त खेदे, सः कृष्णः नागरीभिः संवृतः परित्तः, अतः कथम्
 आभीरीः गोपनारीः स्मरतु ? नागरिकासम्भोगिनः पाल्यासु नैव
 हचिर्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

आस्तामिति । एतत् कथमिति शेषः आस्तांतिहृत्, अतया
 कूटक कपटस्य कृत्यानुवृत्त्या कार्यानुसरणेन किम् ? न किमपि प्रयो-
 जनमस्तीत्यर्थः । धर्माधीनेः धर्मपरतन्त्रैः भवद्भिरिति शेषः पुण्डरीका-

विख्यातोऽभूर्दिनकतिपयं नन्दसूनुयशोदा-
 नेत्रानन्दो ब्रजजनपतिर्वल्लभो वल्लवीनाम् ।
 अथ ख्यातो मधुपुरपतिर्माधवीप्राणनाथः
 सूनुः शौरैरगणितगुणो देवकीनन्दनोऽसि ॥ १८ ॥
 गोपीषूक्षुष्विव तव समो भोगकालः कलानां
 भर्तुः कर्तुर्निखिलनयनानन्द ! इन्दोरिवासीत् ।
 तासां मध्ये तदपि रमणी रोहिणीव प्रसिद्धा
 सा तां नत्वा रहसि परमाकिञ्चना किञ्चिदाह ॥१९॥

अस्य कण्ठस्य साक्षात् समक्षं चारं फलम्, अक्षरं प्रिवम् अथवा
 परम् अप्रियं, पथ्यं हितं वा अन्यादृशम् अहितमित्यर्थः इति
 वक्ष्यमाणं मम वचः व्याख्यातव्यं वक्तव्यम् । ननु कथं प्रभोः समक्षं
 यथा तथा वाक्यं कथं प्रयोक्तव्यमित्यत्राह, अटिति । यत् यतः कुलम् ।
 चित् अनुकरणे अनुवादे दोषः नैव अस्तीति शेषः, स्वयम् अथवा-
 कथन एव दोषः परोक्तौ न दोषः इति भावः ॥ १७ ॥

विख्यात इति । दिनकतिपयं कियतो दिवसान् नन्दसूनुः
 यशोदायाः नेत्रानन्दः ब्रजजनानां पतिः वल्लवीनरं गोपीनरं वल्लभः
 विख्यातः प्रथितः अभूः । अथ इदानीं मधुपुरपतिः साधवीप्राण-
 नाथः शौरैः नूरसुतस्य वसुदेवस्य सूनुः पुत्रः अगणितः गुणाः वसु
 तथाभूतः निर्गुणश्चेति ध्वनिः, देवकीनन्दनः ख्यातः प्रथितः अथि
 भवति ॥ १८ ॥

गोपीष्विति । हे निखिलनयनानन्द ! कलानां अनादिनां
 भर्तुरिन्दोरिव चन्द्रश्चैव कलानां चतुःषट्कामविद्यानां कर्तुः, तत्र
 उद्धव तारासु अन्विन्वादिषु इव गोपीषु भोगकालः सम्योनसमवः
 समः तुल्यः । तदपि तथापि तासां गोपीनाम् अन्विन्वादीनामिव
 मध्ये रोहिणीव प्रसिद्धा वा रमणी अस्तीति शेषः परमाकिञ्चना

इत्यत्रत्यैरुपधिभिरपि स्निग्धसम्बोधनं ते
 जायेतारन्तुदमुद्दयिनी रीतिरन्त्याद्य यद्वः ।
 प्राक्संस्कारास्तदपि यदि मां तेऽनुबभ्रन्ति दीषः
 चन्तव्योऽयं भवतु भवता वाचिकप्रक्रियासु ॥ २० ॥
 वाक्चातुर्यं त्वयि वत वृथा सन्ततान्तश्चरेण
 ज्ञातं चेतश्चरितमखिलं मन्मथेन त्वया च ।
 विज्ञप्तिर्मे तदपि मथुरानाथ ! नेय विरुडा
 सन्तप्तायावचसि विदितं पौनरुक्तं न दीषः ॥ २१ ॥

अतिदीना वा राधंति भावः त्वां नत्वा रक्षसि विजने किञ्चित्
 वाक् ॥ १९ ॥

इतीति । अत्रत्यैः एतत्स्वानजातैरुपधिभिः उपाधिभिः
 गोपात्रेणादिभिरिति वावत् ते तव स्निग्धसम्बोधनमपि सस्नेहसम्भा-
 षण्यमपि इतीदानीम् अरन्तुदम् अन्तःक्लेशकरं जायेत भवेत्, वत्
 वतः सद्यः वः युष्माकम् अन्त्या भिन्नप्रकारेत्यर्थः उदयिनी अभ्युदय-
 यादिनी रीतिः निवधः सम्बोधनस्येति शेषः मञ्जाराजोत्सादिग्रन्थ-
 प्रयोगविषय इति भावः चक्षतीति शेषः । तदपि तथापि यदि
 ते प्राक्संस्काराः पूर्वसंस्काराः गोपकनकनीतचौर इति सम्बोधन-
 प्रयोजका इति भावः माम् अनुबभ्रन्ति अनुसृष्टवन्ति, तदायं वाचिक-
 प्रक्रियास्तु सन्देहप्रयोगेषु दीषः भवता चन्तव्यः सेदव्यः भवतु,
 नात्मापराधी मञ्जरा इति भावः ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यमिति । वत खेदे, त्वयि वाक्चातुर्यं अवनप्रयोग-
 नैपुण्यं वृथा निरर्थकम् । वतः सन्ततान्तश्चरेण निरन्तरादीभिर्वा
 मन्मथेन त्वया च क्लेशं सदात्तं जगत्प्राप्तं त्वयि ज्ञातं तदपि
 तथापि हे मथुरानाथ ! मे सन्तप्यायावचसि विदितं पौनरुक्तं न दीषः
 न विरुडा, वतः सन्तप्तायाः पौनरुक्तायाः वचसि पौनरुक्तं न दीषः इति
 विदितं ज्ञातम् ॥ २१ ॥

गोरक्षत्वं समजनि यदा तावकीनं तद्देव
 स्वच्छन्दत्वं तव तिरयितुं नाथ ! मा भूम शक्ताः ।
 वश्यः कस्य त्वमथ जगतामीशिता किन्तु वाचा-
 माविष्कारैरद्वय ! हृदयवन्धिसुघाटयामि ॥ २२ ॥
 किन्ती जन्मान्तरमुपगतं पारसञ्चारकाले
 धीतं नद्याः किमिदमथवा कार्मणी माधुरीषाम् ।
 विस्मर्त्तव्यं यदिह न तनौ यत्र बन्धः पश्यो-
 प्यत्र प्रेम्बि क्षणकतिपयैर्नाथ ! निर्लेपकोऽसि ॥ २३ ॥
 कर्त्ता कृष्णो नियतमधुना गोकुलं राजधानी
 बन्धुभ्योऽपि प्रगुणममुना गौडुही माननीयाः ।

गोरक्षत्वमिति । हे नाथ ! यदा तावकीनं तद्दीवं गोरक्षत्वं
 गोपायत्वं सजनि जातं, तद्देव तव स्वच्छन्दत्वं आधीनत्वं स्वच्छा-
 चारित्वमित्यर्थः तिरयितुम् अपनेतुं शक्ताः सजर्वाः मा भूम । त्वं
 कस्य वश्यः अधीनः ? न कस्यापीत्यर्थः । अथ जतः जनताम् ईशिता
 ईश्वरः आसीति शेषः । हे अद्वय ! किन्तु वाचाम् आविष्कारैः प्रबोधैः
 हृदयवन्धिम् सुघाटयामि शिथिलयासीत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । हे नाथ ! ते तव इदं प्रेम किं जन्मान्तरं पुनर्जन्म
 उपगतं प्राप्तं वा पारसञ्चारकाले यद्यनातरणवन्धने नद्या बन्धनवा
 धीतं चाकितम् ? अथवा माधुरीषां मधुरावाशिनीनां कार्मणी शिथ-
 नेषुण्यं किम् ? यत् प्रेम इह तनौ न विस्मर्त्तव्यं यत्र प्रेम्बि
 पश्योरपि बन्धः पश्योऽपि तेन प्रेम्बि वा दृश्यः, क्षणकतिपयैः
 आत्मसमयेनेति भावः अत्र ईदृशे प्रेम्बि निर्लेपकः उदाधीनः अस्मि
 ॥ २३ ॥

अस्मि । अथना इदानीं कृष्णः कर्त्ता अधिपतिः राजेति
 वाचस्व, निबन्धं निश्चितं गोकुलञ्च राजधानी भविष्यतीति शेषः, अद्यन्त

काचिद् गोपी भवति महिषीत्युक्तमपि न वा कै-
 स्वद्वैदग्धेन तु पितृवनप्रेतवत् कारिताः का ॥ २४ ॥
 नीते नामन्यपि च भवतः प्रसुवाना स्तनाभ्यां
 विभ्रत्यङ्गे पुषकिनि भवद्वेषुवेत्प्रतोदान् ।
 सीरस्ताङ्गं न बहत्तु तवाक्रन्दमस्या कथं वा
 यस्मादस्य प्रशमितपरी राजराजेश्वरोऽसि ॥ २५ ॥
 तैरस्ताङ्गैः का खलु चक्षितं कुत्र ते नर्मवादाः
 कण्ठो भग्नः कण्ठकण्ठैस्तात ! कण्ठोति शब्दः ।
 पर्वस्तः किमपि विरुजन्नाममातानुकारी
 विच्छेदस्ती तमपि कृतवान् नन्दमस्यन्दमेव ॥ २६ ॥

कण्ठेन तोडङ्गः गोपाः बन्धुभ्यः पित्रादिभ्योऽपि प्रयुष्यं समभिव-
 मिति वावत् माननीयाः, काचिद् गोपी माहिषी राजपत्नी भवति च
 मविद्यतीत्यर्थः । इति अपि कैः कनैः न वा उक्तम् ? सर्वैरेवोक्तमि-
 त्त्वर्थः, तु किन्तु तव वैदग्धेन चातुर्क्येन पितृवनप्रेतवत् इत्यथान
 यथा इव कारिताः का ॥ २४ ॥

नीते इति । अस्या माता बभौटा भवतः नामनि च नीते
 प्रापिते न्नोक्तमिति शेषः स्तनाभ्यां प्रसुवाना प्रसरन्ती पुषकिनि
 रीकाङ्कवति अङ्गे भवतः तव वैद्युवेत्प्रतोदान् वंशीं वेत्तं मोता-
 ङ्गं इत्युक्तमर्थः विव्रती वती सीरस्ताङ्गं बहत्ताङ्गनवहितं तव
 आक्रन्दं कण्ठे दे क्त्वमित्युक्ते रोडनं कथं वा न बहत्तु न प्राप्नोत
 न करोत्विति वावत् ? अपिह करोतीत्येवार्थः । वस्मात् अथ इदानीं
 प्रशमितः चास्ति नीतः परः शत्रुः येन तथाभूतः सन् राजराजेश्व-
 रः अवि भवति ॥ २५ ॥

तैरिति । ते तव तैः उक्ताङ्गैः एवमेव कर्तव्यमित्येवंकथै-
 र्यथैरित्यर्थः का खलु चक्षितं कुत्र गतम् ? ते तव नर्मवादाः परि-

दोहः प्रायो न भवति नवां दोहनं चेन्न पाकः ।
 चीराणां स्यात् स भवति यदा दुर्लभं तद्विखम् ।
 दध्नः सिद्धौ क्व चक्षु मघनं मयने क्षोपयोग-
 स्तक्रादीनामिति गतिरभूदस्य गोधुग्घहेषु ॥ २० ॥
 तत्र चीचीसुरविलिखनं वप्रभङ्गो न मृत्त्रै-
 र्नेवास्मर्त्तौ नवजसमुचां घोरहृत्मानिनादः ।
 कामोन्मादैरुदयति न वा सोपचर्यासपचर्या
 नामी वाहा मधुपुरपथादन्यदासौक्यन्ति ॥ २८ ॥

प्रायश्चित्तानि कुत ? मता इति शेषः, कश्चिदर्थः अतिदीर्घत्वार्थः
 तात कथं इति शब्दैः कश्चिः मन्त्रः यथोदाहोनामिति शेषः । सर्वस्य
 देहपन्निभु अन्तः मध्ये विद्यमानं अनिर्वचनीयं यथा तथा विदुजन्
 विदुजन् नाममात्राहकारो कथ्येति केवलेन नाम्ना सहसंज्ञित इति
 भावः ते तव विच्छेदः तत्रापि अतिघोरमिति भावः मन्त्रं वतता-
 नन्वीचत्वात् तदाह्वं तव पितरम् अस्मन्मेव कृतवान् ॥ २६ ॥ ।

दोह इति । प्रायः वाह्यत्वेन नवां दोहः दोहनं न भवति,
 चेत् यदि दोहनं स्यादिति शेषः तदा चीराणां पाकः न स्यात्, यदा
 च चीरपाकः भवति तदा तत्र दधिलं दुर्लभम् । दध्नः सिद्धौ
 निष्पत्तौ मघनं क्व चक्षु ? नैव मघनमित्यर्थः । मयने क्षोपयि-
 क्ष्यत्वे इति शेषः तक्रादीनाम् उपयोगः क्व ? गोपयोग इत्यर्थः ।
 अथ बोद्धव्यं गोपानां मृत्त्रेषु इति इत्यं गतिः अवस्था अभूत् ॥२७॥

तदिति । तत् क्षोप्यां भूतो सुरास्यां त्रिविधं कुट्टनं न,
 निश्चयत्वाद् इति भावः, मृत्त्रैः वप्याणां मृत्कुट्टानां मृत्त्रैः विदारणं न,
 तथा जलस्रवां जेवानाम् आसर्त्तौ प्रतिस्पर्त्तौ घोरहृत्मानिनादः
 नैव, अस्मिन्निर्वचनीयं बोध्यम् । कामेन वे उन्मादाः तैः वा प्रविष्टान्
 उपचर्यायाः चिन्तित्वायाः उपचर्यां सेवा वरजस्यगति अभिप्रयच्छेति

वत्सालीकक्षरबहुलभ्रमवप्रावनीयं
 धूसीजालं नयनसङ्घिषैरध्वसु प्रावयन्त्यः ।
 त्वामन्विष्य ब्रजपुरसदितीरभूमु भ्रमन्त्यः
 सद्योजातानपि सुरभयो नार्भकान् पाशयन्ति ॥ २९ ॥
 निःप्रेमाया ललितयवसङ्ग्रामसीमन्धरश्चै
 न्यस्य न्यस्य त्वदमुद्यतये चक्षुषी दिक्षु दिक्षु ।
 आजिघ्नन्ति व्यधितमनसः किञ्च सिञ्चन्ति वाप्यैः
 क्रीडानीयं तव यदुपते ! प्रससा यत्कतर्थ्यः ॥ ३० ॥

भावः न वा कदयति नैव चक्षतीति वावत् । किञ्च अतो वाक्ताः
 वक्षीयर्षीः मधुपुरपथात् अन्वत् न आलोकयन्ति न पश्यन्ति ॥२८॥

वक्ष्येति । सुरभयः धेनवः अध्वसु पवित्रु वत्मानं सखाव-
 कानां कारयेन सुभयः अनावाक्यभ्यः वः प्रक्षयः क्षीरघरणं तेन
 प्रावनीयं प्रावयन्त्योर्वं पूर्वं प्रायेण प्रावितमिति वावत् धूसीजालं रजो-
 निषयं नयनसङ्घिषैः अन्वुवारिभिः प्रावयन्त्यः त्वाम् अन्विष्य त्वदु-
 पवकसहवन्मानं ज्ञत्वा ब्रजपुरे वा हरिद् नदी यमुनेत्यर्थः तस्याः तीरभूमु
 तटदेशेभु भ्रमन्त्यः सस्यः सद्योजातानपि अर्भकान् शिन्द्रन् न पाश-
 यन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाया इति । किञ्च, हे यदुपते ! वत्सलाः स्नेहवत्यः
 वद्वतर्थाः सङ्घितैः सुन्दरैः जवचैः चाचैः श्यामा शीमा चक्षु वाहये
 चरन्त्ये निर्मासि प्रेम अहुरानो, वाचां तच्चाभूताः तद्निष्कम्य
 इति वावत् तव अहुरहृतये अहुररथाव दिक्षु दिक्षु प्रतिदिशं चक्षुषी
 न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य व्यधितं मनो वाचां तच्चाविधाः सस्यः
 तव क्रीडानीयं क्रीडितदम्बम् आजिघ्नन्ति वाप्यैः अन्वुभिः सिञ्चन्ति च
 ॥ ३० ॥

भास्वत्कन्याकमलविपिनं कर्षिकाशेषमितद्
 हृन्दारण्यद्रुमकिशलयः पाण्डुपत्रीभवन्ति ।
 शष्पैः पङ्कैः पिहितमभितस्वहिलासागुकूलं
 मूलं धत्ते स तव कमलाकान्त ! केलीकदम्बः ॥ ३१ ॥
 ये वै गोवर्द्धनधर ! तव स्निग्धगम्भीरघोषैः
 केकावाचः स्तिमितनयनास्तेनिरे ताण्डवानि ।
 अद्य प्राष्टुर्ध्वनघनघटागर्जितेऽपि प्रवृत्ते
 भुम्नग्रीवाः किमपि न हि ते पुच्छमुक्तासयन्ति ॥ ३२ ॥
 यस्य स्तन्वो मष्टश्चसुरभिस्तावकैरङ्गसङ्घै-
 र्यत्रास्माकं सिचयनिचयं चीरयन्नुत्थितौऽसि ।

भास्वादिति । हे कवचाकान्त ! एतत् भास्वत् कन्यायाः यमु-
 नायाः कमलविपिनं पद्मवनं कर्षिकाशेषं वीलकोषावशिष्टं जातमिति
 शेषः हृन्दारण्यस्य ये द्रुमाः हृन्नाः तेषां किशलयः पङ्कवाः पाण्डु-
 पत्रीभवन्ति प्रकृत्या भवन्ति । सः प्रसिद्धः तव केलीकदम्बः तव
 विद्यासागुकूलं विद्यारोपयति मूलमभितः बसन्वात् शष्पैः पङ्कैः
 पिहितम् आष्टतं धत्ते धारयति ॥ ३१ ॥

ये इति । हे गोवर्द्धनधर ! ये वै केकावाचः मष्टराः तव
 स्निग्धगम्भीरघोषैः स्निग्धगम्भीरनादैः स्तिमितनयनाः निचयनेत्याः
 सन्तः ताण्डवानि नृत्तानि तेनिरे कृतवन्त इत्यर्थः तव नवजलधर-
 मूर्त्तित्वात् तादृशनादवस्वाच्चेति भावः, अद्य इदानीं ते प्राष्टवः
 मर्षाकाण्डस्य घना निषिद्धा या घनघटा केषमाहा तस्याः गर्जिते
 प्रवृत्ते त्रारब्धेऽपि किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा भुम्ना वक्रा
 यीवा तेषां तथाभूताः सन्तः पिच्छं वह्निं न हि चक्ष्वाभवन्ति नैव
 विस्मारयन्ति ॥ ३२ ॥

वस्वति । हे देव ! तावकैः त्वदीयैः अङ्गवर्जैः देहसङ्घैः नैव

यस्याधस्तात्तव चरणवीचक्रचिह्ना धरित्री
 धन्यो नीपः समभवदसौ देव ! दोग्धुं दृशौ नः ॥ ३२ ॥
 पाण्डुच्छायाः कुसुमरजसा शृङ्गमासाजटालाः
 संवीताङ्गाः क्रियन्नयरुचा पाटलेनाम्बरेण ।
 भोगाभावाद्पगतरुचः पावनाभ्यासभाजः
 सर्वे हृन्दावनविटपिनो योगिचर्यां चरन्ति ॥ ३४ ॥
 शृङ्गखानप्रियसखसमाहृतिमोरक्षहिकाः
 प्रत्याख्याय व्रजपुरपञ्चस्थीपक्वण्ठे विशिष्य ।
 शीतहाष्याः सहसुरभयो गोपतीकादयस्ते
 सायं प्रातर्नगरसरणी चौरवत् सञ्चरन्ति ॥ ३५ ॥

कृन्धः काण्डः मल्लचतुरभिः चिक्रवः सुगन्धचोत्सवः, अस्माकं
 सिचयनिचयं वसनसमूहं चौरवन् यत्र उत्थितः आरुहः इति, वस्त्र
 अधस्तात् तलेषु धरित्री भूमिः तव चरणवोः चक्रेषु चिह्नं यस्या-
 स्तथाभूता, असौ धन्यो नीपः कदम्बः नः अस्माकं दृशौ नयने दोग्धुं
 निःसरत्सखिणे कर्तुमिति भावः समभवत्, अस्मि दर्शनेनास्माकं
 अशुपातो जायते इति भावः ॥ ३२ ॥

पाण्डुच्छाया इति । सर्वे हृन्दावनविटपिनः हृन्दावनतरवः
 कुसुमानां रजसा पराणेषु पाण्डुच्छायाः पाण्डुरकान्तयः, शृङ्गाणां
 नासा एव जटा तद्वन्तः क्रियन्नयरुचा नक्षत्रवकान्त्या पाटलेन रत्नेन
 अम्बरेण आकाशेन वस्त्रेणेति भावः संवीताङ्गाः आच्छादितदेहाः,
 भोगाभावात् अपगताः नष्टाः रुचः कान्तयः येषां तथोक्ताः, पावनः
 पवित्रताजनकः यः अभ्यासः तं भजन्ते इति तथाविधाः अतएव
 योगिचर्यां योगिनाम् आचारं चरन्ति अहृत्तिष्ठन्ति ॥ ३४ ॥

शृङ्गिति । ते गोपतीकादयः गोपवाककादयः सह-
 सुरभयः गोचारणनियुक्ता इति भावः, शृङ्गस्य खानेन

विस्मृत्य त्वन्मधुपुरगतिं वासरान्ते पुरान्तः
 श्रीदामादौ विप्रति विप्रती हस्तहैयङ्गवीना ।
 वत्स ! कासि क्व च मम सुतेत्युन्मदेव भ्रमन्ती
 त्वामप्राप्य ब्रजपतिबधूः क्रन्दयत्यश्मनोऽपि ॥ ३६ ॥
 वीतासङ्गाः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गायन्त्यस्वचरितगुणिताः सन्ततं गीतगाथाः ।
 श्रीदासीन्यं किमपि सकला बन्धुवृन्दे बहन्त्यो
 गोप्यो लीलाक्षितिषु भवती योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥३७॥

नादेन प्रियसखस्य कृष्णस्य समाह्वतिः समाह्वानं गोरक्षे गोपा-
 रणे वाः ङिक्काः सङ्केतशब्दविशेषाः ताः प्रत्याख्याय परित्स्वक्य
 ब्रजपुरपक्ष्य उपलब्धे विशिष्य विशेषं कृत्वा श्रोतहास्याः शरदन्ववः
 सन्तः सायं प्रातः नगरसरसौ पुरमार्गे शौरवत्, तस्मिन् इव सञ्चरन्ति
 भ्रमन्ति ॥ ३५ ॥

विस्मृत्येति । ब्रजपतिबधूः यशोदा तव मधुपुरे गतिं गमनं
 विस्मृत्य वासरान्ते दिनान्ते सायंकाळे इत्यर्थः श्रीदामादौ पुरान्तः
 नगरमध्ये विप्रति प्रविप्रति सति हस्ते हैयङ्गवीनं नवनीतं यथास्त-
 याभूता विप्रती प्रविप्रती स्मृष्टमिति शेषः हे वत्स ! कासि हे सुत !
 मम त्वं क्व च इति इत्यम् उन्मदेव उन्मत्तेव भ्रमन्ती सती त्वाम् अप्राप्य
 अश्मनोऽपि प्रस्तरानपि क्रन्दयति रोदयति ॥ ३६ ॥

वीतासङ्गा इति । सङ्गताः गोप्यः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 मार्गस्यव्यापारे इति भावः वीतासङ्गाः गतस्मृङ्गा इत्यर्थः, तव
 चरितगुणिताः चरितगुण्यिताः गीतगाथाः, गायन्त्यः कथा बन्धु-
 वृन्दे पतिभ्रात्रादौ किमपि श्रीदासीन्यं निःसङ्कतां बहन्त्यः वत्सः
 भवतस्तव लीलाक्षितिषु श्रीदासीन्यं निःसङ्कतां बहन्त्यः वत्सः
 योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥३७॥

स्वार्थं नैतत् समुचिततया वच्मि कर्मातितीव्रं
 सद्यं यस्मिन्नजनि समये नाथ ! यातः स कालः ।
 अद्य तस्यस्त्रिभुवनवशीकारमाधुर्यधुर्यं
 त्वच्चातुर्ये न भवति यथा लाञ्छनं तद्विदध्याः ॥ ३८ ॥
 एकैकाभिर्विहितमसक्तत् तत्तवेहानुगत्यं
 यस्मै कस्मिन्नपि गणयति क्रीतमात्मानमन्यः ।
 धिग्वैदग्ध्यं तव तदिह ताः सिन्धुपारे विहाय
 खैरी वैरी परम इव यन्निर्भरं निर्वृतीऽसि ॥ ३९ ॥
 कूलक्रोडे तपनदुहितुः श्यानपङ्के निमग्नं

स्वार्थमिति । एतत् मङ्गलमिति भावः स्वार्थं निजप्रयोजनकं
 न, समुचिततया सव्यक् औचित्येन वच्मि ब्रवीमि, यस्मिन् काले
 अतितोत्रम् अतिदारुणं कर्म तव अस्मत्सु व्यञ्जीकमिति भावः सद्यम्
 अजनि भूतं, हे नाथ ! स कालः समयः यातः गतः । अद्य इदानीं
 तस्यतः विभ्यतः दुष्टसाधुरासनादिति भावः त्रिभुवनस्य वशीकारे
 शासनेन स्वायसीकरणे यत् माधुर्यं सुष्ठु माहात्म्यं तस्य धुर्यं
 धुरन्वरे तच्छाब्दिनीति भावः तव चादुर्यं कार्यदण्डायां यथा
 लाञ्छनं कबहुः न भवति तत् विदध्याः कुर्त्याः ॥ ३८ ॥

एकैकाभिरिति । एकैकाभिः अस्माभिः इह इन्द्रावने असक्तत्
 पुनःपुनः तत् तव आनुगत्यं सेवनं विहितं यस्मै आनुगत्यस्य एकस्मि-
 न्नपि कृते इति शेषः अन्वः आत्मानं क्रीतं गणयति मन्यते । तव
 तत् वैदग्ध्यं चादुर्यं धिक् निन्दामि, धिक् निर्भङ्गं निन्दन्वो
 रिक्तमरः । इह अस्मिन् सिन्धुपारे नदीपारे ताः अस्मानिन्दर्षः
 विहाय तज्ज्ञा खैरी ज्ञेष्वाचारी सन् परमः वैरी च यत्पुरिव यत्
 निर्भरं सव्यक् निर्वृतः निश्चिन्तः सुखीति यावत् असि ॥ ३९ ॥

कृतेति । मद्भिधाः मादृषाः गोप्य इति यावत् तपनदुहितुः

यत्रादुत्यापितमथ कृतोपस्त्रियं कौशलेन ।
 न्यस्तं पीठे तव चरणयोश्चक्रचिह्नं पदं तत्
 शालग्रामीपलमिव सदा महिधाः पूजयन्ति ॥ ४० ॥
 युक्ता सर्वात्मनि मयि मनः सच्चिदानन्दरूपे
 चेतस्तापं जहित न हितः कश्चिदेवाङ्ग सङ्गः ।
 इत्युद्देशान् कथयसि हृद्या मादृशां बालिशानाम्
 एते हि त्वद्विरहश्लिखिनः सामिधेनीं भजन्ति ॥ ४१ ॥
 वेशे वाग्यं तदपि मुदिरश्याम ! सावर्ण्यतस्ते
 मुग्धा हस्ते मरकतमयी कङ्कणश्रेण्विरीटक् ।
 अङ्गालेपो मृगमदरसैः स्निग्धनीलं दुकूलं
 सर्वाङ्गीनं ब्रजपुरजुषामङ्गनानामिदानीम् ॥ ४२ ॥

बह्वनायाः श्यामपद्मे गुम्फकर्दमे कूबल्य तटस्थ ऋद्धे उत्सङ्गे निमग्नं
 निपतितं यत्रात् उद्यापितम् उद्धृतम्, अथ उद्धारानन्तरं कौशलेन
 वैदुष्येन कृता उपपत्तिरुवा परिष्करणं यच्च तादृशं पीठे न्यस्तं तव
 चरणयोः तत् चक्रचिह्नं पदं पदाङ्गमिति भावः शास्त्र्यामोपलमिव
 शास्त्र्यामश्लिखलमिव सदा सततं पूजयन्ति अर्चयन्ति ॥ ४० ॥

युक्तेति । सर्वात्मनि सर्वेषां जगताम् आत्मनि परमात्मनि
 सच्चिदानन्दरूपे मयि मनो युक्ता चेतसः मनसः तापं जहित त्यजत,
 अङ्ग भोः कश्चिदेव सङ्गः समासङ्गः न हितः, मादृशां बालिशानां
 अज्ञानां गोपीनाम् इति इत्यम् उद्देशान् आशापान् हृद्या निरर्थकं
 कथयसि । हि सतः एते तव विरहश्लिखिनः विरहाग्भवः
 सामिधेनीं अप्रच्छादनमन्त्रविशेषं भजन्ति सम्भजे । मदीमविर-
 हानश्यामाललासपदेयो ह्येति भावः ॥ ४१ ॥

वेशे इति । हे मुदिरश्याम स्निग्धश्याम ! इदानीं ब्रजपुरजुषां
 ब्रजवासिनीनामित्यर्थः अङ्गनानां नारीणां वेशे परिष्कारे वाच्यं प्राति-

साक्षादीक्षां घटयति घनश्यामः । यत्ते कुतस्तत्
 तन्नावृण्वं कथय कतिना केन चित्रेण लेख्यम् ।
 अक्रूरस्यागमनदिवसान्निद्रया नाथ ! नष्टं
 कुत्र स्वप्नः शिव शिव ! दृशौ वाप्यदृष्ट्यै परं नः ॥ ४३ ॥
 दत्तस्वप्नी भवसि यदि मे दर्शनीयः कदाचिद्
 वर्हापीडं मधुरमुरलीधाम तन्नाम दध्याः ।

कूत्स्नम् अन्निच्छेति भावः तदपि किञ्चिदपीत्यर्थः शेषविधानमिति
 भावः ते तव सावर्ण्यतः समवर्ण्यत्वेन, मन्दिनमिति भावः, हृष्टो
 हृग्धा मनोकारिणी मरकतमयी कङ्कणश्रेणी रंद्दक् मन्दिनेति, यावत्,
 मृगमदरसैः कस्तूरीरसैः अङ्गारसैः अङ्गरामः मन्दिन इति भावः,
 तथा सर्वाङ्गीर्णं सर्वाङ्गव्यापकं दुर्कूलं वसनं स्निग्धनीलं तव साध्यादिति
 भावः । सर्वमेवास्माकं तव सावर्ण्यात् अद्भुतमिति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

चित्रदर्शनादयो विरक्षिणां विनोटाः साक्षरं तन्नाथ ।
 साक्षादिति । हे घनश्याम ! हे तव यत् सावर्ण्यं साक्षात् प्रकल्पम्
 रंक्षां दर्शनं घटयति घटकासाक्षेत्त्वर्थः भूते वर्त्तमानवदुपचारः ।
 साक्षात् इतिमिति भावः तत् सावर्ण्यं केन कतिना निघृष्टेन चित्र-
 करेणेति शेषः लेख्यं किञ्चित् प्रकल्पम् ? कथय, न केनापि प्रकल्प-
 मित्यर्थः । एतेन चित्रदर्शनमपास्तम् । शिव शिवेति शब्दे, हे नाथ !
 अक्रूरस्य आगमनदिवसात् आगमनदिवसमारभ्येत्यर्थः, यवर्षे पञ्चमी ।
 निद्रया नष्टं प्रकाशितं, नास्ति निद्रेत्यर्थः । अतः अत्रः निद्राव-
 स्थायां दर्शनं कुत्र ? नैव दर्शनमित्यर्थः । नः अस्माकं दृशौ नवने
 परं केवलं वाप्यदृष्ट्यै अद्भुतवर्षणाव वसते इति शेषः । एतेन अत्र-
 दर्शनमप्यपास्तम् ॥ ४३ ॥

इति । यदि कदाचिद् दत्तस्वप्नः सन् मे मम दर्शनीयो

अस्मादन्यद् यदि वित्तुषे दीयते दिव्यमुयं
 पादस्त्रयः पुरम्हगदृशां दुर्लभस्तत्तव स्यात् ॥ ४४ ॥
 मद्भावेन स्थिरमथ चरं भावयन्त्यो भवत्यः
 सन्तुष्यन्तु त्वमिति बहुधा तत्त्वमस्मानवादीः ।
 आस्थातव्यं किमिह भवतः किञ्चिदूनी न वासी
 नैवास्माकं मदयति मनो नाम नीलाम्बरोऽपि ॥ ४५ ॥
 व्यक्तीभूतः स्वयमयमसि ज्ञाघनीयः समृद्धा
 ऋज्जीषु त्वं कथमिह परीतोषमस्मासु यायाः ।
 तत्तद्वन्मुप्रकरपुरतस्तत्र कापि त्रिवक्रा
 धृत्वा यत्त्वामधिनिवसनं नाथ ! निष्ठीपकार ॥ ४६ ॥

अथचि, तदा वहांपीडं शिखिपिच्छभूषणं अधुरधरबीधाम मनो-
 हरवंशीघरं तत् धान शरीरं दध्याः धारयेः । यदि अस्मात् अन्वत्
 वित्तुषे करोषि, तत् तदा पुरम्हगदृशां नगरवासिनीनां बान्धानं
 पादस्त्रयः तव दुर्लभः स्यात् इति उपं दारुणं दिव्यं दीयते ॥४४॥

मद्भावेनेति । भवत्यः मद्भावेन मद्रूपेषु स्थिरम् अथ किंवा
 चरं स्थावरलक्ष्मं जगदिति वावत् भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः सत्यः
 सर्वं विष्णु मवं जगदिति आस्थादिति भावः सन्तुष्यन्तु, त्वम् इतीत्यं
 बहुधा तत्त्वं परमतत्त्वम् अस्मान् अवादीः उक्तवानसीत्यर्थः इह
 अस्मिन् विषये किम् आस्थातव्यं वक्तव्यम् ? न किमपि वक्तव्यमस्ती-
 त्यर्थः । भवतः किञ्चिदूनीः असी नीलाम्बरोऽपि यद्वदेतोऽपि अस्माकं
 मनः नैव मदयति न वा, नैव मदवत्येवेत्यर्थः । सोऽपि अस्मान् न
 करतीति भावः ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूत इति । स्वयं व्यक्तीभूतः राजडये प्रकटीभूतः सर्वं
 त्वं सत्त्वज्ञा वन्द्या ज्ञाघनीयः अथि, इह इत्यादिने ऋज्जीषु हर-
 वासु अस्मासु कथं परितोषं वावाः नन्देः । हे नाथ ! वत् वदः

गव्यस्तेनः प्रथममुदभूर्धत्तपालस्य पश्चात्
 तत्रे दानीं तदगु तदगु छिद्रनौकर्णधारः ।
 सुण्ठाकोऽभूरथ कुलबधूजातिजीवार्थसार्थे
 धिग्धातारं भवति निहितो येन भूषक्रभारः ॥ ४७ ॥
 भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदन्धायपेतं
 चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहां देहमेतत् ।
 विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतञ्च त्वयाथो
 हृदगृह्णासि त्वजसि च वपुर्नाथ ! कोऽयं विचारः ॥ ४८ ॥

तत्र सचुरावां तत्तदुबन्धप्रकरपुरतः तेषां तेषां बन्धुसमूहानां पुरतः
 व्यपतः चापि त्विक्का कुल्लेत्तर्षः अधिनिवचनम् अधिष्टहं त्वां
 हृत्या निम्नीचकार अधीनीचकार ॥ ४६ ॥

नव्योति । प्रथमं त्वं गव्यस्तेनः नवनीततस्कारः उदभूः आधीः,
 पश्चात् कियद्दिनानन्तरं वत्सपासः वत्सानां रक्षकः, तदगु तदगु
 ततस्ततः छिद्रनौकर्णधारः सन्धिहृतरश्चिनाविकस्य उदभूरित्यनेना-
 न्वयः । अथ अनन्तरं कुलबधूनां जातिरेव सतीत्यनेत्यर्थः जीवः
 जीवनं च एव अर्थसार्थः धनसमूहः तत्र सुण्ठाकः इक्षुरिति वापत्
 अभूः कुलबधूनासक्ताकं सतीत्वं नाशितवानसीत्यर्थः । इदानीं तत्र
 तस्मिन् भवति त्वयि येन भूषक्रभारः भूषणसभारः निहितः
 ससर्पितः, तं धातारं धिक् ॥ ४७ ॥

भक्तीति । भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदन्धादिभिः अर्पेतं
 विरहितम् अतएव गुणवद् अस्माकं गोदुहां मोहोद्विभीनां चेतः
 जनः अगुणं गुणरहितम् एतत् देहञ्च उभयं युगपत् समकालं ते
 तव वचने विक्रीतं त्वया स्वीकृतञ्च स्वीकृतञ्च, अथो इदानीं हे नाथ !
 त्वं हृद् हृदयं गृह्णासि, वपुः शरीरं त्वजसि च, अतः कोऽयं
 विचारः ? वा विवेचना एतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यत्राधर्मः प्रभवतितरां यत्र भूयाननर्था
यत्राकामः स परमुदधी यत्र ते नास्ति मोक्षः ।
त्याज्ये तस्मिन्नपि परिजने गोचरे यत् त्वमर्थी
तस्मादर्थी भवति विदुषां पौरुषव्यत्ययेऽपि ॥ ४९ ॥
शैलोद्धर्ता दमितभुजगः पीतदावाग्निचक्रो
माद्यन्नागायुतबलगजाधीशभोजेन्द्रहन्ता ।
स त्वं दोषेऽप्यसति कुरुषे किङ्करीणामभद्रं
वक्तुं नास्ते जन इति न भोः कर्तुमेवं युनक्ति ॥ ५० ॥

यत्रेति । यत्र यास्मिन् परिजने भुक्ते इति शेषः अधर्मः
प्रभवतितराम् अतिशयेन प्रभवतीत्यर्थः, यत्र भूयान् महान् अवधः
अर्थनाशः, यत्र परं क्षेत्रं सः प्रसिद्धः अकामः उदधी वर्द्धनशीलः,
यत्र ते तव मोक्षः नास्ति, त्याज्ये त्यागाहे तस्मिन्नपि परिजने
कुजाद्यामिति भावः गोचरे दृष्टिविषयं प्राप्ते यत् यतः त्वम् अर्थी
अभिलाषुकः, धर्मार्थकामभोज्यन्त्यविषयं यतस्त्वं कामयसे इति भावः,
तस्मात् विदुषां विद्यावतां पौरुषव्यत्ययेऽपि पुरुषार्थदाहित्वेऽपि
अर्थः प्रयोजनं भवति । सर्वेषामेव त्वत्प्रशानुवर्त्तितादिति भावः ॥ ४९ ॥

शैलोद्धर्तेति । त्वं शैलोद्धर्ता गोवर्द्धनघरः, दमितः भुजगः
कालियः येन तादृशः कालियशास्तेत्यर्थः पीतं दावाग्निचक्रं दवानल-
मण्डलं येन तथाभूतः दावान्नेः शमयितेत्यर्थः माद्यतः मद्मत्तस्य
नागायुतबलस्य दशसहस्रहस्तिबलशालिनः गजाधीशस्य कुबलवा-
पीडस्य भोजेन्द्रस्य कंसस्य च हन्ता । स एतादृशमहापुरुषस्त्वं दोषे
असति अपि किङ्करीणां दासीनाम् अभद्रम् अकुशलं पीडनमित्यर्थः
कुरुषे, भोः एवं कर्तुं न युनक्ति न युज्यते इति वक्तुं जनः न
आस्ते ? न तिष्ठति ? त्वया इत्यमसदृशे आचरिते कोऽपि एतादृशो
जगो नास्ति यस्त्वाम् अद्विषितमिदं न कर्तव्यमित्येवमुपदिशतीति
भावः ॥ ५० ॥

लोकातीतं य इह कुरुते कर्म किं धर्मदारा
 तेन त्याज्या किमिह विहितं श्रीमता राघवेण ।
 त्यक्त्वा सीता तदपि सुचिरं सैव हैमी प्रियाभूत्
 त्यक्त्वा यस्मिन्नहनि तु वयं तत्र कुञ्जारतोऽसि ॥ ५१ ॥
 व्यावर्त्तध्वं स्वभवनमितः कुत्र रे याद्य सुग्धा !
 ऋज्वीरद्य स्पृशतु स कथं वल्लभः कुञ्जिकायाः ।
 सम्भूय त्वच्चरणकमलस्यर्शलोभेन यान्ती-
 रित्यं गोपीः पथि पथि बलादध्वगा अप्यरन्वन् ॥ ५२ ॥
 पीयूषात्मा तव कुलगुरुर्जम्भदातावदातो
 माता याम्भूदियमपि जगत्पावनीति प्रसिद्धा ।

लोकातीतमिति । इह जगति, यः लोकातीतम् अलौकिकं
 कर्म कुरुते, तेन किं धर्मदारा धर्मपत्नी त्याज्या त्यक्तव्या । इह
 राघवेण रामेण अलौकिककर्मकारिणेति भावः किं विहितं कृतम् ?
 सीता त्यक्त्वा, तदपि तथापि हैमी स्वर्शनिर्मिता सैव सीतेव प्रिया
 अभूत् । तं किन्तु यस्मिन् अहनि वयं त्यक्त्वाः त्वयेति शेषः, तत्र
 तस्मिन्नेव दिने कुञ्जायां रतः व्यासक्तः अथि ॥ ५१ ॥

व्यावर्त्तध्वमिति । रे सुग्धाः मूढाः ! इतः अस्मात् प्रदेशात्
 स्वभवनं व्यावर्त्तध्वं प्रतिगच्छत । कुत्र याद्य गच्छथ ? सः कृष्णः
 अद्य कुञ्जिकायाः वल्लभः ऋज्वीः सरलाः युष्मान् कथं स्पृशतु ऋज्जात्
 नैय तेन सूयं स्पृशेत्तव्या इति भावः । सम्भूय मिलित्वा तव चरण-
 कमलस्यर्शलोभेन पथि पथि प्रतिपथं यान्तीः गच्छन्तीः गोपीः इत्यम्
 अनेन प्रकारेण अध्वगाः पथिकाः अपि बलात् अरन्वन् निवर्त्तया-
 पातुः ॥ ५२ ॥

पीयूषात्मेति । हे देव ! तव कुलगुरुः धर्मजनकः पीयूषात्मा
 अस्तुतमवः चन्द्र इत्यर्थः यदुमां चन्द्रवंशीयत्वादिति भावः जम्भदातां

एकैकन्ते जयति जगदानन्दि चित्रं चरित्रं
 कस्मादेवं विरहदहने देव ! दासीर्जुहोषि ॥ ५२
 स्वामी वामी भवति यदि तत्सन्निधौ सञ्चरिष्णुः
 पथं प्रत्याययति समयः सोऽयमीशानयानाम् ।
 लोकद्विष्टं किमपि भवते कुर्वते युक्तवादी
 साधुस्तस्मिन्न किमु मधुरामण्डले कश्चिदस्ति ॥ ५३ ॥
 येनागत्य त्वमपि मधुरां वानमारोप्य नीतो
 यथाविष्टस्तव चरणभोषक्रचिह्ने सुखोठ ।
 अस्माकं त्वहमनसमये सा दशा येन दृष्टा
 सोऽपि स्वामिन् ! किमपि करुणाकातरो न ब्रवीति ॥ ५५ ॥

पिता वसुदेवः अथदातः विशुद्धः, या च माता अमृत इत्यपि
 देवकी अपि जगती पावनी पवित्रताकारिणी उद्धारिणीति वावत्,
 इति प्रसिद्धा विद्युता । ते तव एकैकं चरित्रं चित्रम् आचर्यं
 जगताम् आनन्दि आनन्दजनकं सत् जयति सर्वोत्कर्षेषु वर्तते ।
 अतः कस्मात् दासीः अस्मान् एवम् इत्थं विरहदहने जुहोषि
 निष्पिपि ॥ ५२ ॥

स्वामीति । हे देव ! स्वामिन् ! यदि स्वामी वामी प्रतिबुद्धः
 भवति, तदा तस्य स्वामिनः सन्निधौ सञ्चरिष्णुः पार्श्वपर इत्यर्थः
 अर्थं चः अनयानां दुर्नयानां समयः आचार इति उक्तेति शेषः प्रत्या-
 न्वार्यं प्रत्याययति बोधयति अकार्यात् निवर्त्य प्रभुं हिते निबो-
 जयतीति भावः । किन्तु तस्मिन् मधुरामण्डले लोकद्विष्टं लोक-
 निन्दितं किमपि कर्म कुर्वते भवते त्वत्वं युक्तवादी व्याववादी कश्चि-
 दपि साधुः नास्ति किम् ? यस्मां दुर्नयात् निवर्त्य सुखेतिहपरिह-
 त्तीति भावः ॥ ५३ ॥

ज्ञेवेति । येनापि आगत्य वानं दपन् आरोप्य तं मधुरां नीतः

अस्मन्मर्मच्छिदुरमकरोत् कृत्यमत्युत्कटं यत्
 कंसस्तेन त्विभिरपि दिनैस्तत्फलं साधु लेभे ।
 त्वामुत्थाप्य त्वरिततुरगं येन गानं वितेने
 किञ्चित्तस्य प्रभुवर ! कुतः श्रूयते नाधुनापि ॥ ५६ ॥
 श्यामं तेजःप्रकृतिविमलत्वेन संक्रान्तसर्वं
 प्रत्यक्षं व्यधिवहुलं विश्वरूपप्रकाशि ।
 आभ्यं जन्मावधि जनयताशेषलीकैकरत्नं
 हाहा तेन त्वमपि मुषितं तारकं चक्षुषीर्नः ॥ ५७ ॥

यस्य आकृष्टः अवहितः सन् तव चरणयोर्वज्रचिह्ने लुलोठ लुठित-
 वान्, येन तव गमनसमये अस्माकं सा दशा अवस्था भ्रूलुण्ठनादि-
 रूपेति भावः दृष्टा, हे स्मामिन् ! सोऽपि अक्रूरोऽपि कदवायां
 दवायां कातरः सन् किमपि न ज्वीति ? तेनावश्यं किमपि अस्मा-
 दर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अस्मादिति । कंसः यत् यतः अस्माकं मर्मच्छिदुरम् अरन्तुदम्
 अत्युत्कटम् अतिदारुणं कृत्यं त्वदानयनरूपमिति भावः अकरोत्
 चकार, तेन हेतुना त्विभिरपि दिनैः तस्य अस्माकं दुःखदानस्येति
 भावः फलं साधु सत्यक् यथा तथा लेभे प्राप, समारोति
 भावः । येन अक्रूरेण त्वाम् उत्थाप्य नीत्वा त्वरिततुरगं गानं गमनं
 वितेने कृतं, हे प्रभुवर ! तस्य किञ्चित् अमङ्गलमिति शेषः अधुनापि
 कुतः कस्मात् न श्रूयते ? शीघ्रं तस्मान्मङ्गलवार्ताश्रवणे अस्माकं ताप-
 शान्तिः स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्याममिति । हाहा इति खेदसूचकमव्ययम् । जन्मावधि
 वावष्णीवनमित्यर्थः आभ्यम् अन्वत्वं जनयता तेन अक्रूरेण श्यामं
 श्यामवर्णं तेजसः प्रकृतेः स्वभावस्य विमलत्वेन नैर्मल्येन संक्रान्तसर्वं
 सर्वसङ्घारीत्यर्थः प्रत्यक्षम् अविशोचरं व्यधिवहुलं बहुव्यवधाने

सूक्ष्मं सूक्ष्मादपि च कलयन्नन्ववञ्चेष्टते यी
 भान्ध्यं तस्मात्तिरयति रसेरश्विनीनन्दनोऽपि ।
 विज्ञातः स त्वमपि रचयन्मैवमङ्ग ! व्यवस्थां
 अङ्गीकार्यः कथमिव वृथा किं परं दूषयामि ॥ ५८ ॥
 तत्ते चित्तं शरणमपि नः सर्वतो भद्ररूपं
 व्याहृत्यास्मान् वसति बलवन्नागरीवृन्दमध्ये ।
 वैदग्ध्यं ते किमिदमधुना तद्वहिर्वीथिकान्ते
 वासी रासोत्सवनट विभो ! दुर्लभो यन्ममापि ॥ ५९ ॥

स्थितमित्यर्थः विश्वस्य सगतः रूपं प्रकाशयतीति तथोक्तं विश्वरूपं
 जगन्मयं प्रकाशं प्रकाशमानञ्चति वार्थः अर्थषडोक्तानां सङ्गताम्
 एकम् अद्वितीयं रत्नं मणिस्वरूपं नः अस्माकं चक्षुषोः तारकं तारा-
 भूतं त्वमपि दूषितम् अपहृतम् । नञ्ज्ञानप्रकारः कृतस्तेनेति भावः
 ॥ ५७ ॥

सूक्ष्ममिति । यः सूक्ष्मात् अपि सूक्ष्मम् अतिसूक्ष्ममित्यर्थः
 कलयन् पुनःपुनरवबोधकयन् अन्ववत् अन्व इव चेष्टते व्यवहरति, अश्वि-
 नीनन्दनोऽपि अर्गवैद्योऽपि रसेः शीघ्रप्रविशेः तस्मात् भान्ध्यम्
 अन्वत्वदोषं न तिरयति न अपनयति । अङ्ग भोः ! एवं व्यवस्थाम्
 अस्मासु व्यवहारमिति भावः रचयन् कुर्वन् त्वमपि सः अन्वः विज्ञातः
 विदितः त्वमन्वोऽपीति भावः । अङ्गीकार्यः कलङ्गीकार्यः तवान्वत्व-
 दोषादस्मासु दृष्टिर्नास्तीति च तव एव कलङ्क इति भावः । कथमिव
 ज्ञेयं प्रकारेण किं वृथा निरर्थकं परम् अन्यम् अङ्कुरादिकं दूषयामि ।
 नात्रापरेण दोष इति भावः ॥ ५८ ॥

तदिति । तत् ते तव भद्ररूपं वाचुरूपं चित्तं सर्वतः सर्वैः
 प्रकारैः नः अस्माकं शरणमपि आश्रयमपि अस्मान् व्याहृत्य विज्ञातं
 कलं मधुराभां वचयत् प्रवचयत् अस्मभ्य इति भावः यत् नागरीवृन्दं

किं नो हृष्या न किमग्निभिर्भूयता वा हताः स्य
 किं न भ्रुष्टा द्रव्यतवैर्दंशिताः किं न सर्पैः ।
 प्रम प्रौढं किमपि जनयन् न व्यलीकांश्च मुञ्चन्
 अञ्चन्नेवं कथमपयशो घोरमङ्गीकरोषि ॥ ६० ॥
 अस्मत्प्राणास्तव पदनखच्छायनीराजनाय
 त्वं यातोऽभूः सपदि यदि ते यान्ति को वा विषादः ।
 एकं किन्तु व्यथयति मनश्छन्नना किङ्करीणां
 प्राणात्रिन्ये यदुपतिरिति त्वद्गता किंवदन्ती ॥ ६१ ॥

अथरवाग्निनीसङ्घः तेषां मध्ये वसति, इदानीं तव चित्तं
 नागरिकासु संख्यन्मिं इति भावः । हे रासोत्सवन्ट विभो !
 ते तव अधुना किमिदं वैदग्ध्यं चातुर्यम् ? यत् तस्य मनसः वञ्चि-
 वीधिकात्ने बाह्यकजान्ते मन्मादि राधाया अपि वासः दुर्बलः ?
 का कथास्वासां गोपीनामित्यर्थः ॥ ५९ ॥

किमिति । एष्ट्या सप्ताहं वर्षेण्येन किं नो, अग्निभिः वञ्च-
 पातैः किं न, भूयता पर्वतेन वा किं न हताः स्य नाशिताः
 भयाम् । द्रव्यतवैः द्वाग्निभिः किं कथं न भ्रुष्टाः न दग्धाः,
 सर्पैः काञ्चियाद्यैः किं न दंशिताः वयमिति शेषः, एष्ट्यादिभूत्प्रातेषु
 कथं कथं रक्षिता भवतेति भावः । किमपि अनिर्वचनीयं प्रौढं
 निदतिशयं नाहमिति यावत् प्रेम जनयन् व्यलीकांश्च दुराचारांश्च
 न मुञ्चन् अत्यजन् कुर्वन्निति यावत् एवम् अञ्चन् व्यवहरन् कथं
 घोरम् अतृकटम् अयशः अङ्गीकर्त्तुम् अङ्गीकरोषि नृह्लासि ? ॥ ६० ॥

अकदिति । अस्माकं प्राणाः तव पदयोः ये नखाः तेषां ज्ञाया
 तव तस्य नीराजनाय सेवनाय सन्तीति तव पादच्छायां संख्यन्
 तिष्ठन्तीति भावः । त्वं सपदि सङ्घा यदि वातः अभूः, तदा ते
 प्राणा यान्ति गच्छन्ति, अत्र को वा विषादः दुःखम् ? नैवास्माकं

सङ्कीची यस्तव गुरुजने यच्च पौराङ्गनासु
व्यक्तीभूतं तदुभयसम्भूत् कुञ्जिकोपग्रहेण ।
अस्मानेव क्षिपसि सहसा देव ! दूराद्द्वीयः
कर्तुं यः पारयति स कृती किं करोत्येवमेव ॥ ६२ ॥
एतस्मादप्यधिकमधिकं यत्तदस्मासु कुर्या
न स्वप्नेऽपि त्वयि विसदृशं चिन्तयत्येतदन्तः ।
दन्ते कृत्वा तृणमिति महासभ्यमभ्यर्थयामि
स्वामिन्नेवं न हि मधुपुरीक्षीणमध्यां विदध्याः ॥ ६३ ॥

विषाद इत्यर्थः । किन्तु यदुपतिः उद्गना उलेन किङ्करीणां दासीनां
प्राणान् निन्द्ये जहार इति त्वद्गता त्वामाहृदा किंवदन्ती चोका-
पवादः, किंवदन्ती जनश्रुतिरिस्वमरः । एकं केवलं मनः अस्माक-
मिति शेषः व्यथयति क्लेशयति ॥ ६१ ॥

ननु गुरुणां पौराङ्गनाना परतन्त्रोऽहं कथं युष्मान् प्रति प्रेम
स्वादिष्कारोमीत्यत्राह, सङ्कीच इति । तव गुरुजने पितादौ यः,
पौराङ्गनासु स्वयोग्याञ्जिति भावः अत्र सङ्कीचः कुण्ठितता, तदुभयं
कुञ्जिकायाः उपग्रहेण यद्द्वयेन व्यक्तीभूतं प्रकाशितम् अभूत् । हे
देव ! अस्मानेव सहसा दूराद् द्वीयः सुदूरे द्वेये इति वावत् क्षिपसि
त्वजसि । ननु सर्वतोमुखो प्रभुता मम, तत् यदहनिष्कामि तत्
करोमीत्यत्राह, कर्तुमिति । यः कर्तुं पारयति यत्नोति, स कृती
यत्नमान् जनः किम् एवमेव करोति ? नैव करोतीत्यर्थः, यत्नारञ्जोति
मत्वा नैव परद्रोहः कर्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्मादिति । एतस्मादपि द्रोहादिति भावः अधिकम् अधिकं
यत् अस्तीति शेषः, तत् अस्मासु कुर्याः विदध्याः । एतत् अन्तः-
अन्तःकरणं स्वप्नेऽपि विसदृशम् अकुञ्जकमिति वावत् न चिन्तयति ।
दन्ते तृणं कृत्वा महासभ्यं भवन्मिति शेषः इति अभ्यर्थयामि वाचे,

द्रोणीरादौ मलयजयुताः मोचिताः सञ्चिनुध्वं
 वापीर्निघ्नीकुरुत शतशो नालशैवालपूर्णाः ।
 सख्यं सख्यो मधुपुरपतौ याति तोये तदाहे
 प्रेष्यो वश्यो मिलति यदि तन्माथुरीर्वन्दयिष्ये ॥ ६४ ॥
 सौभाग्येन व्रजकुलबधूसार्थसौमन्तरत्नं
 या कंसारिरतिगुणवती स्क्न्धमप्यारोह ।
 सेयं राधा किमिदमिति मामुद्दिशन्तोऽङ्गुलीभिः
 लोकानत्र स्तूपितनयनान् शाखिनो रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

हे स्वामिन् ! मधुपुरीषोपमध्यां मथुरावासिनीं कथोदरीं कुजा-
 मिति भावः एवं मदिधां नैव विदध्याः कुर्याः, वां प्रति नैयं व्य-
 हरेति भावः ॥ ६२ ॥

द्रोणीरिति । हे सख्यः ! आदौ मलयजयुताः चन्द्रनपूर्णाः
 अधुना मोचिताः अस्माकं व्यवहाराभावादिति भावः द्रोणीः बाष्पान्मु-
 वाहिनीः मथुरावासिनीकुञ्जिकाटल्येति भावः सञ्चिनुध्वं संदह्नीत,
 शतशः बह्वीरित्यर्थः नालशैवालपूर्णाः वापीः सरांसि निघ्नीकुरुत
 आयत्तीकुरुत, मधुपुरपतौ सख्यं सादृश्यं याति गच्छति कृष्णतल्ल-
 प्यामवर्षे तोये जले वश्यः वशंवदः प्रेष्यः दासः ओकृष्णः यदि मिलति
 तदा तन्माथुरी तस्य कृष्णस्य मथुरावासिनीः नारीरिति शेषः यन्द-
 यिष्ये प्रणंस्वामि ॥ ६४ ॥

सौभाग्येनेति । व्रजकुलबधूनां सार्थस्य समूहस्य सौमन्तरत्नं
 शिरोरत्नभूता अतिगुणवती या राधा कंसारेः कृष्णस्य स्क्न्धमपि
 आरोह, सेयं राधा किमिदं कथमेवदशेति भावः, इति अङ्गुलीभिः
 पञ्चवक्ष्यामिभिरिति भावः माम् उद्दिशन्तः प्रदर्शयन्तः शाखिनोऽपि
 इच्छा अपि अत्र इन्दावने लोकान् स्तूपितनयनान् अशुक्तिभ्रनेतान्
 कृत्येति शेषः रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

यो विद्यायां तपसि भवतो ज्येष्ठ एवादिदेवो
 मायन्मायाविभव ! भवता वञ्चितः सोऽपि दृष्टः ।
 या त्वामम्बा शरणमविशद् वञ्चकश्चापि तस्या-
 स्वामुहामा कथय न कथं लोकलक्ष्णा कृणुहि ॥ ६६ ॥
 आदावेव क्षणसुखकरं कृणु ! कल्पान्तभोग्य-
 क्लेशारम्भि त्वयि मम महत् पातकं प्रेम मन्थे ।
 प्रायश्चित्तं भवति न च मे दुर्गताया विधेयं
 तेनैव त्वामहमविरतं सानुतापा स्मरामि ॥ ६७ ॥

य इति । हे माद्यन् मायाविभवो यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ,
 मञ्जानायागालिन्नित्यर्थः, यः आदिदेवः मञ्जादेवः विद्यायां तपसि च
 भवतः ज्येष्ठ एव, भवता सोऽपि वञ्चितः प्रतारितः दृष्टः लोकै-
 रिति शेषः । या अम्बा माता त्वां शरणम् आश्रयम् अविशत् प्राप,
 त्वं तस्याः यशोदाया अपि वञ्चकः प्रतारकः, अतः उहामा उत्कटा
 लोकलक्ष्णा त्वां कथं न कृणुहि न निवर्त्तयति देहगाचारादिति
 भावः, कथय ॥ ६६ ॥

आदाविति । हे कृणु ! त्वयि मम प्रेम आदावेव प्रथममेव
 क्षणसुखकरं क्षणिकसुखदं, किन्तु कल्पान्तभोग्यम् आप्रलयभोग्यं
 क्लेशम् आरभते उत्पादयतीति तादृश्यम् अतएव महत् पातकं
 पापं मन्थे । दुर्गतायाः दुरवस्थायाः मे मम प्रायश्चित्तं पापशुद्धि-
 जनकं कर्म चान्द्रायणादिकं विधेयं कर्त्तव्यं कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः न च
 भवति, तेनैव हेतुना सानुतापा अहतापिनी वती अविरतं व्रततं
 त्वां स्मरामि । स्व्यापानानुतापेन शुद्धिर्भवति पापिनामिति आस्तात्
 अहतापकृत्यं नास्ती हि बाह्यी शक्तिः पापनिर्हारेण हरेः । तावत्
 कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नर इति वचनात् त्वन्नामस्मरणात्-
 पञ्च प्रायश्चित्तं करोमीति भावः ॥ ६७ ॥

मातृनापि स्मरणमियता अक्षितं लौकिकं ते
 धर्माधीनो यदसि तदपि व्यक्तमेतावतैव ।
 किञ्च ब्रूते तव रसिकतां निग्रहः कामिनीनां
 को जानीते कितव ! भवतः कुत्र तात्पर्यमस्ति ॥६८
 तत्त्वज्ञानं कथय शतधा प्रेषय प्रेष्यलक्षं
 चिन्तारत्नं वितर कुत्र वा साशुतापप्रसङ्गान् ।
 यावद्दोर्भ्यां तव नवघनश्यामलं धाम गाढं
 नास्तिष्यामि न्रुटति न हि मे तावदेवैष तापः ॥६९॥

भातरिति । नाहः बयोदाया अपि न स्मरणं मातापि न
 अर्थात् त्वमेति भावः, इत्यता एतेन ते तव लौकिकं लोकाचारः
 शिष्टव्यवहार इति यावत् अक्षितं अस्तमितम् । यत्र धर्माधीनः
 धर्मपरतन्त्रः अस्ति, तदपि धर्माधीनत्वमपि एतावतैव मातृस्मरण-
 नैषेत्यर्थः व्यक्तं प्रकाशितम् । किञ्च हे कितव ! भूत ! कामिनीनां
 निग्रहः पीडनं तव रसिकतां ब्रूते प्रकटयति, अतः भवतः कुत्र
 अक्षितं विषये तात्पर्यं आशयः अस्ति, तत् कः जानीते ? न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्त्वज्ञानमिति । त्वं तत्त्वज्ञानं शतधा बहुधेत्यर्थः कथय उप-
 दिष्ट, प्रेष्यलक्षं अक्षयसंज्ञान् प्रेष्यान् प्रेषय, चिन्तारत्नं चिन्तामणिम्
 अविनतारत्नमित्यर्थः वितर देहि, साशुतापप्रसङ्गान् न भवेद् भद्रं कर्तं,
 अन्वयं व्यक्तिलेखं रूपानिति भावः कुत्र वा, यावत् दोर्भ्यां भुजाभ्यां तव
 नवघनश्यामलं धाम शरीरं गाढं न आस्तिष्यामि नास्तिष्यामि, तावत्
 एत मे नव तापः न हि न्रुटति नैव यास्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीकान्तं कतिचन चिदानन्दमध्ये विदुस्त्वां
 मायाकारं कतिचिदपरे साधकाः सिद्धिमाहुः ।
 यो वाऽन्यो वा भव नवघनश्याम ! तस्यैव धान्नो
 दासीभूता बयमिति परे बन्धकल्या विकल्पाः ॥७०॥
 नायासि त्वं न च नयसि मामात्मनः पादमूलं
 नो वा दूतं विच्छजसि न वा लेखलेपं ददासि ।
 निःश्वासाग्निर्निपतति न ते काचिदाश्वासवार्त्ता
 कस्मिन्नास्थानुपहितवती जीवितं धारयामि ॥ ७१ ॥
 यत् पूर्वेद्युर्गमनदिवसान्मानभङ्गाभिलाषी
 लक्ष्मीकान्त ! त्वमपि पतितः पादमूले ममासीः ।

लक्ष्मीकान्तमिति । कतिचन जनाः त्वां लक्ष्मीकान्तम्, अन्ये
 चिदानन्दं ज्ञानानन्दं विदुः जानन्ति, कतिचिदपरे साधकाः माया-
 कारं त्वां विद्विम् आहुः । हे नवघनश्याम ! त्वं यो वा अन्यो वा
 भव, तस्यैव सुदुर्बोधश्यामस्यैवेत्यर्थः धान्नः कलेवरस्य बवं
 दासीभूता इति परे अन्ये विकल्पाः विभिन्नकल्पाः कल्पितानि विवि-
 धानि रूपाणीति भावः बन्धकल्याः प्रायेण विफल्पा इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नेति । त्वं न आयासि नामच्छसि, न च माम् आत्मनः पाद-
 मूलं नयसि, दूतं वासावहं वा नो विच्छजसि न प्रेषयसि लेखलेपम्
 अल्पमपि लेखनं न वा ददासि, ते तव निःश्वासाग्निः उष्णनिःश्वास
 इत्यर्थः नाहृषां दुःखानुसरणादिति भावः न निपतति, ते तव
 काचित् कापि आश्वासवार्त्ता न संसृति शेषः, अतः अस्मिन् विप्रवे
 आस्थानु आशान्मित्यर्थः उपहितवती प्राप्तवती वती जीवितं धारय-
 मामि ? ॥ ७१ ॥

वदिति । हे लक्ष्मीकान्त ! गमनदिवसात् पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्

सृष्टोऽङ्गुल्या तदपि न मया नापि नेत्रान्तपीतः
 चित्ते शल्यं सविषमिव तन्नामके लग्नमस्ति ॥ ७२ ॥
 को जानाति त्वहपहरणक्रूरमक्रूरमात्
 कः प्रत्येति त्वमपि सहसा गोकुलं त्यक्ष्यसीति ।
 त्वक्त्वा नायास्यसि पुनरिदं नाथ ! केनाशु मेयं
 मददुर्दैवान्यहह सुमहादुर्घटं साधयन्ति ॥ ७३ ॥
 भूयस्त्रचेन्निलसि महिषासम्प्रदायं विहाय
 द्वाभ्यां दृग्भ्यां युगपदपि तद्रूपमादौ ग्रहोष्ये ।
 आश्लिष्य त्वामहह तदनु सन्दसम्बन्धहीना
 कल्पक्रूरामपि निमिषतां यामिनीं यापयिष्ये ॥ ७३ ॥

दिने भानमक्राभिवाषी मम मानापनयनार्थी सन् त्वमपि मम पाद-
 मूले पतितः आसीः, तदपि पादपतनेऽपि मया अङ्गुल्या पादच्छेति
 शेषः न सृष्टः, नापि नेत्रान्तेन अपाङ्गेन पीतः दृष्टः । नामके
 चित्ते लग्नं सविषं शल्यमिव अस्ति ॥ ७२ ॥

क इति । तव अपहरणेन क्रूरं निष्ठुरम् अक्रूरम् आप्तम्
 आगतं कः जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । त्वमपि सहसा हठात्
 गोकुलं त्यक्ष्यसीति कः प्रत्येति विश्वसिति ? न कोऽपीत्यर्थः । हे
 नाथ ! इदं गोकुलं त्वक्त्वा पुनः न आयास्यसि नामनिष्यसि, एतत्
 केन मेयम् अतुमेवम् ? न केनापीत्यर्थः । अहह खेदे मम दुर्दैवानि
 दुर्भाग्यानि सुमहादुर्घटं सुमहत् व्यसनं घटयन्ति जनयन्ति । अत्र
 चतुर्थवाक्यच्छेत्तकं काव्यबिम्बमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 मदार्यत्वे काव्यबिम्बं निगद्यते इति ॥ ७३ ॥

भूय इति । चेत् यदि महिषासम्प्रदायं माधुरीष्टम् इति भावः
 विहाय परित्यज्य त्वं भूयः पुनः निचपि सङ्गच्छसे, तदा द्वाभ्यां

यात्राकाले कथमपि चलनन्दपत्नीकराञ्ज-
 व्यस्तन्यस्तेन च सुरचिरं रोचनाचित्रक्रेष ।
 आशीर्दृवाञ्चतचितमनुस्मर्यमाणं मुखं ते
 सर्वक्षेयापहमपि जगन्नाथ ! ममं छिनत्ति ॥ ७५ ॥
 न स्मर्तव्यस्तदयमदयः कर्हिचिद्वर्हचूडो
 निखिल्येति स्पृहयति मनो यावदर्थांतराय ।
 किं ते वैरं विहितमव रे कृष्ण ! कृष्यन्निवान्त-
 र्धीरावाहिस्ररपदवीं गाहृषे तावदेव ॥ ७६ ॥

इगुभ्यां नेत्राभ्याम् आदौ तत् रूपं सुरबीधरस्यानभिति वावत् युग-
 पदपि वनकाकमेव पञ्चोष्ठे पविष्यामि, यथा न पुनर्विच्छेदः
 आदिति भावः । अहह खेदे, त्वाम् आश्लिष्य आशिङ्ग्य तदह आश्ले-
 षानन्दरं सन्दसम्बन्धहीना व्यसन्देति वावत् सती कल्पकुरामपि
 अतिदोषानपीति भावः वासिनीं रजनीं निषिषताम् अत्यन्तानुप-
 त्तम् यापविष्ये प्रापविष्ये नेष्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

वाञ्छेति । हे जगन्नाथ ! यात्राकाले मधुरानमनवसवे कथ-
 मपि भाविपुत्रविरहादिति भावः चलता अस्मिरेष नन्दपत्न्याः
 यथोदायाः कराञ्जेन करकमलेन व्यस्तं विपरीतं यथा तथा न्यस्तं
 निहितं तेन रोचनाचित्रक्रेष गोरौचनया चित्नीकरणेन सुरचिरं
 सुजनोहरम् आश्रिपि आशीर्वादे प्रमुञ्चमानं यत् दृवाञ्चतं तेन चितं
 बुद्धं ते तव मुखम् अनुस्मर्यमाणं यत् सर्वक्षेयापहमपि सर्वदन्ताप-
 हरमपि ममं छिनत्ति व्यथयति अस्माकमिति शेषः ॥ ७५ ॥

नेति । तत् तस्मात् तव अरण्यस्य वन्यापहेतुकत्वादिति वावत्
 अयम् अदवः निदुरः वर्हचूडः मयूरपिण्डधरः न अर्हव्यः न
 अरण्यविपरीकर्तव्य इति निखिल मनः चित्तं वावत् पञ्चान्तराय
 अत्यन्तं आश्रीं च स्पृहयति, रे कृष्ण ! ते वत् किं वैरं वाञ्छेत्

गुञ्जाहारं-कृतिवन तदा पत्रशृङ्गाणि केचित्
 केचित् बर्हस्तवकमपरे वेवमन्ये प्रतोदम् ।
 वंशीं काचित् त्वदधरसुधासारसौरभ्यरम्भां
 निस्तुर्धन्वा निजमविदुषी दीर्घमायुर्मृतास्मि ॥ ७७ ॥
 आयास्यामि स्वयमिति पुरः प्रस्थितौ वत् त्वयोक्तं
 मय्येवास्तुतमिव तदा नाथ ! निक्षिप्तमक्षि ।
 आस्यामत्र प्रविष्टितवती प्राणमि प्राणवन्धो !
 चिन्तावन्धोऽभवदथ भवेः सत्यसन्धो न वेति ॥ ७८ ॥

अपराध इति भावः कृतम्, एव रक्त आस्मानिति शेषः तावदेव अलः
 अलःवरणं कर्षाच्च काव्यान्वशात् आकर्षणव धारावाङ्मनी वा
 अरुणपदवी तं नाङ्गुले पुनःपुनः अरुणपदमीनारोऽङ्गुलीकर्मः ॥ ७६ ॥

गुञ्जाहारमिति । तदा तस्मिन् कावे तत्र यात्राकावे इत्यर्थः
 कृतिवन गोपा इति शेषः गुञ्जाहारं, केचित् गोपाः पत्रशृङ्गाणि
 पत्रनिर्मितानि शृङ्गाणि, केचित् बर्हस्तवकं विशिष्टमिच्छन्निचबन्धु,
 अपरे वेवम्, अन्ये प्रतोदं गोवत्सथासनदण्डनिष्ठार्थः तथा काचित्
 धन्या नारी तत्र अधरसुधासारसौरभ्येण सौमन्येण सौमन्येन रस्यां वंशीं
 निस्तुः जट्टः । अङ्गुले निजं दीर्घम् आयुः अविदुषी अज्ञानती
 कृता अक्षि अस्तुकावोऽन्नं मयेति मत्वा विदुषा अतिष्ठमिति
 नाथः ॥ ७७ ॥

आयास्यामीति । हे नाथ ! प्रस्थितौ प्रस्थानकावे आया-
 स्यामि आनमिध्यादि कृतमिति पुरः अपतः वत् वदा तदा वक्तुं
 तदा मन्वेव अस्तुतमिव नायादृतमिव अक्षि नवनं निक्षिप्तम् अपि तं
 मयेति शेषः हे प्राणवन्धो ! अल अक्षि आस्याम् आयां प्रवि-
 ष्टितवती अपि वन्धो अक्षं प्राणमि जीवानि । अत्र तादृशदृष्टि-
 निक्षेपेण मां प्रति प्रेमातिरेकप्रदर्शनात् कदाचि अ न अस्मान्तीति

सेयं सिन्धुर्विकचकमला काननं फुल्लमितन-
 नीपद्यायं कुसुमनमितः श्रूयते सृष्टगीतम् ।
 स त्वं साहं स च रतिपतिः किं वदामः परन्तं
 भावो भिन्नः सपदि विदधे सर्वमन्यादृगीव ॥ ७९ ॥
 योषिण्यं रमय दमय हेषिणो दुर्विनीतान्
 सन्नाडेधि प्रणय सुमुखो बभ्रुवन्दं पुराणम् ।
 क्लेशानेषा वहतु बहुशः कान्तं ! किं तेन वार्त्तां
 कल्याणीं ते भवतु मम तु श्रोतुमेवेदमायुः ॥ ८० ॥

आशया प्राचधारणं करोमीति तात्पर्यम् । अथ अनन्तरं सत्य-
 वन्दः सत्यप्रतिज्ञः भवेः न वा इति चिन्ताबन्धः चिन्ताप्रसरः अभि-
 वत् ॥ ७८ ॥

सेवमिति । सा इयं विकचकमला प्रफुल्लितपद्मा सिन्धुर्मेदी
 यस्तुनेत्वर्थः, एतत् फुल्लं विकसितं काननम्, अथश्च कुसुमनमितः पुष्प-
 भारावन्त इत्यर्थः नीपः कटम्बः, सृष्टगीतं श्रूयते । स त्वं,
 सा साहं, स च रतिपतिः कानः, परम् अन्यत् ते त्वयं किं वदामः,
 भिन्नः भावः आशयः सपदि सहसा सर्वम् अन्यादृगेव अन्यविधमेव
 विदधे ज्ञतवान् ॥ ७९ ॥

योषिण्यमिति । हे कान्त ! योषितां नारीणां लक्षं रमय
 रत्नां आनन्दय, दुर्विनीतान् इष्टान् हेषिणः प्रहृष्टान् दमय शधि,
 सन्नाट् राजाधिराजः एषि भव शक्ति वचाश्रया राज्ञः स सन्नाडिति
 कथ्यते इति कोपः । सुमुखः अलुक्लुषः वन् इराणं बभ्रुवन्दं प्राणि-
 यं प्रणय संवह्वैव । एषा अहमिति भावः बहुशः बहुनिन्दितः
 क्लेशान् वहतु, तेन एतस्याः क्लेशेन किम् ? न कापि अतिरति
 भावः । त्वं किन्तु मम इदम् आयुः जीवनकायः ते तव कल्याणीं

यत्तन्मेऽस्तु त्वयि तु चरितं युक्तिवर्त्मव्यतीतं
 सम्पश्यन्ती किमपि किमपि प्राणबन्धो ! विभेमि ।
 दीना याचे विधिमहमतस्वत्कृते मन्त्रयन्ते
 यद् गर्गाद्याः किमपि निपुणे तद्वचः सत्यमस्तु ॥ ८१ ॥
 आगः कस्मिन्नहनि न कृतं तिष्ठतापि त्वयेह
 प्रस्थानेन प्रकटितमथो वीर ! वैरं वरीयः ।
 रुचत्वं नो न जयितुमियानिव यन्नस्तवाभृद्
 एतच्चे तस्त्वयि तु न गुणादन्यदङ्गीकरोति ॥ ८२ ॥

माङ्गली वार्त्तां श्रोतमेव भवतः, तव मङ्गलवार्त्तांश्रवणेनेवाहं बहून्
 भविष्यामीति भावः ॥ ८० ॥

वदति । यत् तत् मे मम अस्तु भवतु हे प्राणबन्धो ! त्वयि
 तु युक्तिवर्त्मव्यतीतम् उषसिचरितं किमपि किमपि अनिवंचनीय-
 निश्चयः अशौकिकमिति यावत् चरितं सम्पश्यन्ती सती किमेमि
 त्वाहं गच्छामि । अतोऽहं दीना जातरा सती तव कृते निमित्तं
 विधिं विधातारं याचे प्रार्थये, निपुणे सुचतरे त्वयि गर्गाद्या
 सुनवः यत् वचः, जगतां भारापनवनार्थमेवः कृष्णः अवतीर्थः मङ्गल
 कार्यं करिष्यतीत्यादिरूपं मन्त्रयन्ते संबन्धि, तत् सत्यम् अस्तु
 भवतु ॥ ८१ ॥

आग इति । त्वया एह तिष्ठतापि कस्मिन् अहनि दिवसे
 आगः अपराधः न कृतं, निश्चयेव त्वया अस्माकं व्यथीकं कृतमिच्छयः ।
 हे वीर ! अथो इदानीं प्रस्थानेन वरीयः श्रेष्ठं वैरं प्रकटितं प्रका-
 शितम् । तव रुचत्वं निहुरत्वं जयितं निवारयितं नः अस्माकम्
 इवान् बहूः नाभूदेव, त्वयि एतत् चेतः क्लान्तकरणं गुणात् अन्वय
 शोषनिश्चयः न अङ्गीकरोति न मङ्गलति ॥ ८२ ॥

तुभ्यं दातुं विषसुपनता पूतनाद्यानि युक्तं
 विश्वोन्माद्यिष्वपि समुचितो नियमः पूरुषेषु ।
 अन्ना योषित् प्रकृतिकृपणानन्यवृत्तिश्च या ते
 तत्रोन्माद्ये किमपयशसः पातकाद्यान्यदस्ति ॥ ८३ ॥
 सन्धोग्योऽभूर्दिनकतिपयं मादृशीनामथ त्वं
 माधुर्यंश्च दिनकतिपयं भुञ्जते सद्यमेतत् ।
 अस्माभिर्यो भवदनुभवः सोऽपि सर्वात्मना यन्-
 निःसंस्कारः समजनि मनो दग्धमेतावतैव ॥ ८४ ॥
 तुल्याकारं समनुभवतोरत्र दुःखं सुखञ्च

तुभ्यनिति । तुभ्यं विषं दातुम् उपनता उपस्थिता पूतना
 अद्यानि कृता युक्तमेतदिति शेषः, विश्वोन्माद्यिषु जनदुपद्रवकारिषु
 पूरुषेषु कंसादिष्विति भावः नियमः समुचितः सम्यक् युक्तः । अन्ना
 सुग्धा प्रकृतिकृपणा स्वभावटीना अनन्यवृत्तिः अनन्यपरावस्था त्वदेक-
 शरणेति भावः या ते तव योषित् नारी, तत्र तस्याम् उन्माद्ये
 यीदृजे अपयशसः अकीर्तेः पातकाद्या अन्यत् किम् अस्ति ? नैवा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सन्धोग्य इति । त्वं दिनकतिपयं मादृशीनां गोपाङ्गनानामिति
 भावः सन्धोग्यः अभूः आसीः, अथ इदानीं साधुर्ग्यः सत्परावादिभ्यः
 दिनकतिपयं चेत् यदि त्वं भुञ्जते, तदेतत् सद्यम् । किन्तु अः
 अस्माभिः सद्य भवतः अनुभवः प्रत्यय इति भावत् सोऽपि सर्वात्मना
 सर्वथा अत् निःसंस्कारः संस्कारः बोधः तद्भक्तिः अभूतपूर्वं इवेति
 भावः यद्वा भवता यत्तु सद्य भवः अन्य यस्य तथोक्तः बलदेव इत्यर्थः
 सोऽपि सर्वात्मना निःसंस्कारः निःसम्बन्धः समजनि जातः, एतावतीक
 मनः दग्धम् ॥ ८४ ॥

ऋद्धाकारी त्वमहमिति नो शब्दभेदोऽपि जातः ।
 स त्वं योषित्कुञ्जरतिगुरुः साहमेवं वराकी
 सा किं नाहं त्वमसि न स किं नाथ ! किं जातमेतत् ८५
 धैर्यात् काचित् कतिचन सखीशिक्षया लज्जयान्या
 भीत्या काचित् कतिचन रुषा काचिद्दालस्यतीऽपि ।
 स्वाधीनेऽपि त्वयि रतिगुरौ केलिकुञ्जावलम्बि-
 न्यस्वाध्यायाः कति कति निशा मादृशमत्र नासन् ८६

त्वत्कारमिति । अत्र इत्यावने त्वत्कारं त्वत्कारं दुःखं
 सुखञ्च समनुभवतोः आवयोः मध्ये त्वं ऋद्धाकारी सुखविहारी, नो
 अहम् इति शब्दभेदः अपि जातः, स अहमदभिन्न इति भावः त्वं
 योषितां कुञ्जरतिगुरुः सुरताचार्यः, सा त्वदभिज्ञा इति भावः
 अहम् एवं वराकी दुःखिनी, सा अहं किं न, स त्वञ्च असि न, हे
 नाथ ! किं जातं घटितम् एतत् ॥ ८५ ॥

धैर्यादिति । अत्र स्वाधीने रतिगुरौ सुरताचार्ये त्वत् केलि-
 कुञ्जावलम्बिनि अपि मादृशां मोपाङ्गनानां काचित् निशेति शेषः
 धैर्यात् महदनव्ययासहनशीलत्वादिति भावः, कतिचन निशा इति
 शेषः सखीनां शिक्षया, यवमेवं मानः कर्तव्य इत्युपदेशेनेति भावः
 अस्या निशेति शेषः लज्जया कथं परपुरुषेण सह रतिः कदपीयेति
 त्रयया, काचित् निशेति शेषः भीत्या गुरुजनेभ्य इति भावः, कतिचन
 निशा इति शेषः रुषा बोधेन, काचित् निशेति शेषः आलस्यतः
 अपि, इत्वं कति कति निशाः अस्वाध्यायाः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 तद्भङ्गिताः भवत्सम्भोग एवात्र स्वाध्याय इति भावः न आसन् न
 अभवन् ? अधिका यव रज्ज्वः भवत्सम्भोगाभावात् विक्रता जाताः
 न भवन् विना अस्कारं न गतिरित्यपि न बोद्धव्यमिति भावः ।
 साभिमानोत्थिरिवम् ॥ ८६ ॥

दूरं दूरादपि च विषमं कश्चिदेव प्रहारं
 कुर्वन्नेकं पशुमिव जगन्नाथ ! किं नावधीर्मान् ? ।
 वाटीसीमप्रसरणपटुं श्रूयमाणैरजस्रं
 किं दुःशीलप्रहरणशतैरङ्गमङ्गं लुनासि ॥ ८७ ॥
 'सोद्व्यं' ते संकलमधुना सन्भृतब्रह्मचर्य्यं
 राजर्षित्वं कलयसि यदि स्त्रीयवंशानुरूपम् ।
 लक्ष्मश्रीणिः पुरयुवतिषु श्रूयमाणा नवीना
 किं कुर्याम सृशति हृदयं शासिता सर्वदैव ॥ ८८ ॥
 यान्ति प्राणा न हि वहिरमी नुद्यमानाश्च गाढं

दूरमिति । हे जगन्नाथ ! दूरादपि च दूरात् अतिदूरादिति
 त्वर्थः । एतत् व्यागत्य एकं केवलं विषमम् अतिदारुणं प्रहारं कुर्वन् पशु-
 मिव नृगमिव सां किं न आवधीः ? इतवानसि ? प्रहारोऽत्र वेपु-
 रवेश भनःसोभनमिति भावः । हे दुःशील ! वाटीसीमनि नृह-
 मरिसरे प्रसरणेन पटुं स्वष्टमित्त्वर्थः यथा तथा प्रहरणशतैः शस्त्रै-
 राशे इति ध्वनदुभिः वेपुर्वैरिति भावः अजस्रं श्रूयमाणैः पूर्व-
 संस्कारवशात् अद्युनापि श्रूयमाणैरियेति भावः किं कथम् अजस्रं
 अजस्रं प्रत्यङ्गं लुनासि लुनासि ? ॥ ८७ ॥

सोद्व्यमिति । यदि त्वम् अद्युना सन्भृतब्रह्मचर्य्यं सन्भृतं
 नृहोतं ब्रह्मचर्य्यं दारत्वाग्ररूपं व्रतमिति भावः येन तथाभूतः सन्
 स्त्रीयवंशानुरूपं राजर्षित्वं राजसुनेराचरणमित्त्वर्थः कलयसि अर्जुनि,
 तदा ते तव सकलम् अस्माकं मति व्यसोक्तमिति भावः सोद्व्यम्
 अस्माभिरिति शेषः । किन्तु पुरयुवतिषु नगरकामिनीषु मध्ये लक्ष्म-
 श्रीणिः सुलक्ष्मणनितम्बा श्रूयमाणा नवीना कापीति शेषः कुजेति
 भावः सर्वदैव शासिता भान्तितापि हृदयं सृशति किं कुर्याम ॥ ८८ ॥

सत्यं गत्यन्तरमपि न मे किञ्चिदस्ति श्वसत्वाः ।
मग्नं चेतः कुलिशकठिने त्वय्यनुहार्यमेतत्
तेनैवाहं भवदनुगतिं संश्रिता किं करोमि ॥ ८६ ॥
किं नो दण्डप्रहररजनीपक्षिणीपक्षरीत्या
स्फीतस्फीतां विरहविपदं साहयन्नामहासीः ।
इत्तो यस्यै न खलु निमिषो दृष्टिविघ्नोऽपि तस्यै
दूरस्थित्यै वितरसि विभो ! यौगपद्याद् युगानि ॥ ८७ ॥

यान्तीति । अनी प्राणाः गार्हं तुर्वमानाश्च ताद्यमाना अपि
नहिं बहिः यान्ति नैव निर्गच्छन्ति, तत् श्वसत्वा जीवन्त्या मे सम
किञ्चिदपि गत्यन्तरं नास्ति सत्यं निश्चितम् । कुलिशकठिने वक्ष्य-
निष्टुरे त्वयि मग्नम् एतत् चेतः मनः अह्नहार्यम् उद्धर्तुमशक्यम् ।
तेनैव हेतुना अहं भवतः अनुगतिम् अनुगमनं संश्रिता, त्वदर्धं प्रवते
इति यावत् किं करोमि त्वदनुगतिं विना नाभ्यत् किञ्चित् करणीय-
मस्ति मे इति भावः ॥ ८६ ॥

किमिति ! हे विभो ! दण्डः प्रहृष्टनात्मकः समयः प्रहरः
अहोरात्राद्यसो भागः रजनी रात्रिः पक्षिणी आगामिवर्त्तमानाह-
र्युक्ता निगा पक्षः पञ्चदशदिनात्मकः समयः तेषां रीत्या नियमेन
स्थित्येति यावत् स्फीतस्फीताम् अतिदीर्घां विरहविपदं साहयन्
वह्मयन् त्वं किं मां नो अहासीः न त्वक्त्वानसि ? अपि तु त्वक्त्वान-
स्येत्त्वर्धः वस्यै निमिषोऽपि दृष्टिविघ्नः न दत्तः निमेषमात्रमपि वखा
इत्तं न त्वक्त्वानिति भावः दूरे स्थित्तिर्थस्याः तथाभूतायै तस्यै मद्य-
मिति शेषः यौगपद्यात् समकालत्वात् समकालत्वेनेति भावः युगानि
वितरसि इत्यादि, अधुना दण्डप्रहारादयो युगवत् प्रतीकान् इति
भावः ॥ ८७ ॥

स्वामिन्ने कं वचसि भवतः स्वान्तविश्रान्तमन्यत्
 कर्मस्थान्यम्, हृदिदमभिव्यक्तमन्वोऽपि वेद् ।
 भूयोभूयस्तदतिमुषिता नाम गृह्णामि किं ते
 तिष्ठत्यस्मिन् जगति यदि नो जीवनस्थानमन्यत् ॥८१॥
 त्वत्सेवासु स्वस्वनमभवन्मादृशः कस्य किं वा
 सेवाधर्मो गहन इति यद्वीतिनिष्ठाः पठन्ति ।
 तेन त्यागः किमयमुचितो वच्मि सङ्कोचहीना
 पान्यो यत्र त्वमसि रसिकैरीक्षितो नैष पन्थाः ॥८२॥
 पाण्डुधामं वपुरिदममी कुन्तलाः क्लान्तभाराः

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् ! भवतः वचसि वाक्यं एकम्,
 अन्यत् स्वान्ते मनसि विश्रान्तं, कर्मणि अन्यत्, तव वचनं मानसं
 कार्यं च पृथक् पृथक्किति भावः । अन्वोऽपि हृदिदं त्वाम् अभि-
 व्यक्तं स्मरं वेद जानाति । यदि अस्मिन् जगति नो अस्माकम्
 अन्यत् जीवनस्थानं तिष्ठति तत् तदा अतिमुषिता अतिविपन्नत्वापि
 किं कथं भूयोभूयः पुनः पुनः ते तव नाम गृह्णामि, गन्तव्यरसत्वे तव
 नाम न यद्वीतिव्यविति भावः ॥ ८१ ॥

त्वदिति । मादृशः महिषस्य कस्य जनयेति शेषः । तव सेवासु
 किं वा स्वस्वनं लुटिः अभवत् ? न किमपि स्वस्वनमभवदित्यर्थः
 सेवाधर्मः सेवावृत्तिः परमवहनः परमदाक्य इति नीतिनिष्ठा
 नीतिज्ञात् वत् पठन्ति तत् स्वस्वमिति शेषः सेवाधर्मः परमवहनो
 वीजिनामस्वगस्य इति वदामल मास्येन शेषम् । तेन स्वस्वनेन स्वसं
 ज्ञानः किम् उचितः ? सङ्कोचहीना निःसङ्केति यावत् वच्मि
 त्रयीति ज्ञान पथि त्वं पान्थः पथिकः असि, रसिकैः इव पन्थाः न
 रेक्षितः न इहः ॥ ८२ ॥

वासौऽप्येवंविधमिति भिदा भिक्षुकीभिः कुतो नः ।
 एषा क्रोशाः कति च मथुरा यामि चेदद्य किं तन्-
 नेत्रदम्बं न भवति क्वति श्रीमुखालोकनाय ॥ ८३ ॥
 कुञ्जहारादहिरपि यदि प्राणनाथ ! प्रयासि
 प्राणैः स्थयं क्षणमपि तदा नैव मे सत्यमेतत् ।
 भूयोभूयो विलुठितवती त्वामिति ध्वस्तलज्जा
 दूराद्दूरं कथमतिचिरादाननं दर्शयिष्ये ॥ ८४ ॥
 त्वच्चिदानिं नगरतरुणीसार्थसर्वस्वभूत-
 स्ता अप्येवं तव किमितरासुभ्यमद्य स्वदन्ते ।
 अथीत्सुक्यात्तदपि भवतः सन्मुखी वा यदि स्यां
 किं स्यादेतन्न खलु निपुणं भावयन्त्यप्यवैमि ॥ ८५ ॥

पाण्डुपामिति । इदं वपुः शरीरं कथञ्च, क्वानी कुञ्जहाः क्रोशाः
 ज्ञानभाराः विषयज्ञानभारा इति वावत् वासोऽपि वसनमपि एवं-
 विधं क्विनमिति भावः इति अज्ञात् कारणात् नः अज्ञाकं भिक्षुभिः
 भिदा भेदः कुतः ? नैव भेदोऽस्तीति भावः । एषा मथुरा कति च
 क्रोशाः कति क्रोशान्ते इत्यर्थः ? चेत् यदि अद्या यामि नष्टानि,
 तत् वदा नेत्रदम्बं नवनयुगलं श्रीमुखस्य आलोकनाय किं क्वति क्वतार्थं
 न भवति ? ॥ ८३ ॥

कुञ्जेति । हे प्राणनाथ ! कुञ्जहारात् अहिरपि यदि प्रयासि,
 तदा मे क्षणमपि प्राणैः न स्थेयमेव, एतत् सत्यम् इति भूयोभूयः पुनः
 पुनः त्वां विलुठितवती अहम् इदानीं ध्वस्तलज्जा निर्बलज्जा वती
 कथम् अतिचिरात् दूरात् दूरम् अतिदूरमित्यर्थः क्षिप्तं त्वामिति
 शेषः आननं सुखं दर्शयिष्ये । एतादृशदीर्घकालेऽपि त्वद्विनाहं
 जीवामीति अज्ज्ञया कथं सुखं दर्शयिष्यामि इति भावः ॥ ८४ ॥

त्वामिति । इदानीं त्वं नगरतरुणीसार्थसि मागरिककुञ्जेति-

न स्यादस्या यदि मम तनोः प्रत्यभिज्ञेयता वा
 स्यादेवाथ स्फुटमुभयथा मामकीनो विद्वन्वः ।
 आद्ये नो न स्पृशति भवतो दृष्टिरीदासमुद्राम्
 अन्यत्रापि प्रणयलघुतातादवस्थं व्यनक्ति ॥ ८६ ॥
 साङ्गु ख्यं ते भवति यदि मे तद्दृष्टे वा वहिर्वा
 सौजन्ये न स्मरसि यदि तत् सा कथा दुर्लभैव ।
 पूर्वावस्थास्मरलघिमा दुर्निवारः सभायां
 शब्दान्ते चेच्चतुरतरुषीसार्थसौहार्दभङ्गः ॥ ८७ ॥

सङ्गानां सर्वज्ञभूतः, ता नगरतद्वत्तः अपि तव एवं सर्वज्ञभूता इति
 भावः अतः अद्य इदानीम् इतराः पान्थाः त्वभ्यं किं सदनो रोचन्ते ?
 नेवेत्त्वर्थः । तदपि यदि वा आत्यौत्सुक्यात् आत्युत्कृष्टावशात् भवतः
 सङ्गुषी वस्तुत्ववर्तिनी स्यां भवेत्सम्, एतत् किं स्यात् निद्रुषं स्मरं
 भाववन्ती चिन्तयन्ती अपि न खलु आवैमि नैवावधारयामि ॥ ८६ ॥

नेति । यदि वा अस्या मम तनोः शरीरस्य प्रत्यभिज्ञेयता
 श्लेषनिवृत्तिज्ञानं न स्यात् भवत इति शेषः अथ यदि स्यादेव प्रत्यभि-
 ज्ञेयतेति शेषः उभयथा स्फुटं स्पष्टं नामकीनः सद्दीनः विद्वन्वः
 अवमाननरूप इति भावः भवतीति शेषः । कथमित्याह आद्ये इति
 आद्ये अत्रप्रत्यभिज्ञाने भवतः दृष्टिः श्रीदासमुद्रां निःसम्बन्धरूपम् ।
 बहुचिन्तितार्थः नो स्पृशति इति न अपि तत् स्पृशत्येव । नैव सति दृष्टिः
 पतिष्यतीति भावः । अन्यत्रापि अथरपचापि प्रत्यभिज्ञानोऽपीति
 भावः प्रणयलघुतायाः तादवस्थं तद्द्रुमा अवस्था व्यनक्ति तदाशब्दे
 ॥ ८६ ॥

साङ्गु ख्यमिति । ते तव साङ्गु ख्यम् आत्युत्कृष्टं भवति, तत्- इत्य
 शब्दे वा वहिर्वा सौजन्येन मे साभिपत्यर्थः सर्वेषु मयी । स्मरसि,
 यदि तत् असाङ्गु ख्यमिति भावः तदा वा कथा सद्दृष्टव्यमाकर्षेति

दूरादेव क्षिततरसुधासिन्धुमात्राधरीष्ठं
 मन्थोदक्षत्पुस्तककमलाकारविस्फारदृष्टि ।
 एतन्नीहीति स्वयमवगतः प्रेयसः प्रार्थनं या
 लोभे तस्त्रामनतिशयनी माननैवापमृत्युः ॥ ८८ ॥
 रुचा लोकाः कटुकुवचसः स्वाखये सर्वं एव
 श्रीवासि त्वं कथमिति वहिर्ग्राम्यवाचो दहन्ति ।
 आमस्यान्ते तपनतनयाकूलमुद्यानमूलं
 शून्यं लीलाशरणमपि ते कुत्र तन्निर्होमि ॥ ८९ ॥

भावः दुर्लभैव । सभायां पूर्वावस्थायाः मोचार्थपादिकायाः अरण्येन
 क्वचिन्ना अनौरवजिति यावत् दुर्निवारः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः ।
 युक्तान्ते अन्तःपुरे चेत् पूर्वावस्थाकरणक्वचिन्ना आदिति शेषः तदा
 चतराणां तदधीनां वाचैः समूहैः यत् सौन्दर्यं तस्य भङ्गः अपगतः
 आदिति शेषः ॥ ८७ ॥

दूरादिति । दूरादेव क्षिततरम् क्षतिशयेन क्षितं मन्थपादः
 तदेव सुधा पीयूषं तथा सिन्धुनाकम् अधरीष्ठं क्वचिन् तत् तथा
 मण्डलः कपोलवोः उदङ्गन्ति उदङ्गन्ति पुस्तकानि यत्र तत्र तथा
 कमलाकारः विस्फारः विकारो यस्यास्तादृशी दृष्टिर्यस्मिन् तत्र यथा
 तथा एहि एहि इति स्वयमवगतः सस्त्राप्रधान्येनेति भावः स्त्रिय-
 र्द्धेति शेषः अपरतन्मन्थेति भावः प्रेयसः प्रियतमस्य प्रार्थनं वा लोभे
 प्राप्त तस्त्रां मयोति शेषः अनतिशयनी अतादृशीत्यर्थः मानना चत्कारः
 अपमृत्युरेव । शून्यं नितरां सम्प्राजितां, तस्याः पूर्वसम्प्राप्तविरहो-
 ऽनीवक्त्रेवाह, तस्मात् स्वयं ममनसाचवे न मम क्वचिरिति भावः
 ॥ ८८ ॥

रुचा इति । आखये मन्थे उर्व एव लोकाः चन्द्रादह इति
 भावः रुचाः कर्मिणाः कटूनि कुत्सितानि वचांसि वेदां तथाभवाः ।

वैमुख्यन्ते किमपि मदनी माद्यति क्रूरकर्मा
 नर्मलापेष्वपि कुवचनैर्बाधते बन्धुवर्गः ।
 चेतो नाथ ! त्वयि विनिहितं वाचमुल्लङ्घ्य यासां
 तासामुक्तिः स्मितकलुषिता कल्पते किं करोमि ॥ १०० ॥
 कुञ्जे कुञ्जे रतिरुपहिता धिक्कृतं धाम धीतं
 मग्नं वेणोर्वचसि विहितो बन्धुवाचां विसर्गः ।
 दृष्टः स्वामी कपिरिव कृतः प्राणसारोऽसि जारो
 हीनोपाया कथमहममूनद्य भूयो नियोज्ये ॥ १०१ ॥

बहिः स्वाद्ययादन्यत्वेति भावः त्वं जीषादि कथम् इति प्रास्याशां
 प्राणवासानां वाचः दृष्ट्वन्नि ज्वालयन्नि । यामस्यान्वे उद्यानस्य
 मूलम् आदिस्थानं तपनतनयायाः यमुनायाः कूलं ते तव जीलाशरणं
 क्रौडाष्टकमपि शून्यं त्वदभावादिति भावः तत् तस्मात् कुत्र निर्हृ-
 खोमि निर्हृतिं लभे ? न कुलापि मम निर्वृतिरिति भावः ॥ ९९ ॥

वैमुख्यमिति । ते तव किमपि व्यवचनोद्यमित्वर्थः वैमुख्यं प्राति-
 कूल्यं जातमिति शेषः । क्रूरकर्मां मदनः माद्यति उज्जृम्भते ।
 बन्धुवर्गः शत्रूनादिः नर्मलापेषु परिह्वानालापेषु अपि कुवचनैः निष्ठुर-
 वचोभिः बाधते पीडयति । हे नाथ ! यासां शत्रूणादीनां वाचम्
 उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विहायेत्यर्थः त्वयि चेतः मग्नः विनिहितं विशेषेण
 अर्पितम् तासां शत्रूणादीनाम् उक्तिः स्मितेन कलुषिता मग्नवेधिनोत्वर्थः
 कल्पते प्रकाशते, किं करोमि ? ॥ १०० ॥

कुञ्जे इति । कुञ्जे कुञ्जे प्रतिकुञ्जं रतिः अहुरागः उपहिता
 अर्षिता कुञ्जस्थितिरेव रोचते मे इति भावः, धीतं विशुद्धं परिष्कृत-
 मित्वर्थः धाम गृहं धिक्कृतं त्यक्तमिति भावः, वेणोः सुरस्थाः वचसि
 निश्चने मग्नं मयेषु शेषः । बन्धुवाचां बन्धूनां शत्रूणादीनां वाक्यानां
 नैवं कर्तव्यमितिवं वचसानित्वर्थः विसर्गः परित्यागः विहितः कृतः ।

एतै नित्यं नवपरिमखोद्गारिणः सन्तु कुञ्जाः
 सन्तु क्लेशा न च मम तनोरत्र बीभत्सभावात् ।
 एतद् दृष्ट्वा रमयति हरिर्गूढमागम्य राधाम्
 इत्यद्यापि ब्रजयुवतयो मञ्जमीर्थां वहन्ति ॥ १०२ ॥
 राधे राधे कथय कथय त्वय्यसौ नन्दनी मे
 बाल्यादेव प्रभृति कुरुते वत्सलो हृत्प्रकाशम् ।
 द्रष्टव्योऽसौ पुनरपि मया मन्यसे कीदृशं वा
 मानिन्नञ्जा तव च रुदती पृच्छती दन्दहीति ॥ १०३ ॥
 अत्रागच्छ त्वरितमथवा तिष्ठ तत्राद्बलचं
 शृण्वन्वेते जनपदजना मुक्तकण्ठा ब्रवीमि ।

स्वामी कपिरिव वानर इव दृष्टः, जारः उपपतिस्त्वं प्राणसाहः
 प्राणसम इत्यर्थः कृतः, पूर्वमिति शेषः । अद्य दशार्थो जीनोपाया
 अनतिरहं कथम् असूनु आम्बादीन् भूयः पुनः नियोज्यो संयुज्य
 स्वास्थामीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

एते इति । एते कुञ्जाः नित्यं सततं नवपरिमखोद्गारिणः अभि-
 नवसुरतसौगन्ध्यवर्षिणः सन्तु भवन्तु, अत्र एषु कञ्जेषु बीभत्सभावात्
 विकृतभावात् मम क्लेशाः दुःखानि न च सन्तु नैव भवन्तु । एतत्
 दृष्ट्वा हरिः कृष्णः गूढमागम्य राधां रमयति इति भवेति शेषः
 ब्रजयुवतयः ब्रजाङ्गनाः अद्यापि मञ्जम् रीर्थां वहन्ति कुर्वन्ति ॥ १०२ ॥

राधे इति । हे राधे ! हे राधे ! कथय ब्रूहि, असौ मे मम
 नन्दनः त्वि बाल्यात् प्रभृति वत्सलः स्नेहवान् सन् हृत्प्रकाशं मनो-
 ऽभिलाषं कुरुते । असौ पुनः पुनरपि मया द्रष्टव्यः, कीदृशं वा
 मन्यसे मन्थसे, हे मानिन् तव अञ्जा जाता रुदती सती इति पृच्छत्ये
 दन्दहीति पुनः पुनर्दक्षते ॥ १०३ ॥

अत्र इति । अत्र इत्यावने त्वरितं शीघ्रम् आगच्छ अथवा तत्र अथु-

धामि स्वर्गं निरयमथवा प्राणिमीह म्रिये वा
 श्यामादन्वो नहि नहि नहि प्राणनाथो ममास्ति ॥ १०४ ॥
 राधावभुर्निखिलगदिमी विश्वती यत् त्वमासीः
 साहं साहृङ्कृतिरुदभवं यत्तवातिप्रियेति ।
 लक्ष्मीकान्त ! प्रणयसुधया सिञ्च वा मां न वा त्वम्
 एतज्ज्ञानं ननु मम अनुर्धन्य एतावतैव ॥ १०५ ॥
 यान्ति प्राणा मम यदि न ते प्रच्छनीयः पुरोधा
 देया मद्यं क्रियलयरुचा पाणिनैव त्वयापः ।
 याचे तत्र व्यधिक्रान्तिनः चालनं चारनीरैः
 कर्त्तव्यं ते मधुपुरबधूपादलां चारसस्य ॥ १०६ ॥

रायाम् अद्भुतं वर्षकलं तिष्ठ, एते जनपदजनाः शृण्वन्तु, संलक्षणा
 यतां अहं ब्रवीमि, स्वर्गम् अथवा निरयं नरकं यानि गच्छानि,
 इह अस्मिन् जगति प्राणिनि जीवाणि वा म्रिये, तथापि श्यामात्
 अन्वः मम प्राणनाथः नहि नहि नहि आस्ते तिष्ठति ॥ १०४ ॥

राधेति । हे लक्ष्मीकान्त ! यत् त्वं म्रियतः म्रियसंसारे राधा-
 वभुरिति निखिलगदितः निखिलैः जनैः गदितः आसीः । साहं यत्
 तव अतिप्रिया अतिप्रियसीति साहृङ्कृतिः अहृङ्कारवती उदभवं
 आसं त्वं प्रणयसुधया मां सिञ्च वा न वा, ननु भोः मम एतज्
 ज्ञानम् अस्तीति शेषः, एतावतैव इत्यं ज्ञानेनैव मम अनुर्धन्यं धन्यम्
 ॥ १०५ ॥

यान्तीति । यदि मम प्राणाः यान्ति, ते तव पुरोधाः पुरोहितः
 न प्रच्छनीयः किं कर्त्तव्यमिति न प्रष्टव्यः । त्वयैव क्रियलयरुचा
 तावन् पाणिना हस्तेन मद्यम् आपः संलक्षानि देयाः । तत्र
 अतिक्रान्तानु व्यधिक्रान्तं तव मत्तो दूरस्थतिरिति ज्ञाप्य तत्र

सीदत्यङ्गं दक्षति हृदयं किं नु कुर्वन्ति हन्त
 प्राणाः श्यामाशय ! मम बधाभद्रभागी त्वमेव ।
 हा धिक् क्रीड्क् वदसि रसने ! तत्त्वतो यत्तदास्तां
 वन्दीभूय स्वयमिह मया मोचितः प्राणनाथः ॥ १०७ ॥
 श्याम श्याम ! स्मर सहचरीं मन्दकारीकृतं मे
 केनाकस्माद् भ्रमति भुवनं मज्जति द्यौरवन्त्यां
 काहं काहं क्व मम दयितः कुत्र तस्यैष दासो,
 हा हा हा हा ! हरि हरि हरि ! क्षीणमध्य प्रसीद ॥ १०८ ॥

कृतिनः समर्थस्य ते तव कर्त्तरि षष्ठी त्वया इत्यर्थः । मधुपुरवधूनां
 पादलाञ्छारसस्य चाबनं चारनोरैः लवनास्त्रादैः नयन जलेः मम
 मरुत्निमित्तकैः अश्रुभिः कर्त्तव्यं इत्यहं याचे प्रार्थये ॥ १०६ ॥

सीदतीति । हे श्यामाशय ! मलिनाशय ! अङ्गं शरीरं
 सीदति अवसादं प्राप्नोति, हृदयं दक्षति विदीर्यते, हन्त खेदे, तु भोः
 प्राणाः किं कुर्वन्ति ? अस्थिराः भवन्तीत्यर्थः । त्वमेव मम बधात्
 अभद्रं पापं तस्य भागी जात इति शेषः । हा धिक्, हे रसने !
 क्रीड्क् वदसि ? तत्त्वतः याथार्थ्येन यत् तत् त्वयि मम मयि तव च
 प्रीतिरूपं यस्त्विति भावः आस्तां तिष्ठन् किन्तु इह स्वयं वन्दीभूय
 वदः स्थित्वेत्यर्थः मया प्राणनाथः मोचितः अस्मात् गोकुलवासरूपात्
 वन्दनादिति भावः सुक्तिं नीत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

श्यामेति । हे श्याम ! हे श्याम ! सहचरीं मामिति शेषः
 स्मर, केन हेतुना मे मम मन्दकारीकृतम् अप्रियं कृतं त्वयेति शेषः
 अकस्मात् भुवनं भ्रमति भूर्धते, द्यौराकाशम् अवन्त्यां पृथिव्यां मज्जति
 पतति । अहं का ? अहं क्व कुत्र ? तिष्ठामीति शेषः, मम दयितः
 प्रियः क्व ? कुत्र तिष्ठति, तस्य दयितस्य एष दासः अहमिति
 कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, हे क्षीणमध्य ! कृषोदर ! हा हा हा

इत्युच्चाहुर्विमलपुलकाकम्पनासन्नकण्ठी
 छिन्ना मूले पतति भुवि सा हेमवल्लीव यावत् ।
 भृङ्गारैस्तैः शिशिरसलिलैस्त्वावदेवोन्नवोऽस्याः
 सिञ्चन्नास्य तदुपरि विभोरुत्तरीयं दुधाव ॥ १०९ ॥
 चक्रे चतन्मनसि चतुराञ्चेटकाशकपाण्ये-
 खेत्तं यत्स्यात् तदपि यदसौ मामिहैकं न्ययुङ्क्त ।
 एतत् सम्भावनसमुचितं साध्वभूत्रैपुणं मे
 यद्रत्नायामहमधिष्ठतो नाशितेयं मयैव ॥ ११० ॥

हा हरि हरि हरि हरि अतिखेदेन उन्नतवदन्तिः । प्रसीद प्रसन्नो
 भव ॥ १०९ ॥

इतीति । इतीत्यम् उच्चाङ्गः ऊर्ध्वं वाङ्गः विमलपुलका निर्मल-
 लोभाञ्जयुतकलेवरा आकम्पना वंपद्युमतो तथा सन्नकण्ठी ससधिस-
 रोदनेन रुद्रकण्ठी सता सा मूले तले छिन्ना हेमवल्लीव स्पर्शततेव
 यावत् भुवि पतति, तावदेव उच्चवः तैः शिशिरसलिलैः शीतलतोवैः
 भृङ्गारैः अश्लः राधायाः आस्यं सखं सिञ्चन् चावयन् तस्य सखस्य
 उपरि विभोः कृष्णस्य उत्तरीयं दुधाव सञ्चालयामास उत्तरीयेषु
 व्यजनसकरोऽर्वात् भावः ॥ १०९ ॥

चक्रे इति । एतत् मनसि चक्रे च अकरोच्च चक्रपाण्येः कृष्णस्य
 चतुराः चेटकाः दासाः अर्था बहव इति भावः यत् यदि चेत्पर्यः स्यात्
 अस्तीति यावत् तदपि तथापि अमौ चक्रपाण्यः इह प्रत्यावसे एतस्याः
 राधायाः सम्भावने सान्त्वने इति यावत् समुचितं सम्यक् सोम्यम् एकं
 केवलं मां यत् न्ययुक्तं न्ययुक्तवान्, तत्र नियोगकर्माण्ये मे सन्न सप्त
 सख्यकू नैपुणं प्रादयम् अभूत् यत् अहं रक्षायाम् एतस्या इति शेषः
 अधिकृतः न्ययुक्तः आश्रितोऽपि शेषः किन्तु मद्देव इयं नाशिता महर्षेः
 मेनेव संसृष्टीश्रितभोक्तयेति भावः ॥ ११० ॥

सम्यक्जातं सुचिरविरहज्वालाया दूयमाना
 खेवं साध्वी विशति परमानन्दधामम्बनन्ते ।
 मन्त्री वैज्ञानिक इति वृथा मानमासाद्य माद्यन्
 अथ स्त्रीयां मतिपरिणतिं बुद्ध्यानुभवोऽपि ॥ १११ ॥
 शृण्वन्नेतन्मधुपुरपतिर्मस्यते कीदृशं मां
 किं वा भावी कथमिव मया दर्शयतामास्यमस्मै ।
 ध्यायन्नेतत् पुलकमुकुलारम्भि सखन्दतारं
 पश्यन्नस्या मुखमकथयत् प्राणिति प्राणित्तीति ॥ ११२ ॥
 नष्टं प्राप्तं निधिमिव सुखं वीक्षमाणोऽयमस्या
 भूयः सिद्धमधुपुरपतेरुत्तरीयानिलेन ।

सम्यग्जातं । सम्यक् जातं संवत्तम् । सुचिरविरहज्वालाया दूय-
 माना क्लिष्टमाना या इयं साध्वी परमानन्दधामनि भवन्ते कृष्णे
 विशति लीयते । मन्त्री कृष्णमन्त्रदीक्षितः वैज्ञानिकः विशेषेण ज्ञानवान्
 ज्ञानिन् इति वृथा मानम् आसाद्य प्राप्य माद्यन् अहङ्कारेणेति
 भावः उद्वेगोऽपि रटानीं मतिपरिणतं बुद्धिपरिणामं बुद्ध्यान् ज्ञान-
 वान् । अहो अहङ्कारवतां नेहशी मतिः केवलं तदेकाग्रतेषु भग-
 वत्प्राप्तिसूचयति ज्ञानं लेभे इति भावः ॥ १११ ॥

इत्यस्मिन्निति । मधुपुरपतिः कृष्णः एतत् राधापरश्रमिति भावः
 इत्यन्त् मां कीदृशं संसृते, मनसि धारयिष्यति ? किं वा भावी भवि-
 ष्यति स इति श्रेयः, तथा कथमिव अस्मै कृष्णाय आस्यं सुखं दर्श-
 ताम् ? एतत् ध्यायन् चिन्तयन् स इति श्रेयः इत्यकमुकुलारम्भि
 सख्यवत्पुलकसङ्गुलं सखन्दतारं चतारकम् अस्याः राधायाः सुखं
 पश्यन् प्राणिति प्राणिति जीवति जीवतीति अकथयत् अयो-
 यम् ॥ ११२ ॥

नष्टमिति । अयम् उद्वेगः नष्टं प्राप्तं इत्यर्थमिति निधिमिव

उच्चैराह श्रुतिपरिसरे किङ्करं कंसशत्रो-
 दूर्तं राधे ! त्वयि विनिहितं विद्धि मामुद्ववोऽस्मि ॥ ११३ ॥
 साति ज्ञादुर्दवद्युदमनी तुल्यपीयूषवाणी-
 वर्णश्रेणिः श्रवणपुटकेनान्तरस्था विशन्ती ।
 को जानीते किमकृत परं सत्वरं सापि तन्वी
 किङ्किं किङ्किं कथय कथयेत्युत्थिता कौतुकेन ॥ ११४ ॥
 आदाभास्यै मलयजजलैर्मर्मरीभूतमन्त-
 र्क्षानाभोगं नयनपयसः प्रोच्छ्रनात् साञ्जनस्य ।
 किञ्च प्रीतं बहुभिरभितः शुष्कशैवालस्यच्छैः
 सारं शीरेरखिलमपि तद्वर्षयामास भूयः ॥ ११५ ॥

चिरनिश्चातं धनमिव अस्या राधायाः सुखं वीक्षमाणः पश्यन् सधुपुर-
 पतेः कृष्णस्य उत्तरीयानिवेन भूयः पुनः पुनः विश्वन् वीजवदिति
 यावत् श्रुतिपरिसरे श्रोत्रसविधे उच्चैः आह अत्रवीत्, हे राधे !
 कंसशत्रोः कृष्णस्य किङ्करं त्वयि त्वां प्रतीत्यर्थः विनिहितं प्रेषितं
 दूर्तं मां विद्धि जानीहि अस्मि अहम् उद्ववः ॥ ११३ ॥

वेति । वा अतिज्ञादुः अतिसधुरा दवद्युदमनी दुःखनिवारणी
 तस्यं समं पीडूषं यस्यासथाभूतायाः बाय्याः वाचः वर्णश्रेणिः अक्षर-
 पङ्क्तिः श्रवणपुटकेन कर्णरन्ध्रेण अस्याः राधायाः अलः हृदये विशन्ती
 प्रवेष्टं लभमानेत्यर्थः किम् अकृत कृतवती, को जनः जानीते ? परं
 किन्तु सापि तन्वी कृशाङ्गी राधा किं किं किं किं कथय कथय इति
 उच्चैः ति शेषः सत्वरं कौतुकेन श्वीत्सुक्येन उत्थिता उत्तस्थो ॥ ११४ ॥

आदायेति । मलयजजलैः चन्दनरसैः मर्मरीभूतं वाञ्जनस्य
 कल्पवाङ्मस्य नयनपयसः वेदजलस्य प्रोच्छ्रनात् अपनवनात् अन्तर्भक्ष्ये
 स्नानः सञ्जनः आभोगः विस्तारः यस्य तादृशं, किञ्च बहुभिः शुष्क-
 शैवालस्यच्छैः विरहविनोदनायं गालविप्रेरिति भावः अन्तः

पश्चाद्दूचे पुनरयमिदं चेलवर्णी धुनान-
 स्मस्मादस्याः शपथशतकैः सन्निवृत्तः कथञ्चित् ।
 लक्ष्मीर्यस्मान्निवसति वहिस्त्वं तदन्तर्निमग्ना
 मन्योरन्या भवतु विषया सा किमेवं विधासि ॥११६॥
 धारावाहि व्यसनकथनाहृतवत्याः प्रियायाः
 सूक्तासत्तिव्यवधिभयतो यन्न मध्ये मयोक्तम् ।

सर्वतः प्रोक्तं संबन्धित्यर्थः शौरेः कृष्णस्य अखिलं समस्तं तत् शारं
 राधाविरहजनितव्यथाया इति भावः आटाय गृह्येत्वा अत्रलम्ब्रेति
 यावत् भूयः सम्यक् वर्णयामास, हे राधे ! त्वदर्थं कृष्णः नितरां
 तापमनुभूतोत्वैवंरूपं कीर्त्तयामासेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

पश्चादिति । तस्मात् पश्चात् तदनन्तरम् अयम् उद्धवः अस्याः
 राधायाः शपथशतकैः बद्धसिः शपथैः यदि त्वं मिथ्या मां प्रतार-
 यसि तदा ते सञ्चाननर्थः सम्प्रविष्यतीत्येवंरूपेणिति भावः कथञ्चित्
 सन्निवृत्तः सम्प्रुखीकृत इति यावत् सन् पुनः चेलवर्णीम् उत्तरीयाञ्चल-
 मिति भावः धुनानः चालयन् उत्तरीयाञ्चलेन वीजयद्वित्यर्थः इदम्
 कथं उवाच । लक्ष्मीः यस्मात् कृष्णात् वहिः निवसति, त्वं तस्य
 कृष्णस्य अन्तर्निमगि निमग्ना नियतं स्थिता, अतः मन्योः शोकस्य
 विषया अन्या अपरा भवतु अपरा लक्ष्मीप्रभृतयः शोचनीया भव-
 न्त्विति भावः, सा इत्वं प्रेयसी त्वं किं कथम् एवंविधा देहस-
 विकृतचित्तेति भावः अस्मि भवसि ? अन्यासां वरं शाको भवितु-
 मर्हति, तथ त्वं नैव शोकस्य विषय इति भावः ॥ ११६ ॥

ननु पूर्वं कथं त्वया नैवसुक्तमित्यत्राह । धारेति । धारावाहि
 कृष्णागतं यत् व्यसनकथनं दुःखनिवेदनं तदर्थम् आहृतवत्या आका-
 रितवत्याः मामिति भावः प्रियायाः राधायाः सूक्तस्य मधुरवचनस्य
 आवाहकः अवसन्मिति भावः तस्य व्यवधिर्विरामः तस्मात् यत् भयं
 तस्मात् अचक्ष्णः कथायां मध्ये अपरकथया तदुभक्ते अपराभभवा-

मौढ्यादेवं मम किमु महानेव न स्यादनर्थ-

स्तस्यायं चेद्वसनपवनः पावनी नाभविष्यत् ॥ ११७ ॥

यस्ते मग्नी मनसि, हृदये यस्य च त्वं विलीना

मन्यन्ते यश्चरणशरणा भूतिमेन्द्रीं तृणाय ।

यस्यालाभात् पुरयुवतयो नालशैबालशय्याः

सूर्यापाये ज्वलितवपुषो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ११८ ॥

यस्याद्य त्वद्विरहदहनज्वालया पाण्डुभासी

वासी नीलं गमयति भिद्रामस्य नीलाम्बरेण ।

इति भावः मध्ये मया अतु न उक्तम् अहं दूत आगतस्त्वत्सका-
शमित्वादि वच इति भावः एवं तदित्यर्थः मौढ्यात् मूर्खत्वात् मूर्खत्व-
विजृम्भितमेतदिति भावः । मम महानेव अनर्थः विपत्पातः किं
न स्यात् ? मूर्खत्वेन पूर्वं मदागमनप्रयोजने निवेदिते इत्यं राधायाः
सरणशरणा नाभविष्यत् अनिवेदनात् सति सरणे मभुसमीपे गमनमेव
दुष्करमिति नहति व्यसने अपतिष्यमिति भावः । चेत् यदि तस्य
प्रभोः वसनपवनः उत्तरीयपस्त्रयातः पावनः मम शुद्धिजनकः न
अभविष्यत् । त्वदीयवसनाश्रुतेन वीजनादेवेयं पुनर्जीवितेति भावः
॥ ११७ ॥

य इति । यः ते तव मनसि मग्निः बीजः, त्वच्च यस्य हृदये
विलीना निमग्ना, यस्य चरणशरणाः शरणान्विताः जनाः ऐन्द्रीं
भूतिं सम्पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः तृणाय मन्यन्ते तृणमिव अवजावली-
त्यर्थः, यस्य अलाभात् अप्राप्तेः पुरयुवतयः पौराङ्गनाः सूर्यापाये
सूर्यस्त्रास्तमितौ नाहं शैबालं जलनीची च शय्या यासां तादृश्याः
तापशान्तये इति भावः ज्वलितवपुषः बलप्रशरीराः सत्वः यामिनीः
रात्रीः यापयन्ति गमयन्ति ॥ ११८ ॥

यद्येति । हे अन्व मातः ! नीलं वासः वसनम् अस्य इहानीं
तव विरहज्वालया पाण्डुभासः पाण्डुरकान्तेः यस्य नीलाम्बरेण

दासो रासोत्सवनटगुरोरस्य सोऽहं समोऽहं
 स त्वामावेदयति यद्विदं मन्मुखेन प्रतीहि ॥ ११९ ॥
 दैवादय प्रतिपदमितो विश्वतो बन्धुपात्रै-
 र्देहेनैव द्विजपदमनुप्रापितः संयतोऽस्मि ।
 यस्मिन् बाले ! तपनतनयाकूलकुञ्जान्तराले
 चित्सेन त्वं विरमसि न मे किन्तु केलीविनोदः ॥ १२० ॥
 साक्षादीक्षा न भवतु चिरं चिन्तितता तेन मा भू-
 र्दैवाधीनो गमयति जनः कोऽपि कुत्रापि कालम् ।

वचनद्वेष भिदां भेदं गमयति बोधयति इदानीं तत्र विरहेश्च कृष्णो
 बलदेवस्यैव प्राप्तः पश्यत्युत्सवत्वात् किन्तु नीलवस्त्रेण बलदेवस्य
 अन्वयोः भेदावगम इति भावः अथ रासोत्सवनटगुरोः कृष्णस्य च
 प्रविष्टः दासोऽहम् । अहञ्च सप्तः अभिज्ञः तेनेत भावः । स कृष्णः
 मम मुखेन यत् त्वाम् आवेदयति निवेदयति इदं प्रतीहि आवगच्छ
 ॥ ११९ ॥

दैवादिति । अथ इदानीम् इतः अस्मिन् मधुपुरे इत्यर्थः प्रति-
 पदं पदे पदे विश्वतः सर्वतः दैवात् दैवाधीनत्वात् द्विजपदं चात्रिव-
 पदं राक्षसित्यर्थः अनुप्रापितः सन् देहेनैव न ह्य मनसैति एव-
 कारार्थः । बन्धुपात्रैः ज्ञातिरज्जुभिः संयतः बद्धः अस्मि । हे बाले !
 सुष्ठे ! त्वं तपनतनयायाः यस्तनयायाः कूले यत् कुञ्जं तस्य अन्तराले
 मध्ये यस्मिन् मयि चित्सेन विरमसि विहरसि । किन्तु मे मन केली-
 विनोदः क्रीडासुखस्थानं न अस्तीति शेषः, तव तु मयि निविष्टमनसः
 कुञ्जेषु विहारोऽस्ति मम तु त्वयि निविष्टमनसः न तद्वत् किनोद-
 स्थानमिति भावः ॥ १२० ॥

साक्षादिति । साक्षादीक्षा साक्षाद्दर्शनं न भवतु, तेन साक्षा-
 दर्शनाभावेन चिरं चिन्तितता सन्नांप्रादिति भावः मा भूः न भव ।
 दैवाधीनः जनः कोऽपि कालं नमयति यापयति, किन्तु तत्र मनः

वन्दीभूतं मयि तव मनस्त्वव्यपीदं ममेति
 दाभ्यामाभ्यां मिलनमचिरादावयोः साधनीयम् ॥१२१॥
 राधे ! राधे ! क्व चलसि मनाक् तिष्ठ कव्यापि ! कुञ्जे
 प्रातर्जातं न हि न हि निशा सावशेषाधुनापि ।
 इत्यावेशप्रक्षपितशतं महतं देवि ! दिग्भ्यः
 संप्राप्तास्ते कथयितुममी साक्षिणः सन्ति सभ्याः ॥१२२॥
 इवा वक्षुप्रणयपदवी लङ्घिता लोकलज्जा
 मूर्च्छं न्यस्तं पदमवशसः शङ्कितो नापसृत्युः ।
 मामाराधुं किमिव न कृतं दुष्करं त्वादृशीभि-
 स्त्वज्ञा युष्मान् मम यदुपतेरद्य राज्यं धिगसु ॥ १२३ ॥

मयि, मन इदं मनः त्वयि अपि वन्दीभूतम् इति हेतोः दाभ्याम्
 आभ्यां मनोभ्याम् अचिरात् मिलनम् आवयोः साधनीयं सन्पाद-
 नीयम् । अचिरेणैव आवयोः सङ्गमो भविष्यतीति भावः ॥ १२१ ॥

राधे इति । हे देवि ! दिग्भ्यः नानादेशेभ्य इति भावः ।
 सन्पाप्ताः सन्पागताः समी सभ्याः समासदः, राधे ! राधे ! क्व क्व
 चलसि ? मनाक् क्वचित्क्षणं कुञ्जे तिष्ठ, हे कव्यापि ! प्रातः
 प्रातःकाळः जातम् ? नहि, नहि नैव नैव प्रातर्जातमिति शेषः,
 अधुनापि निशा सावशेषा अवशिष्टा तिष्ठति, इतीत्यं महतं मदीय-
 मिच्छार्थः आवेशेन त्वदभिवेशेन प्रक्षपितशतं प्रस्थापयतं ते त्वभ्यं कथ-
 यितुं साक्षिणः सन्ति वर्तन्ते ॥ १२२ ॥

इति । वक्षुनां पितादीनां प्रणयपदवी प्रणयस्य वक्षुणाचारः
 इवा लङ्घित्वर्थः, लोकेभ्यः स्वप्ना लङ्घिता अतिशयान्ता अनचिरेति
 आवत् । अवशसः पदं मूर्च्छं शिरसि न्यस्तं इत्यर्थः, अपसृत्युः
 वक्षुणा अरक्षमिति वावद् न शङ्कितः न तर्कितः । त्वादृशीभिः लङ्घ-
 न्दृशीभिर्नारीभिः मासु आराधुं शिषितुं वशीकर्तुमिति भावः किमिव

रम्या हर्म्यावस्त्रिरियममी बन्धवः सानुबन्धाः
 निर्वैर्यं जयति नगरी गुम्फिता नागरीभिः ।
 एषा सम्पत् किमिह न सुखं किन्तु कान्तारकुक्षी
 युष्माभिर्यः समजनि स मे दुर्लभो हृदिनोदः ॥ १२४ ॥
 नोपष्टम्भो गुणवति ! तव स्यादयं चेत् तदानीं
 नाहं नासावस्त्रिनवघनश्यामलो देहबन्धः ।
 दुःखं कापि क्वचिदपि सुखं यच्छसि कापि मोहं
 सर्वत्रैवं स्फुरति मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव ॥ १२५ ॥
 कुजासृज्वीमकारवमुरीकृत्य यन्निर्घृणत्वं
 तत्तात्पर्यं विपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

दुष्करं न कृतम् ? विविधमेव दुष्करं कृतमित्यर्थः । अतः अद्य इदानीं
 युष्मान् लज्जा यदपतेः मम राज्यं धिक् अस्तु ॥ १२३ ॥

रम्येति । इयं रम्या मनोज्ञारिणी हर्म्यावस्त्रिः अट्टश्रेणिः
 राजभववन्निति यावत्, अमी सानुबन्धाः सगणाः बन्धवः, नागरीभिः
 गुम्फिता परिष्टता निर्वैराः निष्कण्टका इयं नगरी मधुरा जयति
 सर्वैर्दुर्गेषु वर्तते । एषा सम्पत् ऐश्वर्यम् इह मधुपुरे सुखं सुख-
 जनकं किं वस्तु न अस्तीति शेषः सर्वमेवास्तीत्यर्थः । किन्तु कान्तार-
 कुक्षी काननाभ्यन्तरे युष्माभिः सृष्ट यः हृद्विनोदः चित्तानन्दः सम-
 जनि जातः, सः मे मम दुर्लभः अस्तीति शेषः ॥ १२४ ॥

नेति । हे गुणवति ! चेत् यदि तदानीं न अहम् अभवन्निति
 शेषः, असौ अतिनवघनश्यामलः देहबन्धः शरीरधारणञ्च न अभव-
 दिति शेषः तदा अयं तव उपष्टम्भः दुःखमिति भावः न स्यात् । मम
 तु त्वन्मयी सृष्टिरेव त्वन्मयी त्वत् प्रतीयमानः संसार एवेत्यर्थः सर्वत्र
 एवं स्फुरति प्रसर्पति यथा कापि त्वं दुःखं, क्वचिदपि सुखं, कापि च
 मोहं यच्छसि इदादि ॥ १२५ ॥

कुजाभिति । निर्घृणत्वं निर्दयत्वम् उरीकृत्य स्त्रीकृत्य कुजां वदं

हित्वा धर्मं कुबलयदृश्यां शेषमन्वितुं ता
 च्छन्त्यं मे न हि कुटिलनेत्येतदुन्नायकं मयु ॥ १२६ ॥
 विद्युत्शीलं बहुन्दिग्मितो योऽन्नादरेः कश्चात्
 दृश्यं मिथ्या सकलमिति महाकृत्स्नोऽपि वेद ।
 किं ते वक्ष्ये स्वयममुमहं नैव प्रक्तं सज्जयो
 यज्ञोपीतत्प्रथयमदिरामत्तमाकाननेव ॥ १२७ ॥
 उद्यज्ञोऽत्रसलनमनिधं गोपि । ते गोपयिष्यन्
 राधानाञ्जीमकरवमहं साहिष्णामन्तिकस्याम् ।

कृत्वीं सरवाम् अक्षरं विपुलनतवः स्व् बुद्धयः तत्र तात्पर्यं न
 अपवनि भावबुध्यन्ते । तत्र का अतिः ? का कृतिः ? नैव कापी-
 त्वर्थः । कुबलयदृश्यां गोबोत्पवाचीषां शेषं शेषं वा अन्वितुं
 नयनं अन्वित्वर्थः हित्वा त्यक्त्वा कुटिलता वक्रता न हि अस्तीति
 शेषः इत्येतस्य उच्चायकं परिचायकं तत् कुञ्जायाः अञ्जुकरणं मे-
 कश्च
 च्छन्त्यं शीठव्यम् । अज्ञोषां शेषशेषनयनभ्युत्पत्तेव वक्रता दृश्यते
 न त्यक्तस्य तत् कश्चिदयं त्रिवक्राङ्गा तिष्ठतीति, अत एवाम् अञ्जुं
 करवाचीति इदमवत्रेण सरवानकार्षं न तु तस्यां मेऽहुराम इति
 च्छन्त्यं तदिति भावः ॥ १२६ ॥

विद्युत्शीलमिति । इदं वपुः वरीरं विद्युदिव शीलम् अक्षिरं
 अचक्षुर्वीत्यर्थः, इतः अक्षिन् वपुषि योवनादेः कथा का ? योवना-
 टिकमन्वितमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । अन् दावदापोऽपि अन्वि-
 ताभाव्यजनोऽपीति भावः दृश्यं सकलं मिथ्येति वेद ज्ञानमिति ।
 ते त्वर्थं किं वक्ष्ये वदिष्यामि, यत् वतः स्वयम् अहं गोपीनां च
 प्रथय इव अदिरा तया मत्तम् अमुम् आत्मानमेव वक्तुं शिरम्
 अक्षिरं वेति निर्घोषमिति भावः नैव वनर्थः वक्तः ॥ १२७ ॥

उद्यदिति । हे गोपि ! अनिधम्-अनवरतं ते उद्यद्-उद्यदत्

नीता राधे ! मम सुरलिकेत्ये वमादीन्यकाष्ठे
 वक्तुः सम्यक्कितजनवितुस्तन्ममासीद् वृथैव ॥ १२८ ॥
 अस्त्रं प्रस्थापनमपि मया लब्धमुन्निद्रकेश
 यस्मिन्नेतन्निहितमद्य ते स्वप्नसन्दर्शनाय ।
 जाग्रदभावे भवति भवती भावनीयैव धिक्त्ने
 तेनाशेषस्फुरणशमनी हन्त जाता सुप्तुप्तिः ॥ १२९ ॥
 जाने प्राणेश्वरि ! मम यथा निर्विवादं तथा ते
 सन्तप्ताया युगपदभियान्यद्यतन्यो रजन्यः ।

गोत्रस्त्वहनं नामस्त्वहनं गोवविध्यन् अहम् अन्तिकस्थां समीपवर्तिनीं
 वारिकां राधानान्त्रोम् अकरवम् । हे राधे ! मम सुरलिका वंशी
 नीता त्वयेति शेषः इत्येवमादीनि अकाण्डे सप्तवा वक्तुः अतएव
 सभ्यानां कितस्य जनवितुः मम तत् गोत्रस्त्वहनगोपनमिति वावत्
 वृथैव आसीत् ॥ १२८ ॥

अस्त्रमिति । उन्निद्रकेशेण निद्रारहितेन मया प्रस्थापनमपि
 प्रकटनिद्राजननमपि अस्त्रं लब्धम् । अथ अस्त्रहाभानन्तरं ते तव
 अस्त्रे सन्दर्शनाय यस्मिन् प्लष्टे इति शेषः एतत् अस्त्रं निहितं स्थापितं
 तत्र जाग्रदभावे ज्ञानरावस्थायां भवती त्वं भावनीयैव चिन्तनीयैव
 भवति तेन कथञ्चिद्विनोद इति भावः, किन्तु तेन अस्त्रेण अस्त्रेण
 सर्वं स्फुरणं विषयज्ञानमिति वावत् तस्य शमनी नाशनी सुप्तुप्तिः
 सुप्तवहमस्त्राद्यत्र न चिञ्चिद्वेदिमस्त्रं ज्ञानं वदन्ते भवति तादृशी
 नाहनिद्रेति वावत् जाता, हन्तेति खेदस्फुरणम्, अतः मे
 धिक्त्तां सुप्तुप्तिमिति शेषः । अस्त्रनिद्रायां विषयसन्दर्शनं तदेव
 अत्र इत्युच्यते सुप्तुप्तिं तु न चिञ्चिदिति भावः ॥ १२९ ॥

जाने इति । हे प्राणेश्वरि ! मम यथा, तथा सन्तप्तायाः
 ते तव अद्यतन्यः इदानीन्तन्यः रजन्यः युगपत् निर्विवादं सप्तनिवर्णः

यास्यन्धेता दिनकतिपयैरङ्ग ! पश्यद्भुभाजोः
 सत्त्वं सत्त्वं निमिषनिभृता आवयोः सुखिता स्वाः ॥१३०॥
 प्रातिपत्तो हसति निभृतं बन्धुवर्गो वषट्ठि
 व्रीडामन्तर्दधति गुरवो नीरवो भृत्यलोकः ।
 चित्रीयन्ते किमपि सुजना दुर्जनाः कुम्भयन्ते
 श्रावन्ते मां सदसि रसिकाः सादरं त्वत्कथासु ॥१३१॥
 इत्यादिष्टं भुवनगुरुणा गौरवेष क्रियाणाम्
 अत्रागन्तुं किमिव शयितुं भोक्तुमप्यत्रमेव ।
 तामौत्सुक्यादिति स कथयन्नात्मनः पादभूले
 निज्जासीनः सुरभिश्शिथिरं निर्भरं किञ्चिदाप ॥१३२॥

अभिवान्ति गच्छन्ति । अङ्ग भोः प्रेवसि ! एताः रजन्वः दिनकति-
 पयैः नतेरिति शेषः पश्यद्भुभाजोः अङ्गानाङ्गयोः आवयोः निमिष-
 निभृता निमेषनिभाः वास्यन्ति सत्त्वं सत्त्वं सुखरजन्वः शीघ्रं वान्ती-
 ति भावः । अतः सुखिता स्मिरचित्ता भाविसुखाशयेति भावः स्वाः
 श्वेः ॥ १३० ॥

प्रातिपत्तय इति । इव कथासु सतीषु प्रातिपत्तयः प्रातिपत्तयः
 क्वसति, बन्धुवर्गः निभृतम् एषाम्ने इत्यर्थः वषट्ठि निवारयति, गुरवः
 पितादयः अन्तः व्रीडां दधति, भृत्यलोकः नीरवः निःशब्दः । सुजनाः
 वाधवः किमपि चित्रीयन्ते आश्चर्यं ब्रह्मवो भवन्ति, दुर्जनाः कुम्भ-
 यन्ते निन्दन्ति, सदसि सभायां रसिकाः सादरं वचा तथा मां
 श्रावन्ते प्रथमन्ति ॥ १३१ ॥

इतीति । भुवनगुरुणा जगत्प्रतिभा कल्पेन क्रियाणां वाङ्मयीणां
 गौरवेष यत्न आगन्तुं शयितुं भोक्तुमपि किमपि अनिर्भवनीयकिति
 भावः अत्रमेव अत्रमेव वता इति आदिष्टं चिन्दिष्टम् । औत्सुक्यात्
 अङ्गवष्टावयात् तासु इति कथयन् सः आत्मनः अङ्ग पादभूले

पश्यन्नेतत् किमिति कथयन्नुवारसुदारं
 मन्दाकिन्धा इव तनुधतः सुशुभः सुखितायाः ।
 हाहा जीते किमिति शकितः सत्वरं प्रीत्य धादौ
 भक्तिश्रद्धासंपुलकमुपादाय मूर्धा वन्दे ॥ १३३ ॥
 बुद्धा वधाञ्जलिपुटमिमां किञ्चिदाख्यातुकामाम्
 इत्याचख्यौ विरमसु परं निष्कली देवि ! खेदः ।
 एतद्वासी नयवति ! हरेः श्रीमद्गङ्गाधिरुदं
 चेतो मूढं न कुह करुणासागरे सङ्गतासि ॥ १३४ ॥
 भास्वानश्वानयमतिक्रती खेच्छयन्म्वरान्ध-
 र्धर्मस्थित्यै भ्रमति भुवने तामसोन्मूलनाय ।

चरन्त्यानसमीपे निम्नासीनः भूतलस्य इत्यर्थः सुरभिविधिरं सुगन्ध-
 शीतलं किञ्चित् निर्भरम् व्याप पर्यावति भावः ॥ १३२ ॥

पश्यन्निति । इति कथयन् उद्धवः तनुधतः मूर्ति मत्वाः मन्दा-
 किन्धा इव सुखितायाः स्थिरायाः सुशुभः राधायाः उदारं मङ्गतीं
 अनुधारां पश्यन् किमेतत् इति हाहा किं जातम् इति शकितः
 प्रीत्य उद्धा भक्तिश्रद्धाभ्यां संपुलकं करोमाह वधा वधा सत्वरं मूर्धा
 विरधा पादौ चरणौ उपादाय मञ्जीत्वा वन्दे वन्दितवान् ॥ १३३ ॥

बुद्धेति । वधाञ्जलिपुटं शक्ति शेषः किञ्चित् व्याख्यातुकामां
 बुद्धुकामाम् राधां बुद्धा विज्ञाय इति व्याचख्यौ उवाच, देवि ! परं
 केवलं निष्कलः निरर्थकः खेदः विरमसु निवर्तताम् । हे नयवति !
 नीतिज्ञे ! एतत् वाचः वचनं हरेः कृष्णस्य श्रीमत् अङ्गम् अधि-
 रुदम् । चेतः शक्तिं मूढं सुगं न कुह, करुणासागरे इवानिधौ
 सङ्गतासि निवृत्तासि ॥ १३४ ॥

भास्वानिति । अयम् अतिक्रती अतिधर्मः भास्वान् दीप्तिमान्
 सुर्वं च दामो अनुदानवान् रत्नपर्यन्तं विनतानन्दनः मरुदुः अरुणः

प्रादक्षिण्यात्कटिति विमतागन्धवाधीनमाधी
 रागी चिन्तां न कुरु कुरुते प्रसिनीनां प्रसोभम् ॥१२५॥
 गोपीमात्रं घृणक्षिपिनयान्वाधप्रमपात्रं
 मत्वा यत्त्वाभनतिशयिनी दृष्टिरथे समासीत् ।
 चन्तव्यं तद्विधिविधिसुतव्योमकेषाब्धिमुत्ती-
 न्मयः पाशे पशुरिव तव प्रेम्णिव बद्धो यदक्षि ॥ १२६ ॥
 मातर्मातर्जय जय जगन्मोहनं मीढयन्त्याः

तस्य अधीनं यानं गमनं यस्य तथोक्तः अयं कण्ठः सूर्यं च अम्बरान्तः
 नननावकाशे अन्धान् चालयन् धर्मस्थितौ धर्मस्य देदविकृतस्य स्थितौ
 रक्षणाय तामसानां तमोगुणप्रधानानाम् अक्षरावताराणां मित्तर्षः
 तिमिराणाञ्च उन्मूलनाय ध्वंसाय भुवने जगति भ्रमति विचरति,
 प्रादक्षिण्यात् प्रकर्षेण दक्षिण्यात् सर्वांस्तु समाक्षुरागत्वात्
 पद्मिनीनां तदाख्यकामिनीनां कमलिनीनाञ्च प्रबोधं शान्त्यनं
 विकासञ्च कुरुते । अत्र प्रस्तुते कण्ठे अप्रस्तुतस्य सूर्यस्य व्यवहारस-
 मारोपात् समासोक्तिरवधारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समेवंत
 कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽग्न्यस्य वस्तुन इति
 ॥ १२५ ॥

गोपीमात्रमिति । गोपीमात्रं घृणक्षिपिनयात् घृणाक्षरीत्या
 साधवस्य कण्ठस्य प्रेमपात्रं मत्वा अये मनं यत् त्वां प्रतीति श्रेष्ठः
 अनतिशयिनो अनधिका समेति भावः दृष्टिः आसीत्, सर्वा एव
 मोष्यः मन प्रियाः इति त्वयि विशेषदृष्टिर्न कतेति भावः, तत् चन्तव्यं
 सोढव्यं, यत् यतः विधेर्ब्रह्मण्यः विधिसुतानां नारदादीनां व्योमकेषु
 चरन्तु आव्युत्पन्नाः सङ्गप्राञ्च सङ्ग्यः अन्वेषणीयः अहं पाशे पशुरिव
 तव प्रेम्णिव बद्धः अक्षि ॥ १२६ ॥

कस्ते तत्त्वं कस्यवत् न यद्देगर्भोऽपि वेद् ।
 मन्तव्योऽसौ परिजनतया वल्लभस्वेति तस्यै
 वारं वारं तदनु दधिरे तेन दण्डप्रणामाः ॥ ११७ ॥
 सर्वाङ्गीनं पुलकमुदभूदशुभम्ने च दृष्टी
 कण्ठो भग्गस्वर इव वचः पर्यवस्थानशून्यम् ।
 तस्यास्तस्याप्यजनि युगप्रस्थानकाली तदानीं
 मुग्धा मूर्खग्यभवदुभयोरहुता पुष्पवृष्टिः ॥ ११८ ॥
 आमन्त्रैकस्तदनु सकलं घोषमुत्कण्ठमानः
 सखी राधारमणचरणप्रेक्षणाय प्रतस्थे ।

नात्ररिति । हे मातः ! हे मातः ! जय जय सर्वोत्कर्षेण
 वर्तमानोत्कर्षः, वेदगर्भः विधिरपि यत् न वेद न जानाति, जगन्मोहनं
 कृष्णं मोहयन्त्यासौ तव तत् तत्त्वं कः कस्यवत् ? अवधारयत् ? न
 कोऽपीत्यर्थः । असौ अहं वल्लभस्य कान्तस्य परिजनतया जन्मव्यः
 कर्त्तव्य इति तेन उद्वेगेन तदनु तदनन्तरं वारं वारं दण्डप्रणामाः
 दण्डवत् चरणे प्रतनानि दधिरे कृताः ॥ ११७ ॥

सर्वाङ्गीनमिति । तदानीं वानकाद्ये उद्वेगव्याप्ताकाले तस्याः
 राधायाः तस्यापि युगपत् समकालं सर्वाङ्गीनं सर्वाङ्गव्यापकं पुलकं
 रोमाञ्चः उदभूत् उदभूतं, दृष्टी अशुभम्ने वाप्यपुष्पैः । कण्ठः भग्ग-
 स्वर इव सगदुमदस्वर इत्यर्थः, वचः पर्यवस्थानशून्यम् अल्पव्यक्तित-
 मित्यर्थः अजनि आसीदित्यर्थः घोषः । उभवोः मूर्खानि अदुभुता मुग्धा
 जनोद्धारिणी पुष्पवृष्टिः अभवत् ॥ ११८ ॥

आमन्त्रेति । तदनु तदनन्तरम् एकः उद्वेगः उत्कण्ठमानः
 क्वं कस्यं घोषं नोपम् आमन्त्र्य सखाय्य सद्यः तत्क्षणात् राधार-
 मणस्य चरणप्रेक्षणाय प्रतस्थे वसितः । परा अस्या राधा चित्ता-
 न्विषं मन्त्राभिव प्रेक्षया प्रियवसेन सुकृतं सुभाषितं चित्तवन्ती ध्यायन्ती

मन्त्रं चिन्तामणिमिव परा भिन्तब्रह्मी चिराय
 प्रियःसूक्तं वनभुवि घनानन्दमन्त्रावतस्थे ॥ १३९ ॥
 नानारामप्रणयि-सुमनःसङ्गसौभाग्यभाजा
 जाद्यापाये सुरभिसमयस्थायिना माधवेन ।
 राधाबन्धोरुपहृतमिति प्रेममाध्वीकमेतन्-
 निर्विघ्नेन श्रवणपुटकैः पुण्यवन्तः पिबन्तु ॥ १४० ॥
 विचारपारदृष्टानः कृतं क्षुद्रधिया मया ।
 कर्णार्द्राः करिष्यन्ति शुद्धमुच्चवदूतकम् ॥ १४१ ॥
 इति तालितनगरनिवासिन्त्रीमाधवकवीन्द्रभट्टाचार्य-
 विरचितमुच्चवदूतं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

सती वनभुवि इन्दावने घने सान्द्रे ध्यानन्दे प्रियतमध्यानजनिते इति
 भावः मन्त्रा अवतस्थे स्थिता ॥ १३९ ॥

नामेति । जाद्यापाये शीतर्तोरवसाने नानारामेषु विविधोद्या-
 नेषु प्रणयिनां विकसतां सुमनसां सङ्गेन संनर्गेषु यत् सौभाग्यम्
 ध्यानन्दः तदुभाजा तच्छादिना विविधोद्यानपुष्पाभोरिन्देत्सर्षः यद्वा
 नाना बङ्गवः ये रामप्रणयिनः रामभक्ताः सुमनसः विहांसः साधव
 इति यावत् तेषां सङ्गेन यत् सौभाग्यं ज्ञानबाभरूपं शुभादृष्टं तदु-
 भाजा तत् प्राप्नवतेत्सर्षः सुरभिसमयस्थाभिना वसन्तकाववर्तिना
 माधवेन तदाख्यकविना एतत् प्रेममाध्वीकं प्रेमसधुसंश्रुतः सन्दर्भ
 इति यावत् राधाबन्धोः कण्ठस्य उपहृतम् उपहारीकृतम् उपढौजन-
 त्वेन इत्तमित्सर्षः, पुण्यवन्तः जनाः निर्विघ्नेन धनायासेनेत्सर्षः
 श्रवणपुटकैः कर्णविधरैः पिबन्तु आस्त्राद्यन्तु ॥ १४० ॥

विचारेति । विचारदृष्टानः सुविचारका इत्सर्षः कर्णार्द्राः
 इवार्द्राः सन्तः क्षुद्रधिया मन्दबुद्धिना यदा कतम् उच्चवदूतकं
 शुद्धं करिष्यन्ति । कर्णदुष्कृतम् ॥ १४१ ॥

गौरपञ्चाशिका ।

अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं
 पुष्पारविन्दवदनां तनुखोमराजीम् ।
 सुप्तोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
 विद्यां प्रमादगुणितामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥
 अद्यापि तां शशिसुखीं नवयौवनाब्द्यां
 पीनस्तनीं पुनरहं यदि गौरकान्तिम् ।

अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि मूल्यकालेऽपीत्यर्थः कनक-
 चम्पकदामवत् काञ्चनचम्पकमालेव गौरी तां पक्षे कनकचम्पकं दीयते
 अस्मै इति कनकचम्पकदा ताम् अगौरीं कार्त्वीं फुल्लं विकषितम् अर-
 विन्दमिव कमलमिव वदनं यस्यास्तथोक्तां तन्वीं सूर्या खोमराजीं
 यस्यास्तथाविधां सुप्तात् निद्रायाः उत्थिता तां पक्षे सुप्त इव सुप्तः शवः
 तस्मिन् उत्थिता तदुपरिस्थितेत्यर्थः तां मदनेन कामेन विह्वलं विवशं
 बालकं यस्मृहम् अङ्गं यस्याः तथोक्तां पक्षे मदनं विह्वलवति
 व्याकुलवति नाशयतीति यावत् इति मदनविह्वलः हरः तस्मिन्
 बालकं बुद्धम् अङ्गं यस्यास्तां प्रमादेन अनवधानतया गुणितां निर्णीतां
 क्वचित्तामिति च पाठः । विद्यां विद्यामिव महाविद्यामिव विद्यां
 तदाङ्गीं राजकुमारीं चिन्तयामि अरामि । अन्येऽस्मिन् वसन्ततिहर्क
 इत्यम् । अर्थं वसन्ततिहर्कं तमजा जगौ न इति तद्वक्ष्यात् । उप-
 मासङ्कारः ॥ १ ॥

अद्यापीति । अद्यापि शशिसुखीं चन्द्रवदनां पक्षे शशी चन्द्रः

पश्यामि मन्मथप्रदानसपीडितानि
 मातामि सम्मतिं करोमि सुशीतलानि ॥ २ ॥
 अद्यापि तां यदि पुनः कमलायताचीं
 पश्यामि पीवदपयोधरभारखिलाम् ।
 सम्प्रीया वाङ्मयुगलेन पिबामि वक्रम्
 उन्मत्तवन्मधुकरः कमलं यद्येष्टम् ॥ ३ ॥
 अद्यापि तां निधुवनकमनिःसङ्गाप्तीम्
 अपाण्डु गण्डपतितासककुञ्जिताचीम् ।

सखे लक्ष्मणा तदेकदेशे खडाटे यस्यासां नवयौवनासां नवयौव-
 वतीं पीनसानीं पावरपयोधरां गौरकान्तिं गौरवर्षां पक्षे गौरे
 गौरवर्षे हरे कान्तिः कामना अभिलाषः यस्याः तां यदि पुनः पश्या-
 मि तदा सख्यति इदानीमेवेत्यर्थः तदा मन्मथस्य कामस्य शरान्तेन
 पीडितानि मातामि सम्मतिं करोमि सुशीतलानि । पक्षे आद्या-
 याः प्रसन्नतावाभे अभिलषितस्य कामिनीसम्भोगस्य सिद्धिदिति भावः
 ॥ २ ॥

अद्यापीति । अद्यापि यदि पुनः कमले इव आवर्ते त्रिभूते
 अलिप्थी नेत्रे यस्याः तां पीनयोः पीवरयोः पयोधरयोः सानयोः
 भारेण खिलां तां पश्यामि, तदा वाङ्मयुगलेन भुजङ्गवेन सम्प्रीया माद-
 नाचिक्रमेति यावत् पक्षे सम्प्रीया संबोध्य भुजङ्गयं योजयित्वात्सर्गः
 ब्रह्माङ्गविभूत्येति यावत् उन्मत्तवत् क्षिप्त इव मधुकरः कमलमिव
 वक्रं वटनं यद्येष्टं पिबामि सुन्वासीत्यर्थः पक्षे वातिवर्षं पश्यामी-
 त्यर्थः । उपमासङ्गहारः ॥ ३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि निधुवनकमनिः सुरतकमलेन निःसङ्गं
 दिवशम् अङ्गं यस्याः तयोक्त्याम् अपाण्डुनि नखे कपोले पतितैः

प्रच्छन्नपापकृतमन्तरमावहन्ती
 कण्ठावसन्नचतुर्वाहुसतां करामि ॥ ४ ॥
 अद्यापि तां सुरतजागरधूर्धमानां
 तिर्यक्स्वल्पतरुतारकमावहन्तीम् ।
 शृङ्गारसारकमलाकरराजहंसीं
 ब्रीडावनम्बवदनासुरसि करामि ॥ ५ ॥
 अद्यापि तां सुरतताण्डवसूत्रधारीं
 पूर्वेन्दुसुन्दरमुखीं मदविह्वलाङ्गीम् ।

अर्थः पूर्वाङ्गलयेः उद्धिते सङ्कोचं नीते अस्मिन्नी ववा तां पक्षे
 कापास्मिन्निवृत्ति पृथक् पदं प्रच्छन्नपापकृतमित्यस्य विशेषणम् । प्रच्छन्नं
 निश्चयं यत् पापं कौशारे पृथक्सङ्गमजानितमिति भावः तेन कृतं
 उन्मृत्तम् अन्तरं मनः पक्षे प्रच्छन्नेन मूढेन पापेन पापवचनेन वा
 वा अनासुराणां वापि निशुन्धतद्विक्रमं, भक्त त्वं बहुकापाङ्गि रत्नभू-
 तासि वै वत रत्नरूपेणेति भावः, कृतं विह्वलमिति वाच्यं अन्तरं
 मनः आवहन्तीं धारवन्तीं कण्ठे मदीये इति भावः अथसङ्गा वन्ना
 म्बुही कौमला वाह्वता वन्नाः तां पक्षे कण्ठे गले अथसङ्गा माहा-
 रूपेण किता मदुः वाह्वता असुराणां मुखपङ्को वन्नाः तां करामि
 चिन्तयामि ॥ ४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरतजानरेण धूर्धमानां तिर्यक् कौटि-
 क्कमेत्यर्थः क्लृप्तानी पतनी मवि पक्षे हरे इति भावः तरुता बहुला
 तासां वक्त्र ताडयसु असीत् सङ्गम् । आवहन्तीं शृङ्गारवारः आद्य-
 रवहार एव वदसाकरः वरोवरं तस्य राजहंसीं तस्य विचरन्तीमिति
 भावः ब्रीडवा उन्मृता अवनम्बु अवमत्तं वदनं वन्नाः तासु अरवि
 वक्षसि मन पक्षे हरकोति भावः चिन्तयामिति शेषः । करामि ॥ ५ ॥

अद्यापीति । सुरतमेव ताण्डवं अस्मिन् तस्य सूत्रधारीं प्रथम-

तन्वीं विशालजघनां स्तनभारखिन्नां
 व्याखोखकुन्तसंक्षयापवतीं स्मरामि ॥ ६ ॥
 अद्यापि तां मसृष्वचन्दनचर्चिताङ्गीं
 कस्तूरिकापरिमलेन विसर्पिगन्धाम् ।
 अस्मेन्दुरिखपरिशीलितभासरेशां
 मुग्धाभिरामनयनां शयने स्मरामि ॥ ७ ॥
 अद्यापि तां निधुवने मधुपानपात्रीं
 लीढाग्वरां छग्रतनुं चपसायताचीम् ।

नटीमित्त्वर्चः पुर्येन्दुवत् सुन्दरं सुखं यस्याः तां मरेण मद्यपानेन
 विह्वलं विवशम् अङ्गं यस्याः तां तन्वीं कथाङ्गीं विशालजघनां वृष-
 ष्णजघनां स्तनभारेण खिन्नां प्रान्नां व्याखोखानां विरुद्धत्वेन चक्षुषानां
 कुन्तलानां कषापः समूहः तद्वतीं पक्षे सुहृद्वेषीमित्त्वर्चः उमवत्
 यमानम् । तां स्मरामि ॥ ६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अक्षयेन सुपिष्टेन चन्दनेन चर्चितं
 क्षिप्तम् अङ्गं यस्याः तां कस्तूरिकायाः स्तननाभेः परिमलेन, विम-
 र्दोद्ये परिमल इत्यमरः । विसर्पीं विसरन् गन्धो यस्याः तां अस्मेन्दु-
 रेशवत् अर्द्धचन्द्रवत् परिशीलिता अस्या भावस्य वहाटका रेखा
 यस्याः तां पक्षे अस्मेन्दुरेशेन परिशीलिता अक्षुता भासरेशा
 यस्याः तयोक्ताम् । शयने यस्यायां पक्षे शैते इति शयनः शवः
 वत्, सुग्रीं सुन्दरं पक्षे वसूहम्, अभिरामं मनोहरं नयनं यस्याः
 तयोक्तां तां स्मरामि ॥ ७ ॥

अद्यापीति । निधुवने सुरते वत् नभुनः अथराक्षतस्य धानं
 तस्य धानीम् आधारभूतां पक्षे निधुवने अक्षयनविषये वत् मधु
 चक्षुः तत् पिवतीति तेषां खोत्ररूपाश्चयवाविनासिति वावत्

काशीरपङ्कगमामिहताङ्गसमी
 कर्पूरपूगपरिपूर्णमुखीं स्मरामि ॥ ८ ॥
 अद्यापि तां क्षमयतस्मद्विराग-
 प्रसवेदविन्दुविततं वदनं प्रियायाः ।
 अन्ते स्मरामि रतिखेदविशोषनिवृ-
 त्ताङ्गपरागपरिमुक्तमिविन्दुविन्दुम् ॥ ९ ॥
 अद्यापि तन्मुखशशी परिधत्ति मे
 रात्रौ मयि हृत्सर्पितं चित्तिपाशपुत्रया ।

पार्श्वी रचिलोच् । खोटं खटं न तु खण्डः दितमिति भावः खण्डं
 वचनं यथा तां निधुवनकाले वचनस्य स्ववर्णितत्वात् खटुपक्षान्वयना-
 निति भावः पक्षे खोटं खटुम् खण्डं गगनं यथा तादृशीम् खण्ड-
 भेदेऽनित्यर्थः कथततं खीणाङ्गीं पक्षे जयाः खीणाः तनवः खरी-
 राणि असुराणांमिति भावः यथा ताम् । अपसावताङ्गीं पक्षे ख-
 विद्यावनेलां काशीरपङ्केन कुङ्कुमद्रव्येण खगनाभिः कर्पूरिका
 तया च कृतः खङ्गरागः यथा तथोक्तां कर्पूरपूगेन कर्पूरवृत्तशुभाकेन
 परिपूर्णं भूतं सुखं वखाः तादृशीं तां स्मरामि ॥ ८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि क्लमेन आन्त्या पतन् चङ्गखन् वः
 नद्विरागाः नद्यापानस्य अपरागः खण्डं रागः तिन ये प्रसवेदविन्दुः
 नर्नवारिकखनिचयाः तैः विततं व्याप्तं रतिखेदेन सुरवप्रनिष
 विशोषनेनं पक्षुवनवनं तत् प्रियायाः विद्यायाः पक्षे-आद्यावि-
 द्यायाः वदनं राङ्गपरागात् राङ्गपावात् परिमुक्तं निःखण्डं इन्दु-
 विन्दुनिव चङ्गुनखण्डनिव अन्ते न्यायकाले स्मरामि । उभयत्र
 वधानमेतत् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । यथा चित्तिपाशपुत्र्या राङ्गनिषङ्गा रात्रौ नदि

जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य जीवन्तः
 कर्षे कृतं कनकपत्रमनाशयन्तः ॥ १० ॥
 प्रद्यापि तत् कनकपत्रमनाशयन्तः
 तस्याः करामि विपरीतरताभियोगे ।
 आन्दोलनमजस्ररुद्राणाम्प्रियम्
 मुक्ताफलप्रकारविष्णुरितं प्रियायाः ॥ ११ ॥
 प्रद्यापि तत्प्रथमभङ्गुरदृष्टिपातं
 तस्याः करामि रतिविश्वमगात्रभङ्गम् ।

शुतवति नासातः वचननिःसरार्थं शब्दविशेषं कृतवतीत्यर्थः इति
 शोपात् प्रथमकवचात् जीव इति मङ्गलवचः परिहृत्य कनाशयन्त्या
 आशापनकर्तव्या सत्या कर्षे कनकपत्रं जीवत्पतिसूचकमिति भावः
 कृतं कृतं, कस्यापि चक्षुषे सञ्चिहितानां जीवेति वचनस्य विहित-
 त्वात् तदवसरे प्रक्याव इति प्रविद्धिः । तस्याः च सुखयथी प्रद्यापि
 ने परिपुर्णते सर्वतः इत्यमान इव प्रकुरतीत्यर्थः । पक्षे चितिपात-
 युत्वा पूर्वतराजदृष्टिता शोपात् मत्कृतापराधजनितादिति भावः ।
 कर्षे मदीने इति भावः कनकपत्रम् अशङ्कारविशेषः कृतम् अपितं
 कनकपत्रम् आङ्गुलिकत्वेन जीवेति वचनस्य प्रतिरूपत्वं बोध्यम् ॥१०॥

अथप्यपीति । तस्याः प्रियायाः विपरीतरतानिबन्धे पुरुषावित-
 त्वापारे कनकपत्रमनाशयन्तः इत्तं वर्णयं नीतम् आन्दोलनादिति भावः
 आन्दोलनेन सत्वम् दोषनेन यः अलः तेन अज्ञानां श्रेयवारीणा-
 निवर्णः स्रुटाः प्रकटाः सान्द्राः यनाः ये विन्द्वः यथाः ते एव
 सङ्गमफलान्नं प्रकराः निषवाः तैः विष्णुरितं व्याप्तं तत् आशं सुखं
 कर्षामपि शरीनिः इवकनकपत्राः ॥ ११ ॥

अथप्यपीति । अद्यापि तस्याः चः प्रथमः मत्प्रथमः तेन
 मङ्गुराः इष्टिः इष्टिपाताः जल तादृशं, वक्ष्यन्तेन पद्विर्षी परितो

वस्त्राद्यलेन परिधर्षिपयोधरान्तं
 दन्तच्छदं दग्धमखण्डनमखण्डनम् ॥ १२ ॥
 अद्याप्यशोकनवपल्लवरक्तहस्तां
 मुक्ताफलप्रचयेषुम्बितचूचुकापाम् ।
 अन्तःस्मितोच्छसितपाण्डुरमण्डदेशाः
 तां वल्लभां रहसि संवलितां स्मरामि ॥ १३ ॥
 अद्यापि तत् कुसुमरेणुसुगन्धमित्रं
 न्यस्तं स्मरामि नखरक्षतलक्ष्म तस्याः ।
 आकृष्टहेमरुचिराम्बरमुत्थिताया
 लज्जावशात् करघृतं न कुतो व्रजन्त्याः ॥ १४ ॥

वर्षणं प्राप्तः पयोधरान्तः स्तनावकाशः यत्र तथोक्तं, रतिविभ्रमेण
 सुरतविहासविशेषेण गात्रभङ्गं, दग्धेन यत् खण्डनं दग्धं तद्वि-
 मित्तव्यः मखण्डनं भूषणं यत्र तदाविधं दन्तच्छदम् अधरश्च स्मरामि ॥१२॥

अद्यापीति । अशोकस्य नवपल्लववत् रक्तः हस्तो वल्लभाः तां,
 मुक्ताफलानां प्रचयेन हारेणेत्यर्थः चुम्बितं चूचुं चूचुकापं स्तनायं
 वल्लभाः तां, चूचुकन्तु कुकापं स्मरामि । अन्तःस्मितेन आनन्दमन्-
 हासेन उच्छसितः उत्फुल्लः पाण्डुरः विमरः नखण्डदेशः वल्लभाः
 तथोक्ता, रहसि एकांते संवलितां संवर्त्तां पश्ये व्रजानतां तां
 वल्लभां प्रियाम् अद्यापि स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापीति । कुसुमानां रेणुभिः उपरिनिहितैरिति भावः
 सुगन्धेन मित्रं युक्तं न्यस्तम् अर्पितं तस्याः तत् नखरक्षतलक्ष्म
 चिह्नं तथा उत्थितायाः न कुतो व्रजन्त्याः कुलापि आनन्दमन्हा
 दत्तव्यं दग्धवत् तिष्ठन्त्या इति वापत् आकृष्टं हेमरुचिरं सुवर्ण-
 यनोहरं कौसुम्यरागंरञ्जितमिति भावः आम्बरं वस्त्रम् इत् तथोक्तं
 लज्जावशात् करघृतं हस्तधारणम् अद्यापि स्मरामि ॥ १४ ॥

अद्यापि तां विधृतकण्ठसोत्तमिनीं
 पृथ्वीप्रभिवकुसुमाकुसुमेशपाश्याम् ।
 सिन्दूरसंवक्षितमौक्तिकहारभारान्
 प्रावहहेमकटिकां रहसि स्मरामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि तां भववनेशानि रत्नदीप-
 मालामयूखपटसैर्गलिताम्भकारैः ।
 सुताञ्च मे रक्षति हास्यसुखीं प्रसवां
 लज्जाभरार्द्रनयनां परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां गलितबन्धनकेशपाशां
 स्रस्तस्रजं क्षितसुधामधुराधरोष्ठीं
 पीनोन्नतस्तनयुगीपरि चारु चुम्बन्-
 सुक्तावलिं रहसि लीलद्वयं स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । विधृतं कण्ठं वाभ्यां ताडये चोडे चसुडे वेने
 यस्याः तां, पृथ्व्यां भूमी प्रभिव्याः पतिताः कुसुमाकुशाः पुष्पाकीर्णः
 केशपाशाः बन्धाः तपोक्तां, सिन्दूरेण संवक्षितः संयुक्तः मौक्तिकहारश्च
 नारः बन्धाः तां तथा प्रावहा परिचिता हेमकटिका काञ्चनकटि-
 भूषणनिर्घर्षः अथा तथाभूतां तां रहसि विजने स्मरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । गलिताः विनष्टाः अन्धकाराः वेधः तैः रत्नदीप-
 मालानां भववनेशानैः किरणजालैः भववनेशानि आशोकितमयने
 सुतां मिश्रितां रहसि विजने मे मन प्रसवां हास्यसुखीं लज्जाभरेण
 चोष्ठीं चाकुले नयने बन्धाः तपोक्ताञ्च अद्यापि परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापीति । गलितं विह्वलं बन्धनं वेनां ताडयः केशपाशाः
 बन्धाः तपोक्तां, अस्त्रविन्दुता संक् मारुतं यस्याः तां, क्षितसुधामया
 कन्दकाशान्तेन अधरोष्ठीं पीनोष्ठीं अधरोष्ठीं बन्धाः तपोक्तां, पीनोन्नत-
 स्तनयुगलं उपरि चारु अथा तथा चुम्बन्ती पतन्ती सुक्तावलिः सुक्ता-

अथाप्यहं विरहवक्रिणिपीडिताङ्गीं
 तन्वीं कुरङ्गकवचमं सुरतैकयमनीम् ।
 नानाविधिव्रतमखण्डमावहन्तीं
 तां राजहंसममनां सुदतीं करामि ॥ १८ ॥
 अथापि तां विरहितं कुचभारनन्दां
 मुक्ताकलापविमलीकृतकण्ठदीपाम् ।
 तां केलिमन्दिरगतां कुसुमायुधस्य
 कांक्षां करामि वचिरीज्जकधूमकेतुम् ॥ १९ ॥

कारः वक्राः तपोक्रां, जोषहयं चपवाचीं ताम् अथापि ररुचि
 विजने करामि ॥ १७ ॥

अथाप्येति । अथापि अहं विरहवक्रिणा विन्धेदानधेन निपी-
 दितम् अहं वक्राः तपोक्रां, तन्वीं कुरङ्गकवीं, कुरङ्गकवीं, कुरङ्गकवीं,
 कुरङ्गकवीं एवमानीम् एवमानीम् एवमानीम् प्रथे सुरता सुरतमूचः
 वक्राः एवा अश्वितीवा पाली ररुचि तां, वाजाविजितं तथा तथा
 कृतं चरु अथकं नृपकं तत् आवहन्तीं धारकतीं हाकचंभवेव मङ्गलं
 वक्राः तपोक्रां कुन्दाजिनीविलस्यः सुदतीं शोभनमङ्गलं ह्यं करामि
 ॥ १८ ॥

अथाप्येति । विरहितं मन विरहवक्रां प्रथे वि वरिधववाइकक-
 म्बुं कुरङ्गकवीं केनामपरिभनवीवानिलस्यः, कुचयोः प्रकोचरवीधंदेश
 अनां कुरङ्गकवीं नौकिककुरङ्गकवीं विमलीकृतः कलावीकृतः कुरङ्गकवीं
 वक्राः अथापि कुसुमायुधस्य काकल केलिमन्दिरगतं शोभान्द-
 क्रीतीं वचिदः कपोतः कः कलाकः यकारः कलाकः सुवि-
 त्कवक रवमरः । कला धूमकेतुं धनविप्रेकनूतं हं काकासु अथापि
 कुरङ्गकवीं ॥ १९ ॥

अद्यापि चाटुशतप्रोक्षसितस्मितम्
 तस्याः स्मरामि सुरतक्लमविह्वलायाः ।
 अव्याजनिस्तमितकातरकाकुक्कण्ड-
 सङ्कीर्णवर्णरुचिरं वदनं प्रियायाः ॥ २० ॥
 अद्यापि तां सुरतघूर्णनिमीक्षिताचीं
 स्रस्ताङ्गयष्टिगलितां गुरुकेशनम्बाम् ।
 शृङ्गारवारिकमलाम्बुजराजहंसीम्
 जन्मान्तरे निधुवनेऽप्यनुचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि तां प्रणयिनीं नृगभावकाचीं
 पीयूषघूर्णकुचकुम्भयुगं वहन्तीम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः क्लमः क्लान्तिः तेन विह्वला
 कातरा तथोक्तायाः तस्याः प्रियायाः चाटुशतेन अतृप्ततेन अतृप्तव-
 वचननिचयेन प्रोक्षसितम् उद्भाषितं स्मितं यस्मिन् तद् अव्याजम्
 अक्षपटं यथा तथा निस्तमिता उच्चरिता कातरकाकुः कातर्यव्यङ्ग्यः
 स्मरविशेषः यस्मात् तादृशे कण्डे सङ्कीर्णैः वर्णैः स्मरैः रुचिरं मनो-
 हरं वदनं स्मरामि ॥ २० ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः घूर्णः घूर्णनं निमीक्षितञ्च
 ययोः तादृशे अचिन्तो यस्याः तथोक्ता, क्लमायां शिथिलितार्था
 सुरतमनादिति भावः अक्षपट्प्रां गलिताः घतिताः शृङ्गारवः न सन्ति
 सुरतो वेभ्यः तथाभूताः हीर्षा इति यावत् वेभ्यः तैः नन्वा अद-
 नता तां, शृङ्गारा एव पारीषि तेषु कनका लक्ष्मीः शोभा येषां
 तथाभूतानि वाति अम्बुजानि प्रणयि तेषु राजहंसी विहारिणी-
 निति भावः तां जन्मान्तरे निधुवनेऽपि सुरतेऽपि अनुचिन्तयामि
 स्मरामि ॥ २१ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रणयिनीं प्रेम्बतीं नृगभावकाचीं

पश्याम्यहं सदि पुनर्दिवसावसाने
 स्वर्गापवर्गनदराज्यसुखं व्यजामि ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां स्निहितवस्त्रमिवावसम्भां
 प्रीड़प्रतापमदमानसतप्तदेहाम् ।
 बालां मदेकशरशामनुकम्पनीयां
 प्राणाधिकां क्षणमहं न हि विस्मरामि ॥ २३ ॥
 अद्यापि तां क्षितितले वरकाभिबीनां
 सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रथमैकरेखाम् ।
 संसारनाटकरसीत्तमरत्नपात्रीं
 कान्तां स्मरामि कुसुमायुधबाणखिन्नाम् ॥ २४ ॥

ऋगपोतनयनां पीयूषपूर्वम् अस्तपृथं कुचकुम्भयुगं बहूनीं तां सदि
 पुनरहं दिवसावसाने सन्ध्यायां पश्यामि तदा स्वर्गस्य अपवर्गस्य
 सुखं नदराज्यस्य नराधिपत्यस्य च सुखं व्यजामि तेषाव मन्वे इति
 भावः ॥ २२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं स्निहितवस्त्रमिवावसम्भामिव
 अवसन्ना अङ्गसंगता तां, प्रीड़ः उत्कटः प्रतापो यस्य ताडयो नः
 मदमानसः तेन तप्तदेहां सन्तप्तशरीरां, मदेकशरशाम् अङ्गमेव एकम्
 अद्वितीयं शरणम् आश्रयः बस्याः ताम् अतएव अतुकम्पनीयाम्
 अहृष्याह्मां प्राणाधिकां तां बालां क्षणमपि न हि नैव विस्मरामि
 ॥ २३ ॥

अद्यापीति । सर्वाङ्गसुन्दरतया क्षितितले प्रथिभ्यां वरकाभि-
 बीनाम् अस्तमाङ्गनानां मध्ये प्रथमा एका अद्वितीया रेखा तस्यास्ताम्
 अस्तमाङ्गनामबनायां बस्याः नास्ति प्रथमा रेखा पातते तास्मिन्ति
 भ्रातः संघात एव नाटकं तस्य रसः स्नाद् ह्य यद् उत्तमं रत्नं तस्य

अद्यापि तां प्रथमतो वरहृन्दरीं मे ।
 खेहैकपात्रघटितावनिनाद्युत्तीम् ।
 हे हे जना मम विबोगपुत्रावतामोः
 सोढुं न शक्यते इति प्रतिबिन्तयामि ॥ २५ ॥
 अद्यापि विश्वयकरी त्रिदशान् विहाय
 बुद्धिर्बलाञ्जलि तत् किमहं करोमि ।
 जानन्नपि प्रतिमुहूर्तमिदन्तकाले
 रुष्टा तु वल्लभतरेति ममातिधीराः ! ॥ २६ ॥
 अद्यापि तां गमनमित्युदितं मदीयं
 श्रुत्वेव भीतहरिणीशिशुचञ्चलाक्षीम् ।
 वाचस्त्रलङ्घिगलदशुकणाकुलाक्षीं
 सञ्चिन्तयामि गुरुशोकविनम्रवक्त्राम् ॥ २७ ॥

पात्रोम् आधारभूतां कुसुमायुधस्य कान्तस्य कथ्येन विषयं विद्वां
 व्यथितामिति यावत् तां कान्तां करामि ॥ २४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रथमतः अद्यतः वरहृन्दरीं खेहै एक
 प्रथम एव एकं पात्रम् आधारविशेषः निर्माणावलम्बनविशेषः तेन
 घटिता निर्मिता या अवनिनाद्यस्य राशः पुत्री तां हे हे जनाः !
 मम विबोगपुत्रावस्य विच्छेदानञ्जलि तां सोढुं न शक्यते अभवेति
 ज्ञेयः इति ज्ञेयोः प्रतिबिन्तयामि विशेषेण भावयामि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे अतिधीराः ! मम विश्वयकरी आश्चर्य्यं व्यथ्य-
 माना बुद्धिः अन्तकाले त्रिदशान् देवान् विहाय परित्यज्य देवता-
 करणं लङ्घ्येत्सर्वः रुष्टा जगिषा तं किन्तु यञ्जभतरा अतिप्रोति-
 दायिणीति अद्यापि प्रतिमुहूर्तं प्रतिजप्यं यथात्वं यथाक्षि-तां प्रति-
 धावति तत् जानन्नपि किम् अहं करोमि ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मदीयं गमनम् उदितं मया जन्मार्थं

अद्यापि वासस्तुहती मयि नीयमाने
दुर्वारभीषणपरैर्ममदूतकल्पैः ।

किं किं तथा बहुविधं न कृतं मदर्थे
कर्तुं न पार्ष्णित इति व्यथते मनो मे ॥ २८ ॥

अद्यापि तां क्षणवियोगवियोगमग्नां
शङ्के पुनर्बहुतया भूतशोकधारात् ।

मञ्जीवधारणकरीं मदनालसाङ्गीं

किं ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीं स्मरामि ॥ २९ ॥

इति उदितम् उक्तं सुखैव भोतः यः हरिणशिशुः सुगशावकः
तस्यैव बभूवे जातरे अश्विणी यस्याः तथोक्तां, वासु स्ववद्विः
विगबद्भिश्च अशुक्त्यैः वायवित्पुभिः आकृते अश्विणी यस्याः तथा-
विधां, गुरुणा दुर्भरेण शोकैः विनष्टं विनष्टं ब्रह्मं वदन् यस्याः
वाङ्मयीं वां वदन्त्यामि ॥ २७ ॥

अद्यापीति । दुर्वाराः वारयित्तमशक्याः भीषणरवाः घोर-
ध्वनयश्च तेः यमदूतकल्पैः यमकिङ्करसदृशैः जनैरिति शेषः वासस्तुहतः
शवनमन्दित्रात् नवि नीयमाने स्तुत्याद्ये सति तथा मदर्थे यम
रक्षार्थं किं किं बहुविधं न कृतम् ? कर्तुं न पार्ष्णिते न
शक्यते च इति हेतोः अद्यापि मे यम मनः व्यथते क्षिप्र्यति ॥ २८ ॥

अद्यापीति । यम जीवस्य जीवनस्य धारणकरीं मत्प्राणदा-
नित्त्वर्थः, भिषनेनेति भावः, मदनेन कामेन अक्षयम् अङ्गं यस्याः
ताङ्मयीं सुदतीं शोभनदयनां तां पुनः किन्तु क्षणवियोगे अश्वि-
विच्छेदे वियोगे हीर्षविच्छेदे इव मग्ना ताम् अत्यवियोगं बहुमन्य-
मानामिति भावः बहुतया वाञ्छित्येन भूता अतुभूता शोकधारा
शोकपरम्परा इवा तथोक्ताम् अद्यापि शङ्के वन्भाववामि स्मरामि
च ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीरिति शेषः किं न किमपि प्रयोजनमित्त्वर्थः
॥ २९ ॥

अद्यापि तां चलचकोरविलोसनेत्रां
 शीतांशुमण्डलसुखीं कुटिलप्रकीर्णाम् ।
 मत्सेभकुम्भसदृशस्तनभारमन्वा
 बन्धूकपुष्पसदृशीसुपुटीं स्मरामि ॥ २० ॥
 अद्यापि मे निम्बि दिवसं हृद्यं हृद्योति
 पूर्णेन्दुसुन्दरसुखं मम वल्लभायाः ।
 सावण्यनिर्जितमनोहरकामदर्ष
 भूयः पुनः प्रतिमुहुर्नं विलोक्यति वत् ॥ २१ ॥
 अद्यापि तास्मरहितां मनसापि निर्वर्ण
 सच्चिन्तयामि सततं मम श्रितिशम् ।
 सावण्यभोगनवयौवनभारसारां
 जन्मान्तरेऽपि मम सैव गतिर्यथा स्यात् ॥ २२ ॥

अद्यापीति । चलचकोरस्यैव त्रिषोढे नेत्रे मन्वाः तं शीतांशु-
 मण्डलसुखीं चन्द्रसुखीं, कुटिलम् स्वयं वेणुं तादृशाः केयाः यस्याः
 मं, मत्सेभकुम्भसदृशस्तनभारमन्वा सदृशी यो स्तनो तन्नोः भारेण
 मन्वा तं, कुम्भकपुष्पेण सदृशम् कोटपुटीं यस्याः तथाभूतां ताञ्च
 अद्यापि स्मरामि ॥ २० ॥

अद्यापीति । भूयः वसेत् पुनः प्रतिपद्यः प्रतिपद्यतिर्भवः
 वत् यथाह म विलोक्यति च हृद्यते अतः मम वल्लभायाः प्रिययाः
 मन्वाप्येन, निर्जितः मनोहरः कामस्य दर्षः येन तादृशं पूर्णेन्दुसु-
 न्दरसुखं त्रिम्बि, दाल्ये दिवसं हृद्यं च मे क्व च हृद्यं हृद्योति तादृशम्
 ॥ २१ ॥

अद्यापीति । निर्वर्णं सततं ममया स्मरहिताम् सावण्यस्य
 सच्चिन्तयामि श्रितिशम्, सावण्यस्य भोगः स्वितिर्यथान् तादृशं वत्

अद्यापि तां मलयपङ्कजगन्धसुम्भ-
 भ्राम्बद्विरेफ्रचयसुम्भितगच्छदेशाम् ।
 केशावधूतकरपङ्कजकङ्कषान्तां
 तां नो दुनोति नियतं सुरम् मदीयम् ? ॥ ३२ ॥
 अद्यापि सा मलयपङ्कं स्नानमच्छलेषु
 दत्तं मयैव मधुपानविनीहितेन ।
 उद्विक्करोमपुस्तकैर्वह्निः समन्तात्
 जागर्तिं रक्षति विशोकयति प्रयत्नात् ॥ ३३ ॥
 अद्यापि या शशिसुखी न कृतागसं मां
 सौख्यैर्वचः प्रतिददाति यदैव नक्तम् ।

मदीयम् तच्छ भारः आतिथ्यम् वारो वद्धाः तां मम जीवितेषां
 जीवितेशरीं जन्मान्तरेऽपि यैव प्राचेन्नरोव यथा मम गतिः स्यात्
 तथा सततं वद्विक्तवानि ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । मलयपङ्काम् चन्द्रनरवात् आसते इति तथीकृतः
 यो मन्थः तत्र बुद्ध्यानाम् अतएव आस्यतां वनन्ततो विचरतां द्विरे-
 फ्राचां अमराचां चयैः वसूहैः सुम्भितः इष्टः मलयदेशः वद्धाः
 तथीकृतान् अतएव क्लृप्तेन तस्मान्नितेनेति भावः अवधूतेन कङ्कषावितेन
 करपङ्कजकङ्कषेण अन्तां रक्षां तां तत् मदीयं सुरतम् अद्यापि नियतं
 नो दुनोति ? न तापयति ? अपि तु तापयत्येव ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि या मधुपानविनीहितेन मधुपानविमु-
 क्तेन यदैव स्नानमच्छलेषु दत्तं मलयपङ्कं मलयपङ्कचिह्नं समन्तात् चरन्तः
 वह्निः उद्विक्कैः रोमदुष्यैः रोमाह्वैः वहेति शेषः आगर्तिं तिष्ठति,
 तत् प्रयत्नात् रक्षति विशोकयति प्रयत्ति च ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । या या शशिसुखी चन्द्रवदना चयैः अन्तर्गतं कृता-

चुम्बामि रोदिमि भयं पतितीऽकिं पादे
 दासस्तव प्रियतमे ! भव मां करामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि धावति मनः किमहं करोमि
 खाँ सखीभिरभिवासगृहेषु कान्ते ! ।
 कान्तासुगीतपरिहासविचित्रवाद्यैः
 म्रीङ्गासुखैरिह तु यातु मदीयकावः ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां न खलु वेत्ति किमीशपत्नी
 सा वा शची सुरपतेरद्य कण्ठलक्ष्मीः ।
 धात्रैव किं त्रिजगतां परिमोहनाय
 सृष्टा कुले भुवतिराजिदिदृशयेव ॥ १७ ॥

गद्यं कृतापरार्थं मां नक्तं रामो वदा एव वचः न प्रतिदशति प्रति-
 वक्ति, तदेव अहं चुम्बामि चुम्बनार्थं यत्नं करोमीति भावः अयं
 रोदिमि, हे प्रियतमे ! पादे अरण्ये पतितः अस्मि, तव दासः अहं,
 मां भव इत्येवम् अद्यापि करामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । हे कान्ते ! अद्यापि मनः धावति त्वां प्रतीति
 येन, अहं किं करोमि, अधिवासगृहेषु शबनमन्दरेषु सखीभिः
 खाँ कान्तायाः प्रियायाः सुगीतं शोभनं सङ्गीतं परिहासः विचित्रं
 वाद्यञ्च तैः म्रीङ्गासुखैः म्रीङ्गानन्दकरैः इह संवारे मदीयकावः काव्यं
 नञ्चत ॥ १६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि ताम् ईशपत्नी गीते किमियं ? वा सुर-
 पतेरिन्द्रक शची ईशं ? अथवा कण्ठलक्ष्मी कण्ठोरिचं ? वा त्रिजगतां
 परिमोहनाय भुवतिराजिदिदृशयेव भुवतिनिचयवीन्द्यादिदृशये-
 नेति भावः कुले मङ्गायने इति भावः धात्रा सृष्टा किम् ? इति न-
 खलु वेत्ति नावधारयामि ॥ १७ ॥

अद्यापि तर्ह्यजगति वर्षवित्तुं न कीदृषि
 यत्कोत्तद्वृत्तसद्व्यप्रतिरूपत्वात्कीम् ।
 दृष्टं तत्रा तुःसद्व्यं सत्तु तेन रूपं
 यत्को भवेद्वृत्तिस एव परो न चाव्यः ॥ ३८ ॥
 अद्यापि निर्मलप्रद्व्यभिगीरकान्ति-
 चेतो मुनेरपि हरेत् किमुवाक्यदीयम् ।
 वक्तुं सुधर्ममयमहं यदि तत् प्रपद्ये
 सुव्यामि चाव्यविरतं व्यथते न चेतः ॥ ३९ ॥
 अद्यापि ते प्रतिमुहुः प्रतिभाव्यमाना
 चेतो हरन्ति हरिणीशिशुलोचनायाः ।
 अन्तर्निमग्नमधुपाकुलकुन्दहृन्द-
 सन्दर्भसुन्दररुचो नयनार्धपाताः ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि जगति कोऽपि अदृष्टं सद्व्यं प्रतिरूपम्
 उपमानमित्यर्थः । अद्याः तद्योक्ता वा अद्याः तं तर्ह्यवर्षवित्तुं न
 यत्कोति, त्वं विन्दु वेन तथा जान्वा सद्व्यं रूपं दृष्टं क ह्ये परं
 केवचं यत्को भवेत् वर्षवित्तुमिति शेषः, अद्याः अपरः न च वर्षवित्तुं
 यत्को इति शेषः ॥ ३८ ॥

अद्यापीति । निर्मलः अक्षयः यः शरत्काली शरत्कालीन-
 चन्द्रः तद्वत् नीरकान्तिः सत्त्वप्रवृत्तान्तिः सा मुनेरपि चेतः चित्तं
 हरेत् अक्षदीयं कित्तम् ? किं वक्तव्यमिति भावः । अद्यापि सुधा-
 नवसुः अक्षतपूर्वं तत् वक्तुं वदन्म् अहं यदि प्रपद्ये प्राप्तीति, तथा
 अविरतं सुव्यामि, चेतश्च मे न व्यथते न तपते ॥ ३९ ॥

अद्यापीति । प्रतिमुहुः प्रतिच्छिन्नः प्रतिभाव्यमानाः त्रिन्वयानां
 हरिणीशिशुलोचनायाः अक्षयवाद्याः तस्याः ते अन्तर्निमग्न-
 यानः कित्तेन मधुमेन अक्षरेण आह्वयं तत् कुन्दहृन्दः कुन्दप्रमनिकरः

अद्यापि तत्कमलरेणुसुगन्धिगन्धं
 तत्प्रेमवारि मकरध्वजतापहारि ।
 प्राप्नोम्यहं यदि पुनः सुरतैकतीर्थं
 प्राणान् त्यजामि नियतं पुनराप्तिहेतोः ॥ ४१ ॥
 अद्यापि सा यदि पुनर्नलिनीवनान्ते
 रोमाञ्चवीचिविलसच्चपलाङ्गयष्टिः ।
 कादम्बकेशररुचः कणमात्रसङ्गात्
 किञ्चित् क्लमं स्रथयति प्रियराजहंसी ॥ ४२ ॥

तत्सन्दर्भाः तत्सदृशः अतएव सुन्दर्यः मनोजारिणः रुचः
 कान्तयः येषां तादृशाः नयनार्द्धपाताः कटाक्षविद्येपाः अद्यापि मे
 मनोऽन्तः चित्तं हरन्ति ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि कमलरेणुः पद्मपरागः तद्वत् सुगन्धिः
 बोधन इत्यर्थः गन्धो यस्य तादृशं मकरध्वजतापहारि मदनसन्नाप-
 हरं सुरतमेव एकम् अद्वितीयं तीर्थम् अवतरणस्थानं यस्य तथा-
 भूतं तत् तस्याः कान्तायाः प्रेमवारि प्रणयसङ्घिर्षं यदि पुनरहं
 प्राप्नोमि तदा नियतं पुनराप्तिहेतोः पुनर्नलिनीवनान्तरे इति
 भावः प्राणान् त्यजामि ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । सा प्रियराजहंसी यदि पुनः नलिनीवनान्ते
 पद्मिनीपदवीमार्गां रोमाञ्च एव वीचयस्तरङ्गाः तैः विलसन्ती विह-
 रन्ती चपला अङ्गयष्टिः यस्याः तथोक्ता सती कादम्बाः कादम्बसम्बन्धिनः
 ये केशराः किञ्चिन्त्याः तेषां रुचः कान्तेः कणमात्रसङ्गात् किञ्चिन्त्या-
 सम्पर्कात् किञ्चित् रंभत् क्लमं क्लान्तिं सन्नापमित्यर्थः ममेति शेषः
 स्रथयति स्रथयति तदाहं कतार्यो भवेत्यसिन्ति भावः ॥ ४२ ॥

अद्यापि तां नृपतिशेखरराजकन्यां
 सम्पूर्णयौवनमदालसभङ्गगात्रीम् ।
 गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां
 खर्गादिमां निपतितामिव चिन्तयामि ॥ ४३ ॥
 अद्यापि तत्सुरतकेलिनिबद्धबुद्धि-
 रङ्गोपबन्धपतितो नृप ! सन्नहस्तः ।
 दन्तौष्ठपीडननखचतरक्तसिक्त-
 स्तस्याः स्मरामि रतिबन्धुरगात्रयष्टिम् ॥ ४४ ॥
 अद्यापि तां निजवपुःकृतवेदिमध्यां
 मत्सङ्गसन्धितसुधां स्तनभारनम्राम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सम्पूर्णयौवनमदेन अलसभङ्गः यस्य
 तादृशं गात्रं यस्याः तथोक्तां तामिमां नृपतिशेखरराजस्य राजा-
 धिराजशिरोमणोरित्यर्थः कन्यां खर्गात् निपतितां गन्धर्वयक्षसुर-
 किन्नरराजकन्यामिव गन्धर्वकन्यामिव यक्षकन्यामिव देवकन्यामिव
 किन्नरराजकन्यामिव चिन्तयामि स्मरामि ॥ ४३ ॥

अद्यापीति । हे नृप ! तस्याः सुरतकेली निबद्धा स्वित्ता
 बुद्धिर्यस्य तथोक्तः, अङ्गानाम् उपबन्धेन यस्यक् बन्धनेन पतितः
 भूतो निपतितः अहं तथा सन्नो अवसादं गतो अन्दरङ्गितो इति
 भावः इन्नो यस्य तादृशः, दन्तेन यत् षोडशीडनं नखचतरक्तं
 तस्मात् यत् रक्तं तेन सिक्तोऽहं रत्या अतुरागेण सुरतेन वा
 बन्धुरा विवशा गात्रयष्टिः अङ्गयष्टिः यस्याः ताम् अद्यापि स्मरामि
 ॥ ४४ ॥

अद्यापीति । निजवपुः स्मरारीमेव कृतं वेदिमध्यं परिष्कृतं
 मूलिमध्यं अहभिषानार्चयति भावः नवा तथोक्तां, वेदिः परिष्कृता

मानाविचित्रकृतमण्डनमण्डिताङ्गी
 सुप्तोत्थितां निशि दिवा न हि विस्मरामि ॥ ४५ ॥
 अद्यापि तां कनककान्तिमहालसाङ्गी
 क्रीडोत्सुकाभिजनभीषणवेषमानाम् ।
 अङ्गाङ्गसङ्गपरिजृम्भितमीहभङ्गि-
 मञ्जीवनौषधमिष प्रमदां स्मरामि ॥ ४६ ॥
 अद्यापि तां नववधूसुरताभियोगे
 सम्पूर्णकैलिविधिना रचितां कदाचित् ।
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखीं हरिणायताङ्गीं
 उन्निद्रकोकनदपत्रनखीं स्मरामि ॥ ४७ ॥

भूमिरित्यमरः । अथ सङ्गेन सङ्गत्या सञ्चिता समीकता सुधा
 अलसमङ्गं यथा तां स्नानमारेण नद्यां अवनतां माना विविधं विचित्रं
 चारु कृतं यत् मण्डनं भूषणं तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् अङ्गं यथाः
 तादृशीं सुप्तोत्थितां शयनाहृत्यितां तां निशि रात्रौ दिवा च न हि
 नैव विस्मरामि ॥ ४५ ॥

अद्यापीति । कनककान्तिः काञ्चनप्रभा युतं युतं जदेन मद्यपानेन
 अलसमङ्गं यथा तां क्रीडोत्सुका विहारार्थिनी किन्तु अभिजनानाम्
 अभितः समन्तात् जनानां भीषणैः अवप्रदशनेः वेषमाना कम्पमाना च
 ताम् अङ्गाङ्गसङ्गेन प्रसङ्गसङ्गेण तस्या इति भावः परिजृम्भिता
 आविर्भूता इति यावत् भोजभङ्गिः भोजविन्यासः बन्धु शयोक्तः
 अङ्गं तां प्रमदां कान्तीं अथ जीवनीषधमिव स्मरामि ॥ ४६ ॥

अद्यापीति । नववधूनां यत् सुरतं तस्मिन्तस्मिन् अभिषेकः
 रासः सपीथे आवेदनव्यापारः तस्मिन् सम्पूर्णः कैलिः विहारः
 आनन्दः बन्धु तादृशः यो विधिः क्रमः तेन कदाचित् इति तां

अद्यापि तद्विकसिताम्बुजगौरमध्वं
 गोरोचनातिलकविन्दुस्तैकदेशम् ।
 ईषन्मदालसविधूर्णितदृष्टिपातं
 कान्तामुखं नृप ! मया सह गच्छतीव ॥ ४८ ॥
 अद्याप्यहं नवबधूसुरताभियोगं
 शक्नोमि नान्यविधिना रचितुं कदाचित् ।
 तद्भ्रातरौ ! मरणमेव हि दुःखशान्ती
 विज्ञापयामि भवति त्वरितं सुनीतिः ॥ ४९ ॥

धर्षितां पूर्वेन्दुसुन्दरसर्षीं हरिषायतार्क्षीं सुगायतलोचनाम्
 उच्चिद्राशि विकसितानि वानि कोकनदपलाशि रक्तोत्पलदलाः तद्वत्
 नखाः यखाः तथाविधां ताम् अद्यापि आरामि ॥ ४७ ॥

अद्यापीति । हे बलि ! अद्यापि विकसितं यत् अम्बुजं पद्मं
 तद्वत् गौरं मध्यम् आबतनमित्यर्थः यस्मै तादृशं गोरोचनायाः यत्
 तिलकं तस्य विन्दुना कृतः अलङ्कृत इत्यर्थः एकदेशः यस्मै तथोक्तम्
 ईषत् मदेन अलसः विधूर्णितश्च दृष्टिपातो यस्मै तथाभूतं तत् कान्ता-
 मुखं मया सह गच्छतीव यत्नाहं गच्छामि तत्रैव चरतीव
 ॥ ४८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं कदाचित् नवबध्वाः इत्या इति
 भावः सुरताभियोगं सुरतव्यापारम् अन्यविधिना अन्येन विधानेन
 उपानेनेति यावत् रचितं वक्तुं न शक्नोमि, हे भ्रातरः ! तत्
 तस्मात् दुःखशान्ती सन्तापनिवृत्तौ त्वरितं त्वत्वं मरणमेव नान्यदित्येव-
 कारार्थः । सुनीतिः सुदुनीतिः भवति इति विज्ञापयामि युष्मानिति
 शेषः तत् त्वत्वं यथा शक्यः स्थात् तथा विधीयतानिति भावः । दर्श-
 कान् प्रकृष्टिरिवश्च ॥ ४९ ॥

अद्यापि नोञ्जति हरः किल कालकूटं
 कूर्मो विभर्त्ति धरणीं खलु पृष्ठकेन ।
 अशोनिधिर्वहति दुःसहबाहुवान्निं
 अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति । ५० ॥
 चौरकविक्रता चौरपञ्चाशिका समाप्ता ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमोभागः सम्पूर्णः ।

अद्यापीति । हरः शम्भुः अद्यापि कालकूटं कृत्वाह्वं न किल
 अञ्जति नैव त्यजति नैवोद्गिरतीत्यर्थः । कूर्मः पृष्ठकेन धरणीं
 पृष्ठीं विभर्त्ति खलु धारयत्येव, अशोनिधिः दुःसहबाहुवान्निं दुःसहं
 बाहुवानकं वहति धारयति । तथाहि सुकृतिनः पुण्यवन्तः अज्ञान
 इति यावत् अङ्गीकृतं परिपालयन्ति रक्षन्ति न तु त्यजन्तीति भावः ।
 तथाबाहुं राजसुतां सरथेऽपि न त्यजामीति भावः । ५० ॥

इति वि, ए, उपनिषादिषु

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता काव्यसंग्रह-

प्रथमभागव्याख्या समाप्ता ।

६३	दृष्टदोरण्यक सटीक सभाष्य	१०
६४	सुहृत (वैद्यक)	४
६५	शार्ङ्गधर (वैद्यक)	१
६६	वेतालपञ्चविंशतिः	॥
६७	पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक)	२
६८	आत्मतत्त्वविवेक(यौद्धाधिकार)	२
६९	सुक्तिज्ञोपनिषत्	१
७०	उपमानचिन्तामणि	१
७१	नागानन्द नाटक	१०
७२	पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य	॥
७३	चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	२
७४	साहित्यदर्पणम् (मूलभावात्)	॥
७५	सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य्यकृत भाष्यसंहिता	१
७६	विद्वग्गालभञ्जिकानाटिका सटीक	१
७७	कारणद्वयूह (यौद्धशास्त्र)	२
७८	कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२
७९	प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥
८०	सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्	१
८१	वासवदत्ता सटीक	१
८२	पुष्पत्राणयिल्लास काव्य सटीक	॥
८३	सहितप्रथमकम्, पदारविन्द- गतकम्, स्तुतिगतकम्, मन्दिगत- गतकम्, कटाक्षगतकम्	१
८४	मनुसंहिता टीका संहिता	२
८५	नैषधचरितम् टीका संहिता	५
८६	चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०
८७	वीरमितोदय (स्तुतिशास्त्र)	५
८८	भावप्रकाश (वैद्यक)	५
८९	प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	१

८९	अनर्घराघवनाटक(सुरारिकृत)	२
९०	देवतब्राह्मण सभाष्य	१
९१	सङ्ख्यविभवाङ्गणम् सभाष्य	१
९२	मीमांसापरिभाषा	१०
९३	अर्थसंग्रह(लौगाग्निमीमांसा)	१
९४	रघुवंश सटीक	१
९५	मेघदूत सटीक	१०
९६	कथासरित्सागर (सम्पूर्ण)	६
९७	देवराजुमानचिन्तामणि	॥
९८	न्यायदर्शन सभाष्य सट्टि	२॥
९९	सटीक बाह्यकिरामायण बालकाण्डम्	१
१००	साहित्यदर्पण सटीक	१॥
१०१	मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक)	॥
१०२	संस्कृतनिघण्टुप्रथमभागः	१
१०३	संस्कृतनिघण्टुद्वितीयभागः	१०
१०४	संस्कृतनिघण्टुतृतीयभागः	॥
१०५	श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत	१
१०६	अमरकोष	॥
१०७	वेदान्तसूत्र सभाष्य सटीक	१०
१०८	वेदान्तपरिभाषा	१
१०९	वेदान्तसारसटीक	॥
११०	सटीक निदान (वैद्यक)	१॥
१११	कामन्दकी नीतिसार	॥
११२	सङ्घिकामाकृतप्रकरणसटीक	२
११३	अलि, विष्णु, हारोत, याज्ञ- वल्क्य, उषना, अङ्गिरा, यम, आश- वस्व, संवत्, कात्यायन, दृष्टस्यति, पराशर, व्यास, गङ्गा, लिखित, दण- मौतम, शातातप, वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१०

